BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXVI.

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST, 1984

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXVI.

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST, 1984

14476

A szerkesztőbizottság elnöke: dr. Horváth Miklós

A szerkesztőbizottság tagjai:
dr. Bertalan Vilmos
dr. Fitz Jenő
dr. Fülep Ferenc
dr. Gábori Miklós
dr. Gerevich László
dr. Kaba Melinda
dr. Kubinyi András
dr. Marosi Ernő
dr. Mezei Gyula
dr. Székely György

Főszerkesztő: dr. Kőszegi Frigyes

Szerkesztők:
dr. Kaba Melinda
Nagy Emese

TANULMÁNYOK

GÁBORINÉ CSÁNK VERA

A REMETE FELSŐ-BARLANG ÉS A „DUNÁNTULI SZELETIEN"

A Remete Felső-barlang Budapest ÉNy-i határán, Máriaremete község mellett, a Remete-völgyben fekszik, 70 m-rel a völgytalp felett, *350 m magasságban. Nyílása a feltárás előtt egészen lapos, rövid kis rés volt –, így annak ellenére, hogy ezt a területet a geológusok, szpeleológusok mintegy száz éve rendszeresen kutatják és egyben nagyon látogatott kirándulóhely is –, ez a barlang teljesen ismeretlen maradt.

A kis méretű barlang feltárását, melyet 1969–70-ben végeztem, egyrészt az alatta fekvő, jóval nagyobb Remete-barlang (alsó barlang) régibb ásatásának eredménye – a paleolitikum szempontjából eredménytelensége –, annak sztratigráfiája, másrészt karszthidrológiai megfigyelések indokolták. Mielőtt tehát a lelőhelyet ismertetnénk, röviden a völgy geomorfológiájáról és barlangrendszerének kialakulásáról kell szólnunk.

A Remete-völgy a Budai-hegyvidék ÉNy-i részében húzódik, elég alacsonyan, de igen változatos hegyrögök között. É-on a Remete-hegy (*423 m), D-en a Hosszúerdő-hegy (*373 m) határolja. A völgy iránya Ny–K-i – teljes hossza kb. 1600 m –, fenekének szélessége azonban csupán 5–10 m. Szerkezeti szempontból diszkordáns keresztvölgy (ún. áttöréses keresztvölgy), amely még ezen a rövid távolságon belül is négy, egymásra merőleges szakaszra darabolódik.

A völgy keresztmetszetét tekintve tehát igen mélyen bevágódott, nagyon meredek lejtőkkel határolt, szűk –, azaz szurdok. Két vége felé haladva a völgytalp kissé kiszélesedik, a lejtők lankásabbak. Közepe táján a legkeskenyebb, és itt a lejtők helyenként majdnem függőlegesek, sziklacsoportokból állnak.

Hidrográfiai szempontból a szurdokvölgy szárazvölgy, azaz aszó, minthogy vize csak nagy esőzések után, tavasszal és ősszel van. Az ilyen szárazvölgyek képződése egyébként jellemző a Budai hegyvidékre. Oka elsősorban a kőzetminőség – itt dachsteini mészkő –, másodsorban az alacsony csapadékmennyiségben keresendő. (Évi 600–650 mm átlag.) A völgy alján egy kis patak folyik végig. A meder erősen bevágódott az alapkőzetbe és teljes hosszúságában sziklameder. Esése viszonylag nagy: 20 m/1 km.

Maga a Remete-hegy – mint a völggyel szomszédos hegységrögök is – felső triász-kori dachsteini mészkőből állnak. Mint ismert, szénsavas vízben könnyen oldódó, kevés a málladéka, ezért igen könnyen karsztosodik. A Budai-hegységben ez a kis terület a legnagyobb karsztos területnek számít.

A környék hegyei geológiai szempontból mind töréses eredetűek. Ezenkívül a geológiai múltban gyakoriak voltak a tektonikus kéregmozgások, melyek a hegységrögöket teljesen elszakították egymástól. A törések peremén a rögöket a magasba tolták, a szomszédos kéregdarabok pedig a mélybe süllyedtek. Ezek a tektonikus mozgások valószínűleg még a neogénben is tartottak, sőt talán még a pleisztocénbe is átnyúltak.

A Remete-völgy keletkezését illetően régebben az a felfogás uralkodott, hogy barlangok felszakadása révén keletkezett. Ezt látszottak igazolni a szurdokvölgy É-i oldalában található barlangok. Az újabb geomorfológiai kutatások szerint – amelyet mi is elfogadunk –, a völgy egy tektonikus törésvonalon felszíni – lineáris erózióval keletkezett –, tehát regresszióval létrejött áttöréses keresztvölgy (diszkordáns völgy).(1)

A völgy ilyen mély, szűk bevágódását és erős hátraharapózását a térszín fiatal, szakaszos kiemelkedése idézte elő, amit számos megfigyelés bizonyít. Ilyen pl. a szurdokvölgy Ny-i bejáratánál kimutatott áttörés, kaptura, a hozzá tartozó vízválasztóval.(2)

A Remete-hegy barlangjai tehát nem felnyílt oldalbarlangok, hanem fiatal, tektonikus kiemelkedésekre utalnak. A barlangok magas szintje és az, hogy szárazak, szintén a kiemelkedést bizonyítják.

Ez a kiemelkedés több ütemben történt. Az állandó karsztvízszint minden kiemelkedésnél mélyebbre süllyedt. A karsztos forrásbarlangok mindig az állandó karsztvízszint felett keletkeznek. A barlangok egyes magassági szintje tehát a fokozatosan süllyedő karsztvízszint egyes nyugalmi időszakait jelzik. Hangsúlyoznunk kell, hogy az állandó karsztvízszint ma már mélyen a völgytalp, tehát a mai patak szintje alatt, kb. *120–130 m magasan van, s ezért az összes barlang száraz.

A Remete-völgy geomorfológiájára, keletkezésére vonatkozó további adatainak ismertetését feleslegesnek tartjuk. Közülük csupán még egyet említünk meg. Az a kaptura, amely a völgyáttörés befejeződését jelzi, valószínűleg a pleisztocén végén, vagy a holocén elején jöhetett létre.(3) Ezek szerint a szurdokvölgy az egész pleisztocén alatt száraz volt, és a mai patak csak a kaptura következtében folyik a völgyön át. Ez magyarázná meg esetleg az alsó Remete-barlang holocén kitöltésének a rendkívüli vastagságát.

Az utóbbi véleménnyel nem vitázhatunk –, a fentiekből azonban világosan következik, hogy minél magasabb szinten nyílnak ebben a völgyben a barlangok, annál idősebb korúak.

Morfológiai szempontból legváltozatosabb a völgy É-i lejtője, tehát a Remete-hegynek a D-i oldala. A lejtő igen meredek –, relatív magassága a völgytalp felett 160 m (*260–420 m). Ez a 160 m-es emelkedés azonban alig 340 m távolságon belül történik, tehát nagy reliefenergiát jelent. A lejtőt főleg szálában álló sziklafalak, kiugró sziklatömbök és nagyobb sziklacsoportok alkotják. A dachsteini mészkő vastag, pados képződése, rétegzettsége jól látszik a hegyoldalon.

Rátérve az itt található üregekre, barlangokra, ezek mind megegyeznek abban, hogy kicsinyek, rövidek és

szárazak. Egyetlen kivétellel mind magasan fekszenek, tehát idős, pusztuló barlangok. Több szintben helyezkednek el, és három fő szint jelölhető ki. Az alsó szint 10 m-re a völgytalp felett (*280–290 m) – a középső szint 70 m-rel (*340–350 m) – és a felső szint 130 m magasságban (*400 m).

Az alsó szintben egyetlen nagyobb barlang található: a Remete (alsó)-barlang (1. kép). Széles, magas teremből, és egy hosszú, zegzugos oldalágból áll. Ennek az oldalágnak is van a felszínre kivezető útja, tehát két bejárata van. Jellegzetes forrásbarlang, bár itt erős tektonikus formációk is vannak. A terem ugyanis egy erős tektonikus hasadék mentén alakult ki. A jelenlegi bejárata azonban csupán beszakadt kürtő. Az eredeti bejárata feltehetően mélyen ez alatt és a patak szintje alatt van. Ásatásának eredményére röviden visszatérünk.

A középső szintben – a Felső-barlangon kívül –, legjelentősebb a völgy Ny-i vége közelében nyíló Remetekőfülke. Nagy nyílású üreg, mélysége azonban alig 2 m. Ebben az üregben paleontológiai ásatások folynak – jelentős posztglaciális faunát tartalmazott –, régészeti anyagot azonban nem találtak.(4)

Ugyanebben a szintben, a völgy K-i vége felé található az ún. „eltömődött, ill. a felszakadt barlang", a „K.J."-barlang –, ezen kívül azonban még több, egészen kis üreget, nyílást említ az irodalom. Ezekhez sorolandó az általunk feltárt Felső-barlang. Érintetlenségének valószínűleg az volt az oka, hogy szinte teljesen feltöltődött rétegekkel, és a bejárata alig volt észrevehető. 1948-ban Gábori M. bukkant rá, aki ásatás nélkül az egészen alacsony barlangot be is járta.

A felső szintben helyezkedik el a Hétlyuk-zsomboly –, ezenkívül a tetőn még több víznyelő található.

Visszatérve az alsó Remete-barlangra, ásatását 1949-ben Gábori M. kezdte el, majd 10,5 m mélységig Vértes L. folytatta tovább. Az ásatás eredményeit részletesen Gábori M. publikálta.(5)

Ennek a barlangnak a jelentősége elsősorban a rendkívül fejlett, holocén korú rétegsora. Az említett 10,5 m-es kitöltésben 13 különböző réteg különíthető el –, finomsztratigráfiai módszerek nélkül. Megtalálható benne a korai neolitikum anyaga, a rézkor, a bronzkor legalább három-négy különböző periódusa – egyébként az előbbiek is csoportokra bonthatók –, erre következik a kelta kerámia, majd a római-kor néhány tárgya, a népvándorlás-kor leletei, végül a 12–13. sz.-i kerámiadarabok és szinte a jelenkorig tartó hulladék.

Lényegesebb azonban, hogy az ásatás 10–10,5 m mélységben még csak érintette a posztglaciális réteget –, és ez a mélység már a jelenlegi völgytalp szintjénél is mélyebben van.(!) Ebben a rétegben egyetlen kis obszidián penge került elő. A fauna alapján „mezolitikus", kb. 8000-re datálható.(?) Ugyanakkor azonban, keveredés révén, pleisztocén fajok is előfordultak.

A pleisztocén rétegeknek ez a nagyon mély szintje, és az említett karszthidrológiai megfigyelések adták a gondolatot, hogy az alsó barlangtól kissé K-re, de mintegy 70 m-rel magasabban fekvő Remete Felső-barlangban esetleg sokkal kisebb mélységben paleolitikumot találunk (1. kép).

Feltevésünk beigazolódott. Az ásatás első napján, a barlang nyílása előtti szelvényben, közvetlenül a humusz, ill. egy kevert réteg alatt pleisztocén, éspedig Würm 1 előtti réteget találtunk jellegzetes faunával.

I.

A Remete Felső-barlang

A barlang bejárata DNy-ra néz, és az ásatás előtt a sziklatető közepénél mért magassága 69 cm, szélessége 2,4 m volt (2. kép). A bejárat mögött DK-re forduló, rövid, lapos folyosó következik, amely néhány méter után kisebb üreggé szélesedik. Itt a kitöltés felszíne és a mennyezet közötti távolság valamivel magasabbá válik.

Ennek a kis „teremnek" a végén nagyon szűk, alig megközelíthető feljáró, függőlegesen S alakú járat következik, amely két részre választja a barlangot. Ez a járat felfelé tart, majd utána egy második, Ny-ra forduló üreget találunk. Ebben a rétegkitöltés felszíne magasabban van, és a mennyezet is sokkal magasabb, mint az első kis üregben.

A barlang tehát két teremből áll, és a közbeeső, szűk járat K-i oldalán egy betömődött kürtő vezet felfelé. Omlási anyaga szinte jelenkori. Ezt a kis szakaszt veszélyessége miatt lehetetlen volt négyzetenként feltárni –, annál is inkább, mivel a felfelé S alakú járat anyaga maga is fiatal sziklaomladék (3–4. kép).

A hátsó terem mai felszínén rézkori edénytöredékek feküdtek. Ezek egy jól ismert civilizációhoz, az ún. Bodrogkeresztúri kultúrához tartoznak, amely kb. i. e. 2200 évre datálható. Valószínűnek látszik tehát, hogy a barlang hátsó része hosszú időn át teljesen zárt volt, és csak a holocénben, a kimosás révén vált járhatóvá. A barlang első és hátsó része egyébként a holocén rétegek képződése alatt teljesen sötét volt.

Az ásatást 1 x 1 m-es négyzetenként végeztük, éspedig úgy, hogy a barlang mindkét részét hosszában megfeleztük, és csak a felét tártuk fel. Ennek célja az volt, hogy a sztratigráfiát még egyszer ellenőrizni, a megfigyeléseket esetleg korrigálni vagy megismételni tudjuk.

A barlang két részét két részletben tártuk fel. Ezzel – egyelőre tájékozódásul – 3,4 m-es hosszanti szelvényt kaptunk. A rétegsor az első járatban és az első teremben folyamatos (5. kép). A barlng szájában ugyanakkor 1,10 m széles és 1,2 m vastag rétegsort láttunk (6. kép).

Az első szelvény rétegei:

1. Fekete jelenkori erdei talaj
2. Barna holocén humusz
3. Szürke élestörésű mészkőtörmelékes réteg
4. Sárga löszös réteg mészkőtörmelékkel
5. Sárgás-barna réteg beszakadt mészkőtömbökkel

Az 5. réteg alatt már a bázis-mészkő következik. A hosszanti szelvényben a rétegek sorrendje azonos, a felső rétegek azonban a lejtő szélénél kiékelődtek, és alattuk nagy méretű mészkő-blokkok feküdtek.

Az első két réteg jelenkori állatcsontokat, egy-két atipikus (bronzkori (?)) cserepet tartalmazott. A harmadik rétegben a recens csontok és cserepek kevés pleisztocén faunával keverve fordultak elő. Ez a réteg kétségtelenül másodlagos helyzetű, krioturbáció eredménye.

Az alatta fekvő sárga, löszös, beljebb agyagos rétegben kizárólag pleisztocén faunát találtunk. Ennek az alsó szintjében – a metszetben – vékony csíkban faszéndarabok voltak. A legalsó 5. rétegben a nagy méretű, leszakadt kőtömbök egy hideg periódust jeleznek. Alatta már csak a mészkő málladéka található, és a mészkő hasadékait mangános konkréciók töltik ki.

A rétegek anyaga, az élesen kirajzolódó réteghatárok, az egyes rétegek élénk eltérései már a részletes sztratigráfiai vizsgálat előtt is jól mutatja a keletkezésük idejét.

Az 1–2. réteg kiesik vizsgálatunkból. A 3. szürke réteg, mely éles törésű mészkőtömböket tartalmaz, krioturbáció eredménye –, feltehetően egy glaciális maximum idején képződött. Eredeti helyén fekszik a 4. réteg, mely pleisztocén korú. Képződése egy-ugyanazon korszakban történt. Lerakódása alulról felfelé egy viszonylag rövid klimatikus folyamatot mutat –: az egyéb korjelző adatokkal és a fauna összetételével a Würm 1 kezdetének, bevezető periódusát. Ez a réteg alul vöröses, plasztikus agyag –, felfelé sárgássá válik és mészkőtörmelékkel keveredik –, tehát egy folyamatosan lehűlő éghajlat alatt képződött. Alatta a leszakadt kőtömbök egy erős glaciális időszakot, kifagyást mutatnak.

Az előtér feltárása kísérletként indult a várható rétegkitöltés megismerésére. Ennek ellenére már előre látható volt, hogy az ember, ha csak időszakosan is, járt a barlangban –, és az is, hogy a várható régészeti anyag milyen korú.

Az ember jelenlétére utalt elsősorban a pleisztocén rétegben levő, faszén-darabkákból álló vékony szint. Másodsorban a réteg faunáját Kretzoi M. még a barlang kitöltésének feltárása előtt meghatározta. A fauna összetétele – egyelőre *Ursus spelaeus, Crocotta spelaea, Coelodonta antiquitatis, Equus sp., Capra ibex, Ovibos pallantis* stb. –, a réteg keletkezésének idejét az utolsó eljegesedés első hulláma körébe helyezi. (Würm 1 körüli periódus.) A datálást alátámasztotta a faszenek meghatározása is. Ezek kizárólag *Larix-Picea* csoportba tartoznak. (Stieber J. meghatározása.)

Az előtér feltárásakor eszközt nem találtunk. A faszeneken kívül, azonban egyes sztyeppei fajok szintén az ember jelenlétére utalt. Ilyen a *Coelodonta*, az *Equus*, a *Mammuthus*. Ökológiai igényüket ismerve ugyanis nem valószínű, hogy feljöttek volna a meredek lejtőjű, viszonylag magasan fekvő barlangba. A mammutnak egyébként csak a patellája került elő, ami távolabbi elejtésre, beszállításra utal. Később a barlang kis termének a leghátsó részénél, a 4. réteg felső szintjében *Megaloceros* levetett, erősen fejlett agancsát találtuk –, ami szintén nem kerülhetett magától ide.

A további négyzetek felbontásával kialakult a barlang eredeti bejárata (7. kép) –, majd az első és a hátsó terem alakja, sztratigráfiája.

Az első teremnek először az ÉNy-i felét tártuk fel. Ennek hosszúsága 6 m, és kisebb ingadozásokkal ugyanazt a rétegsort kaptuk, mint amelyet fentebb láttunk. A barlang feneke a 3. m-től kezdve enyhén lejt befelé, és a rétegek ezt a lejtést hozzávetőlegesen követik.

A barlang hátsó termének a rétegkitöltése némileg megváltozott, de itt is megtaláltuk ugyanazt a 4. réteget, amely a paleolitikum nyomát tartalmazza. A rétegek egyébként a hátsó teremben vastagabbak, a holocén korúak fejlettebbek és régészeti anyagnak gazdagabbak, mint az első kis üregben. Ez a terem, melynek csak a felét tártuk fel, 9 m hosszúságú. Kitöltésének legnagyobb vastagsága 2 m. A terem teljes magassága 4,2 m. A menynyezet közepén egy kürtő vezet a felszínre. Meg kell említenünk, hogy a hátsó terem alakja az 1. ábrához képest az ásatás folyamán erősen megváltozott – t. i. sokkal szélesebb, majdnem ovális teremmé vált.

* * *

Mielőtt a Remete Felső-barlang ásatásának a paleolitikumra vonatkozó eredményét ismertetnénk, külön akarjuk választani a *holocén rétegének régészeti anyagát*, hogy ez a célunktól független „melléktermés" a továbbiakat ne zavarja. Ennek az anyagnak az ismertetését, érthetően, a legrövidebben hozzuk –, annak ellenére, hogy a leletek más, későbbi korszak szempontjából jelentősek.

Említettük már, hogy a barlang hátsó termének a mai felszínén rézkori kerámia-töredékek feküdtek. Közülük legjellegzetesebb egy kettős-kúp alakú tál összetartozó töredékei. Az ásatás során a legfelső humusz-rétegben és az alatta fekvő szürkés, mészkőtörmelékes rétegben elég sok kerámia-töredék került felszínre. Ezek egyszerű tálak, kettős-kúpos edénytöredékek, néhány pattintott penge, csont-ár stb. Valamennyi ugyanahhoz a civilizációhoz, a Bodrogkeresztúri-kultúrához tartozik, és időszakos vagy inkább alkalmi településre utal. Érdekes, hogy ilyen korú anyag az első, kis teremben nem volt.

Ez az önálló rézkori civilizáció Budapest területén 1904 óta ismert. A mai ásatásunkig a város területén mintegy tucatnyi helyen került elő az állandó települése, vagy néhány összetartozó tárgya. Annak idején összegyűjtöttük a rájuk vonatkozó adatokat –, itt azonban csak azt említjük meg, hogy ugyanennek a kultúrának az anyaga az alsó Remete-barlangban is előfordult. Az alsó barlangban a jellegzetes kerámián kívül valószínűleg ehhez tartozhatnak az igen szép kidolgozású csont- és agancseszközök, a vadkan-agyarból készült csüngők is.[6]

A kultúra datálását már láttuk. Ehhez csupán annyit szükséges hozzáfűznünk, hogy ez az önálló rézkori kultúra, mint egység, 1955-ig volt elfogadott. Felismerése és részletes elemzése egyébként Hillebrand J.-nek, a magyarországi paleolitikum ismert kutatójának az érdeme volt. Annak idején ennek az etnikumnak egyik temetőjét tárta fel, és korát megelőző, újszerű, paleoetnográfiai megfigyeléseket publikált.[7] Azóta a Bodrogkeresztúri kultúrát K-Magyarország területén három kronológiai szakaszra bontották – majd az intenzívebb kutatással három földrajzi csoportja vált ismertté. Első az ország K-i részén található „bodrogkeresztúri csoport", második az újabban felismert „balatoni csoport", a harmadik a Szlovákiában és az ország É-i részén élő „ludanice csoport". A barlang leletei az utóbbihoz tartoznak.

A másik, sokkal fontosabb leletanyag – a szó szoros értelmében vett egység – a barlang első termének végénél, a 6–7. négyzet határán került felszínre. Ez egy bronzkori kincslelet, depó. Közvetlenül a felszíni humusz alatt, a szürke színű rétegben egy ovális, teknő-

szerűen kivájt gödör rajzolódott ki. Alakját a metszetben pontosan rögzíteni tudtuk (8. kép), és így egész tartalmát hiánytalanul sikerült feltárnunk.

A leletegyüttes a következő tárgyakat tartalmazta:

1. Sárga, jól polírozott edény. Hasa bikonikus, nyaka enyhén kihajló. Jellegzetes díszítését számtalan helyről ismerjük: a középső bronzkor ún. koszideri horizontjához tartozik (9. kép). – Meg kell jegyeznünk, hogy az edény peremtöredékét és fültöredékeit a legfinomabb ásatási módszer mellett sem találtuk meg. Tehát már eredetileg is sérülten, ill. hiányosan ásták el. Az edényben semmi nem volt –, a többi tárgy a gödör kitöltéséből került elő.

2. Négy darab aranyból készült hajkarika. Vékony lemezből hajlítottak, belül üregesek. Súlyuk 3,5 – 6,2 – 17,5 – 12,5 gramm (10. kép). – Megjegyzés: az arany hajkarikáknak a belseje a föld kitisztításakor – tehát még megmosásuk előtt – piros színű volt.

3. Arany spirális gyöngy. Súlya 0,9 gramm (10. kép).

4. Két bronzból készült, spirális gyöngy.

5. 17 borostyán gyöngy. Valószínűleg egy nagyobbodó szemű nyaklánc darabjai. Az átfúrásuknál a felületük mindkét oldalon kissé egyenesre csiszolt. A legkisebb átmérője 9 mm, a legnagyobbé 20 mm.

6. Nagy méretű, bronzból készült, félhold-alakú csüngő. Típusa – eltekintve különlegesen nagy méretétől – pontos kormeghatározást ad (11. kép). A tárgy a restaurálás közben erősen megvékonyodott, szélei a patina eltávolítása után megsérültek.

7. Erősen sérült, töredékes diadéma. Vékony, 5 cm széles bronzlemezből készült. Két vége bepödrött. Eredeti hosszúsága kb. 50 cm lehetett. A tárgyat rekonstruálni lehet, ezért rajzban közöljük (12. kép). – A diadémát összefogó bronz-drót töredékesen került elő, és eltört.

8. Kis méretű bronz karperec. Két vége ellentétes irányba hajló spirálban végződött. Egyik vége a restaurálás közben eltört, a patina eltávolításával megszűnt.

9. Eredetileg 25 db gömbalakú, bronzlemezből készült átlyukasztott gomb, ill. pityke. Igen rossz állapotban kerültek elő, részben töredékesek voltak. A restaurálás során ezért a számuk még csökkent.

10. Két bronz balta és egy harmadik balta töredéke.

11. Néhány bronz nyersanyag-darab.

Anélkül, hogy a kincslelet analógiát felsorolnánk, megállapítható, hogy az egész leletanyag a bronzkor középső szakaszába, az ún. koszideri horizonthoz tartozik, amely az i.e. 2. évezred közepére datálható.

Az ilyen korú kincsleletek száma Magyarországon igen nagy – igen nagy irodalma van –, barlagban azonban eddig még sohasem került elő. A félhold alakú melldísz, hasonló méretben, csak egy-két helyen ismert. A diadéma egyes kutatók szerint papnői dísz volt. (?) Ebben a depóban egyformán fordulnak elő férfiak és nők által viselt ékszerek, ill. tárgyak. Ennek alapján feltehető, hogy a barlangban egy törzsfő, ill. nemzetségfő családjának legfontosabb ékszereit ásták el. A lelet földbekerülését, elrejtését – mint a többi azonos korú depóét is – a halomsíros kultúra népének az expanziója okozta.

A bronzkori kincslelettel kapcsolatban csupán két saját észrevételünk, ill. feltevésünk van. Az első az, hogy nem véletlenül és nem távoli helyről került ide. A barlanggal szemben, a völgy túlsó oldalán, az alacsony hegytetőn azonos vagy hasonló korú bronzkori település volt. Ez a mészkő bányászása során, ásatásunk előtt néhány évvel, teljesen elpusztult. Valószínű, hogy a fenti tárgyakat onnét hozták át a barlangba.

Második megjegyzésünk csupán feltevés. Ha a tárgyakat természetes fény mellett ásták el, akkor erre csak a késő-délutáni (őszi) időszak volt alkalmas. Figyelembe véve ugyanis a holocén réteg magasságát és a bevezető járat fordulatát, a fény csak ekkor és csak arra a kis területre vetődik be, ahol a depót találtuk. Más időszakban a barlangnak ez a része teljesen sötét volt.

Az anyagot az arra illetékes szakember publikálja.

* * *

Miután a holocén réteg anyagát kiemeltük és előre hoztuk, a pleisztocén kitöltésről kell szólnunk.

A barlang sztratigráfiája nagyon egyszerű –, a rétegek sorrendje mindegyik rétegben azonos. A kitöltésre elsősorban a hiányosság jellemző. Valószínűleg a barlang relatíve magas fekvése, közelsége a sziklatetőhöz okozta azt, hogy a lerakódott rétegeket a lezúduló víz ismételten kimosta, és így tulajdonképpen egyetlen pleisztocén réteg maradt. Szerencsés körülmény, hogy ezt az egyetlen réteget a szedimentológiai, paleontológiai vizsgálat és a jellegzetes eszközkészlet egybehangzóan datálja.

Az első réteg-metszetet a bejáratnál már láttuk (6. kép). A bázis-mészkőre először sárgás-barna mészköves réteg rakódott. Ez a legalsó szintjében a mészkő málladékával keveredett. A réteg leszakadt, kimosott mészkőtömbökkel van tele: egy erős kifagyásra, glaciális tetőzésre utal. Felső határán élesen elválik a felette fekvőtől, tehát a kettő között erős kimosódás történt.

A sárga, löszös, beljebb agyagos réteg, vékonysága ellenére is, összefüggő szedimentációt mutat. Alsó szintje szinte teljesen mészkő-mentes, inkább vöröses, mint sárga, és nálunk enyhe, erdei klímát jelez. Ezt a szintet leginkább a Riss–Würm interglaciális végével tudjuk azonosítani.

Ugyanaz a réteg felfelé mészkőtörmeléket tartalmaz, színe világosabbá válik: egy lassan lehűlő klímaperiódusra utal. Az eszközök és az állatcsontok – mint a vadászat eredménye –, ennek a rétegnek a felső szintjében kerültek elő. A felette fekvő szürke réteg – éles törésű mészkőtörmelékkel – egy stadiális viszonyaira jellemző, és krioturbáció eredménye.

Előre vetve a szedimentológiai és paleontológiai vizsgálatok eredményét, a legalsó réteg valószínűleg egy korábbi glaciális maximuma, a Riss utolsó periódusa alatt képződött. A felette levő vöröses-sárga réteg – egy erős kimosódás után –, a R/W interglaciális legvégétől a Würm 1-ig tart, de megelőzi az első hidegtetőzést, a W 1 maximumát. – Fel kell hívnunk a figyelmet, hogy mi a Würm alpi, hármas beosztását használjuk –, tehát a W 1 itt a nyugati W 2-vel azonos.

A következő rétegtani metszetet befelé haladva a barlang 6. méterénél mutatjuk be (13. kép). A rétegek sorrendje azonos az előzőével. Az alsó mészkőtömbök kö-

zé vörös, interglaciális jellegű agyag rakódott. Felette a sárga, löszös réteg – ez a kultúrréteg –, láthatóan letarolt, helyenként elvékonyodik. A szürke, mészköves, krioturbált réteg vastagabb, mint az előző szelvényben volt. Egyetlen eltérés az előbbi rétegsortól a humuszrétegtől lefelé az ovális mélyedés –: ez a beásott gödör, melyben a bronzkori depólelet volt.

A következő metszet az előbbinek balra eső, közvetlen folytatása (14. kép). Ez a rétegsor a fejlettebb. Az alábbi szedimentológiai vizsgálatok ezen készültek. A barlang falánál a legalsó mészköves réteg vékonyabb, mint az előző metszetben. A felette fekvő, most már vöröses színű kultúrréteg vastagabb, mint az előző metszetekben. A felszíne egyenletes – de valószínűleg nem teljes –, és a szürke mészkőtörmelékes réteg szintén vízszintesen fekszik.

A feltárás során számos metszetet kaptunk. Valamennyit szükségtelen közölnünk, ezért a barlang hátsó termének hosszanti szelvényének egy részletét mutatjuk be (15. kép).

A kitöltésben itt 7 réteg állapítható meg. Ezek általában vastagabbak, mint az első kis térben, de azonosíthatók azokkal.

A legalsó réteg a bázis-mészkő málladéka. Felette vöröses-barna agyagréteg húzódik. Ez leszakadt, nagy méretű mészkőtömböket tartalmaz. A mészkő-tömbök egy hideg periódust jeleznek (Riss) –, a vöröses-barna agyag viszont egy későbbi meleg periódusban képződött, mely a mészkő-blokkokat beágyazta. A következő, felülről az 5. réteg világos színű, mészkőtörmelékes, és beékelődött a 4. rétegbe. Ezt követi az alulról felfelé egyre világosabb, sárgásbarna agyag, amely a közbeékelődő 5. réteggel, és faunisztikai anyagával két szintre bontható.

Ez a 4. réteg azonos korú az első kis terem 4. pleisztocén rétegével. Felette vékony szinterréteget találunk –, majd következik az áthalmozott, mészkőtörmelékes réteg (azonos az előző szelvények 3. rétegével), és a barna humusz. A legfelső erdei talajréteg a hátsó teremben hiányzik. Ennek az oka, hogy a két terem közt felvezető S alakú járat teljesen elzáródott.

Kronológiai szempontból a 4.–5.–6. réteg érdekel bennünk. Mindegyik pleisztocén képződmény. A legalsó réteg a leszakadt mészkő-tömbökkel a Riss képződménye. Az ezt beágyazó vörös-barna agyag a R/W interglaciális maradványa –, majd a felette fekvő sárgásbarna agyag, amely alulról felfelé egyre világosabbá válik, megfelel a Würm 1 bevezető periódusának. Az 5. réteg valószínűleg egy kisebb klíma-oszcillációra utal. A paleolitikum nyomát ismét a 4. rétegben, annak felső szintjében találtuk.

A szedimentológiai vizsgálatot Schweitzer F. végezte el, és a kitöltést 7 rétegre tagolta. Ezek azonban 4 rétegcsoporthoz tartoznak. A vizsgálatok eredményét kissé lerövidítve közöljük Schweitzer F. jelentéséből.

A barlang külső termének üledékösszetételét az alábbi fő rétegcsoportok alkotják:

1. A barlang szikla-bázisára több cm átmérőjű kőblokkok települnek, melyek durva törmelékes, világossárga agyagba vannak ágyazva.

2. Erre egy sötétebb, vöröses árnyalatú, barnássárga agyag települt, erősen mállott, apró mészkődarabokkal. Képződése valószínűleg egy inter-szakaszban történt (R/6, R/6$_1$ minta).

3. Felette 15–20 cm vastag, világos sárgásbarna agyag képződött, mely durva törmelékes és szögletes élű, változó átmérőjű mészkődarabokat tartalmaz (R/5 minta).

4. Szürkés-sárga zavart réteg, apró mészkőtörmelékkel. A mészkődarabok mállottak. (R/4, R/3, R/2 minta)

A barlang pleisztocén kitöltésének legalsó és legidősebb rétegét uralkodóan 10–30 cm átmérőjű kőblokkok alkotják. Ezek világos barnás-sárga agyagba ágyazódtak. Kialakulásában és felhalmozódásában a fagyhatás, kifagyás dominál. A már leszakadt és felgyülemlett kőblokkok szintén aprózódásnak voltak kitéve, és belőlük a fagy hatására kisebb, 2–10 cm átmérőjű mészkőtörmelék képződött. Ezek a durva törésű blokkok és a kőzettörmelék további szállításnak már nem volt kitéve.

A klimatikus körülmények ugyanis olyanok voltak, hogy uralkodóbb volt a kőzet aprózódása, mint a víz által történt szállítás vagy mállás.

Ezt a rissi üledéket 5–10 cm vastag okkersárga agyagba ágyazott mészkőtörmelékes szint követi, és folyamatosan megy át a vöröses, barnássárga agyagba. Az agyag apró, 2–3 cm átmérőjű, legömbölyödött, mállott felületű mészkövet tartalmaz. Ez a réteg a kitöltés legmállottabb része, és egy meleg, csapadékos időszakra, a Riss–Würm interglaciálisra utal.

A morfológiai jellegek és laboratóriumi vizsgálatok alapján ez a réteg elhatárolódik – finom átmenettel – *a felette fekvő sárgás, világos színárnyalatú löszös agyagtól, amelyben a régészeti leletek találhatók. Ebben a rétegben, 5–12 cm átmérőjű mészkőtörmeléket találunk, amely alig legömbölyödött, sok esetben éles törésű, glaciális jellegű. (W1)* A rétegnek a legalsó szintjében enyhe mállási nyomokat lehet megfigyelni, amely valószínűleg egy rövid oszcillációra utal.

A barlang üledékének szállításában, ill. felhalmozódásában a szoliflukciónak és a víz eróziójának jelentős szerepe volt. Ez mutatkozik meg abban, hogy a *Würm 1-től a Würm végéig tartó rétegek teljesen hiányoznak, kimosódtak.* A barnássárga R/5 réteget a mészkőtörmelékes, szürke R/2, R/3, R/4 rétegekből egy 3–4 cm vastag réteg választja el. Ez a réteg csak helyenként található. Ez a szürke réteg a pleisztocén és a holocén között éles határt von.

A laboratóriumi vizsgálatok eredménye:

Minta	$CaCo_3$	H.%	Ak.	Pu.
R/2	50,25			8,8
R/3	52,34			8,5
R/4	54,00			8,5
R/5	35,30	1,2	52,0	8,5
R/6	15,36	1,7	62,4	8,0
R/6$_1$	37,80	1,7	62,2	8,0

A legalsó minta $CaCo_3$ tartalma egy akkumulációs szint. Felette 15,36 %-al egy erős kilúgozási szintet találunk. Az R/5 sárgás, löszös-agyagos szintben a $CaCo_3$ mennyisége ugyan megnövekszik, de sokkal kevesebb, mint a felette fekvő, rendkívül meszes, áthalmozott rétegekben. Az $R/6_1$ és az R/6 mintában más fosszilis talajokhoz képest a humusztartalom nagyon magas. Ezek az értékek mutatják azt a csapadékos, meleg klímaszakaszt, amely az intezív mállást, kilúgozást okozta. Az R/5 minta alacsony humusztartalma már egy interglaciális utáni időszakra utal.

A fenti adatokból elég jól látható az üledékképződés menete, szakaszossága. *A legalsó, kőblokkos réteg a Riss maradványa.* Ezt az interglaciális agyaga beágyazta. Ezután erős kimosás következett, a rétegek hiányzanak –, *majd következik az in situ maradt löszös-agyagos réteg, amely a faunát, az eszközöket tartalmazta. Ezután nagyarányú erózió volt, melynek következtében a többi würmi rétegek hiányoznak.* Ennek az erős kimosásnak a maradványa a szürkés krioturbált réteg.

A fenti kronológiát – a kultúrréteg datálását – a botanikai és paleontológiai vizsgálatok teljes mértékben alátámasztják. A botanikai anyagról csupán azt ismételjük meg, hogy a faszénmaradványokat csak az első terem 4. rétegében találtunk. Ezek kizárólag a *Larix–Picea* csoporthoz tartoznak. A réteg képződése idején tehát a Remete-völgy környékét luc- és vörösfenyőből álló tajga borította, ami megfelel a Würm 1 körüli (inkább előtti) magyarországi viszonyoknak.

A paleontológiai anyagot rétegenként, azon belül vékony szintenként, horizontálisan pedig 1 x 1 m-es területenként gyűjtöttük össze.

Mint említettük, a számunkra lényeges 4. réteg korát már a barlang előterében előkerült paleontológiai anyag hozzávetőlegesen meghatározta. További csontokat ismét csak ebben a rétegben találtunk. A hátsó teremben ugyanez a réteg faunisztikailag két szintre bontható. Kronológiai szempontból meghatározó az első terem in situ rétegének anyaga, melyet *Kretzoi M.* határozott meg. Az alábbi faunalista mellett a számok a csontok darabszámát jelzik.

1. Tetrao sp. ind. – 1
2. Lagopus cf. lagopus – 2
3. Nyctea scandiaca – 1
4. Pyrrhocorax sp. ind. – 1
5. Microtus sp. ind. – 1
6. Homo neandertalensis King. – 3
7. Canis spelaeus Goldfuss – 4
8. Vulpes vulpes (Linné) – 4
9. Ursus priscus Goldfuss – 4
10. Ursus spelaeus Rosenmüller et Heinroth – 110
11. Mustela erminea (Linné) – 1
12. Meles meles (Linné) – 3
14. Leo spelaeus (Goldfuss) – 3
15. Lepus timidus (Linné) – 19
16. Mammuthus primigenius (Blumenbach) – 3
17. Equus sp. ind. – 11
18. Coelodonta antiquitatis (Blumenbach) – 3
19. Cervus elaphus (Linné) – 8
20. Rangifer tarandus (Linné) – 1
21. Megaloceros sp. ind. – 4.
22. Ibex cf. priscus (Woldrich) – 4
23. Ovibos pallantis (Smith) – 2
24. Bos seu Bison sp. ind. – 9

Fentiekben Kretzoi M. eredeti faunalistáját közöltük –, így került az állatfajok közé a *Homo neandertálensis,* az ásatás egyik legfontosabb lelete, melyre alább visszatérünk.

Az egyes fajok klimatológiai-kronológiai értékeléséhez röviden a következőket:

A *Tetrao tetrix,* a siketfajd, Közép-Európában főleg idős fenyvesek állata. Itt indifferens. – A *Lagopus* (hófajd) ökológiai igényét tekintve tagjai-tundrai faj, és hidegjelző a Felső-barlangban. Előfordulása egy glaciálisra utal. – A *Microtus sp.* Magyarországon – a többi hidegjelző faj mellett –, a réteg keletkezésének idejében a klíma hidegre fordulását és az artikus elemek D-re nyomulását bizonyítja. Bármelyik pocok-fajtához tartozzék, a mainál hűvösebb klímát jelez. – A farkas a mainál hűvösebb klímára utal, kronológiai szempontból azonban indifferens. A barna medve szintén az. A róka ubiquizmusa nem teszi alkalmassá ökológiai kérdések megoldására. Feltűnő azonban, hogy az *Alopex* – más hidegjelző fajok mellett – még nem fordul elő a rétegben.

A barlangi medve teljesen általános a magyarországi felső pleisztocénben. Elsősorban a Würm 1–2 interstadiálisban gyakori, de ugyanúgy megtalálható – méghozzá tömegesen – a Würm 1 tetőzése előtt, a mainál hűvösebb „Altwürm" periódusban. A fajjal kapcsolatban utalnunk kell Kretzoi M. tanulmányára, melyet az érdi telep monográfiájában publikált –, és amely fauna hasonló/azonos korú a Remete Felső-barlangéval.[8]

A borz előfordulási száma feltűnően kevés. Valószínű, hogy a mészköves réteg nem volt megfelelő bonyolult járatainak kiásására. Ma egyike a legigénytelenebb ragadozónak –, a felső pleisztocénban azonban a gyakorisága és az elterjedése feltűnő eltéréseket mutat. A Kárpát-medencében a „prewürmi", „korai würmi", az ún. „meleg moustérien" faunákban tömegesen található (Varbófázis) –, és valamennyi „hideg moustérienben" ritka. (Pl. Tata, Subalyuk-barlang, Érd.) Kis száma itt is egy lassan lehűlő időszakra mutat.

A hermelin már hidegjelző, de nem felel meg egy glaciális maximum klimatikus körülményeinek.

A *Crocotta spelaea,* a hiéna, füves puszták hűvös klímát igénylő állata. A Varbó-fázisban, egy „meleg" periódusban ritka –, viszont gyakori az Érd-i jellegű vagy a Subalyuk barlang felső rétegének viszonylag hidegkedvelő faunájában. Dominanciája a magyar medencében a Würm 1 előtt állapítható meg.

A *Leo spelaeus* a felső pleisztocén nagy emlősei közül a legvitatottabb faj.[9] Előfordul többek közt a Varbófázisban, a Subalyuk-barlang alsó és felső rétegében. Érd alsóbb szintjeiben. Ezzel szemben a hidegebb faunákban hiányzik. Valószínű, hogy az utolsó hideghullám előtt már eltűnt a mi területünkről.

A mammut füves-sztyeppei faj. Ezen a lelőhelyen – a többiek mellett – hidegjelzőnek tarthatjuk. Az *Equus*

sp. klimatikus-ökológiai igénye azonos az előbbiével. Itt a nagytestű, „moustérien" fajta csontjai fordulnak elő –, tehát fedi az eddigi faunaképet és a belőle kialakuló datálást.

A *Coelodonta* síkvidéki, sztyeppei állat. A magyarországi faunákban rendszerint kísérője a mammutnak. Általában hidegjelző: Bakonybél, Varbó meleg faunáiban ritka –, a Subalyuk-barlang felső és Érd felső rétegeiben, tehát a Würm 1-hez közeledő időszakban gyakori faj.

A *Megaloceros* ökológiája nem tisztázott, de a kronológiai előfordulása a Kárpát-medencében jól ismert. Leggyakoribb a R/W interglaciálist követő időszakban. A *Cervus elaphus* indifferensnek mondható. A *Rangifer* a mi területünkön glaciális tetőzésekre jellemző. Előfordulhatna későbbi időszakban is –, minthogy azonban az előző fajok a réteg korát a Würm 1 elé datálják, csupán arról lehet szó, hogy az „Altwürm" valamelyik hideg szakaszában jelent meg nálunk, vagy közvetlenül a Würm 1 maximuma előtt. Hasonló helyzettel találkoztunk az érdi telep felső szintjeiben is.

Az *Ibex* ezen a lelőhelyen indifferens – inkább tájjellegű, semmint klímajelző. Meleg faunákban nem fordul elő –, a Bükk-hegységben azonban még 200 m-nél alacsonyabban is megtalálható.

Végül az *Ovibos*, a pézsmatulok, biztos felső korhatárt szab a réteg keletkezési idejének. Ez a faj ugyanis a Kárpát-medencében csak a Würm 1 kulminációjáig fordul elő. Területünkön később egyáltalán nem található. Ugyanolyan biztos klímajelző, mint más, hasonló korú lelőhelyeken az *Equus (Asinus) hydruntinus*, mely a Würm 1 kulminációja után szintén végleg eltűnt a Kárpát-medencéből. *Az Ovibos jelenléte tehát biztossá teszi, hogy a réteg a Würm 1 előtt képződött.*

A barlang kultúrrétegének datálását nem egyes, determináns fajok adják – és valamely faj dominanciája sem –, hanem a fauna jellegzetes összetétele. A fajok egy része kronológiai szempontból indifferens. Megjelennek hidegjelző fajok – *Ovibos, Rangifer, Coelodonta antiquitatis, Mammuthus, Lagopus* –, de még nem mutatnak különösebb erősségű lehűlésre, egy kifejezett glaciális periódusra. Ugyanakkor hiányoznak az enyhe klímára utaló, az inter-szakaszokra jellemző fajok. Nem találunk Riss–Würm interglaciális korú fajokat, és olyat sem, amely a következő interstadiálisra lenne jellemző. Ezzel szemben Kretzoi M. szerint *a faunaegyüttes, a fajoknak ez a társulása – Lagopus, Ursus spelaeus, Crocotta, Equus, Leo, Coelodonta* és még esetleg a *Megaloceros* is – *teljesen jellemző területünkön a Würm 1 tetőzését megelőző, ún. „Altwürm" faunákra. Az Ovibos előfordulás későbbi kort nem is enged meg.* A fenti datálás egyezik a szedimentológiai vizsgálatok eredményével.

A réteg datálása alapján várható, hogy benne *csak középső paleolitikum fordulhat elő. Az ásatás jelentősége azonban az iparnak a jellege.*

A rágcsáló-fauna feldolgozása még nem történt meg. Kretzoi M. szerint azonban, első áttekintés után, semmi nem változtatja meg a réteg kronológiai helyzetét.

A faunához magunk részéről még a következőket fűzhetjük:

A 24 fajból álló fauna, egy-két kivétellel, szinte teljes egészében a vadászat eredménye. Csak az apróbb állatok kerülhettek maguktól a barlangba. Előfordulnak ugyan ragadozók is, ezeknek a darabszáma azonban olyan kevés, hogy nem nagyon számolhatunk az általuk behurcolt fajokkal sem.

A rétegben a legnagyobb számban a barlangi medve fordul elő. Ez azonban csak relatív dominancia –, és azért feltűnő, mert ez a hely sohasem volt ún. „medvebarlang". Oka ismét a barlang viszonylag magas fekvése, szűk bejárata lehetett. A barlangi medvét itt tehát a vadászat eredményének tekinthetjük. Közvetve alátámaszthatja ezt más állatok előfordulása is –, mint pl. a Megaloceros, amely agancs-terpesztésével a bejáraton nem is fért volna be –, vagy az, hogy a mammutnak csak patellája került elő.

A vadászott fajok között feltűnő a mammut, a gyapjas orrszarvú, az óriás gím stb. – tehát a nagytestű állatok. Ezeknek valószínűleg csak egyes testrészeit szállították fel ide. Áttekintve azonban az egyes fajok csontjainak a számát – és ismerve az egyedszám kiszámításának módszerét – valószínűnek látszik, hogy a lelőhely *nem volt kifejezetten lakóhely, hanem csak időszakos, átmeneti vadásztanya.* Egyébként az eszközök kis száma is erre utal.

A barlang hátsó termének, ugyancsak a 4. rétegének a faunáját Kretzoi M. két szintre bontotta. Meghatározását kiegészítésként közöljük.

Felső szint:

Tetrao sp. ind.
Lagopus cf. lagopus
Microtus sp. ind.
Canis spelaeus Goldfuss
Vulpes vulpes (Linné)
Ursus priscus Goldfuss
Ursus spelaeus Rosenmüll. et Heinroth
Mustella erminea (Linné)
Meles meles (Linné)
Crocotta spelaea (Goldfuss)
Leo spelaeus (Goldfuss)
Lepus timidus (Linné)
Mammuthus primigenius (Blumenbach)
Equus sp. ind.
Coelodonta antiquitatis (Blumenbach)
Cervus elaphus (Linné)
Rangifer tarandus (Linné)
Megaloceros sp. ind.
Ibex cf. priscus (Woldrich)
Ovibos pallantis (Smith)
Bos seu Bison sp. ind.

Alsó szint:

Vulpes vulpes (Linné)
Ursus spelaeus Rosenmüll. et Heinroth
Mustela nivalis (Linné)
Crocotta spelaea (Goldfuss)
Leo spelaeus (Goldfuss)
Lepus timidus (Linné)
Cervus elaphus (Linné)
Megaloceros sp. ind.

A felső szintben a barlangi medve dominanciája állapítható meg. Az alsóban a barlangi oroszlán és a hiéna viszonylag nagyobb mennyiségű maradványa valószínűleg enyhébb klímára utal, mint a felsőben.

A felső szint faunalistája lényegesen nagyobb, mint az alsóé, de csak részben tükrözi a természetes ökológiát. A fauna ugyanis erősen mesterséges összetételű –, a vadászat eredménye. Ez elsősorban az erdei és sztyeppei fajok keveredésében látszik. Nem tartjuk valószínűnek ugyanis, hogy a ló, a gyapjas orrszarvú – mint jellegzetes sztyeppei állatok –, a ragadozók zsákmányaként kerültek volna ide. Adataink azt mutatják, hogy ebben az időszakban a Remete-völgyet – valószínűleg az Északnak kitett oldalát – tagja borította. Egyes fajok viszont a rövid völgy előtti sztyeppéről kerültek zsákmányként ide. Ugyanez állapítható meg egyébként a Bükk-hegységi Subalyuk-barlang zsákmányáról is.[10]

Ezzel szemben az alsó szint faunáját éppen a barlangi ragadozók jellemzik. Mellettük a többi faj szinte csak kiegészítő elem. Az alsó faunaszint idején a barlang hátsó termét a barlangi hiéna, a barlangi oroszlán természetes tanyájának tekinthetjük.

Fentiekhez hozzáfűzhetjük, hogy az alsó szint régészeti anyagot nem tartalmazott –, míg a felső az első terem kultúrrétegének a folytatása.

Klimatológiai-kronológiai szempontból figyelmet érdemel, hogy az alsó szintben egyetlen hidegjelző faj sem került elő. Ezt a sárgásbarna réteg alján való előfordulása is magyarázza –, ugyanis a Würm 1 kezdetén egy viszonylag még enyhe klímára utal. A felső szint kora – a hidegjelző fajok megjelenése és elsősorban az *Ovibos pallantis* megléte alapján – viszont biztosan helyezhető a Würm 1 maximumának közelébe, elé.

A barlang ipara igen kis mennyiségű, de nagyon jellegzetes. Valamennyi eszköz és szilánk a 4., sárga réteg felső szintjében került elő. Topográfiai helyük pontosan rögzített.

Az első szilánk a 2. négyzetben, a következő a 3. négyzetben feküdt. Ezek közelében az igen töredékes csontokon kívül ló metacarpusait és fogait találtuk. A többi eszköz az 5. és 6. négyzet határán, a barlang falánál került felszínre. *Ugyanitt, az 5–6. négyzet határán, azonos szintben, az eszközök között volt az emberi maradvány is.*

Az eszközkészlet statisztikai feldolgozáshoz nem elegendő, ezért egyenkénti meghatározásukat adjuk.

Vaskos, durva biface (félkész darab?), mindkét oldalán erős leütésekkel, szélein retussal. Keresztmetszete plankonvex; hátoldalán erős bulbussal. (16. kép) 6,9 x 5,2 x 2,6 cm.

Fél-biface, előoldalán teljes retussal (+ marginális retus), hátoldalán levékonyító retussal. Megközelítően szívalakú. 5,0 x 3,8 x 1,2 cm. (16. kép 2.)

Bifaciális levélkaparó, előoldalán teljes retussal (+ marginális retussal), hátoldala levékonyított. Csúcsa törött. 6,0 x 3,5 x 1,2 cm. (16. kép 3.)

Vaskos, clactonien jellegű szilánk retus nélkül. Leütése tompaszögű, hátoldala sima leütési ponttal, lapos bulbussal. (16. kép 4.) 4,2 x 3,1 x 1,4 cm.

Uniface, előoldalán kagylós és marginális retussal, hátoldalán levékonyított. 4,4 x 4,1 x 1,1 cm. (16. kép 7.)

Durva megmunkálású (félkész) kis biface. 5,3 x 3,7 x 2,1 cm.

Egyszerű kettősen völgyelt kaparó. 5,1 x 3,3 x 0,9 cm. (16. kép 5.)

Egyszerű fogazott kaparó facettált bázissal, hátoldalon erős bulbussal. 5,3 x 3,2 x 1,0 cm. (16. kép 6.)

Egyszerű kaparó bázistöredéke, hátoldalon sima, erős bulbussal. 2,9 x 3,2 x 0,7 cm. (16. kép 8.)

3 szilánk, közülük egyik erős bulbussal, a másik clactonien bázissal, a harmadik amorf vulkáni kőzetből.

Valamennyi eszköz középső paleolitikus jellegű. A kis mennyiség ellenére is feltűnő az erős bifacialitás, hogy többnyire plankonvexek. Annak ellenére, hogy az eszközök nyersanyaga többségében nem egyezik a Jankovich barlangban és más dunántúli lelőhelyeken gyakori radiolarittal, *tipológiailag egyértelműen ehhez az ipartípushoz tartoznak, amelyet eddig „dunántúli szeletiennek" neveztünk.* Különösen áll ez a 16. kép 3. sz. eszközére és a 6. sz. kaparóra. A szerszámok közül kettő a dunán-dunántúli iparra jellemző radiolaritból készült, és a fent említett ipartól tipológiailag nem is választható el.

A hátsó teremben a paleolitikumnak csak a nyomai fordultak elő. Az ember tartózkodását bizonyítja a fentebb közölt fauna, melynek több faja feltétlenül zsákmányként került ide – a faszéndarabok –, végül a sárgásbarna réteg felső szintjében, a 10. és a 11. négyzetben egyetlen radiolarit szilánk és egy fosszilis kagylóhéj került elő. A szilánk egyezik azzal a kis anyaggal, melyet az előbbiekben ismertettünk.

A fosszilis, tengeri kagylóhéj *Glycimeris ovobata* (a régibb nomenklatúra szerint Pectunculus ovobatus). A felső oligocén vagy még gyakrabban alsó miocén rétegekben fordul elő. Kétségtelenül az ember – mint véletlenül talált vagy szándékosan „gyűjtött" tárgyat (?) – hozta ide. A kagylóhéj mérete 76 x 72 x 38 mm. Külső felületén vékony réteg hiányzik, és a kagyló búbja valószínűleg természetes úton letörött, ill. a letörés következtében kilyukadt. Felvetődhet a gondolat, hogy a kagylót ékszerként használták –, a lyukon azonban semmiféle megmunkálás nincs. Valószínűbb, hogy az ember már így találta –, mint ahogyan ma a tengerpartokon az állandó hullámverés, koptatás következtében ismerjük.

Érdekesebb a kagyló eredetének helye. Ennek a fajnak a legközelebbi, természetes lelőhelyei Törökbálint, Budafok és a Tétényi fennsík. Ezek Budapesttől és a barlangtól elég távol, D–DNy-ra eső kis földrajzi területek. Máshol ez a faj nagyobb földrajzi körzetben, nem található – és nyilvánvalóan az ember mozgási területét jelzi. Hasonló megfigyelésünk már egyes eszközök nyers-

anyagával kapcsolatban is volt. A triász kori tűzkő és a radiolarit legközelebb csak a lelőhelytől É-ra, Dorog környékén fordul elő. Kirajzolódik tehát az a kb. 30 km-es körzet, melyet az ember egy-egy lakóhely tartama alatt bejárt – ugyanaz a távolság, amelyet az érdi telep zsákmányállatai alapján mutattunk ki.[11]

A kagylóhéjjal kapcsolatban a fenti természetes lelőhelyről származó, összes Glycymerist megvizsgáltuk és méréseket végeztünk. Megállapítható, hogy a barlangban talált kagylóhéj a természetes előfordulási helyeken is az extrémen nagy példányok közé tartozik. Elképzelhető, hogy az ember vadászat közben megtalálta az egyik ilyen természetes előfordulási helyet, és esetleg tudatosan a legnagyobb példányt választotta ki.

Megemlítendő még, hogy a kagylóhéj közvetlen közelében, tőle 8 cm-re, két, nagy méretű barlangi medve caninus feküdt, mintegy egymásra téve. Az volt a benyomásunk, hogy ezeket szándékosan helyezték ide. A barlang fala ugyanis ezen a helyen egy kis padkát alkot. A kagylóhéj és a két caninus ezen feküdtek. A rétegben ugyan elég sok barlangi-medve fogat találtunk, de minden rendszer nélkül. A két caninus a barlangban találtak közül a két legnagyobb. Mérések igazolják, hogy sok más lelőhely viszonylatában is különleges méretűek –, és két különböző egyed jobb-alsó állkapcsához tartoznak.

Az embertani anyag, a barlang első részében, az 5–6. négyzet határán, az eszközökkel azonos szintben feküdt. Nem ásatás közben, hanem az apróbb csontok átvizsgálása során Kretzoi M. találta meg őket. A csontok, fogak egy részét ugyanis vékony mészbevonat fedte.

Ez az ember maradvány a *Homo neandertalensis* három, egymás melletti, összetartozó foga: jobboldali I_1 – I_2 – és C. Egy ugyanazon individuum állkapcsának összetartozó fogai, és így igen alkalmasak a meghatározásra. A fogak erősen koptatottak –, a koptatottság szöge, alakja és a caninus mérete azonban (a foggyökér gracilitása mellett is) biztosan a Palaeoanthropus formakörébe sorolja őket. (Kretzoi M. közlése.)

A fogak jelentősége elsősorban az, hogy pontos rétegtani, paleontológiai adatok hitelesítik, és hogy az ún. „dunántúli szeletien" iparával került elő.(!) Másik jelentősége, hogy a Subalyuk-barlang – minden valószínűséggel eltemetett –, két csontvázának maradványai után ez a második lelőhelye a Palaeoanthropusnak Magyarországon –, és az ötödik a Kárpát-medencében. A lelőhelyek:

Dzeravá Skala (Pálffy-barlang Szlovákia)	: 1913
Ohabaponor (Románia)	: 1923–24
Subalyuk-barlang	: 1932
Gánovce (Gánóc –, Szlovákia)	: 1926, 1955
Remete Felső-barlang	: 1969

Ezek közül az egyik lelőhelyre, a Dzeravá Skala (korábban Pálffy-barlang) embertani anyagára visszatérünk.

Összegezve: A Remete Felső-barlang ásatásának eredménye nem a kis eszközkészlet, hanem *mindenekelőtt az, hogy ezt a jellegzetes ipart – melyet sokáig „dunántúli szeletiennek" neveztünk –, itt biztosan Würm 1 előtti rétegben találtuk. Ez az ipar tehát, mint azt korábban is véltük, a középső paleolitikumba tartozik.*

II. A „dunántúli szeletien"

A „dunántúli szeletien" a magyar kutatás egyik régóta húzódó problémája. Kutatástörténeti előzményeinek ismertetése hosszadalmas – bár rendkívül érdekes és tanulságos lenne. Ennek az iparnak a kérdése ugyanis, több, mint fél évszázad alatt igen sok változáson esett keresztül, és összekapcsolódik több, külföldön alig ismert lelőhely részleteivel. Alábbiakban ezért csak a kutatás főbb állomásait említjük. Anélkül, hogy számtalan oldalt töltenénk azzal, hogy ki, mikor, milyen megállapítást közölt erről az iparról, és azt hogyan változtatta meg.

A probléma lényege kettős. Egyik a „dunántúli szeleties" iparának meghatározása –, a másik a sztratigráfiai, kronológiai helyzete.

A magyarországi paleolitikum kultúráinak sorrendje a 30-as években alakult ki. Ennek alapvető szempontja az volt, hogy pontosan kövesse, mintegy „kitöltse" a francia „klasszikus civilizációk" sorrendjét. Ebben az időben a szeletient solutréennek nevezték – sokan vándorlási kapcsolatba is hozták a valóban fiatalabb Ny-i solutréennel –, a „solutréen", amely Magyarországon a legteljesebb és folyamatos fejlődésében található meg.

A civilizáció beosztása a következő volt: protosolutréen (Szeleta-barlang alsó rétege, Balla-barlang) –, korai solutréen (Jankovich-barlang, ingadozásokkal a szlovákiai Dzeravá skala) –, fejlett solutréen (Szeleta-barlang felső rétege) –, és késői vagy dekadens solutréen (Puskaporos kőfülke stb.).[12]

A civilizáció nevének megváltoztatását már Hillebrand J.-nél, sőt korábban is megtaláljuk: „Szeleta-kultúra". A történeti hitelesség kedvéért azonban utalnunk kell arra, amire Hillebrand J. is, hogy t.i. J. Andrée már korábban ezt az elnevezést használta a magyarországi iparra.[13]

Időközben alakult ki a nézet, hogy ennek a civilizációnak két földrajzi csoportja van: – a Bükk-hegység szeletienje és a dunántúli szeletien (Ny-Magyarország, Pilis-Gerecse-hegység). – Ebben a látszólagos fejlődési sorban, annak idején, a *Jankovich-barlang ipara és a Szelim-barlang egyetlen eszköze* képviselte a korai solutréent (szeletient) –, és egyúttal a „dunántúli szeletient".

Hillebrand J. a Szelim-barlang eszközét később sztratigráfiai meggondolásból fejlett solutréen típusúnak határozta meg. Ehhez az ipartípushoz kapcsolódik Szlovákiában a Dzeravá Skala anyaga is, melynek meghatározása szintén változott időközben.[14] Ennyit röviden a régi előzményekről.

Az 1950-es évek elején a magyarországi szeletien lelőhelyei, anyagai revízió alá kerültek. Gábori M. a civilizációt – tradícióból és Hillebrandot követve – még „solutréennek" nevezi. Ugyanakkor egyrészt megváltoztatja az addigi beosztást –, másrészt másképpen látja az iparok, elsősorban a dunántúli iparok tipológiai jellegét.[15]

Gábori M. szerint létezik nálunk alsó, középső, felső solutréen – (a késői, dekadens fázist elveti) –, majd többször is visszatér a Jankovich-barlangi ipar kérdésére. Munkáját annak idején oroszul adták ki. Ezért egy-két helyet az orosz szövegre utalva most fordításban idézünk.

A tanulmány foglalkozik az ipar általános analógiáival –, így a délnémet terület lelőhelyeivel. „Valamennyi, a német területre eső lelőhely idősebb a Würm II-nél; a lindentali vagy a klausennischei iparok még régibbek, tulajdonképpen micoquien jellegűek.(!) . . . gyakran találjuk meg a mi eszközeink ilyen, idősebb analógiáit, melyek ott (t.i. a délnémet területen) egy bifaciális hegyekkel, durva megmunkálású levélhegyeket tartalmazó, *lényegében moustérien kori* (!) „Blattspitzen-kultúrába" tartoznak." Ugyanott utal a K1. Ofner-barlang iparára is.[16] Ez a civilizáció – ma –, a több fázisból álló közép-európai micoquien.[17]

A tanulmány felsorolja a Jankovich-barlang eszközeinek analógiáit –, majd ismét kitér a délnémet lelőhelyekre. – Azokra, melyeknek anyagát azóta G. Bosinski összefoglaló munkájából, de közvetlenül is ismerünk.

„Ranis 2. rétegében a technika azonos, legfeljebb az élek megmunkálása finomabb . . . ide tartozik a Klausen 3. rétegének anyaga is, melyben szintén megtalálja a mi eszközeink analógiáit. Meg kell említenünk azonban, hogy a K1. Ofnet állítólagos solutréenjében ezek a hegyek erősen szakócaszerűek . . . vastagságuknál fogva sok mustérien jelleget mutatnak. A Jankovich-barlang levélhegyeire leginkább a Kösten-i eszközök hasonlítanak stb. . . . Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a Jankovich-barlangban is találunk olyan eszközöket, amelyek vastag bázisukkal, durvább kidolgozásukkal egy régibb kultúrára emlékeztetnek".[18]

További idézetek nélkül –: ez a munka többször visszatér a nyugati „régibb" kapcsolatokra. Végül azonban nem meri kimondani, hogy a dunántúli eszközkészletek a szeletientől eltérő, más iparhoz tartoznak, középső paleolitikusak.

Fenti munkával egyidőben jelent meg F. Prošek tanulmánya a szlovákiai szeletienről. Ebből megtudjuk, hogy a Dzeravá Skalaban – az új ásatási megfigyelések szerint –, a szeletien típusú eszközök az aurignacien eszközök alatt (!) kerültek elő. – Tehát éppen fordítva, mint azt Hillebrand J. közölte –, és ez a réteg a Würm első hideg-periódusa alatt képződött.[19]

F. Prošek is felhívja a figyelmet a szeletienben levő moustérien típusokra. Arra is, hogy a magyar kutatók csak a pointes foliacés-re figyeltek. (Ez igaz, főleg múltidőben.) Észreveszi azt is, hogy a „fejlett szeletien" egy másik csoport lehet. (Szeleta-barlang felső rétegének ipara.) Végül utal a fent már említett németországi lelőhelyekre –, melyek egyidejűek a Kárpát-medence szeletienjével.[20] Ezalatt F. Prošek is a Jankovich-i típusú ipart érti.

A két szerző tehát egymástól függetlenül jutott hasonló nézetre. Hogyan kerülhetett a „szeletien" az aurignacien alá –: erre később kronológiai választ kapunk.

Vértes L. egy évvel később – minden hivatkozás nélkül –, szintén úgy látja, hogy a dunántúli ipar független csoport a Bükk-hegység szeletienjétől, és talán az eredetük sem közös.[21] Ezt a véleményét azonban később visszavonta, és visszatért a „dunántúli szeletienhez" –, a régi beosztás szerint.

Ezután magam reagáltam F. Prošek munkájára. „Ha a szlovákiai szeletienre vonatkozó megjegyzéseinket összefoglaljuk, a legújabb felfogás szerint a magyar terület levél alakú lándzsacsúcsos iparáról a következőket mondhatjuk. Területünkön két különböző civilizáció csoportja, a bükki Szeleta-kultúra és a Dunántúlon újabb leletekkel is ismert, ettől eltérő, erősen moustérien színezetű csoport élt. A szlovákiai ipar (Dzeravá Skala) az utóbbihoz kapcsolódik."

Ugyanott hangsúlyoztam, hogy az eddigi osztályozás megmaradt ugyan, de az utóbbi ipar kapcsolatai (t.i. a dunántúli lelőhelyeké) más irányba vezetnek. Ilyenek Kösten, Ranis, Mauern, Ofnet anyagai. Ezek egy másik, idősebb civilizációban gyökereznek, amely a szeletientől eltér.

Utaltam Vértes L. észrevételére, aki a „dunántúli csoportot" a Bükk-hegységitől elkülöníti. – „Fentiek után kérdésessé válik a szeletien elnevezés helyessége. Ha az elnevezést elfogadjuk, ha a szlovákiai és a vele kapcsolatban álló magyarországi civilizáció „szeletien" –, akkor a névadó lelőhely, a Szeleta-barlang iparát kellene másként neveznünk. . . Ha azonban a kettő között genetikus kapcsolat sincs, akkor az utóbbira (a dunántúlira), mind a „szeletien", mind pedig a „csoport" megjelölés félrevezető."[22]

Visszatekintve erre a régi cikkre, valóban logikus, hogy ha a dunántúli ipar független a Bükk-hegység szeletienjétől, akkor annak a „csoportja" sem lehet.

Később Vértes L. ismét foglalkozott a szeletien problémájával. Cikke szintén F. Prošek munkájára válaszolt, de nem jutott egyértelmű eredményre.[23] Egy évvel később azonban, a Szelim-barlang iparával foglalkozva, a következőket írta: „Das transdanubische Szeletien weist entschieden Züge auf, die dem Moustérien mit Faustkeil und Blattspitzen in den nordwestlich von Ungarn gelegegen Gebieten ähnlich sind, doch scheint auch mit dem Spätmoustérien von Tata ein unmittelbarer Kontakt zu bestehen. Wir neigen immer mehr zur Auffassung, das zwischen das blattspitzenführende Moustérien vom Weinberghöhlen-, Kösten-, usw. Typ und die ältere Gruppe des transdanubischen Szeletiens das Äquationszeichen gesetzt werden kann, sowohl in Hinsicht des Alters, wie auch des Entwicklungsgrades."[24]

Mindkét csoport előfutára származási szempontból tehát valamely késői moustérien, mint pl. Tata a levalloisien karakterével. Ezt azonban Vértes L. később teljesen elvetette. – Vértes L. jól ismerte Gábori M. orosz nyelvű munkáját és a többi tanulmányokat is, de nem hivatkozott semmilyen előzményre.[25] Ezen a csekélységen azonban túltekinthetünk. . .

Egy összefoglaló tanulmányban Gábori M. később megismétli véleményét. Idézetek nélkül: két csoport létezik –, a Bükk-hegységi ipar helyi eredetű –, ezzel szemben a dunántúli ipar a tőlünk Nyugatra fekvő területekkel, mindenekelőtt a délnémet lelőhelyekkel áll kapcsolatban. – Tovább: eltekintve attól, hogy a dunántúli ipar a Bükk-hegységitől eltérő karakterű, az eredetének az iránya is más lehet. Ennek az iparnak erős moustérien elemei vannak. A tipológiai analógiák Kösten, Ranis, Mauern, Ofnet stb. felé vezetnek. Ismét meg-

állapítja a dunántúli és a Ny-szlovákiai ipar kapcsolatát (Dzeravá Skala), és az erős középső paleolitikus karaktereket.[26]

Öt évvel később Vértes L. regisztrálja a magyarországi paleolitikus lelőhelyeket, megfigyeléseit. Ismét „A Szeleta-kultúra a Dunántúlon" címmel ír a kérdésről.

Első köztük a Jankovich-barlang. Megállapítja, hogy a lelőhely Szeleta-kultúrája sok vonásban különbözik a Bükk-hegységitől. Az egyik eltérés az, hogy a Jankovich-barlangban hasított alapú hegyek kerültek elő. A másik, hogy a kőeszközökön erős levalloisien hatás érezhető. A talonok 68%-a facettált (!), és esetenként moustérien hegyszerűen munkálják meg őket... A jó tipológiai megfigyelések ellenére azonban: „A Jankovich-barlang Szeleta-kultúrája minden eltérése ellenére is azonosnak bizonyult statisztikus összevetés alapján a Bükk-hegységivel."

Vértes ingadozik, hogy a két csoport eredete közös lehett-e vagy sem. „Amíg a németországi Weinberg (= Mauern) és Kösten anyagáról nem állt rendelkezésünkre részletes vizsgálat, a dunántúli Szeleta-kultúrát ezzel hoztuk származási kapcsolatba." Összefoglalva írja a következőket: „a Jankovich-barlang Szeleta-kutúrája összképében megegyezik a bükkivel, de sok fontos részletben eltér tőle. Jelenlegi ismereteink alapján származási körülményeit nem tudjuk rekonstruálni."[27]

Különös, hogy a dunántúli ipar meghatározása, eredete most sem oldódott meg, hanem lényegében visszatért a régi rendszerhez. Oka talán az igen bizonytalan rétegtani, kronológiai megfigyelések. És ezek, sajnos, ugyanilyen bizonytalanok ennek az iparnak a többi lelőhelyein is.

A dunántúli iparról ezután évekig nem hallunk. A probléma közben érik. Később azonban egy áttekintésben a következőket olvassuk a dunántúli ipar eredetéről: „A genetikai fejlődés pontjai, feltételesen: a Nyugaton még acheuléen tradiciójú moustérien (szakóca szerű eszközökkel) –, amelyből egyrészt egy micoquien jellegű ipar, másrészt egy néha továbbélő középső paleolitikum lett. (Schaber+Handpsitzen-Komplex és Faustkeil+Blattschaber-Komplex). Valószínűleg a Felső-Duna vidékén volt egy kialakulási centruma, ezek az előbbi délnémet lelőhelyek, amelyből később levélhegyes iparok lettek. (Altmühl-csoport). Ennek áthatását látjuk később (?) az eléggé bizonytalan korú, dunántúli, úgynevezett „szeletienben."[28] (A kérdőjel arra vonatkozik, hogy valóban fiatalabb-e a dunántúli ipar, mint a középeurópai micoquien utolsó fázisa.)

Ugyanott: „A dunántúli civilizáció elsősorban a Jankovich-barlangból ismert. Datálása bizonytalan. (Würm 1–2 –, vagy idősebb?) Iparára jellemzőek a plankonvex levélhegyek, a levélkaparók, az inkább szakócára emlékeztető bifaciálisok... A csont- és kőszerszámok összetartozása kérdéses. Az anyag összefüggései – a Ny-szlovákiai lelőhelyeken kívül – Nyugat felé vezetnek (Mauern, Ranis, Ofnet, stb.): átfogóan a középső paleolitikumnál említett komplexek. Mindenesetre, mivel a dunántúli iparnak a névadó Szeleta-barlanggal és annak körével kapcsolata nincsen, a szeletien elnevezés formális, de aligha érvényes."[29]

Végül: „Nous pourrions achever là notre description des gisements actuellement connus du Paléolithique moyen de la Transdanubie, mais nous jugeons opportun d'insérer une digression sur un problème très important du point de vue de l'Europe centrale et orientale: la question dite du „Szeletien transdanubien" et de proposer une solution et une définition nouvelle..."[30] – A továbbiakban pedig, öt pontban, elolvashatjuk a probléma megoldását és a további következtetéseket.

Az idézett munka azonban – ismerve a Remete Felső-barlang ásatásának eredményét, a régibb lelőhelyek revízióját, tehát ennek a publikációnknak az irányát –, a részletekre érthetően nem tért ki.

Lássuk most tehát mégegyszer –, más szemlélettel –, ennek a dunántúli ipartípusnak a kérdését, és ellenőrizzük a lelőhelyek adatait.

Megállapítható, hogy valamennyi probléma oka két tényezőben keresendő. Az egyik az iparok helytelen vagy bizonytalan tipológiai meghatározása –, a másik a lelőhelyek még sokkal bizonytalanabb kronosztratigráfiai, rétegtani viszonyai. Először az utóbbiról kívánunk általánosságban szólni.

Említettük, hogy mi a Würm eljegesedés hármas tagolását használjuk. Ezt találjuk területünkön még a legmegfelelőbbnek –, akkor is, ha a tagolással kapcsolatban problémák merülnek fel. A Kárpát-medencében négy periódusú Würm – mint Nyugat-Európában –, nincsen.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a hármas tagolás is – legalábbis részben –, fiktív. Magyarországon ugyanis nem ismerünk olyan lelőhelyet, ahol a Würm 2 „hideg" periódusa fauna-horizonttal, vagy litosztratigráfiailag bizonyítható lenne.

Úgy látjuk, hogy a Riss–Würm interglaciális után egy elég hosszú lehűlés következett. Ez a Würm lassú, bevezető szakasza: a korai Würm. Ezután jól körülhatárolható a Würm 1 hideg periódusa, egy glaciális szakasz, a Würm 1 maximuma. Ezt követően ismerünk egy enyhe, csapadékos, erdei klímájú időszakot –, a Würm 1–2 interstadiálist. Ezután azonban, úgy látszik, egy hosszú, lassú, folyamatos lehűlés következett –, majd egy egészen rövid oszcilláció után a Würm utólsó leghidegebb periódusát tudjuk biztosan megállapítani. A Würm 2. fázisa tehát „beleolvad" ebbe a folyamatba –, de bizonyítani nem lehet. Majdnem egyetérthetnénk azokkal, akik szerint csak egy „Frühwürm" és egy „Hauptwürm" létezik.

A rétegtani viszonyokról közölnünk kell, hogy a magyarországi barlangokban mindig eróziót, rétegkimosást állapítunk meg. Egyes rétegek, néha egész rétegkomplexumok hiányoznak. A kimosás, a réteghiány legerősebb a Riss–Würm interglaciálisban –, majd éppen a Würm 1–2 interstadiálisban. Az utóbbi időszakban ugyan néha igen vastag rétegek képződnek, de rendszerint hiányosak és erősen keveredtek.

Ami most a „dunántúli szeletient" illeti, kutatóink ezt az ipart – a civilizációk „megkövetelt" sorrendje szerint –, következetesen a Würm 1–2 interstadiálisba helyezték. (Egyébként lehetséges ilyen is.) Ha szeletien

vagy Szeleta-kultúra –: a kora nem is lehetett más, mint a Würm 1–2 interstadiális. Ez már egyszerűen egy hagyományos „rendszer-kényszer" vagy „kényszer-rendszer" lett!

A datálás nehézségei ott kezdődnek, hogy ezzel az iparral több lelőhelyen hidegjelző állatfajok kerülnek elő. Ezeket pedig nem lehet az enyhe, humidus, erdei klímájú interstadiálisba helyezni. Ezért ennek az iparnak egyes lelőhelyeit (ill. rétegüket) – kényszerűségből és vagylagosan –, a Würm 1–2 interstadiális kezdetére, vagy a Würm 2 „tundrai fázisára" helyezték. A tundrai fázisra –, mely gyakorlatilag nincs. Tehát, hogy minél közelebb legyen egy hideg periódushoz.

Alá kell húznunk, hogy a fentieket a lelőhelyek rétegtani, faunisztikai revíziójánál erősen figyelembe kell venni. Akkor is, ha egy-egy lelőhely kronosztratigráfiáját továbbra sem sikerül megállapítani. Ez a régi ásatások módszerének következménye.

A dunántúli iparnak ma a következő lelőhelyeit ismerjük: *Jankovich-barlang, Kiskevélyi-barlang, Szelimbarlang, Csákvári sziklaüreg, Pilisszántói II. kőfülke, Bivak-barlang, a Remete Felső-barlang és Lovas.* Mindegyik a Dunántúl ÉK-i szögletében, elég szűk körzetben helyezkedik el. Kivétel Lovas, mely a Balaton É-i felvidékén fekszik. Ide tartozik még a Dzeravá Skala Ny-Szlovákiában.

Az ipar tipológiáját a következőkben összegezhetjük: Jellegzetesek a bifaciális, felületükön kagylósan retusált, többnyire plankonvex pointe foliacé-k, vagy „pointe à feuille"-ök. Ezek váltak elsősorban ismertté. Meghatározásuk azonban téves, és ezek a típusok a leggazdagabb lelőhelyen is az iparnak a 35%-át képezik. (Kb. 30 darab!) A bifaciálisok, melyek gyakran kis szakócákhoz hasonlítanak, valójában levél-kaparók (Racloir-biface) (Blattschaber), és nem hegyek. Középső paleolitikus karakterűek.

Közelebbről: a bifaciálisok és a többi típusok is szilánkból készültek. Gyakori a facettált talon. Vértes L. szerint a Jankovich-barlangban 68%. Ez a jelleg nálunk a felső paleolitikumban gyakorlatilag nem fordul elő. Az eszközök bázisa gyakran nagyon vaskos. Alakjuk aszimetrikus, keresztmetszetük többnyire plankonvex. A hátoldal néha csak részben retusált, és a sima hátoldalon feltűnően erős a bulbe de percussion. Gyakoriak még az egyoldalon retusált, levél alakú kaparók, a „moustérien technikájú" eszközök.

A bifaciálisok között előfordulnak szakócához hasonló darabok, vaskos demi-biface-ok –, de gyakran nagyon finoman retusált, vékony, a „levélhegyekhez" közelítő típusok is. Ezért az a gondolat is felmerült, hogy a fő lelőhelyen (a Jankovich-barlangban), a 6 m vastag rétegsorban, az ipar különböző fejlettségű fázisai összekeveredtek. Az erős rétegkeveredést teljesen elfogadjuk –, ezek a típusok azonban szerintünk egy ugyanazon ipar eszközei.

Végül a bifaciálisokkal, fél-bifaciálisokkal együtt a face plan típusok, levalloisien szilánkok (facettált talonnal, bulbussal), moustérien kaparók, völgyelt eszközök, fogazott eszközök és különféle kaparótípusok ismertek. Ezek teszik ki az anyag nagyobbik részét.

Az anyagot áttekintve *ez az eszközkészlet középső paleolitikus jellegű. Egy középső paleolitikum bifaciálisokkal* –, mint amilyen a Duna felső szakaszának vidékén található. G. Bosinski munkáját és a délnémet iparokat közvetlenül is ismerve állíthatjuk, hogy nincs egyetlen típus, amely az ottani „középeurópai micoquienben" és az Altmühl-csoportban ne találnánk meg. A Jankovich-barlangban még a nagyon jellegzetes „Bockstein-kés" is előfordul (!) – az egyetlen darab a Kárpát-medencében –, kutatóink azonban eddig ezt a speciális eszközt észre sem vették.

További problémát okozott az, hogy ezzel az iparral együtt (??) –, három lelőhelyen –, aurignacien csonteszközök kerültek elő. (Jankovich-barlang, Dzeravá Skala, Bivak-barlang.) Ezek többnyire hasított alpú hegyek, ún. „Olschewien hegyek", stb.

Előre közölhetjük, hogy a három lelőhely közül az egyikben a csonteszközök rétegtani körülményei teljesen bizonytalanok –, a másik kettőben viszont más rétegben voltak, mint a kőeszközök. Mindenesetre az aurignacien csonthegyek és a „szeletien" kutatóinkat nagyon megzavarta –, és a datálást még inkább a Würm 1–2 interstadiális felé vitte.

Lássuk ezután a lelőhelyek ásatási megfigyeléseit, a rétegtani-kronológiai adatait.

Lovas különleges lelőhely. Itt a dolomit-fennsík természetes üregeiben okker-bányák gödrei kerültek elő. Az élénk vörös limonitos, hematitos agyagban több mint száz, csontból, agancsból készült szerszámot találtak. Óriásgím és jávorszarvas csontjaiból, agancsaiból készültek. Az egyik szerszámon geometrikus díszítés látható.[31]

Ezekkel a speciális eszközökkel egy „jellegzetes dunántúli technikával készült levélhegy, vagy levélkaparót" találtak. A lelőhely civilizációját ez határozta meg. Szerintünk viszont ez a darab nem elég jellegzetes ahhoz, hogy feltétlenül a fenti ipartípushoz soroljuk.

A datálás alapja az volt, hogy a faunában a Megaloceros dominál, –: „ezt a szarvasfajt Magyarországon eddig még nem ismerjük a W 1/2 interstadiálisnál fiatalabb rétegekből".[32] Ennek alapján Vértes L. Lovas korát a Würm 1–2 interstadiális első harmadának a végére helyezte.

A legújabb vizsgálatok szerint kiderült, hogy Lovason az összes Megalocerosnak tartott szarvas –: Alces (!). Az új meghatározás szerint a lovasi anyag kora a „Varbó fázis" –, tehát a Riss–Würm interglaciális jól ismert, utolsó, meleg periódusa lenne.[33] Részünkről azonban nehezen tudjuk elképzelni – a mi területünk viszonylatában –, hogy a Riss–Würm végén okkerbányászat, valóságos kitermelés, ilyen kitűnően megmunkált csontszerszámok, geometrikus díszítés lett volna. Elképzelhető talán, hogy a bánya és a szerszámok sokkal fiatalabbak, esetleg posztglaciális koruak. Esetleg az is, hogy a szerszámok más korszakban kerültek ide.

A kérdésben nem tudunk állást foglalni. A vita a paleontológusoké. Fentiek után azonban Lovast kiejthetjük a dunántúli iparok közül.

Kronológiai szempontból hasonló a helyzet a *Csákvári sziklaüreggel.* Itt egyetlen szilánkot találtak, amely

némileg a Jankovich-barlangiakra emlékeztet. A sztratigráfia teljesen tisztázatlan, és a régészeti anyag összekeveredett. Sem tipológiai, sem kronológiai szempontból nem tudjuk használni. Ha a szilánk a felső rétegekből került elő, akkor Vértes L. szerint „a Würm 2 eljegesedés előtti".[34] A nagy számban levő hiénával, oroszlánnal, valamint lóval, gyapjas orrszarvúval, rénnel azonban – ma már ez is nagyon kérdéses! Ha viszont a szilánk esetleg az alsó rétegben volt, akkor a fauna alapján biztosan nem fiatalabb a Würm 1-nél.

A *Jankovich-barlang* a dunántúli ipar legfontosabb lelőhelye. Eszköztípusait fentebb ismertettük. A barlang első termének és a később felfedezett hátsó részének rétegsora kissé eltér egymástól –, az ásatások során többször is változott –, és gyakorlatilag ma már rekonstruálni alig lehet.

Az ásatás első évében, 1912-ben, Hillebrand J. az első teremben 2 m vastag holocén réteget tárt fel. Alatta sárgás, törmelékes agyag következett (ebben gyakori a rén, és gazdag a rágcsálófauna). A még mélyebben fekvő rétegekben a barlangi medve uralkodik. A legalsó, steril réteg felett „egy erős bulbusu moustérien hegy és egy pengeszerű kaparó" került elő. (Hillebrand J. szerint az utóbbi retusa nem nagyon egyezik az aurignacienével.) „De hogy nem abba a civilizációba tartoznak, mint gondolnánk, bizonyítja egy babérlevél alakú hegy. (Solutréen vagy protosolutréen.)" A két előbbi eszközt tehát csak „mint régebbi korokból fennmaradt típust lehet értelmezni".[35]

Hillebrand J. később közli a rétegsort, és a barlang hátsó részének iparát, ahol már több mint száz eszközt találtak. Valamennyi „solutréen"típusú. Közülük húsz lándzsahegy. Utóbbiak közül hat darabot rajzban is közöl.[36] Valamennyi kifejezetten középső paleolitikus jellegű.

Csak 1917-ben írja le, hogy a legalsó rétegben is vannak leletek – ugyanannak a civilizációnak a szerszámai, mint 4–5-m-el feljebb (!) –, és csak ekkor állapítja meg, hogy a barlangban sötétebb és világosabb rétegek váltakoznak. A nehézségeket tehát az ásatás módszerének tudhatjuk be.

A sztratigráfia változását felesleges az ásatások sorrendjében tovább nyomozni. Hillebrand J. összefoglaló munkája szerint a külső terem rétegei a következők:

1. Humusz (holocén) – 2. Világos sárga, mészköves agyag (magdalénien = gravettien) – 3. Vörös agyag (idősebb solutréen) – 4. Plasztikus sárga agyag.[37]

A belső teremben, ahol az ipar túlnyomó része került elő, a rétegsor azonos, de a vöröses agyag több, mint 6 m vastag. Hillebrand J. szerint a rétegek igen gyorsan képződhettek, mert ebből 5 m vastagságban ugyanaz az ipar, a régibb solutréen került elő. Ezek világosabb és sötétebb vörös-sárga agyagok. Jelentősnek tartjuk, hogy ezekkel az eszközökkel együtt moustérien típusok kerültek felszínre. (!) – A faunából csak barlangi medvét, hiénát, oroszlánt, farkast, lovat, és rént említ.[38] A fajoknak ez az együttese azonban a mi területünkön nem interstadiális kori!

A bennünket érdeklő ipart tehát elsősorban a barlang hátsó részében találták. Megállapíthatjuk, hogy a vöröses rétegben –, de ezt a 6 m vastag rétegkomplexumot nem bontották szintekre. Ezenkívül világos, hogy itt egyes rétegek hiányzanak, kimosódtak vagy összekeveredtek.

Kadić O. szerint a barlang sztratigráfiája alulról felfelé: 1. steril agyag – 2. a barlang hátsó részében vöröses, mészköves agyag (barlangi medvével és a jellegzetes eszközkészlettel) – 3. sárga, mészkőtörmelékes agyag sok kisemlőssel és rénnel. Ebben uralkodó faj a Dicrostonyx, az Ochotona és a Lagopus albus.[39] Az uralkodó, erősen hidegjelző fajok alapján még világosabb, hogy a 2. és a 3. réteg között réteghiánnyal, kimosódással kell számolni.

A Jankovich-barlang vastag, vöröses rétegében az ipart tehát nem tudjuk szinthez kötni. Ami a csonteszközöket illeti, két lehetőség van. Az egyik az, hogy a csonthegyek, stb. rétegképződés nélkül, ill. egy erős rétegkimosás után kerültek a kőeszközök „mellé" –, *de nem tartoznak a levélkaparós, „levélhegyes" középső paleolitikumhoz.* A másik lehetőség – amit már Vértes L. is észrevett –, hogy a csonteszközöket az ásatás első éveiben találták. Ezt bizonyítja a leltárba vételük. *Tehát a legfelsőbb szintekben kerültek elő, és nem is voltak együtt a kőeszközökkel.* Tipológiai szempontból a csontipar és a kőeszközkészlet egyszerűen nem tartozik össze.

A barlang faunáját rétegenként nem választották szét. A fauna vegyes, és a Würm 1 maximumán kívül a korai Würm bármelyik szakaszába besorolható lenne. Éppúgy élhetett a Würm 1–2 interstadiális elején, mint a Würm 1 előtt. Az ipart mindenesetre a Würm 1 körüli időszakra helyezhetjük. Ugyanúgy, mint ennek a „blattschaber-blattspitzenführendes" paralleljeit.[40]

A határainkon kívül eső *Dzeravá Skala* kérdését itt csupán érintjük. Nézetünk szerint ugyanaz a helyzet, mint a Jankovich-barlang esetében.

Az első ásatásokat szintén Hillebrand J. végezte. A sztratigráfia: 1. humusz, alatta erősen tufás agyag (holocén) – 2. sárga, majd vöröses és szürkésbarna agyag. (Ez tehát három szint vagy réteg!) Az eszközök különböző mélységből kerültek elő. 2 m mélységben egy tűzhely volt. Ebben az időben még csak 5 eszközt talált. Közülük az egyik, amely a vörösesbarna agyag felső részében volt, „teljesen megfelel a Szeleta és a Balla-barlang durva kidolgozású babérlevél formáinak, melyek korban megelőzték a solutréent. . . ."[41]

Ismételjünk néhány megállapítást az eredeti publikációkból! Jankovich-barlang: „egy erős bulbusu moustérien hegy és egy pengeszerű kaparó". . . „régebbi korokból fennmaradt típusok". . . A rajzban közölt eszközök középső-paleolitikus jellegűek. . . Hillebrand J. kiemeli, hogy a „solutréennel" moustérien típusok kerülnek elő (a fauna viszont nem interstadiálisra jellemző). . . A 3. rétegben a Dicrostonyx, az Ochotona, a Lagopus albus uralkodik. (Hidegjelző fajok). . . Az aurignacien csonteszközöket valószínűleg nem abban a rétegben találták, mint a kőeszközöket. . . A Dzeravá Skalaban az eszközök tipológiailag „megelőzték a solutréent". . .

A Dzeravá Skalaban a kormeghatározás kérdésében ismét csak a faunára támaszkodhatunk. Ugy látjuk, hogy a fajok a barna rétegben is hideg klímára utalnak, mint a

hiéna, a *Lemmus obensis, a Dicrostonyx*. Közéjük tartozik az *Ochotona, a Rangifer, a Leo*. Az utóbbi a mi területünkön a Würm 1 körül korán kipusztuló faj. *Ez a fauna azonban nem felel meg a Würm 2 idejének!*[42]

A későbbi ásatást meglátogatta E. Bächler, aki a „protosolutréen réteg" alatti szürkés agyagból egy hasított alapú csonthegyet húzott ki. A hegy kiállt a szelvényből. Különösnek tartjuk, minthogy ez a szürke réteg egyébként steril volt és más eszköz nem is került elő belőle. Itt is kialakult tehát az aurignacien-solutréen „sorrend" (?)[43]

Az 1950-es évek elején F. Prošek végzett újabb ásatásokat a Dzeravá Skalaban. 9 réteget különített el. Az ipart a 8., szürkés-zöld rétegben találta, amely szürkésbarna rétegbe megy át.

Elég egy pillantást vetni a rétegsorra, hogy megállapítsuk: ez a réteg rendkívül krioturbált, kimosott, és valószínűleg kevert.[44] Ebben a rétegben 9 szeletien hegyet, 3 kaparót, 1 retusált pengét, 1 vakarót, 1 tompított hátú pengét, és több mint 20 törött csonthegyet talált, ami szintén krioturbációra és keveredésre utal. Talán nem az ásatás –, hanem a réteg képződése idején.

F. Prošek nézete a következő: „Si nous considérons l'industrie *szeletienne* comme un ensemble, nous remarquierons qu'elle comprend deux parties. La première partie est certainement moustérienne. Elle est représentée, comme dans la technique de l'éclatement des nucléus irreguliers et en forme de disque, de même, dans les artefactes que sont racliors et les pointes. On ne peut du tout séparer cette partie du *moustérien*.(!) – La deuxième partie est formé d'éléments de *l'aurignacien ancien* et *moyen*. . ." –, amelybe a felső paleolitikus típusok és a csonthegyek tartoznak. (Ismételjük meg: „si nous considérons. . . comme *un ensemble*.") – A konklúzióban F. Prošek megismétli: „L'industrie szeletienne se compose de deux partis, de la partie moustérienne, et de la partie aurignacienne. Dans cette industrie, l'industrie moustérienne est prédominante, tandis que l'aurignacien est au second plan".[45]

A faunát sajnos nem ismerjük. – A réteg kora szerintünk bizonytalan –, és a kétféle ipar ugyanúgy kerülhetett elő „együtt", mint a Jankovich-barlangban. – A Dzeravá Skalaban talált gyermekfogra még visszatérünk.

Visszatérve a mi területünkre, a következő lelőhely a *Szelim-barlang*. Ásatását, sajnos, szinte már különlegesen rossz módszerrel végezték. A faunája azonban rétegenként, szintenként igen jól elkülönítették. A rétegsor a következő:

1. Fekete humusz (A réteg) – 2. Sárga lösz (B réteg) – 3. sötétbarna porózus agyag (C réteg) – 4. homok (D réteg) – 5. sárga agyag a barlang padlóján (E réteg).

A B réteget a fauna alapján alsó és felső szintre lehetett bontani. A felső B_1 szintben gyakori a rén, a lemming, a hófajd. A B_2 réteg idősebb, és ebben a barlangi medve, a hiéna a gyakori. – A C rétegben kevés eszközt találtak –, a D réteg majdnem steril. Végül az E réteg több szintre osztható. Utóbbiak közül az E_5 réteg kevés ipart tartalmazott. Ezt mi az érdi és a tatai eszközkészlettel tudjuk azonosítani.

A jelentős vastagságú kitöltés miatt sajnos nem állapítható meg, hogy mi lehetett az E réteg felsőbb szintjeiben, vagy a D és a C rétegekben?

Az egyetlen eszköz, mely valóban a Jankovich-barlangi „legfejlettebb levélhegyekkel" azonos – állítólag – a B_2 rétegben került elő. Vértes L. is „háromszög alakú, szakóca-kaparóra emlékeztető levélkaparóként" említi. A meghatározás teljesen precíz! A réteget a Würm 2 bevezető szakaszára datálja –, de azonnal hozzáteszi, hogy ennek ellentmond a réteg rágcsáló-faunája, melyben lemmingek fordulnak elő.(!)[46]

A faunisztikai anyagot még a B_2 szinten belül is felső és alsó részre különítették el. (Mottl M. munkája.)

A B_2 felső részének fajai: *Ursus spelaeus* (ritka), *Rangifer tarandus* (domináns), *Dicrostonyx torquatus, Coelodonta antiquitatis, Lagopus mutus*. – A B_2 alsó részének fajai: *Ursus spelaeus* (gyakori), *Canis lupus, Hyaena spelaea, Rangifer tarandus (gyakori), Alces alces, Equus sp., Elephas primigenius*.

A domináns fajokhoz hozzá kell tennünk, hogy az utóbbi faunában a farkas 23, a hiéna 33, a mammut 37 csonttal szerepel.

Ismerünk azonban még egy faunalistát a B rétegről, mely nincs szétbontva szintek, alszintek szerint. Fajai a következők: *Mammuthus primigenius, Meles meles, Cervus elaphus, Cervus canadensis arct., Cervus maral, Alces alces, Lepus sp., Canis lupus, Vulpes vulpes, Ursus spelaeus, Ursus arctos, Rangifer tarandus, Rangifer arcticus, Putorius eversmani, Rupicapra rupicapra, Hyaena spelaea, Coelodonta antiquitatis, Equus sp.*

Fenti faunához hozzá kell tennünk, hogy benne legnagyobb darabszámmal (80 db) a rén szerepel. Ezenkívül Jánossy D. vizsgálata alapján ismerünk egy gazdag rágcsáló-faunát a B_1 és a B_2 rétegből. Ezekben többek közt megtalálható a *Dicrostonyx torquatus*, a *Microtus nivalis* –, mint valóban hidegjelzők –, és a sztyeppei jellegű *Ochotona* is.

A B réteg faunáját értékelve megállapítható, hogy *a fajoknak ez az összetétele, együttese: jellegzetesen Würm 1 előtti*. A Würm 1 kulminációjára jellemző fajok még nem jelennek meg.

Ilyen és hasonló faunák alapján tételezzük fel, hogy amit a Würm 2 „tundrai fázisának" tartanak, az a Würm 1 kezdete.

Ellenőrzésül nem közöljük a mélyebben fekvő C réteg faunáját, de megállapítható, hogy lényegében nem tér el a B rétegétől. Megtalálható benne a hiéna, a rén, a ló, a gyapjas orrszarvú, a mammut, a kőszáli kecske, az óriás gím, a jávorszarvas, stb. A fajok összetétele esetleg enyhébb éghajlatra utal, mint a B rétegé.

A Pilisszántói II. kőfülkében Vértes L. 10 réteget különített el. Az első öt réteg jelenkori. Ezek alatt egy mésztufás záróréteg következik –, majd a 7. löszös, a 8. agyagos lösz, a 9. mészkőtörmelékes barna réteg és a 10. mészkőtörmelékes vörösbarna réteg fekszik. – „Az alsó rétegekben – ezeken a löszös agyagot, a barna és a vörösbarna rétegeket értjük –, mindössze két kovaeszköz volt."[47] Mindkettő kaparó. Az egyik nagy bulbusu, mint a Jankovich-barlang típusai.

Nyitva marad a kérdés, hogy a három réteg közül melyikben került elő a két eszköz? – Erre azonban többé már nem fogunk választ kapni –, a kevés fauna pedig Vértes L. szerint nem alkalmas kronológiai tagolásra. A magunk részéről csupán feltételezzük, hogy a legalsó, mészkőtörmelékes, vörösbarna réteg – mint más lelőhelyeken is –, esetleg a Riss–Würm maradványa lehet. Ennek a felette fekvő réteg faunája sem mond ellent.

A Kiskevélyi-barlangban ennek az iparnak a helyzete sokkal egyértelműbb. A rétegek datálására több alternatíva létezett. Az, amelyben az eszközök előkerültek, esetleg a Würm 1–2 interstadiális alatt képződött –, de lehetséges a Würm 1–2 interstadiális eleje – vagy a Würm 1 is.(!)[48]

A rétegsor Hillebrand J. szerint a következő: 1. holocén – 2. sárgásszürke, törmelékes agyag – 3. sárga, plasztikus agyag – 4. puha, kevés mészkőtörmeléket tartalmazó barnás-vörös agyag – 5. sárga, plasztikus agyag.

Az eszközök a barna agyagban, egy tűzhely feletti, ill. a tűzhely körüli szintben feküdtek. Ezt a réteget csak a 4.-el lehet azonosítani. Hillebrand J. közölte a rétegszelvény rajzát. Ezen jól látható, hogy a kitöltés hiányos, a rétegek elvékonyodnak, kimosódtak. Ugyanott találjuk öt eszköz rajzát is. *Ezek levélkaparók, és szabályos moustérien kaparók. Együtt kerültek elő.*[49]

A barlang egyes rétegeiről, ill. iparukról a következő sorrendet kapjuk: a 2. rétegben magdalenien eszközök (= gravettien) – a 3. réteg felső részében magdalenien (= gravettien), alsó szintjében solutréen (?) – Hillebrand J. kérdőjele) –, a 4. rétegben protosolutréen (középső paleolitikus típusokkal). Az utóbbi réteg egyébként, amelyben a tűzhely volt, csonka, erodált.

Hillebrand J. részletesen ismertette a barna réteg eszközeit. Hosszú mondatait igyekszünk lefordítani, bár ugyanott németül is megjelent.

„A sárga agyag alá telepedő barnás agyag felső szintjében egy nagyon szabályos, szép megdolgozású, csenevész kis szakóca került elő, amely nagyon emlékeztet a Szeleta és a Balla barlangok presolutréen rétegeiből kikerült hasonló formákhoz... Ugyanannak a barnás agyagnak mélyebb részében levő tűzhelyből és annak közvetlen körzetéből több olyan eszköz került ki, melyek mind csak az egyik oldalukon vannak megmunkálva és általában magukon viselik a készítésüknél képződött bulbe de percussiont... Ugyaninnen pengék egyáltalán nem kerültek ki, csak primitív fúrók és kaparók. Egyik darabon szép, lépcsős retus látható, mely megmunkálást R.R. Schmidt „Stufenretouch"-nak nevezett el. Ha ehhez hozzáveszem, hogy a Kormos dr. által felfedezett és kutatott tatai lelőhelynek az egyik lépcsős retussal ellátott kaparója az anyag és a megmunkálás szempontjából pontos mása az említett kaparónak, és hogy az eszközök általában ugyanabból a jáspis kvarcitkavicsból készültek, mint a tatai lelőhely esetében (= vöröses barna radiolarit), *úgy nagyon valószínűnek látszik, hogy a Kiskevélyi barlang alsó barnás rétegeit és az említett tűzhelyet a tatai lelőhellyel egykorú*nak kell venni."[50] (A kurzív rész a mi kiemelésünk.)

Hillebrand J. meglátása nagyon jó. Ez az ipar vallóban hasonló *korú* Tatáéhoz –, ugyanis Tatát közvetlenül a Würm 1 előtti időszakra helyezzük.[51]

A barna réteg teljes faunáját nem sorolhatjuk fel, de a *Felis spelaea, Hyaena spelaea, Cervus elaphus, Megaloceros, Rangifer, Rupicapra, Coelodonta antiquitatis, Bos primigenius, Equus sp., Hystrix sp.* és első sorban az *Asinus hydruntinus* alapján a rétege biztosan datálható. *A fajoknak ez az együttes határozottan Würm 1 előtti* –, és az eszközkészlet, amelyben Hillebrand J. sorai szerint a „csenevész szakóca", az ívelt kaparó és a plankonvex kaparók együtt kerültek elő, *a középső paleolitikumba tartoznak.*

A Bivak-barlang eklatáns példája annak, hogyan változik meg egy ipar meghatározása és datálása egy előzetes teória kedvéért.

A lelőhelyet Jánossy D. és Vértes L. tárta fel 1953-ban. A rétegsor a következő: 1. humusz – 2. sárga réteg – 3. narancssárga réteg (csak helyenként található meg) – 4. sárgásszürke réteg – 5. szürke réteg – 6. vörösbarna réteg a barlangfenéken.

A „dunántúli szeletienhez" egy levélhegy, két kaparó, egy pengetöredék és két csont lándzsahegy töredéke tartozik.

A publikáció szerint: „A babérlevél hegyet és a pengét Jánossy D. a sárgásszürke és a szürke réteg határán találta. Az egyik csonteszköz még magasabban, a narancssárga és a sárgásszürke réteg között került elő." – Tovább: „Az egyéb szeletien eszközöket a szürke rétegben találták. Ennek a csoportnak a csonteszköze a barlangnak olyan részében került felszínre, mely az előzetes ásatás miatt zavart volt, de ahol a sárga a narancssárga és a sárgásszürke réteg már eredetileg is hiányzott."[52]

Fentiek szerint a második csonteszközt figyelmen kívül hagyhatjuk. Az előzetes beásás miatt ugyanis rétegtani megfigyelés men is volt lehetséges. Sokkal fontosabb a másik csonteszköz pontos rétegtani helyzete.

Vértes L. szerint az 5. rétegben, és ennek, valamint a 4. réteg határán néhány dunántúli jellegű szeletien eszköz feküdt –, köztük egy levélhegy. Utóbbi megmunkálása a Jankovich-barlang kezdetleges hegyeiével azonos. Ezekkel együtt kaparók, Szeleta-kaparók és durva pengék kerültek elő. Ezek is jellemzőek a dunántúli szeletien korai szintjére. Velük együtt találták a két csonteszközt is. (Mint látható, a két csonteszköz helyzete ismét megváltozott!)

A komplex vizsgálatok alapján Vértes L. szerint ez a civilizáció – az 5. és a 4. réteg – a Würm 1–2 interstadiális második felébe és a Würm 2 tundrai fázisába tartozik. Sőt, itt lehet a dunántúli szeletien korát a legbiztosabban meghatározni. Szerző szerint az aurignacien is ekkor érkezett erre a területre, és esetleg biológiailag is keveredett a dunántúli szeletiennel.[53] Ezt bizonyítanák a csonthegyek. (!?)

Nézzük ezután a 4. sárgás-szürke és az 5. szürke réteg sztratigráfiai, paleontológiai adatait. Tehát a „határ-kérdésüket", és geokronológiai helyzetüket.

A paleontológiai anyagot Kretzoi–Varrók S. rendkívüli pontossággal dolgozta fel. Az eredeti publikáció konklúziójában írja: „Különösen a rétegről rétegre meg-

állapított, az egyes faunaelemek százalékos eltolódása alkalmas arra, hogy a merev ellentéteket jól ábrázolja a felső és az alsó rétegek között, és hogy ebből *ezek között diszkordanciára következtessünk*". (A kurzív rész a mi kiemelésünk.)

Anélkül, hogy tovább idéznénk a faunisztikai értékelést, Kretzoi–Varrók S. a továbbiakban ismét határozottan leszögezi, hogy a faunák éles különbségei a rétegek között diszkordanciát, réteghiányt bizonyítanak. A két alsó réteg egy interstadiális alatt képződött – ezután réteghiány állapítható meg (stadiális + nedves, eróziós fázis) –, majd a két felső réteg inkább kontinentális, periglaciális periódusba tartozik.(54)

Legfontosabb az, hogy *az 5. és 4. réteg között réteghiány, éspedig erős réteghiány állapítható meg.* (Stadiális + nedves, eróziós periódus) Ezek szerint a Bivak-barlang másik csonteszköze lényegesen fiatalabb rétegben feküdt, mint az 5. rétegben, ill. annak tetején a kőeszközök –, és *egyáltalán nem tartoznak össze.*

Ugyanezt a megállapítást találjuk Hermann M., a kiváló mikromineralógusnő elemzésében is. Szintén kimutatja, hogy a 4–5. rétegek között réteghiány van, eróziós fázis volt. Nincs successió közöttük.(55) – Vértes L. tehát, ugyanabban a tanulmányban, egyszerre két munkatársának eredményét másította meg –, egy előre feltételezett meghatározás kedvéért.

Ha most áttekintjük a szürke réteg faunáját, egyetlen faj sem mutat arra, hogy interstadiális korú lenne. Ezzel szemben a fauna összetétele – köztük *Dicrostonyx, Canis spelaeus, Ursus arctos, Ursus spelaeus, Cervus elaphus, Megaloceros, Rangifer tarandus, Ibex,* stb. – *teljesen megfelel a Würm 1 kezdetének.* Megállapításunkkal egyébként Kretzoi M. is egyetért. Az előző datálás szerinte „egyfajta kényszer" volt.(56)

A Bivak-barlangnak ezt a rétegét tehát *a Würm 1 elé helyezzük. A faunája körülbelül egykorú a Remete Felső-barlang kultúrrétegéével.*

Végül felvetődik a kérdés, hogy ezzel a bifaciális eszközös iparral nem került-e máshol is neandertali maradvány elő? Úgy tűnik, van, volt ilyen lelőhely.

A Dzeravá Skalaban Hillebrand J. egy fogat talált. (6–7 éves gyermeké.) A fog a Jankovich-barlangi típusú eszközkészlet között került elő. Jobb alsó moláris ($M_2/2$) –, jól meghatározható. A korona négy csúcsú, normálisan dimenzionált. Külső oldalán megfigyelhető volt a *Sulcus transversalis.* Ez a recens embernél ritkán található –, de pl. a krapinai *neandertalensiseknél* állandó, jellemző. Hillebrand J. ezért M. de Terra-val együtt ezt archaikus jellegnek tartotta.(57)

Bartucz L. 1940-ben, a Subalyuk-barlangról megjelent monográfiában megismétli Hillebrand J. megállapítását –, aki úgy nyilatkozik, hogy a fog a réteg geológiai kora miatt mégis a H. sapienshez tartozik.(58)

A fog meghatározását tehát ismét az eszközkészlet, a „protosolutréen", a „felső paleolitikum" befolyásolta. Mi elég valószínűnek tartjuk, hogy a Dzeravá Skalaban szintén *neandertalensis* lehetett. A további vizsgálatokig fenntartjuk a lehetőséget, hogy a Remete Felső-barlang három foga esetleg nem *szoros értelemben* neandertali. De feltétlenül archaikus, legfeljebb úgynevezett „gracilis" palaeoanthropus, vagy presapiens jellegűek.

Az eredményeket az alábbiakban összegezhetjük:

Több oldalról bizonyított tény, hogy a dunántúli bifaciálisos-levélkaparós iparnak a Bükk-hegység valódi szeletienjével sem származási, sem fejlődési kapcsolata nincs. Még konvergens jelenség sem áll fenn köztük. Következésképpen a dunántúli iparra a „szeletien" elnevezés sem jogosult –, nem szeletien.

A dunántúli ipar tipológiai szempontból egyértelműen a középső paleolitikumba tartozik, annak egy késői fáciese –, ahogyan az eszközkészletét jellemeztük. *Ezzel a meghatározással a kora is egyezik. Több lelőhelyen a Würm 1 előtt élt, vagy Würm 1 körüli.* Fenntartjuk a lehetőségét, hogy egyes helyeken esetleg túlélte a Würm 1 maximumát.

Ennek az iparnak területünkön nincs helyi előzménye. Nem származott a Bükk-hegység moustérienjéből, sem a Dunántúl középső paleolitikumából. Előzménye tipológiailag és kronológiailag valószínűleg a délnémet terület középeurópai micoquienje, annak csoportjai. A dunántúli ipart nem nevezhetjük micoquiennek, mert néhány vonással mégis kissé eltér azoktól. Ez a nyersanyag, a földrajzi távolság, a környezet, stb., tehát a módosulás következménye. Ezért ezt az ipart az első és leggazdagabb lelőhely után „jankovichien" néven kívánjuk bevezetni.

Mégegyszer hangsúlyozzuk, ez az ipar az említett civilizációnak egy módosult formája, és hogy a délnémet terület egymást követő ipartípusai szintén a Würm 1 előtt, alatt, az utolsó, az Altmühl-csoport esetleg közvetlenül a Würm 1 után élt.

Végül meg kell említenünk, hogy ennek az iparnak egy-egy eszköze a Bükk-hegységből is ismert.

Az egyik a Háromkuti-barlang szakócára emlékeztető eszköze – (Valójában levélkaparó). Kadić O. acheuléen jellegűnek tartotta (!). Ez a fél-bifaciális – vaskos bázissal, facettált, hátoldali levékonyítással –, teljesen azonos a Jankovich-barlang megfelelő típusaival. Az azonosságot egyébként már H. Breuil is megállapította.(59) Azt is észrevette, hogy ez az eszköz az ausztriai Gudenus-barlang egyik darabjával egyezik.

Ezt személyesen is módunk volt megállapítani.(60) – Feltűnő egyébként, hogy H. Breuil és H. Obermaier a Gudenus iparát „Acheuléo-moustériennek" határozta meg (tulajdonképpen acheuléen tradiciójú moustérien). G. Bosinski már határozottan a középeurópai micoquien „Bockstein fácieséhez" sorolja –, Gábori M. szerint pedig micoquien tradiciójú középső paleolitikum(61), és utal a Bockstein típusú iparokra. A szálak tehát ismét összefutnak.

A Háromkuti-barlang eszköze Kadić O. szerint egyezik a három miskolci szakócák egyikével. Ezzel annak idején H. Breuil is egyetértett.(62) Ez a három szakóca indította meg a barlangok rendszeres kutatását Magyarországon. Kettő közülük különlegesen nagy méretű. A harmadik, melyet itt említünk, kisebb, háromszögletű.

A harmadik a Herman-barlang egyik eszköze, mely az előbbi miskolci darabbal tökéletesen egyezik.(63) És

ezek után a miskolci és a Herman-barlangi eszköznek szinte pontos analógiáját ismét a Gudenus-barlang iparából ismerjük.[64]

Mind a három eszköz teljesen kiüt a Bükk-hegység iparaiból. Az is jellemző, hogy a Háromkuti-barlang levélkaparójával együtt csak egy egyenes élű moustérien kaparó, és egy szintén Jankovich-barlangi típusú bulbusos kaparó került elő.

Volt-e konkrét kapcsolat a Bükk-hegység és a Dunántúl jankovichienje között –, egyenlőre nem tudjuk megállapítani.

Magyarország területén azonban más, levélhegyes-levélkaparós középső paleolitikumot is ismerünk. Ilyen Hont iparának egy része (publikálatlan) –, a miskolci Avas-tető eszközei, melyeket mezolitikusnak véltek[65] –, és a Bükk-hegység környékén, nem barlangokban, hanem dombtetőkön gyűjtött eszközök.[66] Fenti adatok alapján valószínű, hogy a Bükk-hegység szeletienje nem az ottani moustérienből, hanem az utóbbi iparból alakulhatott ki. Az Eger-Kőporos ipara szerintünk szintén nem a mezolitikumba, hanem a paleolitikumba tartozik.[67]

Visszatérve mégegyszer a dunántúli jankovichienre, feltűnő, hogy az eddig ismert hét barlangi lelőhelyről összesen kb. 180 eszközt ismerünk. Úgy látszik tehát, hogy ezek mind csak átmeneti, alkalmi tanyahelyek, és az igazi állomások talán szabad ég alatt lehettek.

A jankovichien teljes iparát egy következő tanulmányban fogjuk közzétenni.

A kézirat teljes terjedelemben megjelenik francia nyelven az ActaArchHung 1984. évi kötetében (szerk.).

Rövidítések

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academie Scientiarum Hungaricae
ArchHung	Archaeologia Hungarica
Bosinski 1967	*Bosinski:* Die Mittelpaläolithischen Funde im Westlichen Mitteleuropa. Köln 1967.
Breuil 1923	*H. Breuil:* Notes de voyage paléolithique en Europe centrale. L'Anthropologie XXXIII. 1923. 326.
BpR	Budapest Régiségei
Eiszeitalter u. Gegenwart	Eiszeitalter und Gegenwart
FolArch	Folia Archaeologica, Budapest
FöldrajziÉrt	Földrajzi Értesítő
FöldtIntÉvk.	A Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve
FöldrKözl	Földrajzi Közlemények
Gábori 1958	*Gábori M.:* A Remete-barlang ásatásának eredményei. BpR. 18. 1958. 9–41.
Gábori-Csánk 1968	*V. Gábori-Csánk:* La station du Paléolithique moyen d'Érd–Hongrie, Budapest. 1968. 59–102.
Gábori 1953	*M. Gábori:* Le solutréen en Hongrie ActaArchHung. 3. 1953. 1–68.
Gábori 1960	*M. Gábori:* Der heutige Stand der Paläolithforschung in Ungarn. ArchAu. 27. 1960. 63–64.
Gábori 1969	*Gábori M.:* Magyarország őskorának áttekintése. (Tableau récapitulatif du Paléolithique de Hongrie) FöldrKözl. 1969. 207.
Gábori 1976	*M. Gábori:* Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest, 1976. 78–79.
GeolHungSerPaleont	Geologica Hungarica Series Paleontologica
Hidrológiai Közl	Hidrológiai Közlemények
Hillebrand 1935	*J. Hillebrand:* Die ältere Steinzeit Ungarns. ArchHung. XVII. 1935. 30–31.
Hillebrand 1913	*J. Hillebrand:* Ergebnisse meiner Höhlenforschungen im Jahre 1913. Barlangkutatás II. 1914. 120–121. – *Hillebrand:* 1935. 26.
Kadić 1934	*O. Kadić:* Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. Földt. Int. Évk. XXX. 1934. 22.
Kretzoi 1968	*M. Kretzoi:* Étude paléontologique. In. *V. Gábori–Csánk:* La station du Paléolithique moyen d'Érd–Hongrie. Budapest. 1968. 59–102.
Obermaier – Breuil 1908	*H. Obermaier – H. Breuil:* Die Gudenushöhle in Niederösterreich MAG Wien VIII. 1908.
MAG Wien	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien.
Leél – Őssy 1950	*Leél – Őssy S:* Geomorfológiai és hidrológiai vizsgálatok a Mária-remetei szorosban. Hidrológiai Közlemények. 30. 1950. 476.
Prošek 1953	*F. Prošek:* Szeletien na Slovensku. (Le Szeletien en Slovaquie) SlovArch. I. 1953. 185.
SlovArch.	Slovenska Archcheologia

Jegyzet

1. *Leél–Őssy S.:* Geomorfológiai és hidrológiai vizsgálatok Máriaremetei-szorosban. Hidrológiai Közl. 30. 1950. 473–476. – *Leél–Őssy S.:* A Budai hegység barlangjai – FöldrajziÉrt. VI. 1957/2. 155–169.
2. *Bulla B.:* Adatok a budai Ördögárok völgyének kialakulásához. FöldrKözl. 1932.
3. *Leél–Őssy S.:* Hidrológiai Közl. 1950. 476.
4. *Kormos T. – Lambrecht K.:* A remetehegyi sziklafülke és posztglaciális faunája. Földt.Int.Évk. 22. 1914. 347–380.
5. *Gábori:* 1958. 9–41.
6. *Gábori* 1958. 9–41.
7. *Hillebrand J.:* A pusztaistvánházai korarézkori temető. ArchHung. IV. 1929.
8. *M. Kretzoi:* Étude paléontologique. In: *V. Gábori–Csánk:* 1968. 59–102.
9. *Kretzoi* 1968. 77.
10. *M. Gábori – V. Gábori–Csánk:* The Ecology of the Hungarian Middle Palaeolithic. FöldrKözl. 1978. 175–176.
11. *Gábori–Csánk* 1968. 242.
12. *Kadic:* 1934. 22. – *Hillebrand:* 1935. 30–31. rn.
13. *Hillebrand* 1935. 31. – *J. Andrée:* Über die deutschen Benennungen eiszeitlicher Kulturen. Nachrichtenbl. f. deutsche Vorzeit. 1930/1. 10.
14. *J. Hillebrand:* Die neueren Spuren des Urmenschen in Ungarn – Barlangkutatás I. 1913. 25, 51–52. – *J. Hillebrand:* 1913. Barlangkutatás II. 1914. 120–121. – *Hillebrand:* 1934. 26.
15. *Gábori:* 1953.
16. *Gábori* 1953. 24.
17. *Bosinski* Die Mittelpaläolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa. Köln 1967.
18. *Gábori* 1953. 31.
19. *Prošek* F.: Szeletien na Slovensku. (Le Szeletien en Slovaquie) SlovArch. I. 1953. 185.
20. *Prošek* 1953. 193.
21. *L. Vértes:* Paläolithische Kulturen des Würm I–II. Interstadials in Ungarn. ActaArchHung. 1955. 273–277.
22. *Gábori–Csánk V.:* Megjegyzések a szlovákiai szeletien kérdéséhez. (Beiträge zur Frage des slowakischen Szeletien) ArchÉrt. 1956, 81–83.
23. *L. Vértes:* Problematika szeletienu. (Problemkreis des Szeletiens) SlovArch. 1957. 328–340.
24. *L. Vértes:* Die archäologischen Funde der Szelim-Höhle. ActaArchHung. 9. 1958, 17.
25. A Magyar Nemzeti Múzeum Központi Régészeti Könyvtárában az ActaArchHung. minden tanulmányának az eredeti magyar kézirata mindenkinek rendelkezésére áll.
26. *M. Gábori:* Der heutige Stand der Paläolithforschung in Ingarn. ArchAu. 27. 1960. 63–64.
27. *Vértes:* 1965. 153. 155.
28. *Gábori:* 1969. 207.
29. *Gábori* 1969. 210.
30. *Gábori:* 1976. 78–79.
31. *Gy. Mészáros – L. Vértes:* A Paint Mine from the Early Upper Palaeolithic Age near Lovas. ActArchHung. 5. 1955. 1–34.
32. *Vértes* 1965. 156.
33. *V. T. Dobosi – I. Vörös:* Data to an evaluation of the finds assemblage of the Palaeolithic paint mine at Lovas. FolArch. XXX. 1979.
34. *Vértes* 1965. 159.
35. *Hillebrand J.:* A diluviális ősember maradványa a bajóti Öregkő nagy barlangjában. Barlangkutatás I. 1913. 127–128, 149.
36. *Hillebrand J.:* A bajóti Jankovich barlangban 1914 és 1915 években végzett kutatásaim eredményei. Barlangkutatás II. 1915. 129–141, 173–179.
37. *Hillebrand* 1935. 17.
38. *Hillebrand* 1935. 18–19.
39. *Kadić* 1934. 96–97.
40. *Bosinski:* 1967. 82. – Vö.: *H. J. Müller–Beck:* Die Stratigraphie des süddeutschen Jungpleistozäns. Jahresschrift f. mitteldeutsche Vorgeschichte. 53. 1969. 83–102. – Gábori 1976. 79. Fig. 18.
41. *Hillebrand J.:* A pleistocaen ősember újabb nyomai hazánkban. Barlangkutatás I. 1913. 25, 51–52.
42. *Hillebrand* 1913. 58–59, 86–92.
43. *Hillebrand* 1914. 120–121.
44. *Prošek* SlovArch. I. 1953. 185. Fig. 3.
45. *Prošek* 1953. 191–192, 193–194.
46. *Vértes* 1965. 159.
47. *Vértes* 1965. 161.
48. *Vértes* 1965. 159.
49. *Hillebrand J.:* A Kiskevélyi barlangban 1912. évben végzett ásatások eredményei. Barlangkutatás I. 1913. 157. 1. és 4. ábra.
50. *Hillebrand* 1913. 160, 191.
51. *Kretzoi:* 1968. 96, 99, Fig. 101. – *Gábori:* 1976. Fig. 18.
52. *D. Jánossy – S. K. Varrók – M. Hermann – L. Vértes:* Forschungen in der Bivak-Höhle. Eizeitalter u. Gegenwart. 8. 1957. 18–36.
53. *Vértes* 1965. 160, 155.
54. *D. Jánossy – S. K. Varrók – M. Hermann – L. Vértes:* 1957.
55. *D. Jánossy – V. K. Varrók – M. Hermann – L. Vértes:* 1957.
56. *Kretzoi M.* szóbeli közlése.
57. *Hillebrand* 1914.
58. *L. Bartucz:* Der Urmensch der Mussolini Höhle. In: Die Mussolini Höhle (Subalyuk) bei Cserépfalu. GeolHungSerPaleont. 14. 1940. 55.
59. *H. Breuil:* Notes de voyage paléolithique en Europe centrale. L'Anthropologie XXXIII. 1923. 326. – *Kadić* 1934. 10–11, 67. Taf. VII/1.
60. *Kadić* 1934. 67. – *H. Obermaier – H. Breuil:* Die Gudenushöhle in Niederösterreich. MAG Wien VIII. 1908. Taf. IV. 3a–3b. – *Gábori* 1976. 80.
61. *Bosinski* 1967. 53. – *Gábori* 1976. 49.
62. *Kadić* 1934. 10–11. Fig. 2. – *Breuil* 1923. 326.
63. *Kadić* 1934. Taf. VII/2.

64. *H. Obermaier – H. Breuil:* 1908. Taf. IV. i, 2.
65. *Simán K.* kézirata és szóbeli közlése.
66. *Ringer Á.* gyűjtése.
67. Ezekkel a megjegyzéseinkkel azonban a Bükkhegység valódi szeletienjének a kérdései is felújulnak. Azt a genetikus kapcsolatot, melyet kutatóink annyiszor bizonyítottak a Bükk-i moustérien (Subalyuk-barlang) és a szeletien között, ma már alig hisszük. További kérdés, hogy a Szeleta-barlang alsó szeletienje alatt nem volt-e moustérien réteg? Valószínűleg igen. A Büdöspest barlang ipara – ez volt a tipikus példája a moustérien–szeletien átmenetnek –, egyértelműen középső paleolitikus jellegű. A Büdöspest C–14 dátuma 37 000 év, a Szeleta-barlang alsó rétegéé 41 700 év! Tehát az alsó szeletien idősebb, mint a saját „előzménye". – A Szeleta-barlang alsó rétegének ipara tipológiailag bizonytalan. A korai „levélhegyek" ugyanis görgetettek, csak a „szívük" maradt meg. Azt sem lehet megállapítani, hogy levélhegyek vagy kaparók voltak-e. És mellettük sok a középső paleolitikus típus. – Ugyanebben a barlangban az alsó szeletien felett rendkívül vastag, kevert kitöltés fekszik. Az sem egészen biztos, hogy a fejlett szeletien a koraiból származott-e vagy egy más csoport igen fejlett eszközkészlete a rendkívül finom, fűzfalevél alakú hegyekkel. A felső szeletien rétegének egyébként a korát sem tudjuk biztosan megállapítani.

VERA GÁBORI-CSÁNK

DIE REMETE OBERE HÖHLE UND DAS TRANSDANUBISCHE SZELETIEN

Die Erschliessung der Remete Obere Höhle (an der NW-Grenze von Budapest) führte die Verfasserin in den Jahren 1969–70 durch. Die Grabung erschien teils durch die Stratigraphie der darunter gelegenen Remete-Höhle (untere Höhle), teils durch karsthydrologische Beobachtungen für begründet. Nach eingehender Darlegung der Grabung stellt die Verfasserin fest, dass „das Ergebnis der Grabung in der Remete Obere Höhle nicht der kleine Werkzeugbestand ist, sondern vor allem, dass wir diese charakteristische Industrie – welches seit langem als „transdanubisches Szeletien" bezeichnet wurde – hier in einer Schichte gewiss vor Würm 1 vorgefunden haben. Diese Industrie gehört daher – wie wir es schon früher meinten – zum mittleren Paläolithikum."

Im II. Teil der Studie befasst sich die Verfasserin unter dem Titel „Das transdanubische Szeletien" mit einem Problem, das die ungarische Forschung schon seit langer Zeit beschäftigt. Das Ergebnis ihrer Forschungen fasst sie folgendermassen zusammen: „Es ist eine von mehreren Seiten nachgewiesene Tatsache, dass die transdanubische bifaziale blattschaber-führende Industrie mit dem wirklichen Szeletien des Bükk-Gebirges weder hinsichtlich Abstammung, noch Entwicklung in Verbindung steht.

Die transdanubische Industrie gehört typologisch eindeutig zum mittleren Paläolithikum, sie ist eine späte Fazies dessen. Mit dieser Feststellung stimmt auch sein Alter überein. An mehreren Fundorten bestand sie vor oder um Würm 1. Wir behalten uns die Möglichkeit vor, dass es an einigen Stellen das Maximum von Würm 1 überdauerte."

Abbildungen

Abb. 1. Remete (untere) Höhle
Abb. 2. Eingang der Höhle
Abb. 3–4. „S"-förmiger Gang
Abb. 5. Fortlaufende Schichtreihe im ersten Gang und im ersten Saal
Abb. 6. 1,10 und 1,20 m dicke Schichtreihe in der Höhlenöffnung
Abb. 7. Ursprünglicher Eingang der Höhle
Abb. 8. Schnitt der Grube (Fundort des Schatzes aus der Bronzezeit.
Abb. 9. Gefäss mit bikonischem Körper
Abb. 10. Goldene Haarringe und Spiralperle
Abb. 11. Halbmondförmiger Anhänger
Abb. 12. Stark beschädigtes Diadem
Abb. 13. Schnitt beim 6. Meter der Höhle
Abb. 14. Erste unmittelbare Fortsetzung obigen Schnittes nach links
Abb. 15. Längsquerschnitt des hinteren Höhlensaals
Abb. 16. Die mittelpaläolithische Industrie

Képjegyzék

1. kép Remete (alsó) barlang
2. kép A barlang bejárata
3–4. kép „S" alakú járat
5. kép Folyamatos rétegsor az első járatban és az első teremben
6. kép 1,10 és 1,20 m vastag rétegsor a barlang szájában
7. kép A barlang eredeti bejárata
8. kép Gödör metszete (a bronzkori kincslelet lelőhelye)
9. kép Bikonikus hasú edény
10. kép Arany hajkarikák és spirális gyöngy
11. kép Félhold alakú csüngő
12. kép Erősen sérült, töredékes diadém
13. kép Rétegtani metszet a barlang 6. méterénél
14. kép Előző metszet – balra első – közvetlen folytatása
15. kép A barlang hátsó termének hosszanti szelvénye
16. kép Középső paleolitikus eszközkészlet 1–8.

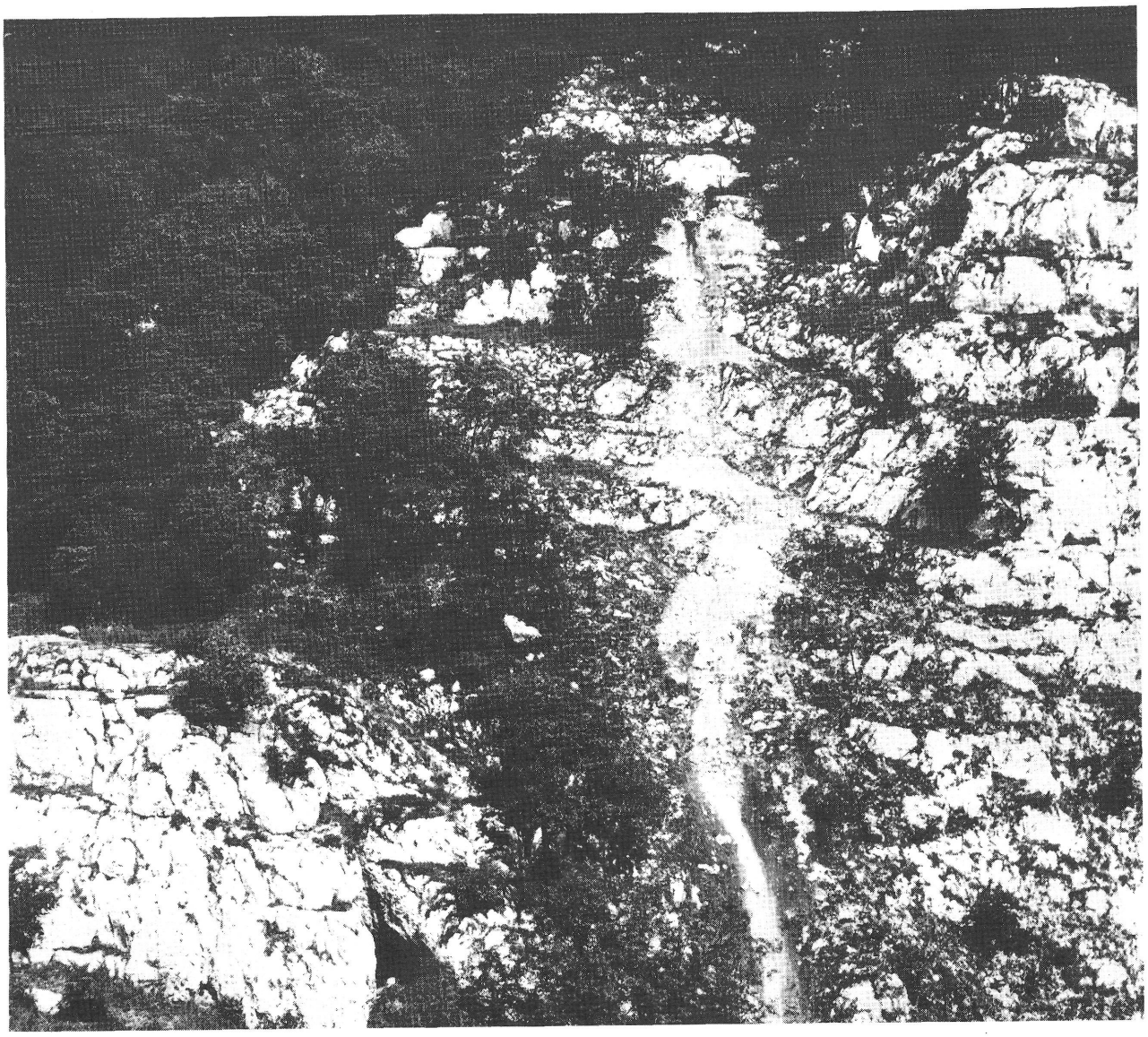

1

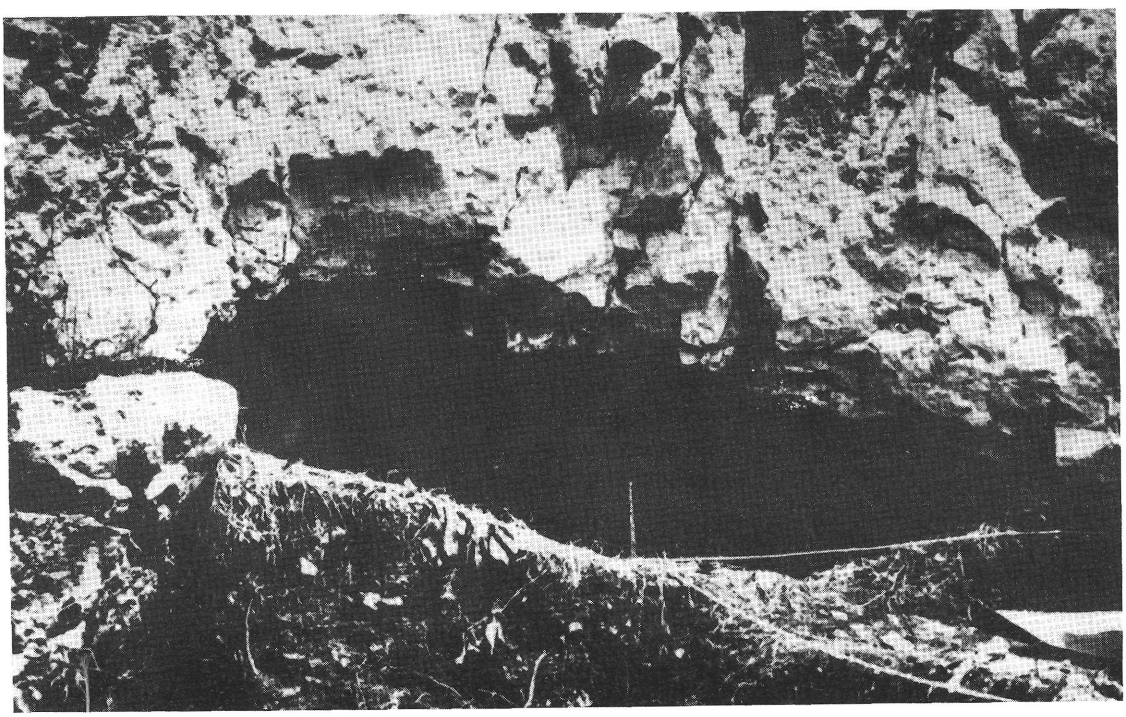

2

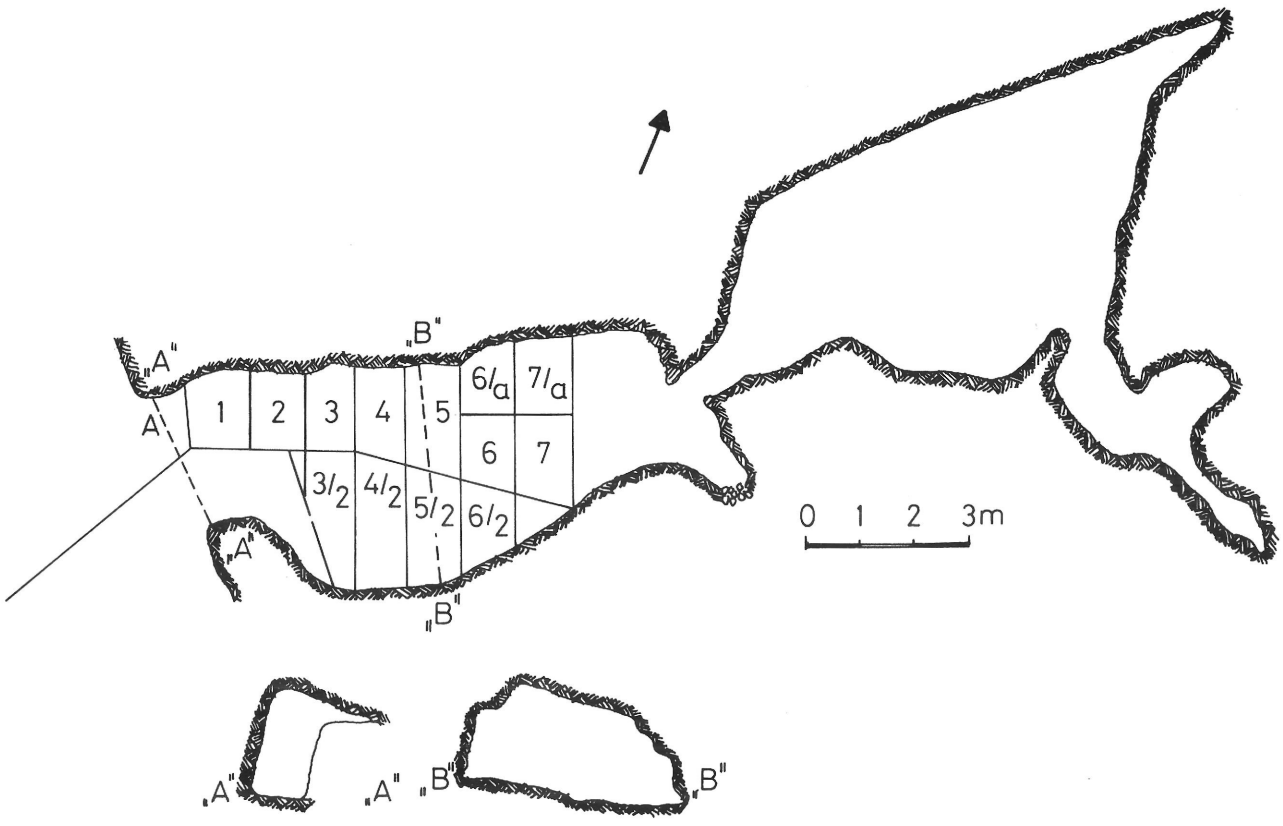
„A"
„B"
A
1
2
3
4
5
6/a
7/a
6
7
3/2
4/2
5/2
6/2
0 1 2 3m
„A"
„B"
„A"
„A"
„B"
„B"

3

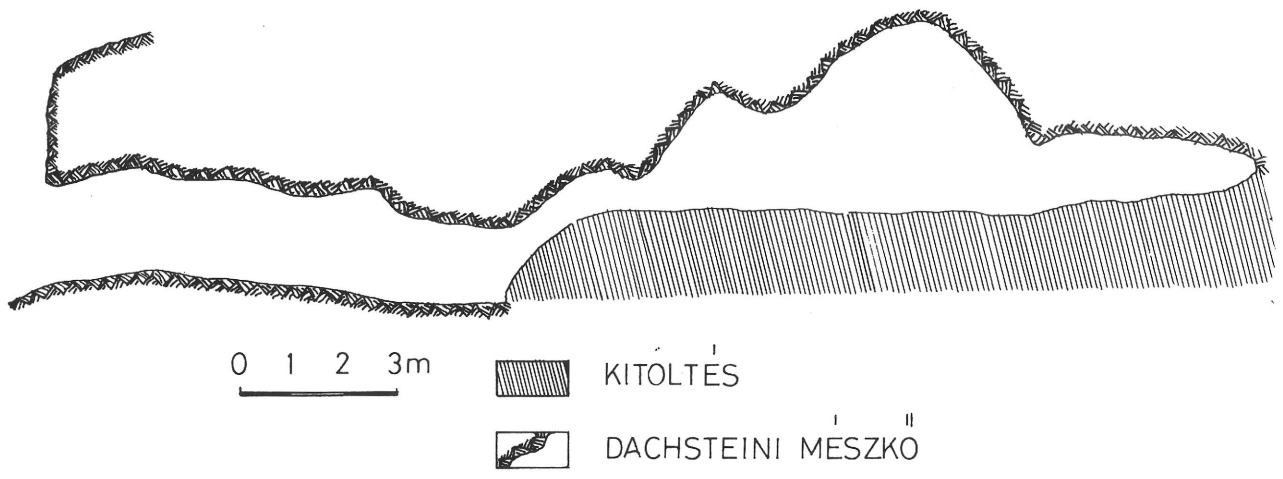
0 1 2 3m
KITOLTÉS
DACHSTEINI MÉSZKŐ

4

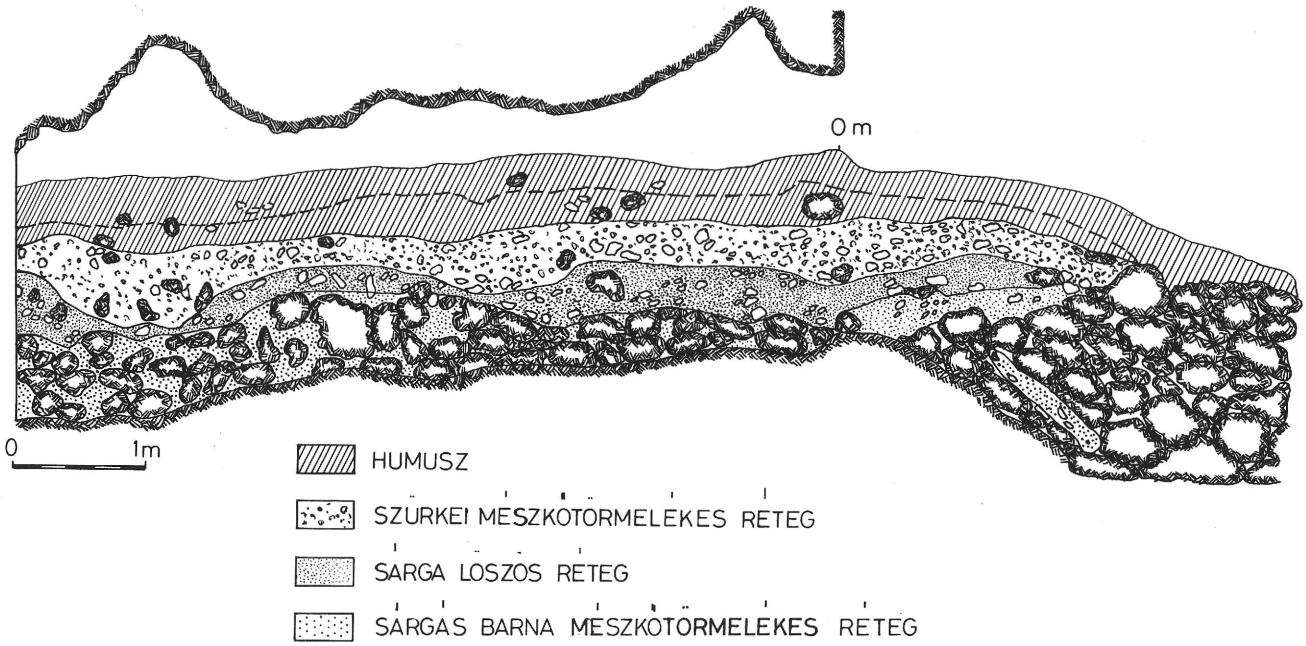
0 m
0
1m
HUMUSZ
SZÜRKEI MESZKOTORMELEKES RETEG
SARGA LOSZOS RETEG
SÁRGÁS BARNA MESZKOTORMELEKES RETEG

5

6

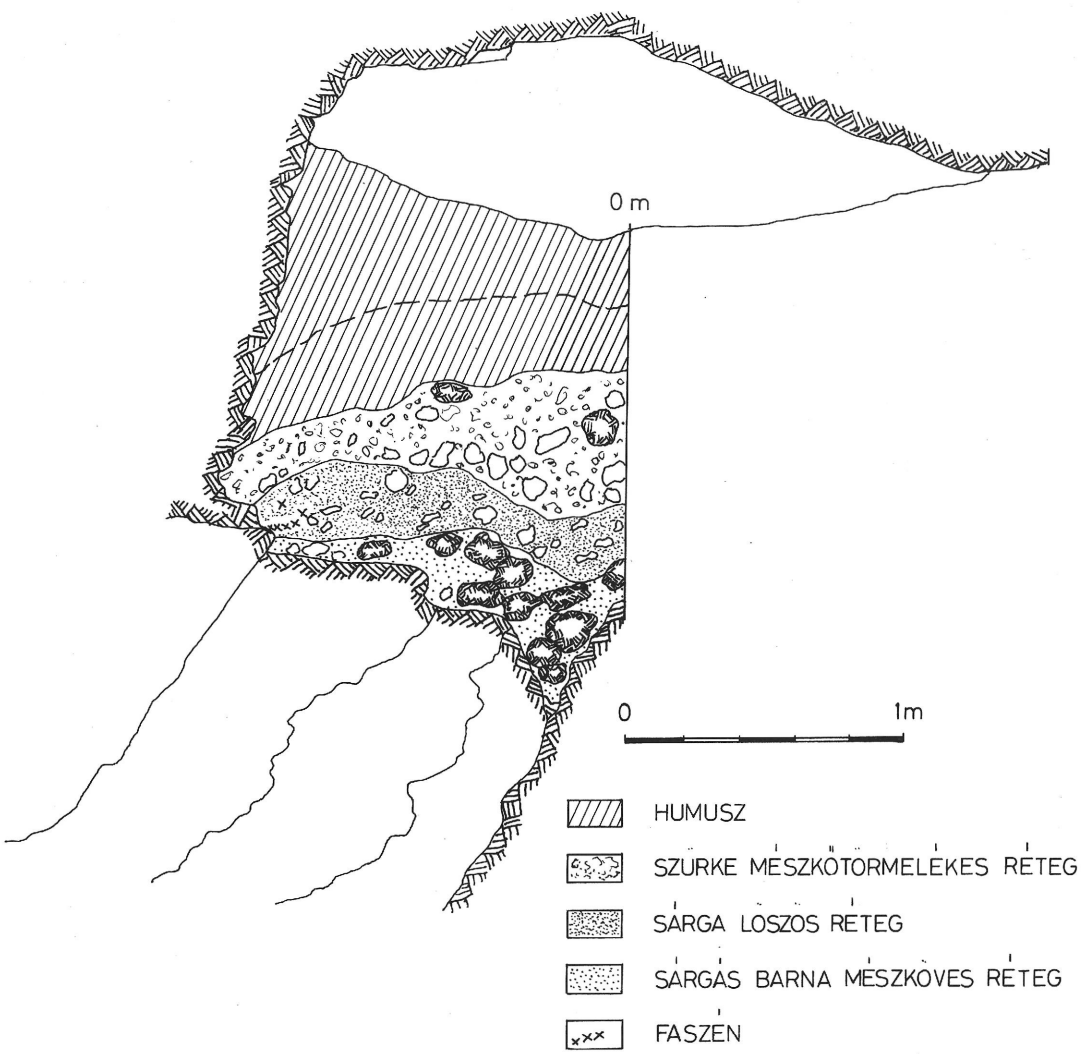
0 m
0
1m
HUMUSZ
SZÜRKE MESZKOTORMELEKES RETEG
SÁRGA LOSZOS RETEG
SÁRGÁS BARNA MESZKÖVES RETEG
FASZÉN

7

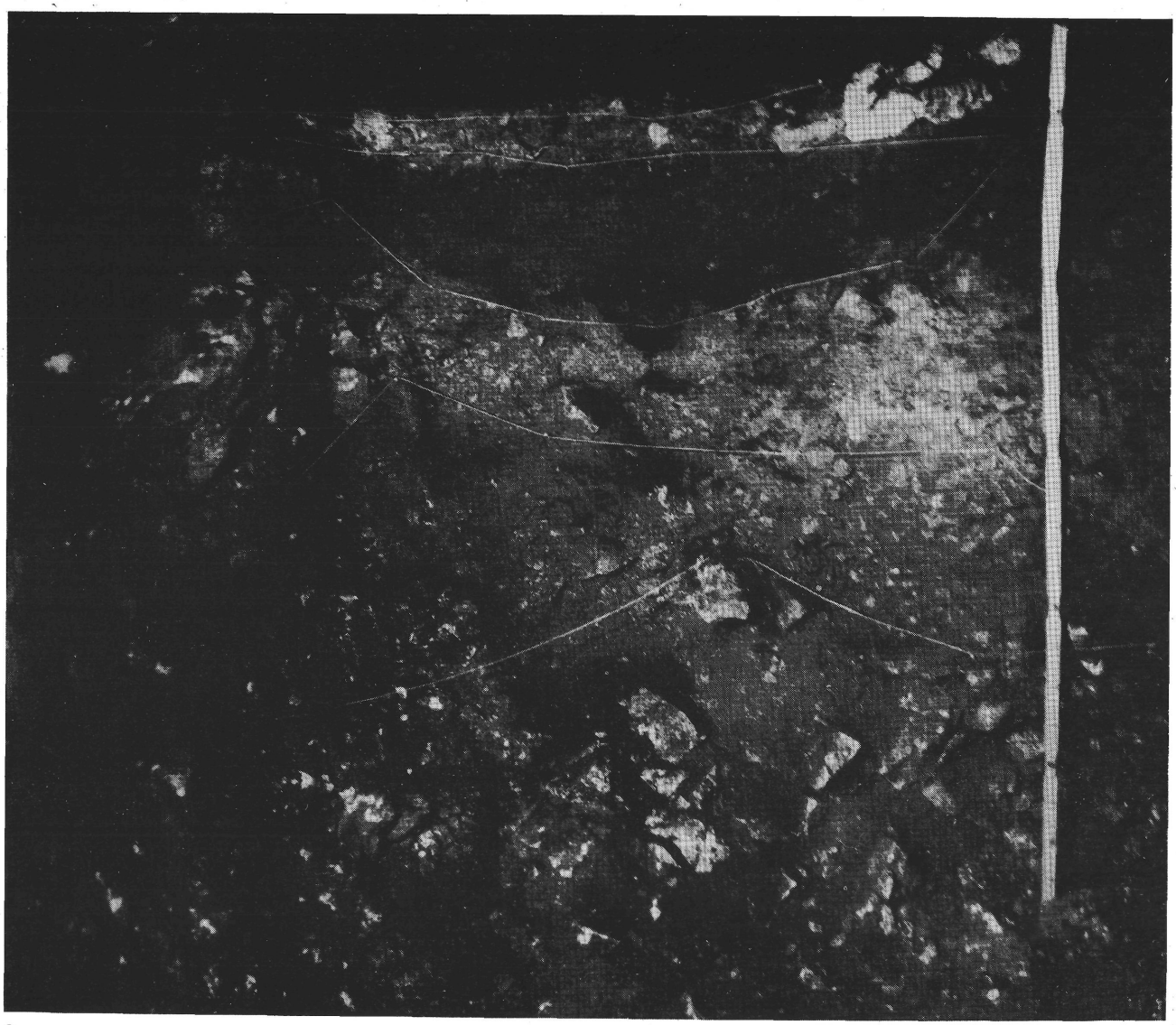

8

9

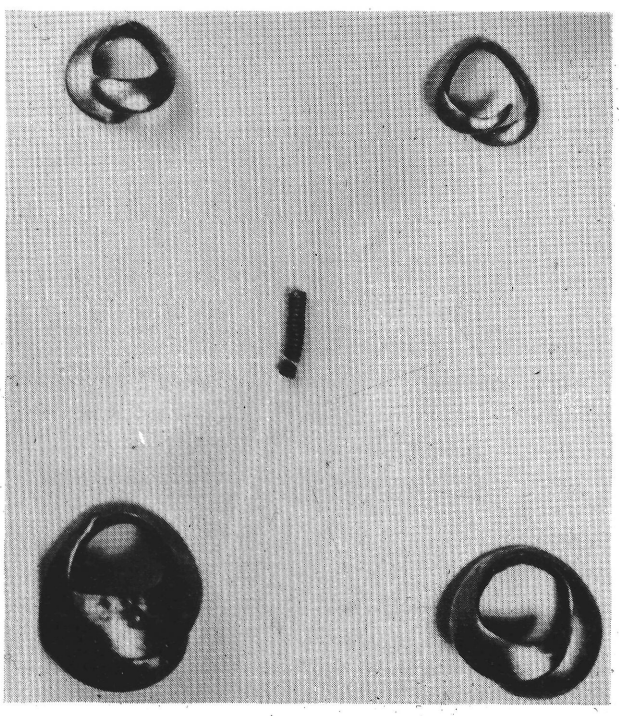

10

11

12

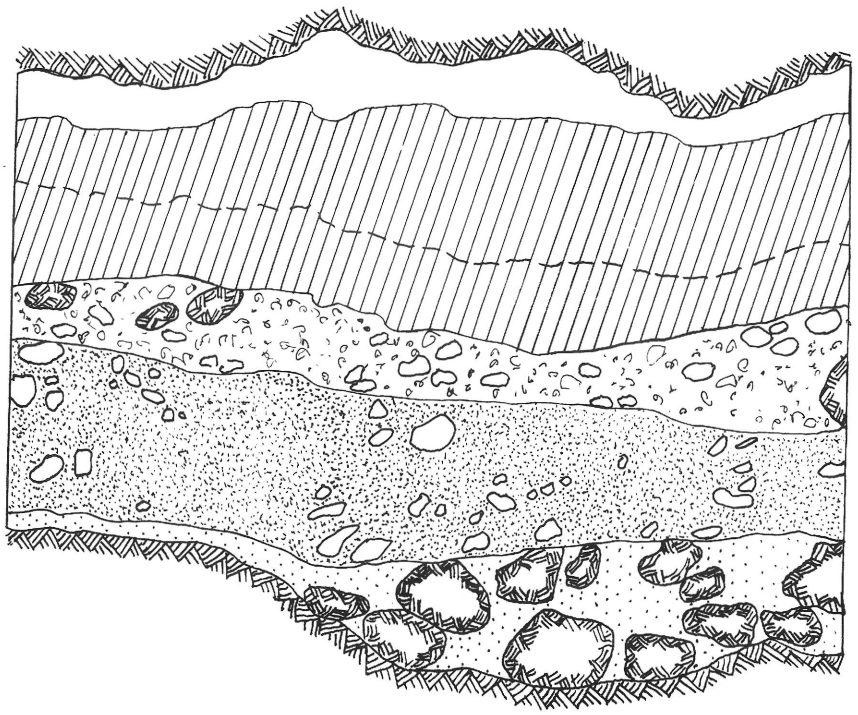
0
1 m
HUMUSZ
SZURKE MESZKOTORMELEKES RETEG
SARGA LOSZOS RETEG
SARGAS BARNA MESZKOVES RETEG

13

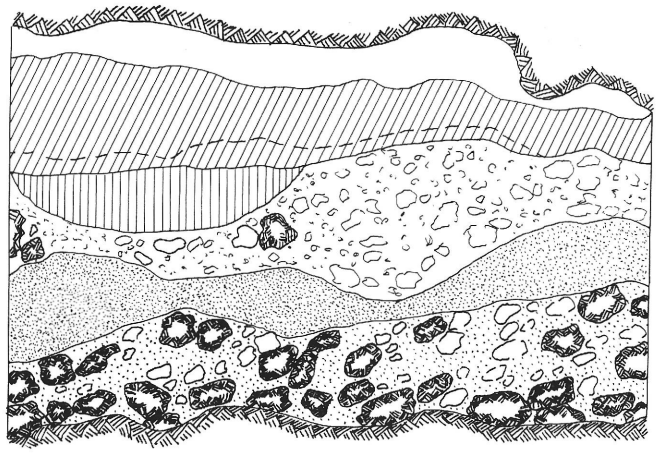

HUMUSZ

BRONZKORI GÖDÖR KITÖLTÉS

SZÜRKE MÉSZKÖTÖRMELÉKES RÉTEG

SÁRGA LÖSZÖS RÉTEG

SÁRGÁS BARNA MÉSZKÖVES RÉTEG

0 1m

14

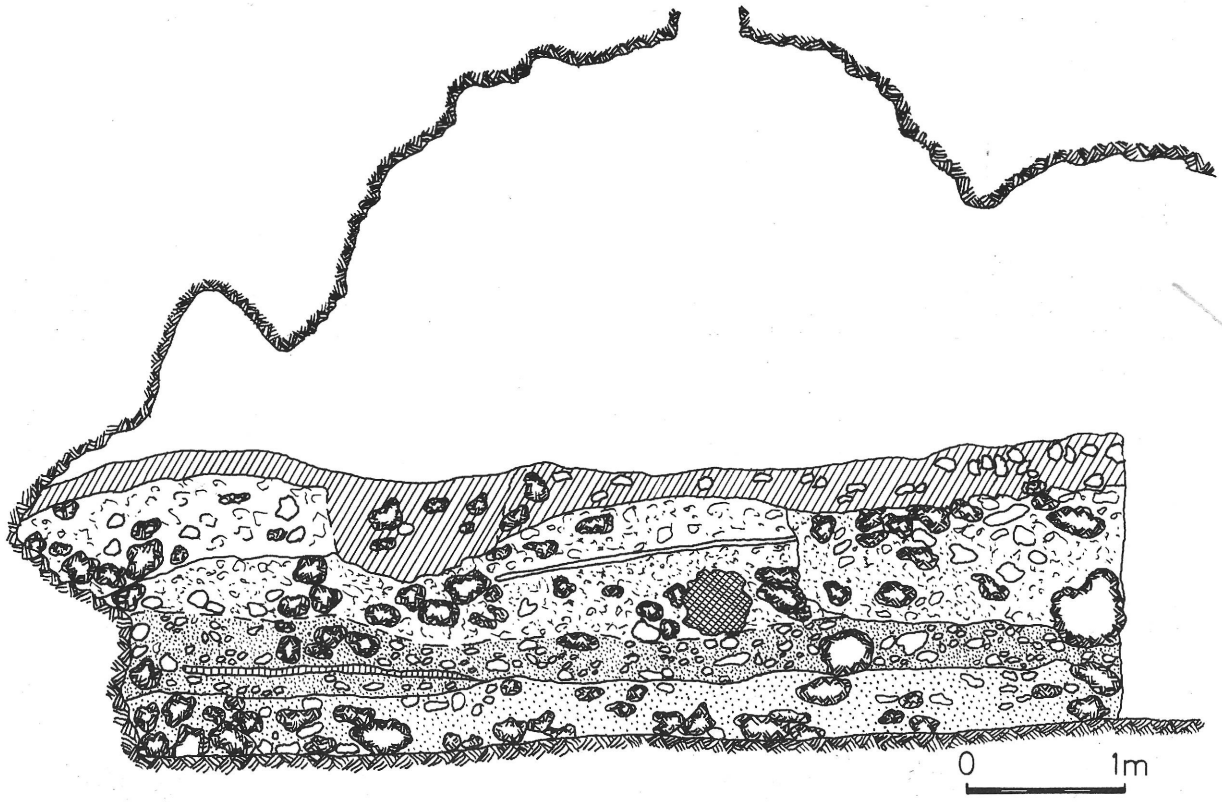

15

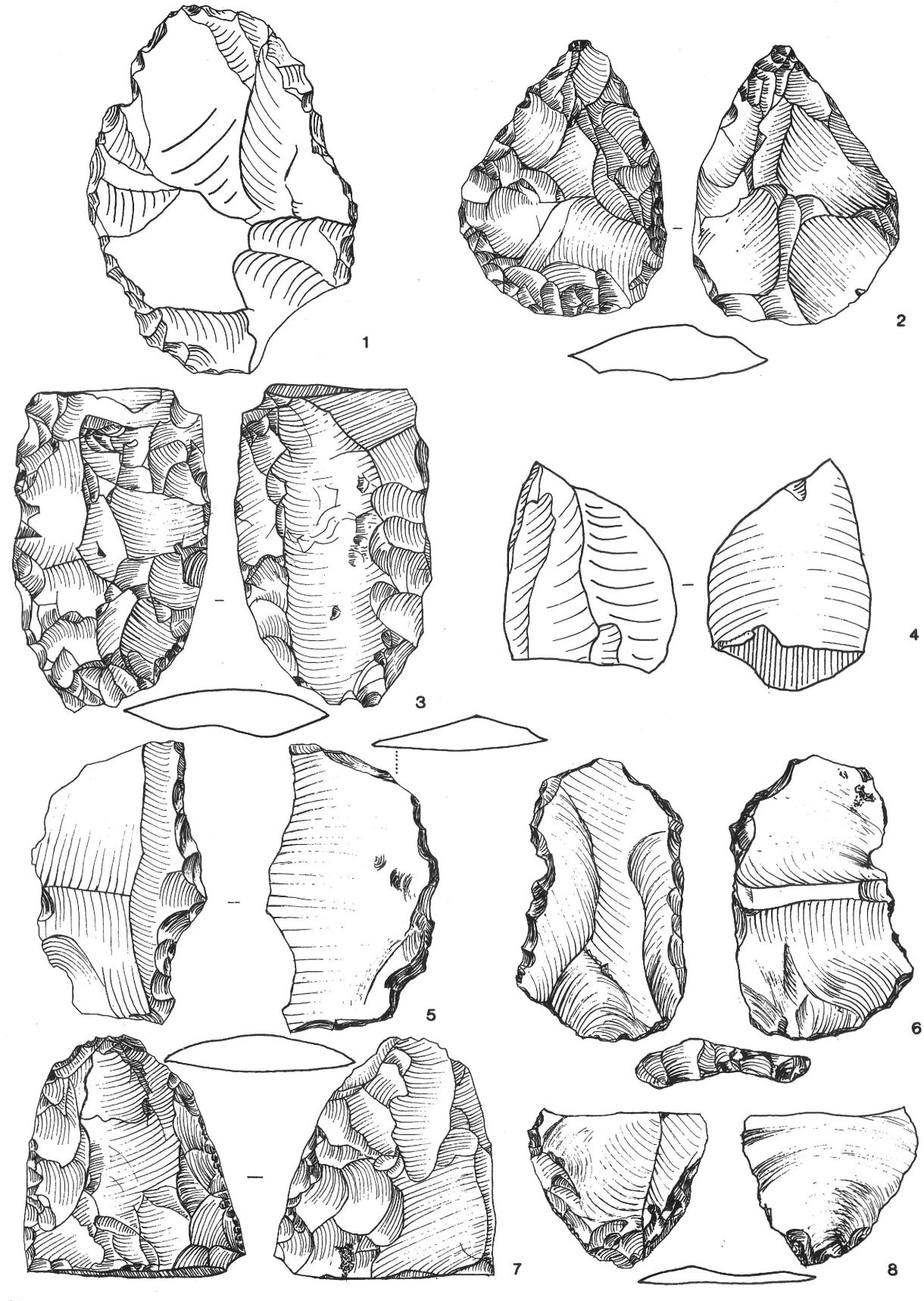

16

SCHREIBER RÓZSA

A KORABRONZKOR IDŐRENDI KÉRDÉSEI BUDAPEST KÖRNYÉKÉN ÉS A TISZA VIDÉKÉN

Az utóbbi évek nagy mennyiségű új ásatási leletanyaga Magyarország középső területén is (elsősorban Budapest környékén és a Tisza vidékén) lehetővé tette a relatív kronológia pontosabb meghatározását. Bár ezeket az eredményeket nem tekinthetjük még véglegesnek, mert a kutatás előrehaladásával valószínűleg tovább finomodnak – főleg olyan területeken, ahonnan eddig csak szórványos leletek ismeretesek –, az említett területeken elért eredmények azonban jó támpontot nyújtanak más vidékekkel fennállott kölcsönhatások megállapítására is.

A nagy korszakváltást a rézkor és a bronzkor között Magyarország közepén is (beleértve a Dunántúl északkeleti szögletét) a badeni kultúra késői szakaszának, a Kostolac kultúra vagy csoport eltűnése és a makói kultúra megjelenése határozza meg. A két kultúra között eddig semmiféle tipológiai, időrendi, települési összefüggést vagy kapcsolatot sem lehetett felfedezni. A törés olyan éles, hogy a két korszak között semmiféle átfejlődést nem állapíthatunk meg, vagyis a kutatás jelenlegi állása szerint két eltérő eredetű kultúráról van szó.

A Kostolac kultúra vagy csoport gyökerei mélyen a badeni komplexumba nyúlnak vissza. Az egyelőre tisztázatlan eredetű makói kultúra sok változással ugyan, de később nyomon követhető a korabronzkor fejlettebb kultúráiban is, ezért tartjuk indokoltnak, hogy a bronzkor kezdetét Magyarország közepén, és így természetesen Budapest környékén is, a makói kultúrával kezdjük. Vagyis a késő-badeni, illetve a Kostolac kultúra egy fejlődés *zárószakaszát* képviseli, ezzel szemben a makói kultúra egy másik fejlődés *kezdőszakaszát* reprezentálja. Meg kell jegyezni azonban, hogy a Kostolac kultúrából Magyarország középső részén csak szórványos leletek ismeretesek (főleg Budapest térségéből)[1] és csak a legutóbbi ásatásokból kaptunk hírt Baden-Kostolac típusú leletegyüttesek előfordulásáról (Szigetcsép)[2]. Budapesttől északra Salgótarján–Pécskőn későbadeni (Bošaca) típusú leletek származnak hiteles ásatásból, ahol a telep felső részén a makói kultúra szórványos telepleletei helyezkedtek el.[3]

Korabronzkor I.

A makói kultúra képviseli a korabronzkor első periódusát.[4] (1. kép) Elterjedése Ny, É, főleg azonban K felé messze túlhaladja Közép-Magyarország területét. Önálló településekkel és temetkezésekkel rendelkezik. Települései nem intenzívek, de a legkülönfélébb földrajzi körülményekhez alkalmazkodtak. Megtalálhatók pl. a folyók alacsony partjain (Duna mentén, Csepel-szigeten stb.), a hegyek közé felnyúló patakvölgyekben (Budaörs), és magasabb hegytetőkön (Salgótarján–Pécskő)[5]. A Duna menti és a salgótarjáni település közötti szintkülönbség kb. 500 m. Ennek megfelelően a makói kultúra életmódját is mozgékonynak, helyváltoztatónak ítélhetjük meg.

A makói kultúra, illetve a Kosihy-Čaka csoport szomszédja ÉNy-on a Jevišovice B kultúra fiatalabb fázisa, nyugaton-délnyugaton – az újabb kutatások szerint – a Somogyvár-Vinkovci kultúra, délen a Duna-Tisza közén és a Bánátban egyelőre ismeretlen. Elképzelhető, hogy itt számolhatunk a továbbélő Vučedol kultúrával, esetleg a Somogyvár-Vinkovci kultúrának a Bácskába-Bánátba nyúló ágával.[6] Keleti kortársa egyelőre ismeretlen, mivel nem ismerjük kapcsolatát az erdélyi leletekkel.

A makói kultúra összefüggése a Somogyvár-Vinkovci kultúra idősebb szakaszával olyan erőteljes, hogy csak bizonyos típusú edénytípusok megléte, vagy hiánya alapján lehet közöttük – egyelőre nem is éles – határt húzni.[7] Talán ez az egyedüli támpont, amely a rokonságon keresztül a származásra is fényt deríthet.

Korabronzkor II.

A nagyrévi kultúra legidősebb fázisa. Erőteljesen elkülönül a korabronzkor első periódusától, annak ellenére, hogy a leletanyag túlnyomó része a helyi előzményből, a makói kultúrából öröklődött. Mégis új fejlődési szakasznak, illetve kultúrának tekinthetjük. A nagyrévi kultúra önállóságát – éppúgy, mint a makói kultúránál – települési és temetkezési jellegzetességei, valamint leletanyagának egysége határozzák meg. A nagyrévi kultúra teljes egészében a makói kultúra területén, de annak csak egy részén alakult ki, lényegében a Duna-könyöktől a Dunántúl keskeny keleti sávjával a Sió torkolatáig,[8] a Duna–Tisza közén pedig a Maros torkolatáig. Tiszántúli határa ismeretlen, eddigi leletei ugyanis csak a Tisza balpart keskeny sávjából kerültek elő. Északi szórványos előfordulásai a hegyek lábáig követhetők.

A nagyrévi kultúra belső tagolását több kísérlet után, elsősorban Budapest környékén lehet az új kutatások szerint megbízható alapnak tekinteni. Ezen a területen sikerült a nagyrévi kultúra négy fejlődési fázisát – vagyis egyúttal a korabronzkor II. és III. periódusát – elkülöníteni.[9]

A nagyrévi kultúra legelső fázisa Budapest környékén a Duna-könyöktől a Csepel-sziget közepéig időben egybeesett a harangedények megjelenésével. Természetesen a nagy kérdés továbbra is fennáll, hogy a nagyrévi kultúra nagy területén mi okozta ennek a kultúrának a létrejöttét? Ugyanis nem akarjuk túlértékelni a nagyrévi kultúra egészének kialakulásában a harangedények megjelenését. Mi is számolunk alapvetően fontos más tényezőkkel is, amelyek délebbi területekről származnak. A nagyrévi kultúra északi területén – vagyis Budapest környékén – *harangedény-csepeli csoportnak* nevezzük azt a regionális korai komplexumot, amelynek telepein és temetőiben

a valódi harangedények és az ezeket kísérő egyéb jellegzetes tárgyak (réztőrök, árak, csuklóvédő kőlemezek, „V" fúrású csontgombok, és díszített csontamulettek) fordulnak elő. (2. kép) Ez a *korabronzkor IIa fázisa.*[10]

Ugyanezen a területen kerültek elő azok az új leletegyüttesek, amelyeket a harangedény-csepeli csoporthoz sorolunk ugyan, de ezekből az újonnan felfedezett együttesekből már hiányoznak a valódi harangedények. (3. kép) Ez a *korabronzkor IIb fázisa.*[11]

A harangedény-csepeli csoport nem foglalja el – mint már fentebb említettük – a nagyrévi kultúra teljes területét, de hasonló korú leletegyüttesek, illetve leletek valódi harangedények nélkül az egész elterjedési területen megtalálhatók. Jellemző rájuk, hogy a harangedény-csepeli csoporttal ellentétben településeik szórványosak, alig különböznek a makói kultúra települési módjától, inkább a nagy folyók partjához kötöttek. Leleteik eddig még elsősorban sírokból ismeretesek, amelyek gazdag mellékletűek. Főleg a Duna mentén kevés még a teleplelet.

A harangedény-csepeli csoport korai fázisával (korabronzkor IIa) legközelebbi párhuzamban álló település a Balaton É-i szögletében fekvő Mezőkomárom, amely a nagyrévi kultúra peremterületén fekszik. A lelőhelyet Nagy L. és Bándi G. tárták fel, ahol valódi harangedény töredékek és a harangedény-csepeli csoportra jellemző egyéb kerámia mellett a Somogyvár-Vinkovci kultúra jellegzetes leletei is előkerültek.[12] Budapesten a harangedény-csepeli csoport egyik telepén ugyancsak felszínre kerültek a Somogyvár-Vinkovci kultúra kerámia töredékei.[13]

A nagyrévi kultúra korai szakaszának olyan tagolása, mint amilyen Budapest környékén megtörténhetett (korabronzkor IIa–b fázisokra való bontás), az egyéb területeken éppen a nagy temetők és telepek híján még nem lehetséges. Kétségtelen azonban, hogy azok a sírleletek, amelyeket Bóna I. Ökörhalom és Kőtörés csoport néven, továbbá azoknak a sírleleteknek túlnyomó része, amelyeket Szigetszentmiklós csoport, vagy típus néven foglalt össze,[14] a nagyrévi kultúrának ebbe a korai (korabronzkor IIa–b) fázisába tartoznak. Ezek közül is kiemelkedő jelentőségűek a Szolnok és Tószeg környéki sírleletek, amelyek a tell-településeket megelőző időből származnak, s szoros összefüggést mutatnak egyrészt a harangedény-csepeli csoporttal, másrészt a nyírségi kultúrával. (4., 5. kép)

Mint ismeretes, a nagyrévi kultúrával egyidőben jött létre a nyírségi kultúra Kelet-Magyarországon.[15] Délkelet-Magyarországon, illetve a Vajdaság és a Bánát északi részén a Maros kultúra legidősebb szakasza, az Óbéba-Pitvaros csoport párhuzamosítható a nagyrévi kultúra korai szakaszával, sőt sok közös vonás is van kerámiájukban. Északnyugaton és délnyugaton ekkor érte el legnagyobb kiterjedését a Somogyvár-Vinkovci kultúra. Távolabb Nyugaton pedig Ausztriában és Morva-országban a „harangedény kultúra" idősebb és fiatalabb szakasza (Oggau–Loretto–Leithaprodersdorf típusú, valamint a protoaunjetitzi leletanyag) párhuzamosítható Közép-Magyarország korabronzkorának IIa–b fázisával: a nagyrévi kultúra korai szakaszával. É-on a Morava–Vág vidékén kb. erre az időre keltezhető a Chlopice-Veselé kultúra.

Zömében a közép-magyarországi korabronzkor IIa–b periódussal egyidős a Vučedol kultúra legfiatalabb szakaszának tartott szlovéniai Ljubljana kultúra is.

Korabronzkor III.

A nagyrévi kultúra klasszikus és késői fázisa. A nagyrévi kultúra törés nélkül folytatódott Budapest területén és Közép-Magyarországon. Lényeges változások történtek azonban a települési módban. A Duna balpartján a Csepel-sziget déli részétől lefelé, valamint a Közép-Tisza mentén lényegében ekkor kezdődött el a tell-települések élete. Köztük a legismertebb a tószegi tell-település.[16]

Meglepő módon ez a települési forma Budapest körzetében nem jött létre, továbbra is egyrétegű településeket találunk, amelyek a folyópartoktól a dombtetőkig mindenütt előfordulnak. Ebben a települési kettősségben olyan gazdasági különbségek tükröződnek, amelyeket csak a jövő kutatások deríthetnek fel.

Annak ellenére, hogy Budapest környékén nincsenek tell-települések, a horizontális stratigráfia és a tipológiai elemzés alapján mégis biztonsággal különíthetjük el a korabronzkor III. periódusát, vagyis a nagyrévi kultúra késői fázisait. Mindezeket telep és temető együttesek képviselik. Így sikerült a korabronzkor III. periódusát, vagyis a nagyrévi kultúra fiatalabb szakaszát még tovább tagolni, és ezt a periódust is „a–b" fázisra osztani.[17]

A *IIIa* és *IIIb fázis* telepei, temetői, illetve sírleletei elkülönülten jelentkeznek. A korabronzkor III. periódusának „a" fázisát elsősorban olyan telepleletek jellemzik, amelyekben megtalálhatók még a korabronzkor IIb fázisának tradíciói és ugyanakkor megjelennek a nagyrévi kultúra kései, vagy klasszikus (korabronzkor IIIb fázisra jellemző) szakaszának edényformái is. Jól tükrözik ezt a folyamatot a Duna és Tisza menti tell-települések legalsó rétegei. (7. kép) Budapest körzetében elsősorban a budafoki és diósdi telepek képviselik a *korabronzkor IIIa* fázisát, (6. kép) a nagyrévi kultúrának ezt a szakaszát.[18]

Egyelőre nem világos, hogy a tell-telepeken a nagyrévi kultúra legfiatalabb IIIb fázisa miként különül el a megelőzőktől. Az azonban kétségtelen, hogy a legkésőbbi időszakot számos helyen önálló temetők képviselik, olykor a telepek közelében. Joggal nevezhető a nagyrévi kultúra legkésőbbi, negyedik fázisa a kulcsi temető alapján kulcsi fázisnak is.[19]

Bizonyos egységesedési tendencia érezhető a korabronzkor III. periódusában, tehát a nagyrévi kultúra késői szakaszában. (8. kép) Ezt tapasztalhatjuk a szigetszentmiklósi temető leletanyagában[20] és a tell-telepek aránylag kevésbé publikált leletei között is.[21] Úgy látszik, hogy a lokális eltérések a Duna és Tisza vidéke között kismérvűek, amit az is jelez, hogy a tószegi tell-településen hasonló mellékletű sírt találtak, mint a Duna menti kulcsi és szigetszentmiklósi temetőkben.[22]

A nagyrévi kultúra klasszikus vagy késői szakaszának (korabronzkor IIIa–b) kortársa nyugaton a kisapostagi kultúra vagy más kifejezéssel a mészbetétes díszű kerá-

mia legidősebb fázisa, melynek kezdete és a Somogyvár-Vinkovci kultúrához való kapcsolata még nem látszik világosan. Keleti szomszédja a hatvani (9. kép) és ottományi kultúra, melyek tell-települései kb. egyidőben kezdődtek a nagyrévi kultúra tell-településeivel. Déli szomszédja a Maros kultúra Óbéba-Pitvaros fázisát követő szakasza (Szőreg–Perjámos, Mokrin). A nagyrévi kultúra fiatalabb fázisának északi szomszédja a Nyitra kultúra idősebb fázisa.

A nagyrévi kultúra legkésőbbi fázisa (korabronzkor IIIb) tulajdonképpen az „igazi" bronzkor kezdete, mert ekkor kezdték el készíteni nagy mértékben a bronzékszereket, sőt a fegyvereket is (tőrök). Ez az időszak párhuzamosítható a Reinecke beosztás szerinti bronzkor A fázis kezdetével.[23]

Jellemző a nagyrévi kultúrára, hogy leletanyagában a négy fázis folyamán (korabronzkor IIa–b, IIIa–b) elég jelentős változás figyelhető meg, de úgy, hogy egy-egy új fázisban a régi edényformákkal egyidőben jelennek meg az új típusok, a régiek fokozatosan eltűnnek. Ez a jelenség többször is ismétlődött.

Alapvető jellegzetessége a nagyrévi kultúrának a makói kultúrához hasonlóan a hamvasztásos temetkezési rítus csaknem kizárólagos alkalmazása. Kivételes jelenségnek számít, hogy a Tisza mentén szórványosan előfordulnak csontvázas temetkezések.[24] Hasonlóan kivételes jelenség a legújabban feltárt csontvázas sír Budapest déli határához közel, Szigethalmon. A gazdag edénymellékletekkel ellátott sír a nagyrévi kultúra diósdi fázisába (korabronzkor IIIa) tartozik.[25] Ezeket nagy valószínűséggel a déli szomszéd, a Maros kultúra hatásának tekinthetjük, ahol a nagyrévi kultúrával szemben a csontvázas temetkezési mód az uralkodó.[26] Szórványos jellegük miatt azonban a nagyrévi kultúra területén talált valamennyi csontvázas sírt még nem tudjuk meghatározott fázishoz kötni.

Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a Somogyvár-Vinkovci kultúra területén is inkább csontvázas temetkezéseket ismertet a kutatás.[27] Talán a két kultúra közötti kölcsönhatás eredményének tulajdoníthatjuk Budapest környékén azt az egy-két szórványos sírt, amelynek edénymellékletei a Ljubljana-i telep leleteihez állnak legközelebb.[28]

A nagyrévi kultúrával fejeződik be Közép-Magyarországon a korabronzkor, s vele csaknem azonos területen jött létre a vatyai kultúra, amely csak a Tisza balpartjára nem terjeszkedett ki. Azt a területet ugyanis a hatvani kultúra késői szakaszának népessége vette birtokába, egészen a Körös torkolatvidékéig.

A vatyai kultúra kialakulásának okát nem ismerjük. Leletanyagában még őrződnek bizonyos nagyrévi tradíciók, de az eltérés gyökeres jellegű, ha nem is törésszerű. A vatyai kultúrával kezdődik Közép-Magyarországon a középső bronzkor, amely ezt a periódust teljes egészében kitölti.

Rövidítések

ActaArchCarp	Acta Achaeologica Carpatica
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Atti X Simp. Int. Neol Etá Bronzo in Europa–Verona	Atti del X Simposio Internationale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'etá del Bronzo in Europa. Lazise–Verona 8–12 aprile 1980. Verona 1982
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
Banner–Bóna–Márton 1957	*Banner J. – Bóna I. – Márton L.:* Die Ausgrabungen von L. Márton in Tószeg. ActaArchHung 10 (1957) 1–140
BpR	Budapest Régiségei
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archaologischen Instituts (Frankfurt a. Main)
FolArch	Folia Archaeologica, Budapest
JanPannMuzÉvk	Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
Kalicz 1968	*Kalicz N.:* Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. Archaeologia Hungarica 45 (1968)
Kalicz 1982	*Kalicz N.:* Die terminologischen und chronologischen Probleme der Kupfer- und Bronzezeit in Ungarn. Atti X Simp. Neol. Etá Bronzo in Europa. Verona 1982, 117–137.
Kalicz–Schreiber 1975/1	*Kalicz–Schreiber, R.:* Die Bedeutung von Budapest in der Chronologie der mitteleuropaischen Frühbronzezeit. ActaAchCarp 15 (1975) 164–171.
Kalicz–Schreiber 1975/2	*Kalicz–Schreiber, R.:* Einige Probleme der Frühbronzezeit in Budapest und Transdanubien. ActaArchHung 27 (1975) 287–296
Kalicz–Schreiber 1976/1	*Kalicz–Schreiber, R.:* Die Probleme der Glockenbecherkultur in Ungarn. In: Glockenbechersymposion Oberried 1974. Bossum–Haarlem 1976, 184–215
Kalicz–Schreiber 1976/2	*Kalicz–Schreiber, R.:* Transdanubien und die slawonische Vinkovci-Gruppe. Instraživanja, Novi Sad 5 (1976) 73–76.

Kalicz–Schreiber, R.: 1981 — *Kalicz–Schreiber R.:* Möglichkeiten zur feineren Gliederung der Nagyrév-Kultur in Budapest. MittArchInst Beiheft 2 (1981) 81–86

Korek 1968 — *Korek, J.:* Eine Siedlung der Spätbadener Kultur in Salgótarján–Pécskő. ActaArchHung 20 (1968) 37–58

MittArchInst, Beiheft 2 (1981) — Mitteilungen des Archäologischen Instituts. Beiheft 2 (1981). Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten. Internationales Symposium 1977 Budapest–Velem

MóraFMuzÉvk — Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged

Schreiber 1972 — *Schreiber R.:* A korabronzkor problémái Budapesten. Probleme der Frühbronzezeit in Budapest. ArchÉrt 99 (1972) 152–166

SlovArch — Slovenska Archeologia

Tompa 1937 — *Tompa, F.:* 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. 24–25. BRGK 1934–35, 1937, 27–127

Jegyzet

1. *J. Banner–I. Bognár-Kutzián:* Beitrage zur Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. ActaArchHung 13 (1961) 1, *Bognár-Kutzián I.:* The relationship between The Bodrogkeresztúr and the Baden Culture. In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, 1969. Bratislava 1973, 31
2. *J. Korek–I. Ecsedy:* Vorbericht über die Ausgrabungen am Fundort Szigetcsép-Tangazdaság. FolArch 27 (1976) 187
3. *Korek* 1968, 37 ff; *Kalicz* 1968, 3. t. 6–11, 13–14.
4. Az itt bemutatott kronológiai táblázat kissé kibővített részletét tartalmazza annak a nagyobb áttekintő táblázatnak, amelyet Kalicz N. irányításával Bándi G., Kovács T., Schreiber R. és Patay P. állítottak össze. *Kalicz* 1982, Abb. 1.
5. *R. Schreiber:* Neue Forschungsergebnisse über die frühe Bronzezeit in der Umgebung von Budapest. MóraFMuzÉvk 1966–67, 63 ff; *Schreiber* 1972, 152 ff, 165 f.; *Kalicz* 1968, 77–86; *Korek* 1968, 57 ff, 4. t. 2, 6. t. 1–10, 14. t. 1–11.
6. Lásd az elterjedési térképeket, amelyeket a 4. jegyzetben felsorolt szerzők készítettek. *Kalicz* 1982, Abb. 3–9.
7. *G. Bándi:* Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation von Transdanubien. In: MittArchInst Beiheft 2 (1981) 21; *Ecsedy I.:* Die Siedlung der Somogyvár-Vinkovci-Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien. JanPannMuzÉvk 23 (1978) 102 ff.
8. *Kalicz–Schreiber* 1975/1, 164, 1. kép; *Kalicz–Schreiber* 1975/2, 287, 1. kép; *Kalicz–Schreiber* 1976/1, 185, 205–212; *Kalicz–Schreiber* 1976/2, 73, *G. Bándi:* Die terminologischen und relativchronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit in Westungarn. Atti X Simp. Int. Neol. Etá Bronzo in Europa. Verona 1982, 165 ff.
9. Korábban csak két fázist lehetett elkülöníteni: *Schreiber* 1972, 153, 165; A finomabb tagolásra lásd: *Kalicz–Schreiber* 1981, 81.
10. *Kalicz–Schreiber* 1981, 81–83, 2. t. 1–4.
11. *Kalicz–Schreiber* 1981, 83–84, 3–5. t.
12. *Schreiber* 1975/2, 2. kép. *Kalicz–Schreiber* 1976/2, 3. kép 5–8.
13. *Kalicz–Schreiber* 1975/2, 3. kép; *Kalicz–Schreiber* 1976/1, 9. kép 1–2; *Kalicz–Schreiber* 1976/2, 3. kép 1.
14. *I. Bóna:* The Cemeteries of the Nagyrév Culture. Alba Regia 2–3 (1961–62) 1963, 11
15. *N. Kalicz:* Neue Aspekte über die Chronologie der Nyírség-Gruppe. SlovArch 29 (1981) 67
16. *Banner–Bóna–Márton* 1957, 1.
17. *Kalicz–Schreiber* 1981, 84, 6–8. t.
18. *Schreiber R.:* Korabronzkori lakógödör Budafokon. (Zsilaja jama rannego bronzogo veka v Budafoke). BpR 20 (1963) 223; *Patay P.–Patay Á.:* A nagyrévi kultúra leletei Diósdon. Funde der Nagyrév-Kultur in Diósd. ArchÉrt 92 (1965) 163 ff.; *Schreiber R.:* A nagyrévi kultúra telepe Diósdon. Die Siedlung der Nagyrév-Kultur in Diósd. ArchÉrt 108 (1981) 135
19. *I. Bóna:* The Early Bronze Age Urn Cemetery at Kulcs and the Kulcs Group of the Nagyrév Culture. Alba Regia 1 (1960) 7
20. Schreiber Rózsa ásatása. Közöletlen a Budapesti Történeti Múzeumban. Néhány síregyüttest és kerámia típust lásd: *Schreiber* 1972, 7. kép 1–19, 8. kép 1, 3–4, 6–7, 9, 9. kép 1–7.
21. *Tompa* 1937, 65–73; *Banner–Bóna–Márton* 1957, 1–2. kép, 17. kép, 27. kép 16–19.
22. *Banner–Bóna–Márton* 1957, 29. kép 1–4.
23. *I. Bóna:* Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im Mittleren Donauraum. Annales Universitatis Scient. Bud. Sect. Hist. Tom. II (1961), a 2. kronológiai táblázat.
24. *Tompa* 1937, 35, 23. kép 5.
25. Schreiber Rózsa leletmentése 1981-ben. Közöletlen a Budapesti Történeti Múzeumban.
26. *M. Girić:* Mokrin. The Early Bronze Age Nekropolis. Dissertationes et Monographiae. Tom. II,

Beograd 1971, 193–201, összefoglaló irodalommal.
27. *I. Bóna:* The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I–II. Alba Regia 4–5 (1963–64) 1965, 40, 41, 47.
28. *Tompa F.:* Adatok Budapest őskorához. Angaben zur Urgeschichte Budapests. II. BpR 14 (1945) 9; *Kalicz* 1968, 93, 3. t. 2–3.

RÓZSA SCHREIBER

CHRONOLOGISCHE FRAGEN DER FRÜHEN BRONZEZEIT IN DER UMGEBUNG VON BUDAPEST UND IN DER THEISSGEGEND

Die Forschungen der letzteren Jahre förderten in grossem Ausmass die genauere Bestimmung der relativen Chronologie, vor allem in Budapest und in der Theissgegend, sowie die Feststellung der wechselseitigen Beziehungen mit anderen Gegenden sowie deren Auswirkungen.

Der grosse Periodenwechsel zwischen der Kupferzeit und Bronzezeit war auch in der Mitte Ungarns durch das Verschwinden der Kostolac-Kultur und das Erscheinen der Makó-Kultur bestimmt. Zwischen beiden Kulturen konnte bisher keinerlei Zusammenhang entdeckt werden, somit dürfen wir mit grosser Wahrscheinlichkeit an zwei Kulturen unterschiedlichen Ursprungs denken. Die Kostalac-Kultur repräsentiert die Schlussperiode einer Entwicklung (Kupferzeit, Baden-Komplex)[1–2], die Makó-Kultur hingegen die Anfangsperiode einer anderen Entwicklung, die ungebrochen in die höher entwickelte Etappe der Bronzezeit hinüberführt, deshalb scheint es begründet, die Bronzezeit von dieser Kultur an zu rechnen.

Frühe Bronzezeit I: Makó-Kultur.[3–7] (Abb. 1). Sie verfügt über selbständige Siedlungen und Gräberfelder. Ihre Siedlungen sind nicht intensiv. Ihre Lebensweise bezeichnen wir als beweglich. Zeitgenossen der Makó-(Kosihy–Čaka)-Kultur sind die jüngere Phase der Jevišovice B-Kultur und die ältere Epoche der Somogyvár-Vinkovci-Kultur. Zwischen der Makó-Kultur und der älteren Phase der Somogyvár-Vinkovci-Kultur waren die Verwandtschaft und der Zusammenhang so stark, dass es einstweilen unmöglich ist, eine scharfe Grenze zu ziehen.

Frühe Bronzezeit II: Die ältere Priode der Nagyrév-Kultur. Sie unterscheidet sich von der lokalen Vorgeschichte, obzwar ein Grossteil ihres Siedlungsgebietes und auch die Mehrzahl der Fundtypen das Erbe der Makó-Kultur ist. Die Selbständigkeit der Nagyrév-Kultur wird durch die Siedlungs- und Bestattungscharakteristiken sowie die Einheit ihres Fundmaterials bestimmt. Ihr Verbreitungsgebiet erstreckt sich auf den schmalen östlichen Streifen Transdanubiens bis zur Siómündung[8] und auf den schmalen Streifen am linken Theissufer bis zur Marosmündung. Im Raum Budapest gelang es, die zwei Entwicklungsphasen der Nagyrév-Kultur, das heisst die Periode II und III der frühen Bronzezeit weiter zu gliedern.[9] Die allererste Phase der Nagyrév-Kultur fiel in der Umgebung von Budapest mit dem Erscheinen des Glockenbechers zusammen, doch damit wollen wir nicht behaupten, dass dadurch auch die Entwicklung der Nagyrév-Kultur verursacht worden wäre. Als Glockenbecher-Csepel-Gruppe bezeichnen wir jenen frühen regionalen Komplex, in dessen Siedlungen und Gräberfeldern echte Glokkenbecher und die sie begleitenden sonstige kennzeichnende Gegenstände (Kupferdolche, Ahlen, Armschutzplatten aus Stein, Knochenknöpfe mit „V"-Bohrung und verzierte Knochenamulette) vorkommen (Abb. 2). Das ist die *Phase IIa der frühen Bronezezeit*[10]. Auf einem ähnlichen Gebiet sind jene neuen Fundkomplexe zu finden, in denen die echten Glockenbecher (Abb. 3) schon fehlen. Das ist die *Phase IIb der frühen Bronzezeit*[11].

Ein der Glockenbecher-Csepel-Gruppe nahestehendes Fundmaterial wurde in Mezőkomárom, in der Nähe des Balaton, im Randgebiet der Nagyrév-Kultur freigelegt. Echte Glockenbecher und die für die Somogyvár-Vinkovci-Kultur kennzeichnenden Funde kamen – so wie in Budapest – zusammen ans Tageslicht, was ihr gleiches Alter hervorhebt.[12–13]

Eine derartige Gliederung der Nagyrév-Kultur wie in Budapest (frühe Bronzezeit IIa–b) ist ansonsten noch nicht möglich. Zahlreiche Grabfunde (Kőtörés, Ökörhalom[14]) gehören zu dieser Periode (frühe Bronzezeit IIa–b), besonders aber die Grabfunde in der Umgebung von Tószeg, die aus der Zeit vor den Tell-Siedlungen stammen und enge Beziehungen einerseits zur Glockenbecher-Csepel-Gruppe, andererseits zur Nyírség-Kultur aufweisen (Abb. 4–5). Weitere Zusammenhänge dieser Periode sind in der ältesten Phase der Maros-Kultur, in der Óbéba-Pitvaros-Gruppe anzutreffen, in Österreich und Mähren sind die ältere und jüngere Phase der Glockenbecher-Kultur (z. B. Oggau-Loretto-Leithaprodersdorf) sowie die Protoaunjetitz-Kultur, in der Waag- und Marchgend die Chopice-Veselé-Kultur ihre Zeitgenossen. Vermutlich is auch die fér die jéngste Phase der Vučedol-Kultur gehaltene Ljubljana-Kultur in Slowenien gleichaltrig.

Frühe Bronzezeit III: Klassische oder späte Periode der Nagyrév-Kultur. Für sie ist eine fast ungebrochene Entwicklung kennzeichnend. Änderungen erfolgten in der Siedlungsweise. Südlich von der Csepel-Insel und entlang der mittleren Theiss begann damals das Leben der Tell-Siedlungen.[16] Die Tell-Siedlungsform kam in der Umgebung von Budapest nicht zustande. Dennoch kann man aufgrund der Siedlungs- und Gräberkomplexe in der Budapester Umgebung die Periode III der frühen Bronzezeit in die *Phasen a und b* gliedern.[17] Die Siedlungen

und Gräberfelder sowie die Grabfunde beider Phasen erscheinen gesondert. Die unteren Schichten der Tell-Siedlungen an der Theiss (Abb. 7) und in Budapest die Siedlungen Budafok und Diósd (Abb. 6) sind die Vertreter dieser Phase der Nagyrév-Kultur, der *Phese IIIa der frühen Bronzezeit.* Die Phase *IIIb der frühen Bronzezeit* repräsentieren selbständige Gräberfelder, zuweilen in der Nähe von Siedlungen (Abb. 8). Diese späteste vierte Phase der Nagyrév-Kultur kann mit Recht als Kulcs-Phase bezeichnet werden.[19–22] Zeitgenössin der klassischen oder späten Nagyrév-Kultur ist die Kisapostag-Kultur, oder mit anderen Worten die älteste Phase der inkrustierten Keramik. Ihre Nachbaren sind im Osten die Hatvan- (Abb. 9) und die Ottomány-Kultur, im Süden die der Óbéba-Pitvaros Phase folgende Periode der Maros-Kultur (Szőreg-Perjámos-Mokrin) und im Norden die ältere Phase der Nyitra-Kultur.

Die späteste Phase der Nagyrév-Kultur (frühe Bronzezeit IIIb) ist eigentlich der Beginn der „wirklichen" Bronzezeit. Damals fing man an, die Bronzegegenstände im grösseren Ausmass herzustellen. Das Ende dieser Phase kann nach Reinecke mit dem Anfang der Phase A der Bronzezeit parallelisiert werden.[23]

Für die Nagyrév-Kultur ist kennzeichnend, dass sich im Laufe ver vier Phasen die Wandlung so vollzogen halt, dass in den einzelnen neuen Phasen zusammen mit den alten Keramikformen gleichzeitig auch die neuen Typen erschienen und die alten allmählich verschwanden.

Das Hauptcharakteristikum für die Nagyrév-Kultur ist der fast ausnahmslose Leichenbrand im Bestattungsritus. Die an der Theiss und im Raum Budapest sporadisch vorkommenden Körperbestattungen gelten als Ausnahmen.[24–25] Darin könnte sich der Einfluss der Maros-Kultur widerspiegeln.[26]

Mit der Nagyrév-Kultur endete in Mittelungarn die frühe Bronzezeit und nahezu auf dem gleichen Gebiet kam die Vatya-Kultur der mittleren Bronzezeit zustande, die sich nur auf das linke Theissufer nicht ausgedehnt hat. Dieses nahm nämlich die Bevölkerung der Hatvan-Kultur bis zur Mündungsgegend des Körös-Flusses in Besitz.

Abbildungen

Abb. 1 Frühe Bronzezeit I. Funde der Makó-Kultur.
Abb. 2 Frühe Bronzezeit IIa. Funde der Glockenbecher-Csepel-Gruppe der Nagyrév-Kultur.
Abb. 3 Frühe Bronzezeit IIb. Jüngere Funde der Glokkenbecher-Csepel-Gruppe der Nagyrév-Kultur.
Abb. 4 Frühe Bronzezeit IIa–b. Funde der früheren Periode der Nagyrév-Kultur aus der Theissgegend.
Abb. 5 Frühe Bronzezeit IIa–b. Funde der früheren Periode der Nagyrév-Kultur aus der Theissgegend.
Abb. 6 Frühe Bronzezeit IIIa. Funde der „klassischen" Periode der Nagyrév-Kultur aus der Donaugegend.
Abb. 7 Frühe Bronzezeit IIIa. Funde der „klassischen" Periode der Nagyrév-Kultur aus der Theissgegend.
Abb. 8 Frühe Bronzezeit IIIb. Fund der späten Phase der Nagyrév-Kultur aus der Donaugegend.
Abb. 9 Frühe Bronzezeit IIIa–b. Funde der Hatvan-Kultur aus der Gegend der oberen und unteren Theiss.
Abb. 10 Chronologische Tabelle.

Képjegyzék

1. kép Korabronzkor I. A makói kultúra leletei
2. kép Korabronzkor IIa. A nagyrévi kultúra harangedény-csepeli csoportjának leletei
3. kép Korabronzkor IIb. A nagyrévi kultúra harangedény-csepeli csoportjának fiatalabb leletei
4. kép Korabronzkor IIa–b. A nagyrévi kultúra korai szakaszának leletei a Tisza-vidékéről
5. kép Korabronzkor IIa–b. A nagyrévi kultúra korai szakaszának leletei a Tisza-vidékéről
6. kép Korabronzkor IIIa. A nagyrévi kultúra „klasszikus" szakaszának leletei a Duna-mentéről
7. kép Korabronzkor IIIa. A nagyrévi kultúra „klasszikus" szakaszának leletei a Tisza-vidékéről
8. kép Korabronzkor IIIb. A nagyrévi kultúra késői fázisának leletei a Duna-mentéről
9. kép Korabronzkor IIIa–b. A hatvani kultúra leletei a Középső és Felső-Tisza vidékéről
10. kép Kronológiai táblázat

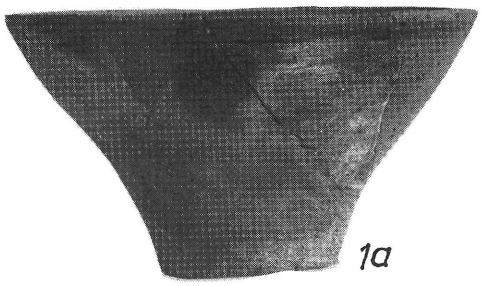

1a

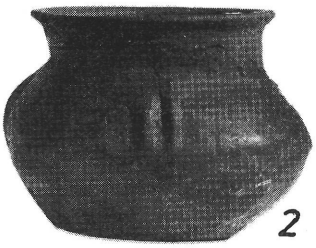

2

4

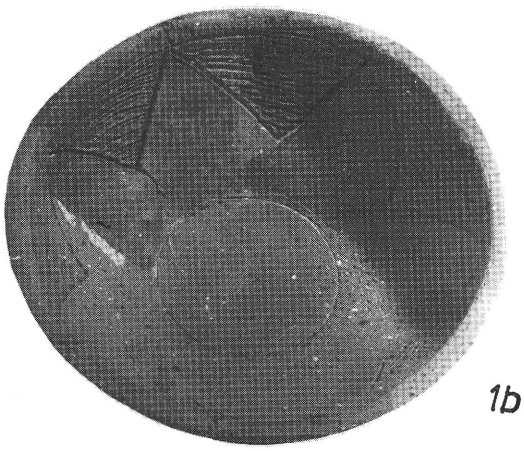

1b

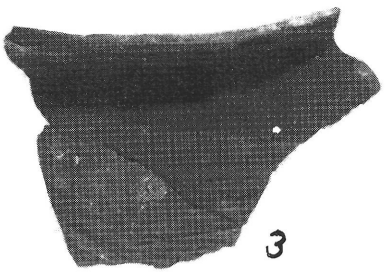

3

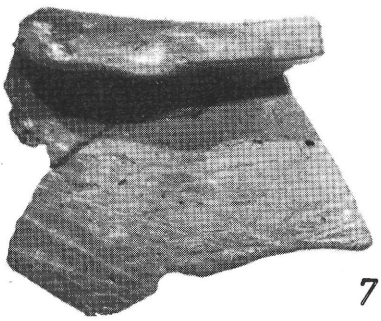

7

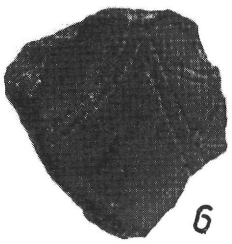

6

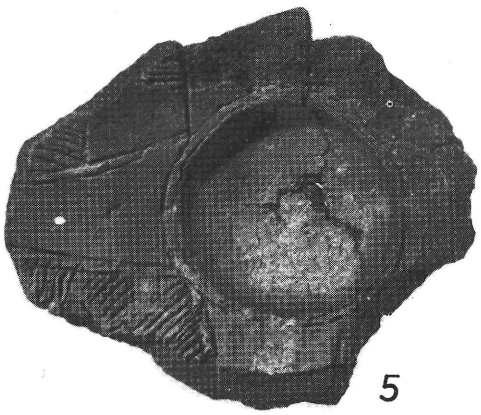

5

10

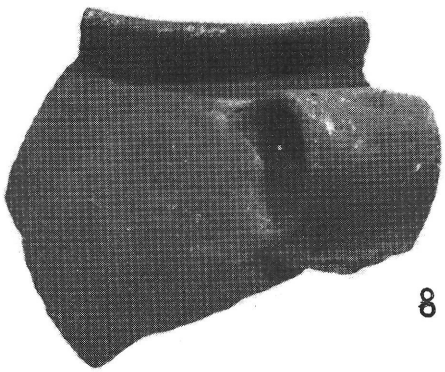

8

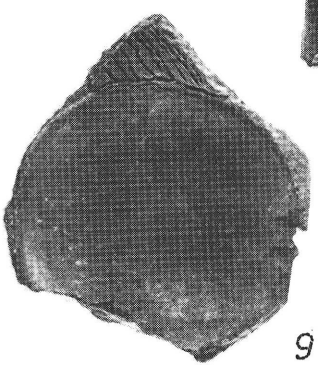

9

1

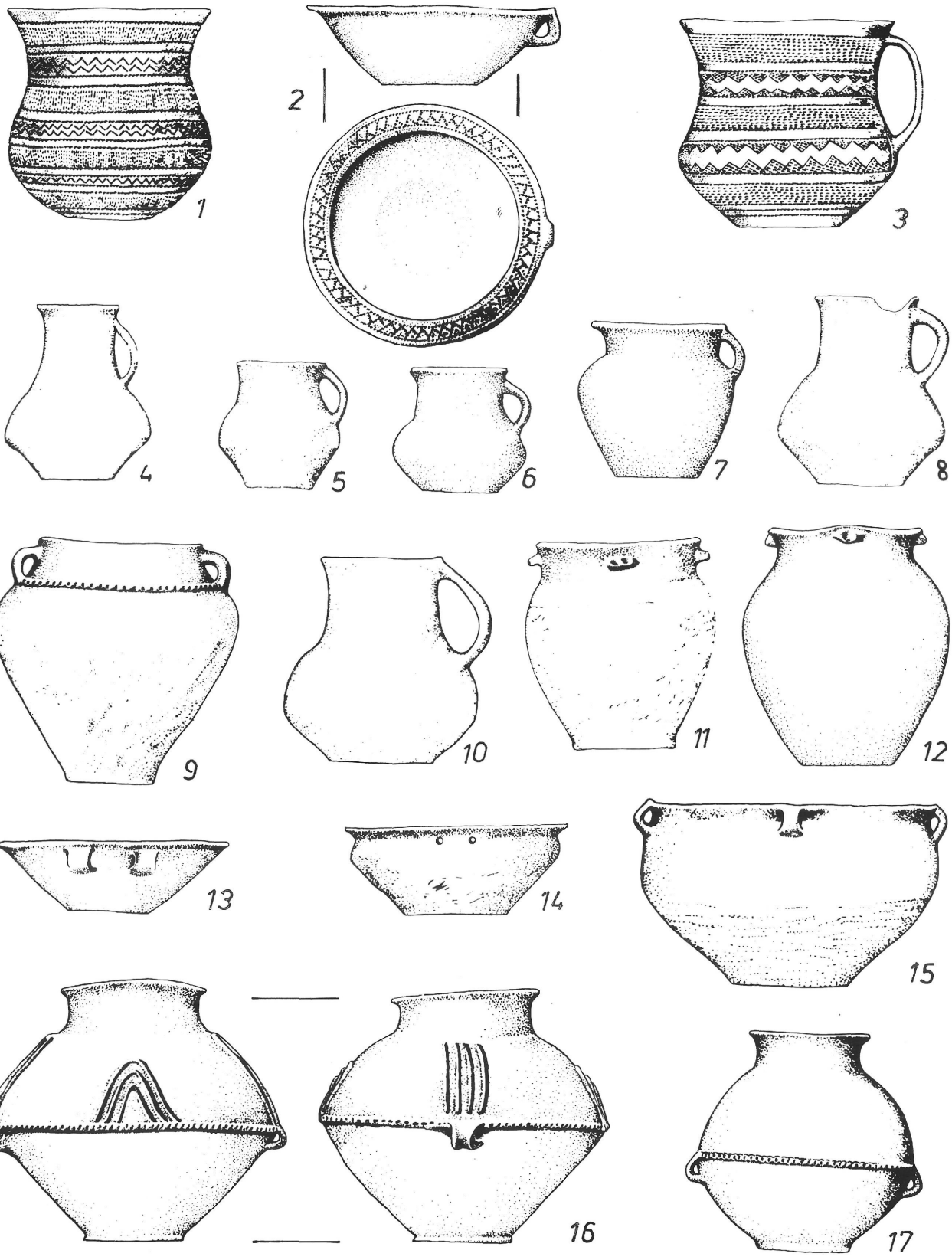

2

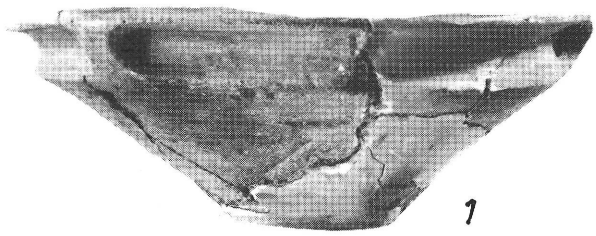

1

2

3

4

5

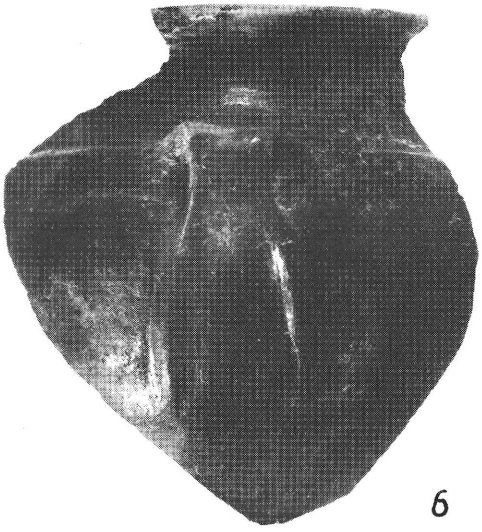

6

7

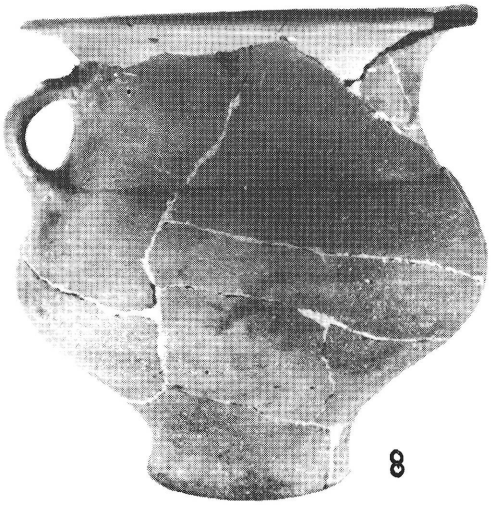

8

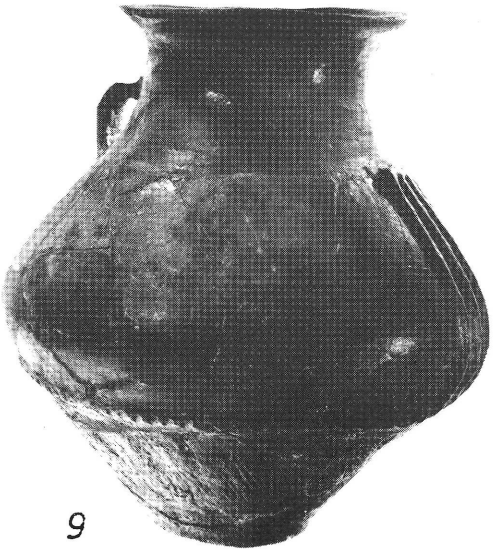

9

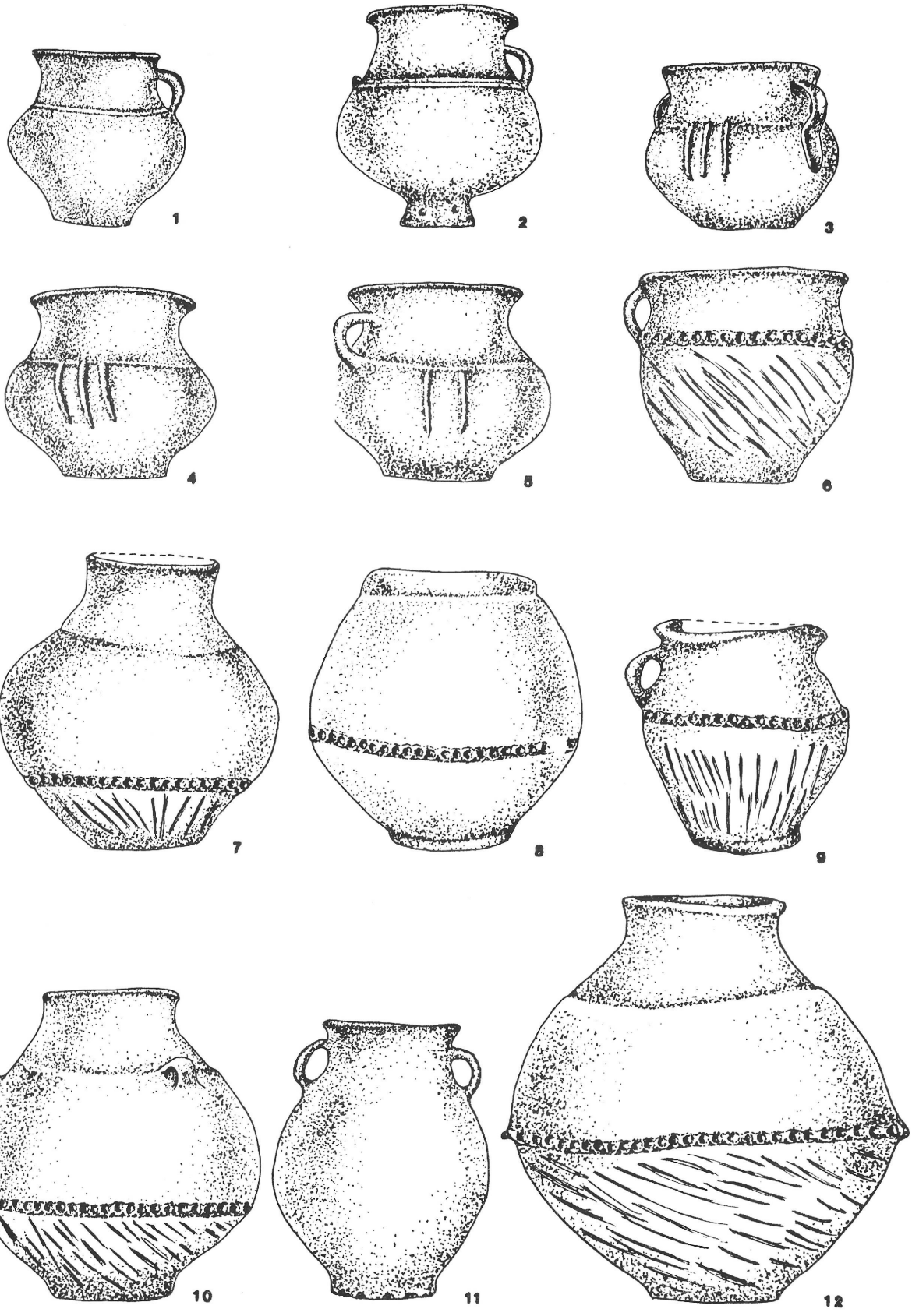

4

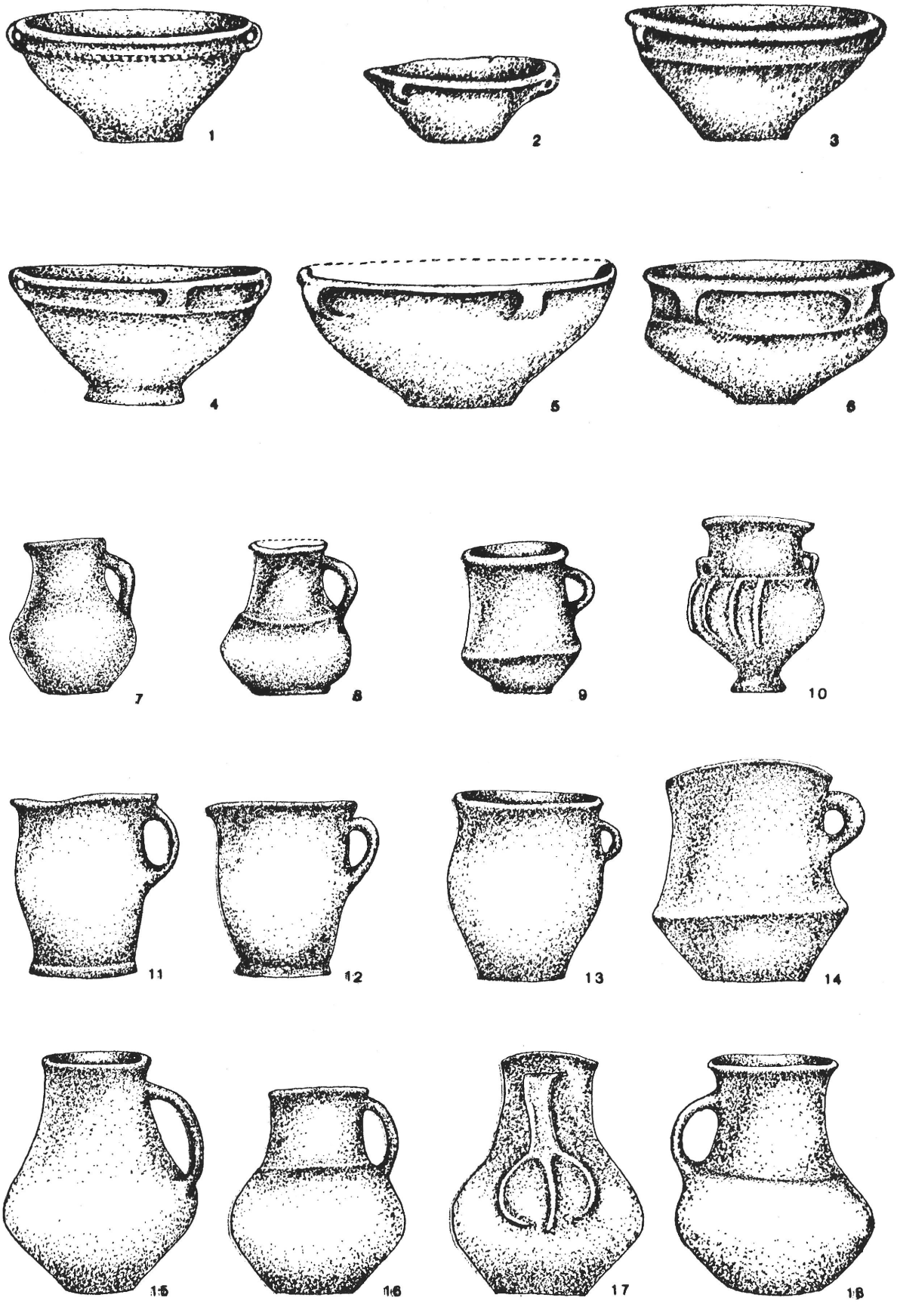

5

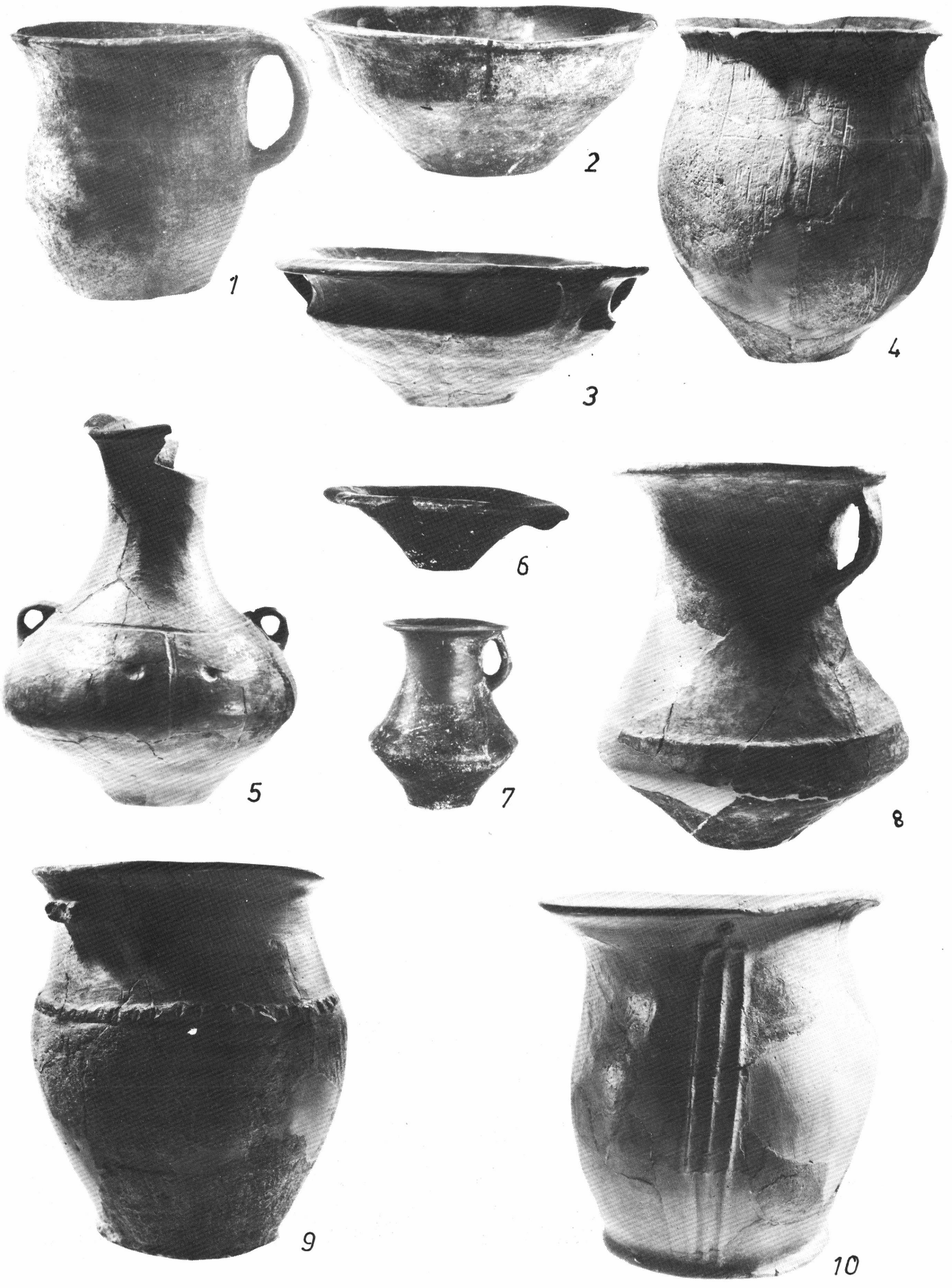

6

1

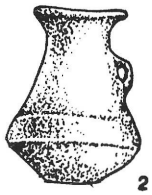

2

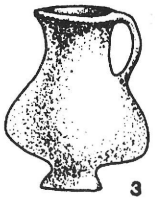

3

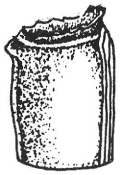

4

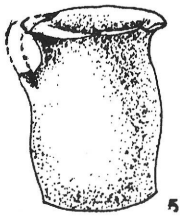

5

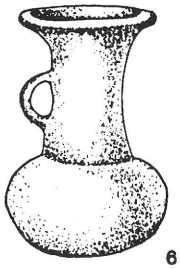

6

7

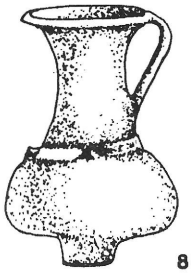

8

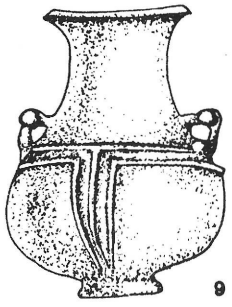

9

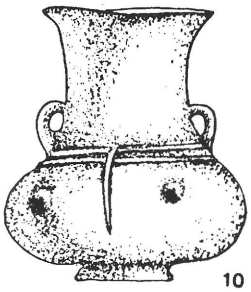

10

11

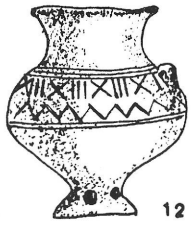

12

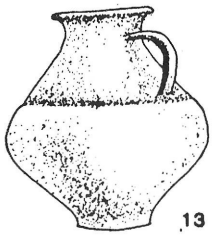

13

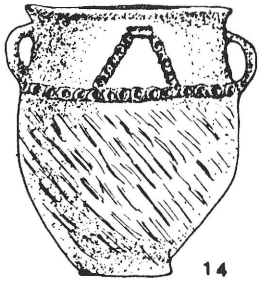

14

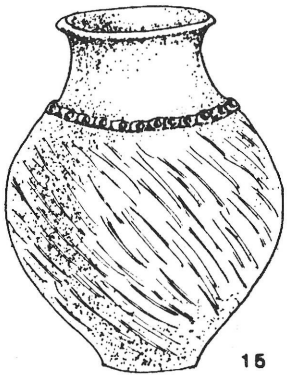

15

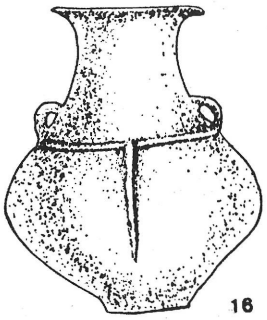

16

7

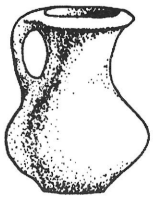
1

2

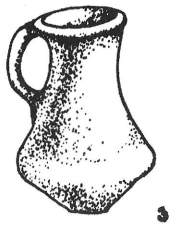
3

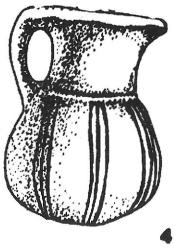
4

5

6

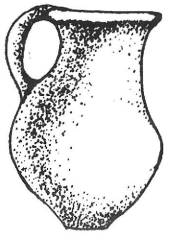
7

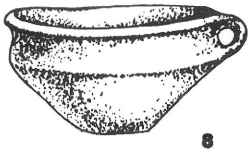
8

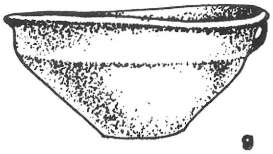
9

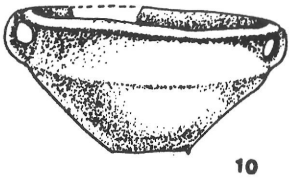
10

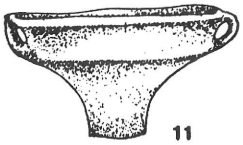
11

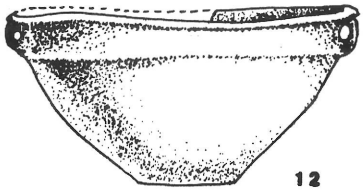
12

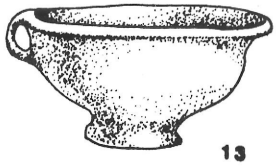
13

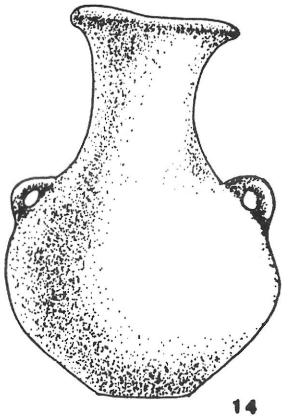
14

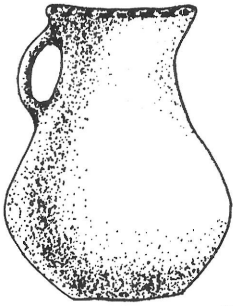
15

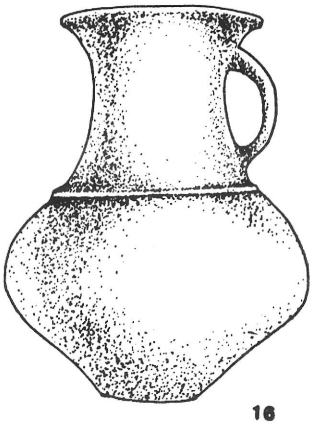
16

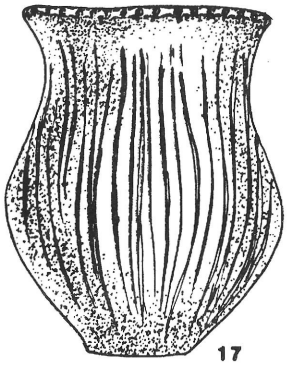
17

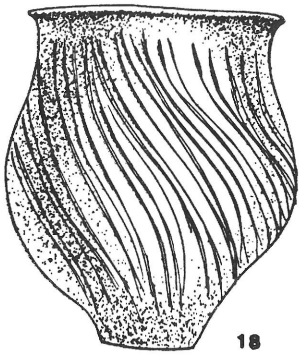
18

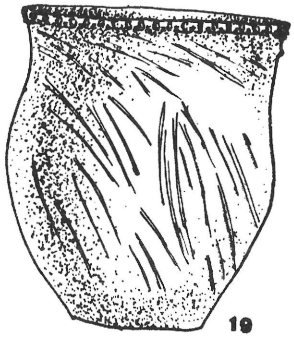
19

8

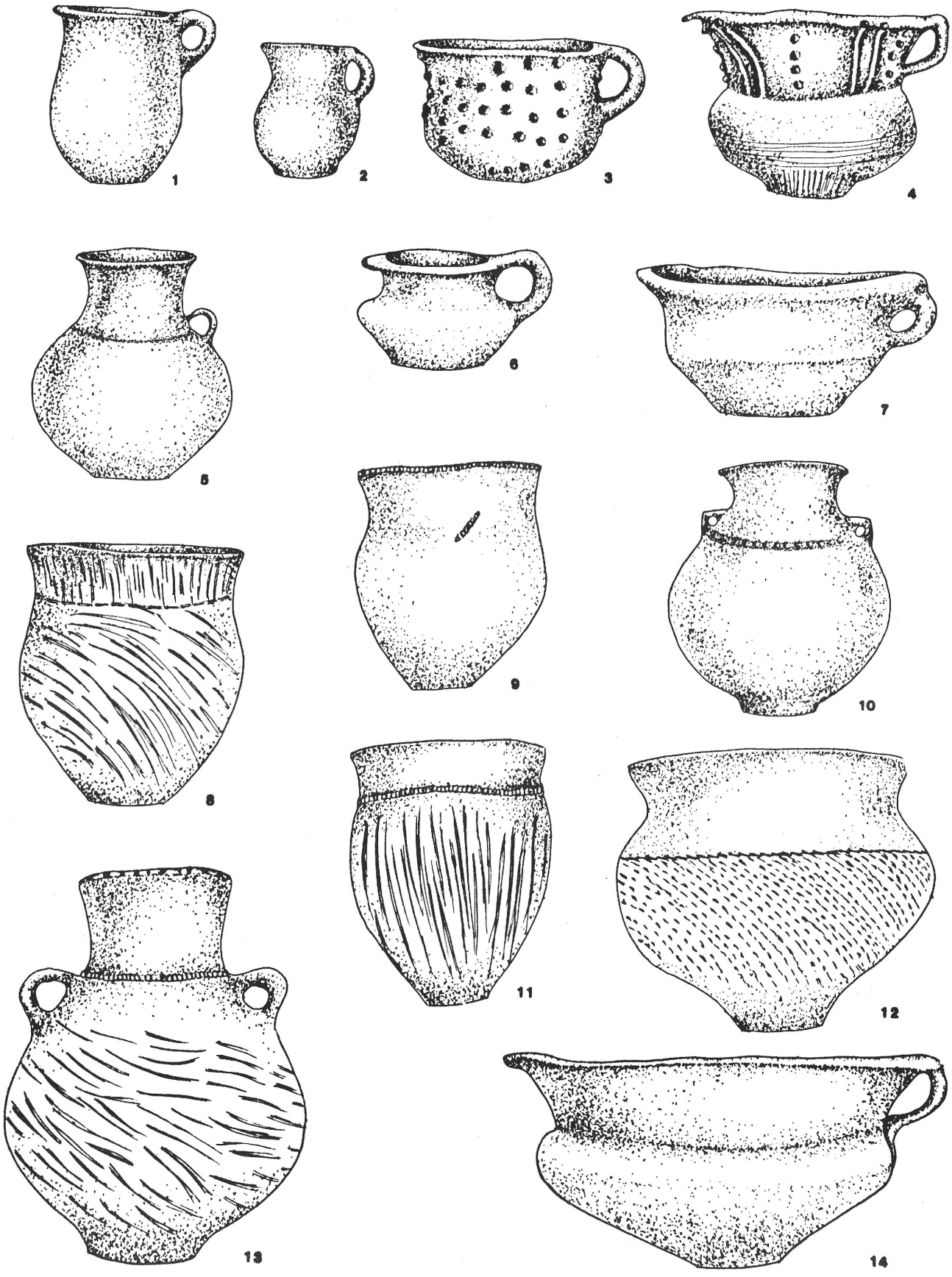

9

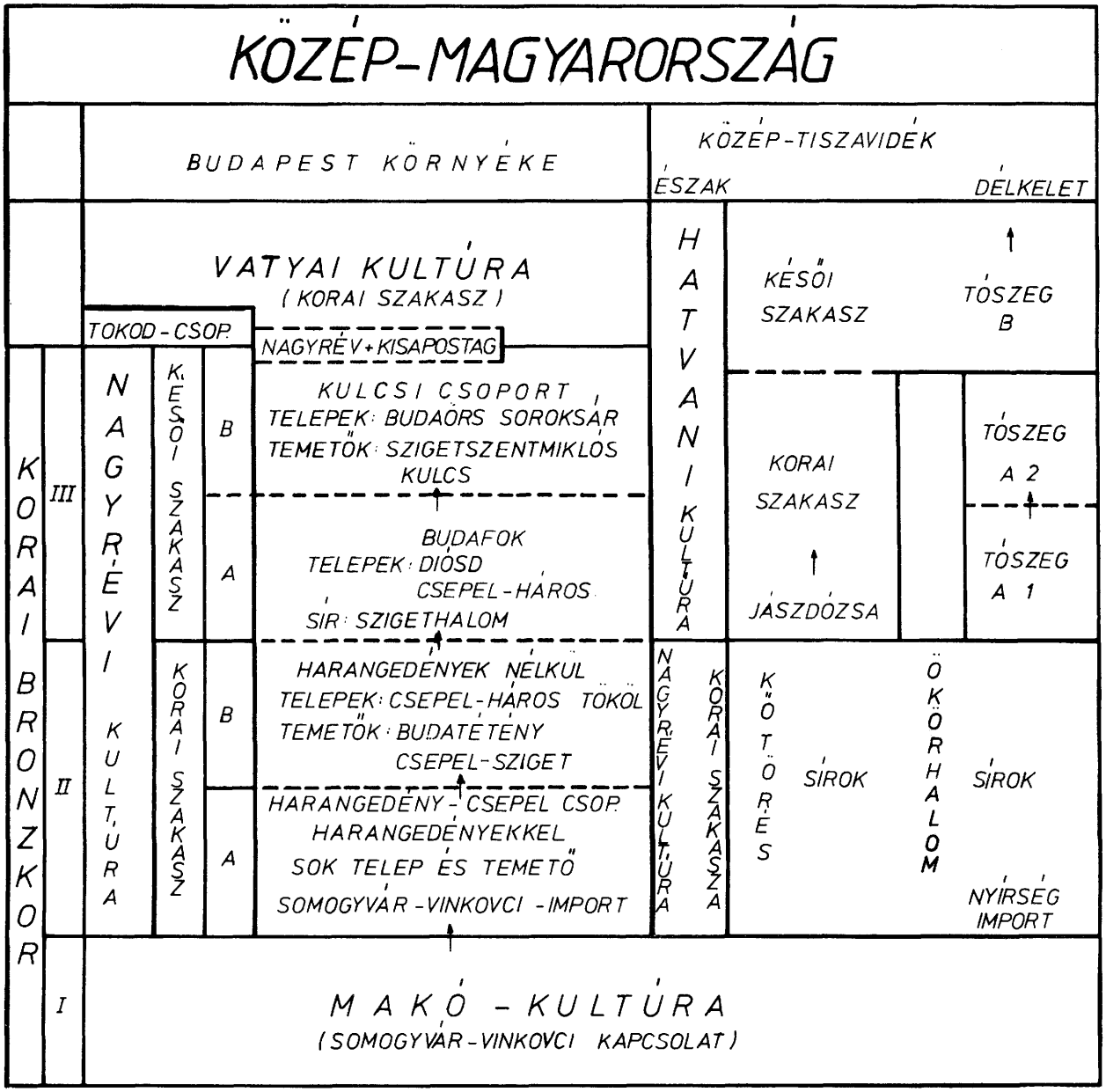
KÖZÉP-MAGYARORSZÁG
BUDAPEST KÖRNYÉKE
KÖZÉP-TISZAVIDÉK
ÉSZAK
DÉLKELET
VATYAI KULTÚRA
(KORAI SZAKASZ)
TOKOD-CSOP.
NAGYRÉV+KISAPOSTAG
KÉSŐI SZAKASZ
TÓSZEG B
KULCSI CSOPORT
TELEPEK: BUDAÓRS SOROKSÁR
TEMETŐK: SZIGETSZENTMIKLÓS KULCS
KORAI SZAKASZ
TÓSZEG A 2
TÓSZEG A 1
BUDAFOK
TELEPEK: DIÓSD CSEPEL-HÁROS
SÍR: SZIGETHALOM
JÁSZDÓZSA
HARANGEDÉNYEK NÉLKÜL
TELEPEK: CSEPEL-HÁROS TÖKÖL
TEMETŐK: BUDATÉTÉNY CSEPEL-SZIGET
HARANGEDÉNY-CSEPEL CSOP.
HARANGEDÉNYEKKEL SOK TELEP ÉS TEMETŐ
SOMOGYVÁR-VINKOVCI-IMPORT
SÍROK
ÖKÖRHALOM
SÍROK
NYÍRSÉG IMPORT
MAKÓ-KULTÚRA
(SOMOGYVÁR-VINKOVCI KAPCSOLAT)
KORAI BRONZKOR
III
II
I
NAGYRÉVI KULTÚRA
KÉSŐI SZAKASZ
KORAI SZAKASZ
B
A
HATVANI KULTÚRA
NAGYRÉVI KULTÚRA
KORAI SZAKASZA

10

H. GYÜRKY KATALIN

A 14. SZÁZAD ÜVEGTIPUSAI A BUDAI RÉGÉSZETI LELETANYAGBAN

A Budapesti Történeti Múzeum középkori gyűjteményében őrzött üvegleletek nagyobb része a budai királyi palota feltárásánál került felszínre. Ennek a gyűjteménynek jelesebb darabjai publikáltak[1]. Kisebb rész különböző környező településről származik. Az üvegleletek mennyisége olyan jelentős, hogy már lehetőséget ad vizsgálódásra és különböző következtetések levonására. Ezúttal arra törekszem, hogy közülük kiválasszam a 14. sz.-ból származó darabokat és megállapítsam mi az, amit jellemzőnek tarthatunk e században. Tapasztalatom szerint ugyanis ebből a korszakból maradt fenn a legkevesebb lelet és ezen a téren mutatkozik a tárgyismeret szempontjából a legnagyobb bizonytalanság.

Ösztönzőleg hatottak az utóbbi években egyre növekvő számban megjelent ásatási publikációk, amelyek növekvő bátorsággal nyúltak az üvegtöredékekhez és ezzel analógiákat szolgáltattak a következő munkákhoz. Az üveg különlegesen töredékes volta nem nélkülözheti a rekonstrukciót, legalábbis rajzban. Az ásatásoknál előkerülő típusok egészen más formavilágot tárnak a szemünk elé, mint amilyent korábban megismertünk a művészettörténeti és iparművészeti publikációkból. A régészeti feltárások jelentősen megnövelték a típusok számát és elsősorban a mindennapi használatra készült üvegáruval ismertetnek meg bennünket. Ezúton jutottunk annak a tudatára, hogy az üveg nem csupán luxustárgy volt és nem csak a királyi rezidenciában fordul elő, hanem a kis falvakba is eljutott. Éppen mindennapi használata miatt hamar eltört és gyorsabb ütemben cserélődött és emiatt maradt ránk nagyon töredékes állapotban. Nehezebb foglalkozni velük, feltétlenül igénylik a rajzi rekonstrukciót, mert e nélkül, csak a töredékek fényképeinek bemutatásával nem lehet eredeti formájukat és funkciójukat megmagyarázni.

Az üvegtárgyak, melyeket korábban ismertünk, jobbára ép, vagy megközelítőleg ép darabok voltak. Magán- és közgyűjtemények, kincstárak őrizetében vannak, legtöbbjükről az is tudott, hogy a maguk korában sem használták őket. Ajándékként jutottak tulajdonosaik birtokába, pohárszékekben díszítettek szobákat, ereklyéket őriztek, vagyontárgyként kincstári leltárakba vétettek. Az ásatások mellett az új levéltári kutatások is segítenek a változó ismeretek értékelésében.

A budai üvegleletek közül egyes korszakok típusai könnyűszerrel kiválaszthatók, másokét ezzel szemben csak nehézségek árán lehet meghatározni. Az előbbi kategóriába sorolhatók a renaissance darabok, amelyek töredékeikben is könnyűszerrel felismerhetők, holott ezek a török hódoltság idején, vagy éppen az után keletkezett feltöltési rétegekből kerültek elő, amelyekben még 17. sz.-i pénzérmék is előfordultak. Ezeknél a daraboknál azonban nem annyira a lelőkörülményeik, mint inkább a stílusuk volt a meghatározó.

Éppen ellenkezőleg, zárt lelőkörülményeik segítségével különíthetők el a budai királyi palota leletanyagában a 13.sz.-i töredékek. Ezekkel sincs korhatározási probléma.

Leginkább a 14.sz.-ban jellemző típusok meghatározása okoz gondot, jóllehet megjelent néhány publikáció, amely már közölt néhány leletet ebből a korszakból. Például Buda polgárvárosában, Dísz tér 10. szám alatt feltárt kútból Holl Imre publikált néhány darabot[2]. Bertalan Vilmosné pedig egy jelentésében[3] Óbuda területéről származó cseppes pohárkákat mutatott be. A nehézség abban áll, hogy nincsenek jó, hiteles, zárt 14.sz.-i lelőhelyeink. Ezért itt nagyobb szükség van a külföldi ásatásokból származó analógiák összegyűjtésére. Nagyobb a jelentősége az összehasonlításnak a 14.sz.-nál korábbi, illetőleg az annál későbbi korszakok formáival.

Magyarázatra szorul, hogy miért maradtak meg Budán a 13. századból származó leletek hiteles, jó lelőkörülmények között és miért nem maradtak meg hasonló menynyiségben és lelőkörülmények mellett a 14.sz.-iak? Erre nézve csak feltevéseink lehetnek. A 14.sz. elején a magyar trónra lépő új uralkodóház, az Anjouk, – noha Budára csak a század közepén költöztek, de egy hozzájuk méltó rezidencia építését már a század elején megkezdték. Az új tulajdonosok szokásos becsvágyával pusztíttattak el ekkor minden korábbit, hogy a régi elavult és szerény épületek helyére újabbat, szebbet, nagyobbat emeljenek. A lebontott épületek berendezési tárgyainak törmelékét, mint szemetet a tereprendezés során szikla üregekbe töltötték. Ennek időpontját az egyik (47.sz.) veremben talált III.Endre denár (1290–1301) elég pontosan meghatározza. A leletek, de különösen egy címerekkel festett üvegpohár is ezt a kort erősítik meg.[4] Hasonló poharakat találtak külföldön is és a kutatók ezeket teljesen egybehangzóan ítélik meg: 1291, illetőleg ez időpont utáni évekre.

A vermek között van azonban olyan is (40.sz.), amely pár évvel később, a 14.sz. első felében került betemetésre. Az új palotaépületek egymást követő felépülése és környezetük kialakítása e vermeket végérvényesen lezárta.

Több ásatás megfigyelése vezetett annak a felismerésére, hogy a működő háztartás – amely a szemetet folyamatosan termeli – nem a közvetlen közelben vermeli el, hanem környezetétől kissé (vagy erősebben) távol. A 13. századi elvermelt szemét az udvartartás életének megszűnésére mutat. Amikor újra kezdődik az élet a felépült új palotában, ismét megszűnnek a közeli szeméttároló helyek. Ennek tulajdonítható tehát, hogy hiteles, zárt szemétgödreink a 14.sz.-ból nincsenek. A 14.századi palotaszárnyak vékony építési rétegeiben talált szórványos leletek származhatnak a 14.sz.-ból, de éppen úgy a 13.sz.-ból is.

Ezért szükséges a 14.sz.-i leletekkel együtt vizsgálni és megtárgyalni a 13.sz.-i leleteket is.

Az alábbiakban tehát a következő lelőhelyekről gyűjtött leletanyagot vessszük vizsgálat alá: Dísz tér 10. kút, Hess András tér 1–2 (domonkos kolostor), 14.századi újjáépítési réteg.[5] A királyi palota déli-, Anjou szárnyának keleti oldala melletti építési réteg (Pince, 8.R.alsó része), vagy az erődítés ÉK-i kaputornya melletti 5–6. rétegek. A torony Zsigmond korában épült bele alapfalaival a korábbi rétegekbe. Néhány feltöltési réteg is van, amelyeknek keletkezési korát a 15.sz. közepénél korábbra ugyan nem tehetjük, de a bennük lévő leleteknek legalább egy részét tulajdonságaik alapján 14.sz.-inak ítélhetjük.

Ennek az évszázadnak a jellegzetes típusai más országokban is csak most, az újonnan végzett ásatások segítségével kezdenek kirajzolódni. Még a korán világhírre emelkedett velencei üveggyártás termékei sem ismertek ebből a korszakból. Jóllehet monográfiák dolgozták fel a muránói üveg történetét, de tárgyak tulajdonképpen leginkább csak a reneszánsz idejéből maradtak meg. Ezért minden új ásatási leletre odafigyelnek, sőt tanulván az új módszerek által nyújtott lehetőségekből, a múzeumokba már a régi időkben bekerült, a lagunákból kimerített töredékeket is újra előveszik és tanulmányozzák.[6] A velencei üvegeket publikáló tanulmányok igen fontosak számunkra. Alapos okunk van feltételezni, hogy a velencei kereskedőknek felvevő piaca voltunk az üveggyártmányok tekintetében is, sőt a magyarországi szerénynek mondható üveggyártás megindításában is szerepet játszhattak. Más országokban is ez történt. A velencei üvegeseknek kivándorlása Magyarország felé legkorábban a 15. sz. elején történt. Ezzel a kérdéssel ebben a dolgozatban nem kívánok foglalkozni. Mindenesetre a 14.sz.-ban inkább importált üvegáruval lehet számolni, mint hazai gyártmányokkal.

A 14.sz.-i típusoknak felismeréséhez vezető kutatás a 13.sz.-i leleteken keresztül vezetett el az eredményhez. A tárgyak magukban hordozták az események logikáját is. Felismerésemnek ezt az útját követem tehát, midőn a 13.sz.-i leletek bemutatásával kezdek.

E század emlékei közül legkönnyebben évszámhoz köthető a pohár, melyet emailfestés díszít: címerek váltakoznak levéldíszítéssel (1. kép 2.). Az ehhez hasonló poharak száma az utóbbi évtizedekben ásatások segítségével jelentősen megnőtt. A vélemények megegyeznek ezzel a típussal kapcsolatban: 1290 körül készültek. A készítési helyet illetően már megoszlanak a vélemények. Egyesek szerint Kisázsia partvidékén szír-frank közös műhelyek készítették Európa számára, mások lehetségesnek tartják (ez az újabb vélemény), hogy Velencében készültek. Mivel Budán III.Endre pénzével együtt került elő, elképzelhető, hogy ama ajándékok egyike volt, amelyet 1291-ben III. Endre trónralépése alkalmával a velencei signoria követe a királynénak hozott.[7]

A festett poharakról az elsőként említett kisázsia-partvidéki készítési hely J.Lamm-tól származó elmélet[8]. Valóban van néhány pohár, amelyik formáját tekintve szíriai festett poharakkal rokon, csak az ábrázolás keresztény témája mutat Európa felé. Az utóbbi időkben feltárásoknál előkerült poharak nagy száma azonban lehetővé tette, hogy a címerdíszítésű poharaknak egész csoportja álljon össze. Ezek forma tekintetében nem hasonlítanak a szíriai poharakra. A második vélemény szerint készülhettek Velencében is, hiszen az újabb levéltári kutatások kimutatták, hogy az emailfestés már a 13.sz. közepén ismert volt Velencében (Muránóban), működtek pohárfestők, akik nem voltak azonosak az üvegfúvókkal (1280-ban előfordul a „tintor de moiolis" kifejezés és 1281-ben szó van egy bizonyos Giovanniról „qui pingit moiolos"). A címerdíszítésű poharak legismertebbje a Londonban őrzött pohár, amelynek felirata „Aldrevandinus me fecit". A név a velencei oklevelekben a 13. sz. végén kétszer is előfordul (más-más személyről van szó), ami a név gyakoriságát mutatja Velencében, sőt mindkettő, foglalkozását tekintve még gyanúsítható is a pohár készítésével[9]. Buda számára fontos adatok ezek. Bizonyítják, hogy 1291 körül a velenceiek már saját árujukkal jelentek meg Budán. Nagyon szép példánya ennek a csoportnak a regensburgi pohár is[10]. Ezzel kapcsolatban még Lamm-hoz közelálló véleményt alakítottak ki, amellyel azonban a magam részéről nem értek egyet.

A 13.sz.-i leletegyüttes kulcsdarabja a többször publikált „golyvás palack"[11] (2. kép 2). Ez a forma egyáltalában nem nevezhető elterjedt formának. Egyetlen helyen találtam rá analógiát: Korinthoszban, egy 12.sz. közepén elpusztult üvegműhely termékei között, melyet G.Davidson tárt fel és publikált.[12] Ezen kívül még egy darabja ismert, ez a velencei lagunából került elő és A. Gasparetto publikálta.[13] Jugoszláviában is találtak egy hasonló palackot[14] ez azonban nem pontos egyezés, csak változat.

Budán a polgárvárosban és a királyi palota területén összesen 172 darab került elő[15].

A problémánk már az analógia megtalálásának idején az volt, hogy a budai darabokat nem tudjuk a 13.sz. második felénél korábbra meghatározni, s ezért a korinthuszi példányok és a budaiak között valamivel több, mint 100 év van. Feltételezték, hogy a normannok pusztítása után a korinthuszi műhely mesterei elvándoroltak. Valóban, a típus továbbélése is arra mutat, hogy a műhely valahol folytatta működését és tanítványokat is nevelt. Ez tehát egy bizánci műhely volt. Működését eredeti telephelyének elpusztulásán túl, a 13.sz. végéig éppen Buda segítségével lehet követni. Ennél később már sehol sem lehet típusait megtalálni. Úgy tűnik, a tanítványok tanítványai is kihaltak, akik még a régi műhely típusait őrizték. 13.sz.-i üvegeink közül nem csak a golyvás, hanem csaknem mindegyik beleillik a bizánci-görög műhely stílusába. Magyarországon tehát a 13.sz. végéig még a mindennapi használati tárgyak terén is ez a hatás volt az uralkodó. Felvetődik annak a lehetősége, hogy a tárgyakat a velencei kereskedők közvetítették, mert ők már a 11.sz.-ban kapcsolatban állottak a birodalom európai részének legnagyobb luxusiparral rendelkező városával: Korinthossal. Velencei okmánytárakból ismeretes, hogy Muránóban még a 14.sz.-ban is különböző helyekről származó mesterek dolgoztak, többek között görögök is.

A velencei kereskedők első ízben 1217-ben nyertek jogot a Magyarországgal folytatandó kereskedelemre,

midőn II.Endre magyar király keresztes hadát szállították hajóikon. Ekkor a megkötött szerződésben erre is kitértek.[16]

A 13.sz.-i budai üvegek típusai között egyetlen „kakukkfióka" van, amely ebbe a bizánci körbe nem illeszkedik, ez az ún. „kettős-konikus" palack. Míg a „golyvás" palack nem volt elterjedt típus és hamar megszűnt, addig a kettős-konikus legalább a 16.sz. végéig megtalálható és igen nagy területen népszerű. Ásatásainknál nagy mennyiségben kerülnek elő töredékei. A 13.sz.-i lelőhelyeken előforduló példányait[17] azonban (2. kép 3.) jól felismerhető formajegyek különböztetik meg későbbi példányaitól (4. kép). A korai példányok szögletesebbek, esetlenebbek, a későbbiek gömbölyűbbek és más a szájperem kiképzése is. A szakirodalomban eddig ezt a palackot német eredetűnek, sőt spessarti készítménynek határozták meg[18] A spessarti hutát csak a 15.század első éveiben alapították, ezzel szemben nálunk ennek a palacknak 13.sz.-i darabjai is vannak. Egyelőre nincs módunkban más javaslatot tenni az eredet kérdésére vonatkozóan. Tény, hogy görög típusú üvegeink sorából kilóg. Tudjuk, hogy Budának már a 13.sz.-ban kereskedelmi kapcsolatai voltak a Rajna vidékkel, Regensburggal.[19] Az üvegáru terén később is (15.sz.) létezik az import kettős iránya. Azt biztosan megállapíthatjuk azonban, hogy a 13.sz. folyamán bekövetkezett stílusváltozás az üveget szállító műhely megváltozására mutat.

Az 1. és 2. képeken bemutatott 13. sz.-i üvegeink közül a korinthuszi műhellyel mutat kapcsolatot a cseppes pohár (1. kép 1).[20] A görög műhelyben talált kétféle formaváltozat egyikével[21] mutat rokonságot. Cseppjei, a gömbölyű és lapos cseppek is egyeznek. Nem téveszthetők össze a 14.sz.-ban nagy népszerűségnek örvendő és igen nagy területen elterjedt pohárkákkal (3. kép 1). Ez utóbbiaknak a cseppjei erősen kihúzott, hegyes cseppecskék. Ennek az utóbbi típusnak szép páldányait publikálták nem régen Zürich-ből[22]. Ásatási leletként kerültek elő.

A 13.sz.-i leletegyüttesben előkerült, párhuzamos, sűrű fonálrátéttel díszített töredék csak pontos mérésen alapuló rajzi rekonstrukciójának elkészítése után vált felismerhetővé (1. kép 3). Kiderült, hogy kisméretű pohárkáról lehet szó, amelynek analógiáját ugyancsak a korinthoszi anyagban, egy kisméretű, gömbölyű fenekű pohárkában véljük felismerni.[23]

Mint korábban már említettem, Velence és Bizánc között a 11.sz. végén jött létre egy szerződés, amely Velencének biztosította a jogot Korinthoszban kereskedelmi átvevőhely létesítésére, ahol hajóik kikötöttek és a város iparának termékeit, valamint a félsziget más helyeiről ide összegyűjtött árukat felvették.[24] Egy franciaországi (Provence) régészeti ásatás üvegleleteinek publikációjából[25] kiderül, hogy a 14.sz. elején kezdődő helyi üvegművesség létrejöttét és formakészletét a velencei kereskedőktől vette, akik – a helyi levéltári adatok alapján a 13. sz.-ban üvegárut, később alapanyagot szállítottak az üveggyártáshoz. A 14.sz.-i készítmények a korinthoszi műhely (vagy más görög műhelyek) erős hatásáról tanúskodnak. Nem hagynak kétséget afelől, hogy honnan származott el a minta. Ez a megfigyelés analógiát szolgáltat. A továbbiakban, saját 14.sz.-i leleteink is ugyanúgy őrzik még a görög műhely hatását. Nem hagynak kétséget afelől, hogy az üvegművesek mesterségüket a görög hagyományokból fejlesztették tovább. Ugyanakkor azonban észrevehető az örökhagyó és az utód közötti eltávolodás tendenciája is. A formákba belekeverednek új sajátos vonások is.

Abban a helyzetben vagyunk, hogy kizárólag a tárgyakban kell keresnünk az információt és olyan szintre kell emelnünk a megfigyeléseink pontosságát, hogy azok képesek legyenek pótolni az írott források hiányát. Írásos emlékeink és régészeti megfigyeléseink között az az ellentét áll fenn, hogy míg a források egy szót sem szólnak üvegáru behozataláról, addig régészeti feltárásaink leletei cáfolhatatlan bizonyossággal mutatják, hogy volt ilyen, s nem is kis mennyiségben. Egyrészről maradtak okmányok a királyi udvar külföldi vásárlásairól (Velencéből), amelyekben egy szó sem esik üvegről, másrészt viszont nem csak a palota, hanem a polgárváros leletei is tanúsítják, hogy az üveg már a 13.sz.-ban is nemcsak főúri, hanem polgári háztartásba is eljutott. Maradtak oklevelek, melyek bizonyítják, hogy a Velencével megkötött egyezmény nem csak papíron létezett. Kevéssel a szerződés után már velencei kereskedők panaszt tettek arról, hogy Magyarországon járván megtámadták és kifosztották őket.

Feltételezzük, hogy erről az áruféleségről azért van kevés írásbeli bizonyíték a kereskedői okmányok között, mivel a törékeny holmi a kereskedelmi karavánoknak nem a főjövedelmét alkotó része volt. Velencei okmánytárakban található azonban utalás arra, hogy induló karaván egyes mesterektől különféle üvegárut rendeltek[26]. Máshol Velencében megforduló idegen kereskedőkről lehet olvasni, akik érkezésüket korábban jelzik és kívánságukat is, hogy miféle üvegárut csomagoljanak ládába számukra[27]. Ragusában egy kereskedő bizományba vett át üvegárut egy mestertől (velencei mestertől)[28]. Így kevesebb volt a kockázata. Máskor ugyanitt velencei mester társaságot alapított üvegáruinak terjesztése végett[29]. Az üveg kereskedelmének tehát többféle lehetősége volt, úgy látszik, hogy a vele járó kockázatot az üvegfúvó mesterek vállalták, vagyis egy-egy karavánra bízhattak egy-egy láda üveget.

A budai királyi palota 13.sz.-i leletanyagot tartalmazó szemétgödrei között a 40.számú gödörben fordul elő, hogy a leletek egy-két darabja, s főként az üvegek egy része már a 14.sz.-ra mutató sajátosságokat hordoz. Ebben a gödörben fordulnak elő elsőízben erősen kihúzott, gotikus formájú cseppekkel díszített pohárfal töredékek[30]. Egy másik töredéken a felület ún. „optikai" díszítése jelenik meg, amelyet formába fúvással hoztak létre[31]. Mindkét töredéknek igen finom, vékony fala van és teljesen színtelenek, átlátszóak és nem romlottak. Minden 13.sz.-i töredékünk erősen romlott állapotú. Azoknál az edényfal vastagsága is sokkal nagyobb, tehát szabad szemmel megállapítható különbségek vannak.

Az ún. „optikai díszítés" kerek, vagy rombuszalakú foltocskákból áll (3. kép 2.). A folt, vagy annak a kerete helyén a falvastagság nagyobb. A rávetődő fény, illetve árnyék a felület változékonyságát eredményezi,

optikai játékot kölcsönöz a felületnek. Feltételezem, hogy egy 1313-ból származó muránói okmányban[32] található jelző: „incostati", azaz „változékony", erre vonatkoztatható. A cseppes pohár a velencei oklevéltárban 1271-ben ezzel a kifejezéssel található meg: „mogolis cum perlis"[33]. Az okmányokban sok jelző és leírás található. Még nem mindegyiket oldották fel, mivel ehhez – természetesen – szükségesek maguk a tárgyak is. Optikai díszítést egyébként már a korinthuszi műhely termékei között is lehet találni. Ugyanezeknél a daraboknál figyelhető meg a peremet szegélyező vékony kobaltkék fonál is, ami gyakran előfordul nálunk is az üvegleleteken[34].

L.Zecchinnek, a velencei oklevéltárakból közzétett regesztái arról informálnak, hogy már a muránói szigeten létrehozott központosítás előtt is számos kis műhely működött a városban. Más városokból ide átszármazó mesterek hozták magukkal formáikat, melyeket később a mester származási helye után neveztek el.[35] Az egy-egy idegen helyiség nevét viselő formák ma még nem oldhatók fel. Ez a feladat kizárólag olaszországi régészeti feltárások útján végezhető el.

A budai királyi palota leletanyagában szemünk előtt megy végbe egy változás. A cseppes pohárnak korai formája után a 40.-es gödörben először áll előttünk az a 14.sz.-i típus, amely más lelőhelyeken is megtalálható: Budán, a polgárvárosban, a Dísz tér 10.sz. ház kútjában (13–14.sz.-i leletanyag), a budai domonkos kolostor újjáépítési rétegében Nagy Lajos király denárjával együtt, Óbudán a Lajos utca 25 és 172 sz. házak előtt. Ez a típus fordul elő az Anjou palotaszárny keleti falának alapozási, illetőleg építési rétegében[36]. Az óbudai lelőhely kivételével a többi lelőhelyen optikai díszítésű töredékek is előkerültek. Optikai díszítésű töredék van a Dísz tér 8.sz. ház kútjából is[37].

Az „optikai" díszítésnek másik változata, midőn a pohár fala függőlegesen bordázott, anélkül, hogy a bordák az üveg falából plasztikusan kiemelkednének. Pusztán a fal megvastagítása a sokszögletű formába fúvás eredménye, hogy a bordázat a fény rávetődésekor láthatóvá válik. Ez a bordázat a peremig kifut. A pohárfal a perem alatt 1–1,5 cm-rel enyhén befelé törik. Néha ezt a vonalat egy vízszintes vékony fonál ráhelyezésével hangsúlyozzák ki (3. kép 4. és 6.). Ahol nincs fonálrátét, ott is a bordázat vonalának törése a fény-árnyék játékban kiemeli a peremszegélyt. Ilyen töredékek kerültek elő a Dísz tér 10.sz. ház kútjából, a királyi palota erődítésének északi kaputornya mellől, az Úri utca 36.sz. ház kútjában és a Hess András tér 1.sz. telken feltárt kútból (3. kép 4.).[38] A vékony kék szegélyezésre, amelyet a 3. kép 6.-on látunk, itáliai oklevélanyagban található utalás. 1271-ben Velencében az üveges céh szabályzatában pl. bizonyos típusra vonatkozóan előírják, hogy ne készüljön „sine circulo lacuro supremo posito"[39], azaz legfelülre helyezett kék keret nélkül. Parmában 1315–25 között bizonyos készítmények esetében előírták: „habeant circulum de vitro endigo desuper"[40]. Megtalálható ez a díszítés mindazokon a helyeken, ahová velenceiek vitték el az üveget, vagy az ő közvetítésükkel jött létre helyi üveggyártás. Megtalálható a Kairó részére készített üveglámpásokon is.[41]

A palota erődítésének északi kaputornya melletti árok 5. és 6.rétegében, 15.század elejénél korábbi lelőhelyen több üvegtöredék között két palack nyakának töredékei kerültek felszínre. Mindkettő szűknyakú palack volt, amilyent Itáliában „anghestera", vagy „ingisthere" elnevezéssel illettek, a német szövegekben pedig „Angster" a neve. Ez a kifejezés nem csak üvegből, hanem más anyagból (pl. fém) készített palackra is vonatkozott.[42] A két budai töredék közül az egyiken a nyak hosszában futó kannelúrák láthatók[43] (3. kép 8.). Rekonstrukcióját a darab eddig egyetlen analógiája alapján készítettük el. Az analógia ugyancsak töredék, régészeti lelet és az itáliai Cividale del Friuliban, 14.sz.-i rétegben került elő[44]. Rekonstrukciónkon a nyak elvékonyodó részlete felel meg a budai töredéknek, felette az itáliai palacknyak mintájára készült a szájnyílás. A talp valószínűleg-, de nem a nyakhoz tartozó lelet. Formája és kora megfelel a 14.sz.-i, itáliai palackok talpkiképzésének.

Másik palacknyak töredékünk ugyancsak szűknyakú formához tartozott. Ennek a felületét sűrű, párhuzamos, diagonálisan elcsavarodó rovátkák borítják.[45] Ilyen típusú lelet több is előkerült Budán, de a 14.sz.-nál későbbi lelőhelyekről, ezért úgy véljük, hogy ez a típus hosszabb ideig élt és elég népszerű lehetett. Tárgyalt töredékünk a legkorábbi példánya. 14.sz.-i analógiája ugyancsak Cividale del Friuli 14.sz.-i rétegéből került felszínre.

Ugyanerről a lelőhelyről származik egy mécses töredéke (3. kép 5.). Ez a típus is sokáig használt, de itt Budán ez a lelet a legkorábbi.[46]

Az Anjou palota déli szárnyának keleti fala mellett, a 8.sz.R. alsó részében cseppes pohárka töredékei mellől vékonyfalú, finom csésze töredéke került elő[47] (3. kép 7.). Analógiája üveg kivitelezésben nem ismert, ezzel szemben a helyi fazekastermékek között, a 14.sz.-i fehér cserépcsészék formájával mutat rokonságot.

Minden 14.sz.-inak mondható lelőhelyen jelen vannak a kettős konikus palack töredékei is, vékonyfalú, színtelen, teljesen átlátszó anyagból. Közöttük sok igen kisméretű. Orvosságos-, azaz égetett bor (aqua vitae) üvegei voltak. Olyan finom üvegből készültek, mint amilyenből más, velencei üvegnek minősített töredékek, ezért meg kell kérdőjeleznünk a németországi készítés kizárólagosságát. Kételkedésünket alátámasztja egy másik üvegtöredék felfedezése. A budai királyi palota nagyudvarán, a sziklaárok betöltésének 6. rétegében sok olyan üvegtöredéket találtak, amelyek 14.sz.-i üvegeknek felelnek meg akkor is, ha a réteg maga a 15.sz.-ban keletkezett. A típusok és a kivitelezés finomsága egyaránt a 14.sz.-ra mutat. Itt kerültek elő például a cseppes pohárkának színes változatai: halványzöld és halvány lila színben. Kisméretű, finomanyagú kettős-konikus palackocskák és egy pohár, teljesen tiszta, színtelen üvegből, finom, vékony fallal, alacsony, feneke kúpos, talpszegélye nincs. Felületét finoman elcsavarodó, sűrűn induló, majd szétnyíló bordázat borítja[48] (3. kép 3.). Ezt a formát a szakirodalom eddig németországi, rajnavidéki típusnak tartotta: elnevezése „Maigelein", „Maigelgläser"[49]. Itáliai előzményről nem volt tudomásunk. Ennek a kis pohárkának előkerülése azonban a német poharaktól teljesen különböző minőségű kivitelben arra enged következtetni, hogy ez a forma sem autochton Németországban.

Ugyanúgy Itáliából származott északra, mint az elnevezése, amelyet az olasz nyelv lombard tájszólásából vettek át. A velencei okmányokban a kifejezés a következő formákban fordul elő: „moioli" (1280), „muzoli" (1313), „mioli" (1409), „mizuoli" (1441)[50]. A szó különben nem a típust jelenti, hanem egyszerűen kisméretű pohárkát jelent. Ezt a szót cseppes pohárkák megjelölésére is használták. Töredékünk német megfelelőinek vastag fala van, színes és nem teljesen tiszta üvegből készültek, lényegesen különböznek leletünktől. Bizonyosak vagyunk benne, hogy poharunk velencei készítmény. Sikerült tehát egy bizonyos típusnak az eredetét egy századdal korábbi időre, a 14.sz.-ra visszavezetni és az itáliai típusok között megtalálni. Ez ad alapot arra a még nem bizonyítható feltevésre is, hogy nincsenek kizárólagos, csak egyetlen helyen gyártott formák, hanem a formák elvándorolnak és eltérő kivitelezésben más-más országokban is elterjednek. A kettős-konikus palacknak is lehetnek Itáliában is ma még nem ismert előzményei.

A 13. és a 14.sz.-i típusok felsorolása nem lenne teljes a serlegek nélkül. Ebben a műfajban csak néhány – rekonstrukcióra nem alkalmas – töredékkel rendelkezünk. Megítélésünk bizonytalan, erősen feltételezésekre alapított.

A 13.sz.-i leletek a következők. A palota 13.sz.-i szemétgödreiből két kis töredék került elő: serleg kelyhének fenekét szegélyező csipkézés. Mindkettő más – más kivitelezésű (1. kép 7. és 8.).[51] A déli Anjou palota udvarán került elő egy kis talp-szár töredék halványsárga üvegből[52] (1. kép 11.). A kehely ismeretlen. A lelet egymagában került elő. Lelőkörülményei szerint az Anjou palota építésénél későbbi nem lehet. A palota építésekor sok más 13.sz.-i üveglelet került a föld alá, ezért e század végére korhatározható.

Ennél későbbi lehet egy serlegkehely, amely az Anjou kápolna melletti feltöltési rétegek közül a 8/c jelzetűből került felszínre. E réteg felett zsigmondkori leletanyag helyezkedett el[53] (3. kép 9.).[54] Jellemző vonása, hogy a kehelyfenék gömbölyű, a szár helyének törésfelülete vékony szárra mutató kis felület. A kehely plasztikus, függőleges bordákkal tagolt oldalfalát a gömbölyű fenéktől vastag, vízszintes síma üvegfonál választja el. Ez a megoldás két 13.sz.-i szemétgödörből származó pohártöredéken fordul elő (1. kép 4. és 6.).[55]

Vékony szár, viszonylag kicsi kerek talp kissé domború felülettel: ezek a vonások jellemzik azt a kevés 13.sz.-i serleget, amely régészeti ásatásoknál külföldön előkerült[56]. Már a 15.sz. első felében a talp lefelé fordított harangforma, amelyet vagy megnyújtott formában közvetlenül a kehelyhez csatlakoztatnak, vagy közbeiktatnak egy vékony szárat, melyen nodusgyűrű helyezkedik el. A talpkorong formája miatt e korai serlegek közé sorolunk egy szórványként előkerült darabot (1. kép 10.).[57] Üvegszálból hajlított, hullámvonalas nodusa emlékeztet egy, – a délitáliai Lucerában előkerült 13.sz.-i serlegleletre[58].

A serleg üvegből – úgy tűnik – a 13. és 14.sz.-ban még nem volt nagyon népszerű és gyakori. Nem annyira, mint a renaissance idején. Lehetséges, hogy nem volt eléggé stabil a talpuk, s a talp formájának megváltozása éppen ennek megjavítását célozta. Lehetséges az is, hogy a forma némileg egyházi szertartásedény céljára volt lefoglalva és csak később vált a világi terített asztalok ünnepi terítékének részévé. A renaissance profanizálta ezt a formát. Eredetileg nemesfémre kitalált formának üveganyagra átgondolt változata ekkor érte el a tökéletesség fokát.

14.sz.-i üvegleleteink típusainak felismeréséhez néhány újabbkeletű ásatás eredményeinek publikálása nyújtott segítséget. Például a Split-ben (Jugoszlávia) 1968-ban és 1974-ben amerikai és jugoszláv együttműködéssel folytatott feltárás a Diokletianus palota pincéjében. Publikációja 1979-ben látott napvilágot[59].

A hozzánk történelmileg és földrajzilag is közelálló Dalmácia, Horvátország és Szerbia területéről korábban csak későközépkori és jobbára német importból származó üvegek voltak ismeretesek. Hiányzott a 13–14.sz. üveganyaga és ez a feltárás ezt a hiányt pótolta. Ebben a leletanyagban végre megtaláltuk azt az azonos jellegű és feltehetően azonos eredetű anyagot, amelyik mindkét helyre csakis Itáliából származhatott. A publikált leletanyag 14.századra korhatározott. Megtalálható benne az optikus felületi díszítésű kisméretű üvegpohárka, sőt az a kis pohár is, amelynek felületét finom, elcsavarodó, sűrű, de fokozatosan szétnyíló rovátkolás borítja, amelyből egyetlenegy példányt ismertem eddig Budáról. A budairól feltételeztem, hogy itáliai importból származott ide. A Splitben kiásott pohárka már bizonyossá tesz ebben, hiszen ezen a területen sokkal nyilvánvalóbb, azon kívül oklevelekkel is bizonyított az észkitáliai, a velencei üvegfúvó mesterek kereskedése. A spli-i leletanyagban is megtalálható a sűrű, diagonálisan rovátkolt szűknyakú palack, a kobaltkék fonállal szegélyezett perem, az erősen kihúzott cseppekből kialakított talpszegély.

A távoli angliai Southamptonban ásatással felszínre került nagyszámú középkori üveglelet egy részét feltárójuk R.J. Charleston itáliai importárunak tartja[60]. A leletek egy csoportja a 13.sz.-tól 1350-ig terjed, de van egy másik, a 14.sz.-tól a renaissance korig terjedő csoport is, tehát ezt a piacot is hosszú időn keresztül látogatták az itáliai kereskedők. Mindkét csoportban sok hasonlóságot lehet találni budai leletekkel. Pl. 13.sz.-i anyag között itt is található emailfestésű pohár-töredék. Találunk egy bizonyos díszítési módot, amely a budai leletanyagban is előfordul, de analógiáját eddig máshol nem találtuk meg. Ez a díszítés abból áll, hogy a sűrű üvegmasszát (kékszínű) ráfolyatták szabálytalanul az edény oldalára. 13.sz.-i gödörleleteink között egy apró töredék van ilyen[61] (5. kép 1.). Egy másik töredék szórványként került elő (5. kép 2.), halványsárga a kehely fala, világos kék a ráfolyatott díszítés. A southamptoni 14.sz.-i réteganyagban optikus díszítésű pohárka, csavart, rovátkolt szűknyakú palack, kobaltkék peremszegély, spirális fonaldíszítés fordul elő.

Tulajdonképpen annak a bizonyosságát keressük, hogy 14.sz.-i üveganyagunk típusait helyesen választottuk-e ki és hogy velencei származtatásuk megállja-e a helyét?

Újabban igen sok itáliai importból származó 14.sz.-i üvegleletet publikáltak Svájc különböző városaiból (Ba-

sel, Zürich)[62]. Ezek régészeti ásatások alkalmával kerültek elő. Emailfestésű- és cseppes pohárkákat. Utóbbiak között publikáltak egy olyan darabot, amelyen két parányi fülecske látható. Cseppes poháron ilyet eddig csak egyetlenegyet ismertünk Budáról, az Anjou déli palota keleti oldala melletti 8.rétegből.

A velencei áruk észak felé irányuló kereskedelmére vonatkozó adatot 1354-ből Bécs város jogkönyvében találtuk meg. E szerint a város a Hohenmarkt területén külön árusítóhelyet jelölt ki a velencei üvegek árusítására[63].

Köztudott, hogy a 14.sz.-ban Nagy Lajos királynak nem volt jó kapcsolata Velencével. Ennek ellenére 1347-ből van egy adatunk arról, hogy Erzsébet anyakirályné vásárlásokat eszközölt Velencében, s mivel a város tanácsa a királyné közbenjárását akarta megnyerni a város és a király viszályának elsimítására, az áruk vámmentességével kedveskedtek a királynénak[64]. Sajnos az árufélesége-gek nincsenek felsorolva, mégis úgy gondoljuk, hogy Velence egyik leghíresebb, export céljára előállított terméke nem maradhatott ki. Éppen ezidőben költözött át az udvar Budára és az új lakóhelynek felszerelése, berendezése aktuális lehetett.

A 14.sz.-i üveganyagunk nem olyan nagymennyiségű, mint a 13. és a 15.sz.-i. De már a 13.században egy leletel bizonyítást nyert, hogy a polgárvárost is rendszeresen kereskedelmi úton ellátták üveggel[65]. A velenceiek számára kiépített piac volt. Érdekes azonban amit tapasztaltunk: a változás, ami az üvegáruk jellegében a 13–14.sz. fordulóján megállapítható. Feltétlenül megváltozott a hely ahonnan szállították. Más műhely gyártmányai kerültek a 14.sz. elejétől fogva hozzánk. Igaz, akad benne tárgy, amelyik németországi készítménynek elfogadható, de ez van kisebbségben. Ez a tárgy a kétirányú importot már a 13.sz.-ban is igazolja. A többség azonban dél felől érkező áru. Ebben mutatkozik a változás. A 13. sz. végéig egy bizánci hatású műhely szállít. Előttem ezt az együttest „szír műhelyek" termékének tartották. A magam részéről inkább a birodalom európai részének, Görögországnak tulajdonítom ezeket az üvegeket. Még közelebbről Korinthosznak, illetőleg egy Korinthoszból elvándorolt, – lehet hogy éppen Velencében, vagy annak környékén továbbélő – műhelynek. Ugy gondolom, hogy 14.sz.-ban a kereskedelemben nem következett be változás, amennyiben korábban és később egyformán velencei kereskedők szállítottak. A változást mégis az idézhette elő, hogy időközben Velencében is megerősödött az üvegipar, sőt az üvegfúvók Muránóba telepítésével 1271-ben a központosítás a termelés intenzitását is eredményezte. A velencei kereskedők már sokkal korábban kiépített piacait immáron maga Velence tudta kielégíteni. Azok a típusok tehát, amelyek 1271 után jelennek meg, már a velencei, illetőleg a muránói műhelyek termékei. Ezért jelenik meg az azonos tulajdonságokkal rendelkező, igen jóminőségű áru olyan gödrökben, amelyek egy kis átmenetet képeznek a 13.sz. vége és a 14.sz. eleje között, mint amilyen a királyi palota 40.sz. gödre. A 13.sz.-ban tehát még csak közvetítők, görög műhelyek üvegkészítményeit közvetítik, de a sz. végétől kezdve már saját termékeiket szállítják az üvegáru használatához már hozzászokott és azt igénylő vásárlóközönségnek. Magyarországgal egyidőben sok más helyre azonos jellegű árut szállítottak: Svájcba, Németországba, Ausztriába, sőt Angliába is, hogy a közeli Dalmáciáról, Horvátországról, Szerbiáról se felejtkezzem meg. A Földközi tengeren eljutottak Franciaország partvidékére is. Tevékenységüket az azonos típusú áruk jelzik.

Rövidítések

ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarium Hungaricae
AmJournArch	American Journal of Archaeology
ArchMéd	Archéologie Médievale
BolldArte	Bolletino d'Arte
BpR	Budapest Régiségei
Davidson 1940	*G.R. Davidson:* Mediaeval Glass-Factory at Corinth. AmJournArc 44 (1940) 297–324.
FCD	*G.Fejér:* Codex Diplomaticus. Tom. VIII. Vol. III. Buae 1832.
Gasparetto 1958	*A. Gasparetto:* Il vetro di Murano delle origini ad oggi. Venezia 1958.
Gasparetto 1975	*A. Gasparetto:* La verrerie venitienne et ses relations avec le Levant balkanique au Moyen-Age. Verre médiéval aux Balkans (V^{e}–XVe s.). Recueil des travaux conference internationale Belgrade 1974. Belgrad 1975.
Gasparetto 1979	*A. Gasparetto:* Matrici e aspetti della vetraria veneziana e veneta medievale. JGlassStud 21 (1979) 76–97.
Gerevich 1952	*Gerevich L.:* Castrum Budense. ArchÉrt 79 (1952) 150–171.
Gerevich 1966	*Gerevich L.:* A budai vár feltárása Budapest 1966.
Gerevich 1971	*L. Gerevich:* The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Budapest 1971.
Gyürky 1971	*K. Gyürky:* Glasfunde aus dem 13–14. Jahrhundert im mittelalterlichen Dominikanerkloster von Buda ActaArchHung 23 (1971) 200–220.
JGlassStud	Journal of Glass Studies
MonEcclStrigon	Monumenta Ecclesiae Strigoniensis II. Strigonii 1882 (F. Knauz)
MűvÉrt	Művészettörténeti Értesítő
RivStazSperVetro	Rivista della Stazione Sperimentale del Vetro

Zecchin 1969 — *L.Zecchin:* Denominazioni antiche dei prodotti muranesi. Vetro e silicati 13 (1969) 28.

Zecchin 1973 — *L.Zecchin:* Chronologia vetraria veneziana e muranese dal 1315 al 1331. RivStazSperVetro 3 (1973) 166.

ZfSchwArch — Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte

Whitehouse 1966 — *D.B.Whitehouse:* Ceramiche e vetri medioevali provenienti del Castello di Lucera. BolldArte 51 (1966) 171.

Jegyzet

1. *Gerevich*1952 Taf.XXXVI.1–4: – *Gerevich L.* – *Seitl K.* – *Holl I.:* Megjegyzések a budai vár XIII. századi építéstörténetéhez. MűvÉrt (1953) 210–219.1.tábla. – *Gerevich* 1960 91, 107, 110, 111, 129, 200.; – *Gerevich* 1971 99, 133–135. Taf. XXIX. 79, LX.153.; LXXXVII.364–369.; LXXXVIII.229–230.; CXXXV.362.; CXXXVI. 364–369.; CXXXVII.371–374.; CXXXVIII.375–377.; XCCCVI.378.
2. *Holl I.:* Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Budapest 1966. 36–38, 40.Abb.39.
3. *Bertalan V.-né:* A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai. BpR 19(1959) 261. 23.kép – *Gerevich* 1971 LX.153.
4. A XLVII.gödör lelete: *Gerevich* 1966 129.170.kép.
5. Az északi kaputorony melletti árok leleteiről: *Gerevich* 1966 200. 291/11–12.kép és 292/4,15. kép. A domonkos kolostor leleteiről: *Gyürky* 1971 212. Abb.11.
6. *Gasparetto* 1958 összefoglaló velencei üvegtörténet. – *Gasparetto* 1975 143–156. – *Gasparetto* 1979 76–97.
7. Ltsz.: BTM.52.647. – *Gerevich* 1952 Taf.XXXVI.1. – *Gerevich* 1971 Taf.XXXIX.79. A velencei követjárásról beszámoló oklevél a velencei levéltárból való, 1291 szeptember 23.-i keltezésű. *Óváry L.:* A Magyar Tud.Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. Budapest 1890. 42.
8. *J.Lamm:* Mittelalterliche Gläser und Steinsnittarbeiten aus dem Nahen Osten. Berlin 1930.Bd.I. 278.; Bd.II.1929. Taf.99.3. továbbá I.278 és II. Taf.99.1.
9. Az új levéltári kutatások alapján *Gasparetto* 1958 összefoglaló munkájában már lehetségesnek tartotta a velencei készítési helyet is. A velencei 13.századi pohárfestők neveit publikálta: *L.Zecchin:* Un decoratore di vetri a Murano alla fine del ducento. JGlassStud 11 (1969) 39. Az „Aldrevandinus" név előfordulását az 1297. és 1331. években találta meg oklevelekben: *Zecchin* 1973 168.
10. *W.Pfeiffer:* Acrische Gläser. JGlassStud 12 (1970) 67. A szerző szerint ezek a poharak Akkon-ban készültek, mivel a regensburgi példányon ACRACIE felirat olvasható. Több helyen is készíthettek olyan árut, amely divatos és keresett volt. Az itáliai Lucera várában talált címerdíszítésű pohár például stílusában eltér a többi társától: *Whitehouse* 1966 171.
11. Lelőhelyei Budán, a palota területén a 12, 33, 34, 40, 47.számú szemétgödrök, a nagy udvar kútja, a polgárvárosban pedig a domonkosok kolostoránál a 70/8 és a 70/5.számú kutatóárkok, valamint a Fortuna utca 18.sz. ház. Utóbbi lelőhely Altmann Júlia feltárása még publikálatlan.
12. *Davidson* 1940. – *G.Davidson:* Corinth.XII. The minor object. Pincerton 1952.
13. *Gasparetto* 1975.148.Taf.VI.20.
14. *M.Popovic:* Crkvina u Paniku. Glasnika Zemaljskog museja Bosne i Hercegovine. N.S. 27/28 (1973) 362–363.
15. A budai királyi palota golyvás palackjainak egyikéből, a XII. sz. gödör leleteiből G.Davidson mintát vett és megvizsgáltatta kémiai összetételét. A vizsgálatot a Missouri-Columbia egyetemen végezték el és az eredmény a következő:

SiO_2 = 57,7	FeO = 0,60
Na_2O = 0,10	MgO = 2,11
CaO = 11,7	MnO = 1,04
K_2O = 24,4	Sb_2O_5 = 2,66
Al_2O_3 = 1,39	

16. II.Endre magyar király 1217-ben, midőn keresztes-hadjáratra induló csapatait velencei hajókkal akarta átszállíttatni a tengeren, szerződést kötött Velencével: Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium.I. Zagreb 1868 (Ljubič Simon). Ez időtől fogva a velencei kereskedők magyarországi útjaira 1226, 1227 és 1248-ból van adat. *Wenzel G.:* Árpádkori új okmánytár.XI. Budapest 1873. 197, 199. Ezekben azonban csak arról esik szó, hogy a kereskedőket megtámadták és kifosztották, de sajnos nem esik szó az áruikról.
17. A kettős konikus palackok esetében több hiteles lelőhelyről igazolható a sajátosan 13.sz.-i forma. Sajátosságai többé sehol sem kerülnek elő. Nehezebb helyzetben vagyunk akkor, amikor az ellenbizonyítékkal akarnánk előhozakodni. Hiteles 14. sz.-i lelőhelyekről ugyanis ennek a palackformának csak olyan részletei kerültek elő, amelyek a típust ugyan kétségtelenül meghatározzák, ám a stílus sajátosságára nem utalnak, lévén kis töredékek. A 15. és 16. sz.-i lelőhelyekről már van birtokunkban kiegészíthető példány, ezért ábránkon ilyet használtunk fel (tabáni lelet). A királyi palota területén lévő XII.sz. gödörben a kettős konikus palack golyvás palackkal együtt került elő: *Gyürky* 1971 219.Abb.15. Ebben

a tanulmányomban közölt rekonstrukcióm téves, mert a kétféle típusú palackhoz tartozó töredéket egymáshoz tartozónak véltem. Később a lelőhelyről származó töredékeket újból átvizsgálván mindkét típus hiányzó részletei megkerültek. Ekkor a konikus palack hasonlítani kezdett Zolnay L. ásatásából előkerült palackhoz. A 13.sz.-i palackok szájperemkiképzése egészen más, mint a későbbieké. *Zolnay L.:* Az 1967–75 évi budavári ásatásokról, s az itt talált gotikus szoborcsoportról. BpR 24/4 (1977) 56.95.kép.

18. *R.Schmidt:* Das Glas. Berlin 1922. 156.Abb.76. Ebben a munkájában a szerző feltételezi, hogy a kettős-konikus palackok Spessartból (Németország) származnak. Valóban nagyon sok került elő építkezések alkalmával: *F.Rademacher:* Die deutschen Gläser des Mittelalters. Berlin 1933. Feltételezik, hogy ezeknek a palackoknak alsó részét szalmafonattal vették körül. Szalmafonattal bevont „buteliának" még 18.századi erdélyi oklevelekben is nyoma van: *Szebó T.Attila:* Erdélyi magyar szótörténeti tár. I.Bukarest 1975. Kolozsvárról, Alsó Fehér és Maros Torda megyékből hoz példákat. Természetesen a palackok formájára ezek a szövegek nem utalnak. A palacknak ez a középkorban használatos elnevezése több nyelvben is megtalálható: a németben „Butella", a franciában „bouteille", az olaszban tájszólásként más: botiglia, botteglia, buttélia. A kifejezés megtalálható a II.Endre magyar király és Velence között kötött 1217 évi szerződésben is: „unam buticellum vini" azaz egy palack bort tartozott a hajó személyzetének kifizetni.
19. 1289-ben oklevél említi a régensburgi kereskedőket, akik ebben az évben Budán jártak. MonEcclStrigon II.252. A budai domonkosok kolostorában talált sírkő, melynek a felirata: „Joannis de Ratisbona" tárgyi bizonyítéka a 13.sz.-ból annak, hogy regensburgi kereskedők Budán tartózkodtak.
20. Ltsz.: 52.271–272.
21. *Davidson* 1940 310. Fig.11/1 és 12/1.
22. *J.Schneider:* Noppenbecher des 13.Jahrhunderts. ZfSchwArch 37 (1980) 217.Abb.2/a. A pohár, amelynek két apró fülecskéje van, Zürichben, a Münsterhof-ban került felszínre olyan szemétgödörből, amely 1300 előtt lezárult.
23. Ltsz.: 52.42. Korinthosi analógiája: *Davidson* 1940 Fig.12/20.
24. *F.Thiriet:* La Romanie venitienne au Moyen Age. Paris 1959.36.
25. *D.Foy:* L'Artisanat du verre creux en Provence médievale. ArchMéd V (1975) 103.
26. *Zecchin* 1969 28. 1288-ban egy üvegfúvó mester egy kereskedő számára meghatározott számú és fajtájú üvegárut készített és a szerződésben kikötötték, hogy amennyiben a karaván mégsem indulna el, a kereskedő nem tarthatja meg az árut. Ebből következik, hogy a kereskedő bizományba vette át az árut, amelynek értékét csak értékesítése után fizette meg.
27. *L.Zecchin:* Chronologia vetraria veneziana e muranese dal 1408 al 1415. RivStazSperVetro 5 (1975) 61–64.
28. Egy 1318-ból származó feljegyzés szerint a ragusai piacon egy kereskedő 80 féle üveget árult. *V.Han:* Die Glaserzeugung des 14. und 15.Jh. in Dubrovnik. La formation et le développement des metiers au Moyen Age. Colloque international organisé par le Comité des Recherches sur les origines des villes 1973. Budapest 1977.132.
29. Dubrovnikban a „societas vetri" alapítása azt is bizonyította, hogyan kereste a velencei üveggyártás az értékesítés lehetőségét külföldi piacokon.
30. A töredékek ltsz.: 52.38.
31. Az „optikus" díszítésű töredék ltsz.: 52.37.
32. *Zecchin* 1969 28. „Muzoli incostati" = változékony pohárkák
33. *Zecchin* 1969. A „Capitolare del Fiolieri" szövegében ez a kifejezés fordul elő: „mogolis cum perlis" (1271). Másik tanulmányában pedig: „....cum pedibus de Romania, parvi, de girlanda imperlati" (1280) *L.Zecchin:* Cesendelli, Inghistere, Mojoli. Vetro e silicati XIV (1970) 25–28. A kifejezés utal a forma bizánci eredetére is.
34. *G.W.Davidson:* Medieval mystery: byzantine glass production. JGlassStud XVII (1975) 139. Fig.26–27.
35. *D.B.Harden:* Some glass fragments, mainly of the 12 th – 13 th century a.d. from nothern Apulia. JGlassStud VIII (1966) 70–79. Dél- és Északitáliában egyaránt igen nagy számban működtek a középkorban üveghuták, amelyekre egyre inkább fényt derítenek az ásatások és a feldolgozott velencei oklevéltár adatai. 1295-ben például Trevisoban, Padovában, Vicenzában, Mantovában, Ferrarában, Bolognában, Ravennában és Anconában működő hutákról maradt említés: *L.Zecchin:* Chronologia vetraria veneziana e muranese dal 1286 al 1301. RivStazSperVetro 3 (1973) 65. Van olyan eset, midőn a készítmény neve utal a típus származásának helyére: „bicchieri detti pisanelli" = csésze pisai mód szerint.
36. A cseppes pohár-töredékek ltszámai a felsorolás szerinti sorrendben: 52.38.; 53.737.70.1–2,4.; 58.59.2.; 58.59.4.; 52.3350.1–4.; 80.531.
37. Optikai díszítésű pohártöredékek: Buda, királyi palota, P.8.R.alsó része: 80.538.; Buda, domonkosok: BTM.70.2.3.; 71.231.4. Ez utóbbi helyen és a Dísz tér 8.sz. ház kútjában a hólyagosfalú (optikai díszítésű) pohárka mellett cseppes pohár töredékei is voltak: 7131.1–2.
38. A darabok ltszámai: Dísz tér 10.: 53.740.; ÉT. 5–6.R.: 52.3130.; Hess András tér 1. kút: 80.337. Az Uri u. 36.sz. kút lelete még leltározatlan
39. *Zecchin* 1973 166.
40. *Zecchin* 1973 166.
41. *R.Rückert:* Venezianische Moscheeampeln in Istambul. Festschrift für Harald Keller. Darmstadt 1963. 223.

42. Villermi Drugeth de Homonna testamentuma 1330-ból: „.....tria angusturia argentea....." FCD Tom.VIII.Vol.III.508.
43. A töredék ltsz.: 52.3127.
44. *Gasparetto* 1975 148.Tab.III.10–11.
45. A csavartfelületű palacknyak töredék ltsz.: 52.3134. 52.3134.
46. Az olajmécses ltsz.: 52.3133.
47. A csészetöredék ltsz.: 80.538.
48. Ltsz.: 80.543.
49. *W.Bremen:* Die alten Glasgemälde und Hohlgläser. Sammlung Bremen in Krefeld. München 1965.227 A szerző ebben a feldolgozásban már megemlíti, hogy „ez a forma Velencében is előfordul", de ennek igazolásaképpen nem mutat be tárgyat, sem más bizonyítékot.
50. *Zecchin* 1969 28.
51. A XXXIII.számú szemétgödörben előkerült serleg talpszegélyét erősen kihúzott cseppek tagolják. Ltsz.: 52.887.; A XII.számú gödörben talált serleg talpszegélye lapos üvegszalag, melyet laposan összecsípett díszítés tagol. Ltsz.: 79.95.
52. Ltsz.: 79.72.
53. *Gerevich* 1966 202.
54. Ltsz.: 81.313.
55. A két csésze ltsz.: 5.145. és 80.514.
56. 13.századi serlegek kerültek elő Lucerában (Dél-Itália), továbbá az angliai Southamptonban). Mindkét esetben velencei készítménynek tartják a leleteket. *Gasparetto* 1979 92. Abb.34. és 35.
57. Ltsz.: 81.312.
58. *Whitehouse* 1966 177.Fig.31.
59. *M.R.De Maine:* The Medieval Glass. Diocletian's Palace. American–Yugoslav Joint Excavations. Sector of Excavations 1968–1974. Split 1979. 127–136.
60. *R.J.Charleston:* The glass. C.Platt – R.Coleman – Smith: Excavation in Medieval Southampton.Vol.2. Leicester 1973.204–222.
61. Töredékünk a budai királyi palota XLVII.számú szemétgödréből származik. Ltsz.: 52.604. Sűrű üvegmasszából ráfolyatott díszítése van. A díszítésnek ez a módja ritka és csak korai (13.század végéig) üvegtárgyakon fordul elő. Az egyetlen töredékről, amely a budai leletanyagban előfordul, lelőhelye nem ismeretes. A másik, szórványként előkerült töredék ltsz.: 79.72.
62. Az ún. „szír–frank csoportból, amely alatt 13.századi festett poharak értendők, 7 pohárhoz tartozó töredékeket közöl sveici lelőhelyről: *E.Baumgartner:* Emailbemalte Gläser des Mittelalters in schweizerischen Sammlungen. ZfSchwArch 37 (1980) 207–216. Ugyanebben a folyóiratszámban *J.Schneider:* Noppenbecher des 13.Jahrhunderts. 217.
63. *J.A. Tomaschek:* Die Rechte und Freiheiten der Stadt Wien. Bd.I.Wien 1877.133.
64. *Óváry L.:* A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. Budapest 1890. 46. Velencei levéltár 46.1347 május 7.
65. Altmann Júlia még publikálatlan ásatása.

A leltári számmal jelzett üvegleletek a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályának gyűjteményéből valók.

KATALIN H. GYÜRKY

GLASTYPEN AUS DEM 14. JH. IM ARCHÄOLOGISCHEN FUNDMATERIAL VON BUDA

Vom Gebiet des mittelalterlichen Buda und Óbuda sowie von den benachbarten kleinen Ansiedlungen kam eine derart grosse Menge von Glasfunden ans Tageslicht, dass eine Unterscheidung der dominanten Typen der einzelnen Jahrhunderte möglich wurde. Das Glas war auch schon im 13. Jh. kein ausschliessliches Luxusgut, sondern Gebrauchsgegenstand des bürgerlichen Haushaltes. Am schwierigsten ist die Feststellung der Typen des 14. Jh. Aber auch dies wird ermöglicht, wenn wir sie mit den aus authentischen Fundorten des aus dem 13. Jh. Stammenden Stücken vergleichen. Abb. 1. und 2. zeigen Typen aus dem 13. Jh. Von einer eigenen Glaserzeugung ist noch nichts bekannt. Der Import erfolgte aus zwei Richtungen. Der Grossteil der Gläser ist byzantinischen Typs, also vom europäischen Gebiet des Reiches, der enge Verwandtschaft mit den Mitte des 12. Jh. in Korinth ausgestalteten Typen zeigt. Die in Korinth erschlossene Glaswerkstätte ist Mitte des 12. Jh. zugrundegegangen, ihre Meister und deren Nachkommen haben ihr Tätigkeitsgebiet irgendwo anders hin ver legt und bis Ende des 13. Jh. weitergeführt. Auch nach Buda lieferten sie Glas.

Unter den Gläsern aus dem 13. Jh. befindet sich ein einziger Typ (doppelkonische Flasche), der vermutlich aus deutschem Import stammt.

Aus Grube 40, welche die Funde aus dem 13. Jh. enthält und im königlichen Palast von Buda am spätesten zugedeckt wurde, kamen die ersten Exemplare zum Vorschein, die schon auf die Änderung des Importes und auf die im 14. Jh. allgemein werdenden Typen hinweisen. Abb. 3. zeigt jene Stücke, die besser erhalten sind als die Exemplare der vorangehenden Epoche, die also auch in ihrem Material eine Änderung aufweisen. Dass die Epoche der in Abb. 3. sichtbaren Typen das 14. Jh. ist, kann daraus gefolgert werden, dass einzelne – so die Nuppenbechern – in ganz Europa verbreitet waren. Die Forscher bestimmten als ihr Alter das 14. Jh. und halten sie für venezianische Erzeugnisse. Andere – wie die Bechern mit einer in Form gepressten Oberflächenverzierung optischen Effektes – kommen neuerlich in Schichten aus dem 14. Jh. oft auch in ausländischen Ausgrabungen zum Vorschein, solche Bruchstücke wurden sogar in Venedig gefunden. Einen kanneliertes enghalsigen Fla-

schenbruchstück, das aus einem authentischen Fundort aus dem 14. Jh. stammt, fand seine einzige Analogie gerade in einem in Venedig geborgenen Fund aus dem 14. Jh. Ein anderes Flaschenhalsbruchstück mit diagonal gedreheten dichten Rippen, das vom selben Fundort stammt, ist lange Zeit ein sehr verbreiteter Typ. jedoch ist der Fundort dieses kleinen Bruchstücks die Gewähr, dass der Typ seinen Anfang im 14. Jh. genommen hat.

Da die für das 14. Jh. charakteristischen Typen bereits an der Wende des 13. zum 14. Jh. auftreten, denken wir daran, dass diese venezianische Erzeugnisse sind, d. h. solche, die nicht bloss als Kommerzware vertrieben wurden, sondern eigene Arbeit darstellen. Die grosse Zahl der Funde aus dem 13. Jh. zeugt davon, dass Ungarn schon seit langem ein sicherer Aufnahmemarkt für diese Warensorten war.

Im venezianischen Archivmaterial, das vom Geschichtsforscher Zecchin serienweise publiziert wurde, kann der Typ durch die sich auf einige Sorten beziehenden Ausdrücke erkannt werden, z. B. der Nuppenbecher und das „veränderliche", d. h. optischen Effekt zeigende Gläschen. Diese Ausdrücke kommen tatsächlich im 14. Jh. vor. Es kann auch ein Hinweis auf die schmale, aus blauem Faden gearbeitete Randverarbeitung gefunden werden.

Am Ende des 13. Jh. bzw. zu Beginn des 14. Jh. tritt in den die Ware erzeugenden Werkstätten unbedingt eine Änderung ein. Am augenfälligsten ist, dass die „Kropf-Flasche" nicht mehr vorkommt. Sogar die vermuteten Lieferanten aus Deutschland änderten sich. Das beweist auch die Formenänderung eines fortlaufend und sehr oft vorkommenden Typs, der doppelkonischen Flache, wie wir ihn in Abb. 4. zeigen. Gewisse Verzierungstypen z. B. die unregelmässig an der Gefässwand verlaufende dicke, gefärbte Glasmassenverzierung, kommt nach dem 13. Jh. nicht mehr vor.

Abbildungen

Abb. 1. Glasfunde im königlichen Palast von Buda aus dem 13. Jh. 1: Grube XII, Inv.-Nr. 52.271, 272. 2: Grube XLVII, Inv.-Nr. 52.647. 3: Grube XL, Inv.-Nr. 52.42. 4: Grube XLVII, Inv.-Nr. 52.145. 5: Grube XLVII, Inv.-Nr. 52.602,609. 6: Grube XLVII, Inv.-Nr. 80.514. 7: Grube XII, Inv.-Nr. 79.95. 8: Grube XXXIII, Inv.-Nr. 52.587. 9: Grube XLVII, Inv.-Nr. 52.603. 10: Inv.-Nr. 81.312. 11: Kleiner Hof, Treppenhaus, Inv.-Nr. 79.72.

Abb. 2. Glasfunde im königlichen Palast von Buda aus dem 13. Jh. 1: Grube XLVII, Inv.-Nr. 52.608. 2: Grube XII, Inv.-Nr. 52.488, 55.520–21. 3: Vorhof Grube unter der Stadtmauer aus dem 13. Jh., Inv.-Nr. 74.130, 123. 4: Grube XLVII, Inv.-Nr. 52.605; 80.513.

Abb. 3. Glasfunde aus dem 14. Jh. von Buda, königlicher Palast, Bürgestandt und Óbuda. 1: Óbuda, Inv.-Nr. 52.3350. 2: Königspalast, Inv.-Nr. 51.1753. 3: Königspalast, Inv.-Nr. 80.543. 4: Buda, Hess András tér 1, Inv.-Nr. 80.537. 5: Königspalast, Inv.-Nr. 79.66. 6: Königspalast, Inv.-Nr. 80.510. 7: Königspalast, Inv.-Nr. 80.538. 8: Königspalast, Inv.-Nr. 52.3127. 9: Königspalast, Inv.-Nr. 81.313.

Abb. 4. Formunterschied der doppelkonischen Flaschen im 13. und in der darauffolgenden drei Jahrhunderten.

Abb. 5. Identische Verzierungsarten an zwei Funden aus dem Königspalast. 1: Grube XLVII, Inv.-Nr. 52.604. 2: Streufund, Inv.-Nr. 80.503.

Képjegyzék

1. kép A budai királyi palota 13. sz.-i üvegleletei. *1:* XII. gödör, ltsz.: 52.271,272. *2:* XLVII. gödör, ltsz.: 52.647. *3:* XL. gödör, ltsz.: 52.42. *4. és 6:* XLVII. gödör, ltsz.: 52.145 és 80.514. *5:* XLVII. gödör, ltsz.: 52.602,609. *7:* XII. gödör, ltsz.: 79.95. *8:* XXXIII. gödör, ltsz.: 52.587. *9:* XLVII. gödör, ltsz.: 52.603. *10:* ltsz.: 81.312. *11:* Kis udvar, lépcsőház, ltsz.: 79.72.

2. kép A budai királyi palota 13. sz.-i üvegleletei: *1:* XLVII. gödör, ltsz.: 52.608. *2:* XII. gödör, ltsz.: 52.488, 66.520–21. *3:* Előudvar, 13. sz.-i városfal alatti gödör, ltsz.: 74.130.123. *4:* XLVII. gödör, ltsz.: 52.605, 80.513.

3. kép Buda, királyi palota, polgárváros és Óbuda 14. sz.-i üvegleletei: *1:* Óbuda, ltsz.: 52.3350. *2:* Királyi palota, ltsz.: 51.1753. *3:* Királyi palota, ltsz.: 80.543. *4:* Buda, Hess András tér 1., ltsz.: 80.537. *5:* Királyi palota, ltsz.: 79.66. *6:* Királyi palota, szórvány, ltsz.: 80.510. *7:* Királyi palota, ltsz.: 80.538. *8:* Királyi palota, ltsz.: 52.3127. *9:* Királyi palota, ltsz.: 81.313.

4. kép Kettős konikus palack formájának különbözése a 13. és az utána következő 3 évszázadban.

5. kép Azonos díszítésmód a királyi palota két leletén: *1:* XLVII. gödör, ltsz.: 52.604. *2:* szórvány, ltsz.: 80.503.

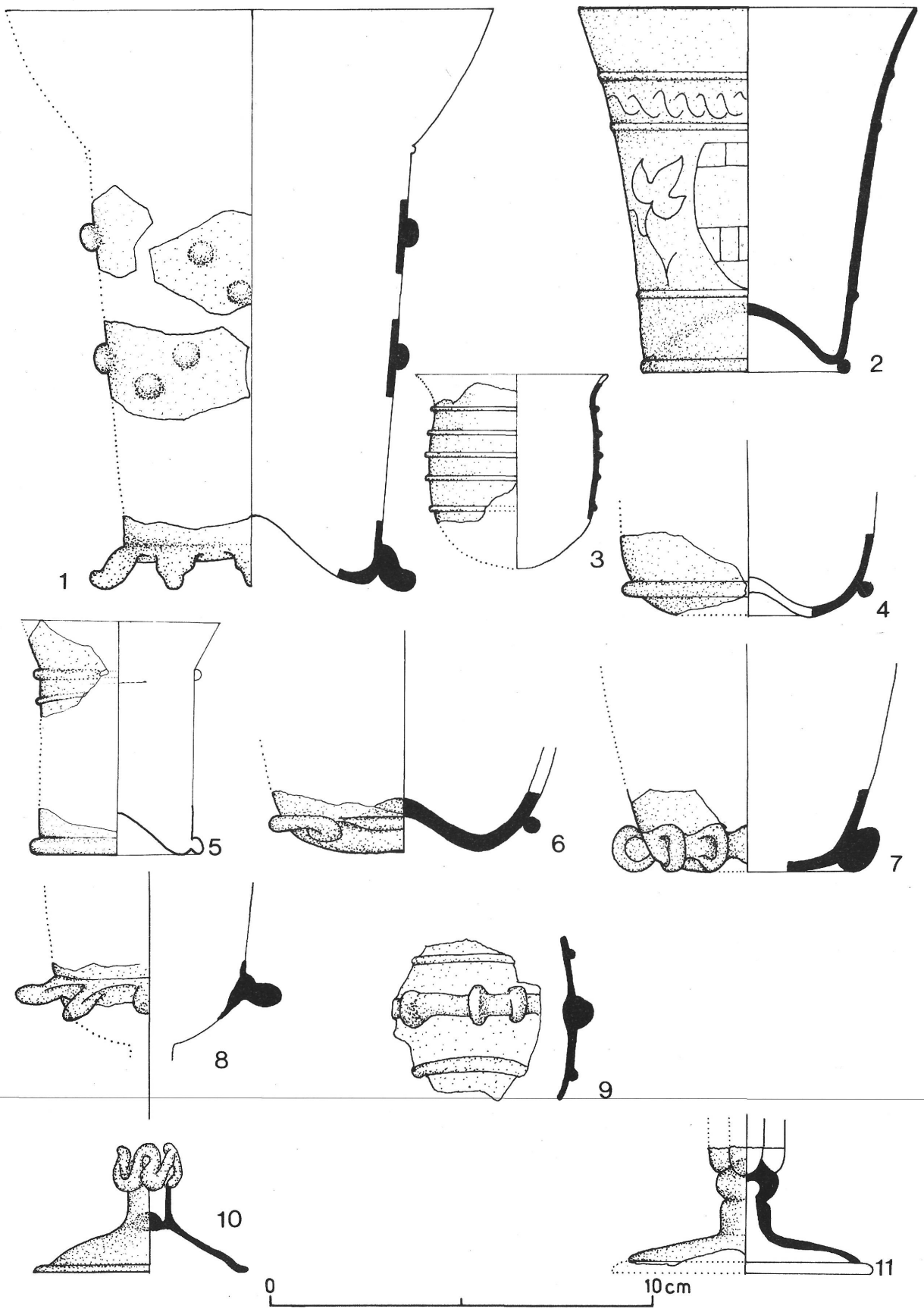

1

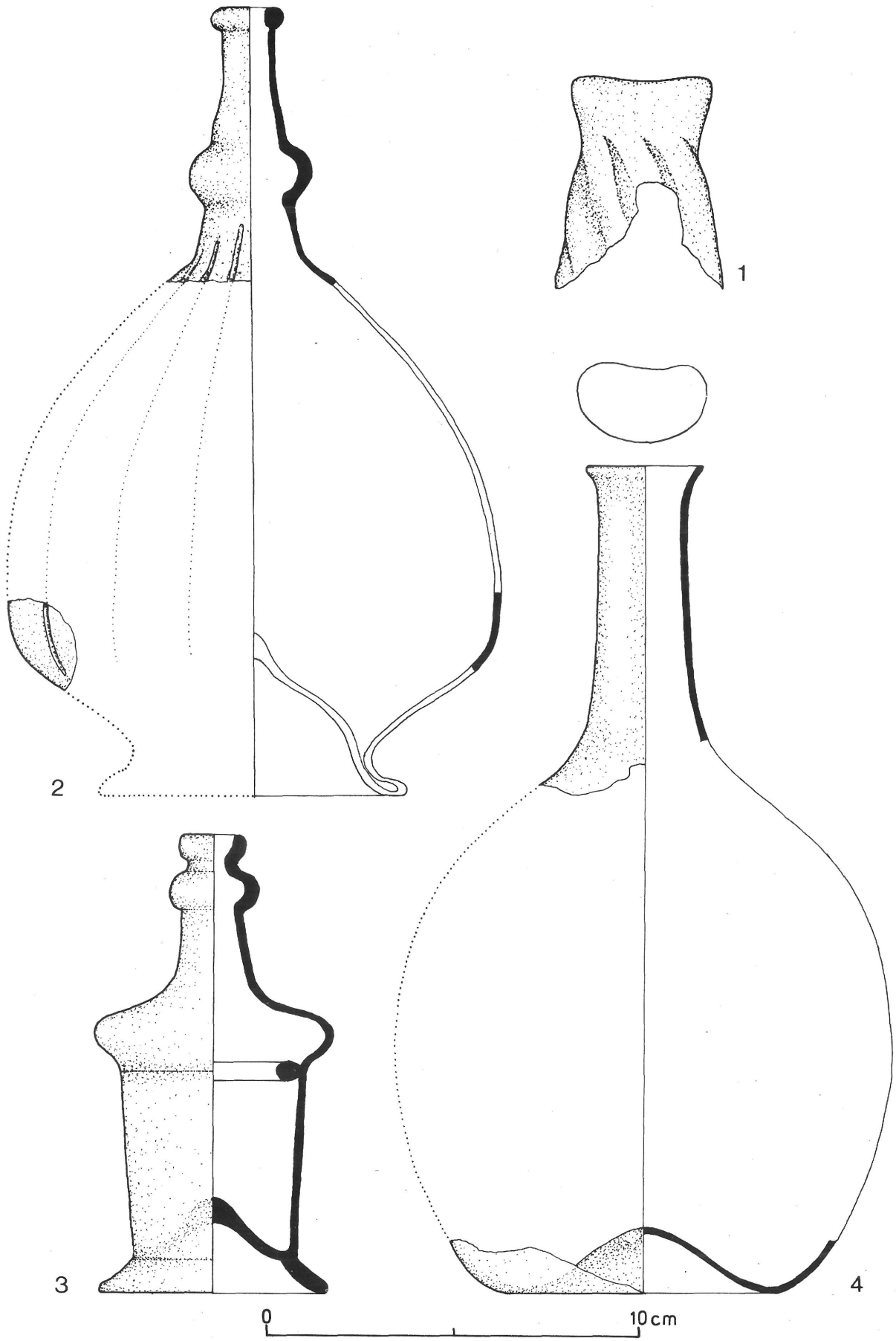

2

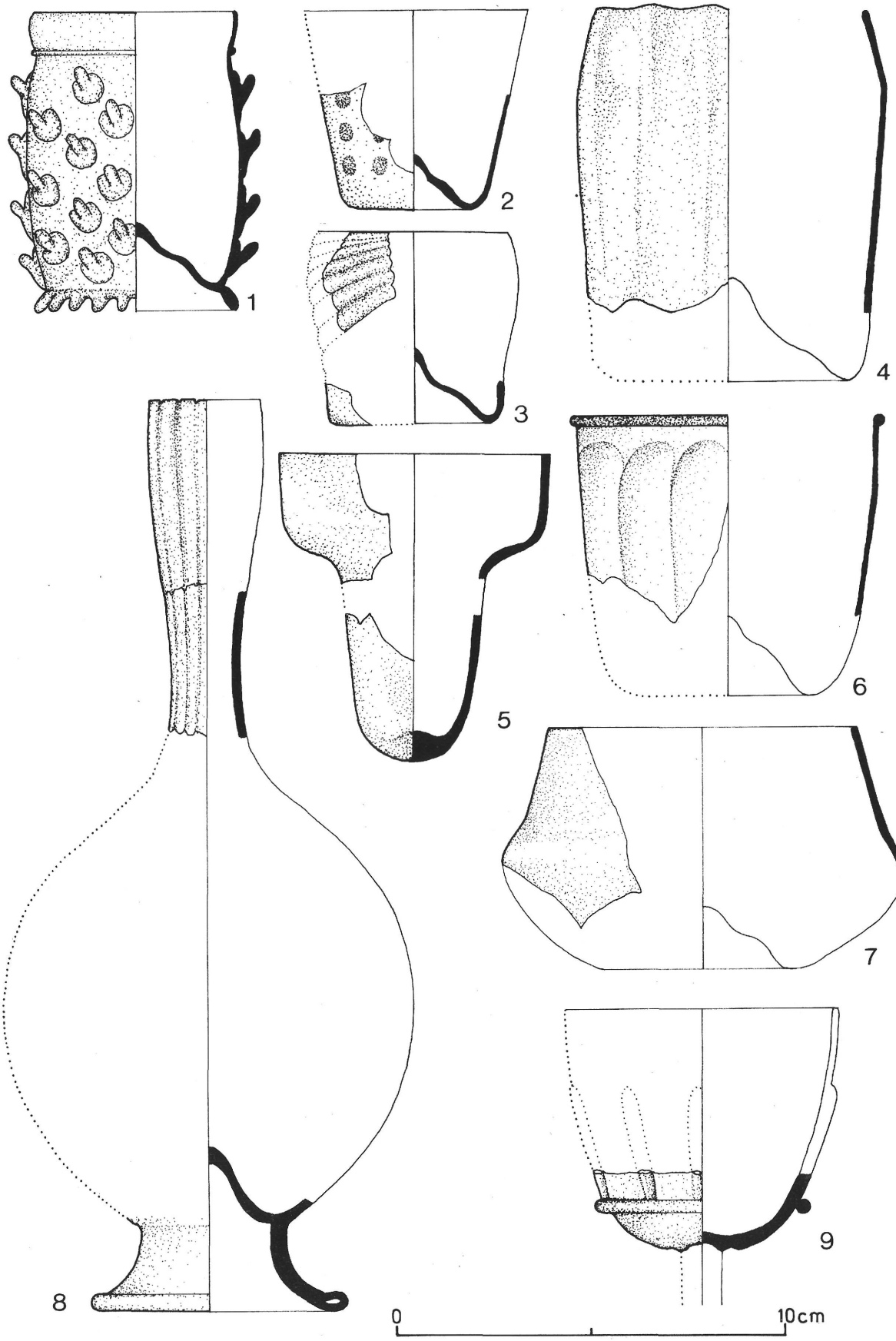

3

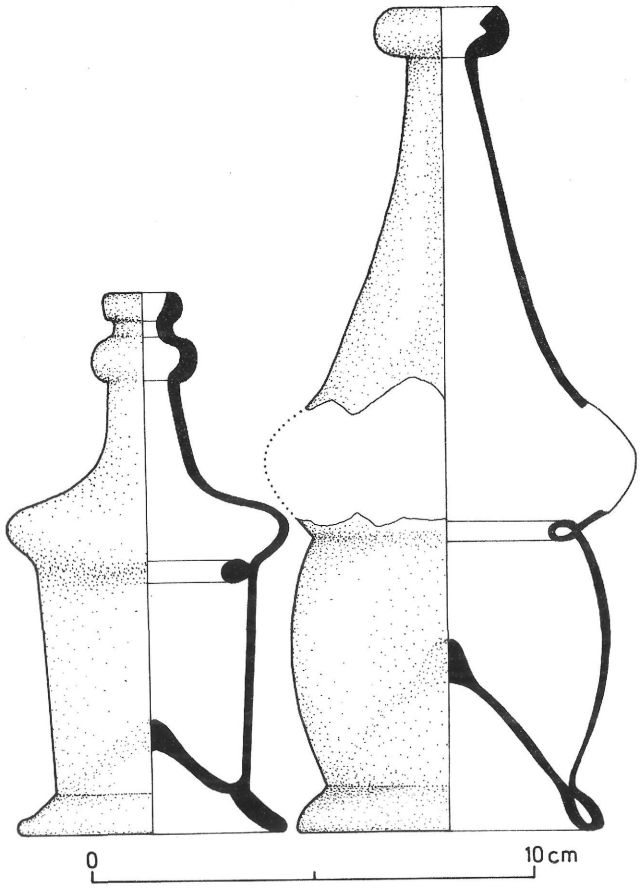

4

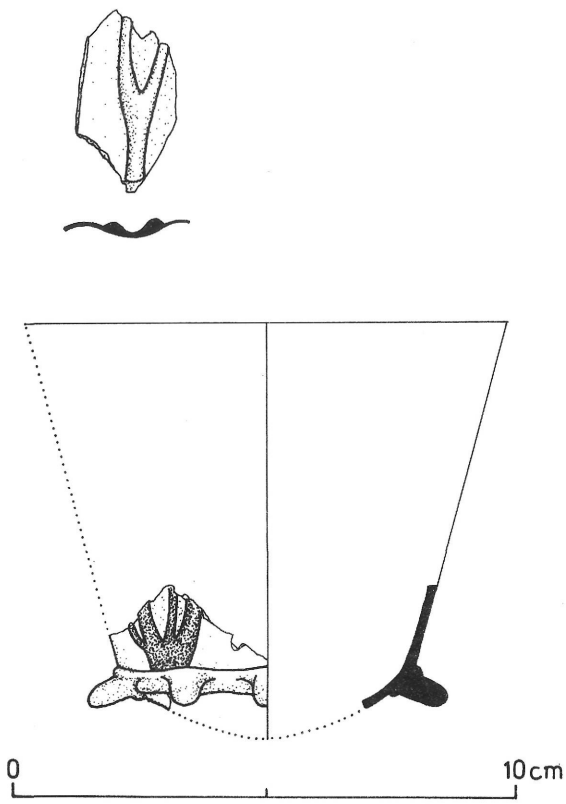

5

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK AZ ÁRPÁD-KORI PEST KÜLVÁROSAI TERÜLETÉN (BUDAPEST V., BELVÁROS)

A középkori Pest város területén előkerülő újabb középkori leletek szinte minden alkalommal felvetik a településtörténeti kutatások alapkérdéseit, a település kialakulását, várossá fejlődését, a fejlődés egyes szakaszainak meghatározását és jellemzését. Különösen fontosak az Árpád-kori leletek, még akkor is, ha nem minden esetben sikerül lelőhelyüket topográfiailag meghatároznunk, s az írott forrásokból rekonstruált városképbe illesztenünk.

A legelső megválaszolandó kérdéscsoport a honfoglaláskorba vezet vissza. A korszak régészeti lelőhely térképén az Alföldről vezető útvonalak közül a megyeri és a csepeli révhez vezető utak mentén találjuk a legkorábbi magyar leleteket. Későbbi adatokkal egybevetve Rákospalota és a Csepelsziget térségében körvonalazódik korai magyar szálláshely, mindkettő a dunai átkelőhellyel kapcsolatban alakult ki, de zárt településekké, telkes jobbágyfalvakká való fejlődésüket igen sok más gazdasági és társadalmi tényező segítette elő.[1] A főváros korai településtörténetével foglalkozó kutatók szerint a 11. sz.-ra a megyeri és a csepeli révek elvesztették jelentőségüket, a pesti síkság centrumában lévők, az óbudai, jenői, pesti révek kerültek előtérbe, mindkét oldalukon állandó településekkel, az Árpád-kori városok őseivel.[2] Bár rendkívül hiányosak az adataink, véleményünk szerint az óbudai, jenői és pesti révek a honfoglalás korában is a legjelentősebb átkelőhelyek voltak, nagy forgalommal és haszonnal működtek, ugyanis a pesti síkság centruma a honfoglalás idején nem volt lakatlan, néptelen terület, bár az itt élők ethnikuma egyelőre bizonytalan.[3] A térség avar leleteinek modern feldolgozása folyamatban van, de bármi legyen is a legújabb tudományos eredmény, feltételezéseink szerint a honfoglalók a 10. sz. első kétharmadában helyükön hagyták a pesti Duna-szakasz menti népeket, akik csak később, fokozatosan olvadtak be a 10–11. sz.-i magyar társadalomba.[4] A fejedelmi, majd királyi birtokban lévő pesti oldal népeinek társadalmi helyzete rövid időn belül megváltozott, a 11. sz. közepére kialakult jellegzetes településeken, a szolgáltató népek falvaiban és a prédiumokon már egyaránt szolga-rabszolgasorba süllyedt népeket találunk.[5] A pesti síkság Árpád-kori helyneveinek korábbi rétege a 10. sz. második felében keletkezett, törzsi és népnevek mellett földrajzi nevek fordulnak elő, ez utóbbiak között idegen, főként szláv jövevényszavakat találunk.[6] Ezek a helynevek a régészeti leleteknél jobban bizonyítják, hogy a 10. sz. második felében a magyarok birtokába, felügyelete alá került az egész pesti síkság, azok a területek is, amelyeken letelepedett, faluvá szerveződő települések lakóiként nem voltak jelen.

Pest város 9–10. sz.-i településnyomai ismeretlenek, vagy megsemmisültek a múlt század második felében a Duna szabályozásával és a pesti rakpartok kialakításával, vagy még nem kerültek elő. Pest város kialakulásával kapcsolatban szilárdan tartja magát az a feltevés, hogy a Március 15. téri késő-római erőd Pest város őse, azonos azzal az anonymusi pesti várral, amelyet Taksony fejedelem az izmaelitáknak adományozott.[7] A római tábor területén eddig nem találtunk honfoglaláskori régészeti leleteket. A legkorábbi sírok a 11.sz. közepéről, második feléből származnak. A sírok túlnyomórészt, mint a másik, Károly kerti temetőrészletben, 12. sz.-ak[8] (1. kép 1, 9.). E két temetőrészlet alapján úgy tűnik, hogy a Belváros területén talán csak a 11. sz. folyamán kezd kialakulni a végleges települési rend, a királyi kápolna és udvarhely alapítása után.[9] E korai megtelepedés csekély nyomait ezideig csak az V. Egyetem tér környékén sikerült megfigyelni.[10]

1975-ben az V. Henszlmann I. utcában kb. 1,8 m mély, 1,2 m széles közműárkot ástak. A Károlyi palotánál 1,6 m mélységben a bolygatatlan földben helyenként égett, faszenes, keményre taposott, barnásszürke foltot találtunk. Vastagsága 2–3 cm volt. É-i széle élesen elvált a bolygatatlan földtől, másik végén újkori beásás volt, az elszíneződés kb. 1,6–1,8 m hosszan látszott. Az úttesten kiásott keskeny árokban nem kutathattunk tovább, így nem állt módunkban megállapítani, hogy az elszíneződés milyen formájú, s melyik részén haladt át a közműárok. Régészeti leletet nem találtunk, csak a felsőbb, későközépkori rétegekben (1. kép 8.). A gázcsőárok Károlyi kert–Magyar utca felőli végénél az árok mindkét falában megtaláltuk ismét a letaposott, égett, faszenes földcsíkot, kb. 1 m hosszúságban, mindkét szélén újkori beásással, illetve fallal bolygatva. Régészeti leletet itt sem találtunk, s mivel az előző elváltozáshoz hasonlóan a bolygatatlan talajon helyezkedett el, újabb adatok előkerülésére vártunk a jelenség keletkezési idejének meghatározására. 1979 nyarán a Szerb u. 21–23. sz. épület I. udvarán a későközépkori temető sírjai között ismét előkerült egy harmadik, letaposott, helyenként égett, faszenes folt részlete (1. kép 6.). Sikerült feltárni a kerek, vagy lekerekített sarkú négyszögletes folt kétharmad részét, a többit elásták a későközépkori sírokkal. Egyetlen, csekély szakaszon jelentkezett határozott él, kb. 60 cm hosszan, egyik vége kiszélesedő, 40–45 cm mély gödörbe torkollott, a gödör másik oldalába sír került. A gödörben a hamus földben egy cserépüst töredékében egy 24 x 8 cm átmérőjű, nagy, égett kavics, több, kisebb égett, kormos kavics és egy állatcsontdarab volt. A 4–5 cm vastag, lejárt padlón a földbetaposva faszéndarabkák, átégett földrögök és enyhén hamus foltok voltak (2. kép). Az egyetlen, nagyjelentőségű régészeti lelet egy 23 cm átmérőjű, vörösesbarna cserépüst peremes oldaltöredéke (Ltsz.: 82.504.1)[11] (18, 20. kép).

A hengeres oldalú, alul kiszélesedő, gömbölyű aljú, Szerb utcai üst 11–12. sz.-i, a 12. sz. 2. felénél nem idő-

sebb, mert a 13. sz. első felében már jelentős mértékben bővítették a területre épített templomot. Sajnos elég kevés adatunk van a Szerb utca 21.–23. sz. telkek legkorábbi beépítettségéről, de talán a hamus, faszenes folt közelében talált falrészletek adnak némi felvilágosítást. Ez utóbbiak közül az Árpád-kori templom É-i hajófala belső oldalán előkerült házrészlet a legfontosabb. A templomhajót keresztező kutatóárokban a hajófal aljával egy magasságban egy keskeny, hasított kövekből épített falcsonk teteje bukkant elő, magassága 55 cm volt, ugyanennyi volt a legnagyobb mérhető szélessége is. A kutatóárokban szabadon álló két oldala egyenletes felületű volt, a hajófal felőli oldalát bontották el. A falcsonkkal szemben, a faltetővel egy magasságban 6–8 cm vastag, döngölt, tapasztott padló foltját sikerült megtartanunk, amely valószínűleg minden irányban folytatódott, de csak a hajófal alsó kősora alatt sikerült kitapintani (5, 12. kép). A hajófal külső oldalán és a kutatóárok többi részén a jelenkori bolygatások miatt semmit sem találtunk. A feltárt területen meghatározott középkori járószintek közül a tatárjárást (1241) jelző vastag égés réteg Af. magassága a templomnál 103,69 m volt, a szabadon álló terület felé lejtett. A templom hajójában feltárt tapasztott padló teteje 103,43 m-en, a faszenes hamus folt pedig 103,1 m-en került elő (2, 5. kép).

A bolygatatlan földbe épített házfal és a szomszédságában lévő nyári sátorhely részlete a településszerkezet olyan elemei, amelyek az alföldi és dombvidéki korai magyar falvakban elég jól kimutathatók. A régészeti kutatás egyre több adattal bizonyítja, hogy az Árpád-korban igen sok, a nomád életmódra visszavezethető hagyomány élt tovább, közülük a települések laza szerkezete, téli, nyári lakhely, és a cserépüstök használata közti összefüggést emeljük ki.[12] A letelepült 11. sz.-i magyar lakosság kőből épített házainak nyomai a Szerb utcán kívül talán a Március 15. téren, a Curia utcában, a Kossuth Lajos u.–Petőfi Sándor utca sarkán előkerült, apróbb kövekből agyagba, vagy közvetlenül a bolygatatlan homokba épített falrészletekben ismerhetők fel.[13] Régészeti leleteket sajnos e helyeken nem találtunk. A Szerb utcai cserépüst meggyőzően bizonyítja, hogy a kora-Árpád-korban az alföldi falvakhoz hasonló módon a pesti lakosság is épített nyári sátrakat, vagy sátorszerű építményeket, egyszerű, szabad tűzhellyel. A laza szerkezetű település elemei a későbbi, 13. sz.-i falvakhoz, vagy városokhoz képest nagy területen szóródtak szét. A 12. sz. második felére azonban kialakultak a településhálózat sűrűbben lakott részei a Március 15. tér, a Martinelli tér, és az Egyetem tér környékén.[14]

Legkésőbb a 13. sz. első harmadában megépült a pesti városfal, a Régiposta, Városháza, Ferenciek tere, Cukor utca vonalán rendezve a várossá fejlődött Pest jogi helyzetét.[15] A fejlett városi életre utalnak a királytól kapott és 1244-ben megújított szabadságlevélben felsorolt privilégiumok. Legjelentősebb a szabad bíróválasztási jog, a városi tanács működését feltételezi, a testület működéséhez pedig a városi pecséthasználat kapcsolódik. A 13. sz. végén faragott Buda-pesti pecsét a század eleji pesti előkép hátoldalának II. Endre-kori címerét tünteti fel.[16]

A kutatás jelenlegi állapotában nem tudjuk, milyen szempontok szerint jelölték ki a fallal övezendő térség határait. Ha rátekintünk a Belváros középkori utcahálózatára, és az Árpád-kori lelőhelyek térképére, kitűnik, hogy csak egy bizonyos, szűkebb népességre jellemző körülmény szabta meg a város határainak kijelölését, a városfal céltudatos, szervezett, várospolitikai koncepció eredménye (1. kép). A korai településhálózatban több helyen egymástól nem nagy távolságra, a révhelyek közelében, az országos főútvonalak mentén szerveződő centrumokon kívül a honfoglaló magyarok nagycsaládi szervezetének településrendi tükröződését az eddig feltárt két kora-Árpád-kori temetőrészlet is igazolja. Egyben megerősíti, hogy a Duna parti sávban feltehetően a 11. sz. közepe táján települt le a magyar lakosság. Az egymástól jól elhatárolható területeken a nagycsaládi szervezet felbomlása és a birtokolt terület felaprózódása után a megváltozott gazdasági és társadalmi viszonyok hatására az egyes településcentrumok eltérő módon fejlődtek tovább. A várossá szerveződés folyamatában meghatározó szerep jutott a különböző királyi intézkedéseknek, a királyi kápolna és udvarhely alapításának Pesten, a gazdasági és kereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos jövedelmek gyarapításának. Ez utóbbiak közül II. Géza 1148-ban a pesti rév és a dunai hajóforgalom vámját, a dunai hajózás és a dunai halászat kizárólagos jogát a Megyeri révtől a Csepelszigetig, az óbudai káptalannak adományozta.[17] A király jövedelmei között a pesti vásárvám királyt megillető része és a pesti böszörmények adója országos méretekben is jelentős összeg volt.[18]

A 12. sz. második felében a Dunához, révhez, vásárhelyhez legközelebb fekvő település lakói az év jelentős részében már nem foglalkoztak mezőgazdasággal, a Dunán végzett munkák, a kereskedelem, az ipari tevékenység kijelölt, meghatározott helyeken koncentrálódott, amely rövid időn belül a városi polgárság és városi zárt település kialakulásához vezetett. A 12–13. sz. fordulóján, vagy a 13. sz. elején fallal körülvett Pest város körül a korai szálláshelyek centrumaiban is lényeges változások mentek végbe. Ezek nem fejlődtek ugyan városokká, de a pesti, későközépkori városfal megépítéséig önálló, városias külsejű települések, falvak maradtak. A 13. sz.-i történeti adatok alapján a mai Martinelli tér és Egyetem tér környéki falvakban is kimutatható a királyi birtoklás. Pesttől DK-re, az Egyetem tér környékén az 1258-ban említett Szenterzsébetfalva, és a királyi alapítású domonkos kolostor helyezkedett el.[19]

Az V. Szerb u. 21–23. sz. területen végzett régészeti kutatás eredményei, mint ahogy korábban leírtuk, a kora-Árpád-kori településnyomokat is felszínre hozták. A tatárjárás előtt, Pest várossá fejlődésével egy időben az itteni település rendjében is gyökeres változások történtek. A vizsgált területen felszámolták a korábbi, laza szerkezetű, téli-nyári szálláshely, ház-sátor elemekből álló települést, zárt beépítésű, templom körüli városrész alakult ki. Megtaláltuk az itt épített templom szomszédságában lévő házak szabad területen lévő kemencéit, ezek elhelyezkedése, a későközépkori telekhatárok rekonstruálásával nyert településhálózatba való illeszkedése nagy vonalakban az Árpád-kori telekosztást is sejte-

tik[20] (3. kép). A templomot a középkor folyamán többször átalakították, legelőször még a tatárjárás előtt. A rendkívüli mértékben elpusztult épületegyüttes régészeti kutatása még nem fejeződött be, eddig a templomhajót és a templom É-i oldalára eső területet vizsgáltuk meg. Egymástól építőanyagban és építésmódban is jól elkülöníthető falrészletek kerültek elő, amelyek nem illeszkedtek a 18. sz.-i pesti klarissza apácakolostor részleteihez[21] (1. kép 6; 3. kép).

A 18. sz.-i kolostortemplom É-i és D-i hajófalai K–Ny-i tájolású, egymástól 8,3 méterre húzódó, rózsaszínes szemcsés kváderkőborítású falakra épültek, amelyeket a 12. sz.-i templom hajófalaival azonosítottunk.[22] A jelenlegi folyosó járószintje alatt 25 cm-re került elő a faltető, a 18. sz.-i hajófalhoz képest 80 cm-nyi legnagyobb kiszélesedéssel. Az ÉK-i külső hajósaroktól 17 m hosszan követtük a hajó falát. A megkutatott szakasz Ny-i végét teljesen elbontották, az újkori bontás kikerülése után még nem állt módunkban tovább dolgozni, így még nem ismerjük a hajó teljes hosszát, nem találtuk meg a Ny-i zárófalat sem. A hajó ÉK-i válla jól látható, határozott sarok, a fal befordul a jelenlegi épület alá, beolvad a jelenlegi pincefalba. A sarok alapozása jellegzetes, különösen nagyméretű kőtömbök alkotják az alapot, erre építették a kváderekkel borított felmenő falat (14. kép). Helyenként csekély csorbulásokkal megmaradtak a felmenő fal első sorát jelentő kávederek, amelyeken ferde síkú, rézsűs lábazat kialakítását figyeltük meg. A négyzetes lapú kváderek éle 40–43 cm volt. A falsarok külső oldalán kiásott kutatóárokban a középkori járószinttől 1,2–1,4 m mélységben elértük az alapozás alját (3, 4. kép). Az É-i hajófal belső oldalán a falsíkot függőleges, 50x30 cm-res kváderek borították, lábazat kiképzése nélkül. A belső járószint megegyezik a külsővel. Az alapozásban itt is nagyméretű tömböket találtunk, különösen nagyméretű tömbökből készítették az alapozás legfelső sorát (12. kép). A vizsgált falszakasszal szemben a jelenlegi keresztfolyosóban előkerült a D-i hajófal részlete is. Az alapozás megegyezett az eddig feltártakkal, de a felmenő fal kvádereit az északi falban lévőktől jóval kisebb, 28 x 25 cm-esre faragták (13. kép). A kutatóárokban a jelenlegi épület alapozásából élesen kivált egy összefüggő faltömb. Az alapozás legalsó sorát egyenes élű, síma felületű törött kváderek alkották, ezekre különösen nagy, 1 m körüli átmérőjű tömböket raktak, s erre a valószínűleg leomlott faltömbre építették a jelenlegi épület falát. Régészeti kisleletanyag nem került elő, csak igen sok összedobált emberi csont (3, 5. kép). A templomhajó DK-i válla a mai, 3. sz. udvaron került elő a jelenlegi középső épületszárny falkutatása közben. A vakolat leverése után a rendkívül kusza falszövetben a középkori járószinttől kb. 3 m magasságig in situ kváderborítású falszövetet találtunk, a rózsaszínes szemcsés kőből. Jól látható a sarok vonala, a lábazat kiképzése. Ez az elválás az É-i hajósarokkal megegyezik, az alaprajzi rekonstrukcióban a diadalíveket és a hajó K-i lezárását rajzoltuk erre a helyre (3, 6. kép). A D-i hajóvállhoz csatlakozó hajó és szentélyfalrészletén rézsűs lábazat kialakítását figyeltük meg. A templom vállán a lábazat enyhén kiugrott a hajó síkjából, a kváderekket egy vastag kőlapra helyezték. Az alapozásban itt is nagy kőtömbök voltak, a habarcs is azonosnak látszott az É-i hajófalban lévővel (7, 15. kép). A szentély hosszát becsülni lehet, de az is lehetséges, hogy az első templom teremtemplom volt, s csak később építették a szentélyt.

A templom É-i oldalán feltárt falak több építési periódusból származnak. A falrészletek építőanyaga, a falazás módja szinte mindegyiknél más és más. Mivel régészeti kisleleteket ezen a részen sem találtunk, a szintviszonyok és a hasonló építési mód alapján próbálkozhattunk az összetartozó részletek meghatározásával. A templom É-i oldalán egymással majdnem párhuzamos irányban négy É–D-i irányú falszakaszt tártunk fel, mindegyiken átépítést figyeltünk meg. A jelenlegi épület K-i, Királyi Pál utcai homlokzata középkori maradványokon áll, ezt a többször átalakított, hasított kövekből készített, rendkívül tömör alapozású falat a templom kerítésfalának véljük, amelyen a templom mellett bejárat, kapu lehetett (3, 8, 17. kép). A kerítésfaltól 7,6 méterre előkerült É–D-i irányú fal szintviszonyai megegyeznek a temploméval de lehet annál későbbi, 14–15. sz.-i is.

A következő, két építési periódusú falat közvetlenül a templom É-i vállához építették. Az 1 m széles fal alsó részét kisebb, átlag 15–20 cm átmérőjű, szabálytalan alakú kövekből építették, elég laza szerkezetű építmény volt. Szembetűnő, hogy a ráépített fal sokkal tömörebb, lapos kövekből áll, hasonló a kerítésfalhoz. Két építési periódus figyelhető meg a 4,2 méterre következő negyedik falnál is. A felső fal 60 x 40 cm-res kváderborítású, valószínűleg későbbi, 14. sz.-i (4. kép). A kváderborítású fal alatti, 24 cm-rel keskenyebb fal folytatását, támpilléres lezárását a jelenlegi 1. sz. udvaron tártuk fel. Az É-i hajófalhoz puha homokkőből épített traktus 5 m széles, a régészeti metszet tanúsága szerint a tatárjárás előtt épült, 1241-ben elpusztult, de később, feltehetően a 14. sz.-ban a támpillért kivéve újjáépítették (3, 10, 19. kép 1–2.). A támpillér alatti szürkés homokban in situ, melléklet nélküli keletelt csontváz feküdt (16. kép). A támpillérből Ny-felé a hajófallal párhuzamosan futó falat nagy kövekből építették, az alapfal 50–60 cm-es élű, szabálytalan alakú tömbökből áll, erre került a 60–37 cm-es kváderfal. Csak 3 m hosszúságban követhettük, befutott a jelenlegi épület alá. A tatárjárás idején elpusztult fal tetejét vastag, habarcsos pusztulási réteg borította, felette feketés-barna földben törött kváderek voltak, és ezen áll a mai épület 18. sz.-i fala. Összefoglalva az eddigieket megállapíthatjuk, hogy a legkorábbi, rózsaszínes szemcsés kőből épített templomot fehér és sárga homokkőből épített sekrestyével bővítették, a területet kerítésfallal határolták. Még a tatárjárás előtt a hajó É-i oldalára 5 m belső szélességű traktust emeltek, a sarkán támpillérrel, a tőle K-re lévő helységekkel való kapcsolata bizonytalan, mivel megfigyeléseink szerint az É-i oldal falait összekötő K–Ny-i irányban haladó fal későközépkori (3, 8, 9, 10. kép). A D-i hajófallal párhuzamosan a hajó D-i oldalán is találtunk falakat. A többször átépített falak közül a D-i építésmódjában, építőanyagában hasonló a kerítésfalhoz és a támpillérhez, hasított, lapos kövekből álló, tömör fal. Az itt egymás közelében lévő két fal közül Árpád-

kori cserepek is előkerültek. A középkori templom kutatása folytatódik, reméljük, hogy az igen nagymértékű újkori bontások ellenére sikerül tisztáznunk az alaprajzi kérdéseket (3, 5. kép).

Az Egyetem tér környéki városrész az Árpád-kori pesti városfalon kívül helyezkedik el, Pesttől DK-i irányban. Az eddigiekből már kiderült, hogy a feltárás alatt lévő templomot egy kora-Árpád-kori település házai közé építették fel, magán személyek, vagy a király adományaként juttatott területen. A 12. sz. második felében a kegyurasági jog gyakorlata kiszélesedett országszerte, számtalan adat áll rendelkezésre nemzetségi és családi monostorok alapításáról, magánszemélyek, testületek adományairól egyházi épületek létesítésére. Erre az időszakra tesszük a Szerb utcai első templom alapításának és felépítésének idejét is, de ha az újabb ásatási adatok más építési időt mutatnának, akkor sem valószínű, hogy a templom a 13. sz. legelejénél később épült volna. A templom azonosítása igen bonyolult kérdés. Felmerült, hogy talán a pesti domonkos kolostor maradványait találtuk meg, de valószínűbb, hogy Szenterzsébetfalva, később Szentfalva plébánia temploma lehetett. A kutatás jelenlegi állása szerint egyik változatot sem lehet véglegesen elvetni, a templom tatárjárás előtti bővítésére vagy átépítésére mindkét esetben lehet megfelelő indokokat találni.

A domonkosok Szent Antalról elnevezett pesti kolostorát 1230 körül alapították, ebben az időben elkezdődhetett az építése is.[23] 1233-ra már készen állt, hiszen február 4.-én a kolostorba vonult Buzád bán itt hagyatkozott, s ez év augusztusában II. Endre a pápai legátus előtt kötelezete magát, hogy itt, a szerzetesek gyülekezete előtt fogja 5 éven keresztül kifizetni az egyházi jövedelmek csökkentése miatt kárpótlásul fizetendő tízezer márka ezüstöt.[24] A felépítendő kolostor helyét valószínűleg a király határozta meg, de az új kolostor felépítéséig is gondoskodni kellett a szerzetesek elhelyezéséről, illetve biztosítani kellett számukra a rendki kötelezettségek, pl. a mindennapi misézés, teljesítésének lehetőségét. Mindezekre átmenetileg alkalmas lehetett a Szerb utcai templom, s ha a feltételezésünk helyes, lehetséges, hogy a templom É-i oldalára épített helyiségek, a terület kőfallal való bekerítése a domonkosok megjelenésével hozható kapcsolatba. A környék 17. sz. végi, középkori telekviszonyai, s az Árpád-kori régészeti leletek előkerülése alapján úgy véljük, hogy a tatárostromnak egy ideig ellenálló, nagy kőfallal körülvett, tízezer embert befogadó 13. sz. közepére elkészült kolostor nem itt volt, lehetett a Szerb templom körül, vagy az Egyetem téren is.[25] Egyik helyre való helyezésének sem mond ellene egy későbbi okleveles adat, amely szerint Szentfalva, korábban Szenterzsébetfalva, Pest városának azon a végén feküdt, ahol a domonkosok kolostora állt.[26]

A magyar történeti helynevek egyik jellegzetes csoportja a 13. sz.-ban keletkezett, amelyek a település templomának védőszentnevéből alakultak ki.[27] Szenterzsébetfalva 1258-ban bukkant fel először, egy ittlakó birtokos nemest említenek, a következő adat pedig a hetvenes évekből való. Ekkor a király itteni telepeseiről esik szó, akik a pesti és a budai vásárokon vámmentességet kaptak.[28] A helynévben fennmaradt templom védőszentje az 1235-ben szentté avatott Árpádházi Erzsébet királylány lehetett, azonban a település neve a tatárjárás után is megváltozhatott, a pesti határ jogi és birtokviszonyainak újbóli, 1244-es rendezésével kapcsolatban.[29] A tatárjárás előtti időszakban épített templom 13. sz.-eleji bővítésére Erzsébet szentté avatása körüli időben is sor kerülhetett, az új védőszent tiszteletére, nagyobb, díszesebb külsejű templommá alakították. A templom É-i oldalán fetárt, sarkán támpilléres bővítés oldalhajó, esetleg kápolnasor maradványa, a hajó bővítését a D-i oldalon is elvégezték.

A templomtól É-ra, távolabb feltárt kemence részletek a templom körüli település nyomai. A nagymértékű újkori bolygatások között megmaradt in situ részletek alapján úgy tűnik, hogy a Szerb utca–Királyi Pál utca sarok már az Árpád-korban is megvolt, a házak a mai utca vonalán helyezkedtek el, mögöttük szabadon álló kemencékkel (3. kép). A kemencéket kissé földbe mélyített helyre építették, föléjük emelt tető, vagy valamilyen építmény nyomait nem figyeltük meg. A tönkrement kemencét ugyanazon a helyen kellett megújítani, a metszet tanúsága szerint kétszer. A kemence aljába és a kemence felhajló szélébe apróra tört köveket is betapasztottak (11. kép). A rétegekből, különösen az 5. kevert barna földből égett, kormos Árpád-kori apró cserétöredék került elő. A jellegzetesebb darabok 13. sz.-i bevésett, körbefutó vonallal díszített fazekak oldaltöredékei, fehér, szürke és vörös kerámiából.

Az Árpád-kori városrész egyik épületének K–Ny-i irányú falrészlete került elő a Magyar u. 48–50. sz. telken (1. kép 7.). A rendkívül nehéz kutatási körülmények között a környék Árpád-kori szintjeire jellemző magasságon, Af. 103,5 m körül egy 80 cm széles alapfalat tártunk fel. A falcsonk két oldalán lévő kevert barna homokban a fal omladékából néhány Árpád-kori cserép került elő. Bevésett vonallal díszített edény oldaltöredéke, ausztriai fazék peremtöredéke és ausztriai tál darabjai. A régészeti metszeten jól látható a ház lebontását jelző, apró kőtörmelékes, habarcsos csík, felette későközépkori, néhány jellegtelen 14–15. sz.-i cserepet tartalmazó barnásszürke homokfeltöltéssel[30] (Ltsz.: 73.37.1–2 és 73.38.3–4.) (21. kép).

Hasonlóan kevés adatunk van a Bástya u. 8–10. sz. telekről (1. kép 5). 1941-ben az itt álló ház lebontása után Garády Sándor két, középkori szemétgödröt tárt fel, a leletek között 13. sz.-i edény is volt[31] (Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1/1941.1–3) (22. kép). A pesti síkság centrumában lévő város körzetében a legtávolabbi, 13. sz.-i településnyom az Asztoria aluljáró építésénél bukkant elő (1. kép 15). A későközépkori, hatvani városkapu elé épített rondella mellett az alapfalak melletti tiszta homokrétegből néhány jellegzetes 13. sz.-i kerámiatöredéket is összeszedtek.[32]

Pest város körül É felé haladva a Vármegyeháza utca 7.sz. ház régi, betemetett kútjából ismerünk 12–13. sz.-i edényeket[33] (Nemzeti Múzeum, ltsz.: 30–31./1931. 1–3) (1. kép 10). A város É-i oldalán sűrűsödnek az Árpád-kori leletek. A Szervita rendház bővítésae idején 1876-ban több régészeti lelet, köztük Árpád-kori is elő-

került (Nemzeti Múzeum, ltsz.. 44/1876.1–5)[34] (1. kép 11). 1968–69-ben a Martinelli téren kiásott közműárkok egyikében tártuk fel az Árpád-kori városfal Duna felé tartó, É-i sarkát, egy másikban, a Bécsi utca sarkánál pedig különböző, középkori falcsonkokat találtunk (1. kép 12). A mélységadatok, a falak elhelyezkedése alapján úgy tűnt, hogy a legalsó, bolygatatlannak tűnő, homokba épített falak Árpád-kori épületből származnak, egy K–Ny-i irányban haladó zárófal részletei.[35]

Pest város É-i részén, a Váci utca–Régiposta utca sarok környékén helyezkednek el az újabb, megválaszolatlan topográfiai kérdések sorát gyarapító régészeti leletek (1. kép 13–14). Az 1810-es években a Váci utcai csatorna építésénél a Régiposta utcánál előkerültek „egy 10 öl széles általlagu gömbölyűséget és udvart formáló fundamentumok", amelyek a Régiposta utca dunaparti végén lévő Színházi rondellával estek egy irányba.[36] 1968-ban különböző közműárkokban ismét előkerültek a 4,1 m széles falak, a köztük lévő távolság É–D-i irányban 17,6 m volt (1. kép 14). Az elbontott faltető ugyanabban a barna, kevert földrétegben volt, amely az elbontott, Árpád-kori városfalat is borította. Ebben a vastag feltöltésben néhány jellegtelen cserép, állatcsont és vastöredék volt. A területen későközépkori, vagy újkori építkezés nyomait nem figyeltük meg, ebből arra következtettünk, hogy az itt álló épületet valószínűleg a 15. sz. második felében a későközépkori városfal építése idején bontották le, mint a váci városkapu felé haladó úton lévő közlekedési akadályt.[37] A rendkívül vastag falú építmény keletkezéséről, rendeltetéséről semmit sem tudunk, de mivel összefüggésbe hozható az Árpád-kori városfallal, megkockáztatjuk, a toronyszerű építmény talán ugyancsak az Árpád-korban épült.

A főváros Árpád-kori települései között 1268-ban tűnt fel Ujbécs, mint a tatárjárás után lakatlan föld. Az ilyen típusú, Uj-jelzővel összetett helyneveink egyik fajtája a 11–13. sz.-ban keletkezett, az összetétel második eleme magyar közszó volt. A XIII. sz.-ban terjedt el az a névadás, amely szerint bármely település „filiája vagy elővárosa új jelzőt kapott". Világosan kiderül, hogy a tatárjárás előtt létezett egy „bécs vagy Bécs". A későbbi középkorban 1374-ben tűnik fel a Bécs elnevezés, 1476-ban Bécsvárát említik, 1522-ben a váci városkaput Bécs kapunak írják.[38] Bécs lehetett egy épületegyüttes, de lehetett a kialakuló város egyik része is. Bár csak nyomokban vannak régészeti adataink, a Váci utca–Régiposta utca kereszteződése tájára helyezzük Bécset, s talán egyszer kiderül, hogy a sarokra épített 4,1 m széles falú torony Bécsvára. A 13. sz. közepén az É-i városrészben állt az oklevelekből ismert Werner palotája, ha megtalálnánk és azonosítani tudnánk a maradványait, közelebb kerülnénk az észak-pesti határ topográfiai kérdéseinek megoldásához. Bécs, Ujbécs település a későközépkori városfalon belül helyezkedett el, ugyanis sem a Vörösmarty, sem a Deák téren eddig még nem találtunk középkori leleteket, pedig igen csak nagy földmunkák voltak ezeken a helyeken. Ujbécset Bécstől a 13. sz. elején talán a pesti városfal választotta el, de az is lehet, hogy a városfal valamilyen eddig ismeretlen okból magát Bécset vágta ketté, és a falon kívüli részeket nevezték később Ujbécsnek.

A Bécs, Ujbécs. topográfiai kérdéshez, a Váci utca Régiposta utca sarkon lévő torony időrendi és topográfiai kérdéseihez nem jutottunk közelebb a sarok, Váci utca 16. sz. telken végzett leletmentéssel sem.[39] Itt az újkori építkezéssel megsemmisültek a középkori falrészletek, a lebontott házak beépítetlen udvarán csak kemencerészleteket tárhattunk fel (1. kép 13; 23. kép). Mindkét kemence együttes a telek Régiposta utcai oldalán helyezkedett el, szinte a mai utca vonalával párhuzamos sávban. Az egyikben jellegzetes, Árpád-kori cserepek, néhány vasrozsda került elő, a másiknál nem találtunk leleteket (26. kép). A két kemenceegyüttes építésmódja, rétegei, és szintviszonyai azonosak voltak, ezért egy korszakba soroltuk a feltárt maradványokat. A leletmentés idejére már csak keskeny földnyelvek maradtak az udvar talajából, s ezek már sajnos a többször átépített nagyméretű kemencékből csak az építmény széleit tartalmazták. Jól kivehető volt, hogy a kemence helyét az Árpád-kori járószintből kissé kimélyített gödörbe építették. A megújított kemencék padlói egymás felett helyezkedtek el, 1,2 m vastag rétegben, a beomlott kemencefalak, köztük a tüzelőtér vastag, faszenes csíkjai, a kemence előterének tapasztott padlórészletei. Az 1. sz. kemenceegyüttesből a legvastagabb vöröses agyagréteg aljából egy összeállítható fazék betapasztott darabjait szedtük fel, a faszenes hamus rétegből pedig egy ép fedő került elő (24, 25. kép). (Fazék ltsz.: 81.328.2; fedő ltsz.: 81.328.1) A kemence maradványai közül sok kerámiatöredéket szedtünk össze, mind jellegzetes, az Árpád-kor második feléből, főként a 13. sz.-ból származik (19. kép 3–5; 27–30. kép).

A Szerb utcában, a Március 15. téren, a Régiposta utcában előkerült kemencék a település házai között szabadon álltak, méreteikben, építésmódban hasonlítanak egymásra. Az alföldi faluásatásokon feltárt szabadban lévő kemencék sorát gyarapítják, s bizonyítják, hogy a 13. sz.-ban a városi települések jellegzetes építményei is. Bár Pest térségében mindegyik kemencét csak metszetben vizsgálhattuk, nyertünk annyi adatot, hogy megtalálhattuk analógiáikat. Megfigyelhettük a kemencék építésmódját is. A pesti kemencék hasonlóak az Alföldön megfigyeltekhez, előttük fokozatosan mélyülő előteret ástak ki. Az Árpád-kori falvak szabadban lévő kemencéinél „az előtér szélesebb, s egyúttal mélyebb végének földfalába vájták be az alacsony boltozatú, kerek, vagy tojásdad alaprajzú kemencét, mégpedig általában úgy, hogy az előtér alja a kemence fenekénél 10–25 cm-rel mélyebb". A Régiposta utcai leletek nélküli, 2. sz. kemencét a Visegrád–Várkert dülőben lévőhöz hasonlóan készítették, ahol a boltozatot kövekből építették.[40] A Régiposta utcai kemencénél annyi volt az eltérés, hogy az egyik átépített kemencénél feltárt kőfal csak talán a kemence oldalát alkotta, a kőfal tetején megmaradt vastag tapasztás a boltozatból maradhatott (26. kép). Kőfallal épített, szabadban lévő kemence volt a Március 15. téren is (1. kép 1; 31. kép). A kemence többszöri átépítését a vastag, faszenes rétegek, átégett padlók váltakozásai bizonyítják. Talán a legutolsó átépítés alkalmával, de még a 13. sz.-ban készültek a sütőteret övező kőfalak, és a tüzelőtér zárófala.[41] A kemence legalsó padlója, mint a Régiposta utcában is, római kori rétegbe épült, néhány

római kerámiatöredék is előfordult a jellegzetes 13. sz.-iak között. Egy fél fazék egy darabban a kemence padlójába volt tapasztva, a többi cserép egy csomóban a kemence szája közelében volt letapasztva (a fazék ltsz.: 74.245.1) (32. kép). A padlóra öntött vörös paticsréteg a kemence teteje lehetett, a vöröses, égett betöltésben elég sok, 13. sz.-i edénytöredék volt. A jellegzetes leletegyüttesből kiemelkednek egy nagyméretű, grafitos, redukált égetésű osztrák kancsó töredékei. A fül indulásán keresztalakú bécsi bélyeg látható (ltsz.: 74.243.6) (33. kép). Mindegyik pesti kemencénél megfigyeltük, hogy az előtér falát és alját, lehetséges, hogy a kemence száját is sárga agyaggal tapasztották. Ez a gondosság néhány Tiszalök-rázomi kemencénél is megfigyelhető volt. Egyikmásik ottani földház kemencéje körül is feltárták a sárga agyagos tapasztást, amelyből az ásató, Méri István, azt a következtetést vonta le, hogy a szóbanforgó házakat és kemencéket ugyanabban az időben ugyanazok a családok használták. A pesti kemencéknél nem erről lehet szó, a sárga, agyagos tapasztás általános gyakorlatát mutatják.

A pesti kemencék rendeltetése ugyanaz volt, mint a falvakban feltártaké. A lakosság mindennapi életéhez tartozó sütőkemencék voltak, de alkalomadtán egyéb célokra, főzésre, pörkölésre, szárításra is használták. Talán csak annyiban tértek el a falusi kemencéktől, hogy a telkekre osztott városban a kemencék helye állandó volt, s helyszűke miatt kisebb területen nagyobb gonddal végezték a kemencék építését, felújítását.[42]

A Belváros területén kialakult Árpád-kori városrészek építményeiből eddig csak nagyon kevés került feltárásra. Ezek azonban azt bizonyítják, hogy a térség 12–13. sz.-i települései hasonlóak lehettek az Alföldön lévő falvakhoz. Az egyes családok birtokában lévő területeken egymás mellett találjuk a téli-nyári lakóépületeket, közöttük a közösen használt szabadon álló kemencéket, gazdasági épületeket, műhelyeket. Reméljük a korlátozott kutatási lehetőségek ellenére előbb-utóbb mégis felszínre kerülnek mindazok a régészeti leletek, amelyek meggyőzően feltárják a pesti síkság településeinek az alföldi falvakhoz való hasonlóságát, és bemutathatjuk a fejlődés közös és eltérő jegyeit.[43]

Rövidítések

ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
BpR	Budapest Régiségei
BpTört I–V.	Budapest Története I–V.
FontesArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest
Györffy 1973	*Györffy Gy.:* Budapest története az Árpád-korban. BpTört I. 350.
Irásné Melis 1976	*Irásné Melis K.:* Beszámoló a középkori Pest város területén végzett régészeti kutatások eredményeiről. BpR 24 (1976) 313–348.
Kázmér 1970	*Kázmér M.:* A „falu" a magyar helynevekben. Budapest 1970.
Méri 1963	*Méri I.:* Árpád-kori szabadban lévő kemencék. ArchÉrt 90 (1963) 273–281.
Nagy 1946	*Nagy L.:* Az Eskű-téri római erőd, Pest város őse. Budapest 1946.
Nagy 1961	*Nagy L.:* Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai. TBM 14 (1961) 161–212.
RégFüz	Régészeti Füzetek
Szabó 1966	*Szabó I.:* A falurendszer kialakulása Magyarországon X–XV. század. Budapest 1966.
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
TudGyűjt	Tudományos Gyűjtemény

Jegyzet

1. *Irásné Melis K.:* Adatok a pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Bölcsészdoktori disszertáció. 1978. Megjelenés alatt.
2. *Fügedy E.:* Topográfiai és városi fejlődésa középkori Budán. TBM 13 (1959) 12.
3. Nagy Tibor véleménye szerint a 7. sz. utolsó harmadában a pesti síkságra Pontus vidéki népcsoportok érkeztek. Ellenőrzésük alá került a tabáni-kerepesi rév, „az átkelőhely jelentősége a 9. században keresztül a honfoglalás idejére is átöröklődött". *Nagy T.:* Budapest története az őskortól a honfoglaláskorig. BpTört I. 205. A kötet melléklete a régészeti lelőhelyeket bemutató térkép. Ezen a késő avar leletek (10–19. sz.) körbefogják a mai város belterületét, a tabáni rév és a Csepelsziget irányában helyezkednek el.
4. Ez a folyamat a budai Duna parton Békásmegyeren kimutatható. A félig földbeásott gödörházak között megmaradt edényégető kemencében talált kerámialeletek bizonyították, hogy a kemence az avar birodalom bukása után keletkezett, a 10. sz. közepéig folyamatosan használták. *László Gy.:* Budapest a népvándorlás korában. BpTört II (1942) 794–796.
5. *Heckenast G.:* Fejedelmi (királyi) szolgáló népek a

korai Árpád-korban. Budapest 1970. 86, 51. Újabb vélemény szerint a törzsi helyneves településeken ugyanolyan termelőmunkát végző, a feudalizmus kialakulásával ugyanolyan szolgáltatásokra kötelezett népek éltek, mint általában a magyarországi agrár falvakban. Lakóik békés pásztorok, később földművesek voltak. *Kristó Gy.:* Törzsek és törzsi helynevek. Magyar őstörténeti Tanulmányok. Budapest 1977. 216. – A prédium olyan „földesúri, gazdasági telepet–üzemet jelölt meg nálunk, amelyet a földesúr maga tartott fenn, s amelyben saját eszközeivel folytatott mezőgazdasági munkát éspedig alapjában véve rabszolga állapotú, vagy legalábbis rabszolga eredetű munkaerővel". *Szabó* 1966, 47.

6. A magyar középkori falunevek legáltalánosabb és legkorábbi csoportját a személynév eredetű falunevek alkotják. A falu feudális birtokosának a neve a 11–12. sz.-ban általában minden toldalék nélkül lett falunévvé. *Szabó* 1966, 136. A földrajzi nevek csoportjában olyan köznév szolgált a névadás alapjául, amely jelentéstanilag alkalmas volt földrajzi vonatkozású megnevezésre, gyakran alapalakjukban szerepelnek. A pesti síkságon előforduló ilyen nevek: Pest, Csepel, Cinkota, Gubacs, Nyír, Soroksár, Rákos. Törzsi és népnevű falvaink: Jenő, Besenyő és Megyer. A pesti határban fennmaradt korai földrajzi neveink jelentős része szláv jövevényszavakból alakult ki, (Pest, Palota, Halma, Pósa? Gubacs?) amelyeket területünkön a 10. sz. végétől a feudalizálódást és a szállásterületek állandóvá válását nagymértékben elősegítő, hajkarikát és félhold alakú csüngőt viselő népesség honosított meg. *Kniezsa I.:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest 1955. 810. 831. 379–380. Későbbi, 13. sz.-i helynevekről *Kázmér* 1970, 7.
7. *Györffy* 1973, 260.
8. *Bónis É.:* Leletek a Fővárosi Képtár kertjéből. (Károlyi kert). BpR 15 (1959) 401–415. – *Nagy* 1946, 44–45.
9. *Györffy* 1973, 265.
10. A Belváros középkori utcahálózatában Györffy Gy. 11–12. sz.-i településmagokat határozott meg, az Egyetem tér környékén, a Március 15. téren Pest vára körül, a Martinelli tér környékére Újbécset helyezte. *Györffy* 1973, 282–283. 156. kép.
11. A cserépüstökről írott tanulmányában Fodor I. széleskörűen kifejtette, hogy az alföldi falvak jellegzetes 10–13. sz.-i használati tárgyával a magyarok a Don vidékén, a szaltovói kultúrában ismerkedtek meg. „Cserépüstjeink származása tehát újabb régészeti bizonyíték arra vonatkozólag, hogy a 8–9. századi magyarság korábbi, nomád gondolkodása a tartós megtelepedés irányában fejlődött a Don vidékén." Az üsttel kapcsolatos kronológiai és tipológiai kérdések egy része még bizonytalan, de úgy tűnik, hogy az edény alakjának változása a lapos aljú, fazék formájú edényektől vezetett a hengeres falú, gömbölyű aljúakig. Valószínűleg a magyarok a honfoglalás előtt is többféle, kézzel formált, vagy kézi korongon készített üstöt használtak. *Fodor I.:* Cserépüstjeink származása. ArchÉrt 102 (1975) 261. 263.
12. A cserépüstöket nyílt tűzhely fölött szolgafára, vagy vasháromlábra állítva használták. Az Árpád-kori földházakban kialakított, kitapasztott tűzhelyeket az alföldi faluásatások nem hoztak felszínre. A nyílt tűzhelyek a házakon kívül a föld felszínén, vagy kevéssé a földbe mélyítve voltak, ezért nagyon nehéz megtalálni a nyomaikat. A nyílt tűzhelyek körülkerített helyeken is lehettek, feltételezhető, hogy szellősebb, de zárt építmény közepén voltak. Ebből következtethető, hogy a korai magyarság jellegzetes lakásaként számontartott sátrak, vagy sátorszerű építmények az egész Árpád-korban a földbeásott házak közvetlen környezetében találhatók, a lakosság téli-nyári lakhelyeiként. *Méri I.:* Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában. RégFüz Ser.II. 12. Budapest 1964. 45–49. Az V. Egyetem tér körül megfigyelt, letaposott hamus foltokat néhány alföldi faluásatáson is megfigyelték. Dobozon Kovalovszki J. a 18. ház közelében 60 cm mélyen hamuval borított, keményra taposott padlószintet tárt fel, a folt átmérője 3,5–4 m körüli volt.

A padlóba kisebb szabálytalan alakú gödrök mélyedtek, tűzhely nyomaira nem bukkantak. Egy másik helyen egy korábbi ház félig betöltődött gödrét bővítették köralakúra, és a közepére kissé domború felületű tűzhelyet tapasztottak. A felfelé menetelesen bővülő, köralakú építmény átmérője 3,5–4 m lehetett. A foltok körül cölöp, vagy karólyukakat nem figyeltek meg. *Kovalovszki J.:* Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori falu ásatásáról. ArchÉrt 102 (1975) 210. Tiszaeszlár-Bashalmon is előkerült egy kissé szabálytalan tojásdad alakú, enyhén teknős aljú gödör. Felfelé meneteles fala volt, a felszínén átmérője 4–4,5 m lehetett. Keményre taposott, egyenetlen padlójának Ny-i felében kissé emelkedettebb szinten tüzelésnyomok voltak. A szerző szeint ezek a gödrök nem felszíni sátorszerű építmények, mert földbemélyítettek, és nem veszik körül karó, vagy cölöplyukak. Az építménynek valószínű kúpos teteje volt, és a tető széle a felszínre támaszkodott. Az építmény mindenképpen összefügg a cserépüst használatával, mert Bashalmon kétségtelenül ebből került elő a legtöbb cserépüst töredéke. Tűzhely nélküli, kerek foltot Kardoskút határában is feltárt Méri I. *Kovalovszki J.:* Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon. (Bronzkor, III–IV. és XI–XIII. század) FontesArchHung Budapest 1980. 41. Az V. Szerb utcai bográcstöredékes szabadtűzhelyhez hasonlót Győrszentiván határában a Seprűsdombról publikáltak. A sárga homokdombban nagyobb, szürke, tűzhelynagyságú foltot figyeltek meg. Benne öklömnyi és nagyobb folyami kavicsok, köztük egész felületükön kormos darabok is voltak. Mások csak egyik felületükön. Közéjük keveredve állati csonttöredékek, bográcstöredékek, és egy vas, árszerű szerszám, helyezkedtek el. *Szőke B.:* Cserépbográcsaink kérdéséhez. ArchÉrt 82 (1955) 88.

13. A falcsonkok dokumentálására csak a Szerb utcában és a Március 15. téren volt lehetőség, a többi csak rövid időre kiásott közműárokban volt látható. *Nagy* 1946, 45–46.
14. A birtokbavett Duna parti sáv területén is a távolabbi falvakhoz hasonlóan ment végbe a településhálózat telítődése. A tulajdonosra való tekintet nélkül a feudalizálódással, a népesség számának gyarapodásával megindult a földterület felaprózódása, amely végül a korai, laza szerkezetű települések egymástól jól elkülöníthető, önálló egységekre való bomlásához vezetett. *Szabó* 1966, 88. 92.
15. *Irásné Melis* 1976, 313–315.
16. *Kubinyi A.:* Buda város pecséthasználatának kialakulása. TBM 14 (1961) 117.
17. *Györffy* 1973, 271.
18. *Györffy* 1973, 275–276.
19. A pesti domonkos kolostor helye ismeretlen. A történeti források szerint a várostól D-i irányban helyezkedett el a Duna parton. Legutóbb Györffy Gy. az Egyetem térre, az Egyetemi templom helyére helyezte. *Györffy* 1973, 286. Szerintünk elképzelhető a Szerb templom és az új Városháza területén is. Az új Városháza építését megelőzően előkerült, Römer publikálta falak, és a mai Szerb templom középkori részletei származhatnak egy nagyobb, középkori épületegyüttesből, azaz a pesti domonkos kolostorból. *Römer F.:* Régi Pest. Pest 1873. 70–71. – *Feuer I.-né.:* V. Szerb utcai templom BpR 20 (1963) 552–553.
20. A Szerb u. 21–23. sz. telken előkerült Árpád-kori templom többször átalakítva, körülötte temetővel a későközépkori Pest egyik legjelentősebb épülete volt. Már az eddigi kutatásokból is kiderült, hogy a templom É-i oldalán lévő temetőrészlet a mai 1. sz. udvar közepéig terjedt, az udvar É-i felében kiásott kutatóárkokban nem találtunk sírokat, csak Árpádkori és későbbi, 14–15. sz.-i kemencerészleteket. Az a csekély eredmény, hogy pl. a mai 1. sz. udvarban a Királyi Pál utca felé eső részben az egyik árokban a későbbi kemencét pontosan az Árpád-kori felett 50–60 cm-re találtuk, valamint a templom körüli temető É-i kiterjedésének több évszázados határa arra engednek következtetni, hogy a vizsgált területen a 17. sz.-végi, későközépkori osztást tükröző telekhatárok közül néhány már az Árpád-korban kialakulhatott. *Nagy* 1961, 164. Térkép. – A Szerb u. 21–23. sz. telek történetét, a telekhatárok változásait Bibó I. rekonstruálta a pesti klarissza kolostor építéstörténetét feldolgozó tanulmányában. *Bibó I.:* A pesti, Szerb utcai, volt klarissza kolostor építéstörténete. Építés–Építészettudomány 9/2–3 (1977) 175–228.
21. A középkori épületegyüttes a török időszakra nagyon megrongálódott, de a 17. sz. végén még jól felismerhetőek voltak a templom romjai. A 17. sz.-végi telekkönyvekben is romként írták össze az épületmaradványokat, ezért épülhetett ide a klarissza apácák kolostora. *Nagy* 1961, 196.
22. Rózsaszínű, szemcsés kőanyag a főváros területén több helyről is előkerült, legközelebb a XVII. Pesti úton, ahol a 12. sz. végén épített, konzolos megoldású, szentély-négyszöges templomot ilyen kváderekből építették. Ismert Rákoskeresztúr határában egy Rózsakő nevű határrész, ahonnan az újkorban egy ideig rózsaszínes követ fejtettek. Egy-két házban a régi városrész bontása idején láttunk is ilyen köveket. *Irásné Melis K.:* A Budapest-rákoskeresztúri Árpád-kori templomrom. ArchÉrt 99 (1972) 106–111.
23. *Harsányi A.:* A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938. 81.
24. *Györffy* 1973, 286.
25. Az Árpád-kori városfalat Spalotai Tamás említi legelőször. A pesti polgárok a közeledő tatárok ellen sáncokat emeltek és árkot ásattak a város védelmére. *Rosty Zs.:* A tatárjárás történelme IV. Béla idejében. Pest 1856. 76–77. Az 1968–69-ben részleteiben feltárt városfal semmiképpen sem lehetett az említett munkálatok eredménye. A városfal ekkor már állt, ezzel magyarázható, hogy a tatárok Pestet csak az ostrom harmadik napján tudták elfoglalni és felégetni. A városból a domonkos kolostorba menekült pesti lakosok a kolostor felégetése közben pusztultak el, mintegy 10 ezer ember. *Györffy* 1973, 287–288.
26. *Györffy* 1973, 310.
27. *Kázmér* 1970, 115.
28. *Györffy* 1973, 310.
29. Ekkor a király, IV. Béla megújította a pestiek tatárjárás alatt elveszett kiváltságlevelét, az 1231-ben nyert privilégiumok mellé újakat kaptak, a város új birtokot is kapott, Kövér földet. *Györffy* 1973, 296.
30. *Irásné Melis* 1976, 324.
31. *Garády S.:* Jelentés az 1936–1942. évben végzett ásatásokról. BpR 13 (1943) 428. 430.
32. Feuer Istvánné leletmentése. Budapesti Történeti Múzeum Adattára. – *Irásné Melis* 1976, 322.
33. *Holl I.:* Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszeréhez. BpR 17 (1956) 177. 10. kép.
34. *Höllrig J.:* Árpádkori kerámikánk. ArchÉrt (1939) 153. 100. kép.
35. *Irásné Melis* 1976, 322.
36. *Jankovich M.:* Pesth Várossának hajdani helyheztetése. TudGyűjt 1817. X. 59–60. – *Irásné Melis* 1976, 320.
37. Az Árpád-kori városfal külső és belső oldalán jól megkülönböztethető rétegeket találtunk. A Martinelli téren a városfal külső oldalán volt a legszembetűnőbb a középkori rétegek elválása. *Irásné Melis* 1976, 314.
38. *Györffy* 1973, 260–261.
39. A leletmentést távollétemben Gopcsa Ágnes végezte, baráti és kollegiális segítségét itt köszönöm meg.
40. *Méri* 1963, 273.
41. *Irásné Melis* 1976, 316–317. A leletanyag részletesebb tárgyalása ugyanitt, 334–335.

42. *Méri* 1963, 274. 279.
43. A rajzokat Kuczogi Zsuzsanna, Héjjas Pál és a szerző készítették, a fényképek Molnár Ilona, Bakos Margit és Tihanyi Bence felvételei, a régészeti leleteket Koltai Orsolya restaurálta. A kéziratot lezártam 1982. január 10-én.

KATALIN IRÁS-MELIS

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN AUF DEM GEBIET DER VORSTÄDTE VON PEST ZUR ÁRPÁDENZEIT (BUDAPEST, V. BEZ., INNENSTADT)

Im Siedlungsnetz, das sich entlang der Strassenzüge abzeichnet, die zur Zeit der Landnahme zu den Stromübergängen der Donau führten, lassen sich auch die Anfänge der Stadt Pest gut erkennen. Neben den sich durch die ungarischen archäologischen Funde gut abzeichnenden Überfahrten von Csepel und Megyer waren die bedeutendsten Übergänge der Donau jene von Óbuda, Jenő und Pest, die durch Mitwirkung der sich im Zentrum der Pester Ebene schon früher angesiedelten Bevölkerung einen grossen Verkehr abwickelten und mit Nutzen betrieben wurden. Die gesellschaftliche Lage der Bevölkerung der in fürstlichem und später königlichem Besitz befindlichen Pester Seite veränderte sich innerhalb kurzer Zeit, in den bis Mitte des 11. Jh. entwickelten charakteristischen Siedlungen finden wir sowohl in den Dörfern der dienstleistenden Völker wie auch in den Prädien gleichwohl in das Knechte- und Sklavendasein gesunkene Völker.

Die frühesten bekannten archäologischen Funde aus Pest sind die auf dem Március 15. tér im V. Bezirk und im Károlyi-Garten zutage gebrachten Grabbeigaben eines Friedhofes aus dem 11.–12. Jh. Geringe Spuren frühester Ansiedlung konnten in der Umgebung des Egyetem tér im V. Bezirk beobachtet werden. Wir fanden in der Henszlmann I. utca unter der Fahrbahn, im Kanalisationsgraben und auf dem Grundstück Szerb utca 21–23 ein etwa 4–5 cm dickes abgetretenes Wireau mit eingestampften Holzkohlestücken, durchbrannten Erdschollen und Ascheflecken. An die abgetretene Fläche in der Szerb utca schloss sich ein Herd an, aus dem ein Seitenbruchstück eines umrandeten irdenen Kessels im Durchmesser ven 23 cm zum Vorschein kam. In der Szerb utca kam in der Nähe des Sommerzeltplatzes auch die Mauer eines aus Stein erbauten Hauses mit dem Rest des dazugehörigen Lehmfussboden ans Tageslicht. Diese Funde erbringen den Beweis dafür, dass in der frühen Árpádenzeit die Pester Bevölkerung – genauso wie die Einwohner der Dörfer in der grossen ungarischen Tiefebene – neben ihren Steinhäusern auch Sommerzelte oder zeltartige Bauten mit einfachem, im Freien stehenden Herd errichtet haben. Die Elemente der Siedlung mit loser Struktur nahmen im Verhältnis zu den späteren Städten und Dörfern einen grösseren Raum ein, aber um die Mitte des 12. Jh. entwickelten sich in der Gegend der heutigen Plätze Martinelli, Március 15. und Egyetem dichter bewohnte Teile des Siedlungsnetzes.

Die vor dem Tatareneinfall erbaute Pester Stadtmauer ist schon ein Bauwerk der zielbewussten, organisierten stadtpolitischen Konzeption, die Anerkennung und der Schutz der Wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und rechtlichen Lage einer ein bestimmtes Gebiet besitzenden Gemeinschaft. Im Lauf der Stadtenwicklung kam den verschiednenen königlichen Massnahmen eine bestimmende Rolle zu, so der Gründung der königlichen Kapelle und des Hofes, der Zunahme der im Zusammenhang mit der Wirtschafts- und Handelstätigkeit erfolgten Einkommen. Bis zum Ende des 12. Jh. entstand aus der der Donau, dem Stromübergang, dem Marktort am nächsten gelegenen oder einen Teil dieser umfassenden Siedlung – aus Pest – die árpádenzeitliche Stadt, aus den Siedlungszentren um den Egyetemplatz und dem Martinelliplatz entwickelten sich aber bis zum Bau der Stadtmauer im späten Mittelalter selbständige Dörfer mit städtischem Äusseren, die Vorstädte.

Südöstlich von Pest, in der Umgebung des Egyetem (Universitäts) Platzes befand sich das im Jahr 1258 erwähnte Szenterzsébetfalva und das vom König gestiftete Dominikanerkloster. Auf dem Grundstück Szerb utca 21–23 kamen in Laufe der Wiederherstellung des Baudenkmals aus dem 18. Jh. ein mittelalterlicher Gebäudekomplex und eine wiederholt umgebaute Kirche zum Vorschein. Wir haben das Schiff der im 12. Jh. erbauten Kirche mit den Überresten der Triumphbögen und der Chormauern freigelegt. Gelegentlich der ersten Vergrösserung der allerersten Kirche wurden die Sakristei und Umfriedungsmauer gebaut. Noch vor dem Mongoleneinfall im Jahre 1241 kam es zur zweiten Erweiterung, das Schiff wurde an beiden Seiten verbreitert. An der N-Seite konnten wir die nordöstliche, mit Stützpfeilern versehene Ecke des Traktes mit einer inneren Breite von 5 m erschliessen. Die Freilegung der Kirche wird fortgesetzt, doch so viel konnten wir schon jetzt feststellen, dass die früheste Kirche zwischen den Häusern einer frühárpádenzeitlichen Siedlung erbaut wurde, auf einem von Privatpersonen oder vom König gespendeten Bauplatz. Die Identifizierung der Kirche ist eine sehr kompliziete Frage. Man meinte, dass es sich vielleicht um die Kirche des 1230 gestifteten Dominikanerkolsters handelt, wahrscheinlicher ist jedoch, dass wir es mit der Pfarrkirche von Szenterzsébetfalva, dem späteren Szentfalva zu tun haben.

Einige Funde aus der die Kirche umgebenden Vorstadt aus dem 13. Jh. – Mauerreste, Backöfen, Kleinfunde – sind uns aus den Szerb, Magyar und Bástya utca bekannt.

Im N der Stadt Pest, an der Kreuzung der Váci und Régiposta utca wurden einige Mauerteile eines Turmes mit einer 4,1 m dicken Wand freigelegt. Aus dessen Umgebung wurden an mehreren Stellen Funde aus der Árpádenzeit, wie Mauern, Backöfen und Keramikfunde geborgen. Hier stellen wir uns den mittelalterlichen Stadtteil Bécs – Újbécs vor, Újbécs war von Bécs vielleicht

durch die Stadtmauer aus dem 13. Jh. getrennt, wobei der ausserhalb der Mauer gelegene Teil Újbécs genannt wurde.

Von den auf dem Stadtgebiet von Pest zum Vorschein gelangten Backöfen konnte festgestellt werden, dass sie zwischen den Häusern der Siedlung im Freien standen und in ihrem Ausmass sowie ihrer Bauweise miteinander übereinstimmten. Sie gehören in die Reihe der anlässlich der Dorfausgrabungen in der Grossen Ungarischen Tiefeben freigelegten Backöfen, womit bewiesen ist, dass sie auch charakteristische Bauten der städtischen Siedlungen sind.

Trotz der beschränkten Forschungen hoffen wir, dass es uns in den folgenden Jahren gelingen wird, viele archäologische Funde zu erschliessen, welche die übereinstimmenden charakteristischen Züge der Pester Ebene und der Grossen Ungarischen Tiefebene noch besser veranschaulichen.

Abbildungen

Abb. 1. Budapest V., Archäologische Fundstellen aus der Árpádenzeit in der Innenstadt; Anordnung der um Pest gelegenen Stadtteile und Vorstädte.

Abb. 2. Budapest V., Szerb utca 21–23. Der im ersten Hof freigelegte offene Herd aus der frühen Árpádenzeit.

Abb. 3. Budapest V., Szerb utca 21–23. Zusammenfassender Grundriss der Forschungsergebnisse in den Jahren 1979/81.

Abb. 4. Budapest V., Szerb utca 21–23. Nördliche Mauer des Kirchenschiffes aus der Árpádenzeit mit den Schnitten der dazugebauten Wände.

Abb. 5. Budapest V., Szerb utca 21–23. Schnitte der Mauern, die in dem das Kirchenschiff aus der Árpádenzeit kreuzenden Gräben ans Tageslicht gelangten.

Abb. 6. Budapest V., Szerb utca 21–23. Äussere, östliche Ecken des Kirchenschiffes aus der Árpádenzeit.

Abb. 7. Budapest V., Szerb utca 21–23. Südöstliche Ecke des Kirchenschiffes aus der Árpádenzeit.

Abb. 8. Budapest V., Szerb utca 21–23. Innenseite der östlichen Abschlusswand des der an die árpádenzeitliche Kirche angebauten nordöstlichen Traktes.

Abb. 9. und. 10. Budapest V., Szerb utca 21–23. Äussere, nördliche Seite des an der Nordseite des Kirchenschiffes aus der Árpádenzeit befindlichen Gebäudeflügels.

Abb. 11. Budapest V., Szerb utca 21–23. Detail des im ersten Hof freigelegten Herdes aus der Árpádenzeit.

Abb. 12. Budapest V., Szerb utca 21–23. An der Innenseite der Nordwand des Kirchenschiffes aus der Árpádenzeit eine abgerissene Mauer aus der frühen Árpádenzeit und ein Teil Lehmbodens.

Abb. 13. Budapest V., Szerb utca 21–23. Äussere südliche Ecke der Kirche aus der Árpádenzeit mit der angebauten Mauer aus zwei Perioden.

Abb. 14. Budapest V., Szerb utca 21–23. Äussere nordöstliche Ecke des Kirchenschiffes aus der Árpádenzeit mit der angebauten Mauer aus zwei Perioden.

Abb. 15. Budapest V., Szerb utca 21–23. Südöstliche Ecke des Schiffes der Kirche aus der Árpádenzeit.

Abb. 16. Budapest V., Szerb utca 21–23. Die östliche Ecke des Gebäudeflügels mit Stützpfeiler an der Nordseite der Kirche aus der Árpádenzeit.

Abb. 17. Budapest V., Szerb utca 21–23. Östliche Abschlusswand des nordöstlichen Gebäudeflügels der Kirche aus der Árpádenzeit.

Abb. 18. Budapest V., Szerb utca 21–23. Tonkessel aus der Árpádenzeit.

Abb. 19. Bruchstücke eines Topfes aus dem 13. Jahrhundert. 1–2: Budapest V., Szerb utca 21–23; 3–5: Budapest V., Váci utca 16.

Abb. 20. Budapest V., Szerb utca 21–23. Tonkessel aus der Árpádenzeit.

Abb. 21. Der auf dem Grundstück Budapest V., Magyar utca 48–50 freigelegte Mauerteil aus der Árpádenzeit.

Abb. 22. Die auf dem Grundstück Budapest V., Bástya utca 8–10 ans Tageslicht gebrachten Abfallgruben aus dem Mittelalter.

Abb. 23. Budapest V., Váci utca 16. Grundriss der Rettungsbrabung aus dem Jahre 1977.

Abb 24. und 25. Schnitte der erhaltengebliebenen Teile des Backofens 1, der auf dem Eckgrundstück Budapest V., Váci utca 16 und Régiposta utca freigelegt wurde.

Abb. 26. Schnitt des Backofens 2, der auf dem Eckgrundstück Budapest V., Váci utca 16 und Régiposta utca freigelegt wurde.

Abb. 27. Budapest V., Váci utca 16, Ecke Régiposta utca. Der in den Boden des Backofens 1 eingestampfte graue Topf aus dem 13. Jahrhundert.

Abb. 28. Budapest V., Váci utca 16, Ecke Régiposta utca. Der in den Boden des Backofens 1 eingestampfte weisse Topf aus dem 13. Jahrhundert.

Abb. 29. Budapest V., Váci utca 16, Ecke Régiposta utca. Die aus den gebrannten Trümmern des Backofens 1 herausgehobenen roten, schwarzen, weissen, grauen Keramik-Bruchstücke aus dem 13. Jahrhundert.

Abb. 30. Budapest V., Váci utca 16,Ecke Régiposta utca. Der aus der untersten holzkohlig verbrannten Schichte des Backofens 1 herausgehobene Deckel aus dem 13. Jahrhundert.

Abb. 31. Budapest V.,Március 15. tér. Schnitt der Überreste des im Jahre 1974 freigelegten Backofens.

Abb. 32. Budapest V., Március 15. tér. Der in den Boden des 1974 freigelegten Backofens eingestampfte weisse Topf aus dem 13. Jahrhundert.

Abb. 33. Budapest V., Március 15. tér. Bruchstücke des aus den Trümmern des 1974 freigelegten Backofens herausgehobenen österreichischen Kruges aus dem 13. Jahrhundert.

Képjegyzék

1. kép Bp. V. A Belváros Árpád-kori régészeti lelőhelyei, Pest körüli városrészek, külvárosok elhelyezkedése.
2. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Az I. udvaron feltárt kora Árpád-kori szabadtűzhely.
3. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Az 1979–81. évi régészeti kutatás eredményeinek összesítő alaprajza.
4. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Az Árpád-kori templom É-i hajófala, a hozzáépített falak metszeteivel.
5. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Az Árpád-kori templom hajóját keresztező árokban előkerült falak metszetei.
6. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Az Árpád-kori templomhajó külső, K-i sarkai.
7. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Az Árpád-kori templom hajójának DK-i sarka.
8. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Az Árpád-kori templomhoz épített ÉK-i traktus K-i zárófalának belső oldala.
9–10. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Az Árpád-kori templomhajó É-i oldalán levő épületszárny külső, É-i oldala.
11. kép Bp. V. Szerb. u. 21–23. Az I. udvaron feltárt Árpád-kori kemence részlete.
12. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Az Árpád-kori templom É-i hajófala belső oldalán elbontott kora Árpád-kori fal és a lesározott padló részlete.
13. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Az Árpád-kori templom D-i külső sarka, a hozzáépített két periódusú fallal.
14. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Az Árpád-kori templom hajójának ÉK-i külső sarka, a hozzáépített két periódusú fallal.
15. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Az Árpád-kori templom hajójának DK-i sarka.
16. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Az Árpád-kori templom É-i oldalán levő épületszárny támpilléres K-i sarka.
17. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Az Árpád-kori templom ÉK-i épületszárnyának K-i zárófala.
18. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Árpád-kori cserépüst.
19. kép 13. sz.-i fazéktöredékek. 1–2. Bp. V. Szerb u. 21–23. 3–5. Bp. V. Váci utca 16.
20. kép Bp. V. Szerb u. 21–23. Árpád-kori cserépüst.
21. kép Bp. V. Magyar u. 48–50. sz. telken feltárt Árpád-kori falrészlet.
22. kép Bp. V. Bástya u. 8–10. sz. telken előkerült középkori szemétgödrök.
23. kép Bp. V. Váci u. 16. Az 1977. évi leletmentés helyszínrajza.
24–25. kép Bp. V. Váci u. 16. Régiposta utca saroktelken előkerült 1. sz. kemence megamradt részleteinek metszetei.
26. kép Bp. V. Váci u. 16. – Régiposta utca saroktelken előkerült 2. sz. kemence metszete.
27. kép Bp. V. Váci utca 16. – Régiposta u. sarok. Az 1. sz. kemence padlójába tapasztott, 13. sz.-i szürke fazék.
28. kép Bp. V. Váci utca 16. – Régiposta u. sarok. Az 1. sz. kemence padlójába tapasztott, 13. sz.-i fehér fazék.
29. kép Bp. V. Váci utca 16. – Régiposta u. sarok. Az 1. sz. kemence égett omladékai közül kiszedett 13. sz.-i vörös, fekete, fehér, szürke kerámia töredékek.
30. kép Bp. V. Váci utca 16. – Régiposta u. sarok. Az 1. sz. kemence legalsó faszenes, égett rétegéből kiszedett 13. sz.-i fedő.
31. kép Bp. V. Március 15. tér. Az 1974-ben feltárt kemence maradványainak metszete.
32. kép Bp. V. Március 15. tér. Az 1974-ben feltárt kemence padlójába tapasztott 13. sz.-i fehér fazék.
33. kép Bp. V. Március 15. tér. Az 1974-ben feltárt kemence omladékából kiszedett, 13. sz.-i ausztriai korsó töredékei.

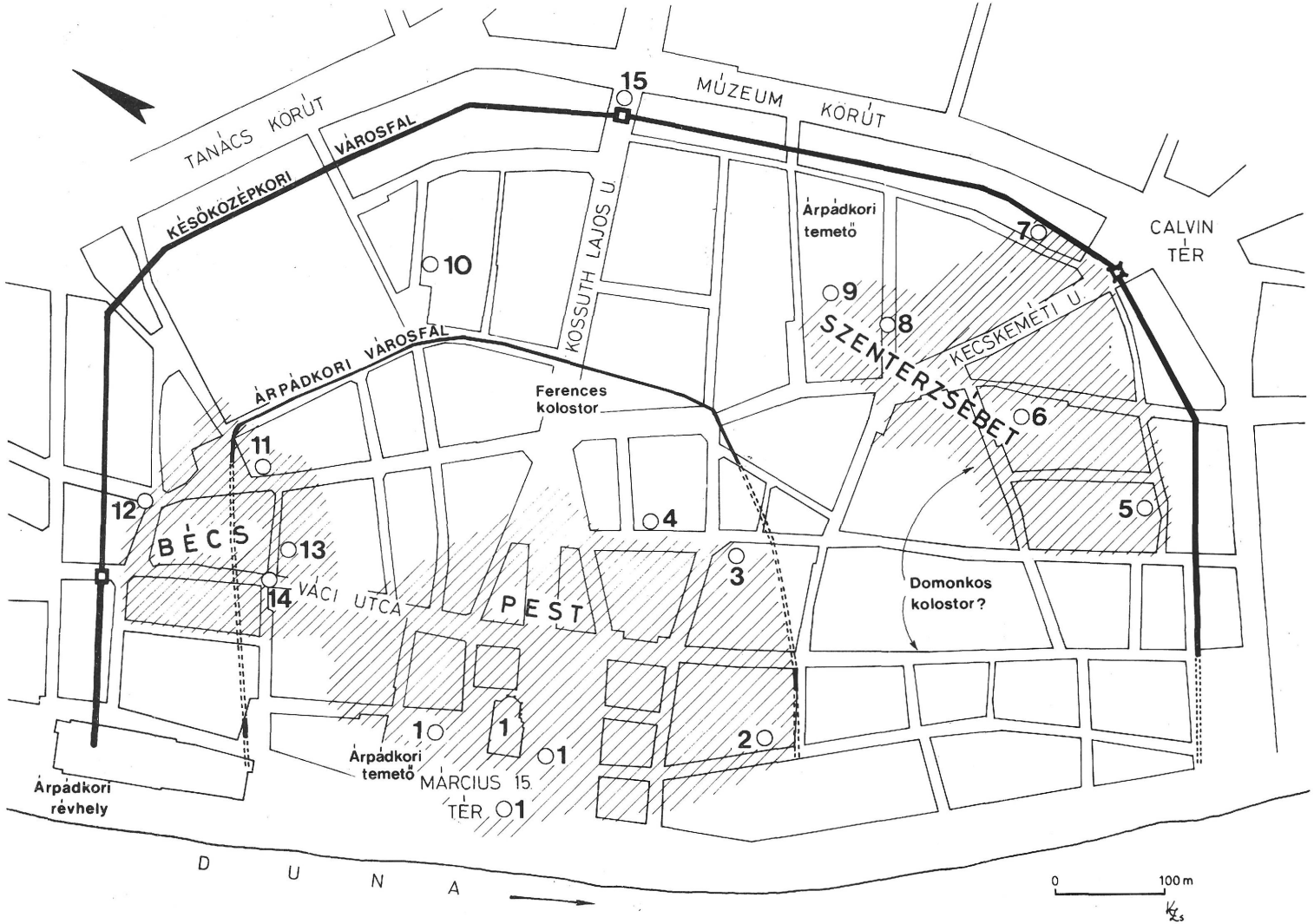

1

1: Március 15. tér. 2: Molnár u. 12. 3: Veres Pálné u. 1. 4: Curia u. 3. 5: Bástya u. 8. 6: Szerb u. 21–23. 7: Magyar u. 48–50. 8: Henszlman I. u. úttest. 9: Károlyi kert. 10: Vármegyeház u. 7. 11: Martinelli tér, Szervita rendház. 12: Bécsi u. 1–3. úttest. 13: Váci u. 16. 14: Váci utca–Régiposta utca sarok, úttest. 15: Kossuth L. u. 19.

1: Március 15. tér. 2: Molnár utca 12. 3: Veres Pálné utca 1. 4: Curia utca 3. 5: Bástya utca 8. 6: Szerb utca 21–23. 7: Magyar utca 48–50. 8: Henszlman utca, Fahrbahn. 9: Károlyi kert (Károlyi-Garten). 10: Vármegyeház utca 7. 11: Martinelli tér, Kloster des Serwitenordens. 12: Bécsi utca 1–3, Fahrbahn. 13: Váci utca 16. 14: Váci utca und Régiposta utca, Fahrbahn. 15: Kossuth Lajos utca 19.

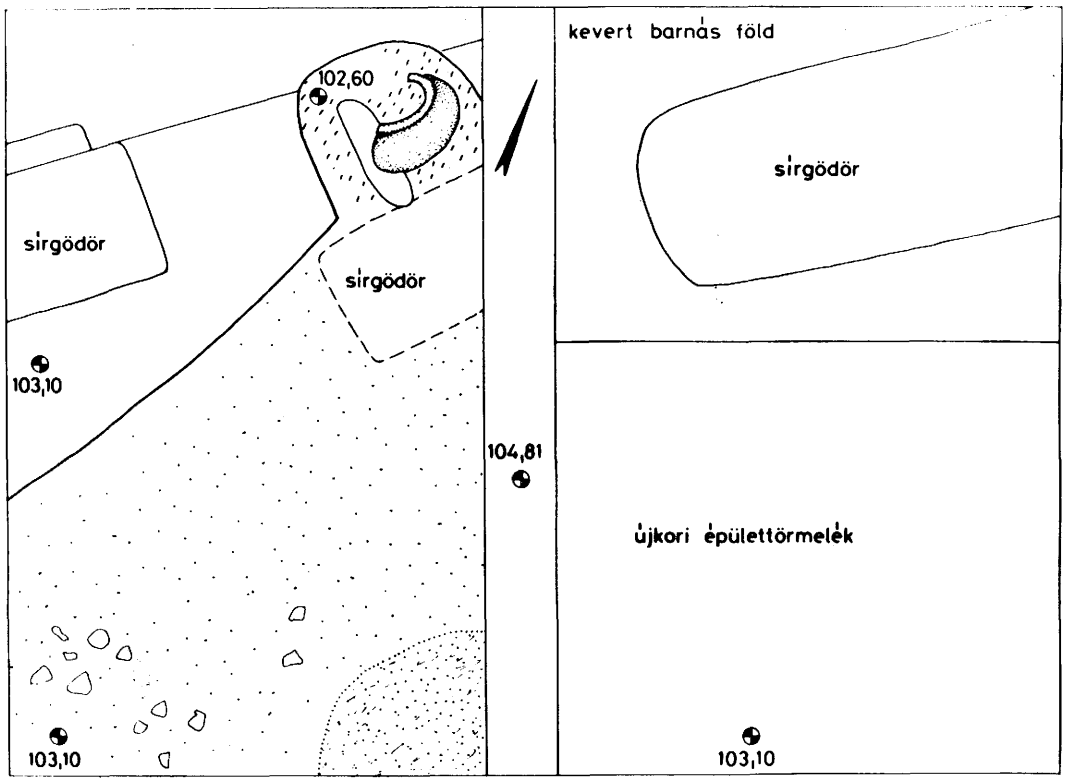

2

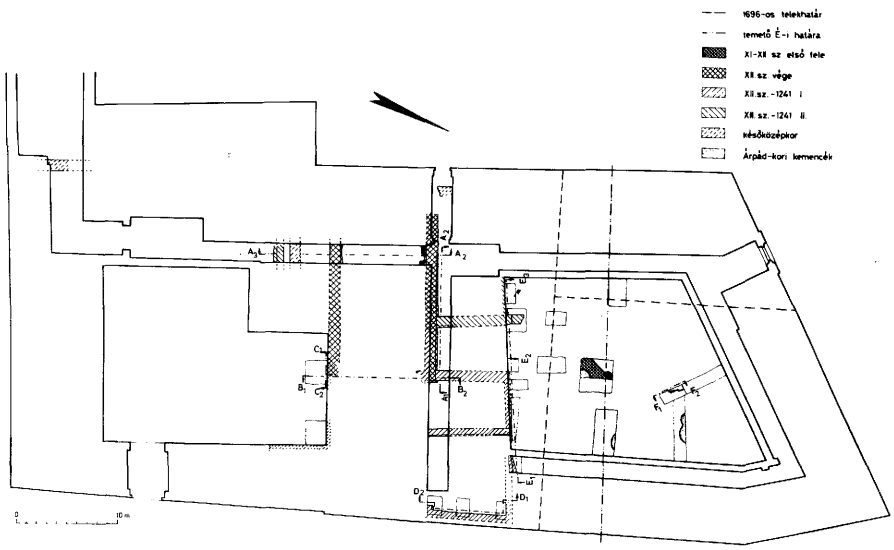

3

4

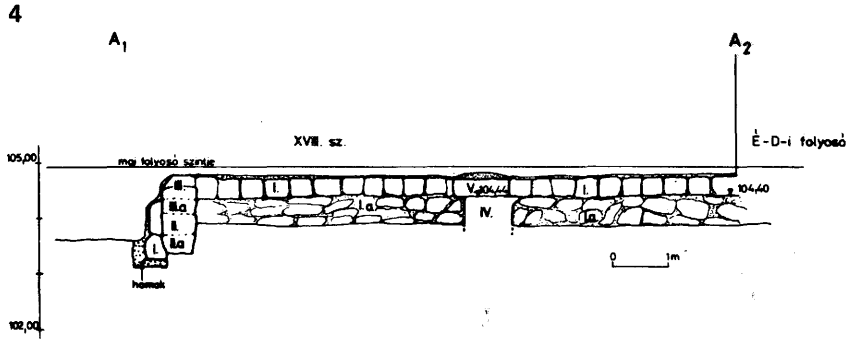

I: Árpád-kori kváderborítású fal. I/a: Árpád-kori kváderborítású fal alapozása szabálytalan alakú kövekből. II: agyagba rakott Árpád-kori fal, II/a: agyagba rakott Árpád-kori fal alapozása. III: habarcsba rakott fal. III/a: habarcsba rakott fal laza alapozása szabálytalan alakú kövekből. IV: habarcsba rakott tömör, Árpád-kori fal. V: nagyméretű, 60 cm-es, kváderfal.

I: Mauer mit Quaderverkleidung aus der Árpádenzeit. Ia: Fundierung der Mauer mit Quaderverkleidung aus unregelmässig geformten Steinen. II: Mit Lehm aufgebaute Mauer aus der Árpádenzeit. IIa: Fundierung der mit Lehm aufgebauten Mauer aus der Árpádenzeit. III: Mit Mörtel aufgebaute Mauer. IIIa: Lockere Fundierung der mit Mörtel aufgebauten Mauer aus unregelmässig geformten Steinen. IV: Mit Mörtel aufgebaute massive Mauer aus der Árpádenzeit. V: Mauer aus 60 cm grossen Quadersteinen.

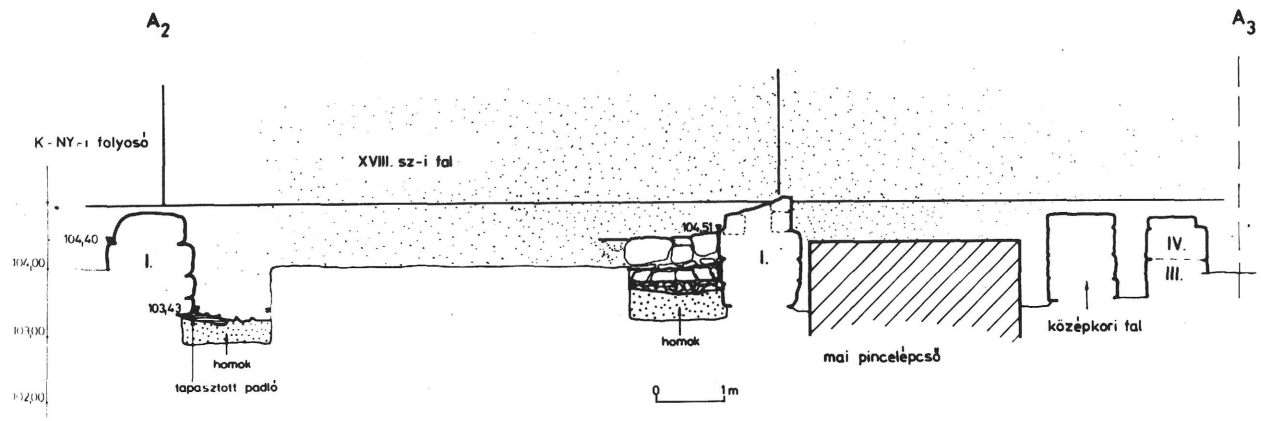

I: Árpád-kori kváderborítású fal és alapozása. III: habarcsba rakott fal. IV: habarcsba rakott, tömör Árpád-kori fal.

I: Mit Quadern verkleidete Mauer aus der Árpádenzeit und deren Fundierung. III: Mit Mörtel aufgebaute Mauer. IV: Mit Mörtel aufgebaute, massive Mauer aus der Árpádenzeit.

5

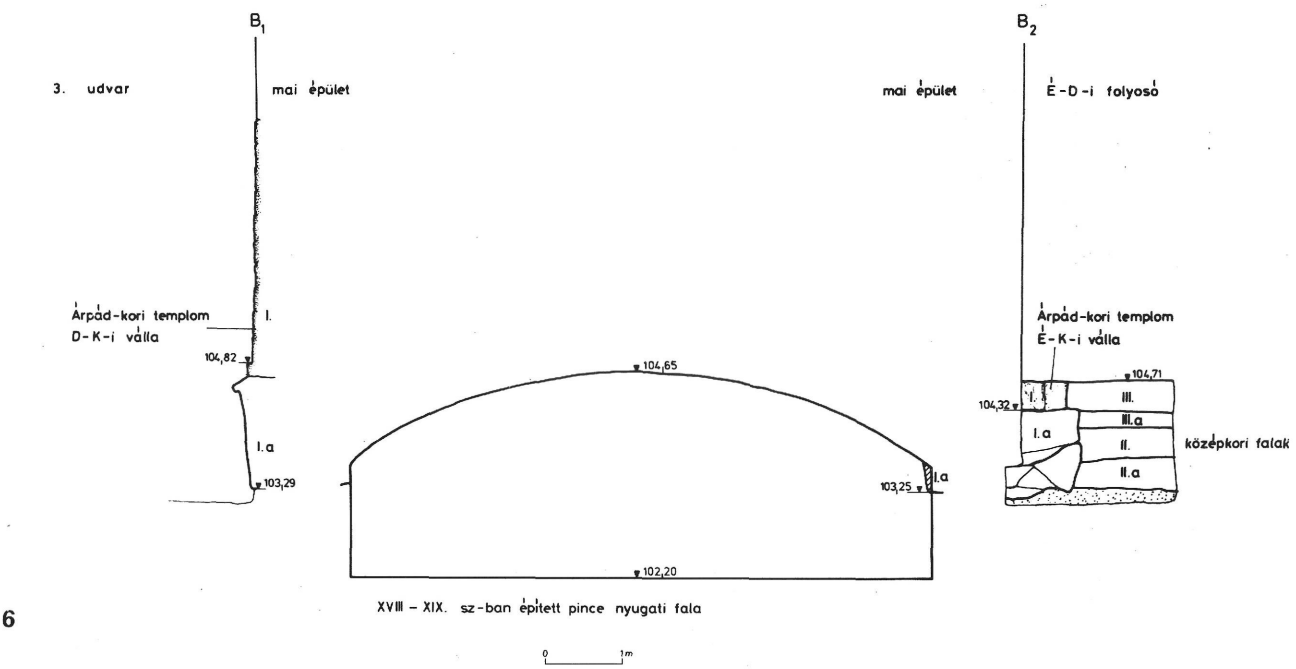

6

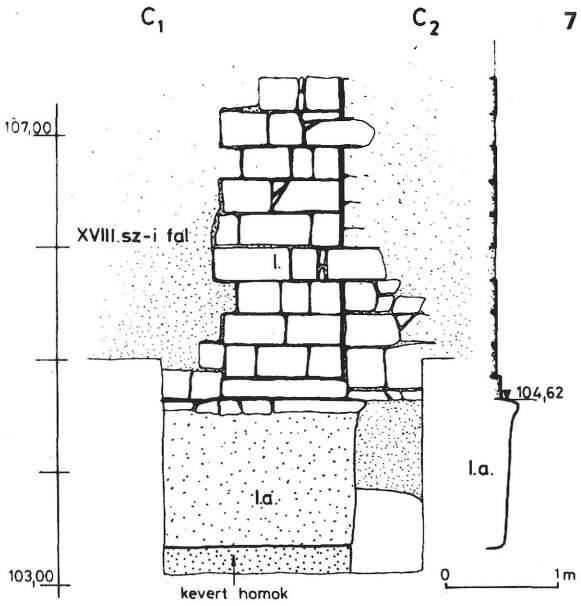

7

I: Árpád-kori kváderborítású fal. I/a: Árpád-kori kváderborítású fal alapozása szabálytalan alakú kövekből. II: agyagba rakott Árpád-kori fal. II/a: agyagba rakott Árpád-kori fal alapozása. III: habarcsba rakott fal. III/a: habarcsba rakott fal laza alapozása szabálytalan alakú kövekből.

I: Mit Quadern verkleidete Mauer aus der Árpádenzeit. Ia: Fundierung der mit Quadern verkleideten Mauer aus unregelmässig geformten Steinen aus der Árpádenzeit. II: Mit Lehm aufgebaute Mauer aus der Árpádenzeit. IIa: Fundierung der mit Lehm aufgebauten Mauer aus der Árpádenzeit. III: Mit Mörtel aufgebaute Mauer. IIIa: Lockere Fundierung der mit Mörtel aufgebauten, Mauer aus unregelmässig geformten Steinen.

I: Árpád-kori kváderborítású fal. I/a: Árpád-kori kváderborítású fal alapozása szabálytalan alakú kövekből.

I: Mauer und Quaderverkleidung aus der Árpádenzeit. Ia: Árpádenzeitliches Fundament der Mauer mit Quaderverkleidung aus unregelmässig geformten Steinen.

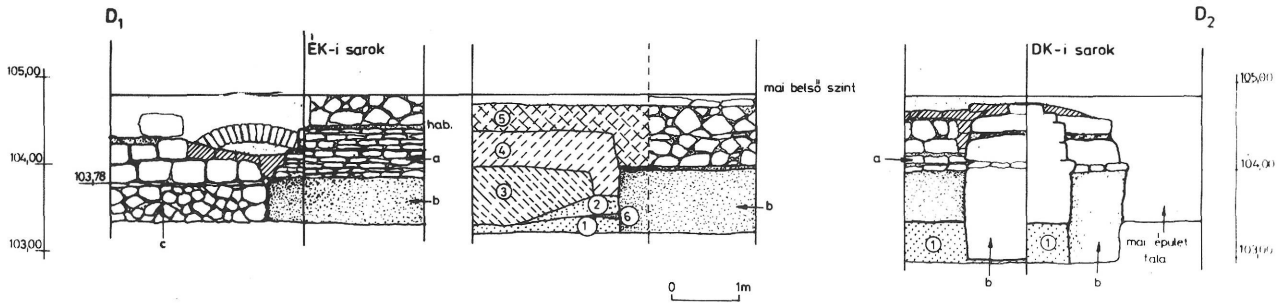

8

a: lapos, hasított, törtköves fal. b: sima felületű lapos kövek habarcsba rakva. c: szabálytalan alakú kövek. 1: bolygatatatlan homok. 2: bolygatott laza homok. 3: szürkés homok, emberi csontokkal, apró épülettörmelékkel. 4: barnásszürke homok épülettörmelékkel. 5: épülettörmelékes kevert föld. 6: habarcs.

a: Mauer aus flachen, gespaltenen Bruchsteinen. b: Flache Steine mit glatter Oberfläche in Mörtel gelagert. c: Unregelmässig geformte Steine. 1: Gewachsener Sand. 2: Aufgewühlter, lockerer Sand. 3: Grauer Sand mit menschlichen Knochen und Gebäudeschutt. 4: Braungrauer Sand mit Bauschutt. 5: Gemischte Erde mit Bauschutt. 6: Mörtel.

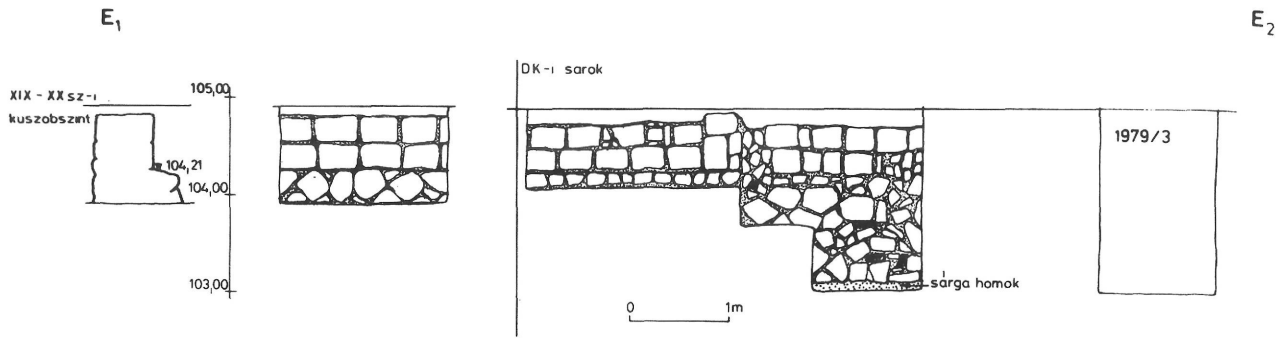

9

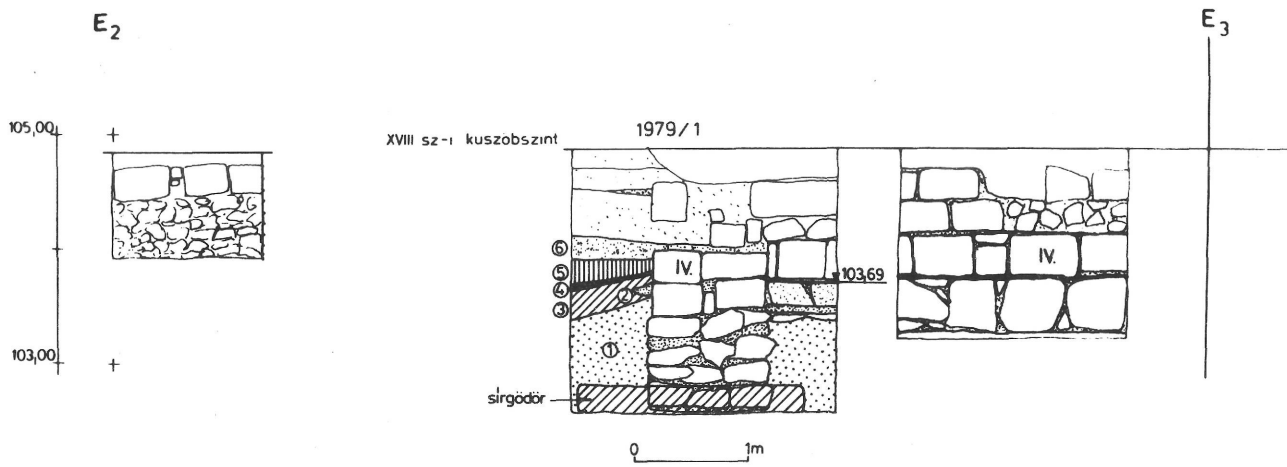

10

IV: habarcsba rakott tömör Árpád-kori fal és alapozása. 1: kevert sárga homok emberi csontokkal. 2: habarcs. 3: barna kevert föld Árpád-kori cserepekkel. 4: égés réteg, korom, faszén darabokkal, 1241. 5: fekete kevert föld. 6: barnás-fekete föld habarccsal, épülettörmelékkel.

IV: Im Mörtel gelagerte massive Mauer und Fundament aus der Árpádenzeit. 1: Gemischter gelber Sand mit menschlichen Knochen. 2: Mörtel. 3: Braune gemischte Erde mit Ziegelscherben. 4: Brandschicht, Russ mit Holzkohlenstücken. 1241. 5: Schwarze, gemischte Erde. 6: Bräunlich-schwarze Erde mit Mörtel und Bauschutt.

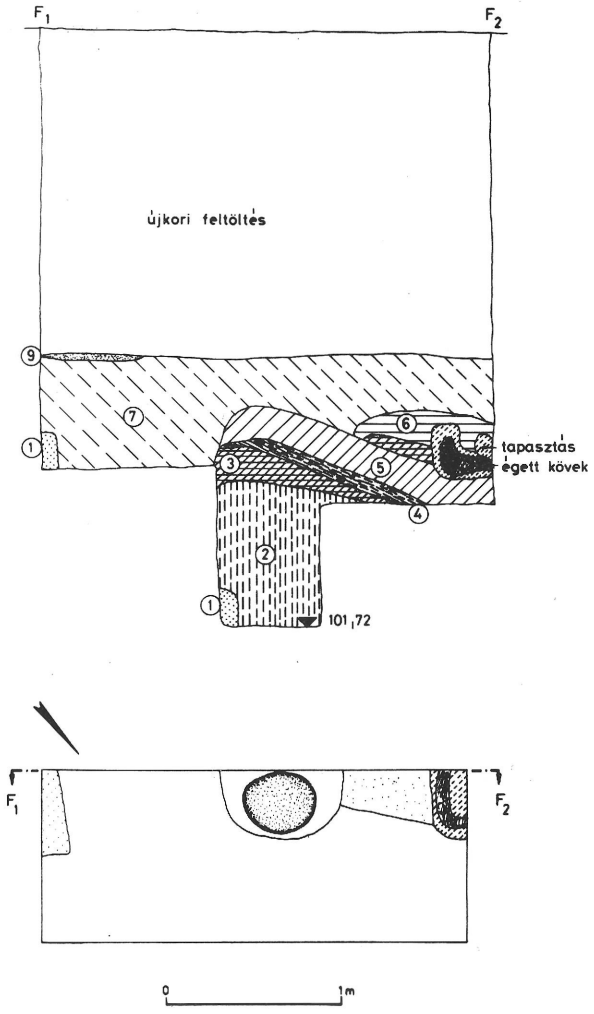

11

1: bolygatatlan homok. 2: hamus gödör, hamus föld. 3: agyagos barna föld. 4: faszén. 5: kevert barna föld. 6: világossárga agyagtapasztás. 7: kevert, barnás homokfeltöltés. 9: habarcsos csík, újkori.

1: Gewachsener Sand. 2: Aschengrube, Erde mit Asche. 3: Lehmige braune Erde. 4: Holzkohle. 5: Gemischte braune Erde. 6: Hellgelber Lehmverputz. 7: Gemischte, bräunliche Ascheaufschüttung. 9: Mörtelstreifen, neuzeitlich.

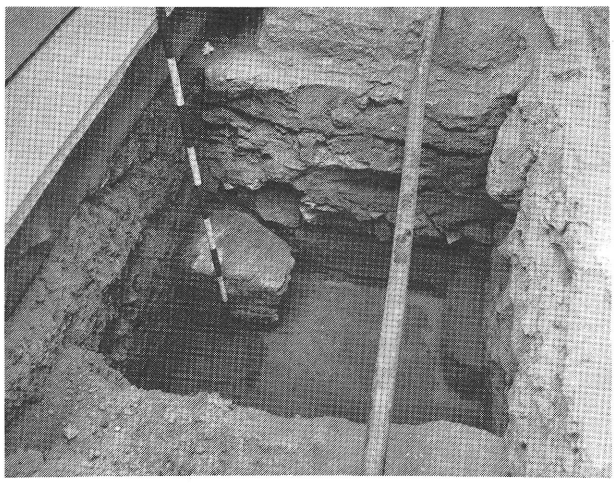

12

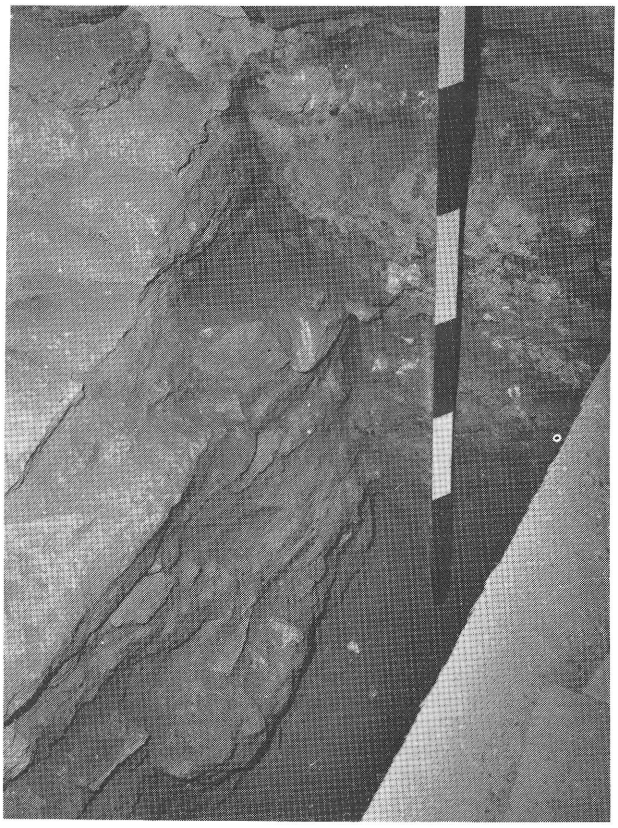

13

14

15

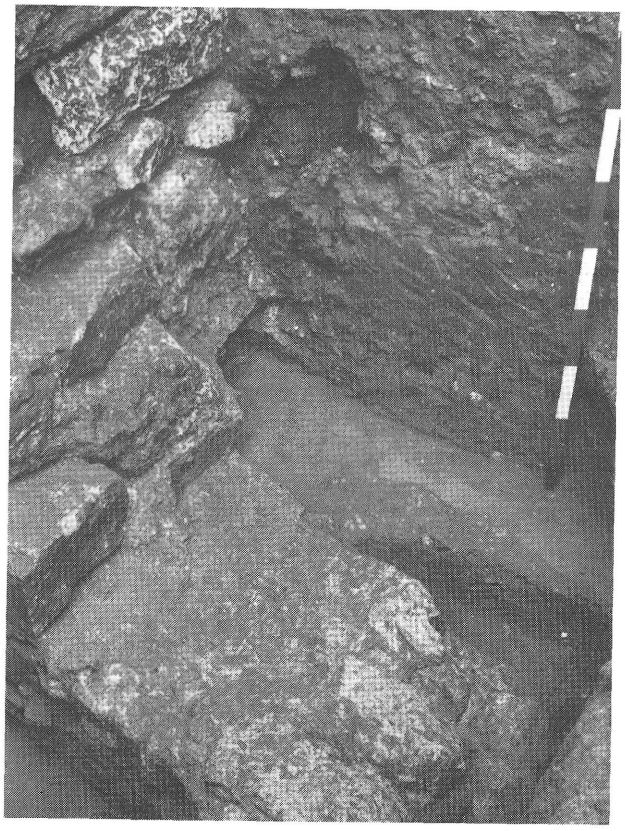

16

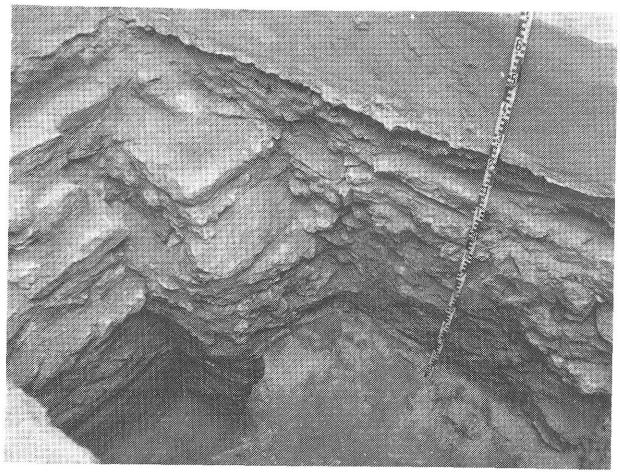

17

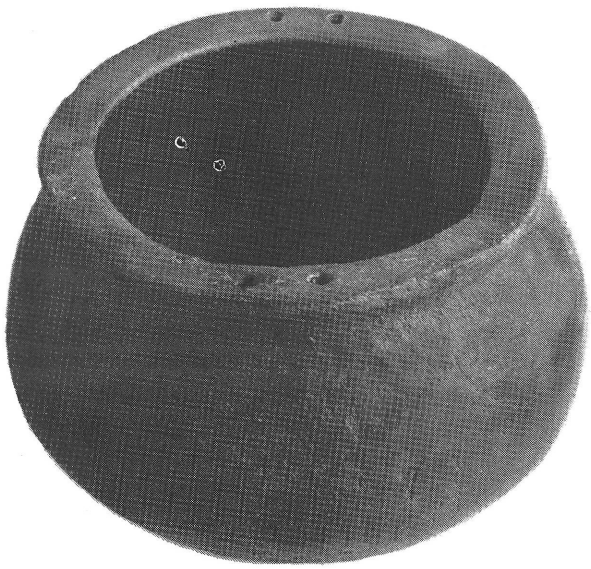

18

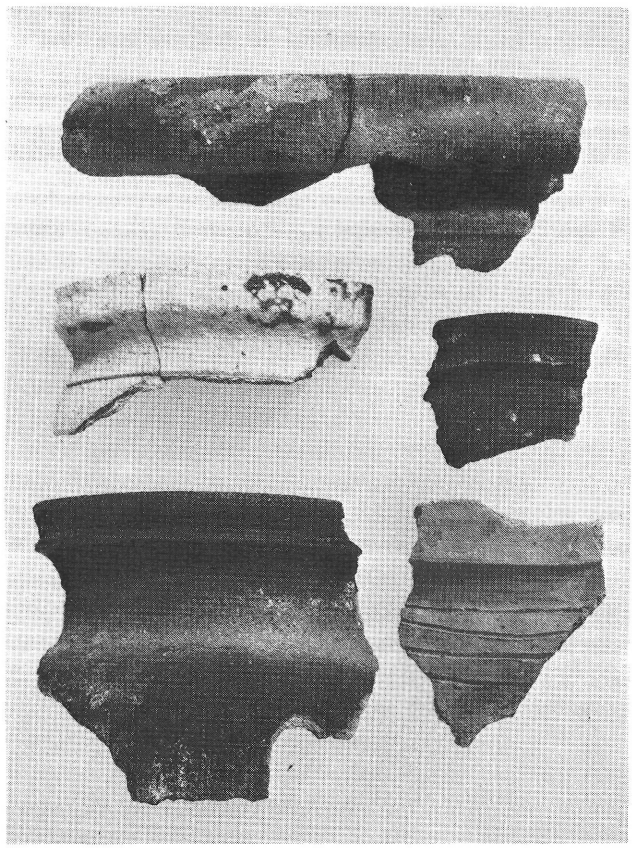

19

20

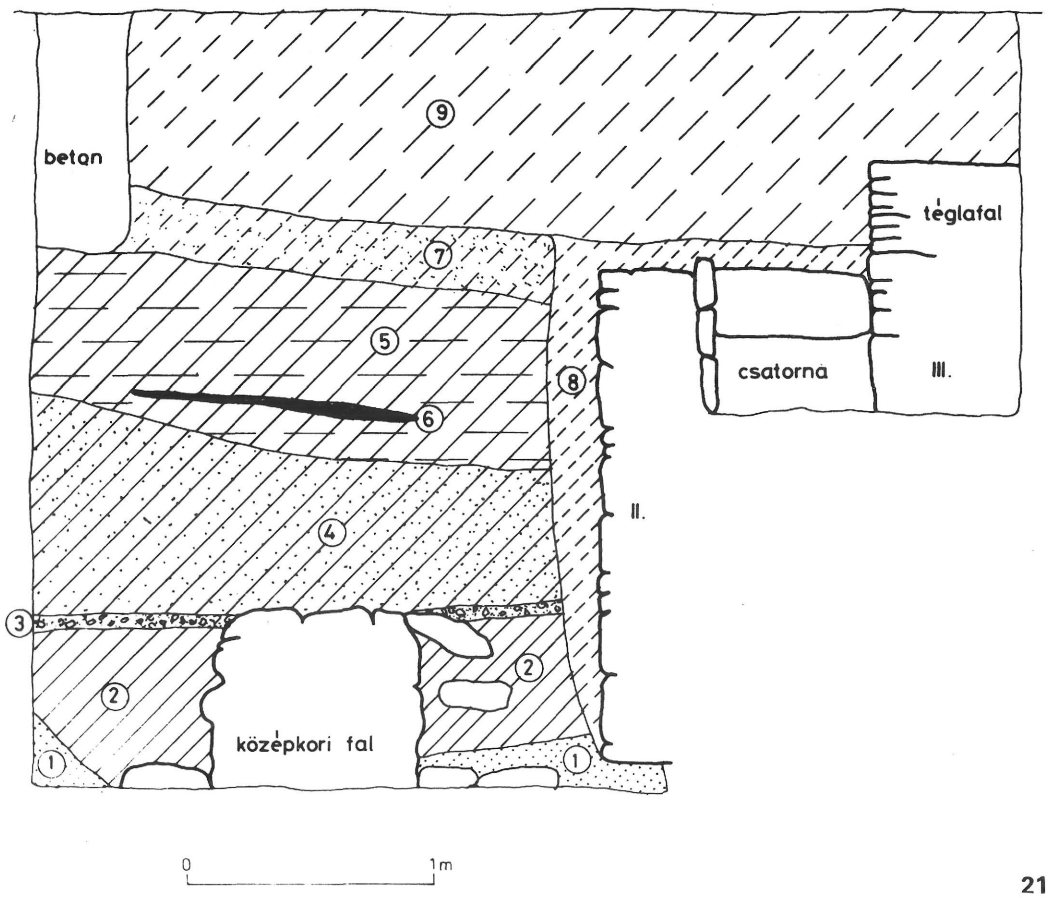

21

BÁSTYA U. 8–10 SZ. FEJÉR GYÖRGY U. SARKÁN LEBONTOTT HÁZ HELYÉN ÉPÜLŐ ÚJ HÁZ ALAPKIEMELÉSE ALKALMÁVAL ELŐKERÜLT RÉGI ÉPÍTMÉNYEK ÉS SZEMÉTGÖDRÖK ALAPRAJZA. ÉS HELYSZÍNRAJZA.

22

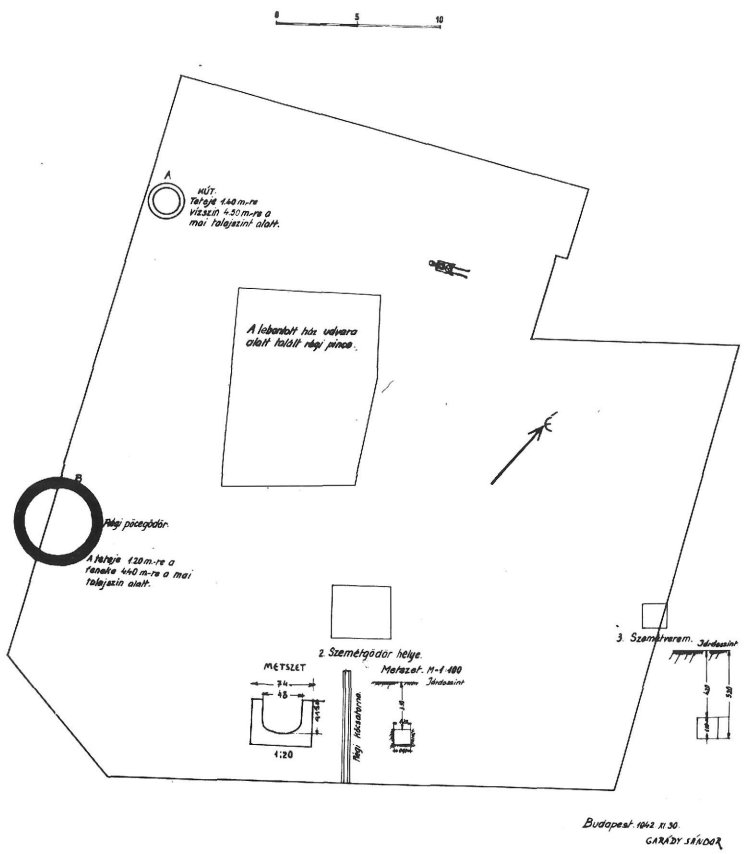

1: bolygatatlan sárga homok. 2: kevert, barna homok középkori cserepekkel. 3: habarcs, apró kőtörmelékkel. 4: barnás-szürke homok, középkori feltöltés. 5: kevert barna föld, 17–18. sz. 6: égett réteg. 7: homokos épülettörmelék, újkori. 8–9: új és legújabbkori épülettörmelék.

1: Gewachsener gelbet Sand. 2: Gemischter brauner Sand mit Ziegelstücken aus dem Mittelalter. 3: Mörtel und Kies. 4: Braungrauer Sand, Aufschüttung aus dem Mittelalter. 5: Gemischte braune Erde, 17–18. Jh. 6: Brandschicht. 7: Sandiger Bauschutt, neuzeitlich. 8–9: Bauschutt aus neuer und neuester Zeit.

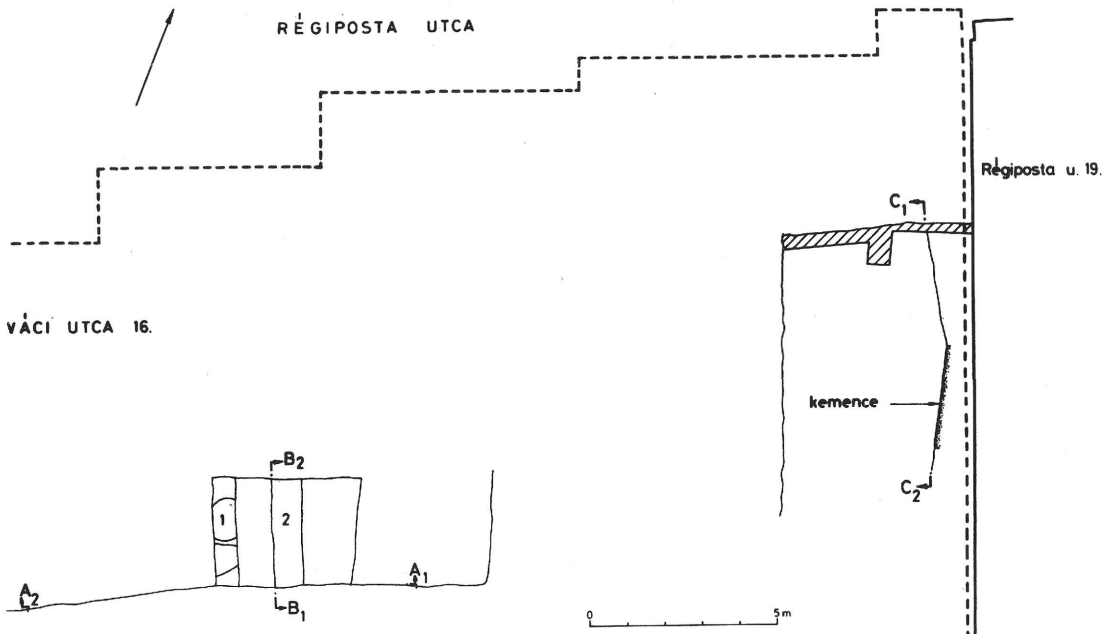

23

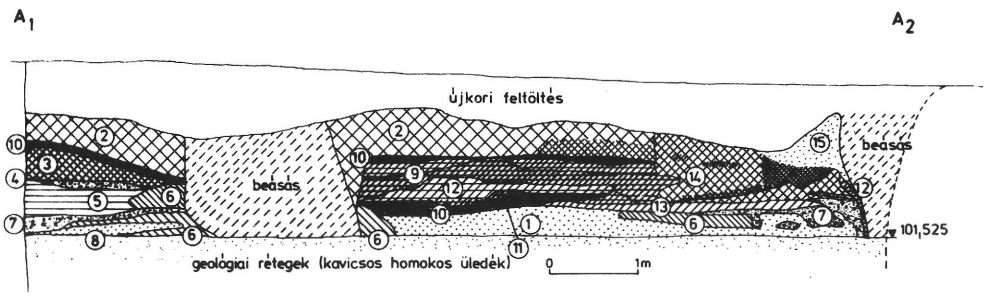

24

1: bolygatatlan sárga homok. 2: agyagos homok, középkori feltöltés. 3: égett agyag. 4: homokos, kavicsos réteg. 5: agyagos homok. 6: zöld homok. 7: homokos kavicsos réteg. 8: bolygatott homok. 9: égett agyagcsíkok. 10: faszenes égés. 11: égett agyag, kemence padló. 12: égett agyag, patics. 13: szürkés homokcsík. 14: égett rétegek. 15: homok.

1: Gewachsener gelber Sand. 2: Lehmiger Sand, mittelalterliche Aufschüttung. 3: Gebrannter Lehm. 4: Sandige Kieselschicht. 5: Lehmiger Sand. 6: Grüner Sand. 7: Sandige Kiesschicht. 8: Aufgewühlter Sand. 9: Gebrannter Lehmstreifen. 10: Holzkohlenbrand. 11: Gebrannter Lehm, Herdboden. 12: Gebrannter Lehm, Strohlehm. 13: Grauer Sandstreifen. 14: Gebrannte Schichten. 15: Sand.

25

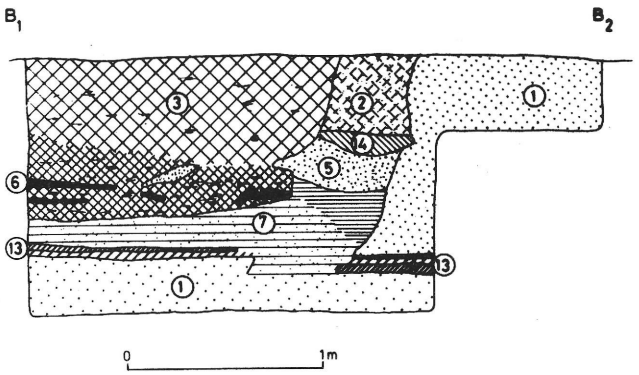

1: bolygatatlan homok. 2: kevert homok. 3: vöröses átégett homokos föld faszénfoltokkal. 5: homokos föld. 6: égéscsík faszénnel. 7: agyagos homok, égésfoltokkal. 13: bolygatatlan szürkés homokcsík. 14: égett barnás föld.

1: Gewachsener Sand. 2: Gemischter Sand. 3: Kötliche, durchbrannte Sanderde mit Holzkohleflecken. 5: Sandige Erde. 6: Brandstreifen mit Holzkohle. 7: Lehmiger Sand mit Brandflecken. 13: Unaufgewühlter grauer Sandstreifen. 14: Gebrannte braune Erde.

C_1

C_2

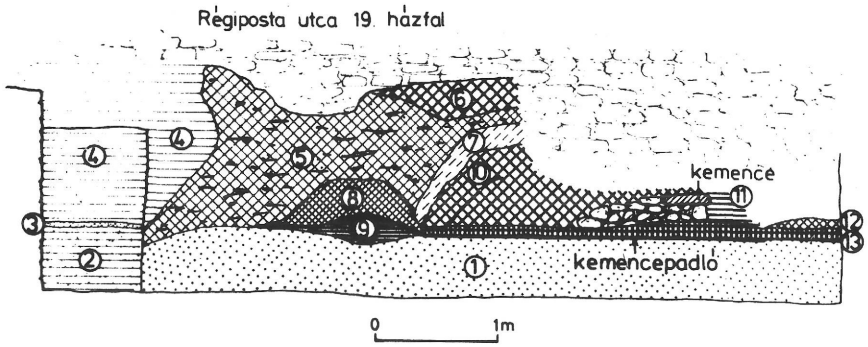

26

1: bolygatatlan sárga homok. 2: homokos agyag. 3: mészcsík. 4: agyagos feltöltés újkori. 5: vörös égett agyag faszénfoltokkal. 6: sötétebb vörösre égett agyag. 7: homokos faszenes réteg. 8: vörös agyag, égett tapasztás. 9: égett réteg faszén hamu. 10: vörös agyag, égett tapasztás. 11: égett agyag. 12: vörösre égett agyag, tapasztás. 13: átégett feketés, hamus föld, kemencepadló.

1: Gewachsener gelber Sand. 2: Sandiger Lehm. 3: Kalkstreifen. 4: Lehmige Aufschüttung, neuzeitlich. 5: Roter gebrannter Lehm mit Holzkohleflecken. 6: Dunkler rotgebrannter Lehm. 7: Sandige Holzkohleschicht. 8: Roter Lehm, gebrannter, Verputz. 9: Gebrannte Schicht, Holzkohleasche. 10: Roter Lehm, gebrannter Verputz. 11: Gebrannter Lehm. 12: Rotgebrannter Lehm, Verputz. 13: Druchgebrannte, schwarze, mit Asche vermischte Erde, Herdboden.

27

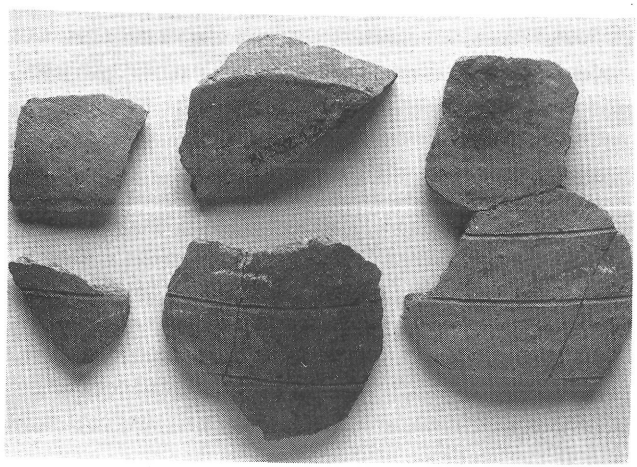

28

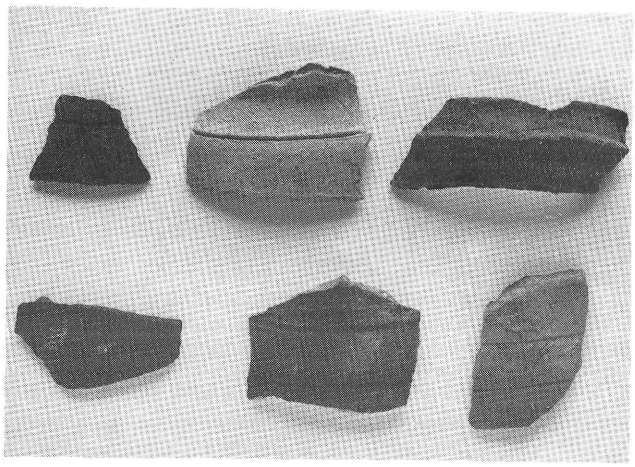

29

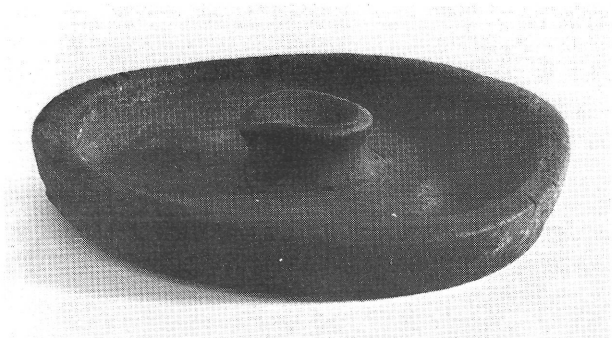

30

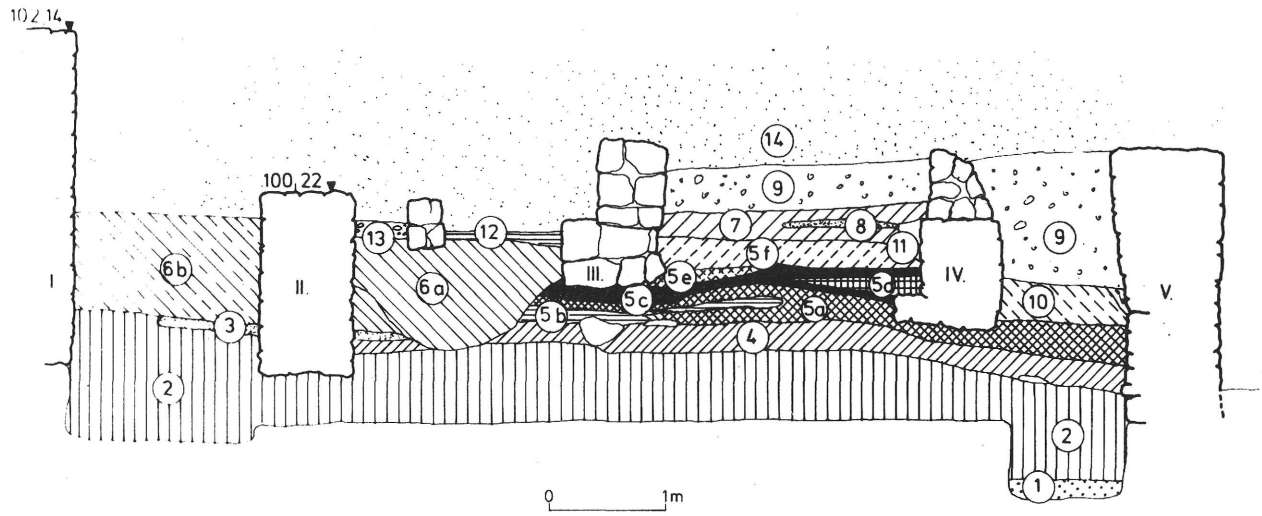

31

1: bolygatatlan homok. 2: öntéstalaj. 3: habarcsos réteg. 4: kevert barna föld. 5/a: égett kemencepadló. 5/b: sárga agyag tapasztás. 5/c: égett, faszenes réteg. 5/e: vörös agyag, égett patics. 5/f: vöröses agyag, égett patics. 6/a: középkori beásás. 6/b: középkori épülettörmelékes réteg. 7: kevert barna föld. 8: habarcscsík. 9: épülettörmelékes feltöltés. 10: középkori épülettörmelékes feltöltés. 11: középkori beásás. 12: sárga agyag tapasztott padló. 13: köves réteg. 14: új és legújabbkori épülettörmelék.

1: Gewachsener Sand. 2: Gussboden. 3: Mörtelschicht. 4: Gemischte braune Erde. 5a: Gebrannter Herdboden. 5b: Gelber Lehmverputz. 5c: Gebrannte Holzkohlenschichte. 5e: Roter Lehm, gebrannter Strohlehm. 5f: Rötlicher Lehm, gebrannter Strohlehm. 6a: Mittelalterliche Eingrabung. 6b: Mittelalterliche Bauschuttschicht. 7: Gemischte braune Erde. 8: Mörtelstreifen. 9: Bauschuttaufschüttung. 10: Bauschuttaufschüttung aus dem Mittelalter. 11: Mittelalterliche Eingrabung. 12: Gestampfter gelber Lehmboden. 13: Steinige Schicht. 14: Gebäudeschutt aus neuer und neuester Zeit.

32

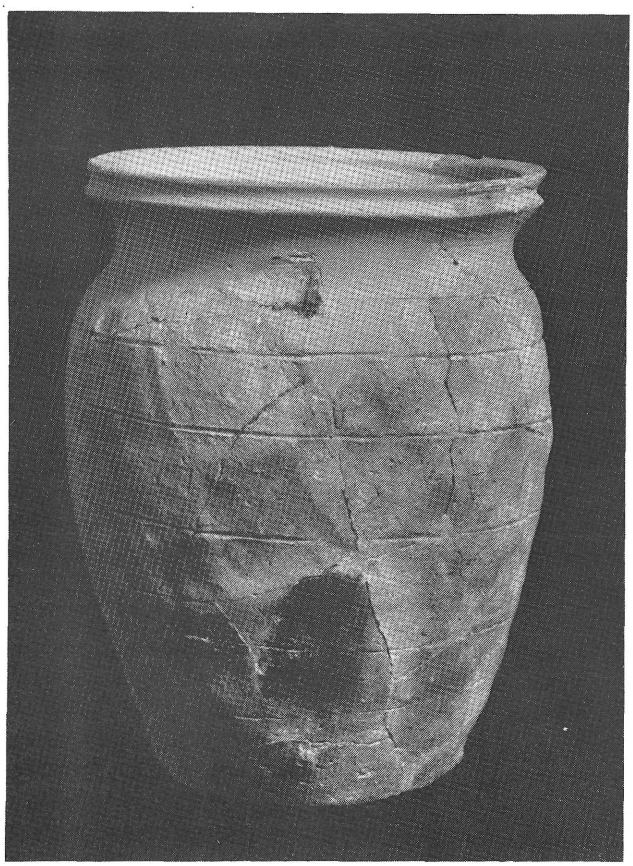

33

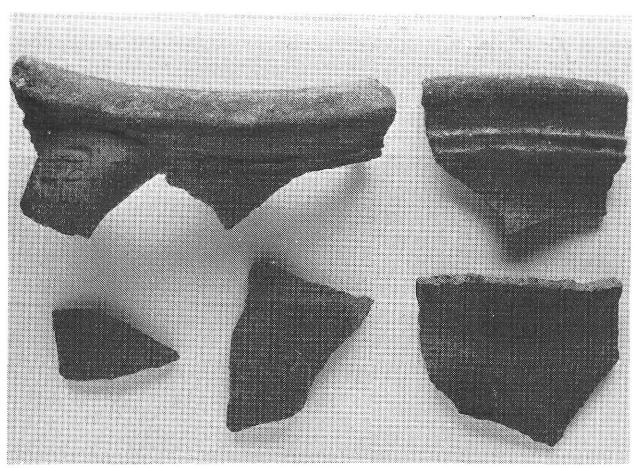

PAVEL J. MICHNA, Olomouc, CSSR

GOTISCHE KACHELN AUS BURG MELICE IN MÄHREN

In memoriam MUDr. Jan Zháněl

Als der ungarische Forscher Imre Holl[1] im Jahr 1958 bei archäologischen Untersuchungen der Budaer Burg eine dort entdeckte umfangreiche Kollektion gotischer und Renaissance-Kacheln veröffentlichte, leitete er ein neues Kapitel der Geschichtschreibung des mittelalterlichen Handwerks der Kachelkunst ein. Die bis dahin gefundenen einzelnen Kacheln, mochten sie auch technisch und künstlerisch noch so wertvoll sein, hatten es nicht gestattet, das Studium dieser Artefakte so zu entfalten, daß es grundsätzliche Schlüsse technologischer, kunsthistorischer und kulturhistorischer Art bringen konnte. Erst die Bergung und Veröffentlichung kompletter (oder fast kompletter) Kachelserien, die von einem Ofenkörper stammten, ermöglichte eine allseitige Auswertung der Informationen, die diese materiellen Quellen bieten. Gewiß erhöht sich die Bedeutung einer solchen Serie, wenn die Fundstelle ein wichtiges Kulturzentrum war – im gegebenen Fall der Sitz der Könige Ungarns – das offenbar einen Widerhall in der heimischen und ausländischen Umgebung hervorrief. Und tatsächlich, die Veröffentlichung der Budaer Kacheln, aus denen man im 14. und 15. Jahrhundert in den Sälen der königlichen Burg verschiedene Ofentypen baute, spornte auch ausländische Forscher dazu an, Analogien im eigenen Land, kulturpolitische Beziehungen und Einflüsse auf dem Feld der materiellen Kultur des Mittelalters in Zentraleuropa zu suchen und zu finden.[2]

Auch in Mähren[3] blieb ein umfangreiches Ensemble einzigartiger gotischer Kacheln als Reste eines Ofenkörpers erhalten, die eine archäologische Untersuchung der Burg Melice bei Vyškov in den dreißiger Jahren zutagegeförderte. Der Hinweis auf die mangelhafte fachliche Bildung des Leiters der Ausgrabungen und die Zweifel an der Richtigkeit seiner Datierung bewirkten, daß der Autor, MUDr. Jan Zháněl, sich erst nach den dreßiger Jahren zu einer Teilveröffentlichung seiner Untersuchungsergebnisse entschlossen hat. Den Anstoß zu der Entscheidung, seine Privatsammlung endlich der Fachöffentlichkeit zugänglich zu machen, ging von der Publizierung des Budaer Fundes durch Imre Holl aus. Dieser Fund zerstreute nämlich die Bedenken, die sich aus der vereinzelten Existenz der Melicer Kacheln ergaben, und bot ein feste Stütze in den Diskussionen mit Berufsarchäologen, die die Entstehung des Melicer Ensembles an die Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert verlegten. Zhánělś Ableben verhinderte die Bearbeitung des ganzen Fundgutes und das Werk blieb ein Torso. Angesichts der Bedeutung der Kachelkollektion aus Burg Melice für das Studium der Entwicklung der Kachelkunst und die Geschichte des mittelalterlichen Kunstgewerbes, aber auch deshalb, weil die bisherige Teilveröffentlichung in tschechischer Sprache geschehen ist,[4] lege ich in der vorliegenden Studie der ausländischen Fachöffentlichkeit eine Gesamtbearbeitung der Melicer Kollektion in deutscher Sprache vor.[5]

Die Geschichte der Fundstelle

Die Reste der Burg Melice (Bez. Vyškov) ragen am äußersten der südöstlichen Ausläufer des Hochlands Drahanská vysočina am Rande der Wischauer Pforte über das Land, das seit Menschengedenken die Schwelle zwischen der Brünner und Olmützer Gegend gewesen ist. Das Zentrum dieses uralten Siedlungsgebiets war der Burgwall bei Zelená Hora, später das benachbarte Pustiměř mit Burg und Rotunde des hl. Pantaleon (aus den Jahren um 1140).

Im Zusammenhang mit der Reorganisation der bischöflichen Herrschaft im Wischauer Gebiet und dem Untergang der Burg Pustiměř entstand ein neues Zentrum: Burg Melice als Stützpunkt und Landsitz der Olmützer Bischöfe. Den Namen erhielt sie nach dem an dieser Stelle bereits im Jahr 1131 genannten Dorf Melice.[6] Die Burg selbst erscheint in den schriftlichen Quellen erst im Jahr 1339.[7] Seit diesem Datum wird sie öfter genannt. Ihr Gründer war der letzte Přemyslide männlicher Linie, der Olmützer Bischof Johann Bolko (+1351). Auch sein Nachfolger, Bischof Johann von Vlašim, dessen Familienwappen (zwei Geierköpfe) in Melice ausgegraben wurde, setzte den Bau fort. Auf der Burg weilten dann u.a. Johann von Neumarkt (1365, 1376, 1377, 1378 und 1379) und Peter Jelito. Die Zeit des Hauskriegs zwischen den Markgrafen Jodok und Prokop spiegelte sich auch im Schicksal der Burg: Bischof Nikolaus (1388–97) verpfändete im Jahr 1388 eine Reihe von Gütern, darunter auch Melice, um die ungeheueren Schulden des Olmützer Bistums zu tilgen. Schon im Jahr 1393 und 1396 sehen wir Nikolaus wieder auf Burg Melice. Aber bereits im Jahr 1400 wurde sie abermals verpfändet, und dies an Erhardt von Kunštát. Über den Aufenthalt des Bischofs Lacek von Krawarn gibt es keine Belege. Erst Wenzel Králík von Buřenice (1412–1416) empfing auf Melice in den Jahren 1413 und 1414 den Eid der Lehensmänner.

Wie die meisten Burgen kirchlicher Feudalherren ging auch Melice im Laufe der hussitischen Revolution unter. Als Kaiser Siegmund der Luxemburger im Jahr 1423 Mähren Herzog Albrecht von Österreich als Erblehen verlieh, kam es zu einer heftigen Reaktion der tschechischen Kalixtiner: die Prager und ihre Anhänger in der Gegend von Königgrätz zogen gegen Mähren. Vor Kremsier lieferten sie den Truppen des Olmützer Bischofs Johann des Eisernen und des Troppauer Herzogs Přemek eine siegreiche Schlacht. Nach Besetzung der Stadt eroberten sie auch Wischau. In die Zeit dieses hussitischen Sommerfeldzugs verlegt Jan Zháněl die Eroberung und den Untergang der Burg Melice.[8]

Ergebinsse der archäologischen Untersuchungen

Als in den Jahren 1931–1938 die damals bereits längere Zeit dauernden Grabungen vom Arzt Dr. Jan Zháněl geleitet und großzügig finanziert wurden, gelang es fast den ganzen Grundriß der Burg freizulegen (25×50 m)[9]. Die Verschüttung der bis dahin untersuchten neuen Räumlichkeiten des Erdgeschosses enthielt mittelalterliche Denkmäler (aus den Jahren 1339–1423), aber auch viel ältere Gegenstände.[10])

Der wichtigste und attraktivste Fund war jedoch zweifellos eine Kollektion farbig glasierter Tafel- und Nischenkacheln, die einem zerstörten prunkvollen mittelalterlichen Ofen gehört hatten. Zháněl[11] nennt an die hundert geborgene Kacheln, meine Revision der Fragmente läßt auf eine Zahl von 134 bis 137 Exemplare schließen, die insgesamt siebzehn verschiedene Typen vorstellten.

Tafelkacheln mit Relief

Typ 1. Drache. Rechteckige Stirnfläche mit nach links schreitendem geflügeltem Drachen. Glasur: Braun und verschiedene Brauntöne. Ausmaße: B. 18,5 cm, H 15 cm. Zahl: 18 St. und 1 Eckfragment (Abb. 1).

Typ. 2. Wappen mit Pyramiden. Viereckige Stirnfläche mit Wappenschlid und einem aus sechs (2+4) Pyramiden bestehenden Bild. Oberfläche mit plastisch vortretenden Punkten verziert. Glasur: Grün und Brauntöne. Ausmaße: 19,5×19,5 cm. Zahl: 6 St. (davon 2 Eckvarianten) und 2 Fragmente (Abb. 2).

Typ 3. Wappen mit zwei Türmen. Viereckige Stirnfläche mit Wappenschild und Wappen zweier bossierter Türme, die hinter einer bossierten Zinnenmauer emporragen; die Türme sind durch eine Brücke mit dem Zinnenumgang verbunden. Das Bild ist im Tiefrelief ausgeführt. Glasur: Olivgrün und Schwarzbraun. Zahl: 2 St. und 4 in Fragmenten (Abb. 3).

Typ 4. Gekreuzte Schlüssel. Viereckige Stirnfläche mit gotisch stilisierten gekreuzten Schlüsseln. Glasur: Braun- und Schwarztöne. Ausmaße: 18,5×18,5 cm. Zahl: 7 St. (davon zwei Eckvarianten) und 2 St. in Fragmenten (Abb. 4).

Typ 5. Schildträger. Viereckige Stirnfläche mit den Figuren zweier Schildknappen, die ein Wappenschild mit gekreuzten Schlüsseln heben. Unter dem Wappen eine heraldische Lilie. Glasur: Braun und Brauntöne. Ausmaße: 18,5×18,5 cm. Zahl: 6 St. (davon 1 Eckvariante) und 1 St. in Fragmenten (Abb. 5).

Typ 6. Löwe. Viereckige Stirnfläche mit einem heraldisch nach links gerichteten, doppelschwänzigen sprungbereiten Löwen (ohne Krone). Glasur: Brauntöne. Ausmaße: 18,5×18,5 cm. Zahl: 6 St. (davon 1 Eckvariante) und Fragmente (Abb. 6).

Typ 7. Adler I. Viereckige Stirnfläche; der heraldisch nach links blickende Adler hat halbausgebreitete Flügel. Glasur: Braun. Ausmaße 19×19 cm. Zahl: 4 St. (davon 2 Eckvaranten) (Abb. 7).

Typ 8. Adler II. Viereckige Stirnfläche mit heraldisch nach links blickendem Adler, der sich vom Wappentier auf Typ 7 vor allem durch die über beide Flügel verlaufenden Längsrippen unterscheidet. Glasur: Brauntöne. Ausmaße: 19×19 cm. Zahl: 2 St. (davon 1 Eckvariante) und 4 St. des Typs 7 und 8 in Fragmenten, die nicht näher zu unterscheiden sind. (Abb. 8).

Typ 9. Geier oder Adler (?). Viereckige Stirnfläche mit Raubvogel, der einen Hasen (Kaninchen?) mit den Klauen und dem Schnabel greift. Glasur: Olivgrün und Brauntöne. Ausmaße: B. 17,5 cm. H. 18 cm. Zahl: 8 St. (davon 2 Eckvarianten) und 4 St. in Fragmenten (Abb. 10).

Typ 10. Ergänzungskachel. Die rechteckige Stirnfläche trägt ein Relief mit Blind-Maßwerk. Glasur: Olivgrün. Ausmaße: B. 9 cm, H. 18 cm. Zahl: 3 St. (Abb. 11/a–b).

Typ 11. Krönungskachel. Die dreieckige Stirnfläche trägt ein Relief mit Blind-Maßwerk. Glasur: Grüntöne und Braun. Ausmaße: Seiten des gleichschenkligen Dreiecks 27 cm. Zahl: 12 St. und 2 St. in Fragmenten (Abb. 12).

Alle beschriebenen Typen gehören zur Gruppe der Kammerkacheln mit geschlossener viereckiger, rechteckiger oder dreieckiger Stirnfläche, die mit figuralen und geometrischen Reliefbildern verziert ist. Der massive Rumpf der Kammer pflegt viereckig zu sein (bei Typ 11 ist er dreieckig) und trägt Superen des Drehens auf der Töpferscheibe. Bemerkenswert ist seine relativ geringe Höhe (10 cm). Eine Ausnahme stellt Typ 10 vor, dessen halbzylindrischen Rumpf eine rechteckige Heizöffnung durchschneidet. Neben ihrem selbständigen Vorkommen ist diese Kachel auch oft Bestandteil einer Eckvariante. In diesem Fall zieht über die ganze Länge der gemeinsamen Kante ein sogenannter „bâton tordu" (ein gedrehtes Tonwälzchen) hin.

Die Töpfermasse aller dieser Typen ist graurosa, mittelstark gekörnt und gut gebrannt. Deutlich unterscheidet sie sich von dem feiner geschlämmten Töpferton, aus dem die Stirnflächen der Tafel- und Nischenkacheln erzeugt wurden. Die Frabglasur ist transparent und be-

deckt nur die Vorderflächen; oft scheinen schadhafte Stellen und Oberflächenstrukturen durch.

Keine Kachel im eigentlichen Sinn, sondern nur Verblendplatten sind folgende Typen:

Typ 12. Die rechteckige Fläche ist der Länge nach geteilt und mit plastischem Rebenlaub und Blind-Maßwerk verziert. Glasur: Braun und Grün. Ausmaße: B. 51 cm, H. 14,5 cm. Zahl: 5 St. Die Rückflache entbehrt den Rumpf und irgendwelche sonstige Vorrichtungen zur Befestigung am Ofenkörper (Abb. 14).

Typ 13. Gesimskachel. Die rechteckige Stirnseite wird von drei Rosetten mit rotierenden Querlinien durchbrochen; über das Paneel laufen dekorative Linien aus (2 ganze und 2 halbe an den Rändern). Glasur: Braun und Grün. Ausmaße: B. 22 cm. H. 16 cm. Zahl: 6 St. und 4 St. in Fragmenten. Von der Querrippe des Gesimses zieht nach hinten eine breite, waagerecht erweiterte Leiste, die offenbar zur Befestigung am Ofenkörper diente (Abb. 15, 24).

Nischenkachel mit durchbrochener Stirnfläche

Typ 14. Rosette I. Die Stirnfläche ist in Form einer Rosette mit vier rotierenden Flämmchen über einem Eselsrücken durchbrochen. Glasur: Grün und Ocker. Ausmaße: B. 22 cm. H 33 cm. Zahl: 8 St. (davon zwei Eckvarianten) (Abb. 16, 20).

Typ 15. Rosette II. Stirnfläche in Form einer Rosette mit fünf rotierenden Flämmchen über einem Bogen mit Nase durchbrochen. Glasur: Dunkelgrün. Ausmaße: B. 21,5 cm, H. 33 cm. Zahl: 2 St. und 1 St. in Fragmenten, die zu Typ 14 oder 15 gehören können (Abb. 17, 21).

Typ 16. Sternmuster. Die Stirnfläche ist in Form eines sechszackigen, eine sechsblättrige Rosette über Eselsrücken durchflechtenden Sternes durchbrochen. Glasur: Olivgrün und Grün. Ausmaße: B. 21,5 cm, H. 33 cm. Zahl: 6 St. (davon 1 Eckvariante) und 2 St. in Fragmenten (Abb. 18, 22).

Typ 17. Dreipaß. Stirnfläche mit Dreipaß unter Eselsrücken und über zwei Bogen mit Nasen. Glasur: Grün. Ausmaße: B. 21,5 cm, H. 33 cm. Zahl: 7 St. (davon ein Eckstück) und 3 St. in Fragmenten (Abb. 19, 23).

Alle Kacheln des Typs 14 bis 17 (mit Ausnahme von Typ 15) kommen auch als Eckvarianten vor. Diese sind etwas kleiner, 10,5X33 cm groß, und mit übereinanderliegenden Paaren Spitzbogenfenstern durchbrochen; im „Obergeschoß" ist ein Gitterwerk mit Vierpaßmotiv. An der gemeinsamen Kante zieht sich abermals ein bâton tordu (Abb. 20.).

Die Kacheln gehören in typologischer Insicht zu Gruppe mit zylinderartig geschlossenem Rumpf, der von einer dekorativ durchbrochenen Stirnfläche gedeckt wird (Nischenkachel). Der verwendete Töpferlehm ist graurosa und hart gebrannt. Die transparente Farbglasur bedeckt die Stirnfläche der durchbrochenen Kacheln und das Innere des Halbzylinders; es scheint, als habe man sie auf bereits vorhandenen Anstrich aufgetragen, der nach dem Brennen eine ockergelbe Farbe annahm. Die Kacheln sämtlicher Typen wurden einfarbig glasiert.

Zur beschriebenen Kollektion gehören alle Wahrscheinlichkeit nach auch kaminartige Aufsätze (Eckpfeilerchen) (Abb. 13), braun glasierte keramische Bauteile mit Krabben (Abb. 26) und Fragmente figuralen Plastiken, die mit einer durchsichtigen, leicht grünlichen Glasur versehen wurden (Abb. 27). Es handelt sich um Frauen oder Männerfigürchen, die auf der Rückseite den Abdruck des Einpressens in eine Form tragen: das Fragment einer Gestalt im Rock mit Tasche am Gürtel (erhaltene Höhe 4,2 cm), eine Männergestalt im Faltengewand mit Schwert in der Hand oder an der Seite, der Torso eines Frauenaktes (H. 7,5 cm), Bruckstücke einer Szene mit Adam und Eva, lockige Frauenköpfchen, ein Vögelchen (H. 4,4 cm, L. 6,5 cm). Die Figürchen verraten Spuren des Durchbrechens wie die Kacheln des Typs 14 bis 17. Ich nehme an, daß es sich um Reste dekorativer Tafeln handelt, die die Höhlungen mancher nicht erhaltener zylinderförmiger oder dreieckiger Kacheln ausfüllten. Eine ähnlich ausgeführte Krönungskachel nennt nämlich K. Strauss aus dem Museum von Speyer, die zu einer aus dem Beginn des 15. Jahrhunderts stammenden Gruppe gehört.[12] Auch die lockigen Frauenköpfchen waren offenbar Bestandteile solcher Krönungskacheln, deren Vimperge sie schmückten (vergl. die Funde auf Burg Friedberg usw.).[13] Allerdings scheinen die beschriebenen Figuralfragmente keinem einzigen der aus Burg Melice beschriebenen 17 Kacheltypen anzugehören. Auch die profilierten Leisten mit Krabben und die Kaminaufsätze lassen sich weder funktionell eingliedern noch interpretieren.

Die Entstehungszeit der Melicer Ofenkacheln und die Person ihres Bauherrn.

Als die Fachwelt zum erstenmal einen allerdings nur teilweisen Bericht über die Kollektion der Melicer Kacheln erhielt,[14] erweckte Zháněls Datierung[15], die die Entstehung dieser Kacheln in vorhussitische Zeiten verlegte, mißtrauische Aufmerksamkeit.[15] Überzeugende Beweise für seine Behauptung brachte ihr Entdecker erst um das Jahr 1970; sein vorzeitiges Ableben hinderte ihn daran, zu einer genaueren Begrenzung der Entstehungszeit des Ofens zu gelangen und die Person des Bauherrn zu bestimmen.

Aus der Gesamtzahl der elf Dekortypen der Tafelkacheln mit Reliefdekor lassen sich sieben auswählen, die verschiedene heraldische Figuren in einem meist stilisierten (Typ 2 und 3) und in einem Fall von Schildknappen gestützten (Typ 5) Wappenschild tragen. Sonst wurden sie einfach in das viereckige Feld der Stirnfläche gesetzt, die sie restlos ausfüllen (Typ 4, 6–8). Vom heraldischen Standpunkt geht es um bekannte Landeswap-

pen (Typ 6–8) und Kirchenwappen (Typ 2, 4, 5), was übrigens auf der Burg eines kirchlichen Feudalherrn, des Olmützer Bischofs, zu erwarten war.

Den Schlüssel zur Beantwortung unserer Frage findet man auf der Kachel des 3. Typs, deren viereckige Stirnfläche das Tiefrelief eines stilisierten, unten abgerundeten Wappenschildes trägt, auf dem hinter einer bossierten Mauer mit Zinnenkranz zwei ebenso bossierte und gezinnte, mit Schießscharten versehene und von einer gezinnten Brücke verbundene Türme emporwachsen. Nach Vergleichen mit dem zeitgenössischen sphragistischen Material gelangte ich zur Feststellung, daß es sich im gegebenen Fall um das Familienwappen des Wenzel von Buřenice, Králík genannt (+12. September 1416), handelt, eines getreuen Gefolgsmannes König Wenzels IV. und in den Jahren 1412–1416 Bischofs zu Olmütz.

Drei weitere Wappen auf Melicer Kacheln hängen eng mit den Geschicken von Králíks Person zusammen: als Probst des Wischehrader Domkapitels zu Prag (Typ 5) war er auch Kanzler des Königreiches Böhmen (Typ 6) und unterhielt seit jeher enge Beziehungen zur päpstlichen Kurie (Typ 4). Sein letztes Amt eines Olmützer Bischofs drückt das Wappen mit sechs Pyramiden (Typ 2) und der vielleicht mährische Adler (Typ 7) aus. Die Deutung des heraldischen Dekors der geborgenen Kacheln gestattet es also, die Entstehung des in Frage stehenden Ofens auf Burg Melice zwischen die Jahr 1412 und 1416 zu verlegen und ihren Bauherrn verläßlich zu bestimmen, der niemand anderer war als Wenzel Králík von Buřenice.

Am Schluß dieses Kapitels sei noch der Versuch unternommen zu klären, unter welchen Umständen der Ofen auf die Burg gelangt ist. Ihren Bau muß man ohne Zweifel mit den Maßnahmen in Verbindung setzen, die auf den bischöflichen Residenzen bei der Ankunft des neuen Bischofs getroffen wurden, der die Atmosphäre der Prager Hofkultur in seine neue Wirkungsstätte Olmütz zu übertragen gedachte. Daß Králík ein prunkliebender, der luxuriösen Äußerlichkeit des Kirchenlebens und den pompösen kirchlichen Zeremonien der Zeit voll dienstbarer Mann gewesen ist, bestätigen auch zeitgenössiche Quellen: „derselbe... war nämlich ein gar unnützlicher und liederlicher Mensh. Denn ohne jedwede ernste Ursache und gegen den Willen des Kapitels ließ er die Chorbänke aus der Kirche entfernen, einzig und allein deshalb, damit ihn die einfachen Christenmenschen beim Gottesdienst an bedeutender Stelle besser sehen und seine Gesten bewundern konnten, was in dieser Kirche ganz ungewöhnlich war. So mochte für ihn jenes Sprichwort gelten: Ich wurde jeglichem Volk zum Spektakel."[16] In diesem Zusammenhang klingt dann die Mitteilung, er habe den Bischofshof hinter der Olmützer Kirche fast zur Hälfte in vortrefflicher Weise reparieren lassen,[17] eher wie ein Vorwurf. Es ist nicht unwahrscheinlich, daß man damals an die Neuausstattung, vielleicht auch an den teilweisen Umbau der Burg Melice und der Kremsierer Residenz herangetreten ist. Der prachtvolle Ofen war das angemessene Gegenstück zu dem prunkvoll und in gotischer Farbenpracht ausgestatteten Interieur der Burgkemenaten. Sprechende Belege bieten die farbigen Vitragen, die bemalten und mit Stukkaturen versehenen Wände, die vergoldeten Statuetten, der Mosaikfußboden und die Marmorgegenstände, die bei der archäologischen Untersuchung der Burg freigelegt und geborgen wurden.

Die Herkunft der Melicer Kacheln

Offenbar handelt es sich bei diesen Kacheln um eine in technischer und ästhetischer Hinsicht einzigartige Leistung des mittelalterlichen Kunstgewerbes Mährens. Natürlich kann man solche Artefakte nicht etwa als isolierte Erscheinungen auffassen, die in einer Art sozialem und kulturellem Vakuum mit einem Schlag auftauchten. Sie sind vielmehr ein integrierender Bestandteil der gesamten Kunstaktivität der Zeit des Luxemburgers Wenzel IV., die am Vorabend der hussitischen Revolution späte aber umso reichere Blüten trieb. Die Voraussetzungen und Wurzeln der mittelalterlichen Kachelkunst, die in den Melicer Ofenkacheln gipfelte, haben wir im Rahmen des hohen Niveaus der damaligen Architektur, Bildhauerei, Malerei, Schnitzer- und Schmiedekunst zu suchen. Außerdem muß man die Kachelkollektion auch im historisch-politischen Kontext sehen. Der übernationale Charakter dieser Kunst, der auch bei den Kacheln aus Melice zutagetritt, und die Entdeckung mehrerer Typen gotischer Öfen mit durchbrochenen Tafelkacheln auf Burg Buda veranlasste manche Forscher die Vermutung auszusprechen, die Kacheln von Melice seien ungarischer Herkunft.

Zur Zeit des Kaisers und ungarischen Königs Siegmund (1387–1437) fertigten die Töpferwerkstätten in Nyék prunkvolle Öfen für die Palastsäle des Königs und des Adels. Nach Imre Holl,[18] der den gesamten Budaer Fund bearbeitet hat, sind sie an der Wende vom 14. zum 15. Jahrhundert entstanden. Die Feuerung bestand aus Kacheln mit heraldischen Motiven (Balkenfeld des ungarischen Wappens, Brandenburger Adler, Böhmischer Löwe), der Oberbau auf zwölfeckigem Grundriß aus Kacheln mit reich profiliertem Maßwerk und Figurenschmuck. Den Rand des Oberbaus bildeten dreieckige Krönungskacheln.[19] Die Konstruktion der Budaer Öfen unterscheidet sich von dem Ofen aus Melice durch den viereckigen Grundriß des Oberbaus, das Fehlen durchbrochener Gesimskacheln, rechteckiger Tafelkacheln, rechteckiger Reliefplatten und gedrehter Eckwälzchen (bâton tordu) (Abb. 25).

Mit ungarischen Kontakten erklärt auch D. Menclová die Entstehung der Kacheln aus Melice, die in der nachträglichen Erweiterung des Burggrundrisses um Längsflügel den Einfluß der Anjouschen Bauhütte aus Buda erblickt.[20] Trotzdem bleibt Burg Melice mit ihrer Architektur und den Bauherren eng mit dem prager Königshof verbunden. Das verrät auch die Weihung der Burgkapelle (im Jahr 1358) dem Lebensspendenden Kreuze, wie das auch auf Burg Karlstein geschah. Fragmente, beispielsweise der mit der Karlsteiner Profilierung übereinstimmenden Steinfutter, sprechen dafür, daß der Bau vor der Hälfte des 14. Jahrhunderts begonnen und erst am Ende dieses Jahrhunderts abgeschlossen wurde.[21] Analogien der durchbrochenen Kacheln aus Melice nennt Menclová

aus Burg Točník, Žebrák, Valdek und Lichnice. Alle diese Funde sind jedoch unglasiert, tragen also keine Glasur, wie die Kacheln aus Burg Melice. Zeitlich stellen wir sie in das Ende des 14. bis in den Anfang des 15. Jahrhunderts, das ist in die Zeit des Luxemburgers Siegmund.

Zur Ansicht über die ungarische Provenienz der Kacheln aus Burg Melice kam die genannte Autorin nach Wertung der Lage, die in den Jahren 1400–1420 auf dem Gebiet der Baukunst in Böhmen eingetreten war. Führende Baumeister, deren Kunst in der St.-Veit's-Hütte Peter Parlers reif geworden war, fingen unter Wenzel IV. an auch außerhalb Prags zu arbeiten. Der Bereich der Interessenten, der sich früher auf die nächste Umgebung des Prager Hofes und der Günstlinge des Königs beschränkt hatte, weitete sich aus. Nach dem Jahr 1400 kommt es aber zu einem Rückgang der Bauhüttentätigkeit; man beginnt auch bei Bürgern und im Ausland Betätigung zu suchen. Ein Teil der Meister geht nach Ungarn, wo sie am Hofe des Kaisers und ungarischen Königs Betätigung finden. Nach Ausbruch der hussitischen Revolution kommt die Bautätigkeit in den Böhmischen Ländern praktisch zum Stillstand.

Die Bedeutung der Budaer Töpferwerkstätten zu Siegmunds Zeiten für die keramische, vor allem Kachelproduktion Mährens kann man im allgemeinen ohne weiteres konzedieren. Schwieriger ist natürlich die Beantwortung der konkreten Frage nach der Herkunft der exklusiven Kollektion aus Burg Melice. Zweifellos ist vorauszusetzen, daß diese hervorragenden Erzeugnisse nicht von durchschnittlichen Handwerkern entworfen und hergestellt wurden, deren Schaffen den üblichen Bedarf des Kleinadels und Bürgertums zu decken hatte. Dafür spricht schon die Tatsache, daß es bisher nicht gelungen ist, irgendwo ebenso vollendete Originalstücke oder wenigstens Repliken bzw. Kopien zu entdecken; sicherlich handelte es sich um Entwürfe eines der führenden Kunsthandwerker der Zeit, die auf Bestellung eines so prominenten Abnehmers ausgeführt wurden, wie ihn der Olmützer Bischof vorstellte. Zur Herstellung der Modelle und fertigen Kacheln mußten Handwerker aus einem der damaligen Kunstzentren Böhmens oder Mährens berufen worden sein. Das Milieu des Budaer Hofes war es wohl kaum: dies geht aus den politischen Verhältnissen und der Spannung hervor, die zwischen den königlichen Brüdern Wenzel und Siegmund herrschte. Der Bauherr und Besteller des Melicer Ofens, Wenzel Králík von Buřenice, damals noch Probst zu Wischehrad und Kanzler des Königreiches Böhmens, stand in den dynastischen Stürmen treu an der Seite seines Königs, was ihm übrigens den Spitznamen Králík (kleiner König=Kaninchen) eintrug. Als Wenzel IV. in Wien eingekerkert war, weilte Králík in Mähren und arbeitete hier für die befreiung seines Herrschers.[22] Mit Králíks feindseliger Haltung gegen Siegmund läßt sich auch jene unerhörte Verbreitung des Hussitentums in Mähren und sogar in Olmütz selbst erklären, wo in der St.-Wenzels-Kathedrale schon im Jahr 1417 unter stiller Zustimmung des Bischofs hussitische Messen gelesen wurden. Wenn er Hussens Anhänger verfolgt hätte, wäre dies einer indirekten Unterstützung und Stärkung der Partei Siegmunds gleichgekommen.[23]

Nach dem heutigen Stand der Forschungen darf man feststellen, daß Wenzel von Buřenice wohl kaum Künstler aus Ungarn zur Innenausstattung seiner Burg berufen hat. Offenbar ist die Herkunft des Entwurfs der durchbrochenen Kacheln aus Melice irgendwo in Böhmen, am ehesten in Prag selbst zu suchen. Trotzdem läßt sich ein Einfluß der Budaer Hofmilieus nicht a priori ausschließen; ein wichtiges Indiz für einen solchen Einfluß ist nämlich der bereits erwähnte, auf die Anschauung der Anjouschen Bauhütte zurückgehende Grundriß der Burg Melice. Die unbestreitbare Bedeutung des Budaer Königssitzes für die höfische Kunst Mitteleuropas im 14. und 15. Jahrhundert wurde in der letzten Zeit durch den Fund einer Serie gotischer Figurenplastiken unterstrichen, deren künstlerisches Niveau alle bisher bekannten Analogien übertrifft.[24] Ich setze deshalb voraus, daß nicht einmal Mähren sich den kulturellen Ausstrahlungen des Budaer Zentrums entzogen hat.

Auf den besprochenen Ofenkacheln begegnet man am häufigsten dem Parlerschen Motiv der zentralen Gruppierung dreier Elemente, wie es das Maßwerk der Schlußstücke zu St. Veit präsentiert.[25] Aber nicht nur in monumentalen Zügen sind Elemente der Parlerschen Bauhütte festzustellen; ein Inventarbestandteil der St.-Wenzels-Kapelle ist das schmiedeeiserne vergoldete Pastophorium, in dessen durchbrochenem Dekor man Varianten erkennt, die den Motiven der Melicer Kacheln auffallend nahestehen. Auch die im Jahr 1541 vernichteten Chorbänke im Dom waren das Werk der Parlerschen „Junker". Sie beweisen anschaulich, daß Parlers Können nicht nur die hohe, sondern auch die angewandte Kunst umfasste.[26] Die Einheit des Küntlers und Handwerkers war für jene Zeit typisch, sie kannte keine Unterschiede des bildenden Schaffens.

So wie der gotische Künstler die gewaltigen Rosetten der Kathedrale entworfen hatte, konzipierte er auch ihre architektonischen Verkleinerungen; das eiserne Pastophorium und die zarten Rosetten der Ofenkacheln auf Burg Melice. Und die Behauptung wird wohl glaubhaft erscheinen, der Inhaber des reichsten Bistums im Königreich Böhmen, Wenzel von Buřenice, habe die Entwürfe und Modelle der durchbrochenen Ofenkacheln für seine Burg Melice aller Wahrscheinlichkeit nach bei Handwerkern der Bauhütte des Luxemburgers Wenzels IV. bestellt, ob sie nun in Prag, Olmütz, Kremsier oder wo auch immer tätig waren.

Die Herstellung der Melicer Kacheln

Wenn wir von Anteil der Prager Bauhütte Wenzels IV. am Projekt der Melicer Kacheln sprechen, betrifft das vor allem die Nischenkacheln, eventuell auch die Ergänzungskacheln, Krönungs- und Belagtafeln. Während die Verwendung identischer künstlerischer und dekorativer Prinzipien bei den Typen 10 bis 17 auf denselben Autor hinweist (Lilien, Nasen, Eselsrücken, rosettentragende kleine Seitenpfeiler usw.), signalisiert der Dekor und die Ausführung der Reliefs an den Stirnflächen der übrigen Kacheln verschiedene Urheber, die sich

an der Entstehung dieses Teils der Melicer Kollektion beteiligt haben. Auffallend heterogen sind vor allem die heraldischen Motvie: ganz vereinzelt ist der aus dem positiv gepunzten Wappen des Olmützer Bistums bestehende Dekor.[27] Die Verwendung stilisierter, unten abgerundeter Wappenschilder mit Nasen in den Zwickeln verrät eine bestimmte Verwandtschaft mit der Kachel des 3. Typs (Doppeltürme des Familienwappens Wenzels von Buřenice), der allerdings in einem unvergleichlich plastischeren, die Fläche bis zu 10 mm überragenden Hochrelief ausgeführt wurde. Auch die Schildeinfassung ist recht verschieden. Zwischen den Adlern des 7. und 8. Types erkennt man Unterschiede der bildnerischen Auffassung: während der Autor des Typs 8 gute Kenntnisse der zeitgenössischen Darstellungsart heraldischer Figuren und handwerkliche Tüchtigkeit besitzen musste, wirkt die Darstellung auf Typ 7 wesetnlich primitiver. Selbständig, ohne sklavische Abhängigkeit von Vorlagen, stellte der mittelalterliche Künstler den Löwen auf der Kachel des Typs 6 dar. Ein räumlich ausgewogenes Relief entstand, das zu den bemerkenswertesten Darstellungen der Melicer Kollektion gehört. Es scheint, als gehörten die Typen 6 (Löwe), 4 (Schlüssel), 5 (Schildträger) zu einer Gruppe, die sich durch die Rahmung des eigentlichen Wappenbildes mit einer plastischen Linie auszeichnet.

Ich nehme an, daß das Verbindungsglied zur Gruppe der Nischenkacheln der Typ 5 mit Schildträgern darstellt, in dem sich der Einfluß von Wenzels Bauhütte besonders deutlich spiegelt. Unter dem Wappenschild mit gekreuzten Schlüsseln des Wischehrader Kapitels beobachtet man eine heraldisch stilisierte Lilie, die sich als hängendes Dekorationselement an den Bogen der Rosettenkacheln und den obersten Gliedern der Gesimskacheln wiederholt. Höchstwahrscheinlich hat sich der Hersteller der Vorlagen für die Nischenkacheln auch an den Entwürfen wenigstens mancher Tafelkacheln beteiligt. Man darf deshalb voraussetzen, daß der Dekor der Stirnflächen von mehreren Künstlern stammt; die anspruchsvollsten durchbrochenen Kacheln hat offenbar ein und derselbe Kunsthandwerker entworfen, der dann auch eine bestimmte Zahl der übrigen Stücke mit Figuralschmuck herstellte. Mit den Erwägungen über den Autor gelangen wir zur Frage der eigentlichen Produktion.

Kachelmodelle pflegte man offenbar in Schnitzerwerkstätten zu erzeugen, kann aber nicht einmal erfahrene Töpfermeister als Autoren der Modelle (positive) und Formen (Negative) ausschließen. Durch Vergleiche hölzerner Positivformen (die im tönernen Positivrelief der Kachel erhalten blieben) mit identifizierbaren oder zumindest datierbaren zeitgenössischen Schnitzerarbeiten könnte man vielleicht bei der Ermittlung der Provenienz der Kacheln und ihrer Formen weiterkommen.

Wie bereits erwähnt, überschnitten einander die Spezialisierungen der mittelalterlichen Kunsthandwerker nicht selten, so daß man zu solchen Vergleichen auch Steinmetzerzeugnisse herbeiziehen kann. Diesen Umstand hat shon A. Walcher von Molthein in seiner Arbeit über die berühmten, in das Jahr 1501 datierten Salzburger Öfen beachtet. Die Basreliefs aus den Jahren 1496 und 1497 in der Nähe des Tores aus dem Außen- in den Innenhof der Burg finden auf den dekorativen Ofentafeln treue Nachbilder. Walcher nimmt an, der Bildhauer habe eine Serie von Positivmodellen angefertigt, aus denen dann der Töpfer durch Abdruck in Lehm Negativformen herstellte.[28] Einen ähnlichen Vorgang kann man auch im Falle der Modelle mancher Melicer Ofenkacheln voraussetzen: eine in Parlers Intentionen arbeitende Werkstätte stellte offenbar Holzmodelle für den Töpfer her, der mit dem Ofenbau in den anläßlich der Inauguration Wenzels von Buřenice neu eingerichteten Innenräumen der Burg Melice betraut war. Dieser Töpfer fertigte dann aus den Modellen negative Abdrücke und tönerne Positivformen, aus denen die Originalkacheln entstanden.

Die Frage, wo dieser Kunsttöpfer gearbeitet hat, läßt sich vorläufig mangels an materiellen Quellen nicht beantworten. Vl. Nekuda sucht die Erzeugungswerkstätte der Melicer Kacheln in Kremsier,[29] was gar nicht unwahrscheinlich ist, wenn man bedenkt, daß diese Stadt damals Sitz des Olmützer Bischofs und einer Reihe kirchlicher Institutionen war. Allerdings ist nicht einmal die Urheberschaft eines Olmützer Meister auszuschließen. Wischau kommt kaum in Betracht, denn die örtliche Töpfertradition ist dort relativ jung. Jedenfalls wurden die Melicer Originalkacheln in einer einzigen Werkstätte hergestellt und man transportierte sie nach Bedarf an den Bestimmungsort.

Das entscheidende Wort bei der eindeutigen Beantwortung dieser Frage werden erst archäologische Funde und Untersuchungen der Formen bringen, aus denen die Melicer Kacheln entstanden sind. Solche Funde darf man mit Recht in Handwerkszentren erwarten, wie sie die Residenzstädte Olmütz und Kremsier vorstellten.

Die Verbreitung der Melicer Ofenkacheln.

Est ist gewiß bemerkenswert, daß es bisher nicht gelungen ist, Melicer Ofenkacheln an anderen Stellen Mährens zu erfassen. Aus historischen Gründen könnten wir weitere Exemplare auch in Olmütz voraussetzen, wo Wenzel von Buřenice seine Residenz auszubauen begann, vor allem aber in Kremsier, wo der Bischof damals doch residierte. Die Anwesenheit des bischöflichen Hofes in dieser mittelmährischen Stadt äußerte sich im Abglanz der höfischen kunst von Wenzels Prager Bauhütte (Wölbung des Presbyteriums der Kremsierer St.-Mauritz-Kirche). Die Profilierung der Wölbungsrippen und andere architektonische Details dieser Kirche finden ihre Analogien bei dem Altstädter Turm der Karls-Brücke in Prag (nach dem Jahr 1380) und im Säulensaal der Prager Burg (um das Jahr 1400).[30] Den vorhussitischen Umbau der genannten Kirche verbindet man manchmal mit dem Namen des Kremsierer Kapitelprobstes Ceněk von Lipá (1394–1417), der über seine Großmutter mit den Luxemburgern verwandt war. Auch in Olmütz sind Kontakte mit dem Prager Zentrum belegt, und zwar mit Johann Parler selbst (1401).[31]

Gegen Ende des vergangenen Jahrhunderts wurden in Kremsier mittelalterliche Topferöfen[32] und in einem von ihnen eine viereckige, grün glasierte Kachel mit

einem Löwenrelief entdeckt, die in hohem Maß der Kachel des Typs 6 aus Melice entspricht (Abb. 9). Unterschiede beruhen in einer Art Unbestimmtheit der Zeichnung des Kremsierer Exemplars, im verkleinerten Format (14×14 cm) und der Glasurfarbe. Doch lassen sich diese Unterschiede mit der Herstellung aus einer sekundären tönernen Form erklären, die durch Abdruck des Originals oder noch eher der Kopie einer Melicer Kachel entstanden ist. Die Datierung geht aus der Entstehungszeit des Melicer Ofens (1412–1416) hervor, die für die Erzeugung der Kremsierer Analogie ein datum post quem nahelegt.

Der Fund von Töpferöfen berechtigt die Vermutung, daß in Kremsier entweder ganze Öfen des Melicer Typs oder wenigstens Ofenkacheln existieren. Wenn man so prunkvolle Öfen auf der relativ entlegenen Burg Melice baute, kann man sie umso eher am Bischofssitz selbst erwarten, den die Kremsierer Burg einen beträchtlichen Teil des Mittelalters auf Kosten der Olmützer Residenz vorstellte. Doch fehlen bisher die materiellen Belege, die diese Annahme aus dem Bereich einer bloßen Hypothese erheben.

Ein weiterer Ort, wo man – sei es auch entfernte – Analogien der Melicer Kacheln zu suchen pflegt, ist das Kartäuserkloster in Dolany bei Olmütz (1388–1425). Am Vorabend der hussitischen Revolution, im Sturme sozialer, politischer und religiöser Wirren, war dieses Kloster einer der wenigen Orte, wo man die Anordnungen des Konstanzer Konzils respektierte und durchführte. Kein Wunder, daß es eines der Kampfziele der hussitischen Operationen in der Olmützer Gegend war: in der Nacht zum 2. Feber 1425 wurde es von den Hussiten überfallen und die kalixtinische Besatzung blieb dort bis zum Jahr 1437 liegen. Die systematischen archäologischen Grabungen legten den Großteil des ehemaligen Klosterareals frei; im reichen Fundgut treten besonders eine Kachelserie und die in situ erhaltene Feuerung eines Ofens in den Vordergrund.[33] V. Burian nimmt an, daß sie in Melice Analogien finden.[34] Auch Kontakte zwischen dem Dolaner Kloster und Burg Melice sind durch schriftliche Quellen belegt.

Ergebnisse

Das Ende des 14. Jahrhunderts bringt eine Verschärfung der bereits lange schwelenden sozialen und wirtschaftlichen Gegensätze; die ökonomische und geistige Polarisierung der mittelalterlichen Gesellschaft nimmt rapid zu und dieser Prozeß ergreift auch die Stützen des Feudalstaates – Adel und Kirche. Die Krisenerscheinungen äußern sich am deutlichsten im ideologischen Überbau der herrschenden Ordnung: in der Religion – die starr institutionalisierte und von den Massen der Gläubigen isolierte Kirche erfährt tiefe Erschütterungen, die den Verlust der letzten Autoritäts- und Vertrauensreste bedeuten. Der mittelalterliche Mensch verliert die jahrhundertalten Sekuritäten. Er sucht den Ausgang in Häresie und Sektierertum. Die herrschenden Klassen begreifen anscheinend noch nicht die Reichweite des nahenden Sturmes, der schon am Horizont wetterleuchtet und dessen erste Blitze sich im Kampf der mährischen Markgrafen Jodok und Prokop entladen. Sofern sie aber die Unlösbarkeit der Lage und das sich nähernde Kataklysma doch begreifen, verschließen sie sich in den „Elfenbeinturm" der das Weltende erwartenden höfischen Kultur. Den moralischen und politischen Zerfall beschleunigen Personen, die von Königs Gnaden wichtige Staats- und Kirchenämter bekleiden, ohne das geringste Interesse für die Geschicke dieser Institutionen zu besitzen. Sie führen eine hedonistische Lebensweise ohne Moral, auf ihre privilegierte Stellung in der mittelalterlichen Gesellschaftsstruktur pochend. Treffend charakterisiert diese Einstellung das Credo des Prager Erzbischofs Albík von Uničov: „Kein Getränk geht über Wein, keine Speise über Fleisch, keine Freude über das Weib." Kirchenämter sind nur Mittel zum Zweck: Existenzsicherung und Reichtum. Als geradezu klassisches Beispiel kann der Olmützer Bischof Wenzel Králík von Buřenice und sein absoluter Mangel in Interesse für die Geschicke der ihm anvertrauten Diezöse dienen, in der sich die durch die hussitische Idee entflammten Massen bemerkenswert radikalisieren.

In dieser gewitterschwülen Atmosphäre gipfelt die tschechische gotische Kultur mit prächtigen Glashausblüten eines schönen Stils, mit der Zärtlichkeit böhmischer Madonnen und der entmaterialisierten Geistigkeit gotischer Kathedralen, deren Filigranarbeit eher an Schmuck gemahnt als an architektonischen Dekor. Die Sucht nach ästhetischem Effekt siegt über das Ziel – das tiefe religiöse Erleben der Gläubigen. Der Lebensstil der Herrschenden war den Künstlern Gesetz und erfüllte ihren Vortrag mit Sinnlichkeit und Erotik, die sich in die verschiedensten raffinierten Formen verkleideten. Man denke doch nur an die entblößten Gestalten in den Miniautrhandschriften Wenzels IV. oder an die Fragmente nackter Frauenfiguren der Melicer Kacheln. Als wären sich die Künstler des kommenden Untergangs einer Epoche bewußt gewesen – die bildende Kunst gelangt nach jahrhundertelangem Werdegang zu einem Gipfel...

Damals kommt der Prager Kleriker Wenzel von Buřenice in das mährische Olmütz, nachdem er das Amt eines Probstes des Wischehrader Kapitels für den einträglicheren Bischoffstuhl eingetauscht hatte. Der bisherige Prager Erzbischof Albík von Uničov übernimmt, angewidert von einem Amt, das ihm nur Sorgen mit Hus und der Reformpartei bereitete, den freigewordenen Sitz am Wischehrad, während ein weiterer Günstling des Königs, Konrad von Vechta, Interesse äußert, seinen Olmützer Bischofssitz gegen das Prager Erzbischofsamt einzutauschen. Dieser im Winter 1412–13 ohne Bewilligung der päpstlichen Kurie und ausschließlich von materiellen Interessen diktierte Handel empörte Magsiter Jan Hus und wurde zum Gegenstand erbitterter Kritiken der Reformbewegung. Wie aus den folgenden Ereignissen hervorgeht, faßte Wenzel von Buřenice sein neues Amt als Verwirklichung seiner persönlichen Ambitionen und Stärkung der königlichen Politik in Mähren auf. Die kirchlichen Interessen hielt er – sofern er sie nicht ganz überging – für das Mittel zur Erreichung der beiden Ziele. Gleich nach seiner Inauguration begann

er mit dem Ausbau seiner Bischofssitze; diese war mit der Neuausstattung der Innenräume verbunden, die der Geschmack der von echt christlicher Armut der Kirche himmelweit entfernten Prager Metropole diktierte. Damals bestellte er bei erstklassigen Künstlern Kachelserien, aus denen prunkvolle Öfen für seine Residenzen gebaut wurden. Die Themenwahl der Reliefe sollte Ruhm und Macht des Bauherrn und neuen Herrschers der Olmützer Diözese verherrlichen. Die Wappensymbole sprachen stolz von allen wichtigen und vor allem einträglichen Ämtern, die Wenzel von Buřenice im Laufe seiner höfischer Karriere gesammelt hatte. Den Dekor der Kacheln ergänzten die bereits erwähnten Aktfiguren der durchbrochenen Reliefpaneele, deren Sinnlichkeit sich raffiniert unter biblischer Thematik tarnt.

Die Ausgrabungen auf dem Areal der Burg Melice und die Veröffentlichung der dort geborgenen Funde öffneten ungewöhnlich vielseitige und tiefe Einblicke in das Leben der mittelalterlichen Menschen und ihrer materiellen Welt. Sie brachten vielsagende Arbeitsbelege des Töpferhandwerks, dessen Erzeugnisse bisher zu den wenig beachteten Denkwürdigkeiten der mittelalterlichen Kultur gehörten. Alle siebzehn Kacheltypen repräsentieren mit weiteren Ergänzungsteilen im großen und ganzen einen kompletten Ofenkörper, der sich aus der Funktonsqualität und Quantität des Kachelensembles rekonstruieren läßt (Abb. 25). Es handelt sich also um einen seltenen Beleg, den bei uns ersten, zeitlich, technologisch, künstlerisch und historisch homogenen Fundkomplex von Kacheln aus vorhussitischer Zeit. Aus unseren Untersuchungen geht weiter hervor, daß es auf Bestellung gefertigte Erzeugnisse waren, deren Originale man wohl kaum außerhalb des Olmützer Bistums suchen kann. Den wissenschaftlichen Wert dieses Fundkomplexes erhöht das einwandfrei bestimmte Entstehungsdatum des Ofens und die Feststellung des Bauherrn. Die vereinheitlichenden Elemente der Kachelgruppe sind künstlerischer Natur (Verwendung gemeinsamer Dekormotive – Lilie, Rosette, Eselsrücken), technischer (Farbe und Magerung des Töpfertons, Farbe und Art der Glasur, Ausmaße und ihre gegenseitigen Verhältnisse) und konstruktiver Art (Kacheltypen für die Feuerung, den Oberbau, das Gesims und die Krönung). Aus den angeführten Gründen schlage ich vor, diese Kachelserie mit dem Namen „Melicer Gruppe gotischer Kacheln" zu bezeichnen.

Die Melicer Kacheln sind nicht nur archäologische Belege der materiellen Kultur, sondern auch Zeugen der Zeit und der gesellschaftlichen Entwicklung am Umbruch des 14. und 15. Jahrhunderts, die die Sprache authentischer Denkmäler führen. Ihre Bedeutung überschreitet den Rahmen der Wischauer Region: wenn wir diese Kacheln als untrennbaren Bestandteil des mittelalterlichen Kulturerbes ansehen, können wir sie ruhig zu den Werken zählen, mit denen das gotische Kunsthandwerk aus vorhussitischen Zeiten in den Böhmischen Ländern gipfelte. Die Melicer durchbrochenen Rosetten stellen auch vom typologischen Standpunkt den Schlußstein der heimischen Entwicklung vor. Niemals mehr sollte sich dieser der gotischen Zeit eigene Kacheltyp zu so wirksamen und technisch anspruchsvollen Formen entfalten. Mit seinem künstlerischen und historischen Wert steht der Melicer Ofen neben den gotischen Öfen an Siegmunds Budaer Königshof. In Ungarn, wo die künstlerische Entwicklung durch revolutionäre Ereignisse nicht gewaltsam unterbrochen wurde, schreitet der Aufschwung des Ofenmachergewerbes ungehindert fort, um in der Mitte des 15. Jahrhunderts mit den glänzenden sogenannten Ritteröfen zu luminieren. Der Stillstand der mährischen Kachelkunst im 15. Jahrhundert und die geänderte politische Lage öffneten den ungarischen Produkten auch den Weg nach Mähren. Die Originalstücke der Budaer Kacheln, vor allem ihre heimischen mehr oder weniger guten Kopien oder Exemplare, die von Budaer Kacheln inspiriert waren, beherrschten dann in der nachhussitischen Zeit des 15. und zu Beginn des 16. Jahrhunderts das Sortiment des mährischen Kachelfonds.

Abkürzungen

AAC	Acta Archaeologica Carpathica, Kraków
ArchRozhl	Archeologické Rozhledy, Praha
BpR	Budapest Régiségei
ČNM	Časopis Narodniho Muzea V Praze, Praha
FolArch	Folia Archaeologica, Budapest
Holl 1958	*Holl I.:* Középkori kályhacsempék Magyarországon I. BpR 18 (1958) 211–300.
Holl 1971	*Holl I.:* Középkori kályhacsempék Magyarországon II. BpR 22 (1971) 161–207.
PamArch	Památky arceologické, Praha
SbornikAUČAV	Sbornik Acad. Ustav České Akademie Vied, Brno
ZbornikSNM	Zbornik Slovenského Narodného Múzea, Bratislava

Anmerkungen

1. *I. Holl:* 1958, 211–300.
2. *Z. Smetánka:* Základy uhersko-česko-polské skupiny pozdněgotických kachlu (Grundzüge der ungarisch-böhmisch-polnischen Gruppe spätgotischer Kacheln), PamArch 52 (1961) 592–598.
   J. Kouba: Další doklady česko-uherských styků v oblasti středověké keramiky (Weitere Belege für böhmisch-ungarische Kontakte auf dem Gebiet der mittelalterlichen Keramik), ČNM 133 (1964) 185–199.
   P. Michna: Funde der ungarisch-böhmisch-polnischen Gruppe spätgotischer Kacheln in Mähren, AAC 12 (1971) 249–259.
   P. Michna: Ein Beitrag der historischen Archäologie zur Geschichte des sog. „Königshauses" in Brünn, VVM 24 (1972) 264–271.
   P. Michna: Archäologische Nachweise der mährisch-ungarischen Beziehungen im 15. Jahrhundert, FA 25 (1974) 179–203.
   Š. Holčík: Ein Kachelofen aus dem 15. Jh. auf der Bratislavaer Burg, Zborník SNM, Hist. 66 (1972) 101–116.
   A. B. Král: Unikátní nález „rytířských" kamen ze 16. století (Der einzigartige Fund eines „Ritterofens" aus dem 16. Jahrhundert, Jižní Morava 10 (1974), 53–60.
3. Muzeum Vyškovska ve Vyškově na Moravě (Museum der Region Wischau in Wischau, Mähren).
4. *P. Michna:* Melická skupina gotiských kachlů (Příspěvek k poznání uměleckého řemesla doby předhusitské na Moravě) (Die Melicer Gruppe gotischer Kacheln [Beitrag zur Kenntnis des Kunsthandwerks der vorhussitischen Zeit in Mähren]) Umění 24 (1976), 148–158.
5. Daß dies geschehen konnte, ist dem Verständnis und allseitigen Entgegenkommen Herrn PhDr. František Jordáns, Direktors des Museums in Wischau, zu verdanken.
6. CDB I, Nr. 115.
7. CDM VII., Nr. 245.
8. *J. Zháněl:* Biskupský hrad Melice I. (Die Bischofsburg Melice I.), 24.
9. *Derselbe:* Biskupský hrad Melice I. (Die Bischofsburg Melice I.), Zpr. vlast, muzea ve Vyškově, Nr. 71, Juli 1967; Zpr. vlast. muzea ve Vyškově, Nr. 72, Oktober 1967; III., Zpr. vlast muzea ve Vyškově, Nr. 73, Oktober 1971.
10. Neben frühhistorischen belegen archäologische Entdeckungen die Besiedlungskontinuität von der großmährischen Epoche bis ins Mittelalter. Vergl. *P. J. Michna:* Archeologické nálezy z výzkumu hradu Melic na Vyškovsku (Archäologische Funde aus der Untersuchung der Burg Melice in der Gegend Wischau), Vlast. věstník moravský 26. (1974) Nr.1. 61–78.
11. *J. Zháněl:* Biskupský hrad Melice III. (Die Bischofsburg Melice III.), 8.
12. *K. Strauß:* Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Deutschland, Österreich und Skandinavien, II. Teil. Basel 1972, 19. Tafel 17.
13. *Derselbe,* 1. c., Taf. 16.
14. *J. Zháněl:* Kulturní památky (Kulturdenkmäler), in: Vyškovsko, Vlastivěda Moravská, Brno 1965, 245–256, Abb. 11. – *Derselbe:* Průvodce po vyškovském muzeu (Führer durch das Wischauer Museum), Zprávy vlast. muzea ve Vyškově, Dezember 1963, Nr. 49–50. – *Derselbe:* Výkop biskupského hradu Melic (Ausgrabung der Bischofsburg Melice), Sborík III. Au CSAV, Brno 1963–64, 223–228.
15. Zum letzten Mal äusserte J. Kouba in einer wissenschaftlichen Veröffentlichung Zweifel an Zháněls Datierung in die vorhussitische Zeit, in: Seminář o středověké keramice, konaný ve dnech 19.–22.5. 1959. Opava 1969, 18.
16. *J. Loserth:* Das granum catalogi praesulum... Wien 1892, 55–57. Übersetzt von Jan Svoboda im Jahr 1974.
17. *Derselbe,* 1. c., 56.
18. *Holl* 1958 211–300. *Holl* 1971, 161–207.
19. *Holl* 1958, Abb. 52.
20. *D. Menclová:* České hrady, II. díl (Böhmische Burgen II. Teil), Praha 1972, 194.
21. *Dieselbe,* 1. c., 194.
22. *F. M. Bartoš:* Čechy v době Husově. České dějiny II/6. (Böhmen in der Zeit Hussens. Böhmische Geschichte II/6), Praha 1947, 469.
23. *L. Hosák:* Olomoucký patriciát v boji proti husitskému revolučnímu hnutí (Das Olmützer Patriziat im Kampf gegen die hussitische Revolutionsbewegung), Acta Universitatis Palacianae Olomucensis, Historica I, 1960, 11.
24. *L. Zolnay–E. Szakál:* Der gotische Skulpturenfund in der Burg von Buda, Budapest, 1976.
25. *D. Líbal:* Gotická architektura v Čechách a na Moravě (Gotische Architektur in Böhmen und Mähren), Praha 1948, 113.
26. *Em. Poche:* Umělecké řemeslo (Kunsthandwerk), in: České umění gotické 1350–1420, Praha 1970, 326.
27. Dieser Technik begegnet man bei der zeitgenössischen gotischen Tafelmalerei. Vergl. beispielsweise *Kropáček, J. – Stádník, K.:* K restauraci týnského oltáře mistra IP (Zur Restaurierung des Theiner Altars des Meisters IP), Umění 15, 1967, 586–599.
28. *A. W. von Molthein:* Der gotische Ofen auf der Veste Hohensalzburg, seine vermutliche Herkunft and ähnliche Arbeiten in Österreich, Kunst und Kunsthandwerk 8, 1905, 237–238.
29. *Vl. Nekuda:* Nálezy středověkých hrnčířských pecí na Moravě (Funde mittealterlicher Töpferöfen in Mähren), Acta musei Moraviae 48, 1963, 61.

30. *V. Jůza–I. Krsek–J. Petru–V. Richter:* Kroměříž (Kremsier), Praha 1963, 18.
31. *Dieselben:* l. c., 19.
32. *J. Slovák:* Starověká hrnčířská pec v Kroměříži (Ein altertümlicher Töpferofen in Kremsier), Časopis vlast. spolku mus. v Olomouci, Nr. 35, 1892, 85–88.
33. *V. Burian:* Nálezy z husitského opevnění Kartouzky v Dolanech u Olomouce (Funde aus der hussitischen Befestigung des Kartäuserklosters in Dolany bei Olmütz), ArchRozhl 12 (1960) 204–212. – *Derselbe:* Nálezy z kartuzie a husitského opevněni v Dolanech (výzkum 1963) (Funde aus dem Kartäuserkloster und der hussitischen Befestigung in Dolany. Forschung 1963), Práce odb. spol. věd Vlastivědného ústavu v Olomouci, Nr. 6, 1965.
34. *Derselbe:* Nálezy z husitského opevnění Kartouzky v Dolanech u Olomouce (Funde aus der hussitischen Befestigung des Kartäuserklosters in Dolany bei Olmütz), ArchRozhl 12 (1960) 207.

PAVEL MICHNA

GÓTIKUS KÁLYHACSEMPÉK A MORVAORSZÁGI MELICE VÁRÁBÓL

A budai királyi palota középkori kályhacsempe leleteinek közzététele a külföld kutatóit is arra sarkalta, hogy saját országaiban feltárják az anyagi kultúra e jelentős csoportjának emlékeit. Igy került sor annak a vitatott korú kályhacsempe együttesnek feldolgozására is, melyet dr. Jan Zháněl orvos talált a morvaországi Melice várának feltárása során, a harmincas években.

A Vyškov melletti Melice vára az olmützi püspökök birtoka volt. Első említését 1339-ből ismerjük, pusztulása a huszita háborúkban következett be.

A várásatás legjelentőseb leletei a színes mázas kályhacsempék voltak. A 134–137 darabra becsülhető csempeanyag 17 különböző típusba sorolható. Az 1–11. típushoz (1–8, 10–12. kép) négyszögű és háromszögű, lapos domborműves darabok tartoznak, figurális vagy geometrikus díszítéssel. Anyaguk szürkés rózsaszín, közepesen szemcsézett, jól égetett agyag. A homloklapokat áttetsző máz borítja.

A 12–13. típus (14, 15, 24 kép) nem csempe csak borítólap. A 14–17. típus (16, 20; 17, 21; 18, 22, 23) a fülkés áttört homlokoldalú csempék csoportjába tartozik. A 15. kivételével sarok darabok. Anyaguk szürkésrózsaszín, finom, erősen átégett agyag. Az áttört homloklapokat, s a fülkék belsejét itt is áttetsző máz borítja.

Valószínűleg ugyanahhoz a kályhához tartoztak az 1–7. típusba nem sorolható, kisebb figurális és egyéb töredékek (14, 26, 27. kép).

A csempéket az ásató Zháněl a husziták előtti korra, a szakemberek a 15–16. századfordulóra datálják.

A pontosabb datálás lehetőségét néhány csempe heraldikus ábrázolása segíti elő. Ezek között található ugyanis a „Králik"-nak (Kis király) nevezett Buřenicei Vencel (†1416) címere is, aki 1412–1416 között volt olmützi püspök, s mint ilyen a vár birtokosa. Három másik csempe ugyancsak Králikra utal, kettő korábban betöltött tisztségeire (visehradi prépostságára az 5. típus, cseh kancellári hivatalára a 6. típus), a harmadik pedig a pápai udvarhoz fűződő szoros kapcsolataira (4. típus). Utolsó hivatalát, az olmützi püspökséget idézi a hat piramissal díszített címerpajzs (2. típus) és valószínűleg a morva sas is (7. típus).

Mindezek alapján joggal feltételezhető, hogy a kályhát Buřenicei Vencel megrendelésére, 1412–1416 között készítették.

Králik szoros kapcsolatban állt IV. Vencel udvarával, rezidenciája a prágai udvari kultúra szellemében működött. Pompakedvelésére források is utalnak. Melice várát valószínűleg átépíttette, de legalábbis újra díszíttette, amiről a kályhacsempéken túl egyéb leletek is tanúskodnak. A kályhacsempék formakincsének eredete a prágai udvar felé mutat. A prágai Szent Vid katedrális mérműveinek, s a Szent Vencel kápolna kovácsoltvas pasztofórumának parleri elrendezése tükröződik az áttört mérműves csempéken. A budai udvar közvetlen hatása ellen a királyi testvérek, Vencel és Zsigmond szembenállása szól, nem valószínű, hogy a dinasztikus harcokban királya mellett hűségesen kitartó Králik Magyarországról hozatott volna mestereket kályhája felépítéséhez. A csempék közötti különbségek is más-más műhely közreműködésére utalnak.

A melicei kályhacsempék készítési helye bizonytalan. Legvalószínűbb a morvaországi Kroměřyz, ahol égetőkemencéket is tártak fel, végleges eredményt azonban csak további ásatások hozhatnak.

A cseh-morva anyagban közvetlen párhuzam nélkül álló jellegzetes kályhacsempe együttest, ami mind művészeti, mind technikai szempontból Zsigmond budai kályhái mellé helyezhető, méltán tarthatjuk a huszita korszak előtt virágzó cseh-morva gótikus művészet jelentős alkotásának, s ennek értelmében önálló „melicei kályha csoportjá"-nak.

Morvaországban a huszita harcok megakasztották a további belső fejlődést. A huszita korszak után a megváltozott politikai viszonyok megnyitották a magyar termékek útját Morvaország felé, így a kényszerű szünet után a 15. sz. hátralevő részében, s a 16. sz. elején már budai hatások érezhetők a morva kályhacsempéken.

Abbildungen

Abb. 1. Drache. Tafelkachel des 1. Typs (18,5–15 cm)
Abb. 2. Wappen des Olmützer Bistums. Tafelkachel des 2. Typs (19,5X19,5 cm)
Abb. 3. Familienwappen Wenzels von Burenice. Tafelkachel des 3. Typs (10X18 cm)
Abb. 4. Wappen der päpstlichen Kurie. Tafelkachel des 4. Typs (18,5X18,5 cm)
Abb. 5. Schildknappen mit dem Wappen des Wischechrader Kapitels in Prag. Tafelkachel des 5. Typs (18,5X18,1 cm)
Abb. 6. Bőhmische Lőwe. Tafelkachel des 6. Typs (18,5X18,5 cm)
Abb. 7. Mährischer Adler (?) I. Tafelkachel des 7. Typs (19X19 cm)
Abb. 8. Mährischer Adler (?) II. Tafelkachel des 8. Typs (19X19 cm)
Abb. 9. Bőhmischer Lőwe auf einer Kope des Typs 6 aus Kremsier (14X14 cm)
Abb. 10. Raubvogel einen Hasen (Kaninchen?) schlagend. Tafelkachel des 9. Typs (17,5X18 cm)
Abb. 11. a, b. Ergänzungskachel mit halbzylinderförmigen Kammer des 10. Typs. Vorderseite mit Blend-Masswerk, Rückseite mit Heizöffnung (9X18 cm)
Abb. 12. Krőnungskachel mit Blend-Masswerk des 11. Typs (Schenkellänge 27 cm)
Abb. 13. Kaminartiger Aufsatz. Erhaltene Hőhe 16 cm.
Abb. 14. Reliefierte Verblendplatte des 12. Typs (51X 14,5 cm)
Abb. 15. Durchbrochene Gesimskachel des 13. Typs (22X16 cm)
Abb. 16. Nischenkachel mit Rosette I, Eckwariante, Typ 14 (21,5X33 cm)
Abb. 17. Nischenkachel mit Rosette II, Typ 15 (21,5X 33 cm)
Abb. 18. Nischenkachel mit Stern, Eckwariante, Typ 16 (21,5X33 cm)
Abb. 19. Nischenkachel mit Rosette I, Eckwariante, Typ 14. Ortogonalprojektion und Schnitte.
Abb. 20. Nischenkachel mit Rosette I, Typ 14. Ortogonalprojektion und Schnitte.
Abb. 21. Nischenkachel mit Rosette II, Typ 15. Ortogonalprojektion und Schnitte.
Abb. 22. Nischenkachel mit Sternmuster, Eckwariante, Typ 16. Ortogonalprojektion und Schnitte.
Abb. 23. Nischenkachel mit Dreipass, Eckwariante, Typ 16. Ortogonalprojektion und Schnitte.
Abb. 24. Durchbrochene Gesimskachel des 13. Typs. Ortogonalprojektion und Schnitte.
Abb. 25. Kachelofen aus Melice bei Vyškov in Mähren, ČSSR. Schematische Rekonstruktion. Entwurf: Autor. Zeichnung: Dr. Augustin Šik.
Abb. 26. Keramische Bauteile mit Krabben. Avers und Revers.
Abb. 27. Keramische Fragmente Figuralen Plastiken. Die Striche Bruchlinie; die Punkte – Rekonstruktion; Übrige – Schnittlinie.

Képjegyzék

1. kép. Sárkány. 1. típus (18,5–15 cm)
2. kép. Az olmützi püspökség címere. 2. típus (19,5 X 19,5 cm)
3. kép. Buřenicei Vencel családi címere. 3. típus (10 X 18 cm)
4. kép. A pápai kuria címere. 4. típus. (18 X 18,5 cm)
5. kép. Pajzshordozó, a Prága-visehradi káptalan címerével. 5. típus (18,5 X 18,1 cm)
6. kép. Cseh oroszlán. 6. típus (18,5 X 18,5 cm)
7. kép. Morva sas (?) I. 7. típus (19 X 19 cm)
8. kép. Morva sas (?) II. 8. típus (19 X 19 cm)
9. kép. A cseh oroszlán a 6. típus egy kroměříži másolatán (14 X 14 cm)
10. kép. Nyúlra lecsapó ragadozó madár. 9. típus (17,5 X 18 cm)
11. kép. a, b. Kiegészítő csempe félhengeres fülkével. 10. típus. Az előlapon vakmérmű, a hátoldalán fűtőnyílás (9 X 18 cm)
12. kép. Háromszögű csempe, a 11. típus vakmérmű díszítésével (H. 27 cm)
13. kép. Oromdísz (jelenlegi m. 16 cm)
14. kép. A 12. típus domború díszítésű borítólapja (51 X 14,5 cm)
15. kép. A 13. típus áttört koronázó csempéje (22 X 16 cm)
16. kép. Fülkés csempe, az 1. sz. rozettával. Sarok-változat. 14. típus (21,5 X 33 cm)
17. kép. Fülkés csempe, a 2. sz. rozettával, 15. típus (21,5 X 33 cm)
18. kép. Fülkés csempe csillaggal. Sarok-változat. 16 típus (21,5 X 33 cm)
19. kép. Fülkés csempe az 1. sz. rozettával. Sarok-változat 14. típus. Nézet és metszetek.
20. kép. Fülkés csempe az 1. sz. rozettával. 14. típus. Nézetek és metszetek.
21. kép. Fülkés csempe a 2. sz. rozettával. 15. típus. Nézet és metszetek.
22. kép. Fülkés csempe csillaggal. Sarok-változat. 16. típus. Nézetek és metszetek.
23. kép. Fülkés csempe háromkaréjjal. Sarok-változat. 16. típus. Nézetek és metszetek.
24. kép. A 13. típus áttört koronázó csempéje. Nézet és metszetek.
25. kép. A melicei kályha sematikus rekonstrukciója. Terv: a szerző. Kivitel: Dr. Augustin Šik.
26. kép. Kúszóleveles részletek. Elő- és hátoldal.
27. kép. Figurális díszítés töredékei. Vonalkázás: törésvonal. Pontozás: rekonstrukció.

1

2

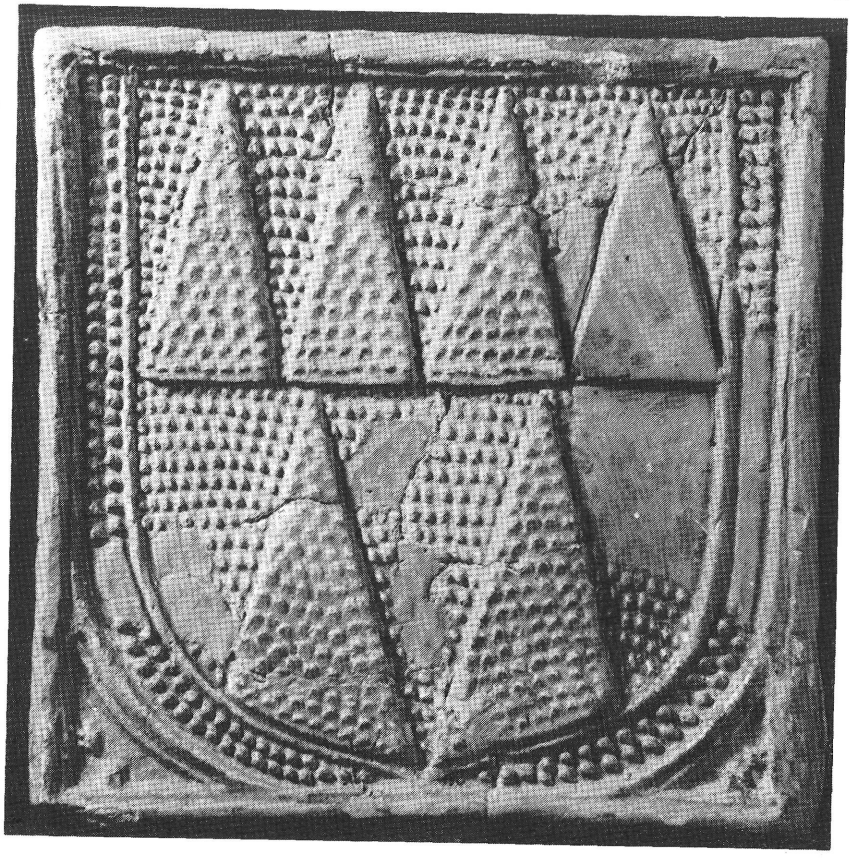

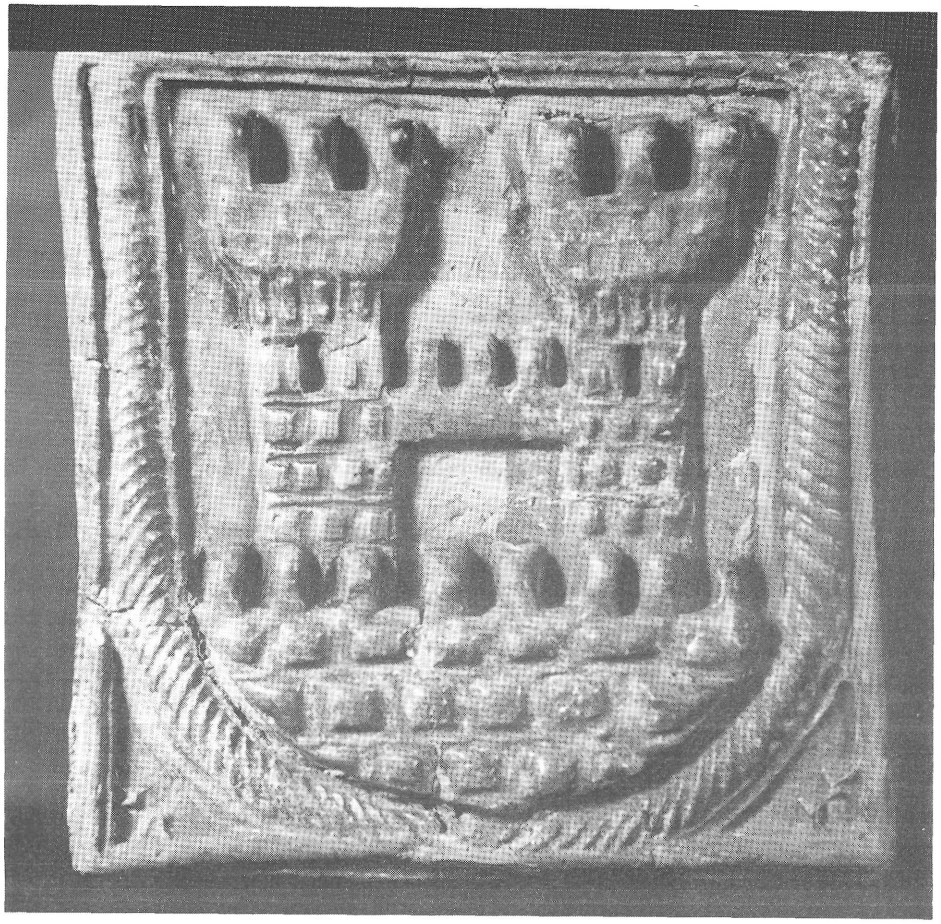

3

4

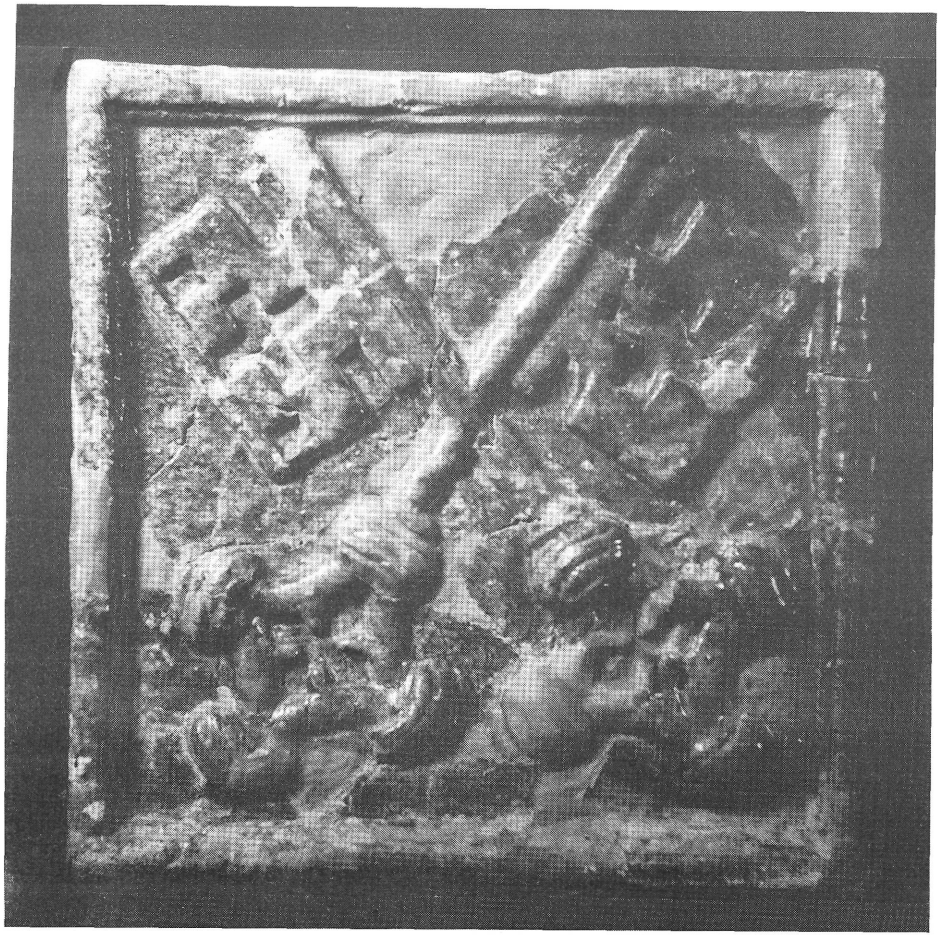

5

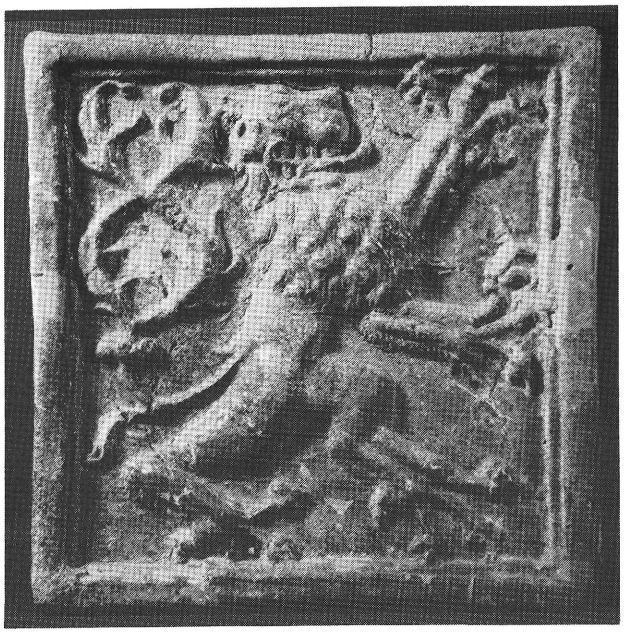

6

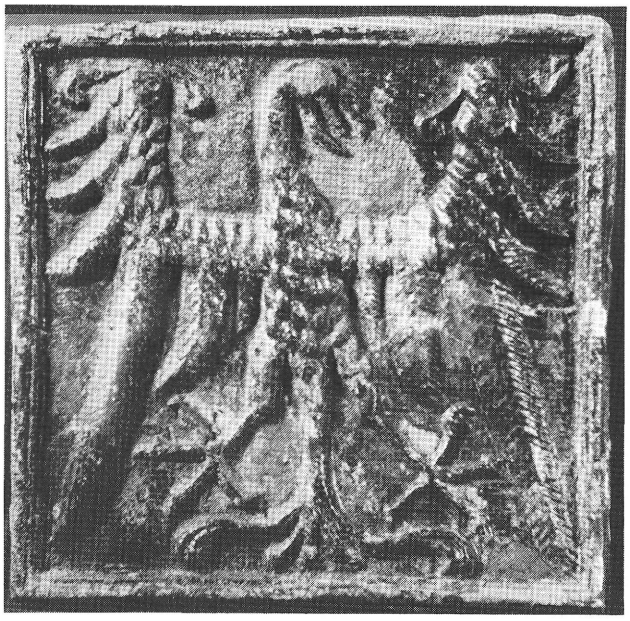

7

8

9

10

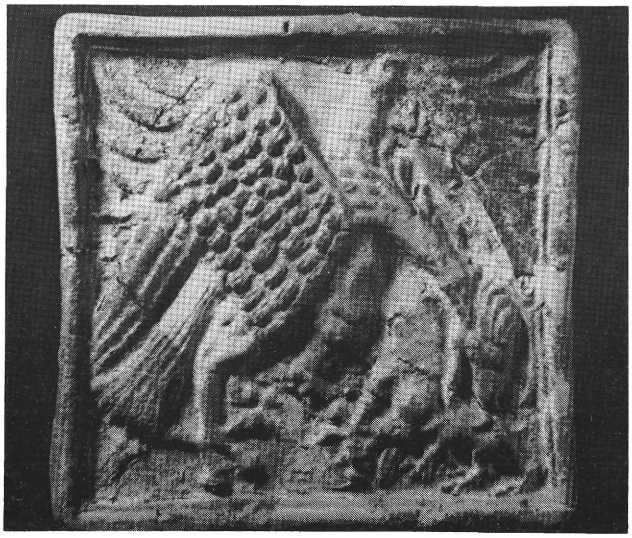

11/a

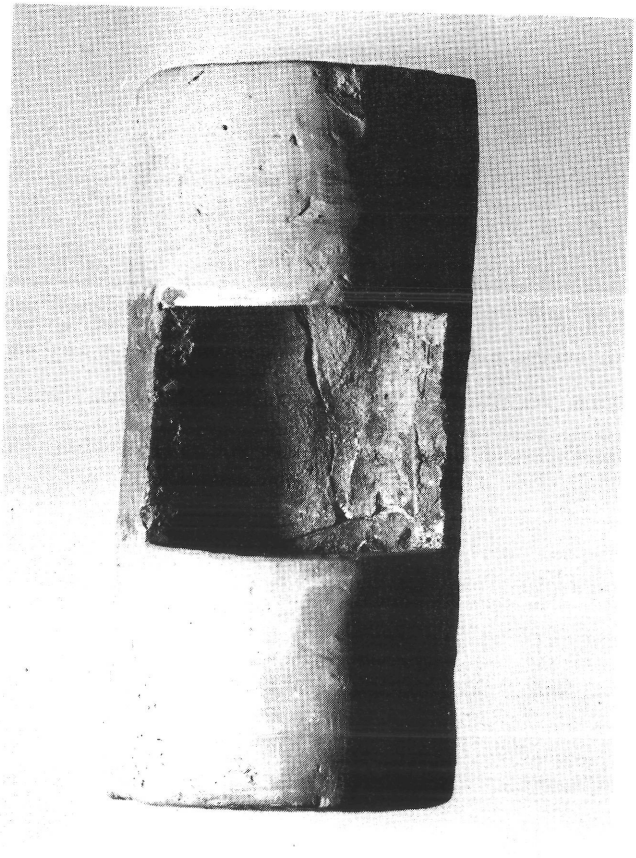

11/b

12

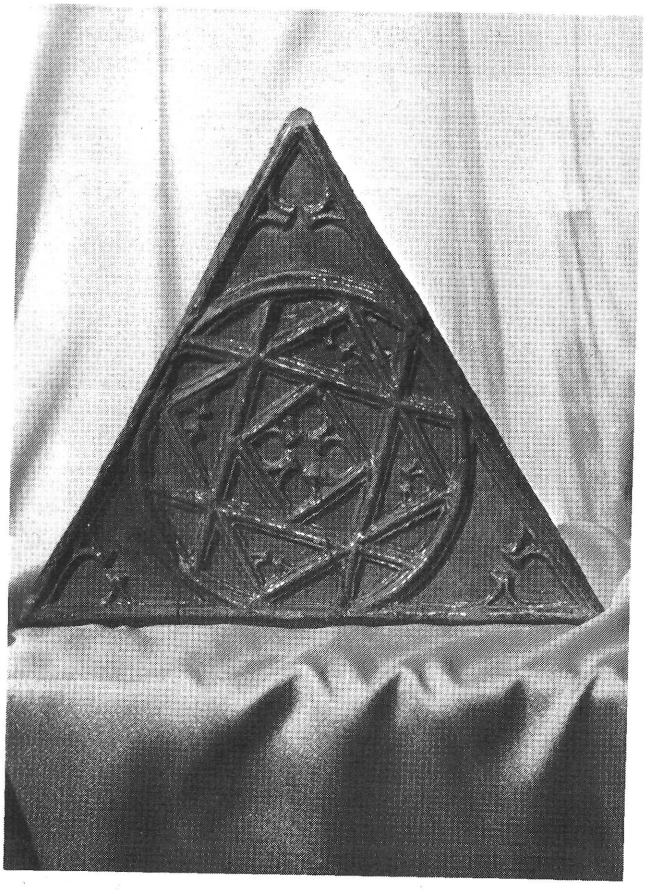

13

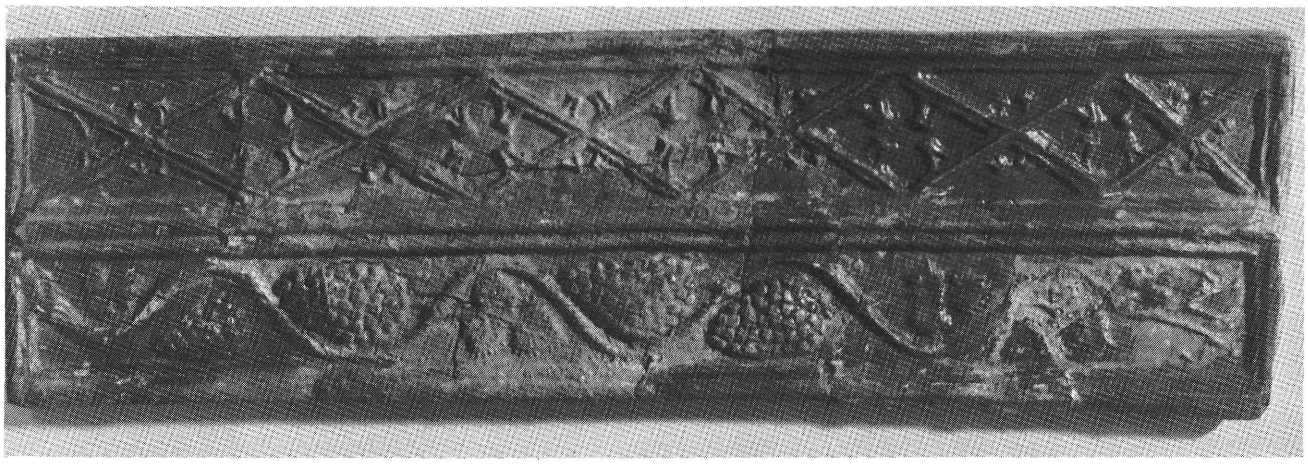

14

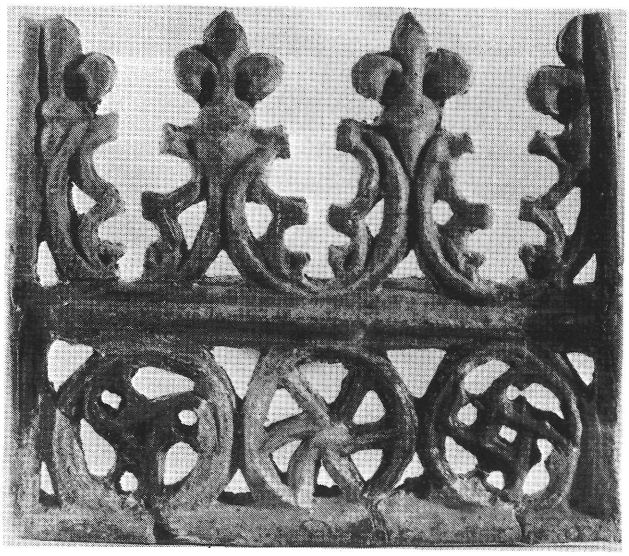

15

16

17

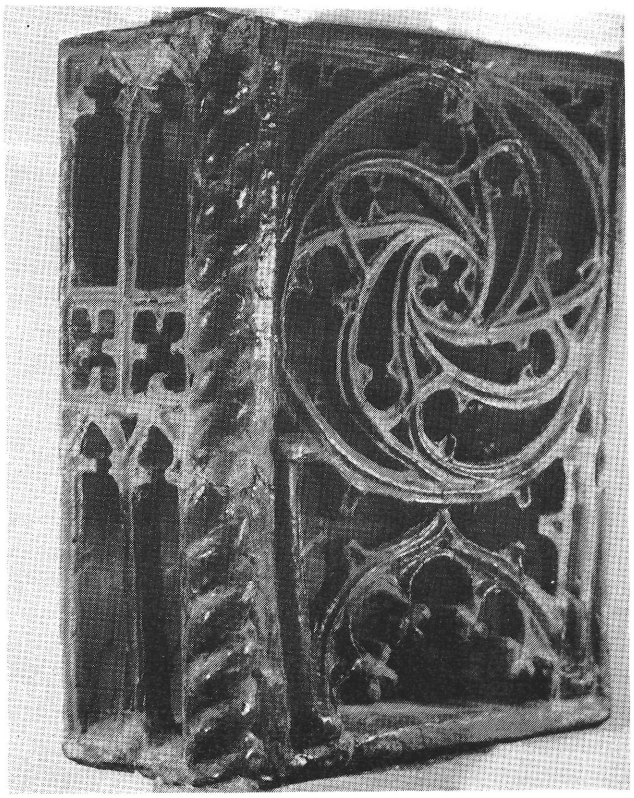

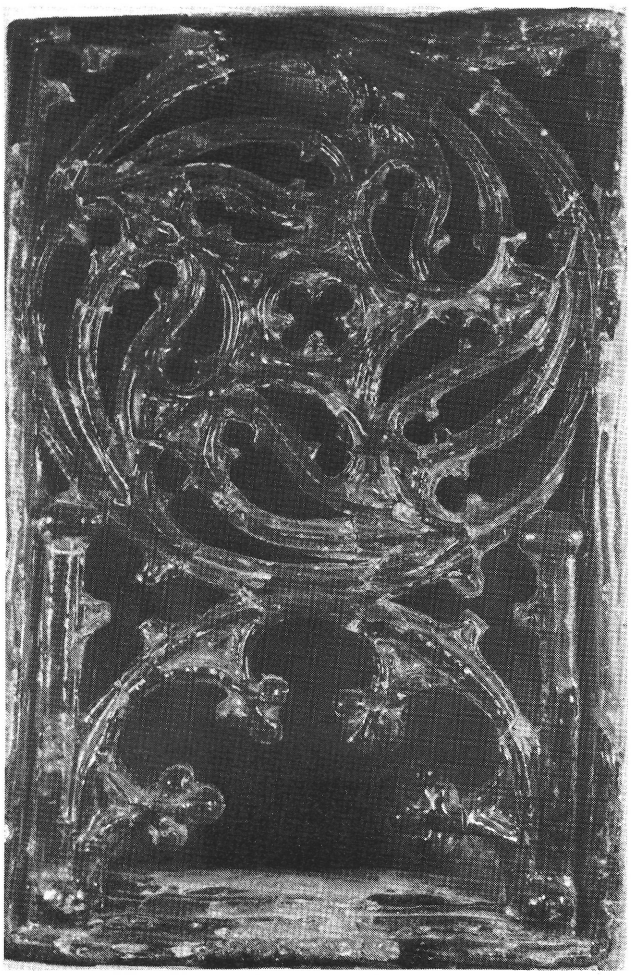

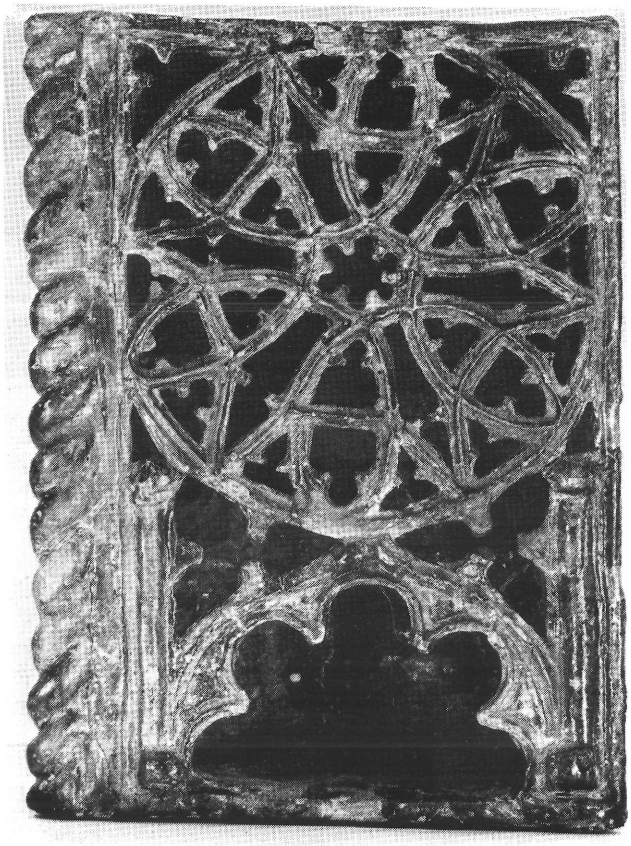

18

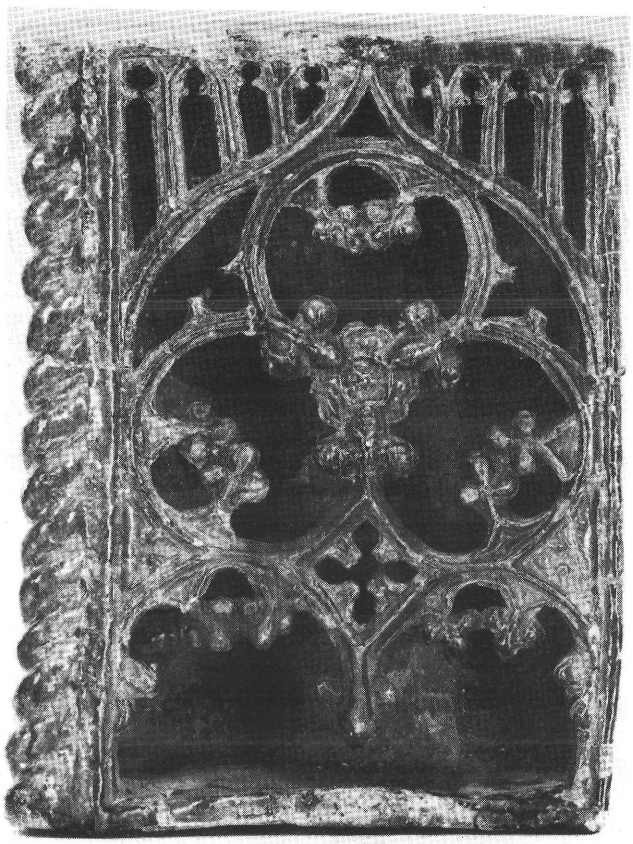

19

20

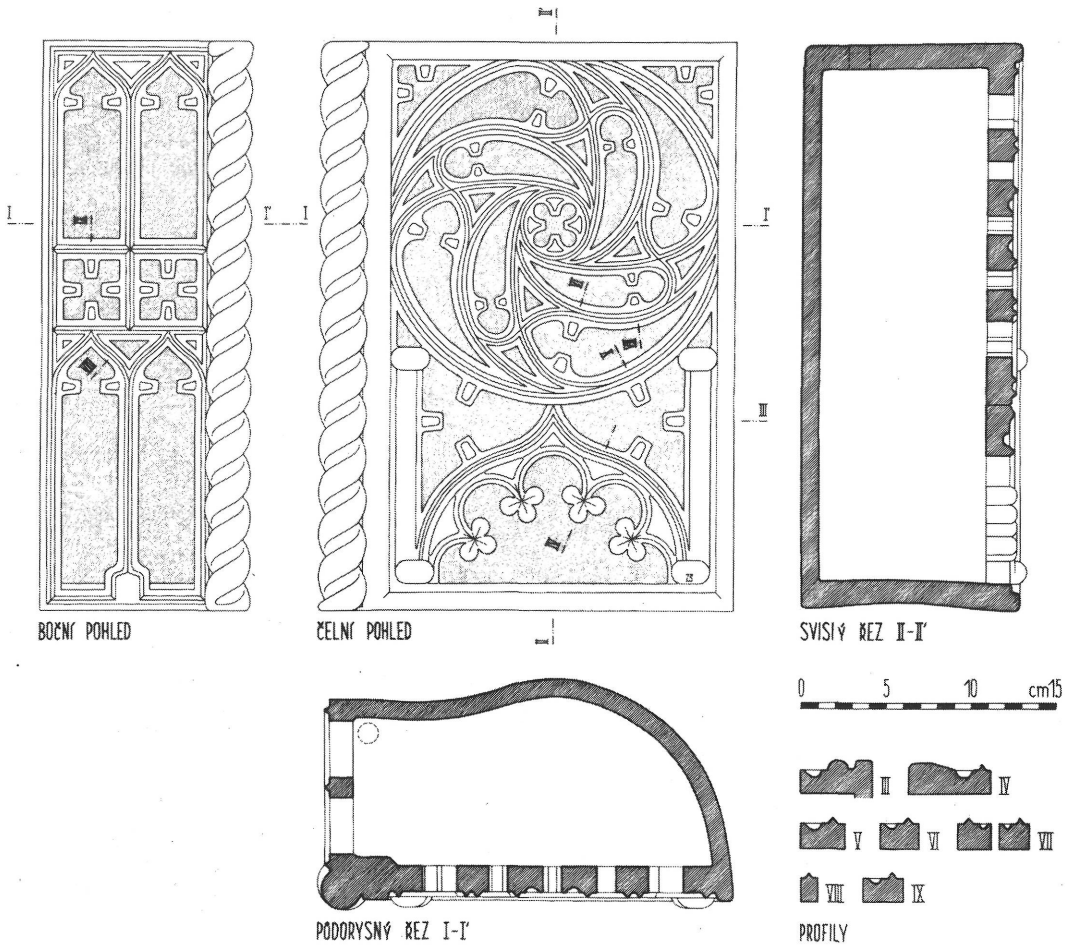
I
I'
I
I'
II
I
BOČNÍ POHLED
ČELNÍ POHLED
SVISLÝ ŘEZ II-II'
0
5
10
cm15
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
PODORYSNÝ ŘEZ I-I'
PROFILY

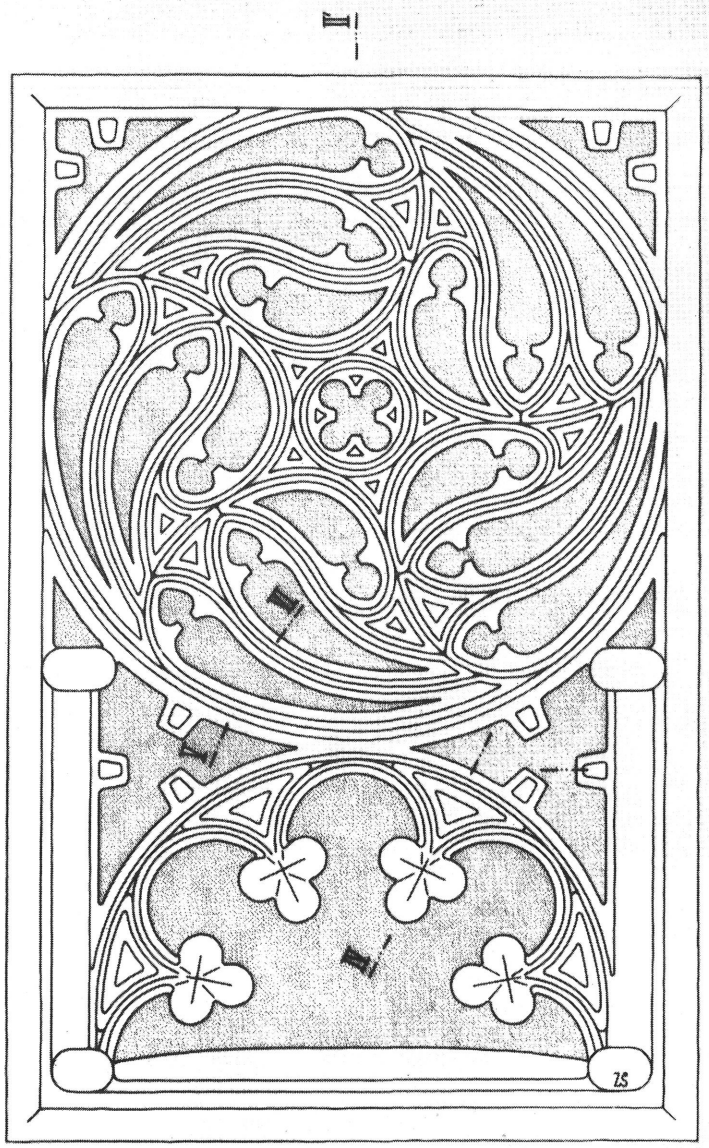

ČELNÍ POHLED

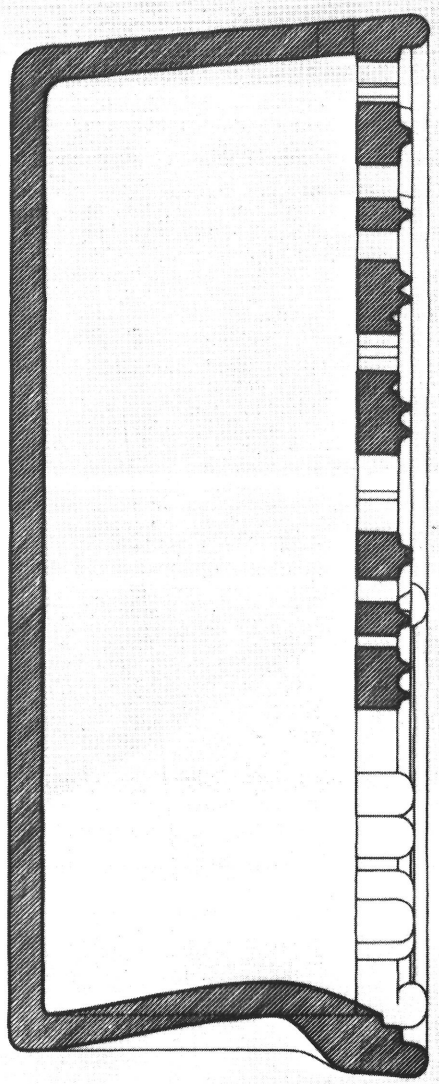

SVISLÝ ŘEZ II-II'

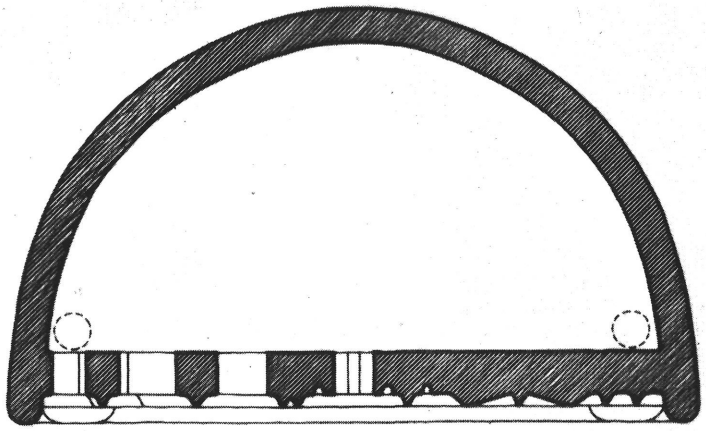

PŮDORYSNÝ ŘEZ I-I'

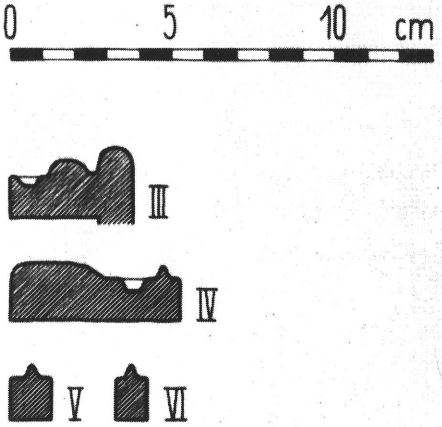

PROFILY

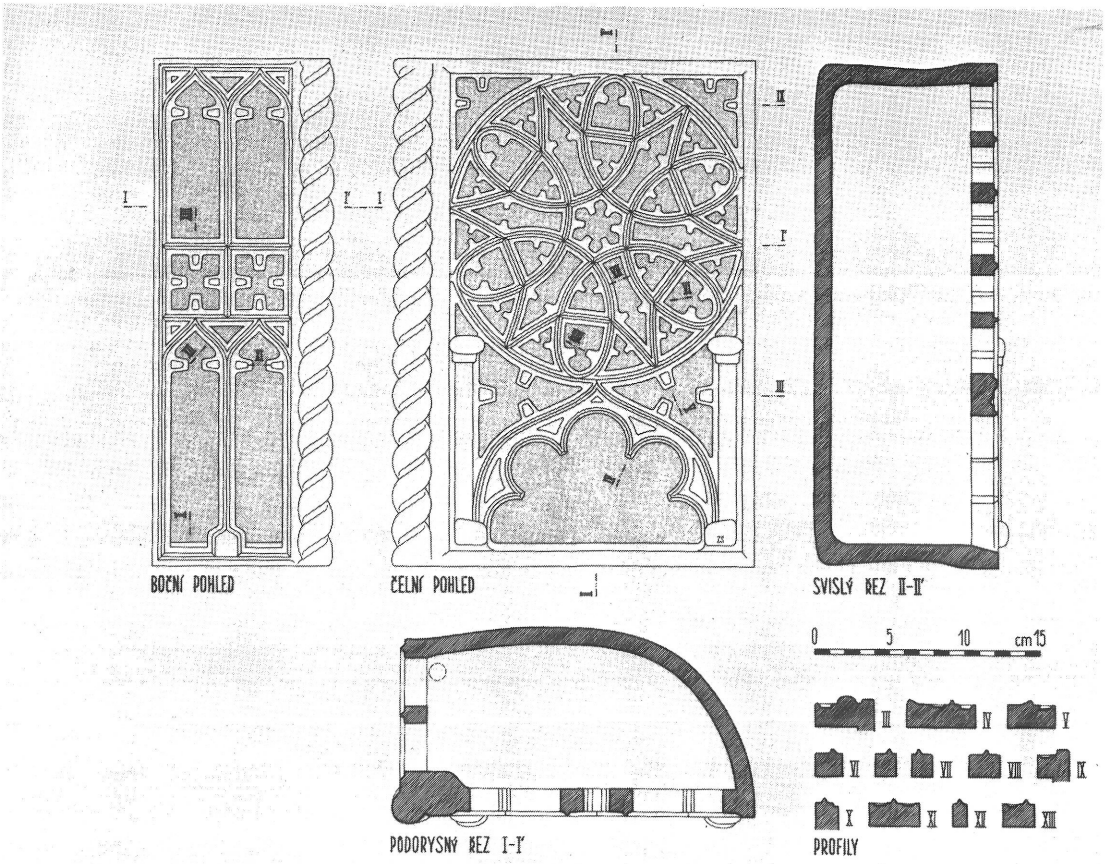
BOČNÍ POHLED
ČELNÍ POHLED
SVISLÝ ŘEZ II-II'
PODORYSNÝ ŘEZ I-I'
0 5 10 cm15
PROFILY

22

23

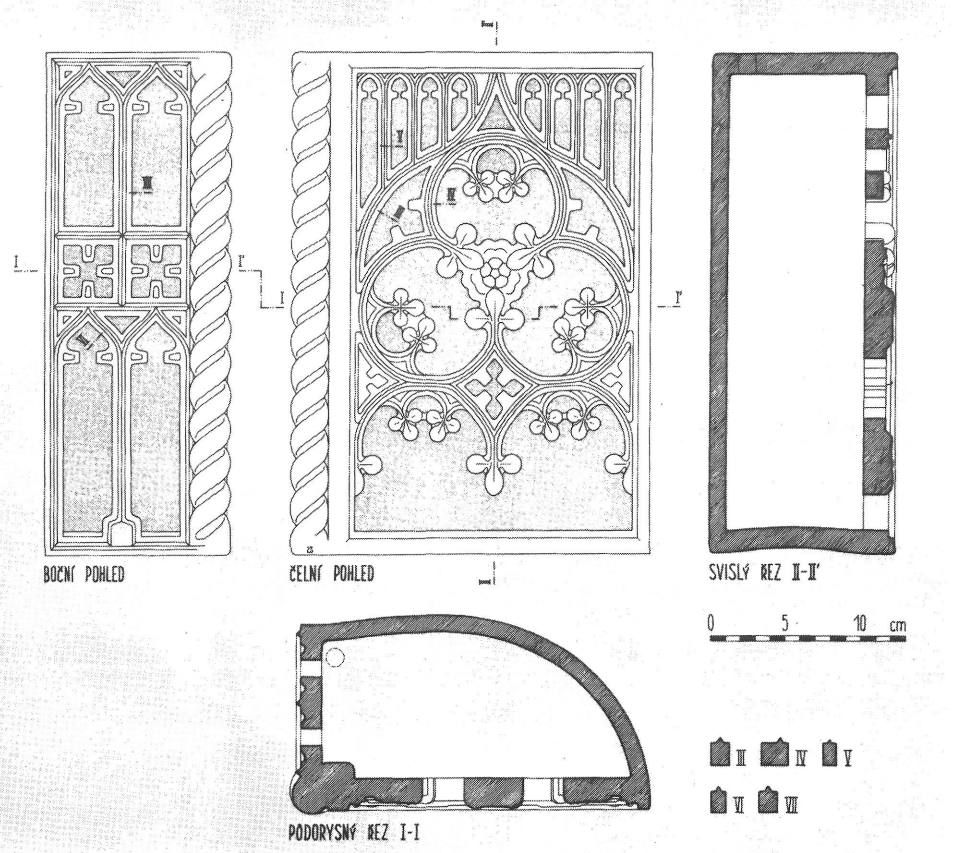
BOČNÍ POHLED
ČELNÍ POHLED
SVISLÝ ŘEZ II-II'
PODORYSNÝ ŘEZ I-I
0 5 10 cm

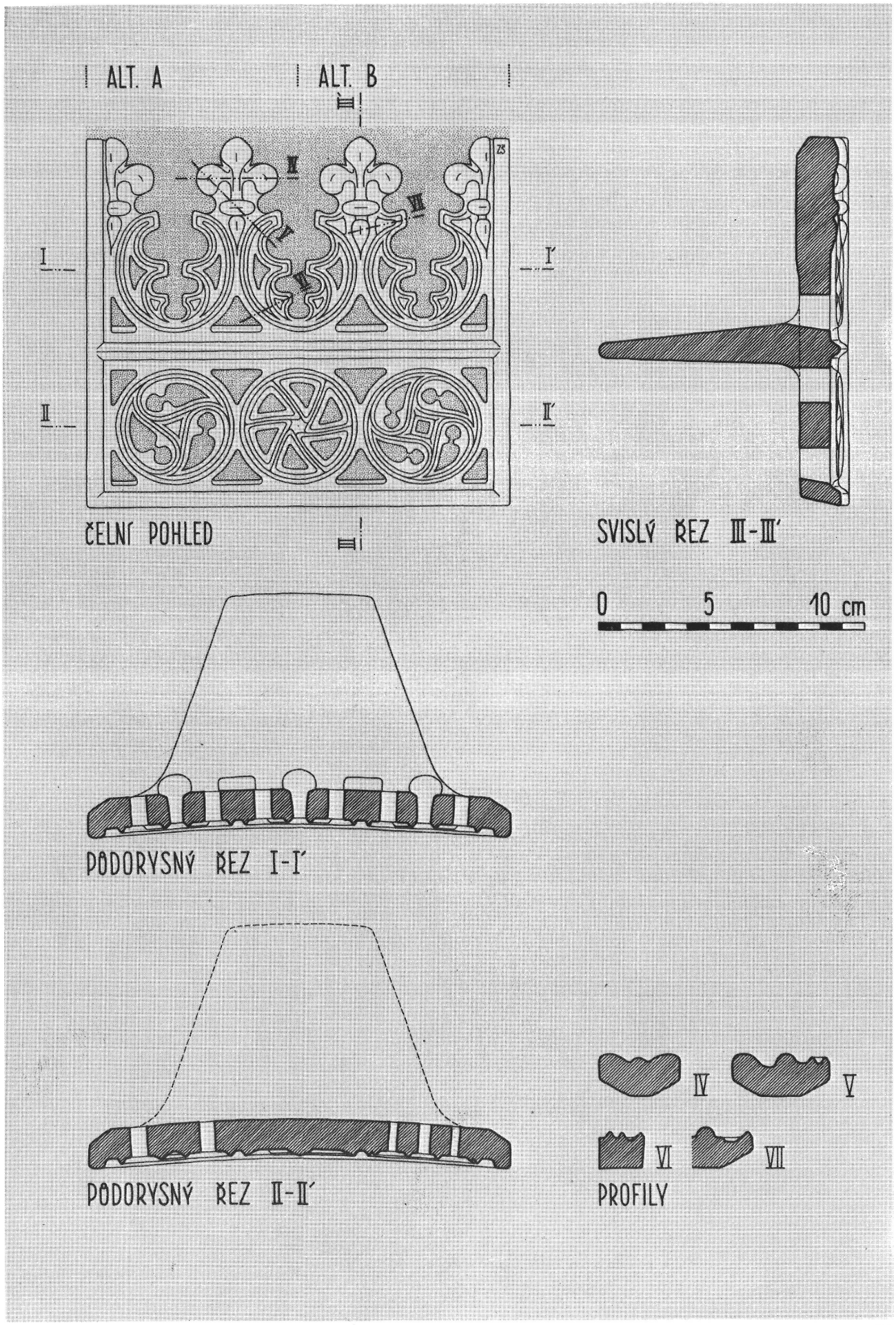
ALT. A
ALT. B
I
I´
II
II´
III
III´
IV
V
VI
VII
ZS
ČELNÍ POHLED
SVISLÝ ŘEZ III-III´
0 5 10 cm
PODORYSNÝ ŘEZ I-I´
PODORYSNÝ ŘEZ II-II´
PROFILY

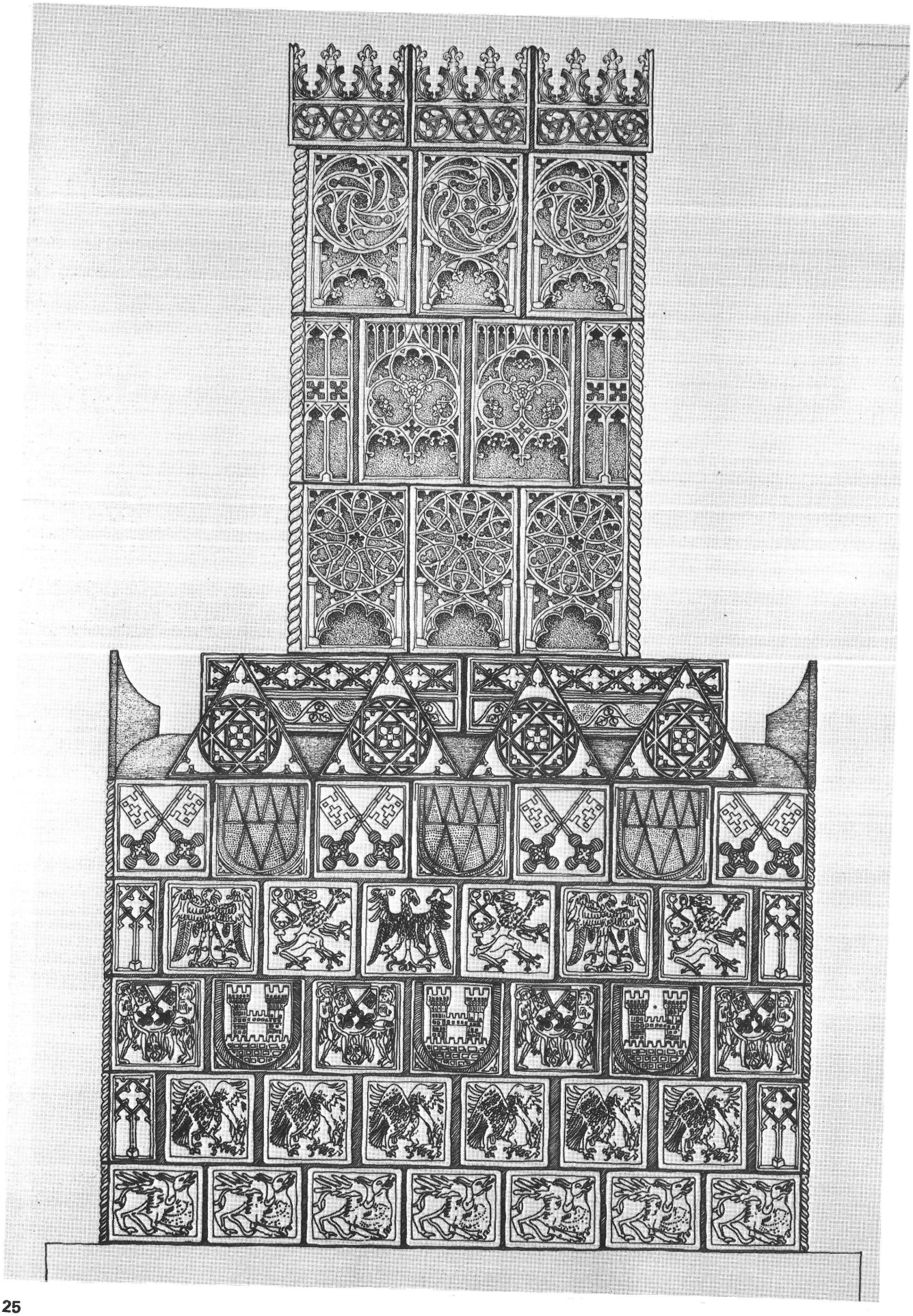

25

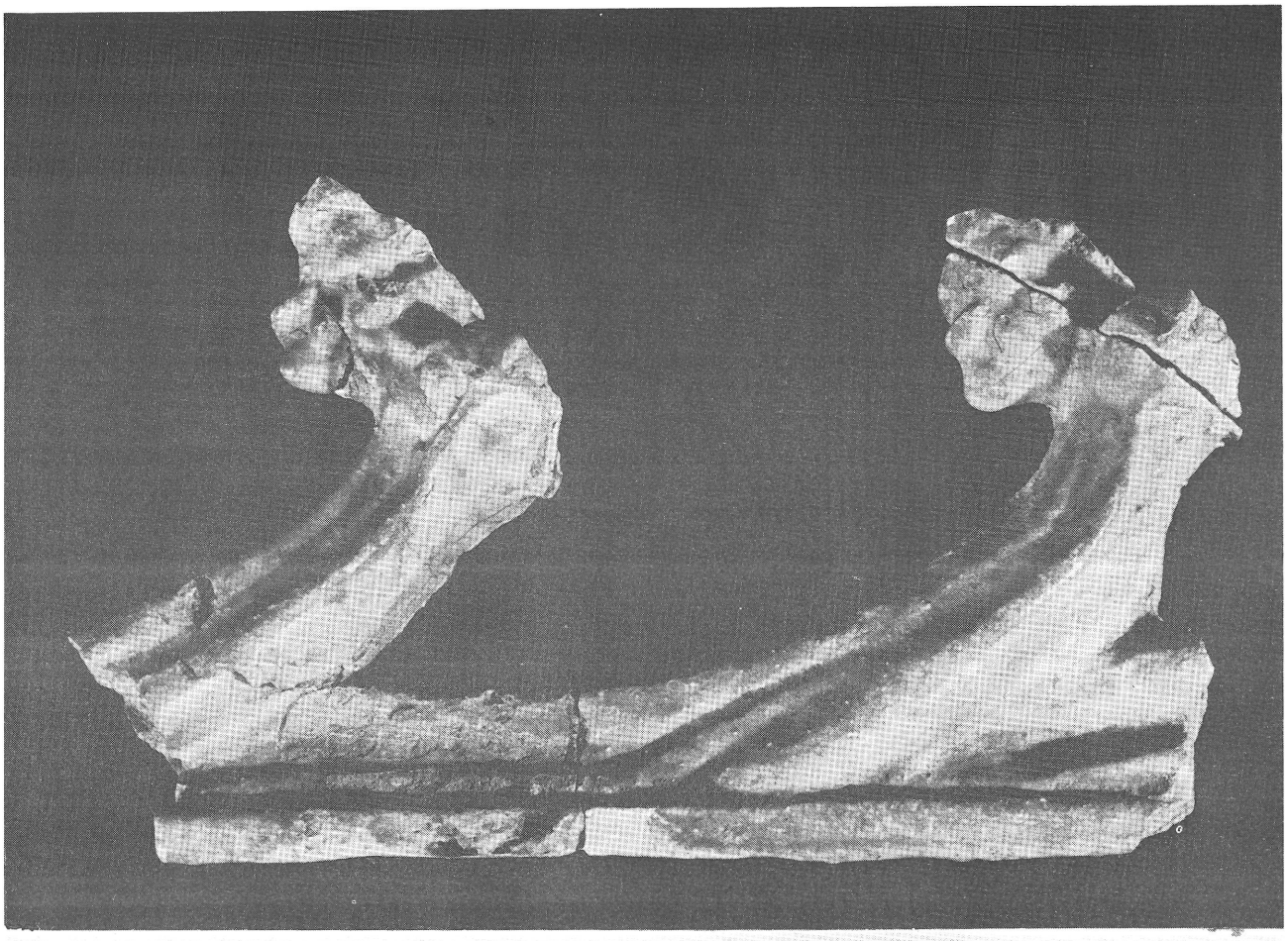

26

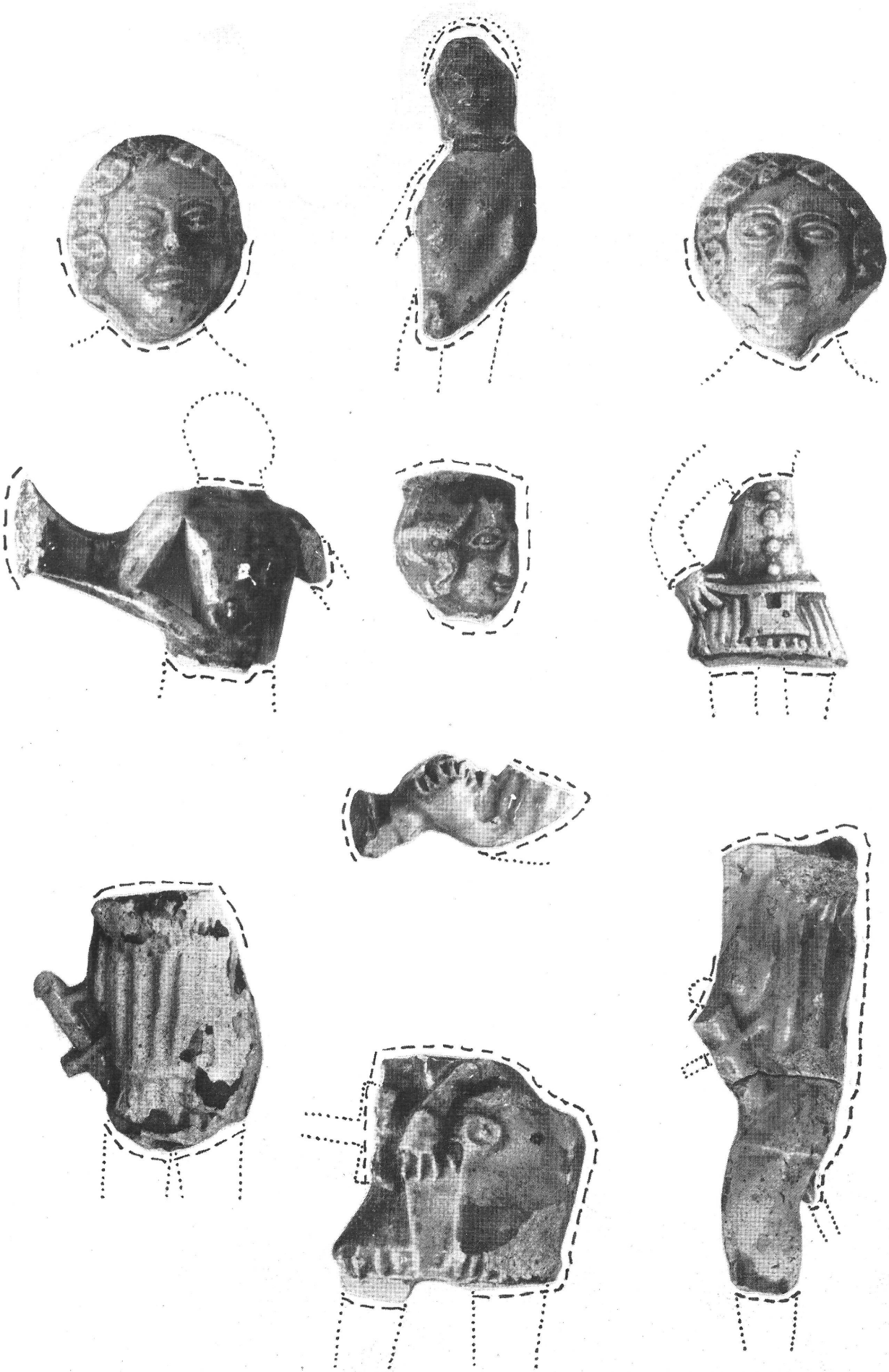

27

ANYAGKÖZLÉSEK

ENDRŐDI ANNA

RÉGÉSZETI KUTATÁS A SOLYMÁRI MÁTYÁS-DOMBON (1972–1977)
Középső bronzkori magaslati telep

A solymári váron folyó ásatások Dr. Valkó Arisztid kutatásaival indultak el. A 20–25 m magas, meredek oldalú domb középső-bronzkori telepét és késő-középkori vármaradványát Dr. Valkó A. tette ismertté az 1929–1934 között végzett ásatásaival.[1]

Jelen tanulmányomban a középső-bronzkori telep kutatását, az 1972–1977 között végzett ásatások eredményeit ismertetem.[2]

Valkó A. ásatásait 1934-ben fejezte be, ebben az évben az őskori kutatás szünetelt. Kisebb-nagyobb munkálatok még 1936-ig tartottak. Az ásató által készített alaprajz lényegében már azt az állapotot tükrözi, amelyet a várdomb az újabb kutatások megindulása előbb (1972) mutatott. Mielőtt erre rátérnék, megemlítendő Sági Károly 1952. V. 21-én kelt jelentése a solymári őskori földvárról. Az őskori sáncokat vizsgálva a következő megfigyelést tette: ezek egy részét lefaragták és a területet elegyengették, ezért van csak egy-két cm az őskori rétegek felett.[3] A solymári várhegyen ezután 20 évig szünetelt a kutatás.

1972-ben a solymári Helytörténeti Bizottság kérésére az OMF elvállalta a munkák szakmai irányítását, melynek célja a törmelékdombok elhordása, a terep rendezése és a kutatás befejezése.

1972-ben az 1. és 2. árok megnyitására került sor a domb fennsíkján, illetve a D-i hegyperemen. (2. kép) Az 1. árok indításakor 80 cm mélységben jelentkezett a sárga, mállott homokkő, amely felett a felszínig minden bolygatottnak látszik.

1973-ban a 2. árok, ún. „Valkó árok" hitelesítése történik a hegyperem D-i oldalában. (2. kép) Megállapítják, hogy a porózus homokkőben teraszt, vagy gödröt mélyítettek. Valkó A. szóbeli közlése szerint itt lakóházat talált. A viszonylag vastag őskori réteg, és a nagy mennyiségű águlenyomatos patics utalhat erre. A feltöltött területen ezután felépült a várudvart lezáró déli fal, melynek alapozása V alakban bevágódott a bronzkori rétegbe. Ekkor, illetve a déli fal pusztulásakor keveredett a leletanyag. Megállapítható az is, hogy a Valkó A. által húzott árok nem volt egyenes vonalú, inkább a leletek meghatározta rendszertelen ásatással kell számolnunk. A várhegyen, nemcsak annak D-i peremén állhattak építmények, hanem a fennsíkon is.[4] Ezek rétegeit a középkori építkezések nagyrészt tönkretették. A palota ÉK-i sarkától 7,7 m-re D felé sárga agyagréteg húzódik, mintegy 4,8 m hosszan. Ez alatt három helyen, általában őskori kerámiát tartalmazó, homokkőbe ásott „gödör, illetve cölöplyuk" mutatkozott.[5]

1974-ben a III. szelvény feltárása folyik az É-i hegyperemen. (2. kép) A szelvény ÉK-i sarkában rábontást végeznek a feltételezett fal irányában. A szelvény K-i oldalán a fekete humuszból nagyobb mennyiségű őskori és néhány középkori kerámia került elő. A D-i profilon, a sárga homokkő réteg felett erősen fekete réteg húzódik, amelyből a sárga altalajba cölöplyukak nyíltak. Az egyik cölöplyukból ujjbenyomásos perem került elő.[6]

1975. Az É-i várfalon belül megnyitották a III/A. szelvényt, amelyet átlag 0,25 m-ig mélyítettek. (2. kép)[7] A szelvény téves bemérés miatt metszi az 1974-es III. szelvényt. A szelvény ÉK-i sarkában bolygatatlan őskori réteg húzódik, ahonnan sok, de töredékes őskori kerámia került elő.

A várfalon kívül ÉNy-ra az őskori réteg tisztázására egy 1,1X0,4 m-es kis árkot nyitottak az V. szelvényben. Bolygatatlan bronzkori kultúrrétegből igen sok kerámia és patics került elő. (3. kép 2.; 5. kép 3.; 6. kép 1–4.; 8. kép 3.; 9. kép 2.) Egy cölöplyukat is megfigyeltek. A bronzkori kultúrréteg itt 0,5 m vastag. A sok kerámiatöredék mellett egy orsógomb, tűzipiramis, őrlőkövek és egy sütőlap került elő.[8]

Ebben az évben a 6. árokkal átvágták a dombtetőt. Bronzkori kerámia csak középkorival keveredve fordult elő. A D-i dombperemen ellenben egy őskori gödröt vágtak át az árokkal. (6/D gödör)

1976-ban bontják ki a méhkas alakú hulladékgödröt (2. ábra), melynek átmérője 1,5 m, mélysége 0,8 m. Igen sok kerámiát és állatcsontot tartalmazott. (5. kép 2, 4.; 9. kép 1.)

A domb DK-i peremén a 9. árokban –0,6 m-ig sárga törmelékföldben, a középkori és őskori anyag keverten került elő, emellett igen sok állatcsontot találtak. (2. kép) Az árkot dél felé bővítik. Itt sok őskori kerámia, egy megmunkált csonteszköz, valamint egy orsógomb került elő. A nagy mennyiségű Zsigmond-kori kerámia jelenléte a bronzkori kultúrréteg – építkezések során történt – bolygatását bizonyítja.

1977-ben a 12. árkot nyitották meg. A méhkas alakú gödör a várhegy É-i oldalán, a középkori É-i várfalon kívül található. A gödör legnagyobb mélysége 1,2 m. A felső rétegekből egy őrlőkő és a hozzá tartozó őrlőgolyó, valamint sok állatcsont került elő, melyek közül néhányon a megmunkálás nyoma is látható. (12. kép)[9]

A gödör ÉK-i sarkában –0,7 m-nél egy barnásszürke, kihajló peremű, bevagdosott díszű, polírozott korsó került elő, (10. kép 1.) a K-i rábontásból pedig –0,9 m-nél egy szarvasagancsból készült jobb oldali zablaoldaltag. (12. kép 1/a–1/b.) Ezen kívül több girlanddíszes és bekarcolt oldaltöredék, valamint egy csapolt fül került elő (10. kép 10.)

1978-tól a solymári Mátyás-dombon ásatás nem volt.

A feltárt leletanyagot a vatyai kultúra rákospalotai fázisának jellegzetes edénytöredékei alkotják. Ezek alapján a telepen a következő típusok jelenléte állapítható meg:

– Magas vállú, kihajló nyakú fazekak a válltetőn egy-két füllel.

A 9. ábra 1–2. fültöredéke is ilyen edény része lehetett. A vatyai kultúra kései időszakának formakincsére utal.[10] Ennek változata, melyen a nyakhajlatban plasztikus bütyök található. (3. kép 2.)
Fazék töredéke lehetett a 10. kép 3. kerámiája, melyen a késő vatyai időszak jellemző mintakincse a girland dísz látható.[11]

– Táltöredék kihajló peremmel (3. kép 1.). Fekete színű, finoman iszapolt, bekarcolt párhuzamosokkal díszített. (Ltsz. 76. 16. 31.)
Bütykös, behúzott peremű táltöredékek (3. kép 3.; 4. kép 1., 4.)
A vörösbarna, vagy barnásszürke töredékek jól iszapoltak és polírozottak. A peremmel egy síkban egy vagy kettő bütyök található. Néha bevagdosás, vagy bekarcolt vonalkötegek húzódnak a peremen.[12]
– A vatyai kultúra kései időszakának általános típusa a kihajló peremű, öblös hasú csupor. A szalagfül a perem alól indul és a nyakhajlatot íveli át. (10. kép 4.) Ezt a formát képviseli az V. szelvény egy töredéke is. (5. kép 3.) A hason bekarcolt hálóminta van, a nyakhajlatot bekarcolt és bebökődött pontsor díszíti, mészbetét nyoma látható. Forma és mintakincsét a a szeremlei leletek között is megtaláljuk. Díszítése közel áll az északdunántúli mészbetétes edények népe mintakincséhez. Analógiáját magyarádi területen is megtaláljuk.[13]
Egy lovasberényi csupor díszítésének analógiája alapján: bevagdosott léc alatt, illetve közben bütyök van, melyből három sugárban vonalkötegek indulnak ki.[14] Ugyanez előfordul Solymáron (6. kép 1–5.), így ezek valószínűleg csupor töredékei. Hasonlókat találunk Sárbogárd-Cifrabolondvár és Dolny-Peter temető anyagában is.[15]
– Ansalunata fülű korsók fültöredékei (8. kép 1–3.)[16]
12. árok enyhén kihajló peremű bögre-korsója (10. kép 1.): szürkésbarna színű, a hasélen bevagdosott lécdíszt, és bekarcolt vonalakat bütyök töri meg. Analógiáit a késővatyai és magyarádi lelőhelyeken találjuk meg.[17]
– Szűrőedény (7. kép 4.) és halsütőtál (7. kép 3.), a vatyai telepek általános típusa.
– Bögrék (7. kép 1, 2.)[18]

A kerámiatöredékek közül említésre méltó egy edény szürkésbarna színű, simított felületű, szemcsésen iszapolt oldaltöredéke. A bevagdosott borda alatt egy félhold alakú bronz csüngő plasztikusan kiképzett mása látható, melyet bevagdosás díszít. A közepét átfúrták. (11. kép 1/a–1/c., 2.)[19]

Megmunkált csontszerszámok a solymári telepen nagy számban kerültek elő, a szerszámok többsége félkész. (12. kép) Számunkra a legfontosabb a 12. árok méhkas alakú hulladékgödréből előkerült, szarvasagancsból készült jobb oldali zablaoldaltag. (12. kép 1/a–1/b) A pofa felöli oldalon a zabla hosszában egy kis kerek lyuk van, mely a zabla keskenyebb végén kifúrt lyukba csatlakozik. Középső részét egy nagyobb, ovális lyuk töri át. Erre merőlegesen, az oldaltag alsó, szélesebb részén egy teljesen átfúrt kerek lyuk található. A zabla hossza: 9,5 cm. A zablapálcán semmiféle használatból eredő kopás nem látható. A Solymáron előkerült zabla, az ún. „füzesabonyi típust" képviseli.[20] Az ebbe a típusba tartozó, eddig előkerült zablaoldaltagok a következők: Füzesabony, Tiszafüred, Pákozdvár, Szob–Kálvária[21], Székudvar[22], Pécska[23], Mende–Leányvár, Lovasberény–Mihályvár[24], Male-Kosihy, Nitriansky Hrádok-Zameček, Veselé[25], Böheimkirchen, Grafenberg[26].

A zablák a Wietenberg, Vattina, Magyarád, Füzesabony és a vatyai tell telepeken fordulnak elő.

A Kárpád-medence legrégibb – szarvasagancsból készült – lószerszámtartozéka a hatvani kultúra Nyergesújfalu-Téglagyár telepén talált szíjelosztó lemez. Bándi G. megállapítja, hogy az agancsból készített lószerszámok a középső bronzkor elején, i.e. 1700–1650 tejredtek el a Kárpát-medencében.[27] Az egy ovális lyukkal ellátott oldaltagok az i.e. 14. sz.-ban voltak használatban. Ennek bizonyítéka a közel-keleti (Beycesultán és Alaca-Höyük) és a Kárpát-medencei (Pákozdvár) egy ovális lyukkal ellátott zablaoldaltagok díszítése és formája közötti szoros kapcsolat, valamint a kronológiai egyezés.[28]

Bronzeszköz az újabb ásatásokból nem kerül elő; ami ismeretes, az a raktárlelet bronza.[29]

A solymári földvár geomorfológiai helyzetéről a következőket állapíthatjuk meg: Solymár község a Budai-hegységet a Pilis-hegységtől elválasztó, széles Vörösvári völgyben, az Aranyhegyi árokban helyezkedik el.

Területét délről a Budai-hegység–Zsíroshegy–Kerekhegy–Szarvashegy–Csúcshegy vonulata határolja, amely meredeken ereszkedik le a törésvonalakkal tagolt völgybe. E törésvonalak közül különösen fontos két K–Ny-i, valamint egy É–D-i irányú, melyek egy-egy bővizű patakot szállítanak. A legészakibb a mai Pilisszentiván felöl érkező Aranypatak völgye, délebbre magasabban húzódik a másik törésvonal, amely a mai községet átszelő patak völgyét képezi.[31]

A várhegyet három oldalról mély völgy veszi körül, így megtelepedésre különösen alkalmas, ahol a védelmi szempont érvényesül.

Solymár-várhegy földtani felépítésére jellemző, hogy a várhegy és a várerdő-hegy meszes hárshegyi homokkőből áll. Talaja mély és igen jó minőségű barna erdőtalaj.[32]

Solymár-Várhegy – középső bronzkori magaslati telep – anyagi kultúráját és a telep szerkezetét vizsgálva a vatyai törzsterületet (Dunántúl ÉK-i része, Duna–Tisza köz északi fele)[30] övező földvárrendszer egy láncszemét képezi. Fontosságát védelmi volta adja, mivel az Esztergomba vezető völgyet zárja le, és a földvárrendszer legészakibb pontját foglalja el.[33]

A dunántúli vatyai földvárakhoz hasonlóan a solymári földvár is valószínűleg két részből állhatott: szabálytalan négyszög alakú ún. nagyvár és a háromszög alakú ún. kisvár. Ez azonban csak a szintvonalas térképen választható el, és talán erre utal a várhegy keleti és nyugati fennsíkja között levő mintegy 4 m-es szintkülönbség. (1. kép)

A késő-középkori vár építése során a fennsík központi és keleti részét megbolygatták. Bolygatatlan őskori rétegek csak az északi és déli domboldalon találhatók. (2. kép)

Erődítésről biztosan még nem mondhatunk az eddigi kutatások alapján.[34]

A telepen élt lakosság hagyatékáról (az analógiák figyelembe vételével)[12, 13, 24, 25], a következőket állapíthatjuk meg:

Idegen gyártmányú edény a telepen nincs, de az idegen hatások jelenléte igen erős. Megállapítható, hogy a forma és a díszítő motívum a vatyai kultúrából ered. Ami a telep anyagában ettől eltérő, az a füzesabonyi kultúra bodrogszerdahelyi fázisára, a dél-dunántúli szeremle kultúrára (a telep anyagában leginkább a formakincs utal erre) és a Délnyugat-Szlovákia területét birtokló magyarádi kultúra Dolný-Peter-i fázisára vezethető vissza.

Solymáron – csakúgy, mint a mendei telepen, és mint a vatyai kultúra tell jellegű telepein – halomsíros kultúrára utaló kerámia nem került elő.[35]

A telep leletanyaga a vatyai kultúra rákospalotai fázisába sorolható. Datáló értékűnek kell elfogadnunk a 12. gödör szarvasagancsból készült, egy ovális lyukkal ellátott jobb oldali zablaoldaltagját.[27, 28]

A vatyai kultúra területén feltárt tell jellegű telepek életének végét, magukon a telepeken (Dunaújváros, Mende), illetve a vatyai törzsterületen talált koszideri típusú kincsek jelzik (Ócsa, Áporka–Pusztaszentkirály, Sárbogárd, Alsónémedi, Budapest–Rákospalota).

A solymári bronzkincs analógiái, annak koszideri voltát bizonyítják, melyek egyben datálják a telep megszűnésének időpontját: RBB_1–RBB_2 fordulója.

Rövidítések

Bándi–Petres 1969 — *Bándi G.–F. Petres É.:* Ásatás Lovasberény–Mihályváron. ArchÉrt 96 (1969) 170–177.

Bóna 1975 — *Bóna I.:* Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südöslichen Beziehungen (1975) 1–317.

Endrődi–Feld 1980 — *Endrődi A.–Feld I.:* Régészeti kutatás a solymári Mátyás-dombon (1929–1934) Studia Comitatensia 9 (1980) 267–313.

Foltiny 1967 — *St. Foltiny:* The Ivory Horse Bits of Homer and Bone Horse Bits of Relality. BJb 167 (1967) 11–37.

Kovács 1969 — *Kovács T.:* Prehistoric Horse Bits of Antler Found in the Carpathian Basin Recently. Alba Régia X (1969) 159–166.

Mozsolics 1960 — *Mozsolics A.:* Die Herkunstfrage der altesten Hirschgeweihtrenten. ActaArchHung 12 (1960) 125–135.

Točik 1964 — *A. Točik:* Opevnená osada z dobu bronzovej vo Veselom. ArchSlov Fontes 5. (Bratislava 1964)

Jegyzet

1. Kutatásainak összefoglaló értékelésére a StudCom 9 (1980) 267–313. kötetében került sor.
2. E kutatásokat *Kozák K.* majd *Feld I.* vezette. RégFüz 1974, 102; 1975, 135; 1976, 14; 1977, 67. Az újabb kutatások (őskor) feldolgozása *Endrődi A.* Szakdolgozat 1978 alapján készült.
3. Régészeti adattár 138. S. II.
4. *Endrődi–Feld* 1980, 271.
5. Ásatási napló 1973, OMF
6. Ásatási napló 1974, OMF
7. A Várhegyen mindenütt igen magasan jelentkezett a sárga altalaj, a mai felszín alatt kb. –30 cm-ig általában elérték a sárga homokkövet.
8. *Endrődi A.:* Szakdolgozat 1978, XVII–XXII. t.
9. Itt szeretném megköszönni Vörös Istvánnak, hogy a 12. árok bronzkori gödör állatcsontanyagát megvizsgálta:

„Mindössze 107 db állatcsont került elő.

Szarvasmarha	23 db
Kiskérődző	10 db
Sertés	47 db
Kutya	4 db
	84 db
Gímszarvas	3 db
Őz	2 db
	89 db
Meghatározhatatlan	18 db
	107 db

Az állatcsont leletanyag erősen fragmentált, elsősorban bontási és étkezési maradék. Sok a borda és és a száraz-végtag csonttöredék. Az állatcsont leletanyagban a kb. 1,5 éves borjú, a 4–5 hónapos bárány és az 5–6 hónapos malac csontjai dominálnak.

A szarvasmarha, a kiskérődző és a kutya kis testméretű, a sertés nagy testméretű (egy juvenális egyed magassága: 605 m) fajtához tartozott. A fiatal háziállatok, valamint a koponyacsontos őzagancs jelenlétéből megállapítható, hogy ezeknek az állatoknak a leölése és elfogyasztása az őszi időszakban történhetett."

10. *Endrődi–Feld* 1980, 281; 17–18. k. – *Bóna* 1975, 46. t. 2, 4.; 49. t. 4.; 40. t. 1, 5, 8. – *F. Tompa:* 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 1912–1936. BdRGK 24/25 27–127; 26. t. 3, 8.
11. Analógiája többek között: Cegléd–Öreghegy: *Bóna* 1975, 42. t. 1, 3.
12. Késő-vatyai formakincsre jellemző. Párhuzama: im. 38. t. 9., 54. t. 12.
13. im. 255. t. 2.; 257. t. 7. formára vezethető vissza. Nitriansky–Hrádok–Zámeček, Veselé–Hradisko: *Točik* 1964, 16. k. 3.; 15. k. 2.; XL. t. 1.
14. *Bóna* 1975, 51. t. 7.
15. *Bándi G.:* Előzetes jelentés a Sárbogárd–Cifrabolondváron végzett 1959. évi ásatásról. Alba Régia 1 (1960) 149–153; 6. ábra
M. Dusek: Bronzezeitliche Graberfelder in der Südslowakei. Archeologica Slovaca-Catalogi 4. Bratislava 1969, 60. 8. k. 5.
16. Valkó gyűjteményben található korsó típusok leírása: *Endrődi–Feld* 1980, 275.
17. Cegléd–Öreghegy: *Bóna* 1975, 44. t. 7.; *Točik* 1964, 12. k. 9.
18. *Endrődi–Feld* 1980, 275.
19. Ilyen csüngő öntőmintája került elő a dunaújvárosi temető 1029. sírjából: *Bóna* 1975, 46. t. 9.
Hasonlóan díszített urnák ismeretesek a békásmegyeri temető anyagában. Békásmegyer–Vízműtelepről is ismeretes egy csüngődíszes oldaltöredék. Köszönöm Schreiber Rózsának, hogy figyelmemet felhívta erre.
20. *A. Mozsolics:* Mors en bois de cerf sur le territoire du Basin des Carpathes. ActaArchHung 3 (1953) 69–109.
21–22. im. 70–74.
23. *Mozsolics* 1960, 125–135.
24. *Kovács* 1969, 163.
25. *Točik* 1964, 48.
26. *Foltiny* 1967.
27. *Bándi G.:* Középső bronzkori lószerszám-szíjelosztó csontlemezek kérdése a Kárpát-medencében. ArchÉrt 90 (1963) 46–60; 46–46. 1. t.
28. *Mozsolics* 1960, 127. – *Foltiny* 1967 – *Kovács* 1969, 163.
29. *Valkó A.:* A solymári bronzkori raktárlelet. FolArch 2–3 (1941) 99–101.
30. *Bándi–Petres* 1969, 170.
31. *Bándi–Petres* 1969, 170–177. – *Bóna* 1975
32. *Endrődi–Feld* 1980, 273.
33. Kovács Tibor többek között ezzel magyarázza, hogy a koszideri típusú bronz kincseket megelőző időben a halomsíros kultúra etnikusan nem telepedett le a vatyai kultúra törzsterületére.
Kovács T.: ActaArchHung 27 (1975) 297–313.
34. *A. Mozsolics:* Archaologische Beitrage zur Geschiechte der Grossen Wanderung ActaArchHung VIII (1957) 119–156; 30. á.
Topál J.: Bronzkori ékszerlelet Ócsáról. ArchÉrt 1973/1, 3–17.
T. Kovács: Der Bronzefunde von Mende. FolArch XXVI 1975, 19–45.
35. *Endrődi–Feld* 1980, 22–24 j.

A rajzokat Debiczky Katalin készítette.
Itt szeretném megköszönni Feld Istvánnak, hogy a solymári őskori anyagot feldolgozásra átengedte.

ANNA ENDRŐDI

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNG AM MÁTYÁS-HÜGEL IN SOLYMÁR (1972–1977)

Nach einer Pause von zwanzig Jahren begann man 1972 mit den neuerlichen Forschungen am Mátyás-Hügel in Solymár. Die Grabungsergebnisse von fünf Jahren zusammenfassend, können wir nach Durchsicht der Analogien (15, 30, 33) folgendes feststellen:

Das Höhenlager von Solymár bildet ein Glied des Erdwallsystems, das das Stammgebiet von Vatya umgibt und liegt an dessen nordöstlichem Punkt. Seine Bedeutung ist durch den Verteidigungscharakter gegeben, da es das nach Esztergom führende Tal abschliesst.

Bronzegeräte kamen anlässlich der neuen Grabungen nicht zum Vorschein. Von den bearbeiteten Knochengeräten ist ein rechtes Zaumseitenglied erwähnenswert, das mit einem ovalen Loch versehen und aus Hirschgeweih hergestellt ist (Abb. 12. 1/a–1/b), und das aufgrund der Analogien (27–28) datierendene Wert hinsichtlich des Lagers hat.

Das Fundmaterial reihen wir vor allem aufgrund der Untersuchung des Keramikmaterials in die Rákospalotaer Phase der Vatya-Kultur ein, welche die Hinterlassenschaft des „Kosider-Horizonts" vertritt.

Den Zeitpunkt der Auflassung des Lagers zeigt der im Lager gefundene Bronzeschatz des Kosider-Typs: Wende RBB_1–RBB_2.

Abbildungen

Abb. 1. Solymár, Matthias-Hügel. Niveaulinienkarte. Vermessung von Dénes Virág 1972–1973
Abb. 2. Solymár, Burgausgrabung aufgrund der Zeichnung vom Jahr 1976. Komplexzeichnung des Landesinspektorats für Denkmalpflege (OMF)
Abb. 3. 1 : IV. Profil; 2 : V. Profil; 3 : 9. Graben M=1 : 1
Abb. 4. 1 : IV. Profil; 2 : V. Profil; 3 : 9. Graben 4 : V. Profil; 5 : 9. Graben M=1 : 1
Abb. 5. 1 : 9. Graben; 2 : 6/D Grube; 3 : V. Profil; 4 : 6/D Grube 3 : M=1 : 2; 1, 2, 4 : M=1 : 1
Abb. 6. 1–4 : V. Profil; 5 : 9. Graben M=1 : 1
Abb. 7. 1–III. Profil; 2 : X. Profil; 3 : X. Graben: 4 : 9 Graben M=1 : 1
Abb. 8. 1–2 : 9. Graben: 3 : V. Profil; 4 : 9. Graben; 5–6 : V. Profil M=1 : 1
Abb. 9. 1 : 6/D Grube; 2 : V. Profil M=1 : 1
Abb. 10. 1–4 : 12. Graben 1 : M=1 : 2; 2, 3, 4 : M=1 : 1
Abb. 11. 1/a–1/c : 12. Graben; 2: Streufund M=1 : 1
Abb. 12. 1–4 : 12. Graben M=1 : 1

Képjegyzék

1. kép Solymár, Mátyás-domb. Szintvonalas térkép. Virág Dénes felmérése 1972–1973
2. kép Solymár, várásatás 1976-os rajz alapján. OMF összesítő rajz
3. kép 1 : IV. szelvény; 2 : V. szelvény; 3 : 9. árok M=1
4. kép I : IV. szelvény; 2 : V. szelvény; 3 : 9. árok 4 : V. szelvény; 5 : 9. árok M=1 : 1
5. kép 1 : 9. árok; 2 : 6/D gödör; 3 : V. szelvény 4 : 6/D gödör 3 : M=1 : 2; 1, 2, 4 : M=1 : 1
6. kép 1–4 : V. szelvény; 5 : 9. árok M=1 : 1
7. kép 1 : III. szelvény; 2 : X. szelvény; 3 : X. árok 4 : 9. árok M=1 : 1
8. kép 1–2 : 9. árok; 3 : V. szelvény; 4 : 9. árok 5–6 : V. szelvény M=1 : 1
9. kép 1 : 6/D gödör; 2 : V. szelvény M=1 : 1
10. kép 1–4 : 12. árok 1 : M=1 : 2; 2, 3, 4 : M=1 : 1
11. kép 1/a–1/c : 12. árok; 2 : szórvány M=1 : 1
12. kép 1–4 : 12. árok M=1 : 1

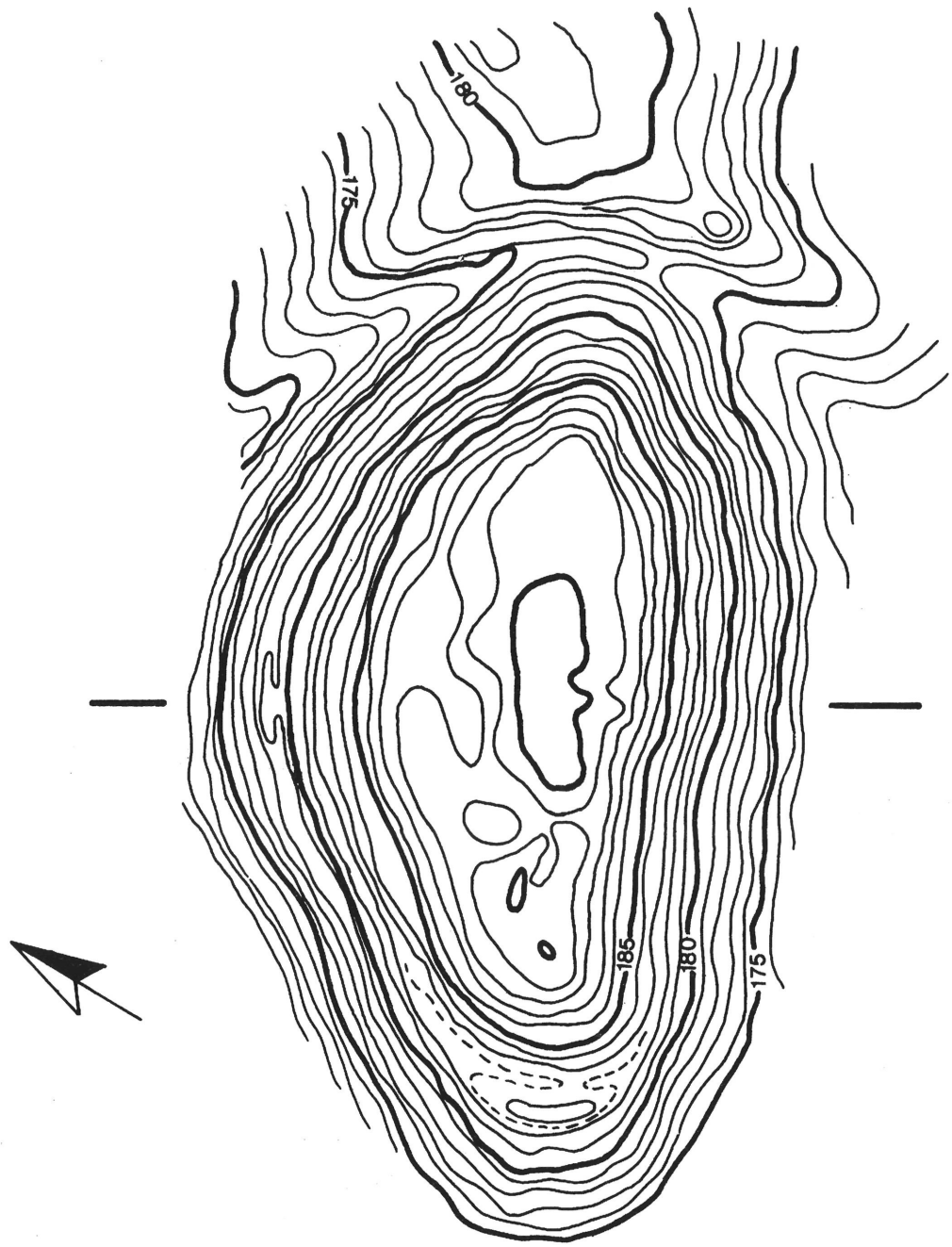

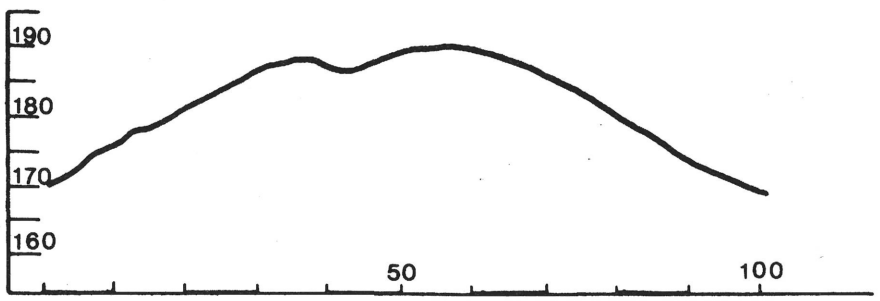

1.

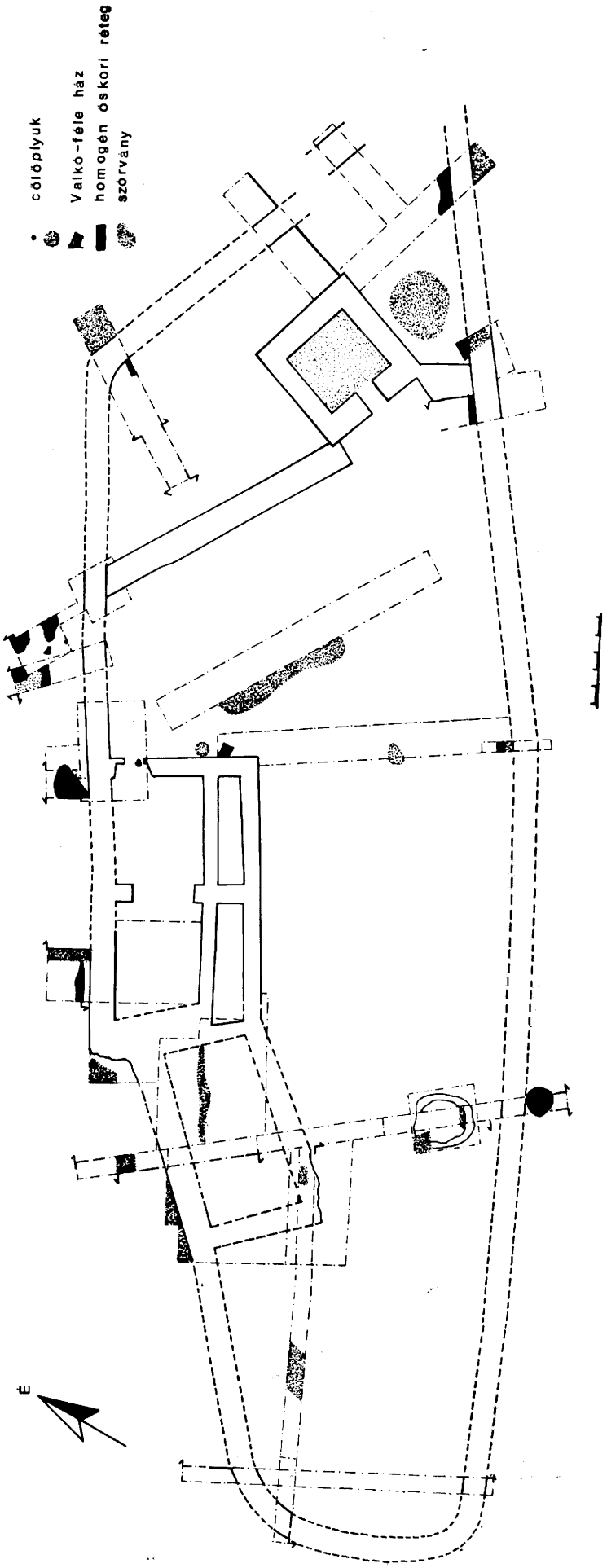

2

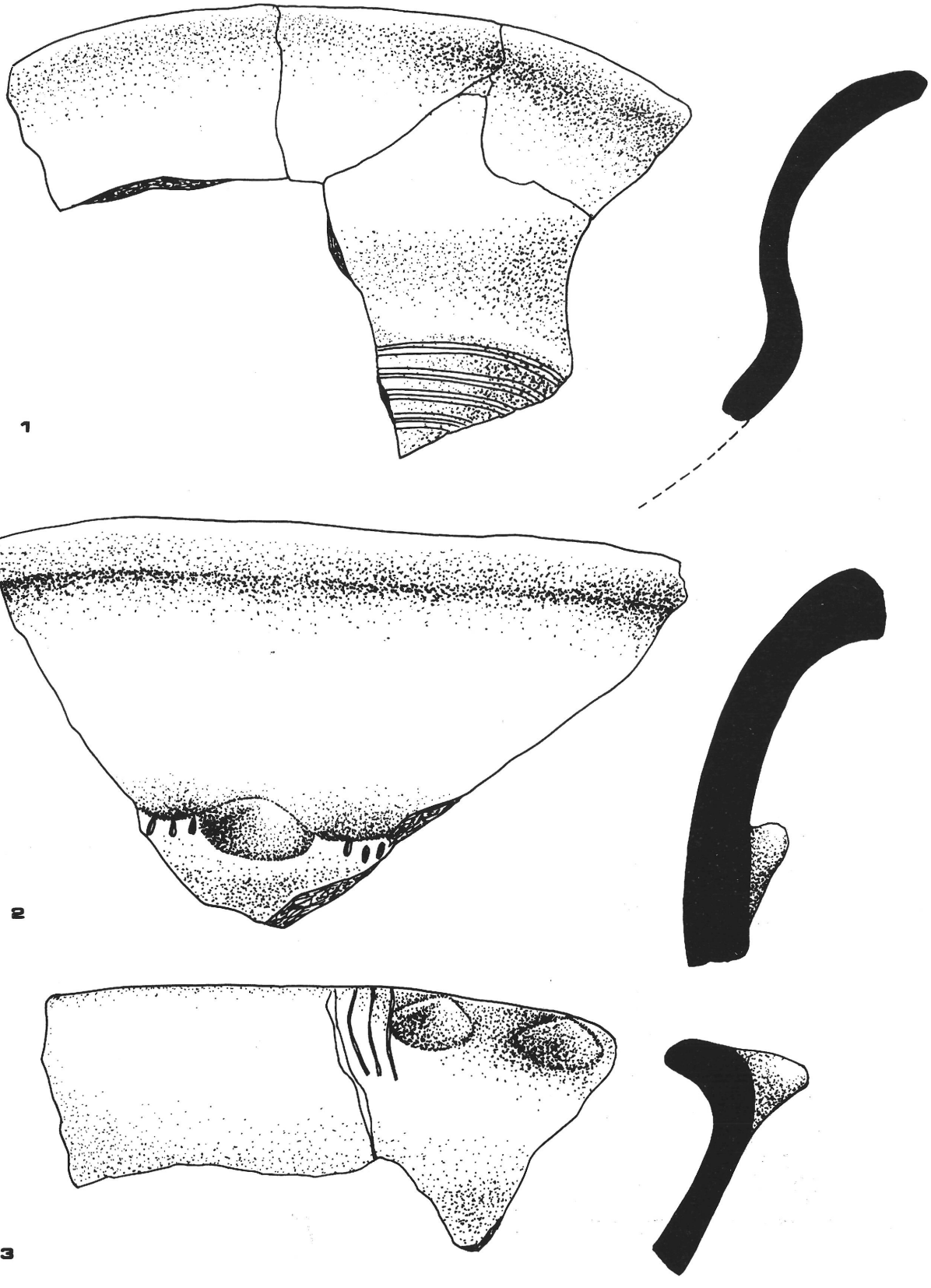

3

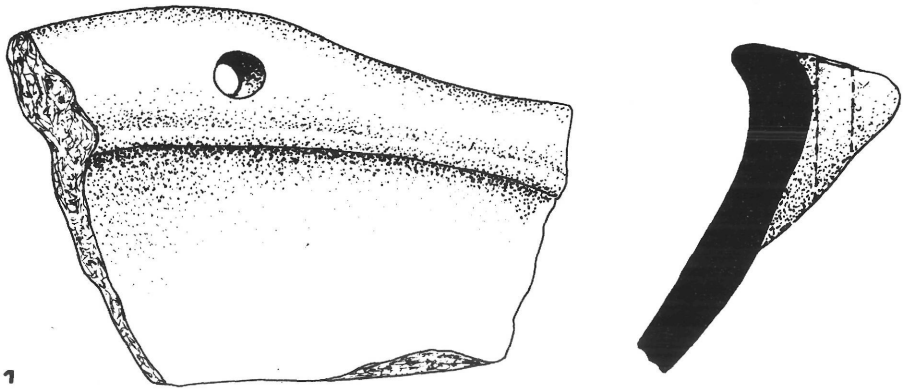

1

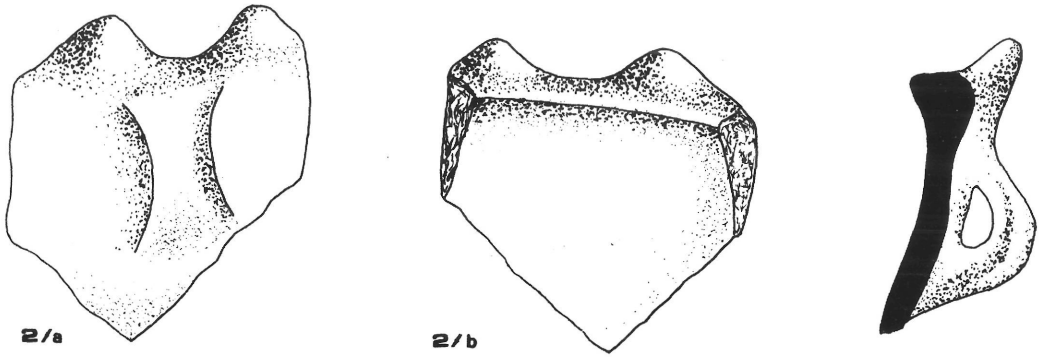

2/a

2/b

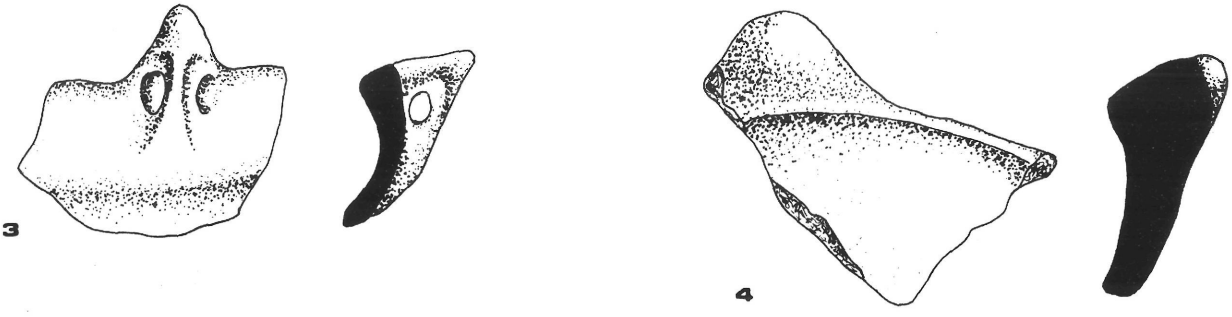

3

4

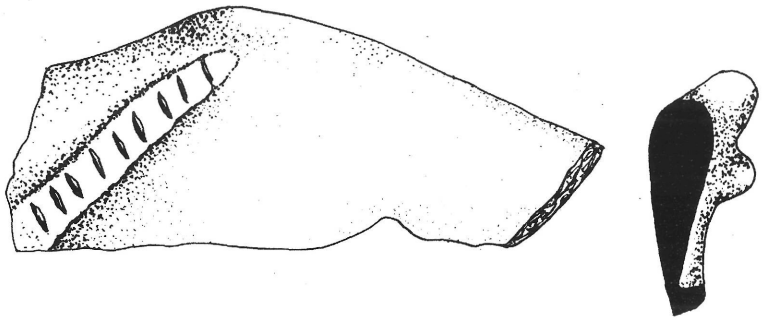

5

4

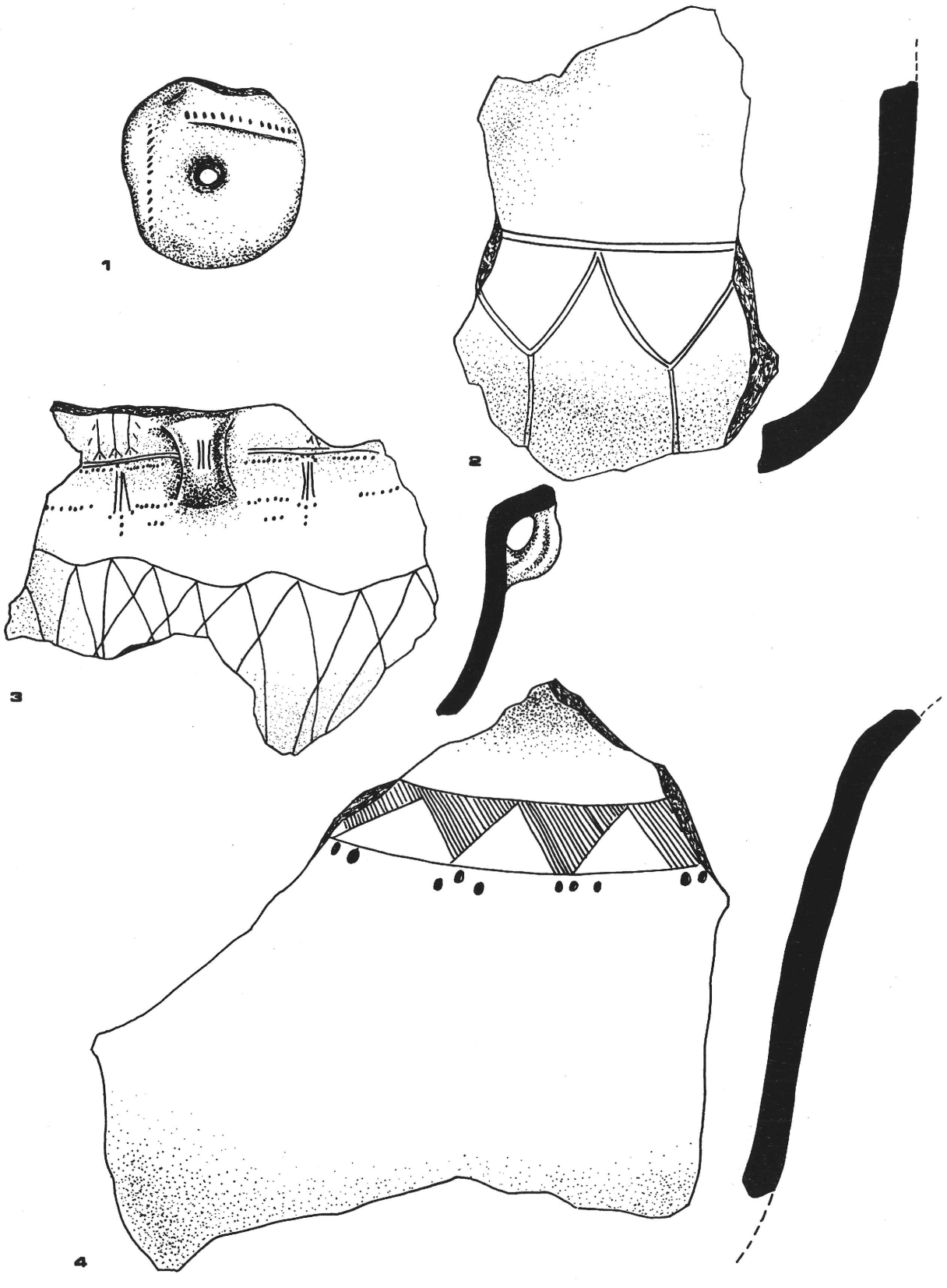
1
2
3
4
5

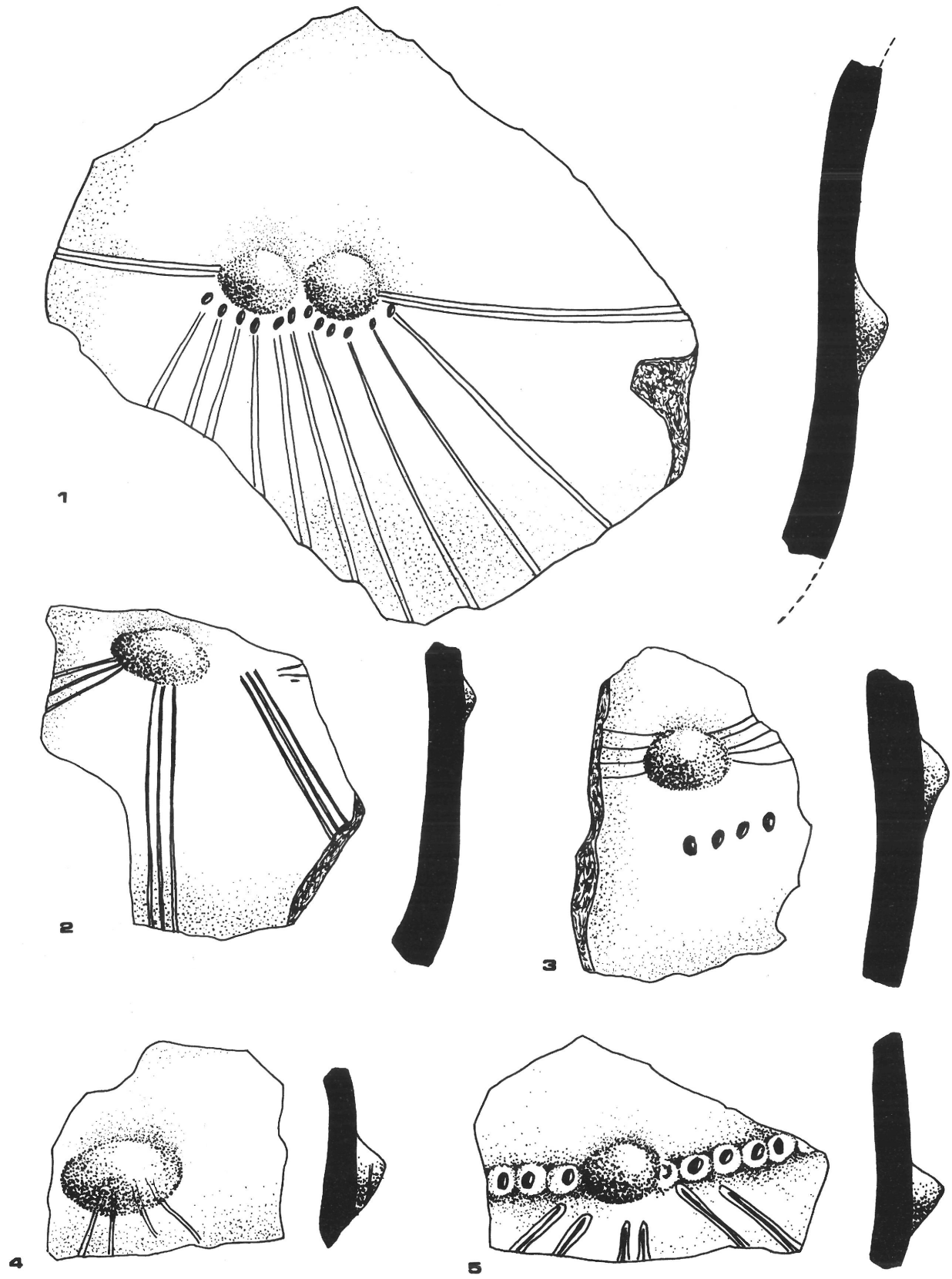
1
2
3
4
5
6

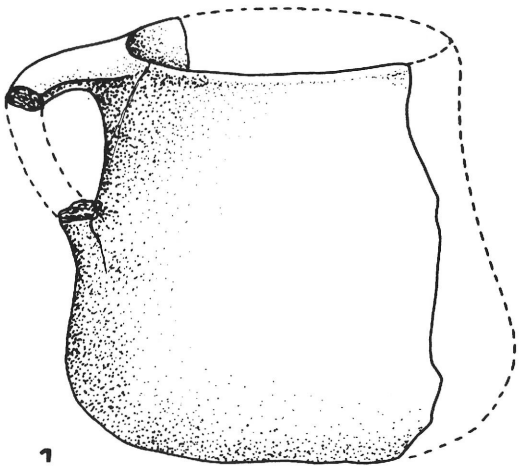

1

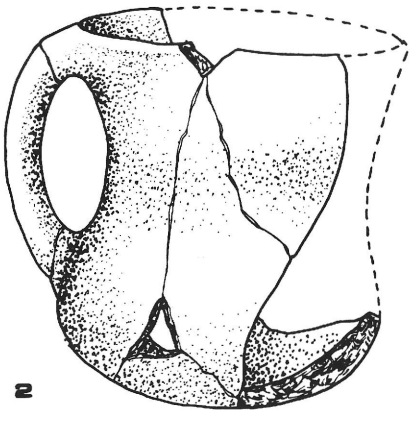

2

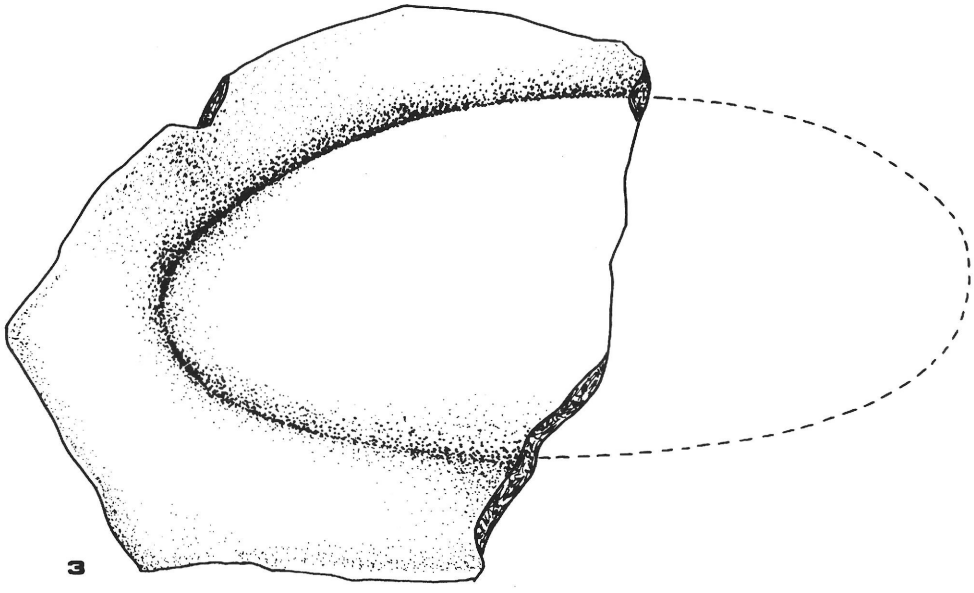

3

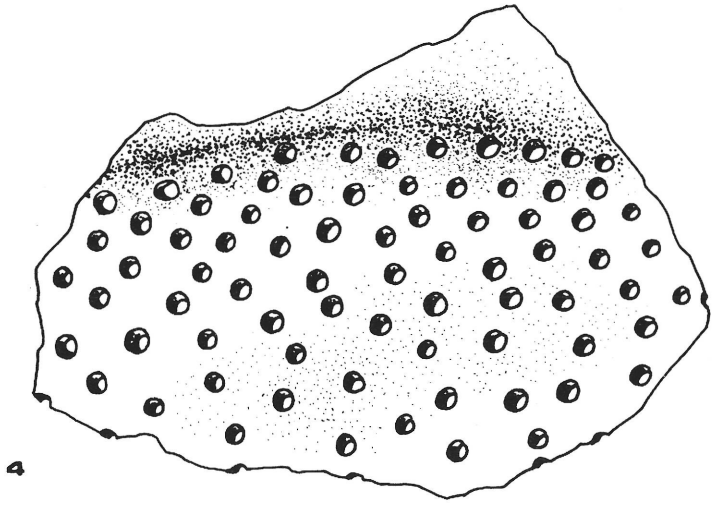

4

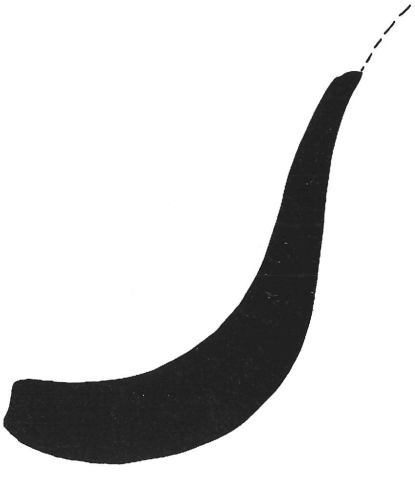

7

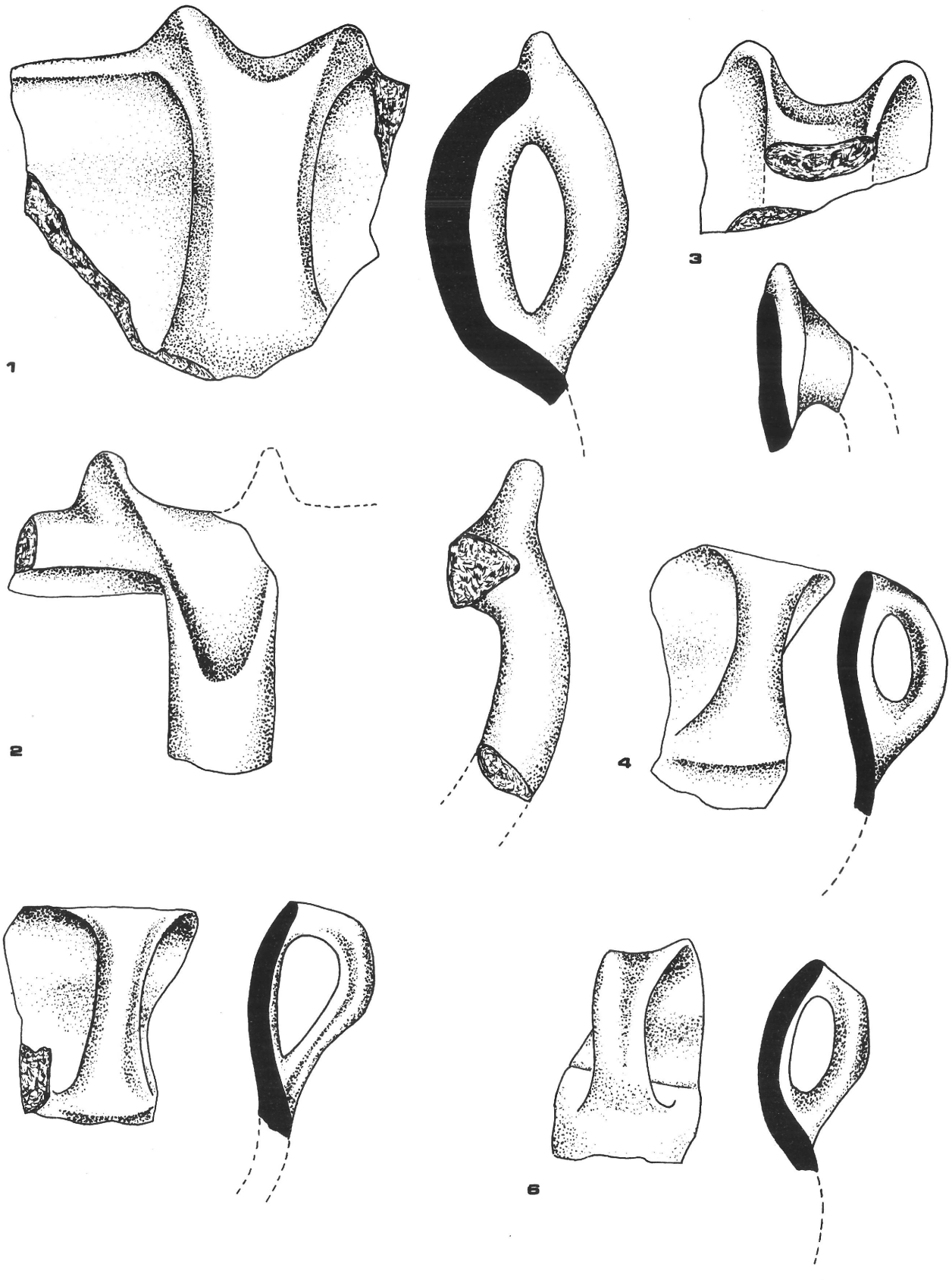
1
2
3
4
5
6
8

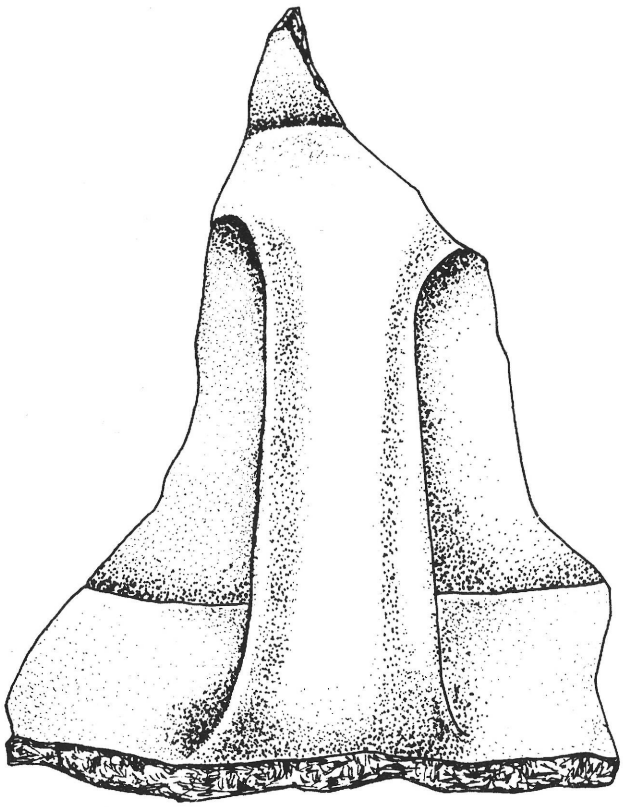

1

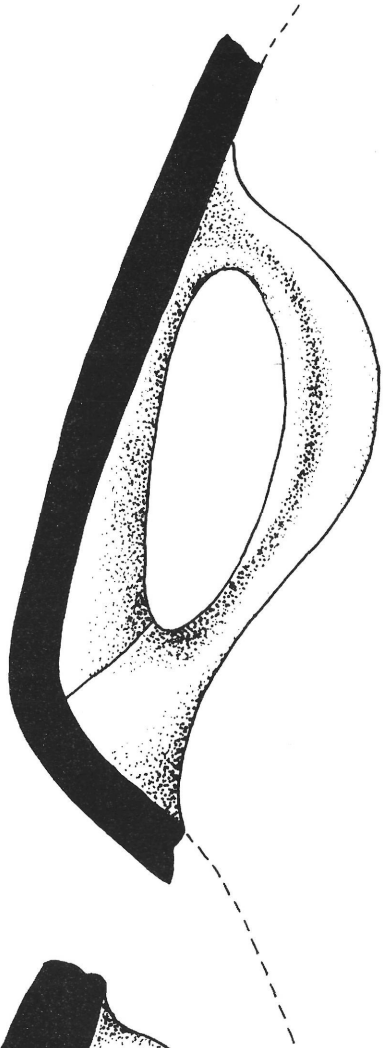

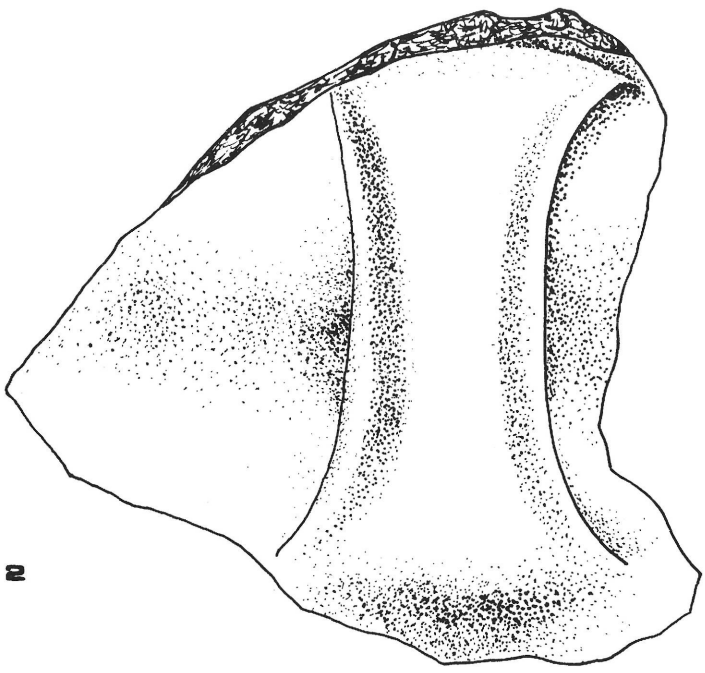

2

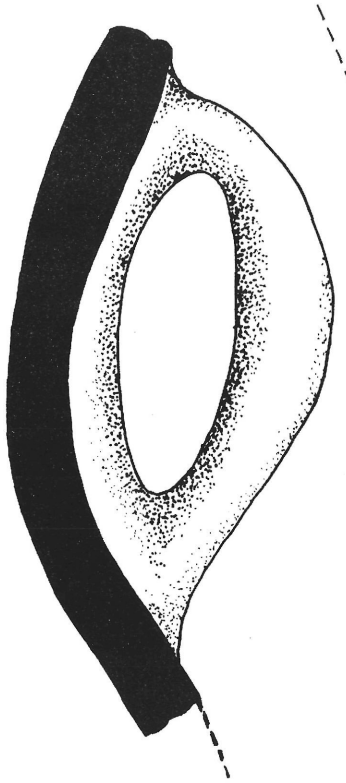

9

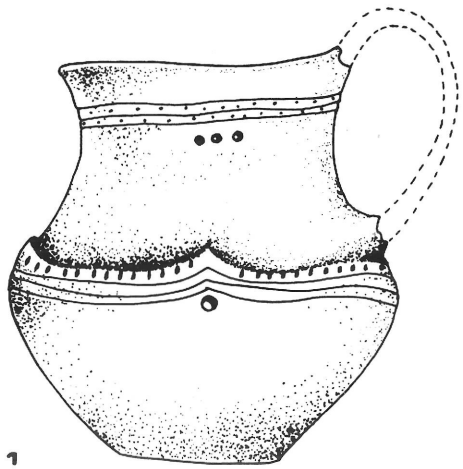

1

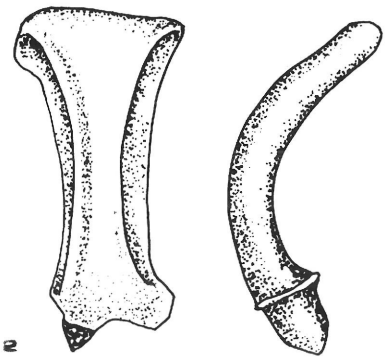

2

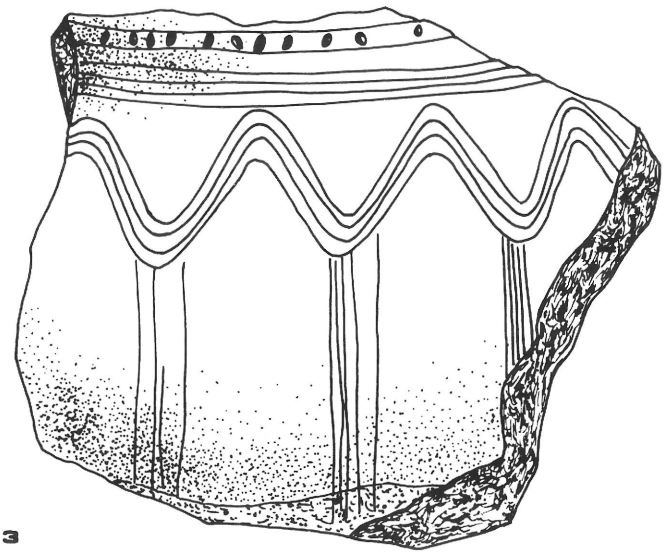

3

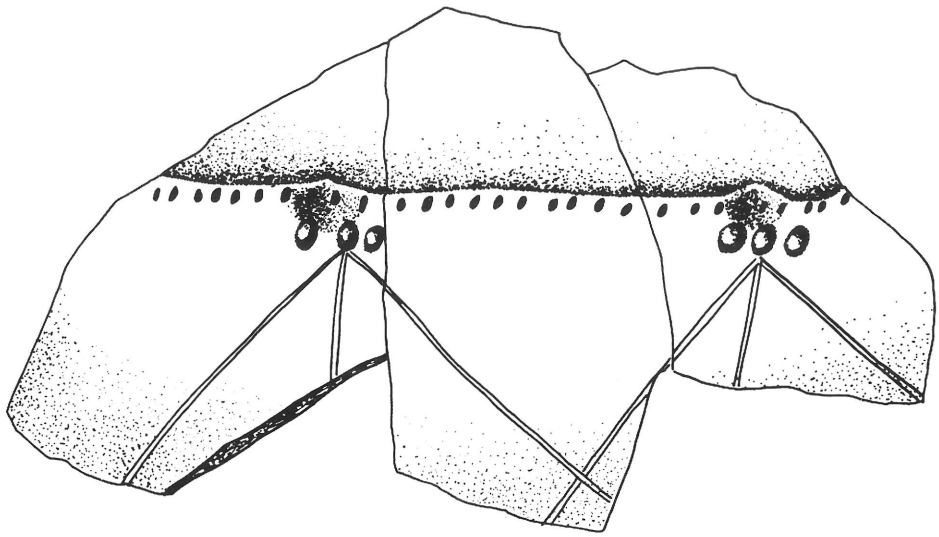

4

10

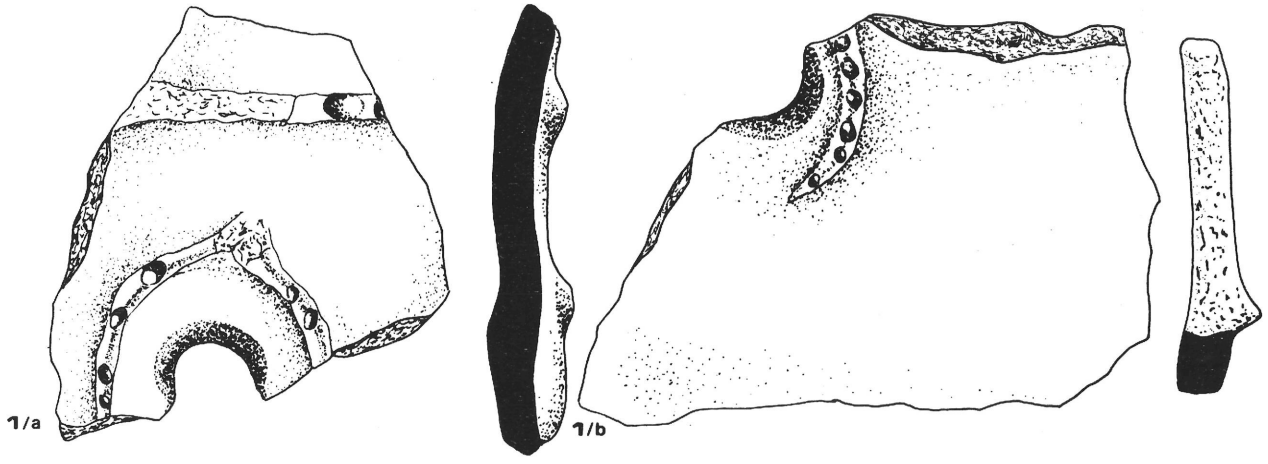

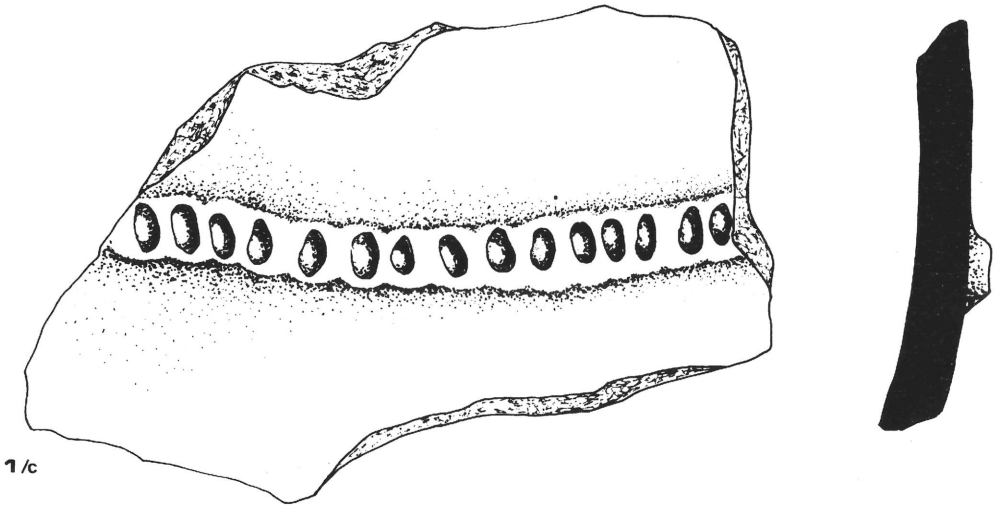

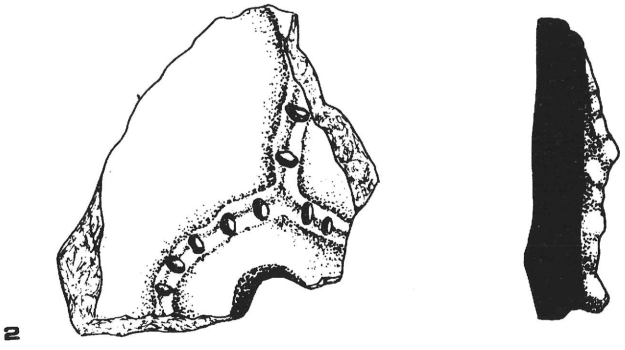

11

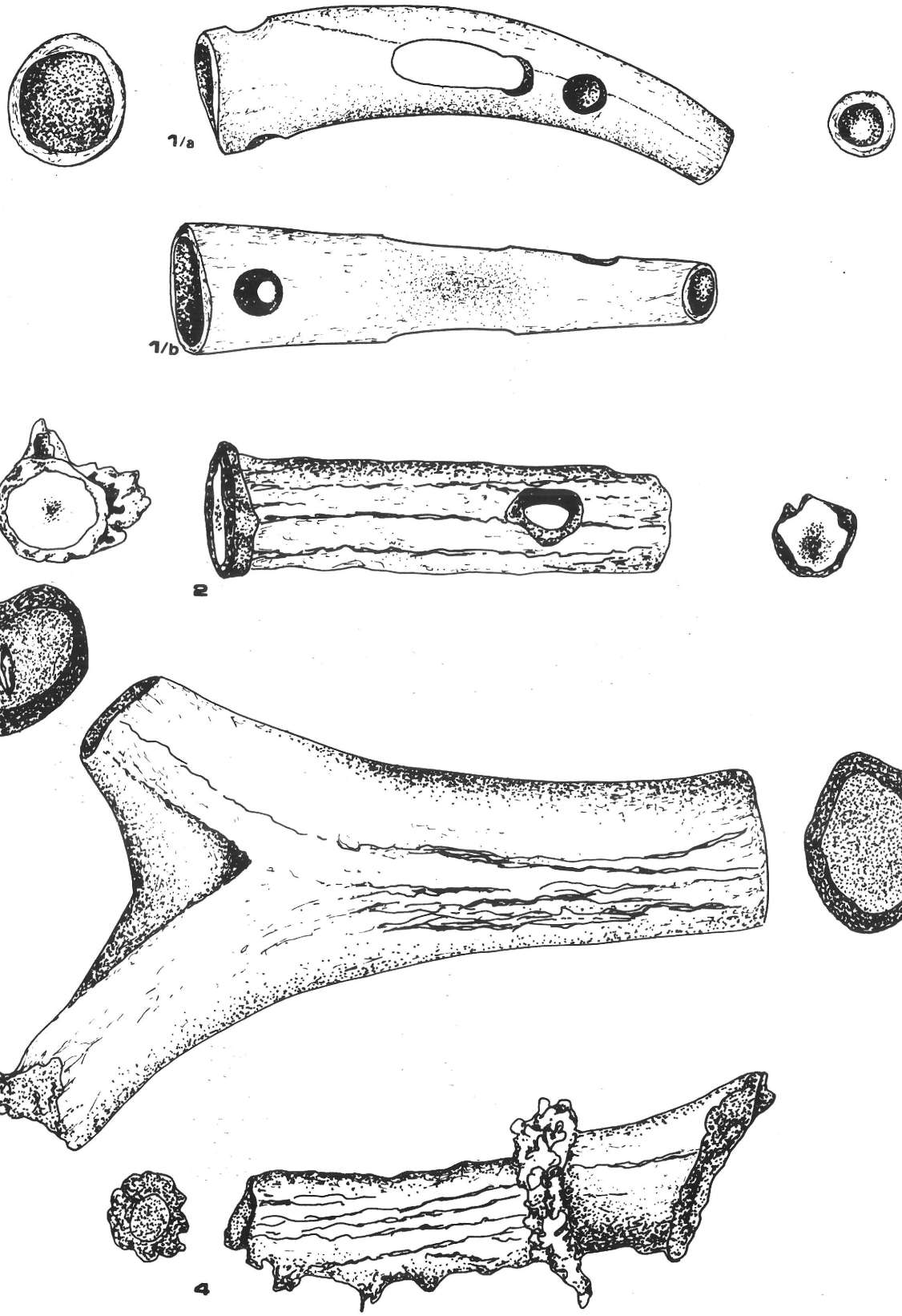

12

SCHREIBER RÓZSA

KORABRONZKORI TELEPÜLÉS MARADVÁNYAI A SOROKSÁRI BOTANIKUS KERTBEN

Terpó András a Kertészeti Egyetem Növénytani tanszékének professzora jelentette, hogy az Egyetem soroksári botanikus kertjének a területén, a sziklakert alapozási munkálatainál árokásó gép cserepeket, állatcsontokat borított ki a földből. A bejelentés alapján 1969-ben kisebb leletmentést végeztem.[1] (1. kép)

A lelőhely Budapest keleti szélén, mocsarakkal, kisebb vízfolyásokkal tagolt alacsony homokdombok egyikén fekszik. Az elektromos távvezeték alatt kiásott északkelet–délnyugati árok kb. 100 m széles, közepén mintegy 3 m magas homokdombot vágott át. A homokdombot, mely többszáz méter hosszú, három oldalról kisebb vízerek széles, mocsaras lapálya fogja közre. A lapos dombtető felszínén szórványosan találhatók jellegtelen őskori cserepek. Az árok profilján, illetve az alján négy objektum körvonala rajzolódott ki, s a leletmentés során ezeket bontottuk ki. (2. kép)

1. gödör

Csupán a gödör Ny-i kisebb felét és a gödör alját találtuk meg (2. kép), kevés cserépanyaggal és állatcsonttal. A gödör nagy részét az árokásó gép elpusztította. Korábban ebből a gödörből került elő egy ép kis füles bögre (7. kép 1) és a cserepek egy része (7. kép 2).

2. gödör

Az árok keleti falán jelentkezett, szemben az 1. gödörrel. Az árokásás alig bolygatta meg. Alakja ovális, átmérője 215×155 cm. A gödör mélysége 245 cm (2a–b kép). Töltelékföldjében rendkívül kevés cserép és néhány állatcsont volt. A gödör alsó részét szarvasmarha csontvázrészek töltötték ki (2. kép, 3. kép a, 4. kép 1–2). A feldarabolt állatrészek csontanyaga alapján több (legalább négy) egyedet lehetett megkülönböztetni. A bordák a csigolyák mellett 8–10 cm-re voltak levágva. *1. szarvasmarha:* fejjel délnek fektetve, gerincoszlopa középtájon megtörve és alul nyugati irányba visszahajtva, melyhez még a medencecsontok csatlakoztak. A medence fölött egy comb-lábcsont feküdt, a végtagcsontok egyébként belehajlottak a medencébe. A szarvasmarha állkapcsa kifordulva feküdt a gödör keleti szélénél. A koponya nyaktöve alatt is egy comb- és lábcsont feküdt kelet-nyugati irányban. A felső állkapocs fogai alatt egy újabb comb- és lábcsontot találtunk, megközelítően hasonló irányban elhelyezve. *2. szarvasmarha:* koponyája a gödör nyugati szélén feküdt, pofával nyugat felé, oldalára helyezve. A szarvcsapok fiatalabb egyedet jeleznek. A koponyán visszahajtott állapotban gerinccsontok, lapocka és lábcsontok helyezkedtek el. A gödörnek ezt a részét bolygatták meg kissé az árokásáskor. A két koponya között a fentebb leírt comb- és lábcsontok alatt egy gerincrész húzódott bordatövekkel együtt, KNy-i irányban. Ezekhez csatlakozva egy borjúfejet találtunk, pofával lefelé, függőleges helyzetben, állkapocs nélkül, ez a *3. szarvasmarha.* Az 1. és 2. koponya között egy fiatal egyed comb- és lábcsontja valószínűleg hozzá tartozott. A *4. szarvasmarha:* koponyatöredéke az 1. marha gerincének keleti részénél jelentkezett. Valószínűleg ehhez tartozott a gödör északi részén egy comb- és lábcsont párhuzamosan az 1. szarvasmarha comb- és lábcsontjaival. A gödör északi részén levő végtagok mellett helyezkedett el hasonló hosszúságban a bordák tövénél levagdalt gerincoszlop. Az 1. és 4. marha különböző csontjai is megpörkölődtek. Bökönyi Sándor meghatározása szerint még 5. és 6. szarvasmarha csontvázmaradványai is hevertek a gödörben. Ezeket azonban nem tudtuk régészetileg elkülöníteni (l. Bökönyi Sándornak e kötetben megjelent tanulmányát).

A gödör alja enyhén teknőszerű lapos. A szarvasmarhacsontok alatt 8–10 cm vastag laza, égett-hamus réteget figyeltünk meg. A szarvasmarhák felett is mutatkozott ugyanilyen laza, fekete hamus réteg. A két égett réteg közötti szintkülönbség mintegy 40 cm-t tett ki (3. kép b). A szarvasmarha vázrészeknek a gödörbe helyezése után gyújtottak tüzet a gödörben, valószínűleg szalmából és ettől pörkölődtek meg az egyes csontmaradványok.

A 2. gödörből előkerült kevés cserép íveltnyakú tálakból, kívül-belül seprőzött és rücskös külsejű nagy edényekből, kis füles edényből származik (7. kép 3–8).

3. gödör

A 2. gödörtől délre 5 m távolságban feküdt. Alakja csaknem kerek, átmérője 160×175 cm, lapos alja 235 cm mélyen jelentkezett (2. kép, 5. kép). Az árokásás kis részét megbolygatta. Töltelékföldjéből kevés cserép és csont került elő, de aránylag ebben volt a legtöbb lelet. Nagyrévi korsóhoz tartozó töredékek, íveltnyakú tálak, kívül-belül rücskös és érdes felületű edénytöredékeken kívül (8. kép 1–11) megemlíthető egy nyéllyukas agancskapa és csontár is. Állatcsontokat is nagyobb számban találtunk a töltelékföldben. A gödör alja fölött vékony hamus sávot figyeltem meg. A gödör magasabb szintjén, 120–130 cm közötti mélységben az északi részen kutyacsontvázat, keleti részén pedig marhakoponyát találtam.

4. gödör

Tulajdonképpen egymásba ásott két kerek gödör, a 3. gödör közvetlen közelében (2. kép, 5.–6. kép). A valamivel nagyobb kerek gödör átmérője 150×135 cm. A kisebbik gödörrész átmérője 120×115 cm. Aljuk la-

pos, mindkettő mélysége 260 cm. A töltelékföldben igen kevés cserép és állatcsont volt. A nagyobbik gödörrész nyugati részén zsugorított csontvázat találtam. A hátán fekvő halott karjait felhúzták, combjait, lábszárcsontjait is erősen a törzshöz szorították. Szemmelláthatóan összekötözve helyezték a sírba. A sírbahelyezés módja is szokatlan, mivel koponyája 40 cm-rel mélyebben feküdt, mint a lábszárai, vagyis úgy látszik, hogy nem belehelyezték, hanem beledobták a gödörbe. A csontváz 200 és 240 cm mélység között feküdt. A D-i gödörrészben csak egy kis füles fazék fele érdemel említést (7. kép 9). Enyhén S-profilja van, szalagfüle a peremből indul, simított. Lehetséges, hogy az É-i gödörrész „temetkezéséhez" tartozott. Feltűnő, hogy függőlegesen van kettévágva, illetve kettétörve. Ezenkívül csak nagyméretű fazekakból, illetve öblöshasú nagy edényekből származó rücskös külsejű vagy kívül-belül seprőzött töredékek kerültek elő a gödörből (7. kép 10–14).

A négy gödörből feltűnően kevés lelet került elő. Ezek nagy része is állatcsont. A kerámiai leletek között a következőket említhetjük meg: íveltnyakú kis füles bögre (7. kép 1), enyhén S-profilú kis fazék simított felülettel (7. kép 9). Előfordulnak simitott felületű nagyobb méretű nagyrévi típusú korsókból származó töredékek is, olykor bekarcolt vonaldísszel (7. kép 11–12, 8. kép 6, 8). Gyakoriak az íveltnyakú, éles profilú fordított csonkakúp alakú tálak töredékei (8. kép 1, 3, 5). Mindegyik simitott, egyiknek a válla bevagdalásokkal díszített (8. kép 1). Megvannak a kisebb-nagyobb S-profilú edények töredékei, simitott vagy érdes, rücskös felülettel (7. kép 4, 8, 8. kép 2, 4). A nagy edények alakja nem állapítható meg, csupán az, hogy vannak csöbrökből és öblöshasú edényekből származó töredékek, melyek felülete rücskös vagy kívül-belül seprődíszítés borítja őket (7. kép 3, 6, 10, 13, 14, 8. kép 7, 9–11).

A leletek nem túlságosan tipikusak, ennek ellenére kulturális besorolásuk nem okoz nehézséget. A nagyrévi kultúrába tartoznak, méghozzá ennek is legkésőbbi fázisát képviselik. Szinte azt mondhatjuk, hogy ez a kulturális átfejlődés időszaka, amikor a nagyrévi kultúra területén fokozatosan létrejön a vatyai kultúra jellegzetes kerámiája. A leletanyagból ugyanis hiányoznak a kis füles korsók, megnyúlt nyakkal, melyek pedig a legkésőbbi időszak (kulcsi fázis) temetőiben igen gyakoriak. Lehet, hogy a kis korsóknak ez a hiánya a leletanyag csekély mennyiségéből adódik.

Hasonló típusú kerámiát tartalmazó telepek Budapest területén máshol is előfordulnak. Ezek közül csak két lelőhelyet emelek ki, amelyek kerámiája legközelebb állónak látszik a soroksári botanikus kerti leletekhez. Az egyik jól ismert település a XI. ker. Mező út környékén terült el. A nagyrévi kultúra legkésőbbi fázisának és az átmeneti időszaknak számos települési objektumát tárta fel a Budapesti Történeti Múzeum leletmentése 1958-ban.[2] A másik jelentős lelőhely a XXII. kerületben az egykori Kamaraerdő területén fekvő magaslati település. Innen házépítési munkák során kerültek elő az előbbiekkel teljesen megegyező leletek.[3]

Nagyon fontos lenne a nagyrévi kultúra e legkésőbbi, átmeneti időszakának jövőbeni alapos kutatása, amelyből esetleg választ kaphatunk az átmenetet előidéző okokra is.

A soroksári botanikus kert nem elsősorban a kerámia leletei miatt érdemel különösebb figyelmet, hanem a gödrökben megfigyelt jelenségek miatt. A négy gödör a településre felhasznált dombhátnak nem a közepén, hanem a D-i peremén helyezkedett el. Az objektumok jellege és igen nagy mélysége alapján nem lehet kétséges, hogy nem közönséges hulladékgödrökről lehet szó. Ugyanis igen kevés a cserépanyag és az összetört állatcsont sem sok.

Az 1., csak töredékesen megismert gödrön kívül a 2–4. gödröket jellemzi a csaknem szabályos kerek alak, a megközelítően azonos nagy mélység (230–260 cm között). A 2. gödörbe könnyen égő növényi anyagra, valószínűleg szalmára négy különböző korú feldarabolt szarvasmarha vázrészeit helyezték, méghozzá úgy, hogy a leghúsosabb részeket tették a gödörbe. Igy pl. a gerincoszlopok tövénél csaknem azonos távolságban tördelték le a bordákat, s a vázakat feldarabolták. Lehet, hogy a belsőségeket külön használták fel. Mégegyszer hangsúlyozni kell, hogy idős és fiatal egyedek voltak eltemetve a gödörbe. Az így lerakott szarvasmarha vázrészek fölött is könnyen égő növényi anyagot halmoztak fel. Az alul és felül elhelyezett száraz növényzetet (szalmát) meggyújtották s közben sokáig olyan tűz keletkezett, amely még a csontokat is megperzselte. A 3. gödörben csak egy kutya-csontvázat és egy marhakoponyát találtam, a fekete hamus réteg azonban ebből sem hiányzott. Mindkét gödröt szinte homogén töltelékföld borította be.

Külön említést érdemel a 4. gödör csontváza. Itt ismét hangsúlyozni kell azt, hogy a korszak kizárólagos temetkezési módja Budapesten és még a távolabbi környéken is az urnás-hamvasztás volt. Tehát ebben az esetben semmiképpen sem gondolhatunk szabályos temetkezésre. Ennek ellentmond a csontváz helyzete, mintha bedobták volna, összekötözöttsége, és az hogy nem sírgödörben, hanem egy nagyméretű kettős kerek gödörben találtunk rá. Mindezek együtt arra mutatnak, hogy a lelőhelyen a mindennapitól, a szokásostól eltérő jellegű gödrökre bukkantunk, amelyek a rítussal, a vallással lehettek összefüggésben, vagyis kimondhatjuk: áldozati gödrök voltak.

Az áldozati gödrök az Égeikumtól Magyarországig a korai neolitikumtól kezdve nyomon követhetők. Legtöbbet ismer a kutatás a délkelet-európai neolitikumból és az égei korai bronzkorból (EH vagy FH pediódus). Igen jelentősek voltak a termelőgazdálkodás kezdeti időszakában, amikor elsősorban a termékenységi rítusok, szertartások szolgálatában álltak. A legrégibb áldozati gödrök legtöbbjében a termékenységet jelképező női szobrokat, nőt utánzó edényeket vagy csak a varázsoláshoz használt edényeket, illetve ezek szándékosan összetört darabjait, eszközöket, gabonát, olykor ember- és állatcsontokat találtak. Feltűnő jellegzetességük a gödörásás, a tűz gyújtása a gödrökben vagy közelükben, majd az áldozatnál használt vagy az áldozati tárgyak, illetve kellékek behelyezése után újabb tűz gyújtása és az egész elföldelése, legtöbbször tiszta agyaggal vagy homokkal. Időnként ezeket az eljárásokat ugyanazon a helyen többször is megismételték.[4]

A nagyrévi kultúra legidősebb fázisában a XXI. ker. Csepel-Hollandi úton feltárt településen is találtam néhány áldozati gödröt, amelyek jellege azonban némileg eltért a botanikuskert áldozati gödreitől.[5] A település a harangedény-csepeli csoport körébe tartozik. Az áldozati gödrökben feltűnő jellegzetesség az őrlőkövek és a föld megmunkálásánál használt agancseszközök hangsúlyozott jelenléte, más, ebben a korban értékes tárgyakon kívül (rézár, csuklóvédő kőlemez, kőnyílhegy, orsógomb stb.). Az újabb magyar kutatás a legutóbbi időben mutatta ki, hogy a neolitikumba visszamenő hagyományt őriz az áldozati szertartás egyik formája, az áldozatkor a termékenység érdekében végzett rituális gabonaőrlés, amelynek kellékeit az e célból ásott gödrökbe helyezték és valószínűleg a tűz tisztító vagy egyéb mágikus erejét is felhasználták.[6] Az ilyen áldozati gödrök a nem véres áldozatokat hangsúlyozzák. A Csepel-Hollandi úti telepen a neolitikumba visszanyúló helyi hagyományok továbbélésére gondolhatunk, egyúttal az életmód tükröződését is feltételezhetjük ebben a jelenségben. A földművelés intenzív meglétére kell gondolni a harangedény-csepeli csoportban ugyanakkor, amikor az állattartás egészen speciális ága, a lótenyésztés fejlődött ki Budapest területén. A földet fellazító agancsszerszámok és az őrlőkövek együttesen a gabonatermesztés két végpontját, a föld fellazítását és a megtermelt gabona fogyasztásra való előkészítését fogják össze jelképesen. Maga a rítus a helyi hagyományokból táplálkozott, hiszen hasonló megnyilvánulásokat, nemcsak a neolitikumból ismerünk, de a közpső rézkori balatoni csoportban is előfordul, a ludanicei csoportban is találtak ilyeneket és a késő-rézkori badeni kultúra több lelőhelyén is megfigyeltek áldozati gödröket.[7]

A nagyrévi kultúra középső (3a) fázisába tartozó diósdi telepen feltárt nagyméretű kerek, mély gödör is nagy valószínűséggel sorolható az áldozati gödrök körébe, a gödör alján talált öntőminták és ép edények alapján.[8]

Különösen érdekes a soroksári áldozati gödrök és egy ausztriai halomsír (?) egybevetése, mely utóbbi a bronzkor fejlett szakaszára keltezhető. Grosshöfleinben, Burgenlandban tárták fel.[9] A halom alján kőgyűrűvel övezett sírban két emberi csontváz mellett két lovat és két csikót, egy szarvasmarhát és egy borjút, egy kecskét és egy gidát, egy idősebb juhot és egy bárányt találtak, vagyis minden állatpárból egy idős és egy fiatal egyedet helyeztek a sírba. Soroksáron is a 2. gödörben a szarvasmarha csontok két idősebb és két fiatalabb egyedből származnak. Mindez arra mutat, hogyha nem is tételezhetünk fel közvetlen rokonságot a két távoli hely között, a közös alapra visszamenő képzetek hasonlóságát azonban nem zárhatjuk ki. A lényeges különbség abban van, hogy a burgenlandi leletek szabályos temetkezéshez tartoztak, a soroksáriak pedig telepen, gödrökben kerültek elő, ahol az embert (felnőtt férfi), szarvasmarhákat és még kutyát is áldozati céllal helyezték a telep peremén a laza homoktalajba ásott mély gödrökbe.

A soroksári áldozati gödrök közös vonása a Hollandi úti és egyéb hasonló már említett gödrökkel a gödörásás (ez igen fontos, talán a legfontosabb szempont lehetett a föld istennőjével való kapcsolattartás, rituális egyesülés szempontjából). A másik fontos közös vonás a tűzgyújtás, főleg gabonaszalmából vagy esetleg fűből. Soroksár esetében azonban az állati és emberi áldozatok szokása hangsúlyozódik ki, amikor az állatokat (szarvasmarha) csak húsuk egy részével helyezték a gödörbe, míg más részüket, esetleg az áldozat bemutatásakor vagy elfogyasztották vagy felhasználták. A szelídebbnek látszó terményáldozatokat tartalmazó áldozati gödrökkel szemben, itt a keményebb, sőt mondhatjuk a kegyetlenebb véres áldozattal állunk szemben. A többféle áldozati gödör hangsúlyozza egyúttal a rítus, a szertartások, áldozatok sokféleségét, bonyolultságát.

A soroksári botanikus-kertben talált lelőhely jelentőségét két szempontból emelhetjük ki:

1. Újabb támpontokat nyertünk a korabronzkori nagyrévi kultúra legkésőbbi fázisának a középső bronzkori vatyai kultúrába történő átfejlődés további vizsgálatához.
2. Az áldozati gödrök felismerése ennek a kornak hiányosan ismert hitvilágába enged újabb betekintést és egyúttal az életmódot is tükrözi.

— . —

A soroksári botanikus-kert területén feltárt leleteket a Budapesti Történeti Múzeum Ős- és Ókortörténeti osztálya őrzi a következő leltári számok alatt:

1. gödör.

71. 1. 1. Szürke oldaltöredék, bekarcolt dísszel. Plasztikus bordából indul a díszítés.
71. 1. 2. Peremtöredék benyomkodott dísszel. Szürke.
71. 1. 3. Ivelt nyakú korsótöredék. Szürke.
71. 1. 4. Simított felületű oldaltöredék, szürkésbarna, vastag falú edényből.
71. 1. 5. Szürkésbarna edény aljtöredéke.
71. 1. 6. Kavicsos soványítású világosbarna edénytöredékek, 2 db.
71. 1. 7. Téglavörös, rücskös felületű nagy edényből származó töredékek. 3 db.
71. 1. 8. Gúla alakú „tűzikutya" töredéke.
71. 1. 9. Állatcsontok.

2. gödör.

71. 1. 10. Különböző állatcsontok.
71. 1. 11. Szürke, ívelt nyakú edény töredéke.
71. 1. 12. Szürkésbarna, rücskös felületű, ívelt nyakú fazék töredéke.
71. 1. 13. Szürke oldaltöredék, párhuzamos bordadíszekkel.
71. 1. 14. Szürkésbarna, simított felületű oldaltöredék.
71. 1. 15. Világos szürkésbarna, rücskös felületű oldaltöredékek. 5 db.
71. 1. 16. Ivelt nyakú, szürke fülesbögre töredéke.
71. 1. 17. Szürke, ívelt oldaltöredék.
71. 1. 18. Szürkésbarna, szemcsés soványítású, vastag falú edény altöredékei. 3 db.

71. 1. 19. Vastag falú nagy edény szürke, rücskös felületű oldaltöredékei. 3 db.
71. 1. 20. Világosbarna korsó töredéke, kettős bekarcolt vonaldísszel.

3. gödör.

71. 1. 21. Szürke edény töredéke besimított dísszel.
71. 1. 22. Fazék peremtöredéke. A kihajló nyakon a benyomkodott perem alatt egy bütyök ül. Szürke.
71. 1. 23. Vörösesbarna, ívelt nyakú edénytöredék.
71. 1. 24. Ivelt nyakú táltöredék, éles vállán bevagdalt dísszel.
71. 1. 25. Világosbarna peremtöredék, perem alatt függőleges bordadísszel.
71. 1. 26. Rücskös felületű fazék peremtöredéke. Szemcsés soványítású.
71. 1. 27. Simított felületű szürke peremtöredék.
71. 1. 28. Rücskös felületű nagy edény töredéke, ujjbenyomással tagolt bordadísszel. Szürke.
71. 1. 29. Világosbarna oldaltöredék„bekarcolt hálómintával.
71. 1. 30. Szürkésbarna oldaltöredék, bekarcolt hálómintával.
71. 1. 31. Rücskös felületű, téglavörös oldaltöredék.
71. 1. 32. Téglavörös oldaltöredék bekarcolt hálómintával.
71. 1. 33. Vastag falú szürke edénytöredék, bekarcolt fésűmintával.
71. 1. 34. Kihajló szürke peremtöredék és bekarcolt díszű oldaltöredék. 2 db.
71. 1. 35. Ivelt nyakú, vastag falú táltöredék, vállán bevagdalt díszítéssel. 2 db.
71. 1. 36. Ivelt nyakú, sötétszürke táltöredék.
71. 1. 37. Ivelt nyakú, szürkésbarna táltöredék.
71. 1. 38. Ivelt nyakú, szürkésbarna edénytöredék.
71. 1. 39. Simított felületű, szürkésbarna oldaltöredék.
71. 1. 40. Nagy edényből származó töredékek, külsejük rücskös, belsejük seprőzött. Egyiken ujjbenyomásos borda van. 3 db.
71. 1. 41. Kihajló peremű edényből származó edénytöredékek, rücskös felülettel. 6 db.
71. 1. 42. Világosbarna oldaltöredék seprős dísszel.
71. 1. 43. Oldaltöredékek részben rücskös, részben simított felülettel. 2 db.
71. 1. 44. Szürkésbarna, simított oldaltöredék.
71. 1. 45. Vastag falú, szürkésbarna, rücskös felületű oldaltöredékek. 2 db.
71. 1. 46. Vastag falú barna aljtöredék.
71. 1. 47. Téglavörös aljtöredék.
71. 1. 48. Szürke aljtöredék.
71. 1. 49. Aljtöredék. Az oldalrész szürkésbarna, rücskös felületű.
71. 1. 50. Kutyacsontváz.
71. 1. 51. Állatkoponya.
71. 1. 52. Különböző állatcsontok.

4. gödör (a 4a–b gödörrészek leletanyaga).

71. 1. 53. Szürkésbarna oldaltöredék, bevagdalt díszítéssel. 2 db.
71. 1. 54. Rücskös felületű, barna oldaltöredék.
71. 1. 55. Szürkésbarna, vastag falú, seprődíszes oldaltöredék.
71. 1. 56. Nagyméretű, vastag falú szürkésbarna füles korsó peremes töredéke.
71. 1. 57. Vastag falú, szürke aljtöredék.
71. 1. 58. Szürke aljtöredék.
71. 1. 59. Vastag falú, szürkésbarna, rücskös felületű oldaltöredékek. 2 db.
71. 1. 60. Szürkésbarna, simított felületű oldaltöredék.
71. 1. 61. Szürkésbarna, rücskös felületű oldaltöredék.
71. 1. 62. Ivelt nyakú, rövid szalagfüllel ellátott bögre féltöredéke. Kiegészített, szürkésbarna. M. 9,5 cm.
71. 1. 63. Ivelt nyakú, szürke edénytöredék.
71. 1. 64. Bekarcolt díszű, szürke oldaltöredék.
71. 1. 65. Barna foltos, rücskös felületű, vastag falú oldaltöredékek. 3 db.
71. 1. 66. Csontár töredéke. H. 8,5 cm.
71. 1. 67. Különböző állatcsontok.
71. 1. 68. Különböző állatcsontok.

Szórványleletek.

71. 1. 69. Simított felületű oldaltöredék fül nyomával, bekarcolt díszítéssel.
71. 1. 70. Téglavörös aljtöredék.
71. 1. 71. Vékony falú, szürke edénytöredék.
71. 1. 72. Simított felületű, szürke oldaltöredékek. 2 db.
71. 1. 73. Vastag falú, nagyméretű szürke edényből származó seprődíszes oldaltöredék.

Rövidítések

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
BpR	Budapest Régiségei
Kalicz–Schreiber 1981	*Kalicz–Schreiber R.*: Opfergruben aus der Frühbronzezeit in der Umgebung von Budapest, SlovArch 29 (1981) 75–86.
Makkay 1963	*Makkay J.*: Adatok a péceli (badeni) kultúra vallásos elképzeléseihez. ArchÉrt 90 (1963) 3–16.
MittArchInst	Mitteilungen des Archaologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
RégFüz	Régészeti Füzetek, Budapest
SlovArch	Slovenska Archeologia
VeszprMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém

Jegyzet

1. RégFüz 23 (1969) 5–6; *Kalicz–Schreiber* 1981, 81–85.
2. RégFüz 11 (1959) 6–7; *Nagy T.:* Buda Régészeti emlékei. In: Budapest műemlékei II. Budapest 1962, 22–24; Valószínűleg ehhez a településhez tartoznak azok a kisebb objektumok, amelyeket a Schönherz Zoltán úton és a Fehérvári út–Baranyai út sarkán végzett leletmentések során tártak fel. RégFüz 11 (1959) 7, RégFüz 13 (1960) 5–6.
3. Schreiber Rózsa helyszíni szemléje és gyűjtése. A leletanyag a Budapesti Történeti Múzeum Ős- és Ókortörténeti Főosztályának gyűjteményében van. Igen hasonlók ehhez a budai Várhegyen 1973-ban a szerző által elkezdett és M. Sós Ágnes által folytatott leletmentés során előkerült leletek. *M. Sós Á.:* A budai várpalota újabb ásatásainak bronzkori leletanyagáról. BpR 24 (1977) 161–171.
4. *Makkay* 1963, 3 .; *Makkay J.:* „Das frühe Neolithikum auf der Otzaki Magula" und die Körös-Starčevo-Kultur. ActaArchHung 26 (1974) 151, *Makkay J.:* Über neolithische Opferformen. In: Valcamonica Symposium '72, Capo di Ponte 1975, 161–173; *Kalicz N.–Raczky P.:* Siedlung der Körös-Kultur in Szolnok–Szanda. MittArchInst 10–11 (1982) 13–24.
5. *Kalicz–Schreiber* 1981, 75–79; *Kalicz–Schreiber R.:* Die Probleme der Glockenbecherkultur in Ungarn. In: Glockenbechersymposium in Oberried 1974, Bossum–Haarlem 1976, 198.
6. *Makkay J.:* Mahlstein und das rituale Mahlen in den prähistorischen Opferzeremonien. ActaArchHung 30 (1978) 13–36.
7. *J. Lichardus–J. Vladár:* Zu Problemen der Ludanice-Gruppe in der Slowakei. SlovArch 12 (1964) 69–162; *Makkay* 1963, 3–6; *Kalicz N.:* A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében. VeszprMMK 8 (1969) 85.
8. *Patay P.–Patay Á.:* A nagyrévi kultúra leletei Diósdon. ArchÉrt 92 (1965) 163–167; *Schreiber R.:* A nagyrévi kultúra telepe Diósdon. ArchÉrt 108 (1981) 135–156.
9. *R. Pittioni:* Urgeschichte des österreichischen Raumes. Wien 1954, 246–247, 172. kép.

RÓZSA SCHREIBER

ÜBERRESTE EINER SIEDLUNG AUS DER FRÜHEN BRONZEZEIT IM BOTANISCHEN GARTEN VON SOROKSÁR

Die Fundstelle befindet sich am östlichen Rand von Budapest, auf einem der durch Sümpfe und kleinere Wasserläufe gegliederten niedrigen Sandhügeln, auf dem Gebiet des botanischen Gartens von Soroksár. Auf der Oberfläche des flachen Sandhügels sind sporadisch atypische Tonscherben zu finden. Am Profil bzw. Boden des den Sandhügel durchschneidenden Grabens zeichneten sich die Konturen von vier Objekten ab und im Verlauf der Rettungsgrabung legten wir diese frei (Abb. 1–6).[1]

Aus den vier Gruben wurde auffallend wenig Keramik geborgen (Abb. 7–8). Die Funde sind nicht übermässig typisch, aber dessen ungeachtet bereitete ihre chronologische Einreihung keine Schwierigkeiten. Sie gehören zur Nagyrév-Kultur und repräsentieren deren späteste Phase. Wir könnten fast sagen, dass dies die Periode der kulturellen Umwandlung ist, in der auf dem Gebiet der Nagyrév-Kultur stufenweise die charakteristische Keramik der Vatya-Kultur zustandekommt. Siedlungen, die Keramiken ähnlichen Typs enthalten, kommen auf dem Gebiet von Budapest auch anderwärts vor.[2–3]

Der botanische Garten von Soroksár verdient vor allem wegen der in den Gruben beobachteten Phänomenen Beachtung. Die vier Gruben befinden sich nicht in der Mitte des zur benutzten Hügelrückens, sondern an deren Südrand. Der Charakter und die ungewöhnliche Tiefe der Objekte lässt darauf schliessen, dass es sich nicht um gewöhnliche Gruben handeln kann.

Ausser der ersten, nur unvollständig erforschten Grube sind die Gruben 2–4 durch eine fast regelmässig runde Form und annähernd gleiche Tiefe (230–260 cm) gekennzeichnet. In die zweite Grube wurden auf leicht brennendes pflanzliches Material, wahrscheinlich auf Stroh, die Skeletteile von mindestens vier zerstückelten Rindern unterschiedlichen Alters gebracht, und zwar so, dass die fleischigsten Teile in die Grube gelegt wurden. Laut den Bestimmungen von Sándor Bökönyi befanden sich in der Grube auch die Skelettreste von einem fünften und sechsten Rind. Diese vermochten wir allerdings archäologisch nicht zu isolieren (siehe die Studie von Sándor Bökönyi in diesem Band). So wurden z. B. am Ansatz der Rückgrate die Rippen in fast gleicher Entfernung abgebrochen. Neben den älteren Individuen waren auch jüngere in der Grube gelegt. Auch über den Skeletteilen der Rinder wurde leicht brennendes pflanzliches Material angehäuft. Durch das Verbrennen der trockenen Pflanzen (Stroh) entstand ein so starkes Feuer, dass selbst die Knochen anbrannten. In der dritten Grube fand ich nur ein Hundeskelett und einen Rindesschädel. Auch hier befand sich eine Aschenschicht.

In der vierten Grube stiess ich auf ein menschliches Skelett. Es sei betont, dass in Budapest und auch in der weiteren Umgebung zu dieser Zeit die ausschliessliche Bestattungsart der Leichenbrand in Urnen war. In diesem Fall können wir eine regelrechte Bestattung ausschliessen. Einer solchen widerspricht die Lage des Skelettes, der den Eindruck erweckte, als wenn es nur hingeworfen worden, und zusammengebunden war, und dass wir es nicht in einer Grabgrube, sondern in einer grossen doppelten runden Grube gefunden haben; in dem anderen Grubenteil war das halbe Bruchstück eines klei-

nen Henkelgefässes. Daraus kann man annehmen, dass wir auf Gruben gestossen sind, die von den alltäglichen abweichen und mit dem Galuben verbunden sein dürften; es können also Opfergruben gewesen sein.

Die Opfergruben können von Ägäikum bis nach Ungarn seit dem frühen Neolithikum verfolgt werden. Sie waren in der Anfangsperiode der Produktionswirtschaft von grosser Bedeutung. Der vielfältige Inhalt der Opfergruben hebt deren unterschiedlichen Charakter hervor. Die Opfergruben von Soroksár dienten der Aufnahme von „Blutopfern". An einer Budapester Fundstelle der Glockenbecher-Csepel-Gruppe (Csepel-Hollandi ut) fand ich Opfergruben anderen Charakters. Ein auffallendes Kennzeichen der dortigen Opfergruben ist das betonte Vorhandensein von Mühlsteinen und der zur Bodenbearbeitung gebrauchten Geweihgeräte, ausser anderen, zu jener Zeit wertvollen Gegenständen (Kupferahle, Armschutzplatten, steinerne Pfeilspitzen. Spinnwirtel usw.). Laut Annahme der neueren ungarischen Forschung handelt es sich um eine Form des Opferrituals, die die in das Neolitikum zurückreichende Tradition wahrt, demnach beim Opfer zum Zweck der Fruchtbarkeit ein rituelles Getreidemahlen erfolgt ist, dessen Requisiten in die zu diesem Zweck ausgehobene Grube gebracht wurden und vermutlich auch die reinigende oder eine sonstige magische Kraft des Feuers in Anspruch genommen wurde. Die Opfergruben dieser Art heben die nichtblutigen Opfer hervor. Die den Boden auflockernden Geweihgeräte und die Mühlsteine fassen symbolisch die beiden Endpunkte des Getreidebaus, die Auflockerung des Bodens und die Vorbereitung des geernteten Getreides zum Essen zusammen. Der Ritus selbst wurde von lokalen Traditionen genährt. Auch die in der zur mittleren (2a) Phase der Nagyrév-Kultur (frühe Bronzezeit IIIa) gehörenden Siedlung in Diósd freigelegte umfangreiche Grube kann aufgrund der am Grubenboden gefundenen Gussformen und unversehrten Gefässen mit grosser Wahrscheinlichkeit in den Kreis der Opfergruben eingereiht werden. Eine interessante Analogie tritt beim Vergleich der Opfergruben von Soroksár mit einem Grab aus der Bronzezeit in Grosshöflein (Burgenland) zutage, namentlich was das Alter der beigegebenen Tiere betrifft.

Der gemeinsame Zug der Opfergruben in Soroksár und der übrigen in Budapest ist vor allem die Aushebung der Grube. (Dies dürfte hinsichtlich der Beziehung zur Göttin der Erde, der rituellen Vereinigung mit ihr, ein sehr wichtiger, vielleicht der wichtigste Gesichtspunkt gewesen sein.) Der andere gemeinsame Zug ist das Feuermachen hauptsächlich mit Stroh eventuell mit trockenem Gras. Im Feuer von Soroksár hebt sich aber der Brauch von Tier- und Menschenopfern hervor, da die Tiere, Rinder, nur mit einem Teil ihres Fleisches in die Grube gebracht wurden, während der andere Teil vielleicht gelegentlich der Darbringung des Opfers entweder verzehrt oder andererseits verwendet wurde. Den sanfter anmutenden, Fruchtopfer enthaltenden Opfergruben, stehen wir hier dem härteren, man könnte sagen grausamen Blutopfer gegenüber. Die unterschiedlichen Opfergruben veranschaulichen zugleich die Vielfalt, die Kompliziertheit des Ritus, der Zeremonien und der Opfer.[4–9]

Die Bedeutung der Fundstelle im botanischen Garten von Soroksár mögen von zwei Aspekten hervorgeheben werden:

1. Wir gewannen neuere Anhaltspunkte zur Untersuchung des Übergangs von der spätesten Phase der frühbronzezeitlichen Nagyrév-Kultur zur mittelbronzezeitlichen Vatya-Kultur.

2. Die Erkenntnis, dass es sich um Opfergruben handelt, gewährt einen Einblick in die mangelhaft bekannte Glaubenswelt jener Zeit und widerspiegelt zugleich auch die Lebensweise.

Abbildungen

Abb. 1 Lageplan von Budapest, mit dem botanischen Garten in Soroksár.
Abb. 2 Die erschlossenen Gruben (1–4).
Abb. 3 Grube 2, a): Oberflächenzeichnung mit den Rinderknochen, B): Profil der Grube.
Abb. 4 1–2: Grube 2 geöffnet, aus verschiedenen Sichten.
Abb. 5 Oberflächenzeichnung der Grube 4a–b.
Abb. 6 Grube 4a mit dem Skelett.
Abb. 7 1–14: Keramikfunde aus den Gruben. 1–2: Grube 1, 3–8: Grube 2, 9: Grube 4b, 10–14: Grube 4a–b.
Abb. 8 1–11: Keramikfunde aus Grube 3.

Képjegyzék

1. kép Budapest helyszínrajza a soroksári botanikus kerttel
2. kép A feltárt gödrök (1–4)
3. kép A 2. gödör, a: felszínrajz a szarvasmarha csontokkal
b: a gödör metszete
4. kép 1–2: a 2. gödör kibontva, különböző nézetből
5. kép A 4a–b gödör felszínrajza
6. kép A 4a gödör a csontvázzal
7. kép 1–14: a gödrök kerámia leletei. 1–2: 1. gödör; 3–8: 2. gödör; 9: 4b gödör; 10–14: 4a–b gödör.
8. kép 1–11: a 3. gödör kerámia leletei

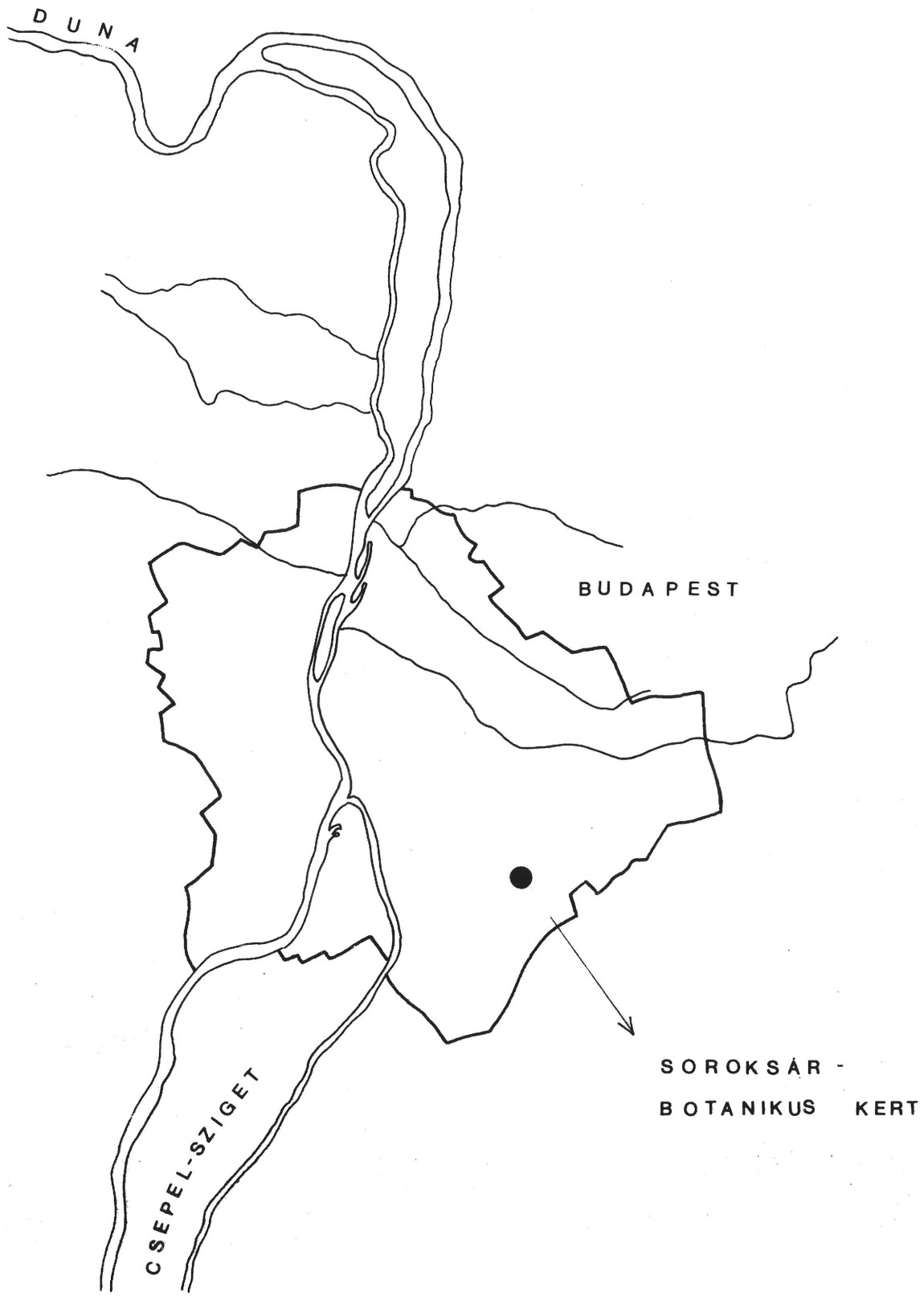

1

SOROKSÁR 1969

BOTANIKUS KERT

É

0 100cm

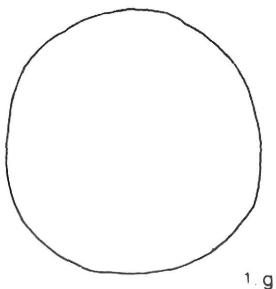

1. gödör

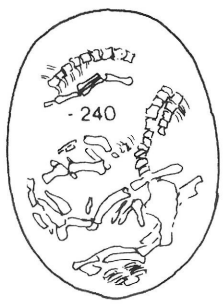

2. gödör

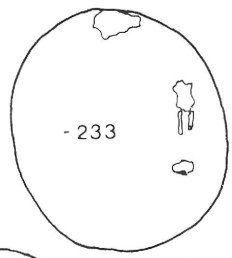

3. gödör

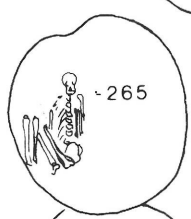

4/a gödör

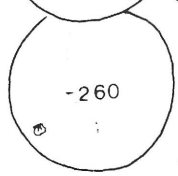

4/b gödör

2

BOTANIKUS KERT 1969. M = 1 : 20

2. GÖDÖR

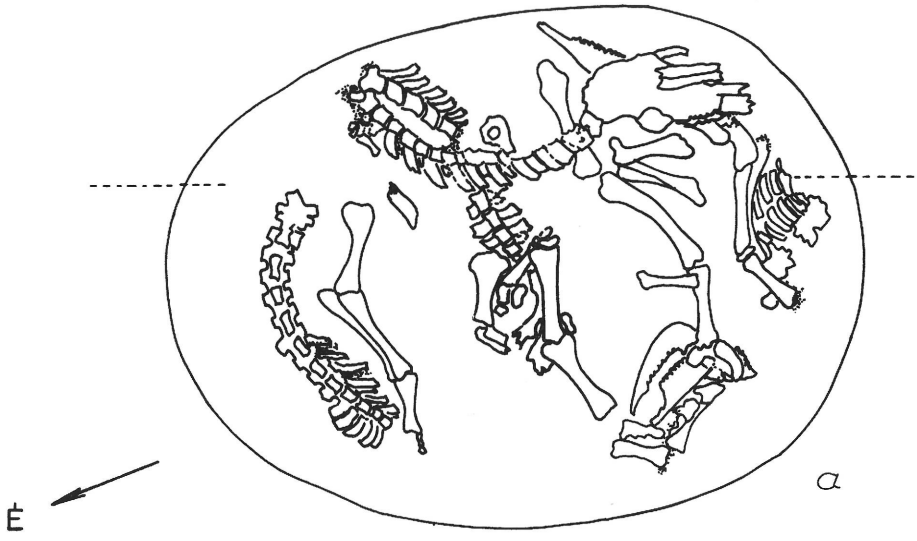

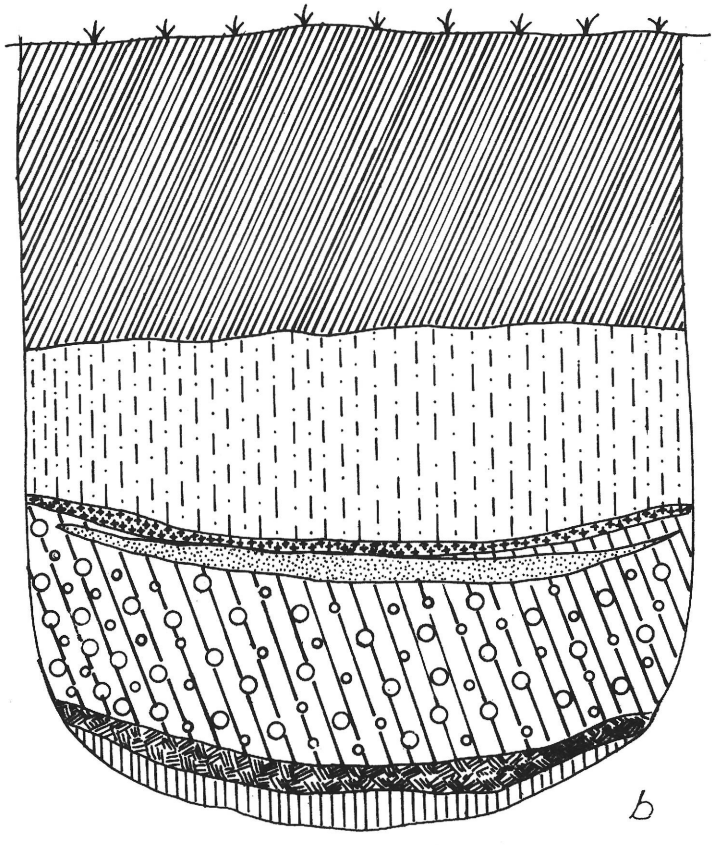

felszini humusz

gödör töltelékföldje

égett

hamus

marha vázrészek

laza, égett, hamus

altalaj

3

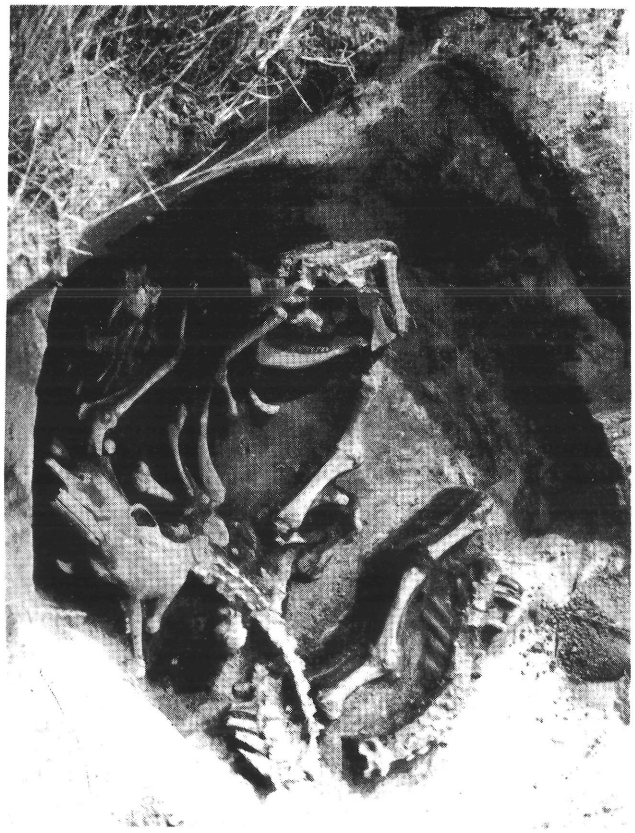

4/1

4/2

É

SOROKSÁR 1969.

BOTANIKUS KERT

0 50cm

ELSZINEZŐDÉS: - 160

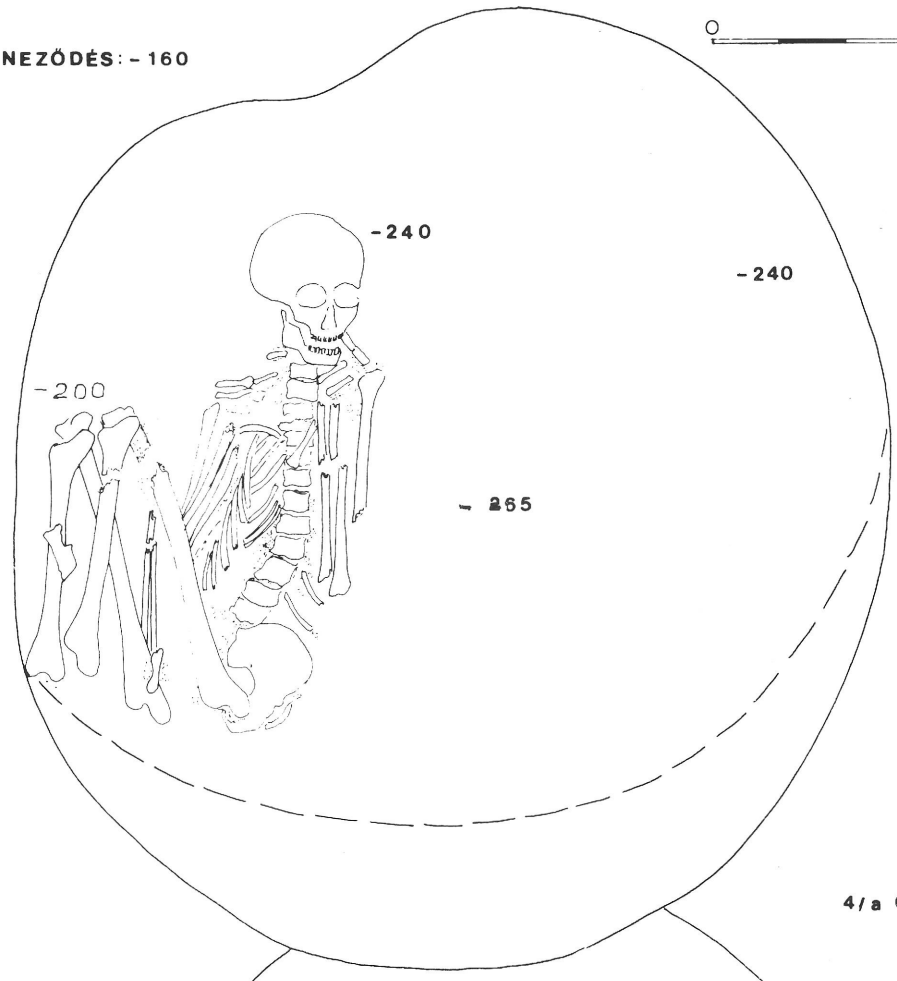

4/a GÖDÖR

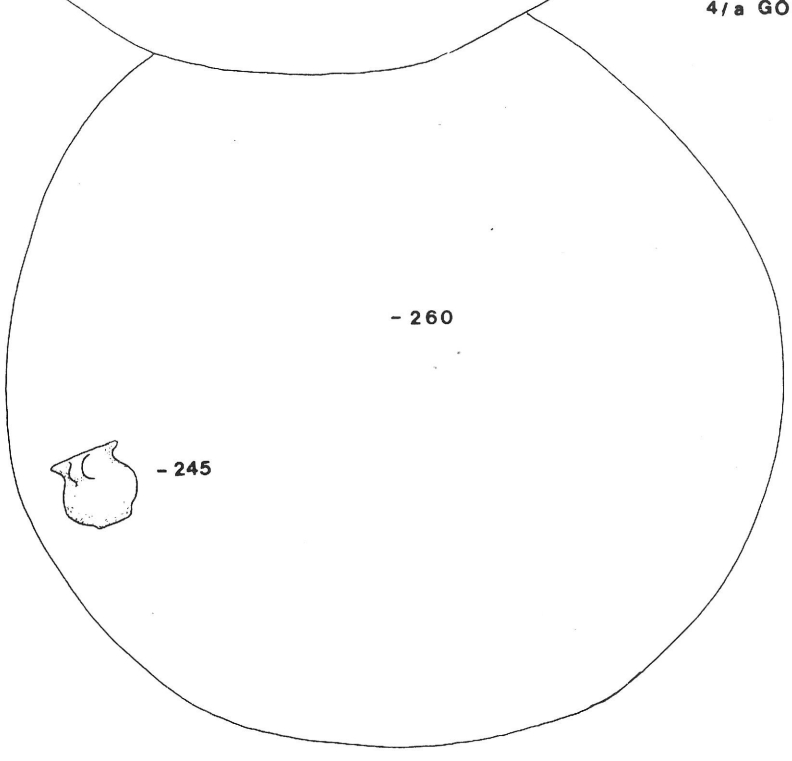

4/b GÖDÖR

5

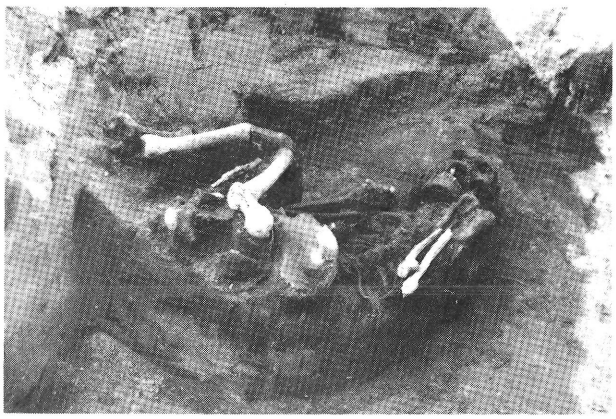

6

7

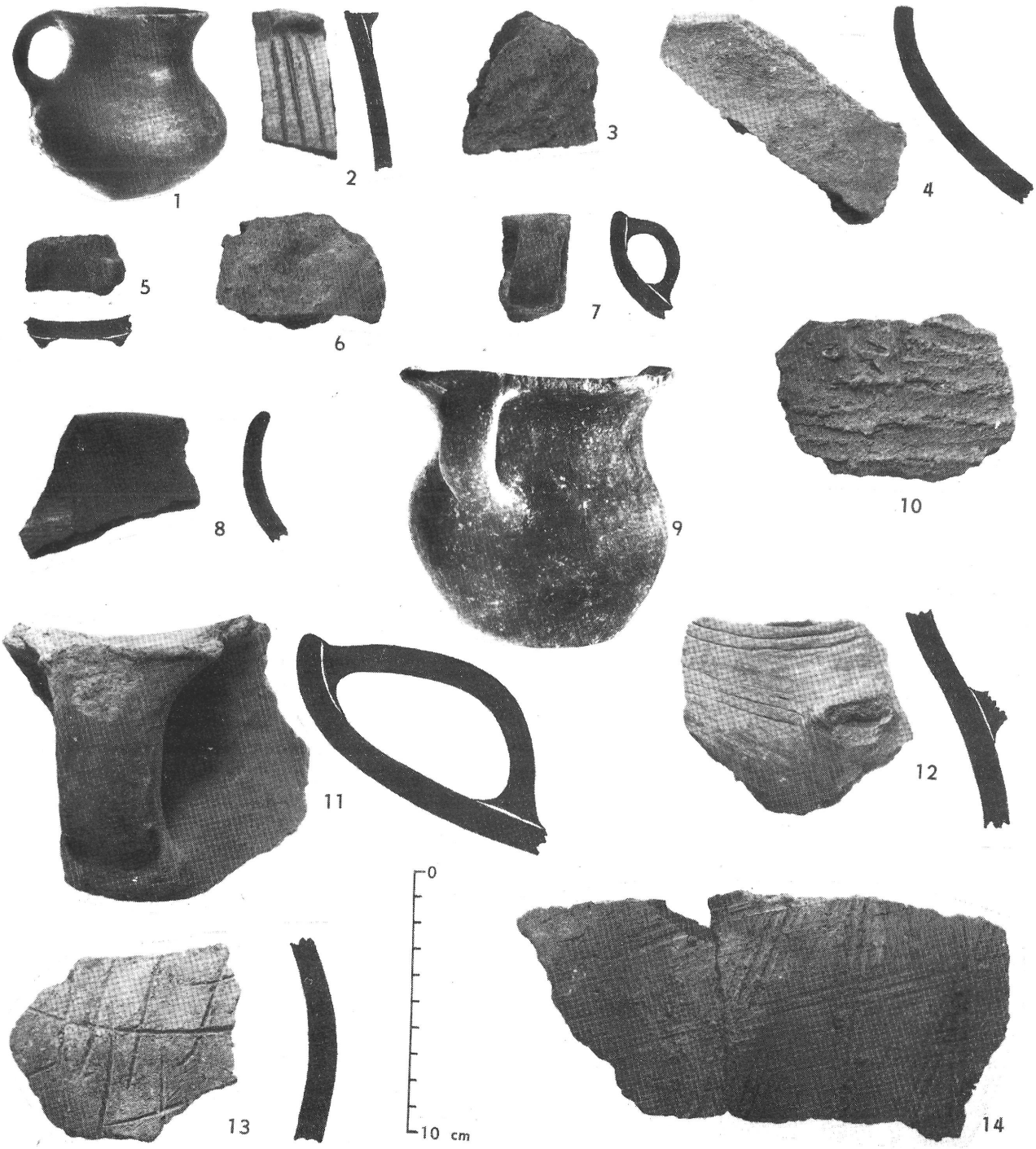

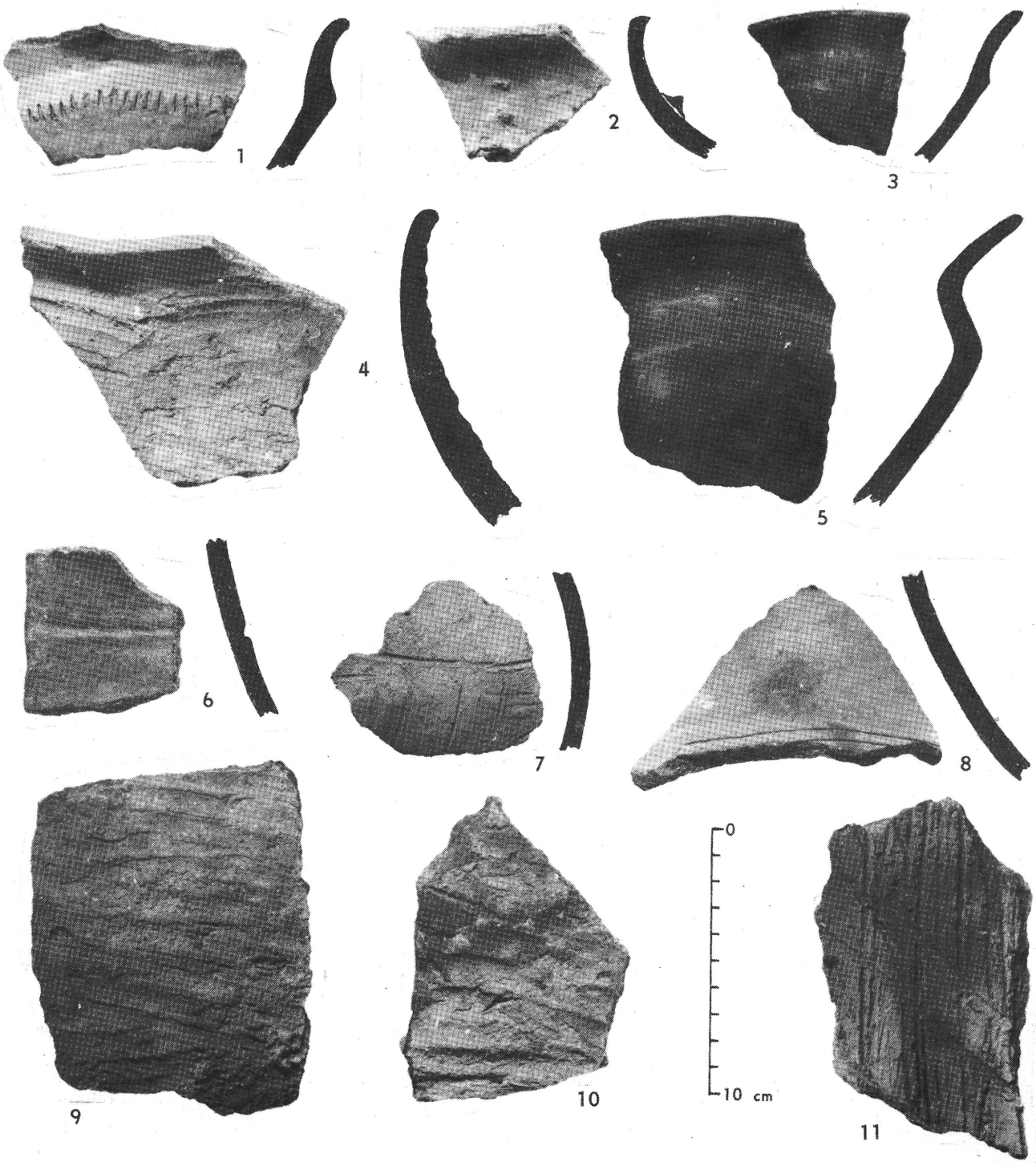

8

BÖKÖNYI SÁNDOR

A SOROKSÁRI BOTANIKUSKERTBEN FELTÁRT KORABRONZKORI ÁLDOZATI GÖDRÖK ÁLLATMARADVÁNYAI

A soroksári botanikuskertben talált korabronzkori, a nagyrévi kultúra késői, kulcsi csoportjába tartozó, áldozati gödrök (Kalicz–Schreiber 1981, 81 skk.; és l. Kalicz–Schreiber R. e kötetben megjelenő dolgozatát) közül három tartalmazott állatmaradványokat.

A 2. gödörből egy szarvasmarha (a továbbiakban 1. szarvasmarha) hiányos koponyája és gerincoszlopa, valamint elülső és hátulsó végtagjainak csontos váza, egy másik szarvasmarha (a továbbiakban: 2. szarvasmarha) hiányos koponyája és elülső végtagjainak csontos váza, egy további szarvasmarha (a továbbiakban: 3. szarvasmarha) hiányos koponyája, gerincoszlopa és elülső végtagjainak csontos váza, még egy (a továbbiakban: 4.) szarvasmarha szarvcsapja, hiányos gerincoszlopa és elülső végtagjainak csontos váza, s talán bal hátulsó végtagjának csonttöredékei, végül pedig – az előbbiek alatt – két további szarvasmarha (a továbbiakban: 5. és 6.) elülső végtagjai csontos vázának részletei kerültek elő. Ugyane gödörből napvilágra került még egy házisertés jobb oldali astragalusa is.

A 3. gödörből szarvasmarhából egy koponyadarab a hozzátartozó mandibuladarabbal, egy másik mandibuladarab és 10 végtagcsont (négy egyedből), sertésből egy bal oldali mandibuladarab, lóból egy bal radius proximalis darabja, kutyából pedig egy igen hiányos, darabokban levő kutyakoponya került elő a hozzátartozó posztkraniális váz néhány töredékével.

A 4. gödörből szarvasmarhából egy alsó M_3 és három valószínűleg összetartozó végtagcsont ill. -darab származik. Ugyanebből a gödörből egy ló bal oldali medencedarabja is előkerült.

A fentiek szerint – amennyiben feltételezzük, hogy a három áldozati gödör nem egyidőben került kiásásra – tehát a lelőhelyen 11 szarvasmarha, 2 sertés, 2 ló és 1 kutya maradványaival számolhatunk. Amennyiben azonban a gödröket egyszerre ásták ki, az egyedszám kisebb is lehet, fennáll ugyanis annak a lehetősége, hogy a 3. ill. 4. gödör néhány csontdarabja a 2. gödörbe temetett egyedekből származik.

Mind a négy állatfaj a bronzkori háziállatfauna jól ismert tagja, az áldozati gödrökben való előfordulásuk tehát nem meglepő. Feltűnő azonban kis kérődzők hiánya, hiszen ezek a korabronzkori állattartásban fontos szerepet vittek (Bökönyi, 1958, 21; 1974, 33) és közülük a juh a bronzkori temetők sírjaiban is előfordult (Matolcsi, 1968, 72 sk.; Bökönyi, 1972, 91). Fel kell azonban tételeznünk, hogy a kis kérődzők csontjainak hiánya Soroksár-Botanikuskertben egyszerűen a rítus előírásaira vezethető vissza. Ugyanez vonatkozik a vadállatcsontok hiányára is; kora-fémkori állat-sírleletek 90,2%-a háziállat és csupán 7,6%-a vadállat (1,5% kétéltű és 0,7% madár) Behrens (1964, 57) statisztikája szerint.

Ami az egyes előkerült fajokat illeti – amint az előbbi leírás is mutatja – a legnagyobb számú és legjobb megtartású csontmaradvány a szarvasmarhából származik. A 11 szarvasmarha egyedből a 2. gödörbeliek közül egy (3. szarvasmarha) maturus, három (1., 4. és 6. szarvasmarha) adultus, egy (5. szarvasmarha) subadultus, egy (2. szarvasmarha) pedig juvenilis korú. A 3. gödör négy szarvasmarha egyedéből három adultus, egy pedig subadultus korú. Végül pedig a 4. gödör szarvasmarhája adultus korú.

Az előkerült szarvasmarhák típusának meghatározására a 2. gödör és 1. és 3. szarvasmarhájának többékevésbé jól megmaradt agykoponyája (1–2. kép) ill. a 4. szarvasmarha és a 3. gödör koponyájának szarvcsapja használhatók fel.

A 2. gödör 1. szarvasmarhájának középnagy koponyáján a homlok széles lapos, a fejél is széles s csaknem teljesen egyenes. A bal szarvcsap hiányzik s a jobb szarvcsapból is csak a tövi rész maradt meg. Ez vaskos, lapított, minden valószínűség szerint hosszú szarvcsap maradványa. A fentiek szerint ez a koponya az őstulok (Bos primigenius Boj.) koponyájára emlékeztető, *primigenius* típusba tartozik. Ugyane gödör 3. szarvasmarhája koponyájából csak a homlok felső része értékelhető a két szarvcsap tövével együtt. Ez az előbbinél valamivel kisebb koponyából való, homloka egyenetlen, fejéle az előbbinél keskenyebb, enyhén hullámos. Szarvcsapjai az előbbi koponyáéhoz képest kisebbek, valamivel erősebben lapítottak. Az egyenetlen homlok és a hullámos fejél az ún. *brachyceros* szarvasmarha típusra utal, miután azonban a fejél csak enyhén hullámos, a szarvcsapok pedig a szokottnál vaskosabbak és valószínűleg hosszabbak is, a típus egy kevésbé jellemző egyedével állunk szemben. Jobb példája a *brachyceros* típusú szarvcsapoknak a 2. gödör 3. szarvasmarhájának szarvcsapja, bár ez is hosszabb egy kicsit a megszokottnál. Ugyanakkor a 3. gödörbeli szarvcsap hosszú, vaskos, erősen hajlott, tövénél igen lapított, s így a *primigenius* típus jellegzetes, bár nem kifejezetten erős darabja. A hazai korabronzkori lelőhelyek szarvasmarhái egyébként az itt tapasztaltakhoz hasonlóan változatosak mind koponyaalkat, mind pedig szarvforma tekintetében. Tószegen (Bökönyi, 1952, 93 skk.) *primigenius* és *brachyceros* típusú szarvcsapok egyaránt előfordultak, Tiszalucon (Bökönyi, 1958, 31) és más lelőhelyeken (Bökönyi, 1974, 122, 438 skk) még nagyobb volt a változékonyság, bár a *primigenius* típus kétségkívül túlsúlyban volt. Matolcsi (1968, 69, 71) a battonyai korabronzkori temetőben *primigenius* és *brachyceros* marhákat egyaránt talált, Vörös (1979, 140) pedig a szavai korabronzkori (somogyvár-vinkovci kultúra) telepről az akkortájt egyébként ritka *frontosus* típust is kimutatta.

Ami az előkerült szarvasmarhák testnagyságát illeti, a metapodiumok hosszából Matolcsi (1970, 113) indexeivel sikerült a 6. egyed kivételével a 2. gödör minden szarvasmarhájának és a 3. gödör egyik szarvasmarhájának a marmagasságát megállapítani. Az eredményeket az 1. táblázat adja.

1. táblázat. A szarvasmarhák marmagassága a metapodiumok hosszából Matolcsi (1970) indexeivel és a nem meghatározása Nobis (1954, 168 sk.) módszerével.

Metacarpus	hossza (mm)	mar-magas-ság (cm)	Nobis-index	nem
2. gödör				
1. szarvasmarha	204	126,1	32,4	♂
2. szarvasmarha	195	120,5	–	–
3. szarvasmarha	187	115,6	29,9	♀
4. szarvasmarha	186	114,9	29,8	♀
5. szarvasmarha	201	124,2	30,3	♂?
Metatarsus				
2. gödör				
1. szarvasmarha	235	128,5	23,2	♂
3. gödör				
	229	125,3	20,5	♀

Az 1. táblázatból mindenekelőtt az derül ki, hogy ezek a marhák beleesnek a hazai bronzkori marhák nagyságvariációjába (Matolcsi, 1970, 119; Bökönyi 1974, 140), sőt átlaguk (122,4 cm; ennek meghatározásánál nem számítottuk be a 2. gödör 2. szarvasmarháját juvenilis kora miatt) is közelál a nagy anyag alapján meghatározott átlaghoz. Megállapítható továbbá, hogy ez a kis anyag is világosan mutatja a szexuális dimorfizmust a testnagyságot illetően: a tehenek lényegesen kisebbek a bikáknál. Valószínűséggel megállapítható továbbá a táblázatból a kasztrálás megléte, ami egyáltalán nem meglepő, mivel Krysiak (1950–51, 228; 1952, 289) és Nobis (1954, 160) szerint neolitikum végén ill. a rézkorban megjelent, s Müller (1964, 16) feltételezi, hogy a lineárbandkerámikus német lelőhelyeken a bikáknak már csaknem a felét kasztrálták. Végül pedig érdekes adatot kapunk a 2. gödör 1. szarvasmarhájának testarányaira vonatkozóan is, kiderül ugyanis, hogy a kérdéses egyed farban kissé túlnőtt volt, ami nem meglepő, lévén primitív háziállatfajták jellemvonása.

Az 1. táblázat különben az áldozati szokásokba is bepillantást nyújt, elárulván, hogy mindkét szarvasmarhanemet, sőt az ökröket is felhasználták áldozati célokra.

A lelőhely sertéscsontjai közül a 2. gödörből származó astragalus pontosan meg nem határozható korú, de valószínűleg kifejlett (adultus), a 4. gödörből előkerült mandibuladarab pedig öreg (senilis) állatból származik. Az utóbbi haladott korára csaknem gyökerükig lekopott zápfogai utalnak, melyek rágófelületén a zománc már nyomokban sincs jelen.

Bár a mandibulafél orális része hiányzik, az agyarfog kisméretű, rövid alveolusa alapján megállapítható, hogy a csont emséből származik.

Méretei alapján a mandibuladarab középnagytestű, az astragalus pedig nagytestű egyedre utal.

A Kárpát-medence bronzkori házisertései nemcsak a neolitikusoknál nagyobbak, de a tőlünk nyugatra eső területek bronzkori sertéseinél is. Míg az elsőnek az oka az, hogy a bronzkorban a sertés háziasítása igen erőteljessé vált, s a frissen háziasított, nagytestű egyedek alaposan megemelték a testnagyság átlagát (Bökönyi, 1974, 211 skk.), az utóbbinak az, hogy a Kárpát-medencében élt és máig is él a nyugat-európainál nagyobb testű vaddisznó-alfaj (Sus scrofa attilae Thos.), melynek háziasításából igen nagytestű házisertések jöttek létre (Bökönyi, 1958, 28). Ilyen nagytestű házisertéseket mutatott ki korabronzkori lelőhelyeinkről újabban Vörös (1978, 82; 1980, 26 sk.) is.

A két lómaradványról a 3. gödörből előkerült bal oldali proximalis radiusdarabról és a 4. gödörből származó ugyancsak bal oldali medencedarabról csak annyi állapítható meg, hogy valószínűleg kifejlett (adultus) egyedekből származnak, melyek testnagyságára azonban – felvehető méretek hiányában – nem lehet következtetni.

A 3. gödör kutyavázdarabjairól annyi állapítható meg, hogy kifejlett állatból valók, mely – fogméretei alapján – közepes testnagyságú lehetett. Sajnos az állatról fajtatani szempontból mitsem lehet mondani.

Hazai bronzkorunkból ilyen középnagytestű kutyákat – kistestűek mellett – Reményi (1952, 118 ssk.) írt le először, s azóta is számos lelőhelyről előkerültek, s hazánkban – ugyanígy Közép- és Kelet-Európa más területein is – igen gyakorivá váltak (Bökönyi, 1974, 318).

Ha végül röviden arra a kérdésre kívánunk kitérni, hogy mennyiben tekinthetők a lelőhely három gödrének állatcsontleletei állatáldozatoknak, helyzetünk nem egyszerű. A gödrök áldozati jellegére jó régészeti bizonyítékok vannak, így a gödrök szokatlan mélysége, a kerámialeletek kis száma, az égési és hamuréteg és végül a 4. gödörben talált emberi váz (Kalicz–Schreiber, 1981, 83 sk.). Ebbe a képbe a 2. gödör állatmaradványai nagyon jól illeszkednek: a teljes koponyák, melyek a gerincoszloppal összefüggésben kerültek a gödörbe (a gerincoszlopról viszont a bordákat levágták és velük együtt talán a mell- és hasüreg tartalmát is eltávolították) és a teljes első és olykor hátsó sonkák, melyek csontjai anatómiai rendben feküdtek, viszont nem biztos, hogy a törzsről nem választották-e le őket, ezek mind áldozati maradványokra utalnak. S az még hozzájárul ehhez, hogy valamennyi ugyanabból a fajból, szarvasmarhából való. Vitathatatlanul áldozati helyként szolgáló objektumokról tudjuk, hogy ott meghatározott fajok meghatározott csontjait találjuk sorozatban (Bökönyi, sajtó alatt). Ebbe a képbe a sertés astragalus nehezen illik, könnyen lehetséges, hogy ez véletlenül, a járószintről került a gödörbe.

A másik két gödör esetében már nem ilyen egyértelmű a kép. A 3. gödör marhakoponyája a hozzátartozó mandibulával még felfogható áldozati maradéknak, a többi csont, melyek oroszlánrésze hústalan testtájékokról való, aligha. A sertés mandibuladarab viszont – a nyelvvel összefüggésben – képviselhet húsos tájékot, s az a tény, hogy öreg állatból való, felkelti a gyanút, hogy későbbi feláldozás céljára tartott állatból származik. Ilyenre későbbi időszakokból van több példánk is.

Végül pedig a 4. gödör szarvasmarhacsontjai aligha lehetnek áldozati maradványok, az alsó M_3 ilyen célra aligha alkalmas, ilyen célú felhasználásáról sem tudunk, a másik három csont pedig a legalsó lábszár- és csüd- ill. pártatájékot képviseli, s mint ilyen teljesen hústalan, tehát áldozati célra szintén nehezen jöhet számításba.

Mérettáblázatok

Szarvcsap

Méretek: 1. legnagyobb hossza
2. legnagyobb átmérője
3. legkisebb átmérője
4. tő-körmérete

	1	2	3	4	
2. gödör					
1. egyed	–	75	60[x]	210[x]	szarvasmarha
3. egyed	–	67	46	185	szarvasmarha
4. egyed	190[x]	48,5	38	140	szarvasmarha
3. gödör					
––	–	58,5	47	168	szarvasmarha
––	–	60	44,5	167	szarvasmarha

Felső fogsor

Méretek: 1. P_1-P_3
2. M_1-M_3 (M_2)
3. P_4 hossza

	1	2	3	
2. gödör				
1. egyed	56	–	–	szarvasmarha
3. egyed	53	75	–	szarvasmarha
4. egyed	–	81	–	szarvasmarha
3. gödör				
––	–	20	19	kutya

x = kb.

Alsó fogsor

Méretek: 1. P_1-P_3
2. M_1-M_3
3. M_3 hossza

	1	2	3	
2. gödör				
1. egyed	51	87	37	szarvasmarha
3. egyed	49	86	38	szarvasmarha
2. gödör				
––	–	62	31	sertés
4. gödör				
––	–	–	37	szarvasmarha

Atlas

Méretek: 1. arcus ventralis hossza
2. arcus dorsalis hossza
3. kranialis ízületi felület szélessége
4. kaudalis ízületi felület szélessége

	1	2	3	4	
2. gödör					
1. egyed	45	51,5	110[x]	100	szarvasmarha

Epistropheus

Méretek: 1. dens hossza
2. dens szélessége
3. kranialis ízületi felület szélessége
4. fossa caudalis szélessége
5. kranialis ízületi felület magassága

	1	2	3	4	5	
2. gödör						
1. egyed	29	46,5	99	53[x]	61	szarvasmarha

Scapula

Méretek: 1. angulus articularis szélessége
2. facies articularis magassága

	1	2	
2. gödör			
1. egyed	75	54	szarvasmarha

Humerus

Méretek: 1. diaphysis legkisebb szélessége
2. distalis epiphysis szélessége
3. diaphysis legkisebb mélysége
4. distalis epiphysis mélysége

	1	2	3	4	
2. gödör					
1. egyed	41,5	89	48	83	szarvasmarha
3. egyed	34	86,5	40	–	szarvasmarha
4. egyed	–	73	–	71	szarvasmarha
5. egyed	36	82	50	81	szarvasmarha
6. egyed	–	87[x]	–	81	szarvasmarha

Radius

Méretek: 1. legnagyobb hossza
2. proximalis epiphysis szélessége
3. diaphysis legkisebb szélessége
4. distalis epiphysis szélessége
5. proximalis epiphysis mélysége
6. diaphysis legkisebb mélysége
7. distalis epiphysis mélysége

		1	2	3	4	5	6	7	
	2. gödör								
1.	egyed	309	87	46	82	44	26	48	szarvasmarha
2.	egyed	240[x]	75	32	72	40	20	45	szarvasmarha
3.	egyed	284	83	39	66	43	23,5	44	szarvasmarha
4.	egyed	254	74	36	65	36	19	39	szarvasmarha
5.	egyed	298	84	41	73	44,5	24,5	47	szarvasmarha
6.	egyed	268	77	38	66,5	40	22	42	szarvasmarha
	3. gödör								
--		–	91	–	–	42[x]	–	–	szarvasmarha
--		–	–	–	74	–	–	44	szarvasmarha

Metacarpus

Méretek: ugyanazok, mint a radiusnál

		1	2	3	4	5	6	7	
	2. gödör								
1.	egyed	206	66	39	69	41	24	34,5	szarvasmarha
2.	egyed	195[x]	57	26,5	54[x]	33	21	33[x]	szarvasmarha
3.	egyed	198	56	32,5	60	34	20	29,5	szarvasmarha
4.	egyed	186	55,5	32	59	35	21	30	szarvasmarha
5.	egyed	201	61	34	63,5	37	23,5	33,5	szarvasmarha
	3. gödör								
--		–	–	–	65	–	25	–	szarvasmarha
	4. gödör								
--		–	–	–	55	–	22	30x	szarvasmarha

Femur

Méretek: 1. hossza a caputtól
2. diaphysis legkisebb mélysége
3. distalis epiphysis szélessége
4. diaphysis legkisebb mélysége
5. distalis epiphysis mélysége

		1	2	3	4	5	
	2. gödör						
3.	egyed	370[x]	41	103	43	129	szarvasmarha

Tibia

Méretek: ugyanazok, mint a radiusnál

		1	2	3	4	5	6	7	
	2. gödör								
1.	egyed	376[x]	103	43,5	69	97	29	51	szarvasmarha
2.	egyed	–	–	35,5	56,5	–	23	43	szarvasmarha
	3. gödör								
--		–	–	–	61	–	–	46	szarvasmarha

Astragalus

Méretek: 1. legnagyobb hossza
2. legnagyobb szélessége
3. legnagyobb mélysége

		1	2	3	
	2. gödör				
1.	egyed	68,5	46	38,5	szarvasmarha
4.	egyed	62	44	37,5	szarvasmarha
--		47,5	29	27,5	sertés
	3. gödör				
--		62	42,5	37	szarvasmarha
--		69	44	38	szarvasmarha

Calcaneus

Méretek: ugyanazok, mint az astragalusnál

		1	2	3	
2. gödör					
1. egyed	146[x]	46	52		szarvasmarha

Metatarsus

Méretek: ugyanazok, mint a radiusnál

	1	2	3	4	5	6	7	
2. gödör								
1. egyed	235	54,5	32	65	51	28	34	szarvasmarha
3. gödör								
—	229	47	26	57	45	24	32	szarvasmarha
—	–	–	–	53,5	–	22,5	29	szarvasmarha
—	–	–	–	61	–	28	34	szarvasmarha

Irodalom

H. Behrens: 1964, Die neolithisch-frühmetallzeitlichen Tierskelettfunde der Alten Welt. Berlin.

S. Bökönyi: 1952, Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Tószeg vom Jahre 1948. ActaArchHung., II, 71–113.

–, 1958, A tiszaluc–dankadombi bronzkori telep gerinces faunája – Die Wirbeltierfauna der bronzezeitlichen Siedlung von Tiszaluc–Dankadomb. Herman O. MuzÜvk., II, 19–39.

–, 1972, Zivotinjski ostaci iz grobova nekropole bronzanog doba u Mokrinu – Animal remains from the graves of the Bronze Age cemetery at Mokrin. In: Mokrin II, nekropola ranog bronzanog doba. Beograd, 91–96.

–, 1974, History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest.

–, 1979–80, A Közép-Alföld bronzkori állatvilága – The Bronze Age fauna of the central part of the Hungarian Plain. Szolnok MegyMuzÉvk., Szolnok, 109–115.

–, sajtó alatt, Animal remains from sacrificial sites. Szczecin.

R. Kalicz-Schreiber: 1981, Opfergruben aus der Frühbronzezeit in der Umgebung von Budapest. Slov. Arch., XXIX–1, 75–86.

K. Krysiak: 1950–51. Szczatki zwierzece z osady neolitycznej w Cmielowie – Animal remains from Cmielów Neolithic settlement. Wiad. Arch., XVII, 165–228.

–, 1952, Szczatki zwierzece z osady neolitycznej w Cmielowie – Animal remains from the Neolithic settlement at Cmielów. Wiad. Arch., XVIII, 251–290.

J. Matolcsi: 1968, Untersuchung des Tierknochenmaterials des frühbronzezeitlichen Gräberfeldes bei Battonya. Acta Ant. et. Arch., XII, 65–74.

–, 1970, Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol., 87, 2, 89–137.

H.-H. Müller: 1964, Die Haustiere der mitteldeutschen Bandkeramiker. Deutsche Akad. d. Wiss. zu Berlin, Schr. d. Sekt. f. Vor- u. Frühgesch., 17, Naturwiss. Beitr, z. Vor- u. Grühgesch., 1, Berlin.

G. Nobis: 1954, Ur- und frühgeschichtliche Rinder Nord- und Mitteldeutschlands. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol., 63, 155–194.

K. A. Reményi: 1952, Canidenreste aus den Ausgrabungen bei Tószeg. Acta Arch. Hung., II, 115–124.

Vörös, I.: 1978, A Biharugra–Földvárhalom bronzkori telep állatcsontleletei – Animal bones of the Bronze Age settlement at Biharugra–Földvárhalom. FolArch., XXIX, 71–91.

–, 1979, Description of the animal bones from the Early Bronze Age settlement at Szava. JanPannMuz. Évk., XXIII (1978), Pécs, 137–144.

–, 1980, Pécel–Várhegy kora bronzkori telep állatcsontleletei – Tierknochenfunde der frühbronzezeitlichen Siedlung Pécel–Várhegy. Stud. Comit., 9, 21–37.

SÁNDOR BÖKÖNYI

TIERRESTE DER IM BOTANISCHEN GARTEN VON SOROKSÁR FREIGELEGTEN OPFERGRUBEN AUS DER FRÜHEN BRONZEZEIT

3 Gruben der in die späte Gruppe von Kulcs der Nagyréver Kultur gehörenden Fundstelle enthielten trierische Überreste, von insgesamt 11 Rindern, 2 Schweinen, 2 Pferden und 1 Hund. Besonders interessant sind die aus der 2. Grube ans Tageslicht gebrachten Tierknochenfunde, die neben einem einsamen – viel-

leicht mit der Aufschüttungserde in die Grube geratenen – Schweineastragalus aus unvollständigen Rinderskeletten, bzw. aus Knochen der vorderen, seltener der hinteren Extremitäten von Rindern bestehen. Aus der 3. und 4. Grube stammen einzelne Knochen bzw. Knochenfragmente.

Die als Opfer verwendeten Tiere wurden zum Grossteil im ausgewachsenen Alter geschlachtet: von den 11 Rindern sind beispielsweise sieben ausgewachsen, (je ein weiteres ist matur bzw. jung, zwei hingegen noch nicht völlig ausgewachsen), vermutlich war auch das eine Schwein (das andere war alt) und auch eines der Pferde in diesem Alter (das Alter des anderen Pferds ist unbestimmbar), und zur gleichen Altersgruppe gehört auch der Hund.

Bei zwei Arten konnte in einigen Fällen auch das Geschlecht der Opfertiere bestimmt werden. An Rindern wurden z.B. in drei Fällen Kühe und in je einem Fall ein Stier bzw. ein Ochse, von den Schweinen wurde, in einem einzigen bestimmbaren Fall, eine Sau geopfert.

Was den Typ der Opfertiere betrifft, kamen an Rindern in die Grössenvariation der ungarländischen Rinder der Bronzezeit passende Individuen primitiver Rasse, mit einer Widerristhöhe von 114.9–128.5, im Schnitt 122.4 cm, hauptsächlich mit einem *primigenius*- seltener *brachyceros*-Schädelbau ans Tageslicht. Die Schweine sind mittelgrosse bzw. grosse Individuen, die an die Wildschweine des Karpatenbeckens in der Urzeit stark erinnern. Bei den Pferden kann weder der Typ, noch die Grösse festgestellt werden, von dem einzigen Hundeindividuum, kann nur so viel bestimmt werden, dass es einen mittelgrossen Körperbau hatte.

Abbildungen

Abb. 1. Teil einer Gehirnschale. Grube 2, Rind 1.
Abb. 2. Teil einer Gehirnschale. Grebe 2, Rind 3.

Képjegyzék

1. kép Agykoponyarészlet. 2. gödör, 1. szarvasmarha
2. kép Agykoponyarészlet. 2. gödör, 3. szarvasmarha

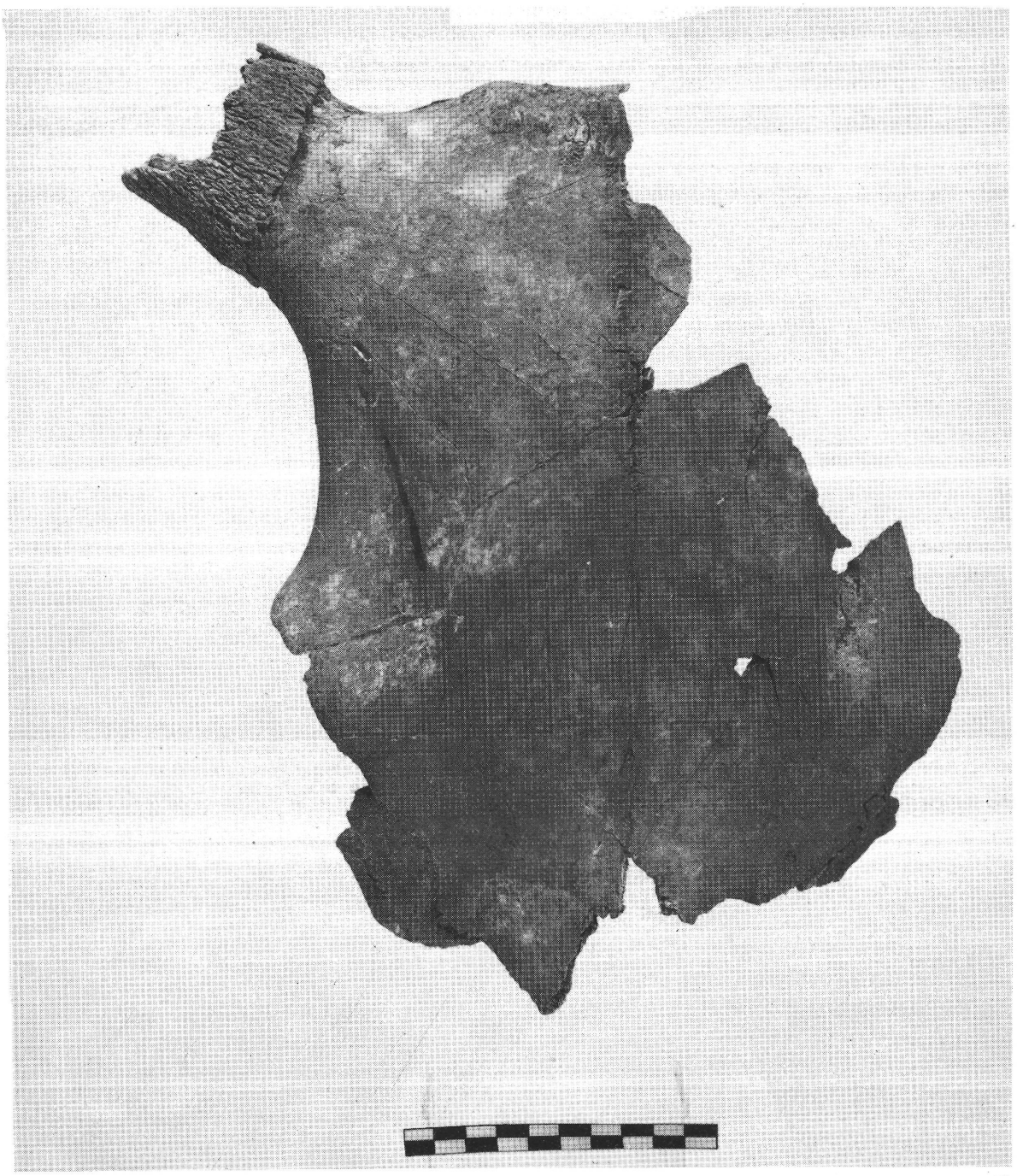

1

2

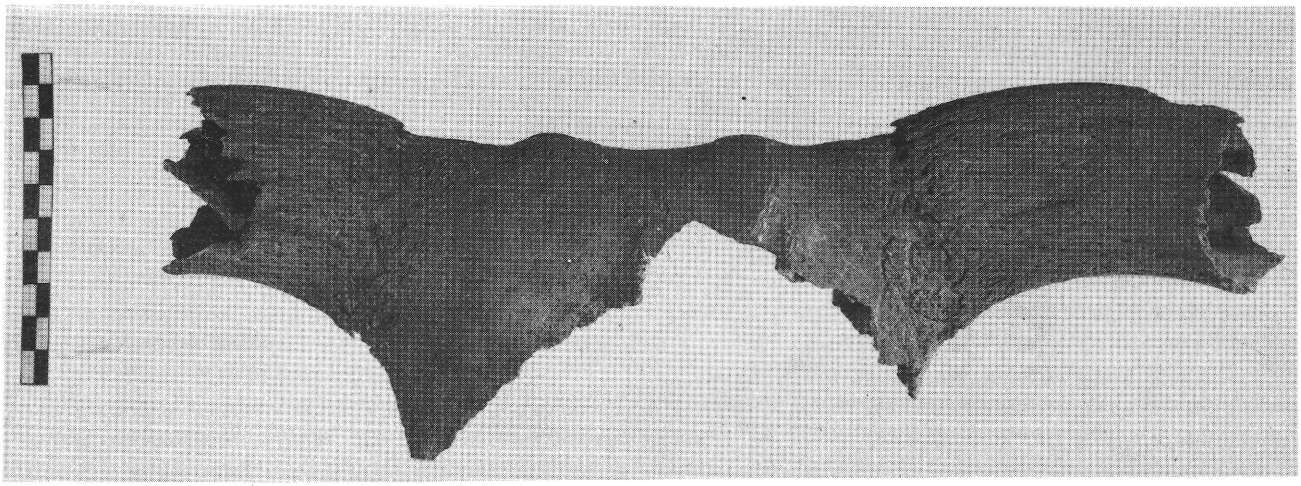

SZIRMAI KRISZTINA

BESZÁMOLÓ A BUDATÉTÉNYI RÓMAI KORI TELEP FELTÁRÁSÁRÓL II. rész (1974–1977)

Budatétényen, a Dísznövény és Gyümölcstermesztési Intézet XXII. Növény utcai telepén az őskori temető és a római kori telep[1] leletmentő feltárását (1. kép) a múzeum 1973 óta folytatja. Jelen alkalommal a római kori telep újabban megfigyelt régészeti adatait közöljük és értékeljük.

1974. évi ásatás (2. kép)

1. gödör (2. kép 1., 3. kép 1., 4. kép 1.)

Alakja megközelítőleg ovális. Mérete ÉD-i irányban 4.10 m, KNy-i irányban 2.80 m. Oldalfala enyhén ívelt, alja nagyjából egyenes vonalú. Padozatra, a metszetben jelentkezett 5–10 cm vastag agyagsáv utal, felette a faszén, ill. hamunyom tűzhely maradványát dokumentálja. Az elszíneződés szélén az ÉK-i és a D-i oldalon két 40 cm átmérőjű cölöpnyomot találtunk. Az elszíneződésen kívül, ugyancsak az ÉK-i oldalon 20 cm átmérőjű cölöphelyet hitelesítettünk. A gödör betöltésének kibontása után, a D-i felületen egy KNy-i irányú 30 cm széles agyaggerinc jelentkezett, melyhez É felé is csatlakozott egy 35 cm széles agyaggerinc. Az agyaggerincek felső szélét szélesebben képezték ki, alatta apró köveket találtunk, melyeket itt ékelésre használtak fel. Az agyaggerinceknek itt szerkezeti funkciója is lehetett a felépítménnyel kapcsolatban. A bejáratra vonatkozó adattal nem rendelkezünk. A cölöplyukak elhelyezését és a gödör méreteit tekintve félig földbe mélyített lakógödörként használták.

Az előkerült leletanyagból megemlítünk egy világosszürke bevonatos, mélyebb tál duzzadt perem-oldaltöredékét. A perem alatti bordatagozat alatt három sor ritkított fogaskarcolás alatt benyomott, sűrűn fogazott és négyzetes motívumokból alkotott, hosszúkás, lekerekített szélű növénydísz van. Ltsz.: 77.1.29. (5. kép 1) Oldaltöredék, világosszürke, fényezett, két hornyolás között a hullámvonal-dísz lapos változata tűnik fel. Ltsz.: 77.1.28. Fazék enyhén kihajló perem-nyak-oldaltöredéke. Szürke bevonatú. Ltsz.: 77.1.3. (6. kép 5) Háromlábú tálka[2] aljtöredéke. Világosszürke alapon fekete bevonattal. Ltsz.: 77.1.39. (6. kép 12) Tál oldaltöredéke, kívül narancsszínű bevonatú, belül sötétbarna. A benyomott díszítés itt félkörívből induló kis hegyes levélkék motívumaiból áll. Ltsz.: 77.1.15. Oldaltöredék három sor fogaskarcolás díszével és többszörösen benyomott tojásformájú, sűrűn rovátkolt motívum díszítésével. Barnásszürke bevonatos. Ltsz.: 77.1.273. (7. kép 1) Tál benyomott díszű oldaltöredéke. Alsó részén két hornyolás között három levélkéből álló sorminta. Felső részén két több ágú levélminta között szőlőmotívum. Sötétszürke bevonatos, vastag falú. Ltsz.: 77.1.275 (7. kép 2) Arctöredék, téglaszínű bevonattal. Kopasz férfifej töredéke homlokán két ránccal, átfúrt pupillájú jobb szemmel, szemöldökkel. Ltsz.: 77.1.277 (5. kép 2)

Az előkerült sigillata-töredékek közül a westerndorfi műhelyen belül Helenius mester termékeihez köthetők a szabad mezőben balra futó kutyákkal díszített perem-oldaltöredékek.[3] Ltsz.: 77.1.7 és 77.1.46. (8. kép 1–2.) Ugyancsak a westerndorfi műhely terméke a Ri[panus] bélyeggel ellátott perem-oldaltöredék.[4] Ltsz.: 77.1.8. (8. kép 5) Rheinzaberni műhelyből származnak az alábbi kisebb töredékek.[5] Ltsz.: 77.1.9–10. (8. kép 4, 8) A délgalliai műhely termékeit a Domitianus–Traianus korából két kis töredék képviseli.[6] Ltsz.: 77.1. 58–59. (8. kép 6–7)

2. gödör (2. kép 2., 3. kép 2., 4. ábra 2).

Alakja megközelítőleg kerek. Mérete ÉD-i irányban 4.50 m, KNy-i irányban 3 m. Oldalfala enyhén ívelt, alja nagyjából egyenes vonalú. Padozata majdnem teljes hosszban, mint tapasztott agyag jelentkezett 3–4 cm vastagságban. Átl. 40 cm átmérőjű cölöphely már a gödör ÉK-i részén belül, továbbá három kb. az előzővel azonos méretű cölöplyuk került elő a gödör nyugati felében és közepe táján. Ez a típusú cölöplyuk a gödör délnyugati belső szélén is megfigyelhető volt.

A gödör méretét és a cölöpök elhelyezését tekintetbe véve – az objektum a föld feletti lakógödör funckióját töltötte be.

Említésre méltó leletek: Nagyméretű, nyersszínű dörzstál töredéke. Ltsz.: 77.1.51. Fazék enyhén duzzadt peremtöredéke. Szürke bevonatú. Ltsz.: 77.1.121. Tál behúzott perem-oldaltöredéke. Barnásszürke bevonatú. Ltsz.: 77.1.163. (6. kép 10) Tálka enyhén duzzadt perem-oldaltöredéke, téglaszínű alapon narancsszínű festés nyomával. Ltsz.: 77.1.117. (6. ábra 1.) Urna perem-oldaltöredéke, barnás-pirosra festett, vésett háromsoros hullámvonal-dísszel. Ltsz.: 77.1.134. Oldaltöredékek kívül-belül narancsszínű bevonattal, félkörívben kis hegyes levélkékkel. Ltsz.: 77.1.36, 140. (7. kép 3) Hombár többszörösen hornyolt perem-oldaltöredéke fésülés nyomaival. Ltsz.: 77.1.86, 77.1.93.

Egyetlen sigillataedény perem-oldaltöredéke került elő, mely a westerndorfi, Comitialis műhelyéhez köthető.[7] Ltsz.: 77.1.106. (8. kép 3)

3. gödör (2. kép 3.)

Alakja szabálytalan téglalap. Mérete ÉD-i irányban 70 cm, KNy-i irányban 1.60 m. Oldalfala erősen ívelt a közepe felé, alja egyenesvonalú. A felület Ny-i részén, belül három 10 cm átmérőjű cölöplyukat találtunk.

Méretét tekintve raktárverem lehetett.

Említésre méltó lelet: Tál aljtöredéke. Fekete bevonatú, kétsoros fogaskarcolással. Ltsz.: 77.1.174.

4. gödör (2. kép 4., 3. kép 3., 4. kép 4)

Alakja hosszúkás, két szélén elvékonyodik. Átlagos mérete ÉD-i idányban 13.20 m, KNy-i irányban 1 m széles. Oldalfala enyhén ívelt, alja egyenletes. Közepe táján,

a keleti szélén 50 cm széles cölöphelyet figyeltünk meg.

Az objektum formáját tekintve ipari rendeltetésű gödör lehetett, esetleg szárító vagy áztató funkcióval.

Említésre méltó leletek: Duzzadt peremű tál tört profilú oldaltöredéke. Világosszürke, fényezett. Ltsz.: 77.1.188. (6. kép 2) Tálka perem-oldaltöredéke. Szürke bevonatú, kopott. Ltsz.: 77.1.192. (6. kép 9) Fazék kihajló perem-nyaktöredéke, világosszürke, szemcsés. Ltsz.: 77.1.187. Firmamécs discustöredéke narancsszínű festéssel. Ltsz.: 77.1.210. Tál barnássárga bevonatú perem-oldaltöredéke, virágmintával. Ltsz.: 77.1.203. Két sigillatatöredék is előkerült, az egyik középgalliai termék.[8] (6. kép 7) Ltsz.: 77.1.211/B. az utóbbi kandelábermotívummal, délgalliai a Domitianus–Traianus korból.[9] Ltsz.: 77.1.211.

5. gödör (2. kép 5, 1. kép 4)

Egy bolygatott KNy-i tájolású téglasírt tartalmazott. Mérete: 2.45 m hosszú, 1.20 m széles. A sír fedőlapjait már nem az eredeti helyén találtuk meg, elszórtan körös-körül kerültek elő a felszínről. A sír oldalfala három, helyenként négy vízszintesre helyezett tegulákból áll.[9/a] A sír alját egy sor földberakott tegulasor képezte, itt két téglasort helyeztek egymás mellé. A tegulák átl. 20–30 cm hosszúak, peremesek, állatlábnyomosak. A tegulák közötti kötőanyagként habarcsot használtak fel. A csontváz nagyon hiányos volt, melléklet nincs.

A gödör betöltéséből szórványként egy szürke táltöredéket említhetünk meg. Ltsz.: 77.1.246. (6. kép 6)

6. objektum (2. kép 6)

Végleges alaprajzát nem ismerjük. ÉD-i irányban csak 1 m szélességben tárhattuk fel, KNy-i irányban 2.30 m hosszan követtük. Oldalfala enyhén ívelt, alja egyenletes.

Funkcióját nem ismerjük.

Jelentősebb leletanyag: Oldaltöredék tört profillal. Világosszürke, vastagfalú. Ltsz.: 77.1.260 (6. kép 8)

A továbbiakban néhány árkot húztunk szondázó jelleggel.

1. árok ÉD-i irányban 5 m, KNy-i irányban 1 m. Negatív. (2. kép A)

2. árok L. 6. objektumot. (2. kép B)

3. árok és rábontásai: újkori mezőgazdasági munka nyomát mutatták (2. kép C)

4. árok L. 4. gödörnél (2. kép D)

5. árok KNy-i irányban 6.25 m, ÉD-i irányban 2 m, a déli szélén három kisebb földberakott kőből álló köves felület jelentkezett. Mérete: ÉD-i irányban 30 cm, KNy-i irányban 50 cm. (2. kép E)

6. árok ÉD-i irányban 70 cm széles, KNy-i irányban 3.40 m. Negatív (2. kép F)

7. árok Mérete ÉD-i irányban 3.10 m, KNy-i irányban 1.60 m. Negatív. (2. kép G)

*

A fentieken kívül még három árkot húzattunk gépi erővel, melyek negatív eredményt mutattak. (2. kép ×)

1976. évi leletmentő ásatás

1/a gödör (2. kép 7., 9. kép 1/A, 10. kép 1)

Alakja nagyjából négyszög alakú. Mérete ÉD-i irányban 3.80 m, KNy-i irányban 4.70 m. A gödör oldalfala enyhén ívelt, alja egyenesvonalú. A betöltés szürke, kevert föld, elszórtan kis kövekkel, a délkeleti részen paticsnyomokkal. Tűzhelyre utaló égett foltok a gödör DK-i részén jelentkeztek. Nagyobb kövek a gödör északi részében voltak. A DNy-i felületen a kisebb és nagyobb kövek között nagyszámú állatcsontot találtunk. Cölöpre, cövekre és padozatra nár nincs adatunk. Az objektum alakját és méretét tekintve lakógödör lehetett.

A gödörből származó jelentősebb leletek: Tál aljtöredéke, kívül-belül fekete bevonatú, bekarcolt betűkkel – [Iu]lianus névvel. Ltsz.: 79.7.57. (11. kép., 12. kép) Oldaltöredék. Felső részén sűrűn rovátkolt tojástagot utánzó benyomott dísz, melyen belül hatágú benyomott levélmotívum. Az alsó részén ritkított kétsoros fogaskarcolás. Fekete bevonatos kívül-belül. Ltsz.: 79.7.59. Tálka duzzadt perem-oldaltöredéke, kívül-belül fekete bevonatos. A perem alatt, belül nincs hornyolás. Ltsz.: 79.7.62. Oldaltöredék fekete bevonattal, benyomott leveldísszel. Ltsz.: 79.7.63. Tál oldaltöredéke benyomott leveldísszel. Kívül fekete bevonatos, belül drapp. Alsó részén két sor ritkított fogaskarcolással. Ltsz.: 79.7.24., Tál oldaltöredéke, sűrű fogaskarcolással benyomott tojástagot imitáló dísszel. Alatta két sor ritkított fogaskarcolás, narancsszínű bevonatos kívül-belül. Ltsz.: 79.7.56. Tál oldaltöredéke benyomott leveldísz részletével. Kívül-belül fekete bevonatos. Ltsz.: 79.7.44. Fazék ferdén kihajló perem-oldaltöredéke, szürke, keményre iszapolt. Az egész felületet ferde fésűs dísz borítja, benne ujjbenyomásos dísszel. Ltsz.: 79.7.25, 26, 29, 30. Oldaltöredék, világosszürke, besimított függőleges dísszel. Ltsz.: 79.7.32. Kancsó pereméről induló vájatos fültöredék. Világosszürke. Ltsz.: 79.7.47. Fazék ferdén kihajló perem-oldal-aljtöredéke mély ujjbenyomás díszével. Tégla anyagú, kormos. Ltsz.: 79.7.45. Fazék ferdén kihajló perem-oldaltöredéke. A perem belső felületét, oldalát kívül-belül sűrű fésülés díszíti. Barnásszürke. Ltsz.: 79.7.61. és 79.7.71. (6. kép) Üvegkarperec töredéke. Sötétkék, fehér szálakkal díszített „szemölcsökkel."[10] Ltsz.: 79.7.58. Sigillatatál oldaltöredéke tojástag, elválasztóvonal, több ágú rozetta részletével. Ltsz.: 79.7.43. (13. kép) Westerndorfi, Helenius kör terméke.[11] Drag. 37. típusú tál aljtöredékei. Középgalliaiak.[12] Ltsz.: 79.7.40, 79.7.80. Valószínűleg a rheinzaberni műhely is képviselteti magát egy Drag. 33. típusú csésze oldaltöredéke alakjában.[13] Ltsz.: 79.7.75

1/b gödör (2. kép 7., 9. kép 1/b)

Alakja nagyjából kör alakú. Mérete ÉD-i irányban 1.40 m, KNy-i irányban 1.50 m. Oldalfala enyhén ívelt, a közepe felé kétoldalt mélyül. A szürke, kevert betöltésben agyagfoltok mutatkoztak. A DK-i részen egy 80 cm hosszú, 40 cm széles padkát találtunk. Cölöphely, cövekhely, padozat már nem volt. Feltehetően a bejáratot a DK-i oldalon alakították ki. Mérete alapján gazdasági rendeltetésű objektum lehetett. A gödörből előkerült jelentősebb edénytöredékek: Tál alávágott perem-oldaltöredéke. Világosszürke. Ltsz.: 79.7.85. Oldaltöredék plasztikus ujjbenyomásos dísszel. Ltsz.: 79.7.88. Sigillatatál oldaltöredéke tojás-pálcikatag sorral, alatta gyöngysoros dísz és állatalak részletével. Ltsz.: 79.7.84.

1/c gödör (2. kép 7., 9. kép 1/c)

Ovális alakú. Mérete KNy-i irányban 2.80 m, ÉD-i irányban 1.90 m. A gödör oldalfala az északnyugati oldalfalon enyhén ívelt, a délkeleti részén függőleges. Az alját a bejáratnál egyenetlen, majd enyhén mélyülve egyenletessé alakították. A betöltés szürke kevert. Az ÉNy-i részen 10–20 cm mélységben sóderszemcsék tűntek fel – az eredeti padlószint nyomai. A DK-i részen 70 cm szélességben, teljes hosszban padka jelentkezett, bejáratot alkotott talán. Cövek ill. cölöp helye már nem volt hitelesíthető.

Méretét tekintve gazdasági rendeltetésű objektum volt.

Említésre méltó lelet nem került elő.

2. gödör (2. kép 8., 14. kép, 10. kép 2)

Alakja hosszított ovális. Mérete: 3.70×2.60 m. Oldalfala alja a D-i részben egyenetlenül mélyül, az É-i részen ívelt és nagyjából egyenes vonalú. A betöltés agyaggal kevert szürke föld, a felső részben elszórtan sóderszemcsék voltak. A gödör déli felében teljes szélességben egy átl. 20 cm széles agyaggerinc húzódik, melynek közepéről DK felé egy hasonló agyaggerincet bontottunk ki. Feltehetően deszkapadlót tarthatott. A gödör elszíneződése és az agyaggerinc találkozásánál egy 25 cm átmérőjű cölöplyuk került elő.

A gödör méretét és formáját tekintve félig földbe mélyített lakógödör lehetett.

A 2. gödörből származó leletek közül megemlítjük a fésülésnyommal díszített sötétszürke oldaltöredéket. Ltsz.: 79.7.93

3. gödör (2. kép 9., 10. kép 3)

Formája nagyjából téglalap alakú. Mérete: 2.60 m × 1.60 m. Oldalfala enyhén ívelt, alja DNy felé kissé mélyül. Betöltés szürke kevert, a DNy-i részen agyagfoltok. Cölöp, cövek, padozat maradványa már nem került elő.

Méretét tekintve az objektum gazdasági rendeltetésű lehetett. A gödör betöltéséből való leletek közül egy nagyméretű hombár perem-oldaltöredékét említhetjük meg. Ltsz.: 79.7.96.

4. gödör (2. kép 10., 10. kép 4)

Az ÉK-i részét az újkori földút kialakításával elpusztították. A D-i részét sikerült feltárni, ennek alapján a gödör teljes mérete 4.4 m × 4 m lehetett. Alakja téglalap. A gödör hitelesített felén függőleges, majd enyhén ívelt oldalfalat és egyenesvonalú aljat figyeltünk meg. A betöltés agyaggal kevert szürke föld volt. A feltárt felület egyik sarokrészénél, az elszíneződésnél 45 cm átmérőjű cölöp helye jelentkezett.

Padozatra már nincs adatunk.

A gödör rekonstruált méretét tekintve lakógödör funkcióját töltötte be.

Említésre méltó leletanyag nem került elő.

5. gödör (2. kép 11., 10. kép 5)

Ovális alakú. Mérete: 3.60 m × 3 m. Oldalfala ívelt, meredeken mélyül, két oldalról a közepe felé. Alja egyenetlen. A betöltés szürke, kevert föld patics és hamu nyomával. A gödör délnyugati szélén egy 30 cm átmérőjű cölöphelyet figyeltünk meg. Padozatra adat nincs.

Méreteit és formáját tekintve félig földbe mélyített lakógödör lehetett.

Az 5. gödör betöltéséből származó leletek közül megemlíthetjük a narancsszínű, bevonatos tál benyomott díszű (tojástag imitáció sűrű fogazással, levéldísz, rovátkált elválasztótag) oldaltöredékét.[14] Ltsz.: 79.1.24. Tál behúzott perem-oldal-aljtöredéke. Sötétszürke, szemcsés. Ltsz.: 79.7.127. Oldaltöredék fésülés díszével. Ltsz.: 79.7.110–112. Oldaltöredékek besimított dísz részletével. Szürke, keményre iszapolt. Ltsz.: 79.7.114. Dörzstál peremtöredéke, téglaszínű alapon pirosra festett sűrű vonaldísszel. Ltsz.: 79.7.117. Fenőkő lapos töredéke. Ltsz.: 79.7.115. Drag. 33. perem-oldaltöredéke. Rheinzaberni, antoninuskori.[15] Ltsz.: 79.7.121

6. gödör (2. kép 12., 9. kép 6)

Alakja szabálytalan téglalap, lekerekített sarkokkal. Mérete: 1.50 × 90 cm. Oldalfala ívelt, alja egyenesvonalú. A betöltés szürke kevert, elszórtan kis kövekkel.

Méretét és formáját tekintve esetleg kisebb gazdasági rendeltetésű objektum volt, esetleg verem.

Említést érdemlő leletanyag nem került elő.

7. gödör (2. kép 13., 9. kép 7)

Alakja megközelítőleg hosszított ovális. Mérete: 2.90 × 1.30 m. Oldalfala az ÉK-i részen függőleges, DNy-i részen enyhén ívelt. Betöltése szürke agyaggal kevert föld, alján néhány apró kővel. Padozatra, cölöpre nincs adatunk.

Méretét és alakját tekintve szintén gazdasági rendeltetésű gödör volt.

A gödörből származó leletek közül kiemeljük a Drag. 33. típusú középgalliai csésze aljtöredékét bekarcolt díszszel.[16] Ltsz.: 79.7.145.

8. gödör (2. kép 14., 9. kép 8)

Erről bebizonyosodott, hogy újkori beásás.

9. gödör (2. kép 15., 15. kép, 16. kép 1–2)

Téglalap alakú, lekerekített sarkokkal. Mérete: 4.50 m × 2.90 m. Oldalfala függőleges, alja egyenesvonalú. A betöltés paticcsal, apró kövekkel, csonttal kevert szürke föld. Az elszíneződés ÉK-i részén, a széleken 30 cm × 30 cm méretű lapos kövek helyezkednek el. A gödör ÉNy-i részén egy 60 cm széles cölöphelyet figyeltünk meg. Több cövekhelyet figyeltünk meg, átl. méretük 10–15 cm. A lapos kövek és a cövekek itt valószínűleg a szövőszékek szerkezeti felépítéséhez voltak szükségesek. A bejáratra és az eredeti padozatra már nincs adatunk.

A méretek és a szerkezeti adatok és a leletanyag egy csoportja: a tizenegy agyaggúla szerint itt „szövőházat" tártunk fel.

A 9. számú gödörből nagyszámú leletet tettünk el. Említésre méltók: szürke, szemcsés fedő töredékei. Ltsz.: 79.7.206–7. Tál behúzott perem-oldal-aljtöredéke. Sötétszürke, szemcsés. Ltsz.: 79.7.204. (6. kép 4) Kancsó kétfülű, kétszeresen hornyolt, egyenesen, keskenyen kihajló perem-nyaktöredéke. Ltsz.: 79.7.263/a. Nagyobb méretű szürke hombár töredékei. Ltsz.: 79.7.122., 19. 205, 269. Alávágott peremű tálak töredékei. Ltsz.: 79.7.170., 176–7, 244, 247–8, 249, 285. Fazék perem-oldaltöredékei, perem alatt sűrű hornyolással. Ltsz.: 79.7.224–5, 234. Fésülésmotívumok az alábbi leleteken voltak megfigyelhetők: Ltsz.: 79.7.200–1, 208, 210–11,

213, 219, 196, 123. Drag. 29. formát utánzó tál duzzadt perem-oldaltöredéke. Perem alatt, keskeny üres sáv közbeiktatásával hosszított, kétsoros, fogaskarcolásos mezőkkel. Ltsz.: 79.7.169 (6. kép 1) Szürke, fényezett perem-oldaltöredék. Perem alatt üres sáv, alatta keskenyebb sáv sűrű fogaskarcolással. Ltsz.: 79.7.243, 175. Tál duzzadt perem-oldaltöredéke. Perem alatt sűrű fogaskarcolás. Kívül-belül narancsszínű bevonatos. Ltsz.: 79.7.181. A fogaskarcolás mélyített háromszög formában jelentkezett. Ltsz.: 79.7.239, 79.7.203, 209. Oldaltöredék benyomott sűrű lencsedísszel. Ltsz.. 79.7.242. Tál oldaltöredéke fogaskarcolással és benyomott hétágú levéldísszel. Szürke bevonatos, kopott. Ltsz.: 79.7.236. Mélyebb tál fele. Benyomott fogazott tojástag és benne fogazott kör ill. osztópálcával, mely ötágú levélbe torkollik. Ltsz.: 79.7.168. Tál oldaltöredéke virágdísszel. Kívül barna bevonatos, belül fekete. Ltsz.: 79.7.235. Pecsételt díszű áru, benyomott rozettadíszekkel, szürke. Ltsz.: 79.7.241, 79.7.18. Tál oldaltöredéke madárábrázolással, kívül-belül fekete bevonattal. Ltsz.: 79.7.240. (17. kép 1–2., 18. kép) Besimított díszű mélyebb pohár töredékei. Világosszürke. Ltsz.: 79.1.158–159. (5. kép 4) Oldaltöredék nyersszínű alapon narancsszínűtől a sötétbarnáig folyamatos árnyalatú festéssel. Ltsz.: 79.7.281. Unio kagylók átfúrva. Ltsz.: 79.7.279. Drag. 32. típusú tál perem-oldaltöredéke, severuskori.[17] Ltsz.: 79.7.167c. Drag. 31. típusú tál oldaltöredéke, középgalliai, hadrianus–antoninuskori termék.[18] Ltsz.: 79.7.154. Agyaggúlák, hosszúkásabb és tömzsi formájúak. Zömmel épek. A tizenegy darabból hat darab 15 cm magas, a többi 8 cm magas, szélességük 8–13 cm között váltakozik, vastagságuk átl. 8 cm. Alsó részükön átfúrt lyuk, de az egyik ép agyaggúlán még az oldalsó lyuk is megmaradt. (19. kép 1–2) Ltsz.: 79.7.292/A–B)

10. gödör (2. kép 16., 9. kép 10)

Formája nyomott körtealak. Mérete: 2.70 m × 2.20 m. Oldalfala enyhén ívelt, alja egyenetlen. Betöltése szürke, kevert föld, faszén, ill. paticsnyomokkal. Cölöp ill. padozatnyom nincs. Méreta alapján gazdasági rendeltetésű objektum lehetett. Érdemleges leletanyag nem került elő.

11. gödör (2. kép 17. és 9. kép 11)

Formája ovális. Mérete: 2.40 m × 1.80 m. Oldalfala laposan ívelt, alja egyenesvonalú. Betöltése: szürke, kevert föld, helyenként agyaglencsékkel. Sekély agyagpadka volt megfigyelhető az északi rész keleti negyedében. Esetleg bejárat lehetett. Cölöp ill. padló már nem hitelesíthető. Méreteit, alakját tekintve szintén gazdasági rendeltetésű gödör volt.

A 11. gödörhöz tartozó fontosabb leletanyag: Kis bögre ferdén kihajló perem-oldaltöredéke fésülés díszével. Ltsz.: 79.7.299., 303. Hombár oldaltöredéke sűrű hornyolással. Szürke. Ltsz.: 79.7.300. Drag. 31. típusú tál aljtöredéke, középgalliai.[19] Ltsz.: 79.7.301.

12. gödör (2. kép 18., 9. kép 12)

Alakja majdnem kör. Mérete: 2.60 m × 3.10 m. Oldalfala erősen ívelt. Alja egyenesvonalú. A betöltés szürke, kevert föld, helyenként agyag, faszén és paticsnyommal. Az É-i részből kis padka szélesedik ki a közepe felé, majd elvékonyodva ismét a D-i rész szélénél zárul. A padka funkciója itt esetleg alvóhely.[20] Az É-i részben két helyen 30 cm átmérőjű cölöphelyet tártunk fel. Padozatra, bejáratra már nincs adatunk.

A gödör mérete és formája alapján lakógödör lehetett.

A 12. gödörből származó jelentősebb leletek: Faltenbecher oldaltöredékei. Szürke, szemcsés. Ltsz.: 79.7.333 és 304. Oldaltöredék hosszított fogaskarcolással. Nyersszínű. Ltsz.: 79.7.307. Mélyebb tál duzzadt perem-oldaltöredéke, rövid sűrű fogaskarcolással. Barnásszürke bevonatos. Ltsz.: 79.7.325. Drag. 37. típusú tál oldaltöredéke lezouxi műhelyből.[21] Itt gyöngysoros vonaldísz alatt szőlőlevél, szárnyaló madárka. Ltsz.: 79.7.323 (8. kép 8) Rheinzaberni oldaltöredék pávaábrázolással.[22] Ltsz.: 79.7.305, 311, 319, 322 és 314 (8. kép 1, 5, 4, 6, 3) Westerndorfi, Helenius körhöz tartozó perem-oldaltöredékek.[23] Ltsz.: 79.7.316, 319, 320 (8. kép 9, 3, 2)

13. gödör (2. kép 9., 9. kép 13., 16. kép 3)

Kör alakú. Mérete: 4.40 m × 4 m. Oldalfala és északkeleti oldalon ívelt és délnyugati oldalon függőleges. Alja egyenetlen. A betöltés agyaggal kevert szürke föld, közepe táján vékony, égett paticsréteggel. Cölöphely, padozat már nem volt hitelesíthető. Keskeny agyagpadka a K-i szélen jelentkezett, esetleg a bejárat maradványa lehetett.

A gödör eredetileg – mérete alapján lakógödörként funkcionált. Felhagyása után szarvasmarha tetemeket földeltek itt el.[24]

A 13. gödörből származó jelentősebb leletek: Kívül nyersszínű, belül téglaszínű, ritkított fogaskarcolással díszített oldaltöredék. Ltsz.: 79.7.349. Dörzstál kihajló perem-oldaltöredéke. Ltsz.: 79.7.347.

14. gödör L. az 1977. évi leírásoknál.

15. gödör L. az 1977. évi leírásoknál.

16. gödör (2. kép 20., 9. kép 16. és 20. kép 1)

Téglalap alakú, lekerekített sarkokkal. Mérete: 2.80 m × 1.80 m. Oldalfala enyhén ívelt, alja egyenesvonalú. Betöltése: kevert föld. Cölöphely, padozat, bejárat helye nem ismert. Adatai alapján gazdasági rendeltetésű gödör lehetett.

A 16. gödörből származó értékesebb leletek: Fazék perem-oldaltöredéke, sűrű fésülésnyommal. Ltsz.: 79.7.358. Mélyebb, meredek falú pohár enyhén duzzadt perem-oldaltöredéke. Szürke bevonatos barbotin technikával díszített indadísz részletével. Ltsz.: 79.7.342. (21. kép) Rheinzaberni edény oldaltöredéke kettős félkörívvel.[25] Ltsz.: 79.7.365–6 (13. kép. 10–11) Rheinzaberni edényke perem-oldaltöredéke tört profillal.[26] Ltsz.: 79.7.363.

17. gödör (2. kép 21., 9. kép 17., 16. kép 4)

Hosszított ovális alakú, lekerekített sarkokkal. Mérete: 2.70 m × 1.40 m. Oldalfala ívelt, alja egyenesvonalú. A betöltés szürke kevert föld. A délnyugati felületen egy 40 cm átmérőjű cölöphelyet találtunk. Bejárat, padlószint részlete nem mutatkozott. A gödör adatait tekintve gazdasági rendeltetésű objektum. Leletei közül említésre méltó az alávágott peremű, szürke táltöredék. Ltsz.: 79.7.367.

1977. évi leletmentő ásatás

Az objektumok számozását az 1976. évi leletmentés alapján folytatjuk.

14. gödör (2. kép 22., 22. kép 14., 17. kép 1)

Alakja szabálytalan. Mérete ÉD-i irányban 6.10 m, KNy-i irányban 5.20 m. Oldalfala függőleges, alja az É-i felében egyenesvonalú, csak a D-i részen mélyül 40 cm-ig 1.30 hosszan. Ezután ismét ívelten az eredeti mélységadat mutatkozott. Patkóformájú tűzhelye északkeleten volt.

Méretét és alakját tekintve egy nagyobb ház lehetett. Az előkerült leletanyagból megemlítjük egy korsó kétszeresen hornyolt, galléros peremtöredékét, alatta fülindítással. Ltsz.: 79.6.11. Faltenbecher barnára festett oldaltöredéke. Ltsz.: 79.6.3. Téglaanyagú edényke oldaltöredéke bevésett, négyzet alakú sűrű dísszel. Ltsz.: 79. 6.2. Drag. 31. táltöredék Rheinzabernből.[27] Ltsz.: 79.6.5.

15. gödör (2. kép 23., 22. kép 15)

Megközelítőleg téglalap alakú. ÉD-i irányban átl. mérete: 5.10 m, KNy-i irányban 7.20 m. Oldalfala ívelt, a nyugati részen meredeken mélyül a közepe felé, majd felfelé ívelődik. E beásás 2.20 m hosszan jelentkezett 90 cm mélységben. Egy vékony agyagnyereg közbeiktatásával egy sekély teknőformájú 1.20 m széles beásás után a gödör egyenes vonalat mutat. A gödör K-i végében ismét egy beásást rögzíthettünk 80 cm szélességben, 40 cm mélyen. A gödör DNy-i részén patkóformájú tűzhelyet alakítottak ki.

A gödör ház célját szolgálta.

Az előkerült leletanyagból megemlítjük a sötétszürke, szemcsés behúzott peremű tál töredékét. Ltsz.: 79.6.29. Narancsszínű bevonatos kívül-belül egy oldaltöredék. Ritkított fogaskarcolás és a fogazott motívumokból alkotott benyomott dísszel. Ltsz.: 79.6.38. Késpenge. Ltsz.: 79.6.47 (23. kép 1) Kis ekepapucs. Ltsz.: 79.6.32. (23. kép 1) Ekepapucs, nyeléből hiányzik. Ltsz.: 79.6.33. (23. kép 2) Ekepapucs, nyeléből kis rész hiányzik. Ltsz.: 79.6.34. (23. kép 3.) Drag. 33. típusú csésze perem-oldalaljtöredékei Rheinzabernből. Ltsz.: 79.6.51, 79.6.53.[28] Drag. 31. típusú tál töredéke Rheinzabernből. Ltsz.: 79.6.19.[29] Rheinzaberni sigillataedény perem-oldaltöredéke tojástag, pálcikatag, kandeláber, leveles elválasztóvonal, koncentrikus kör részletével. Ltsz.: 79.6.56.[30] (22. kép 1) Sigillataedény oldaltöredéke koncentrikus körben hyppocampussal és keretelt mezőben kandeláber részletével.[31] Ltsz.: 79.6.36 (24. kép 2) A fenti két darab rheinzaberni.[32] Sigillataedény perem-oldaltöredéke átfúrt lyukkal tojás és pálcikatagsor alatt kandeláber és Belsus bélyegtöredékkel.[33] Ltsz.: 79.6.57 (24. kép 3) Rheinzaberni, severuskori termék.[34]

16–17. gödröt l. az 1976. évi leletmentő feltárásnál.

18. objektum (2. kép 24, 22 kép B, D., 20. kép 2–3)

A bizonytalan körvonalú elszíneződés miatt, keresztárkos módszerrel négy felületet nyitottunk. A 18/A–B felületen egy kéthelyiséges kőépület maradványa került napvilágra. Az épület északi helyisége ÉD-i irányban 1.25 m, KNy-i irányban 3.60 m belvilágú. A D-i helyiség mérete ÉD-i irányban 3.60 m, KNy-i irányban 5.60 m. A bejárat alapozását a DK-i részen találtuk meg egy méter szélességben. A kőépület falvastagsága: 45–47 cm. Kötőanyag: habarcs. Padozatára nincs adatunk. Az épületet K-ről egysoros földberakott kövezés kíséri – limesút részlete – melyből ÉD-i irányban 1.20 m, KNy-i irányban 4.80 m maradt meg. (20. kép 4)

A kövezés tetejéről egy nyerssziínű, keményre iszapolt oldaltöredék került elő. Ltsz.: 79.6.45.

Az épület elszíneződéséből több téglatöredéket szedtünk fel. Ezeken bélyeget, állatlábnyomot vagy más jelzést nem figyeltünk meg. Az É-i, keskeny helyiség betöltéséből egy téglaanyagú, gömbölyűre faragott, átfúrt nehezéket tettünk el. Ltsz.: 79.6.46.

*

A budatétényi leletmentő feltárás utóbbi három évében előkerült anyagának összetétele részben azonos a már korábban közölt budatétényi leletanyaggal, részben azt még újabb típusokkal gazdagította. A *sigillatautánzatok* közül itt kell megemlítenünk a szürke bevonatú, Drag. 55. formájú mélyebb pohár perem-oldaltöredékét (1976/16. gödör) barbontintechnikájú levél, indadísszel. Ez a típus a pannóniai közölt kerámiaanyagban még egyedi.[35] Az északitáliai, barbotindíszes csészéket Pannoniában az 1. század végén – 2. században használták.[36] A barbotindíszes rheinzaberni edények használata provinciákban a 2–3. századfordulóra keltezhető,[37] melynek alapján a 3. sz. első felében készülhetett ez az edénytöredék. Ugyancsak ismeretlen típus még eddig a fekete bevonatos Drag. 37. formát utánzó reliefdíszes sigillatát utánzó tál töredékei (1976/9. gödör) Ezen a töredéken felül és alul a kétsoros fogaskarcolásos sávval határos szabad mezőben jobbra tekintő, eléggé elnagyolt mintázatú madárábrázolás a délgalliai előképet idézi.[38] A helyi, nem fekete, nem szürke kerámián a madárábrázolás először a 2. sz. harmadik évtizedéig működő Kiscelli úti reliefdíszes anyagban tűnik fel,[39] a század közepére keltezhetőek a gázgyári fazekastelep és a gorsiumi reliefdíszes termékeket előállító műhely működési ideje.[40] Töredékünkön már nem a délgalliai előkép dominál, hanem az előbb említett helyi műhelyek egymásrahatását, részben az egyéni ízlést (fekete bevonat, durvább kivitelezésű madár) tükrözi, melynek alapján működhetett a 2. sz. második felében ez a még ismeretlen fazekasműhely, melynek produktumainak töredékeit ezek a madaras tálak képviselik.

A reliefdíszes sigillaták utánzatai között kell megemlítenünk két töredéket, amelyen a hétágú, legyezőalakú levelek sora díszíti az oldaltöredékeket, két ritkított fogaskarcolásos sor között, ez utóbbi alatt leveles sorminta. (1976/1, 9. gödör)[41] A növényi reliefdíszes sigillatautánzatokhoz tartozik még a belül fekete, kívül barna bevonatos virágdíszes oldaltöredék, melynek motívumváltozata az aquincumi polgárvárosból származó sigillatautánzatain is feltűnnek.[42] (1976/9. gödör) Az alsó levélkoszorú motívuma a fekete bevonatos tálon délgalliai hatást tükröz és gyakori a pannoniai anyagban. (1974/1. gödör)[43]

A sigillatautánzatokon kívül a *pecsételt* áru nagyon változatos és egyedi mintakincsekkel jelentkezett a helyi leletanyagban. A pfaffenhofeni műhely mintakincsei között találjuk meg a rovátkált félkör-motívum alatt a kagylót utánzó sorminta eredetét,[44] mely egy narancsszínű bevonatos, pecsételt díszű töredéken került elő a sűrűn rovátkolt minta a fogaskarcolással együtt. (1977/15. gödör) A narancsszínű bevonatos töredékek a 2. sz. folyamán kerülhettek Budatétényre – helyi importként – a Kiscelli úti fazekasműhelyből.[45]

A *szürke* pannoniai anyagban a rovátkált félkörben a rovátkált koncentrikus körminta gyakori motívum, de sok esetben ezen belül hétágú, legyezőalakú levélminta fordul elő és a rovátkált elválasztóvonal alul enyhén megvastagodik vagy hétágú levélben zárul.[46] (1976/1/A, 5,9 gödör)

A háromszög alakú, ritkított háromsoros minta után bepecsételt levélminta tűnik fel sormintaként egy világosszürke, sigillataformát utánzó tál ornamentikájaként. (1974/1. gödör)

A körteformájú, rovátkolt szélű pecsételő ügyetlen használatát figyeltük meg egy barnásszürke, fogaskarcolásos sorral díszített töredéke is. (1974/2. gödör)

A szürke pecsételt áru a Budatétény környéki lelőhelyeken már a Flaviusok után feltűnik.[47] A mintakincsek részben a délgalliai motívumok utánzatai,[48] részben a helyi műhelyek egymásrahatásából alakultak ki a 2. sz. folyamán.

Már a 3. sz. elejére keltezhető az a világosszürke, pecsételt töredék (1976/9. gödör) tagolt rozettamotívummal, melynek eredetét a pfaffenhofeni sigillatákon találjuk meg.[49]

A szürke bevonatos áru közül még egy oldaltöredéket kell megemlíteni, ahol a bevésett párhuzamosok között, bevésett, fektetett S alakú *hullámvonal*-díszt használtak fel. (1974/1. gödör) Ez a motívum a 2. sz.-ban elég gyakori.[50]

A *fogaskarcolások* több változatát használták fel a helyi leletanyag díszítéséhez,[51] úgy a szürke bevonatú és a téglaszínű árun is. (1976/ 9 gödör)

Az *ujjbenyomásos* dísz applikált szalagon egy oldaltöredéken (1976/1/B), fésülésdísszel együtt ujjbenyomásos sorminta (1976/1/A gödör) tűnik fel és végül önmagában egyetlen ujjbenyomást alkalmaztak egy téglaanyagú oldaltöredéken (1976/1/A gödör) Az ujjbenyomás motívum alkalmazására több példa adódik Pannoniából is, fésüléssel együtt az adonyi IV. palánktábor leletei közül ismeretes.[52]

A *besimított dísz* egy szürke fazék oldaltöredékén, nagyon hegyes változatban, hosszított formában az egész felületet betöltő hullámvonal-minta alakjában jelentkezett. (1976/9 gödör) E típus más változatát a Kende utcai és a gorsiumi leletanyagban találtuk meg.[53]

A *festett áru* között megemlítjük a piros csíkokkal festett dörzstál peremtöredékét, mely a pannoniai anyagban gyakori. (1976/9 gödör)[54] Edény perem-oldaltöredékén narancsszínű festést alkalmaztak, melyen bevésett párhuzamosok között bevésett hullámvonaldísz egy pécsi edénytöredéken is előfordul.[55] (1974/2. gödör) Még említésre méltó egy oldaltöredéke, ahol nyersszínű alapon a legsötétebb barna színtől folyamatosan a legvilágosabb narancssárga festéséig alkalmaztak. 1976/9. gödör)

A kerámialeletek között kell beszélnünk a téglaszínű alapon téglaszínűre égetett kettős homlokránccal jelzett, kopasz férfifej jobb töredékéről, felfelé húzódó szemöldökkel és átfúrt, felfelé tekintő pupillával, mely egyben teljesen egyéni, realisztikus *szobrászati alkotásnak* is tekinthető. (1974/1. gödör)

Végül egy kurzív feliratos, sötétszürke bevonatú edény aljtöredékét említjük meg (1976/1. gödör), amelyen a 2–3. sz.-i betűtípusok alapján . . lianus töredékből esetleg a Iulianus nevet ismerhetjük fel.[56]

A *fémleletek* közül a három vasból készült ekepapucs került elő (1977/15. gödör), melyek a mezőgazdasági művelést tanúsítják. A szerszámok, melyeknek faalkatrészei elpusztultak – formailag a köpüs nyelű ekevas típusához tartoznak.[57] A római hódítás után tűnnek fel Aquincumban és más pannoniai lelőhelyről is ismerjük ezt a típust.[58]

Az 1976/9. számú objektum betöltésének alsó részéből tizenegy *agyaggúlát* tettünk el. Ezek, mivel – egy lelőhelyről kerültek elő – feltételezzük, hogy a helyben működő szövőszék tartozékait képviselik, a faalkatrészek már elpusztultak. A két ágasfa között fent vízszintesen egy keresztrudat helyeztek el és ebből az alaptípusból fejlődött ki a nehézkes, álló szövőszék típusa,[59] ahol minden láncfonal végére a fonal kifeszítése miatt súlyokat helyeztek el, ezeknek a funkcióját töltötték be az előkerült, zömök, piramis alakú agyaggúlák.[60] Ezt a típust használhatták Budatétényen. (25. kép) A vaskori, görög, egyiptomi ábrázolások is e típus elterjedését hangsúlyozzák.[61]

A budatétényi helyi termékeken kívül és a helyi importon kívül[62] a távolabbi provinciák sigillataműhelyeinek gyártmányai is előkerültek. A rheinzaberni műhely további produktumait megtaláltuk a későbbi feltárásaink során is[63] a westerndorfi gyártmányokkal együtt,[64] melyek a Severusok korában árasztották el a piacot. A lezouxi műhely termékei kevés számban, de megjelentek itt is. Pannoniai viszonylatban e termékek importja Hadrianus–Antoninus korra tehető.[65]

A budatétényi vicus objektumainak további jellemzése.[66]

A feltárt objektumok közül a limesút menti két helyiséges kőalapozású épületen (1977/18. jelenség) kívül hitelesítettünk két feltehetően téglalap alakú agyagfalas ház alaprajzát. (1977/14–15. gödör) Itt már a cölöpök helyei nem voltak megfigyelhetők, ezért a beosztására és a tetőzésére vonatkozó adatunk nincs. A házak patkóalakú, kiugró tűzhely-gödrét mindkét esetben sikerült rögzítenünk. Alaprajzilag a gorsiumi VI. számú házzal egyeznek meg, de méretben a budatétényiek nagyobbak.[67] Egy másik téglalap alakú háznál (1976/1. gödör) a DK-i résznél voltak tűzhelyre utaló foltok. Cölöpre, padozatra már nincs adatunk. Egy másik téglalap alakú ház részletét tártuk fel az egyik objektumban (1976/4. gödör), melynek hiányzó részletét a modern földút kialakításával pusztították el. A ház egyik sarokrészé-

nél egy 45 cm átmérőjű cölöphelyet figyeltünk meg, mely ugyancsak kevés adat a felépítmény rekonstruálásához.

Ezeken a házakon kívül még egy téglalap alakú *szövőházat* is feltártunk (1976/9. gödör) A gödör ÉNy-i részén egy cölöphelyet dokumentáltunk, de az északkeleti sarok patkóalakú formája, a tűzhely helyének nyomára utal. Feltűnő a szövőház Ny-i és D-i oldalán a nagyjából négyzetalakú lapos kövek elhelyezése, talán a szövőszékekkel kapcsolatos funkciójuk lehetett – melyet már helyileg alakítottak ki.

A házakon kívül egy *hosszított, ovális, félig földbe mélyített agyaggerincekkel ellátott lakógödör* típust kell megemlíteni. (1974/1. gödör, 1976/2. gödör) E lakógödrök felépítményének szerkezeti funkciójához tartozhattak az apró kövekkel ékelt agyaggerincek. A felépítményhez tartozó két 40 ill. 20–25 cm átmérőjű cölöpök helyét – egy-egy esetben figyelhettük meg.

Kissé szabálytalan köralakú, félig földbe mélyített lakógödör típusa is előfordult (1976/5. gödör) A felépítményre egyetlen 30 cm átmérőjű cölöphely utal.

Ugyancsak szabálytalan köralakú, de már *föld feletti lakógödör* típusa is előfordult (1974/2. gödör), ahol az északnyugati szélen egy 40 cm széles cölöphelyet még tudtunk hitelesíteni, de már a megfelelőjét elpusztították. Négy karólyuk nyoma gödrön belül hitelesíthető volt. Ezt a megközelítőleg köralakú lakógödör típust képviseli az az objektum (1976/12. gödör), ahol két 20–25 cm átmérőjű cölöphelyet figyeltünk meg.

Szabályos köralakú lakógödörként funkcionált még az a gödör (1976/13. gödör), amelynek felhagyása után egy szarvasmarha tetemet földeltek el.

A budatétényi, utóbbi három évben feltárt *ipari rendeltetésű objektumok* közül a szövőházról (1976/ 9. gödör) már az előbbiekben szó volt. Egy másik ipari jellegű objektum (1974/4. gödör) a két szélén elvékonyodó, közel 14 m hosszú és 1 m széles. Pontosabb funkcióját leletanyag és analógia hiánya miatt még nem lehet meghatározni.

A feltehetően *gazdasági rendeltetésű építmények* téglalap alakban ill. megközelítőleg köralakban jelentkeztek településünkön. (1976/16, 17. gödör és 1976/10, 11, 1/B–C gödrök)

Ismeretlen rendeltetésű kisebb gödrök, esetleg *vermek* funkcióját szolgálták az 1974/3, 6 és az 1976/3, 7, 6. sz. elszíneződések.

* * *

Összefoglalva a budatétényi telepen az 1972–1977. évek alatt negyvenhárom objektumot tártunk fel.[68] Ebből öt *házat* tártunk fel (1972/2, 1973/12, 1977/18, 1977/14, 1976/1), melyek közül három kőalapozással rendelkezett. Tizenkettő *lakógödröt* hitelesítettünk. Ezek közül három köralakú kunyhó (1972/4, 1976/12, 1974/2). E típusnak félig földbe mélyített változatát tükrözi az 1976/5. objektum. Az ovális alakú, félig földbe mélyített lakógödrök közül az egyik feltehetően deszkapadlós volt (1972/7) és kettőnél agyaggerincek jelentkeztek apró kövekkel. (1974/1, 1976/2) A többi lakógödörrészlet volt (1973/1, 4, 5, 7) Két *ipari* jellegű objektumon kívül (1976/9, 1974/4) kilenc gazdasági rendeltetésű mutatkozott téglalap ill. köralakú alaprajzzal. (1972/8, 16, 17; 1976/1/B–C, 10, 11, 16, 17). A kis vermeket és azoknak részleteit tíz esetben figyelhettük meg. (1972/3, 9, 15; 1973/2, 3; 1974/3, 6; 1976/3, 6, 7) Feltártunk még egy kisebb szabadon álló tűzhelyet (1972/5) és egy szemétgödörkomplexust. (1972/10)

A telepjellegzetességeken kívül egyetlen bolygatott *téglasírt* (1974/5) kell megemlíteni. A legközelebbi camponai későrómai temetkezésekre már vannak adataink.[68/a]

Az egyik felhagyott lakógödörbe való szarvasmarhatemetkezés tényét is megállapíthattuk. (1976/13)

A budatétényi telep objektumait teljes egészében nem rekonstruálhattuk, mert még 1972-ben – a telep felső részét – gépi talajművelés során leszedték. Ennek ellenére annyit megállapíthattunk, hogy a budatétényi telep 1972–1977. év között feltárt emlékei egyrészt közismertek a 2–3. sz.-i császárkori vicusok[69] eddig feltárt objektumai között, másrészt egyéni vonásokkal rendelkeznek. Ezek az ovális, félig földbe mélyített lakógödör-típus agyaggerincekkel (1974/1, 1976/2), a szövőház (1976/9) és az ipari objektumok formái (1974/4 és 1972/8, 16–17).

A 2–3. sz.-ra keltezhető telep nem katonai jellegét hangsúlyozza – az eddig tapasztalt – bélyeges téglák teljes hiánya. A telep lakói főleg mezőgazdasággal, szövéssel és más ipari tevékenységgel foglalkoztak.[70] A telepen eddig éremanyag nem került elő. A korábban feltételezett limesút egy szakaszát Budatétényben 1977-ben sikerült hitelesíteni.[71] Albertfalva és Campona közötti szakasz stratégiai szerepét – a környező adatok kapcsán – továbbra is indokoltnak tartjuk,[72] sőt ennek hitelesítését a délbudai limeskutatás egyik céljának tekintjük.[73]

Rövidítések

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AntTan	Antik Tanulmányok
AntiqHung.	Antiquitas Hungarica
ArchHung	Archaeologica Hungarica
ArhVestnik	Arheloski Vestnik

Bánki 1976	*Zs. Bánki:* Terra sigillata Werkstatt in Gorsium. Arh. Vestnik XXVI (1975)142.
Bánki 1979	*Zs. Bánki:* Forschungen in Gorsium im Jahre 1976. Alba Regia XVII (1979) 191–244.

Barkóczi–Bónis 1954 — *L. Barkóczi–É. Bónis:* Das frührömische Lager und die Wohnsiedlung von Adony. ActaArch Hung 4 (1954) 129. s.k.k.

BVbl — Bayerische Vorgeschichtsblätter, München

Bónis 1942 — *Bónis É.:* A császárkori edényművesség Pannoniában. DissPann II. 20. Bp. 1942.

Bónis 1977 — *Bónis É.:* A brigetioi kurucdombi fazekastelep. FolArch XXVII (1977) 140–142.

Bónis 1979 — *Bónis É.:* Das Töpferviertel „Gerhát" von Brigetio. FolArch XXX (1979) 99–155.

BpR — Budapest Régiségei

DissPann — Dissertationes Pannonicae

Fitz–Lányi–Bánki 1976 — *Fitz J.–Lányi V.–Bánki Zs.:* Kutatások Gorsiumban 1974-ben. Alba Regia XV (1976) 121–174.

Fitz–Lányi–Bánki 1978 — *Fitz J.–Lányi V.–Bánki Zs.:* Kutatások Gorsiumban 1975-ben. Alba Regia XV (1978) 169–269.

FolArch — Folia Archeologica

Gabler 1964 — *Gabler D.:* Az importált terra sigillaták forgalma Pannoniában. ArchÉrt 91 (1964) 99.

Gabler 1967 — *Gabler D.:* Pannoniai terra sigillata feliratok AntTan 14 (1967) 59–66.

Gabler 1976a — *Gabler D.:* Importált reliefdíszű sigillaták és pannoniai utánzataik. ArchÉrt 103 (1976) 34–50.

Gabler 1976b — *D. Gabler:* Der Einfluss der südgallischen Sigillaten auf die pannonischen Töpfereien. Rei Cretaria e Romanae Fautorum Acta XVI (1976) 148–157.

Gabler 1978 — *D. Gabler:* Die Sigillaten von Pfaffenhofen in Pannonien. ActaArchHung 30 (1978) 77–147.

Gabler 1980–1981 — *D. Gabler:* Forschungen in der späteisenzeitliche-römerzeitlichen Siedlung von Szakály. Mitth. Arch.Inst. 10/11. (1980–1981) 71–88.

Harmatta 1967 — *Harmatta J.:* Pannoniai edényfeliratok. AntTan. 14 (1967) 67–101.

Kocztur 1972 — *Kocztur É.:* Újabb adatok Gorsium őslakosságának háztípusaihoz. FolArch. 23 (1972) 43–58.

Kocztur 1974 — *É. Kocztur:* Ausgrabungen im südlichen Stadtviertel von Gorsium. Alba Regia 13 (1974) 69–138.

Kuzsinszky 1932 — *Kuzsinszky B.:* A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. BpR XI (1932) 5–385.

Méri 1952 — *Méri T.:* Beszámoló a Tiszalök–rázompusztai és Túrkeve–mórici ásatások eredményéről. ArchÉrt 79 (1952) 61.

Müller 1977 — *Müller R.:* A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése a késővaskortól a törökkor végéig és a középkor agrotechnikai fejlődése. Kand. ért. Kézirat. 1977.

Nagy 1928 — *Nagy L.:* Egy pannoniai terra sigillata gyár. ArchÉrt XLII (1928) 96–110.

Nagy 1931 — *Nagy L.:* Az óbudai keresztény cella trichora a Raktár utcában. Bp. 1931.

Nagy 1949 — *Nagy T.:* Az albertfalvai romanizált eraviszkusz telep emlékanyaga. AntiqHung. III (1949) 49–60.

Oswald 1964 — *F. Oswald:* Index of figures types on terra sigillata. London. 1964.

Pető 1975 — *Pető M.:* Aquincumi ekeleletek. FolArch 26 (1975) 93–98.

Pető 1976 — *Pető M.:* Koracsászárkori fazekastelep a Gellérthegy déli oldalán. ArchÉrt 103 (1976) 89.

Pető 1979 — *M. Pető:* Neuere topographische und archäologische Angaben zum Leben der Siedlung Gellérthegy–Tabán und Umgebung in der frühen Kaiserzeit. ActaAnt Hung 31 (1979) 271–285.

Póczy 1952 — *Póczy K.:* Festett állatalakos edények Aquincumban. ArchÉrt 79 (1952) 99–107.

Póczy 1956 — *K. Póczy:* Die Töpferwerkstätten von Aquincum ActaArchHung 7 (1956) 73–138.

RégFüz — Régészeti Füzetek

Ricken-Fischer 1963 — *H. Ricken–Ch. Fischer:* Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rehinzabern. Bonn. 1963.

Szirmai 1978 — *Szirmai K.:* Előzetes jelentés a budatétényi római telep feltárásáról. ArchÉrt 105 (1978) 63.

Visy 1969 — *Zs. Visy:* Inschriften und Zeichen auf den Terra Sigillaten von Intercisa. Alba Regia X (1969) 96.

Visy 1974 — *Visy Zs.:* Előzetes jelentés Intercisa 1970–72. évi feltárásáról. Alba Regia XIII (1974) 245–265.

Jegyzet

1. *Szirmai K.:* RégFüz 1:28. 1974–1975. 51., *Szirmai* K.: RégFüz 1:30. 1976–1977. 22., *Szirmai K.* RégFüz 1:31. 1977–1978. 47–48.
2. *Bónis* 1942, 24–25.
3. *Gabler D.* szíves szóbeli közlése., *Oswald* 1964, 1991. Nr. változata.
4. *Gabler D.* szíves szóbeli közlése és az alábbi adatot neki köszönjük: *G. Streitberg:* Namenstempel und Stempelmarken Westendorfer Sigillatatöpfer. BVbl 38 (1973) 147–148.
5. *Gabler D.* szíves szóbeli közlése és *Oswald* 1964, 1991. sz. változata
6–9. *Gabler D.* szíves szóbeli közlése.
9/a. *K. Sági:* Die Ausgrabungen römischen Gräberfeld von Intercisa in Jahre 1949. ArchHung 33 (1954) 85. XVI/1. T.
10. Azonos típus: *Hunyady I.:* Kelták a Kárpátmedencében. Bp. 1944. DissPann. II. 18. XXXII/5. kép., bővebben 100.
11–13. *Gabler D.* szíves szóbeli közlése.
14. Kiscelli úti fazekastelepre: *Póczy* 1956, 82.
15. Ld. 6. j-t.
16. A sigillatákra karcolt díszekről: *Gabler* 1967, 59–66., *Visy* 1969, 96.
17–19. Ld. 6. j-t.
20. *Kocztur* 1974, 135.
21. Madárkára: *Oswald* 1964, 2317
22. Pávára: *Oswald* 1964 2372–2373, *Richen–Fischer* 1963, T/224. változat
23. Ld. 6. j-t.
24. *Matolcsy J.* meghatározása.
25. *Ricken-Fischer* 1963. 276. 76–80. változatok.
26–29. Ld. 6. j-t.
30. Kandelláberre: *Ricken-Fischer* 1963, 241. 160. típus.
31. Kandelláberre: *Ricken-Fischer* 1963, 241, 160. típus., hyppocampusra: Ld. *J. Dechelette:* Les vases ceramiques ornes de la Gaule romaine. Paris. 1904. 33. típus változata és *Ricken-Fischer* 1963, 165. T. 188. változat.
32. Lád. 6. j-t.
33. Kandelláberre: *Ricken-Fischer* 1963, 241.
34. Ld. 6. j-t.
35. A barbotindíszes sigillaták elterjedésére: *Póczy* 1956, 116., helyi alkalmazására: *Bónis* 1942, 19., liláspiros festéssel: *Pető* 1979, 90. 10. kép. 1–3., narancsszínű festéssel: *Fitz–Lányi–Bánki* 1976., 13/6. kép., más festéssel: *Bánki* 1979, XXI.T. 269–270. sz.
36. *Bónis* 1942, 18–21., *Szőnyi E.:* Északitáliából importált császárkori agyagcsészék a győri Xanthus János Múzeumban. Arrabona 14 (1972) 5–25.
37. *Póczy* 1956, 116.
38. *Oswald* 1964, LXXXV/2230–2230/A változatai. A délgalliai sigillaták pannoniai forgalmáról: *Gabler* 1964, 99., a délgalliai motívumok utánzására: *Nagy L.* 1928, 96–113., *Nagy L.* 1931, 54., *Póczy* 1952, 103., *Gabler* 1976a, 48–49., *Gabler* 1976b, 148–157., *Bónis* 1977, 141–142, *Bónis* 1979, 112.
39. *Póczy* 1956, 89., 126–127.
40. *Kuzsinszky* 1932, 210. 210/a kép., *Póczy* 1956, 111–112., *Bánki* 1976, 142.
41. A levelek sordíszként való felhasználásáról a pannoniai sigillata utánzatoknál: *Gabler* 1976a, 43–45., A töredék délgalliai előképe: *F. Hermet:* La Graufesenque. Paris. 1934. Pl. 10/1–25. változatai.
42. *Póczy* 1956, 121. XIV/8.
43. *Gabler* 1976a, 42.
44. *Gabler* 1978, 86/111.
45. *Póczy* 1956, 129.
46. A 79.7.124. lelt. számú tárgy elválasztóvonalára ld. *Kocztur* 1974, 146/8, *Fitz–Lányi–Bánki* 1978, XIII. t. 473. sz.
47. *Nagy T.* 1949, 60.
48. *Nagy L.* 1931, 54–55., *Gabler D.,* 1976a, 48–50.
49. *Gabler* 1978, 91.1., 93. 15–17. kép.
50. *A. Schörgendorfer:* Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer. Wien. 1942. 35. 25/320.
51. *Bónis* 1942, 13.
52. P. o. *Pető* 1976, 89., *Bánki* 1979, 279. sz., a fésülés ujjbenyomás dísszel: *Barkóczi–Bónis* 1954, XLVIII/2.
53. *Pető* 1976, 93., *Zs. Bánki:* Forschungen in Gorsium im Jahre 1977. Alba Regia XVI (1978) XXV: T., 571. sz.
54. *Barkóczi–Bónis* 1954, 194. 25. kép. 31/a. rajz., *K. Sági:* Die Ausgrabungen in römischen Gräberfeld von Intercisa im Jahre 1949. IX/13.
55. *Fülep F.:* Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae (Pécs) RégFüz II. 16. 1974. Taf. 10.
56. *L. Bekker–B. Galsterer–Kröll:* Graffiti auf röm. Keramik rheinischen Landesmuseum. Bonn. 1975. Köln 38, 59., *A. Mócsy:* Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannkriegen. Bp. 1959. 177., A pannoniai edényfeliratokról: *Harmatta* 1967, 99.
57. *Müller* 1977, 3. ld. még az 1499, 1522/a, 1602, 1615, 1673–4 darabokat.
58. *Müller* 1977, 8–10., *Pető* 1975, 93–98., *Balassa I.* Az eke és szántás története. Bp. 1973. 97–99., 31.2. á.
59. *Fábián Gy.:* A népi szövés művészete. Bp. 1911. 14–15., fejlettebb változatát ld. *A. Geiger:* A history of textile art. Leeds. 1979. 24. 5. tip. fig. 10.
60. *W. La Baume:* Die Entwicklung des Textilhandwerks in Alteuropa. Bonn. 1955. 58–59.
61. *A. Neuburger:* Die Technik des Altertums. Leipzig. 1977. 175., *B. Breutjes–S. Richter–R. Sonnemann:* Geschichte der Technik Leipzig. 1978. 104. 107. kép. Hazai viszonylatban: neolitra: ld. *Ecsedi I.–Krasznai P.:* Szeghalom. Szeghalom. 1979. 23–24. kép., középkorra: *Endrei W.:* Fonó- és szövőtechnikák a középkortól az ipari forrradalomig. Kézirat. Bp. 1959. 27., *Méri T.,* 1952, 61. 4. kép.

62. *Szirmai* 1978, 63.
63. *Szirmai* 1978, 63.
64. *Gabler* 1964, 104.
65. *Gabler* 1964, 100–101.
66. Ld. 62. j-t.
67. *Kocztur* 1974, 88. és *Kocztur* 1972. 48.
68. Lád. 62. j-t.
68/a. *Fülep F.:* Budapest Műemlékei II. Bp. 1962. 651., *Fülep F.*, RégFüz 1:15. 1962. 27–28., *Cserey É.*, RégFüz 1:17. 1963. 30., *Geszti E.*, RégFüz 1:22. 1968. 56.
69. *Szirmai* 1978, 64. 62. j. és még az intercisai vicusról: *ld. Visy 1974*, 250., a balatongyöröki vicusról: ld. *Bilkei L.–Müller R.:* RégFüz 1:33. Bp. 1980. 28., szakonyi vicusról: *D. Gabler* 1980–1981, 71–88. és 115. j.
70. *Szirmai K.* 1978. 64.
71–72. *Szirmai K.* RégFüz 1:31. 1977–1978. 47–48.
73. *Szirmai K.* RégFüz 1:31. 1977. 47–48., Itt említjük meg, hogy a felmérések Farkas Pál és Héjjas Pál munkája. A részletrajzokat Gáll Gyuláné és Horváth Csaba készítette. A fotók Molnár Ilona felvételei és nagyításai.

KRISZTINA SZIRMAI

BERICHT ÜBER DIE AUSGRABUNG DER RÖMER SIEDLUNG IN BUDATÉTÉNY II. Teil (1974–1977)

Zusammenfassend haben wir auf dem Gelände der Ausgrabungen in Budatétény 1972–1977 dreiundvierzig Erscheinung dokumentiert.[68] Wir legten fünf *Häuser* (1972/2, 1973/12, 1977/18, 1977/14, 1976/1) frei, von denen drei ein Steinfundament hatten, und legalisierten zwölf *Wohngruben.* Von diesen waren drei kreisförmige Hütten (1972/4, 1976/12, 1974/2). Eine Variante dieses zur Hälfte in den Boden versenkten Typs widerspiegelt das Objekt 1976/5. Von den ovalen, halb in den Boden versenkten Wohngruben hatte eine vermutlich einen Bretterboden (1972/7), und bei zweien zeigten sich Lehmgrate mit kleinen Steinen (1974/1, 1976/2). Die übrigen waren Teile von Wohngruben (1973/1,4,5,7). Mit Ausnahme von zwei Objekten *gewerblichen* Charakters (1976/9, 1974/4) dienten neun *wirtschaftlichen* Zwekken, diese hatten einen rechteckigen oder kreisförmigen Grundriss (1972/8,16,17; 1976/1/B–C/10,11,16,17). Die *kleinen Speicherg Gruben* und deren Detaile dokumentierten wir in zehn Fällen (1972/3,9,15; 1973/2,3; 1974/3,6; 1976/3,6,7). Wir legten ferner noch einen kleinen freistehenden Herd (1972/5) und einen Abfallgrubenkomplex (1972/10) frei.

Ausser den Siedlungscharakteristiken ist nur ein einziges aufgewühltes Ziegel*grab* (1974/5) erwähnenswert. Über die nächstgelegenen spätrömischen Bestattungen in Campona besitzen wir bereits Angaben.[68/a]

Wir dokumentierten auch die Tatsache einer Rinderbegrabung in einer aufgelassenen Wohngrube (1976/13).

Die Objekte der Siedlung in Budatétény vermochten wir nicht, zur Gänze zu rekonstruieren, da noch 1972 der obere Teil der Siedlung im Laufe maschineller Bodenbearbeitung abgetragen wurde. Dessenungeachtet konnten wir feststellen, dass die in Budatétény 1972–1977 freigelegten Denkmäler teils unter den in den Vici[69] der Kaiserzeit des 2.–3. Jh. bisher erschlossenen Erscheinungs allgemein bekannt sind und teils über individuelle Züge verfügen. Diese sind der ovale, halb in den Boden versenkte Wohngrubentyp mit Lehmgraten (1974/1, 1976/2), die Weberei (1976/9) und die Formen der Gewerbeobjekte (1974/4, 1972/8,16,17).

Den nicht militärischen Charakter der aus dem 2.–3. Jh. stammenden Siedlung wird durch das – bisherige – vollständige Fehlen von gestempelten Ziegel betont. Die Bewohner der Siedlung befassten sich hauptsächlich mit Landwirtschaft, Weberei und anderen industriellen Tätigkeiten.[70] Münzen kamen in der Siedlung bisher nicht zum Vorschein. Einen Abschnitt der angenommenen Limesstrasse konnten wir 1977 in Budatétény dokumentieren.[71] Die strategische Rolle des Abschnittes zwischen Albertfalva und Campona halten wir – aufgrund der umgebenden Angaben – nach wie vor für begründet und betrachten sogar dessen Ausgrabung als eines der Zieles der Limesforschung in Südbuda.[73]

Abbildungen

Abb. 1. Lageplan der Rettungsgrabungen in Budatétény.
Abb. 2. Zusammenfassende Lageplan der Rettungsgrabungen in Budatétény, 1974–1977.
Abb. 3. 1. Erscheinung 1974/1 während der Freilegung, von NO, 2. westlicher schnitt von Erscheinung 1974/2, 3. Erscheinung 1974/4 nach der Freilegung, 4. aufgewühltes Ziegelgrab von W.
Abb. 4. Bedeutendere Schnitte der Rettungsgrabung von 1974.
Abb. 5. 1–4. Funde aus den Rettungsgrabungen der Jahre 1974, 1976.
Abb. 6. 1–12: Bedeutendere Gefässprofils aus den Rettungsgrabungen in Budatétény 1974–1976.

Abb. 7. 1–3. Siegelverzierte und Sigillata nachahmende Schüsselbruchstücke aus der Rettungsgrabung vom Jahr 1974.
Abb. 8. 1–9. Sigillatabruchstücke aus der Rettungsgrabung vom Jahr 1974.
Abb. 9. Schnitte der 1976 freigelegten bedeutenderen Objekte.
Abb. 10. 1. Teil der Freilegung von Erscheinung 1976/1 von S, 2. Erscheinung 1976/2 während der Freilegung von NO.
Abb. 11. Bodenbruchteil eines Gefässes mit eingeritzter Inschrift (Iu) lianus.
Abb. 12. Bodenbruchteil eines Gefässes mit der eingeritzten Inschrift (Iu) lianus.
Abb. 13. 1–11. Sigillatabruchstücke aus der Rettungsgrabung von 1976.
Abb. 14. Grundriss und Schnitt des Objektes 1976/2.
Abb. 15. Grundriss und Schnitt des Objektes 1976/9 (Weberei)
Abb. 16. 1. Objekt 1976/9 (Weberei) während der Freilegung, von SW, 2. Objekt 1976/9 (Weberei) nach der Freilegung, von SW, 3. Rest eines Rinderskeletts das dem oberen Teil von Erscheinung 1976/13, 4. Erscheinung 1976/17 während der Freilegung.
Abb. 17. 1–2. Bruchteile einer Sigillata nachahmenden Schüssel vom Objekt 1976/9.
Abb. 18. Sigillata nachahmende Schüssel aus der Füllerde von Objekt 1976/9.
Abb. 19. 1–2. Zu den Webstühlen gehörende durchbohrte Tonpyramiden von Objekt 1976/9.
Abb. 20. 1. Teil der Freilegung von Erscheinung 1976/16, 2. Fundamentierung der östlichen Mauer des Steingebäudes vom W, 3. Gesamtansicht des Steingebäudes mit zwei Räumen vom SO, 4. Überreste der Limesstrasse, die das Steingebäude östlich abgrenzt, von NO.
Abb. 21. Bruchstück eines tieferen Bechers mit a barbotine-Verzierung aus der Freilegung von Erscheinung 1976/16.
Abb. 22. Bedeutendere Schnitte der Freilegung von 1977.
Abb. 23. 1–3. Metallfunde aus der Freilegung von Erscheinung 1977/15.;
Abb. 24. 1–3. Sigillatabruchstücke aus der Freilegung von Erscheinung 1977/17.;
Abb. 25. Typ des Webstuhls aus Budatétény (Zeichnung: Nach I. Ecsedy–P. Krasznai).;

Képjegyzék

1. kép Helyszínrajz a budatétényi leletmentő feltárásokról.
2. kép A budatétényi leletmentő ásatások összesítő rajza 1974–1977. között.
3. kép 1. Az 1974/1. födör kibontás közben ÉK-ről.
2. Az 1974/2. gödör Ny-i metszete.
3. Az 1974/4. gödör kibontás után.
4. Bolygatott téglasír Ny-ról.
5. kép 1–4. Leletek az 1974, 1976. évi leletmentő feltárásokról.
6. kép 1–12: Jelentősebb edényprofilok a budatétényi leletmentő ásatásokról. 1974–1976.
7. kép 1–3. Pecsételt díszű és sigillatát utánzó táltöredékek az 1974. évi leletmentő ásatásból.
8. kép 1–9. Sigillatatöredékek az 1974. évi leletmentő feltárásból.
9. kép Az 1977. évben feltárt jelentősebb objektumok metszetei.
10. kép 1. Részlet az 1976/1. gödör feltárásából D-ről.
2. Az 1976/2. gödör kibontás közben ÉK-ről.
11. kép Edény aljtöredéke [Iu]lianus bekarcolt felirattal.
12. kép Edény aljtöredéke [Iu]lianus bekarcolt felirattal.
13. kép 1–11. Sigillatatöredékek az 1976. évi leletmentő feltárásból.
14. kép Az 1976/2. objektum alaprajza és metszete.
15. kép Az 1976/9. objektum (szövőműhely) alaprajza és metszete.
16. kép 1. Az 1976/9. objektum (szövőműhely) feltárás közben DNy-ról.
2. Az 1976/9. objektum (szövőműhely) kibontás után DNy-ról.
3. Szarvasmarha csontváz maradványa az 1976/13. objektum felső részében.
4. Az 1976/17. gödör kibontás közben.
17. kép 1–2. Sigillatát utánzó tál töredékei az 1976/9. objektumból.
18. kép Sigillatát utánzó tál az 1976/9. objektum betöltéséből.
19. kép 1–2. Szövőszékekhez tartozó átfúrt agyaggúlák az 1976/9. objektumból.
20. kép 1. Részlet az 1976/16. gödör kibontásából.
2. A kőépület K-i falának alapozása Ny-ról.
3. Összkép a kéthelyiséges kőépületről DK-ről.
4. A kőépületet K-ről határoló – limesut – maradványa ÉK-ről.
21. kép Mélyebb pohár töredéke a barbotine dísszel az 1976.16. gödör kibontásából.
22. kép Az 1977. évi feltárás jelentősebb metszetei.
23. kép. 1–3. Fémleletek az 1977/15. gödör kibontásából.
24. kép 1–3. Sigillatatöredékek az 1977/17. gödör kibontásából.
25. kép A budatétényi szövőszék típusa. (Ecsedy I.–Krasznai P. rajza után.)

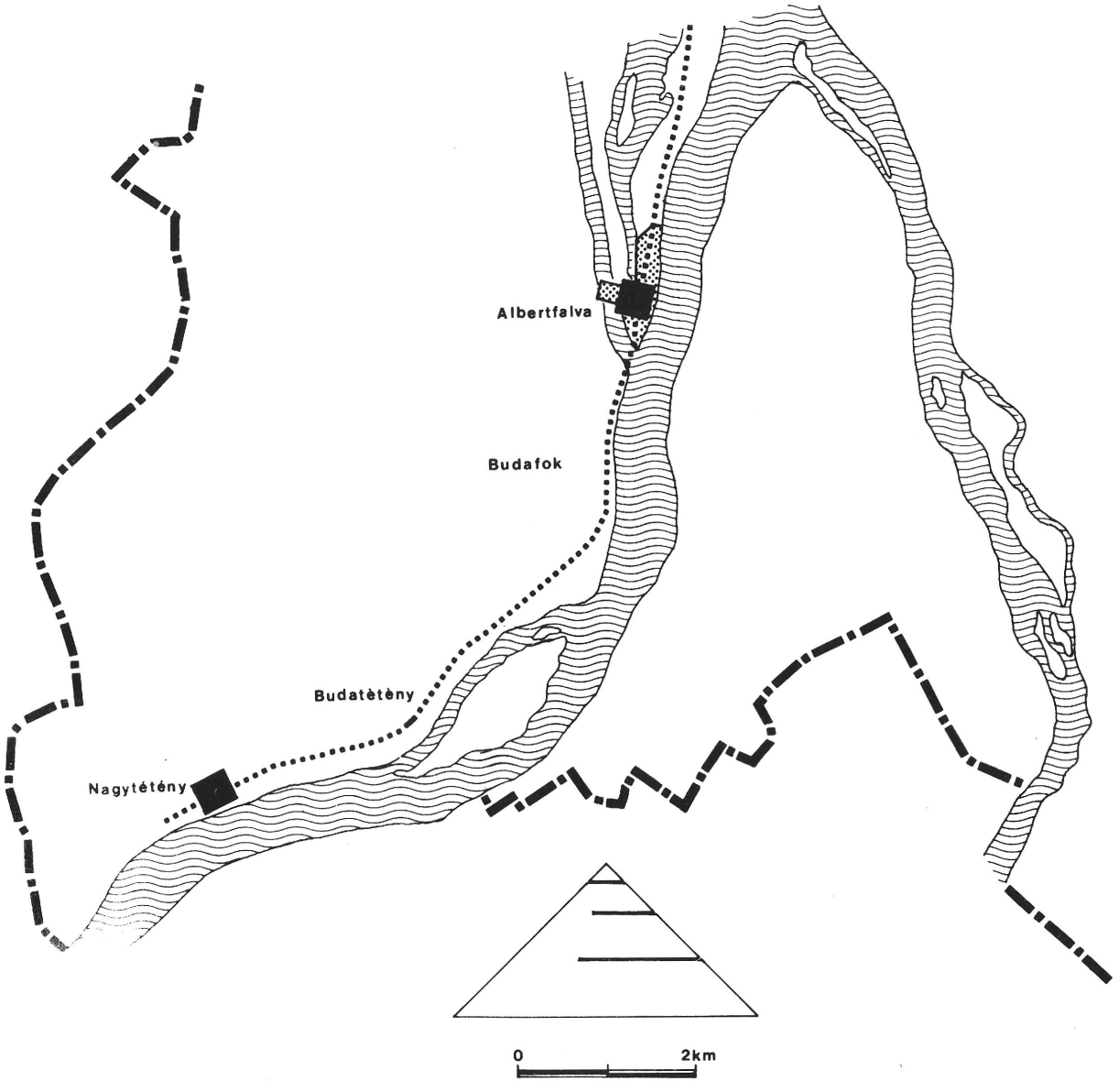

1

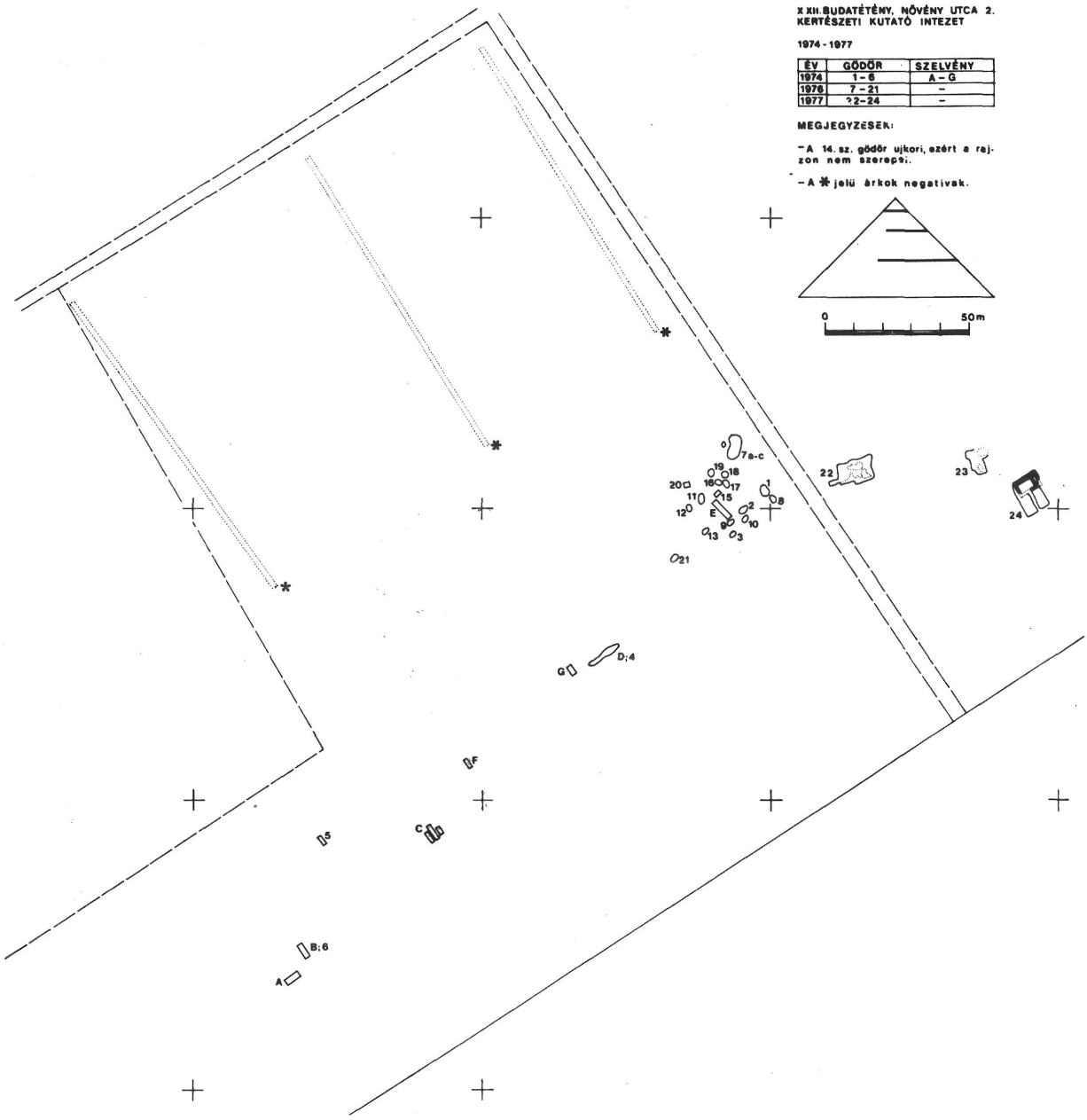
XIII. BUDATÉTÉNY, NÖVÉNY UTCA 2.
KERTÉSZETI KUTATÓ INTEZET
1974 - 1977
ÉV | GÖDÖR | SZELVÉNY
1974 | 1 – 6 | A – G
1976 | 7 – 21 | –
1977 | ?2–24 | –
MEGJEGYZÉSEK:
– A 14. sz. gödör újkori, ezért a rajzon nem szerepel.
– A * jelű árkok negatívak.
0
50m
7a-c
8
9
10
11
12
13
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
A
B;6
C
D;4
D5
E
F
G

2

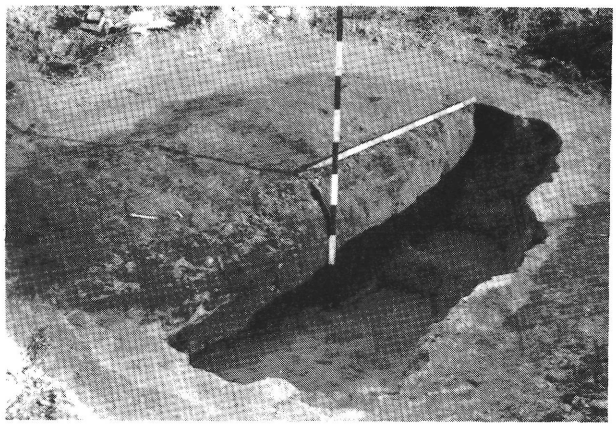

3/1

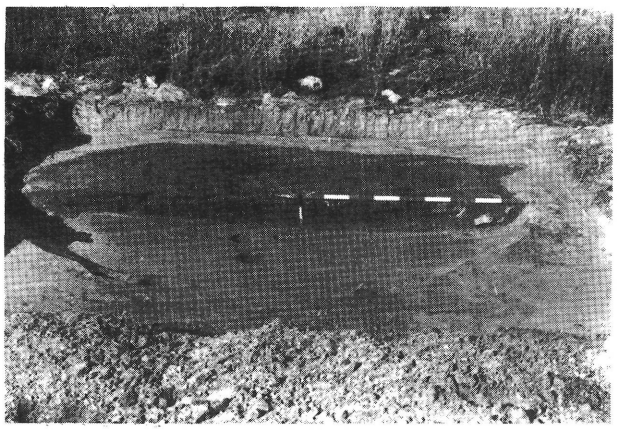

3/2

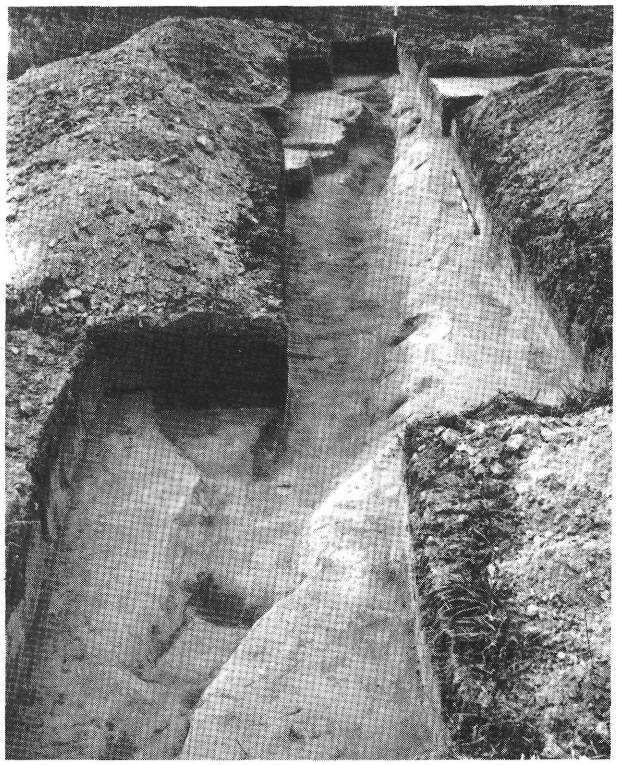

3/3

3/4

BUDATÉTÉNY 1974

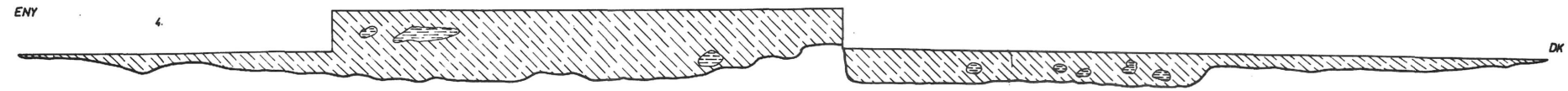

JELMAGYARAZAT

- kevert
- humusz
- agyag
- nyers sárga
- döngölt agyag
- faszén

0 1m

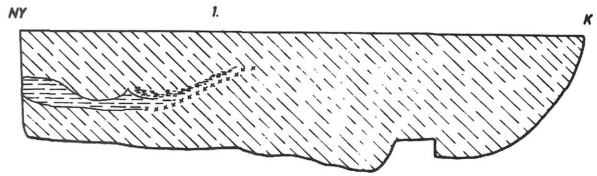

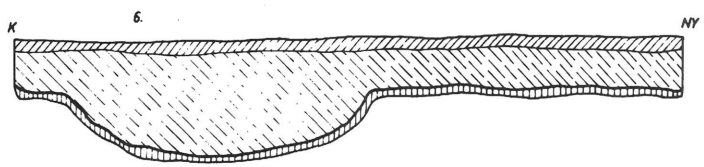

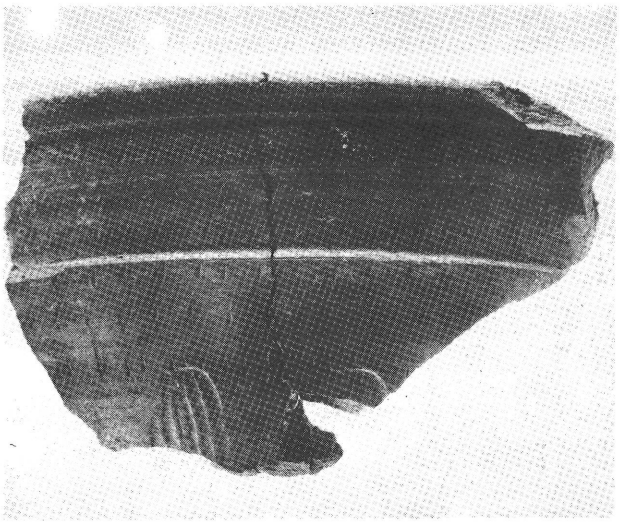

5/1

5/2

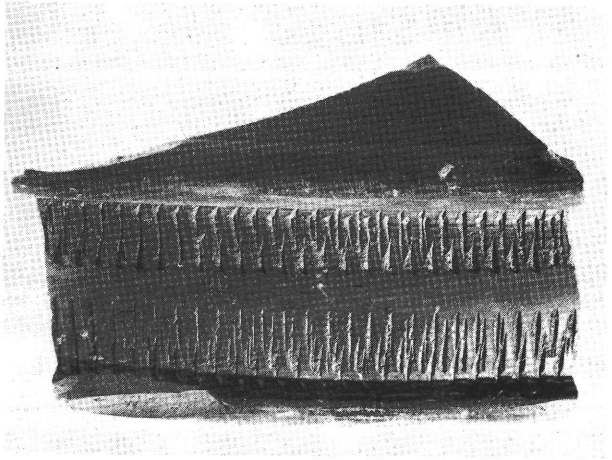

5/3

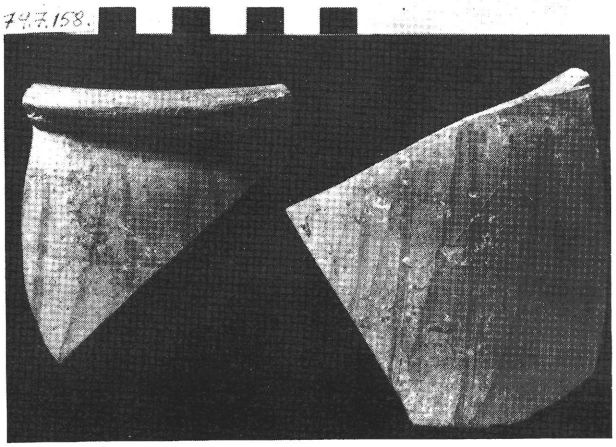

5/4

6

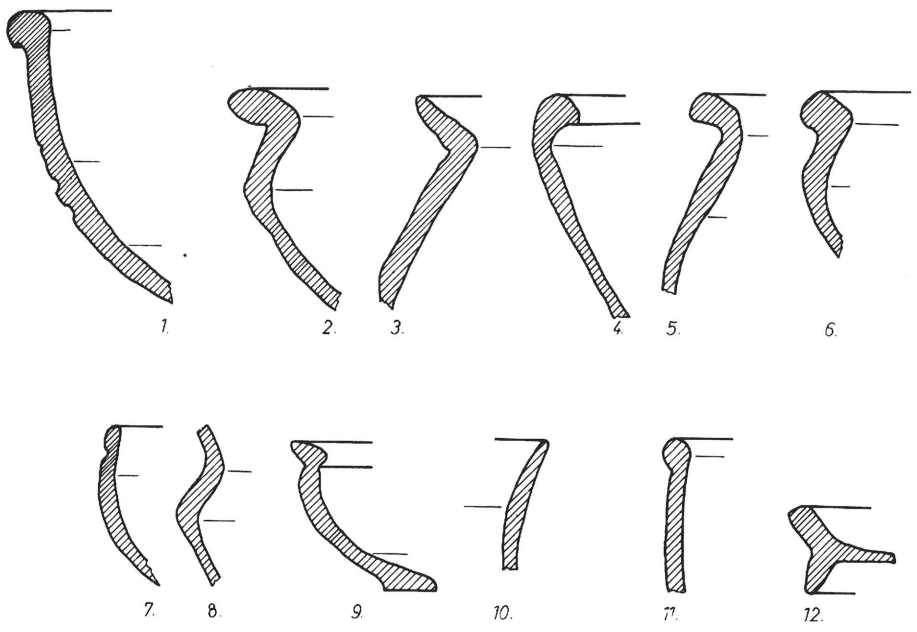

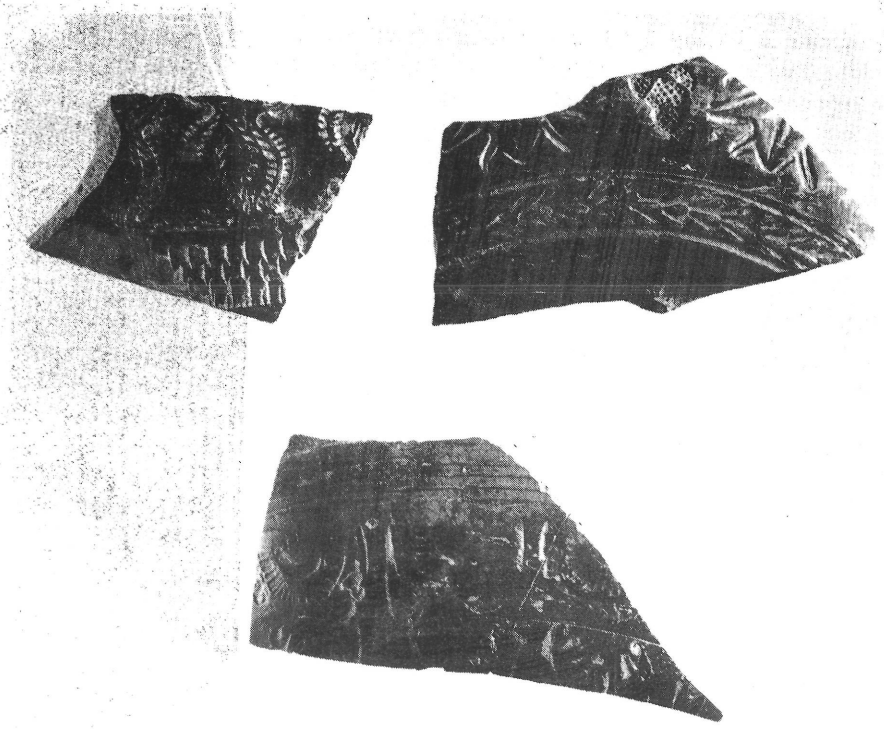

7

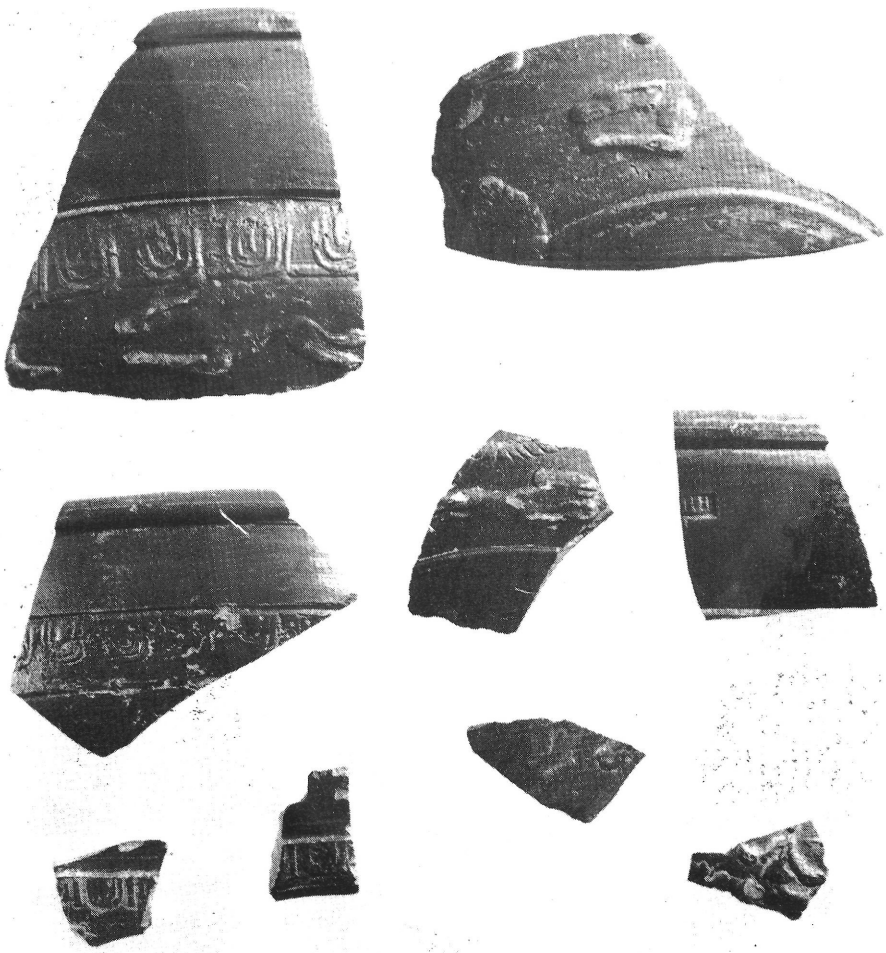

8

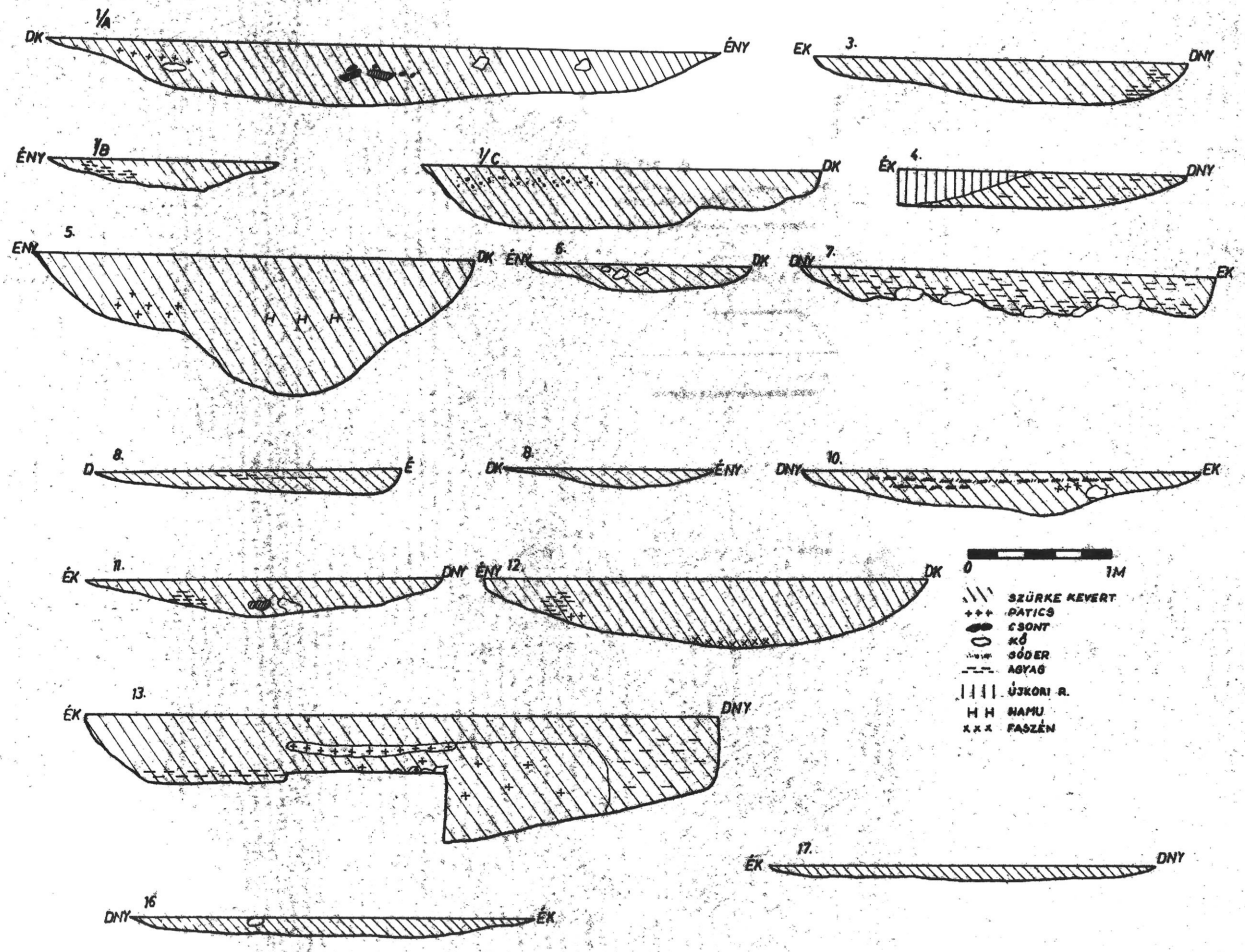
1/A
DK
ÉNY
1/B
ÉNY
1/C
DK
2.
ÉK
DNY
3.
ÉK
DNY
4.
ÉK
DNY
5.
ÉNY
DK
6.
ÉNY
DK
7.
DNY
ÉK
8.
D
É
8.
DK
ÉNY
10.
DNY
ÉK
11.
ÉK
DNY
12.
ÉNY
DK
13.
ÉK
DNY
16
DNY
ÉK
17.
ÉK
DNY
0
1M
SZÜRKE KEVERT
PÁTICS
CSONT
KŐ
GÖDÖR
AGYAG
ÚJKORI R.
NAMU
FASZÉN

9

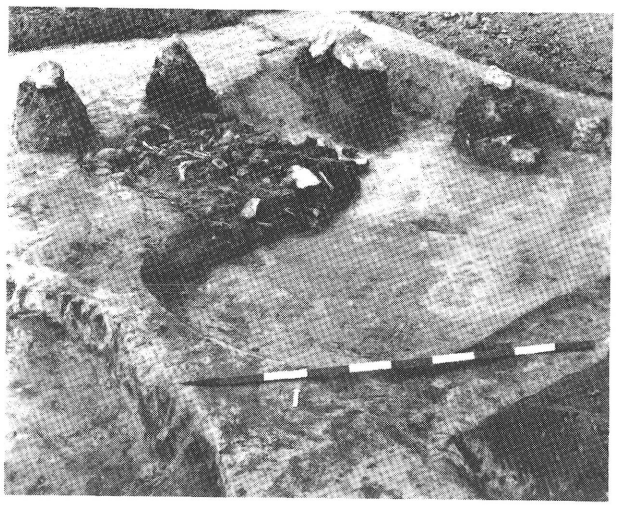

10/1

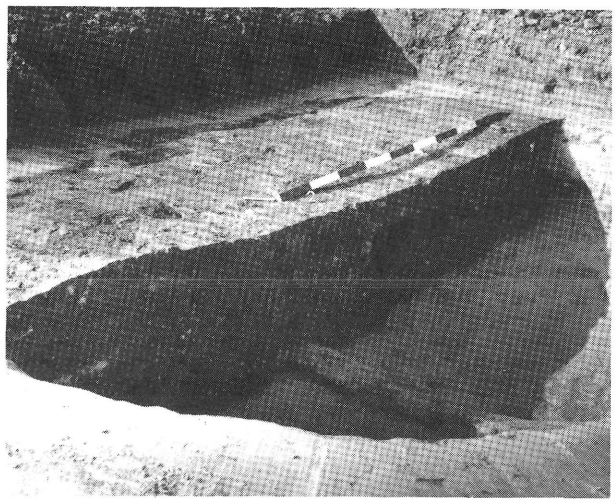

10/2

11

12

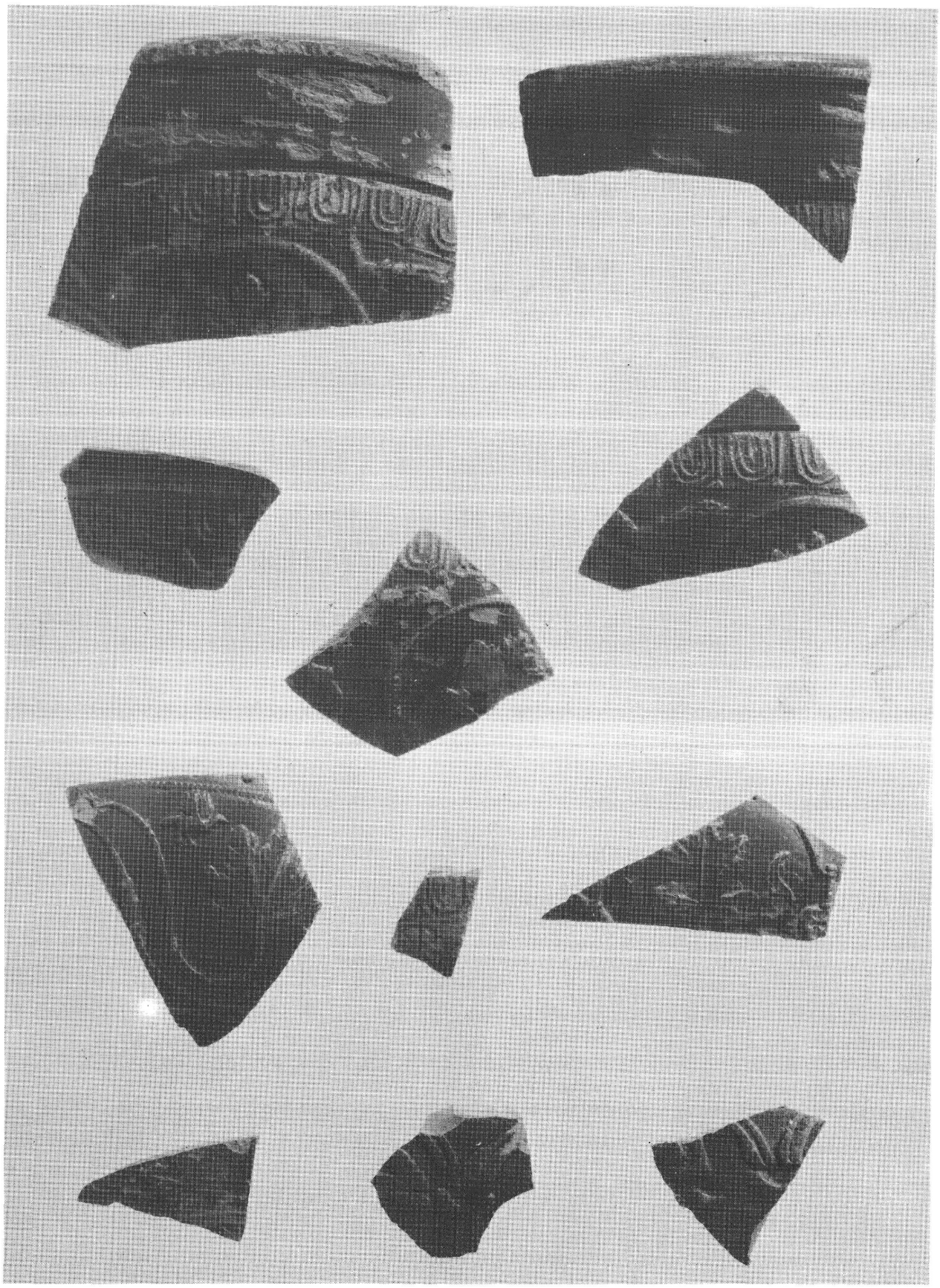

13

BUDATÉTÉNY XXII NÖVÉNY U 2
1976

2 gödör

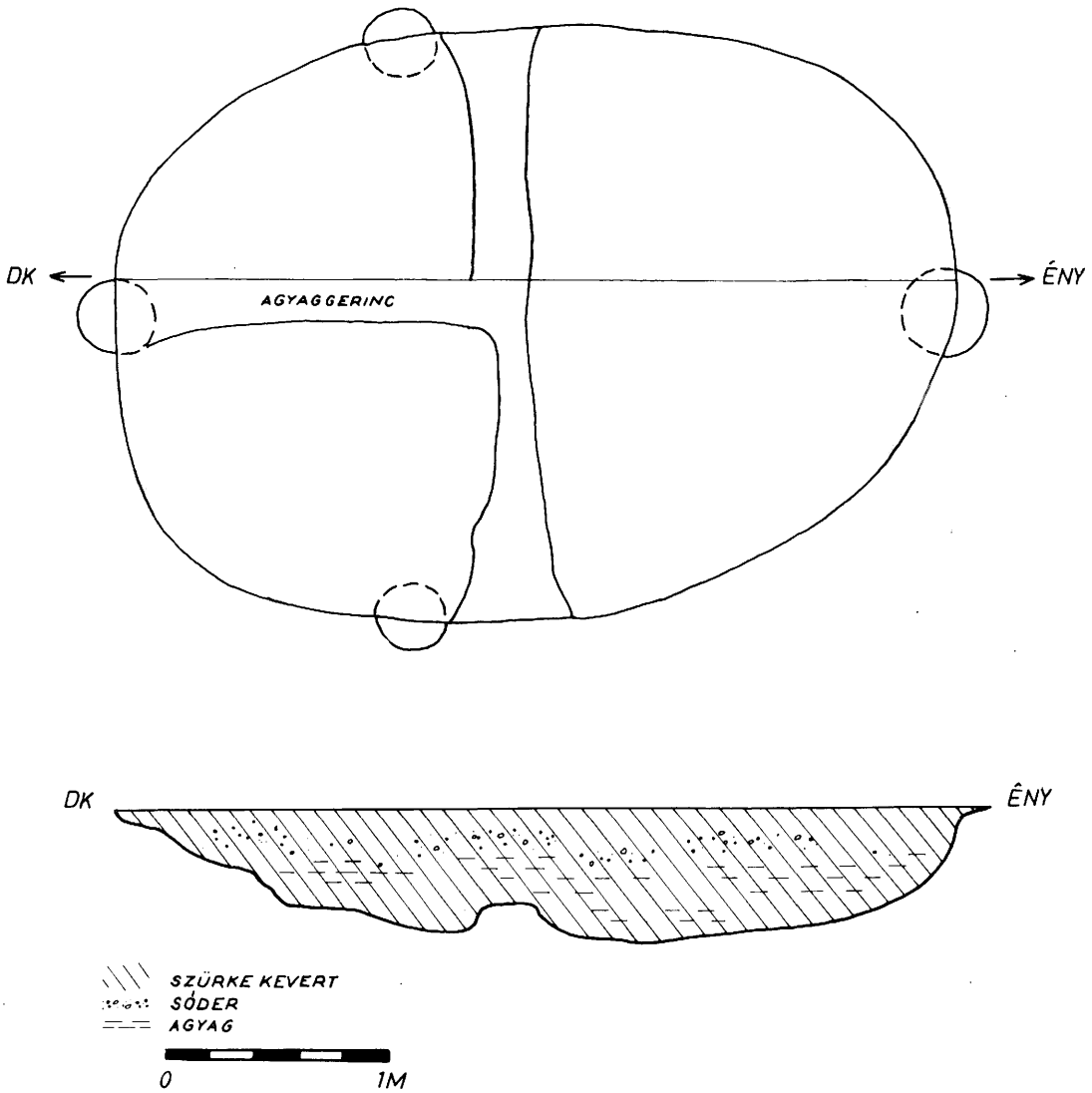

14

9gödör

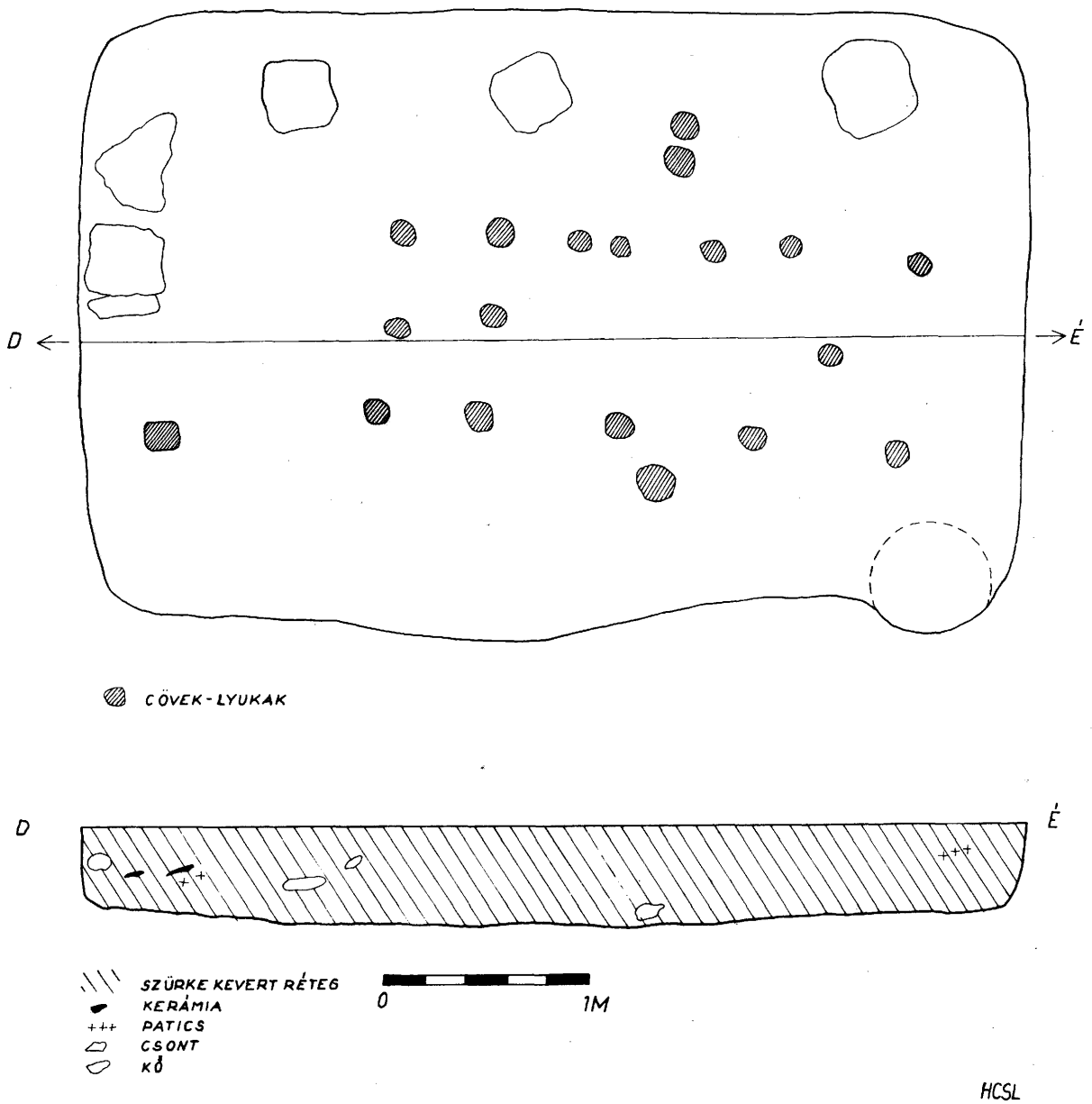

HCSL

15

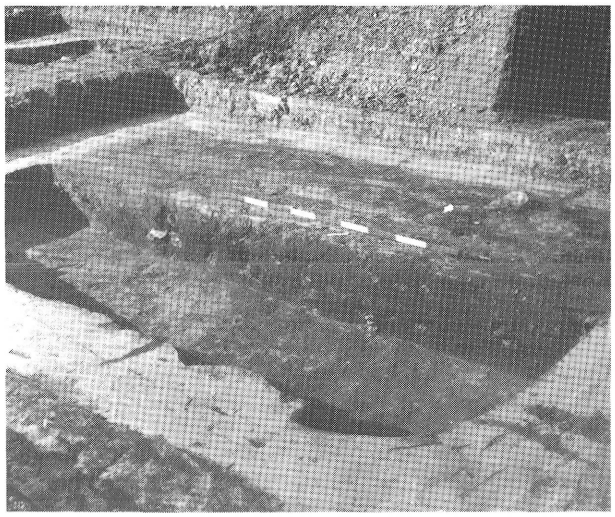

16/1

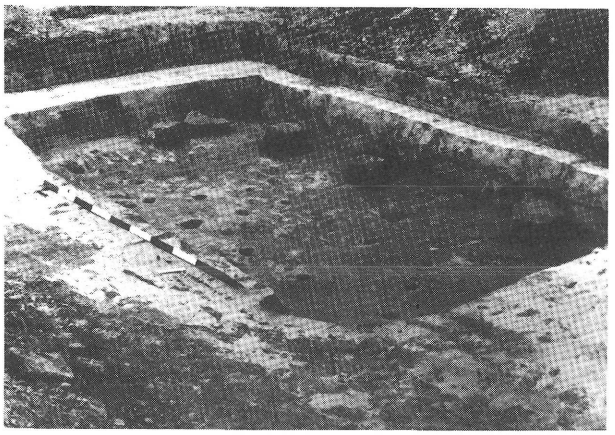

16/2

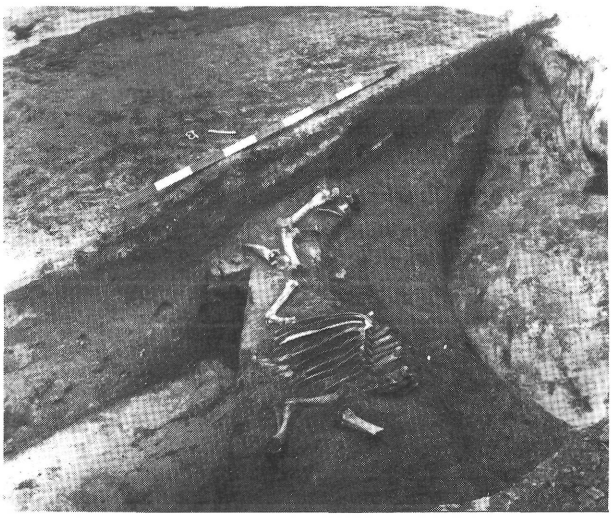

16/3

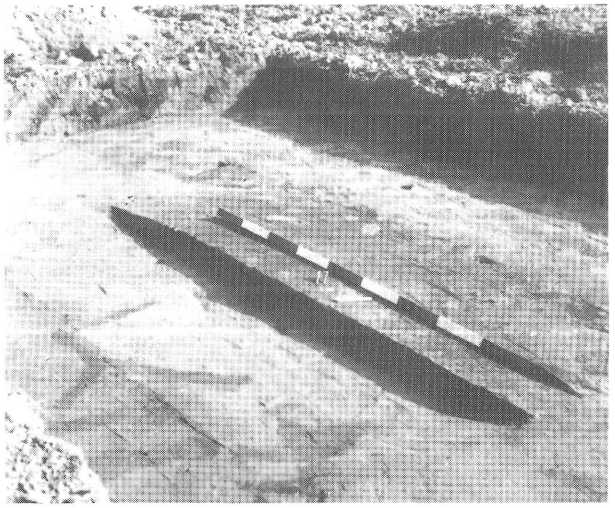

16/4

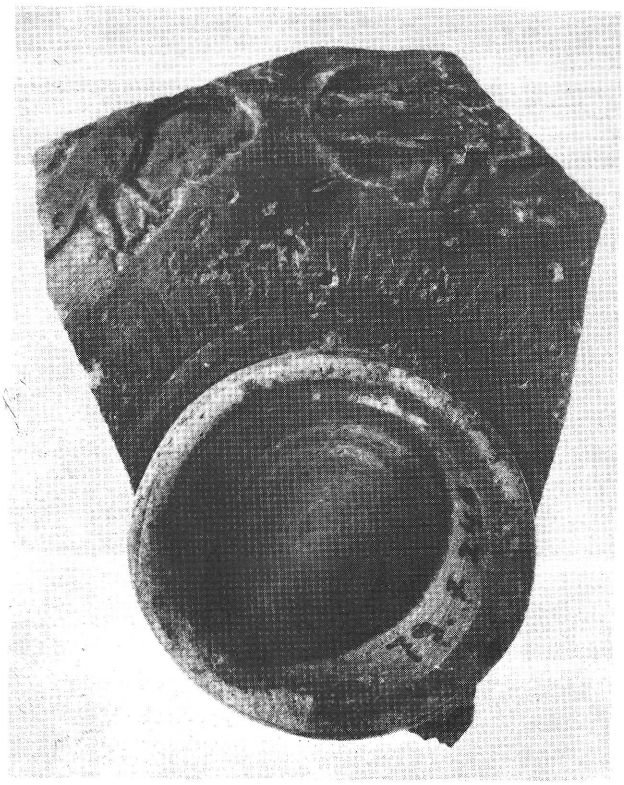

17/1

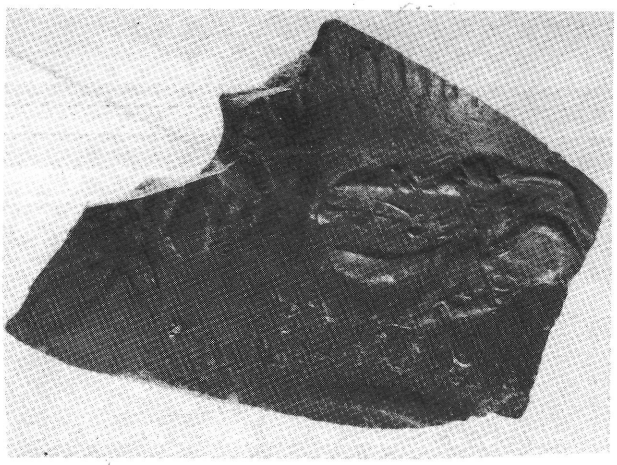

17/2

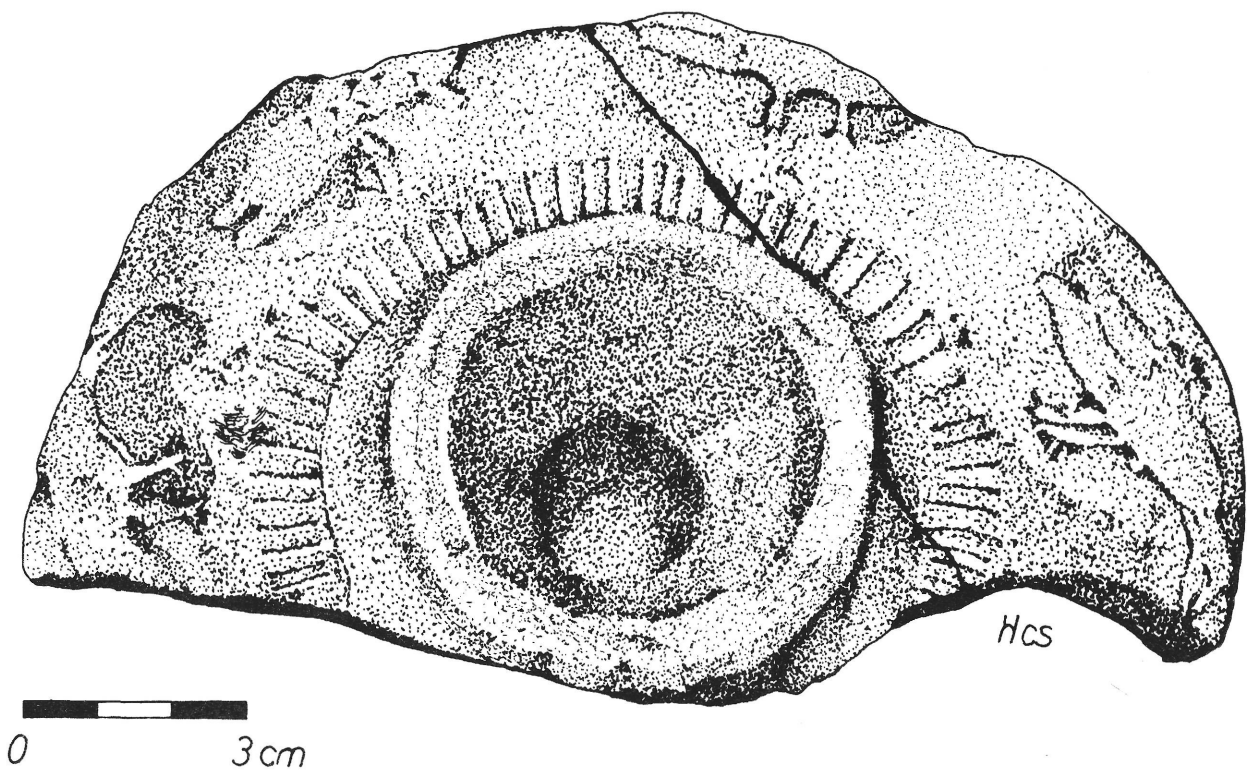

18

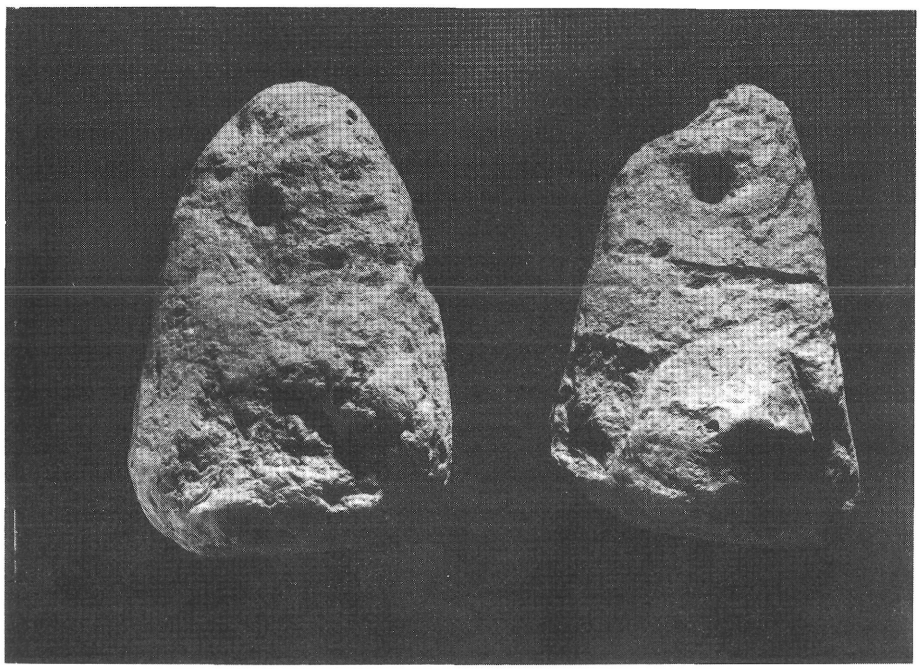

19/1

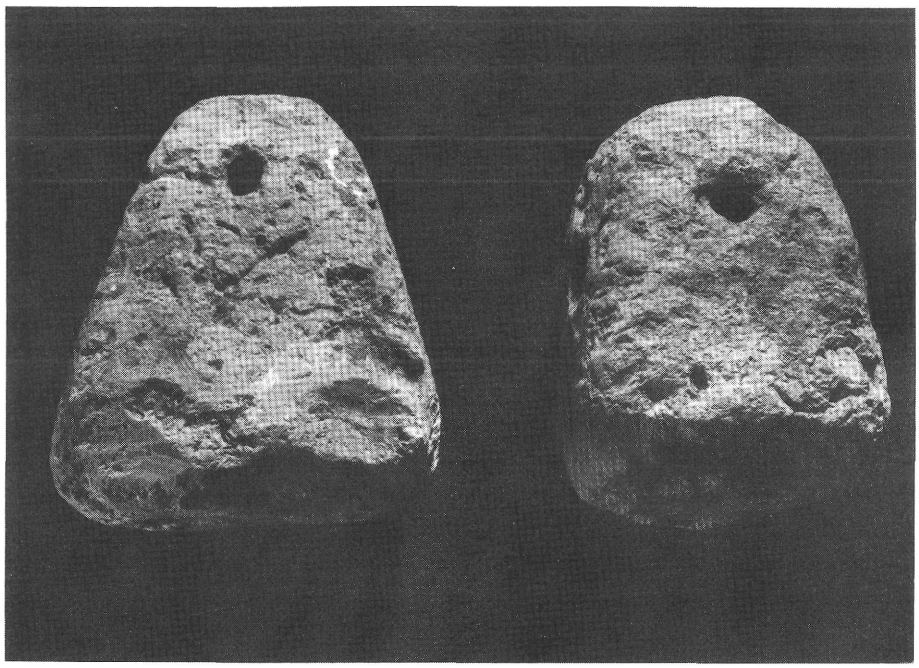

19/2

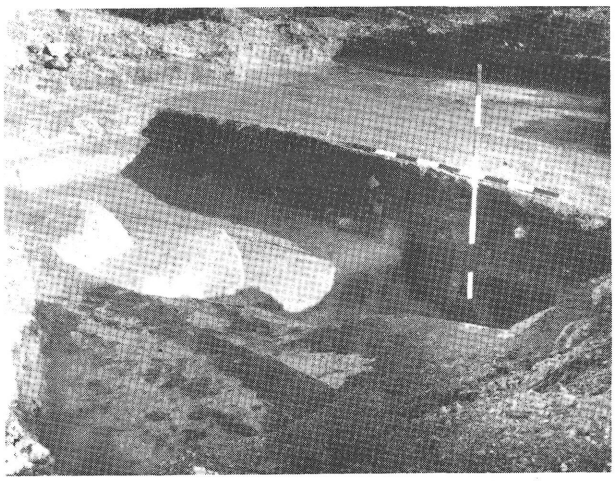

20/1

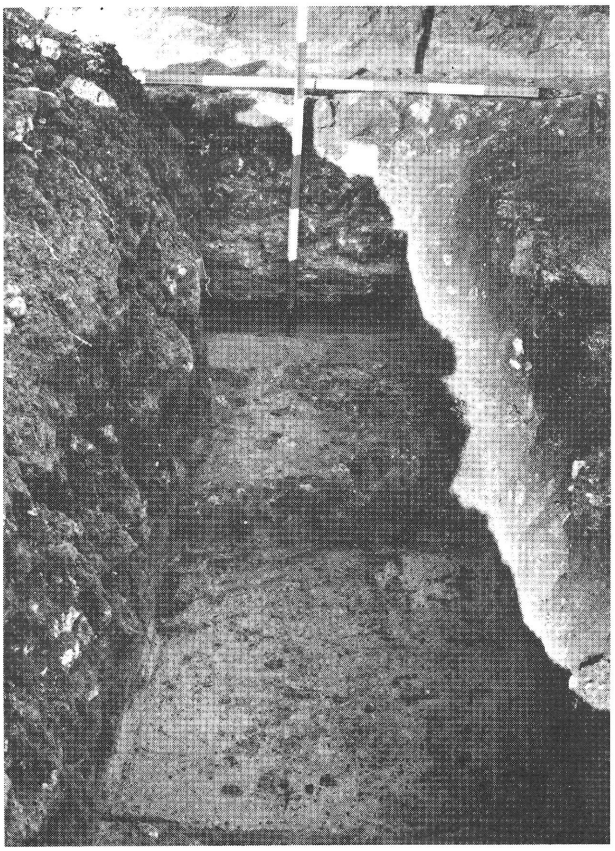

20/2

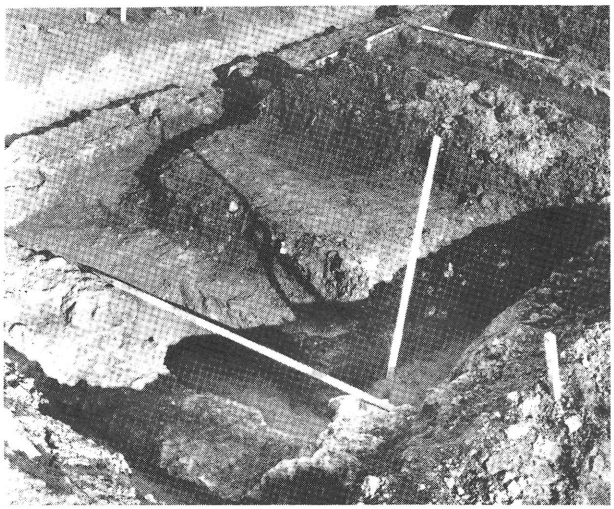

20/3

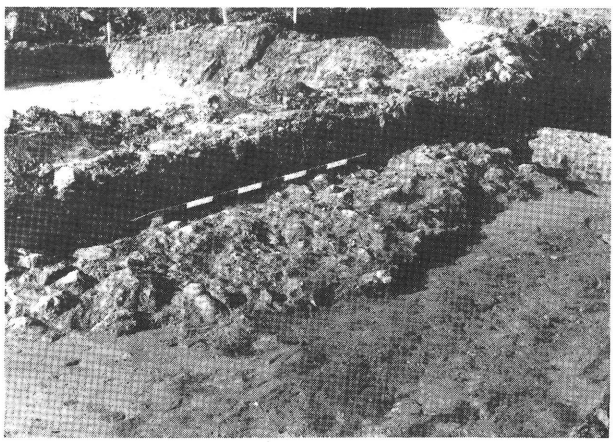

20/4

21

BUDATÉTÉNY 1977.

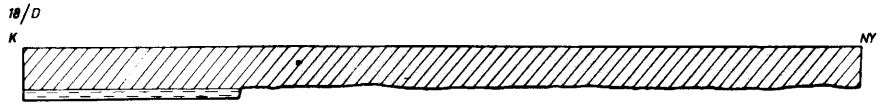

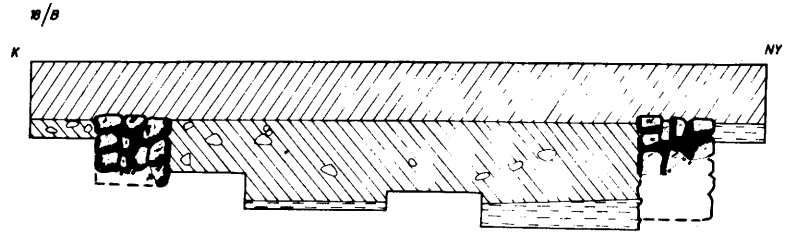

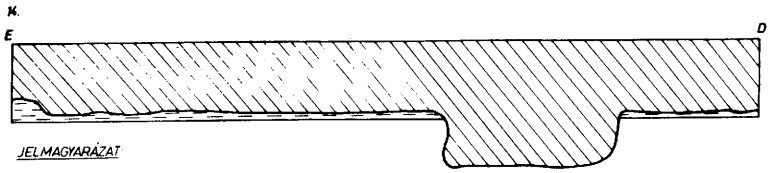

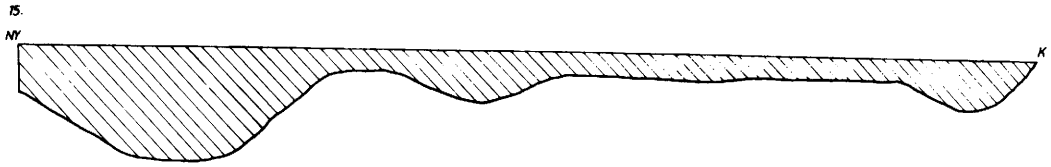

JELMAGYARÁZAT

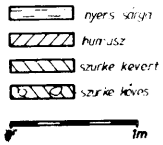

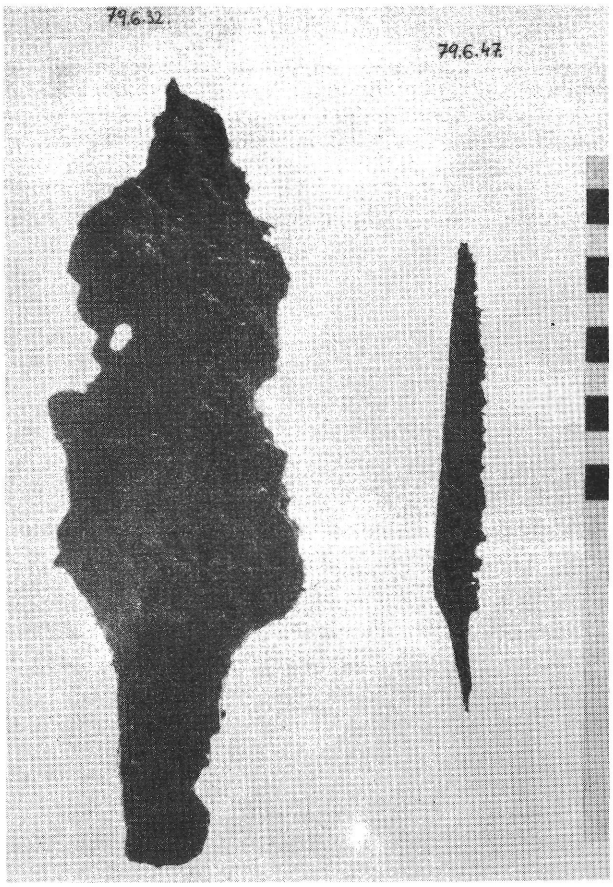

23/1

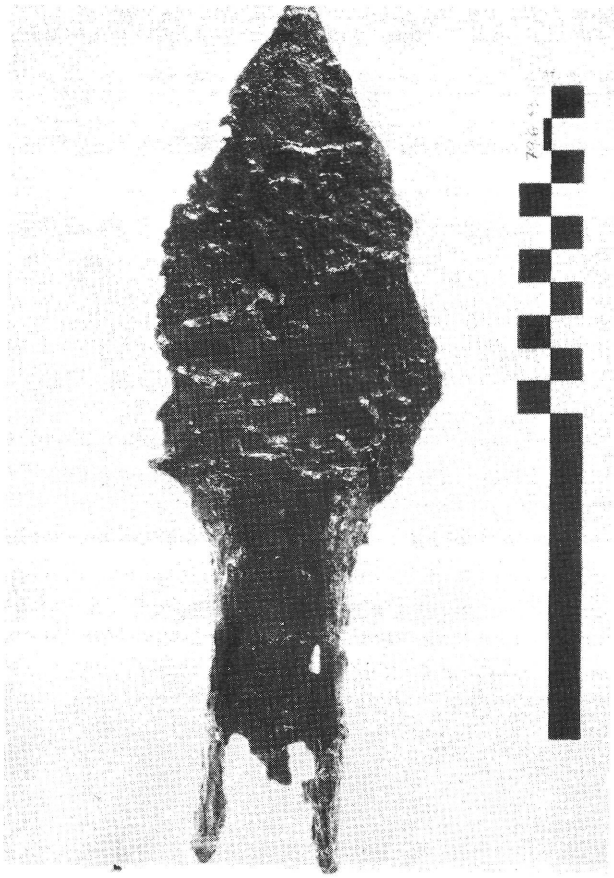

23/2

23/3

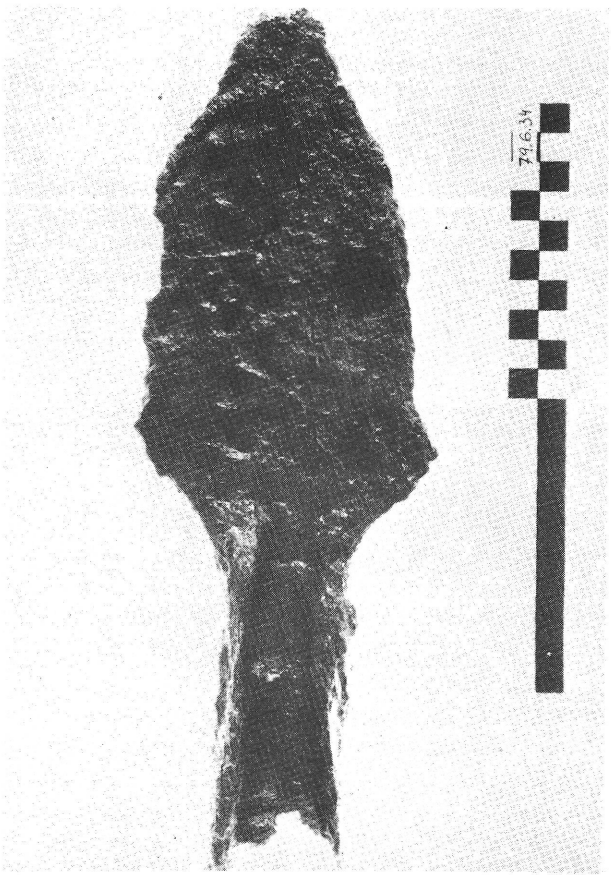

24

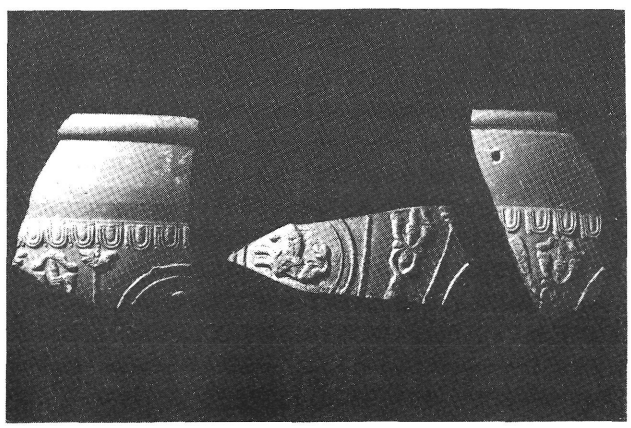

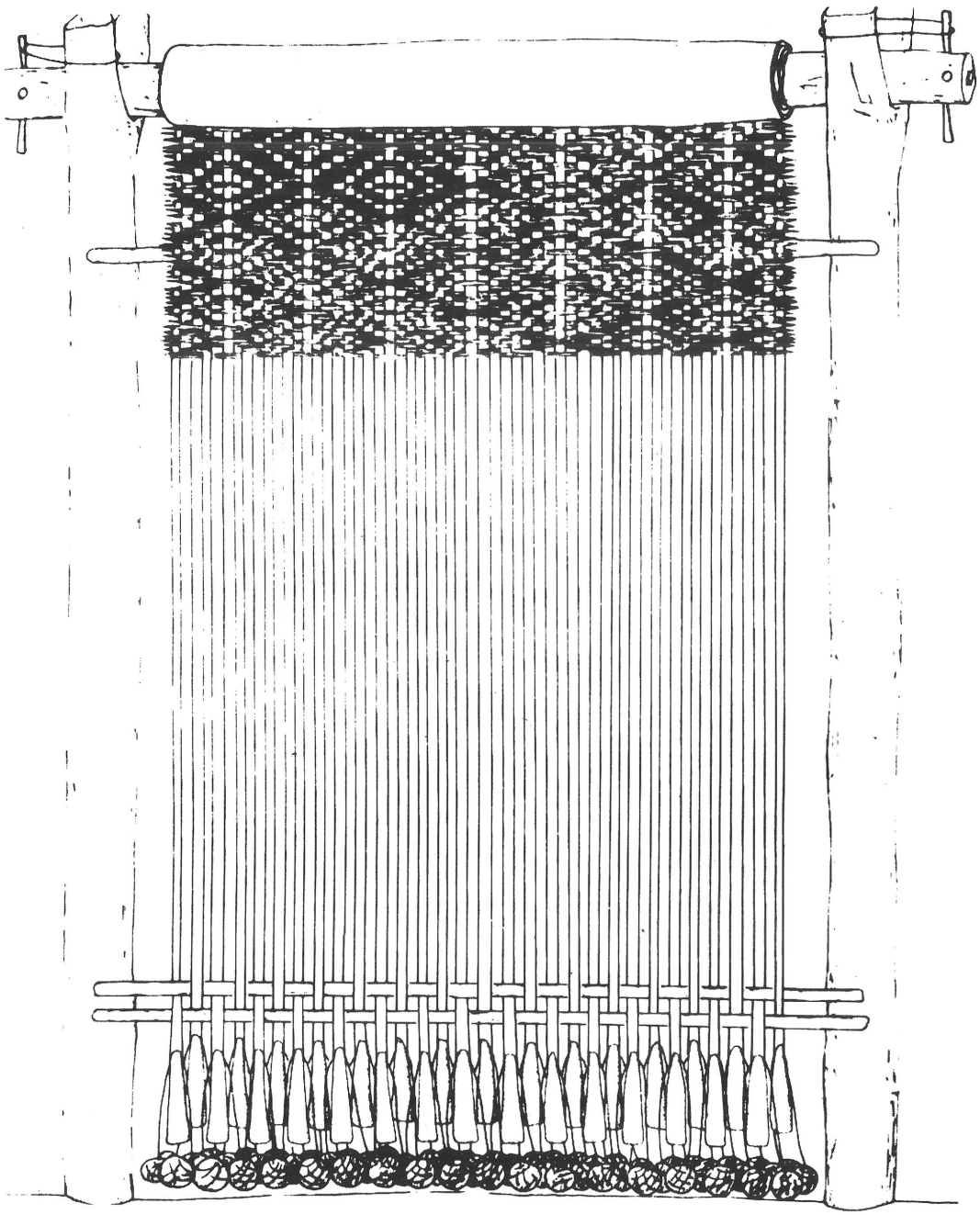

25

MATOLCSI JÁNOS

A BUDATÉTÉNYI RÓMAI KORI ÁLLATCSONTLELETEK

Budatétény területén (Bp. XXII. Növény u. 2. sz.) *Szirmay Krisztina* római település nyomaira bukkant és több évi kutatómunkával a települést feltárta. Az ásatás során 1447 db állatcsont került felszínre, amelyet – miként az előzetes jelentésből kitűnik – a 2–3. sz.-ból valónak[1] határozta meg. Szívesen vállalkoztam az előkerült csontanyag faji hovatartozóságának elbírálására és archeozoológiai feldolgozására, mert ezáltal egy kevésbé ismert korszak gazdasági helyzetébe tekinthetünk bele.

Az összes leletek 7,6%-a töredékessége miatt nem volt meghatározható. A meghatározott 1337 db csontról megállapíthattuk, hogy azok mindössze 8 állatfajhoz tartoznak. A fajok kevés száma feltűnő jelenség, különösen azért, mert a vadállatok csontjai úgyszólván teljesen hiányoznak a leletek közül. Ezért van az, hogy a csontanyag 99,25%-a háziállatokhoz tartozik. Valamelyest más a helyzet, ha az egyedek valószínűségi számát[2] vesszük tekintetbe, de a háziállatok aránya akkor is az összesnek 96,15%-át teszi ki, a fennmaradó 3,84% mindössze csak 3 egyedet jelent.

A vadállatok alacsony aránya nem egyedül álló jelenség, mert római kori településhelyeken gyakran előfordul, hogy a leletek között alig találnak vadállat-csontot. Például *von Hauwald, G.* Pfaffenhofen-ből[3] meghatározott 3177 csontleletnek 99,4%-át, *Zawatka, D.* és *Reichstein, H.* Bentumersilből[4] 4977 csontnak 99,3%-át háziállat-csontnak határozta meg. Így tehát a vadállatok 0,6 és 0,7%-ot kitevő hányada elenyésző volt. Hazánkban is akadnak ilyen lelőhelyek, ahol a vadállatcsontok száma felettébb kevés s a vadászat még a sportszerű lehetőségeket sem meríti ki.

Arra lehetne gondolni, hogy a vadállatok hiánya az állattartás fejlettségének a jele, miáltal nem szorultak vadászatra Budatétény római kori lakosai. Azonban nemcsak erről van szó, ami kitűnik abból, hogy a csontok 96,9%-át szarvasmarha-, juh- és kecskecsontok teszik ki, és az egyedek összességének is 84,6%-át alkotják ezek a fajok. Ezzel szemben teljesen hiányzott a tyúk, lúd, macska a háziállatok közül. Bennünk ez olyan gazdasági helyzet benyomását kelti, hogy Budatétény római kori népességének körében nem annyira az állattartás, talán inkább az ellátás megszervezése volt döntő. Esetleg légiók táplálása volt a fő feladat.

A háziállatok között legnagyobb számban a szarvasmarha volt jelen, csontjai az összes csontoknak 48,7%-át teszi ki, az egyedeknek pedig 44,8%-át alkotja (1. táblázat). Ezek az arányok azt mutatják, hogy az elfogyasztott állatoknak csaknem a fele szarvasmarhából

1. táblázat

Az állatcsontok megoszlása fajok szerint

	A területről		13/1976 gödör		Összesen			
	csont	egyed	csont	egyed	csont	%	egyed	%
Háziállatok								
Szarvasmarha	523	30	128	5	652	48,72	35	44,87
Ló	495	19	3	1	498	37,27	20	25,64
Juh és kecske	145	10	1	1	146	10,92	11	14,10
Sertés	17	6	–	–	17	1,27	6	7,70
Kutya	14	3	–	–	14	1,04	3	3,84
Háziállatok együtt	1194	68	132	7	1327	99,25	75	96,15
Vadállatok								
Őstulok	7	1	–	–	7	0,52	1	1,28
Szarvas	–	–	1	1	1	0,07	1	1,28
Madár	2	1	–	–	2	0,14	1	1,28
Vadállatok együtt	9	2	1	1	10	0,74	3	3,84
Házi- és vadállat összesen	1203	70	133	8	1337	100,00	78	100,00
Meghatározhatatlan	–	–	–	–	110	–	–	–
Mindösszesen	–	–	–	–	1447	–	–	–

2. táblázat

A meghatározott csontanyag

Csontok	Szarvasmarha	Ló	Juh és kecske	Sertés	Kutya	Őstulok	Szarvas	Madár	Összesen
Processus cornu	2	–	11	–	–	–	1	–	14
Cranium	56	111	22	4	1	–	–	–	194
Mandibula	34	36	14	7	3	–	–	–	94
Dentes	31	38	12	–	2	–	–	–	83
Vertebrae + sacrum	111	67	2	–	–	–	–	–	180
Costae	62	24	11	–	4	–	–	–	101
Scapula	29	23	7	1	–	–	–	–	60
Humerus	26	12	16	1	–	–	–	–	55
Radius + ulna	45	24	9	–	1	–	–	–	79
Metacarpus	25	21	6	1	–	–	–	–	53
Pelvis	42	57	5	1	–	–	–	–	105
Femur	53	27	6	–	–	–	–	1	87
Tibia	39	12	17	2	–	1	–	1	72
Metatarsus	27	16	6	–	–	1	–	–	50
Ossa carpi + tarsi	32	13	2	–	–	2	–	–	49
Ossa digiti	38	17	–	–	3	3	–	–	61
Összesen	652	498	146	17	14	7	1	2	1337

állott. Az utána következő ló 25,6%-ot tett ki, a juh- és a kecske pedig 14,1%-a volt az egyedek összességének. A sertéscsontok elenyésző számban voltak az anyagban.

Ezekből az arányokból következtethetünk az elfogyasztott hús összetételére. *Pidoplicsko, I. G.* az élősúly kiszámítása szempontjából 3–4 sertést, 10 juhot vett egyenértékűnek egy szarvasmarhával.[5] Lényegében ezt a normát alkalmazzák a mai agrártudományi szakkönyvek is. Kérdés azonban, mennyire felelnek meg a mai normák a közel kétezer évvel előbbi viszonyoknak, amikor az állatok más fajtájúak, kevésbé tápláltak és kisebb élősúlyúak voltak. Ha feltételezzük, hogy az utóbbi megállapítás valamennyi háziállatra érvényes, akkor az arányok valószínűleg a régi korokra is vonatkoztathatók.

Ebből a felvetésből pedig az következik, hogy Budatétény római kori lakosainak a hússzükséglet 90%-át a szarvasmarha és a ló adta, de első helyen a szarvasmarha állott. Az egyes háziállatok és emlős vadállatok jelentőségét a hústáplálék biztosítása szempontjából a következők szerint becsülhetjük:

szarvasmarha	58,1%
ló	32,0%
juh és kecske	2,2%
sertés	3,6%
őstulok	3,5%
szarvas	0,9%

Külön kezeltem a 13/1976. számú lakógödörből kikerült állatcsontokat. Ezek az egész leletanyagnak 9,9%-át alkották és döntően szarvasmarha csontmaradványaiból állottak. A 128 db szarvasmarhacsont 5 egyedhez tartozhatott, amelyek közül 3 fiatal, 1 szubadultus és 1 adultus korú volt. A többi állatcsont véletlenszerű előfordulásnak látszik, hiszen mindössze 3 egyedet képviseltek.

A következőkben az egyes érintett állatokat fajonként tárgyalom. A vizsgálódásom arra irányul, hogy megkeressem a római kor fejlettebb állattenyésztésére utaló ismérveket és az egyes állatfajok esetében a római kori jellegzetességeket. Ezért összehasonlítást teszek a német lelőhelyeken előkerült csontok nagyságát érzékeltető adatokkal és a hazai avar lelőhelyek vonatkozó méreteivel.

Szarvasmarha
(*Bos primigenius* f. taurus L., 1758)

A nagy számú szarvasmarhacsont között viszonylag sok értékelhető darab akadt, még ha a fiatal korú egyedeket figyelmen kívül hagyjuk is. Megszokott jelenség ez a római kori csontanyag vizsgálatánál, ami az állatok felaprózásának más módját sejteti, mint amit megszoktunk. Jól látható ez abból, hogy a csontleletek 26,5%-a csigolyákból és bordákból tevődött össze, de a csigolyák nem voltak kettévágva, mert az állatokat nem hasították két félre. Az állatok felaprózásának a maitól eltérő módjáról tanúskodik az épen maradt végtagcsontok viszonylag nagyobb mennyisége is.

A koponyát sok töredék képviselte. Ezek a fragmentumok azonban csak az életkorcsoportok megállapítására voltak alkalmasak abban az esetben, ha rajtuk a fogak kihasadása és váltódása elbírálható volt. Felhasználtuk az életkor szerinti csoportosításra a végtagcsontokat is, amennyiben az epiphysisek elcsontosodottságának mértékéből megállapítható, hogy növendék, majdnem felnőtt, vagy felnőtt állatról van-e szó.[6] Nos, a mi vizsgá-

lati anyagunkban a fiatal állatok voltak többségben, a következők szerint:

juvenilis	12 egyed	34,2%
subadultus	8 egyed	22,8%
adultus	15 egyed	42,8%
összesen	35 egyed	100,0%

A csontanyag már az első megtekintésre is elárulta, hogy a fejlett állattenyésztéséről ismeretes római korból való. Az állatok nagyobbak, mint amelyek a megelőző vaskorban éltek és meghaladják a római kort követő középkor állatainak nagyságát is. Ilyen szarvasmarhák csak a római korban léteztek és azt követően eltűntek. De nemcsak a csontok nagysága mutatja ezt, hanem formájuk, alakjuk is eltérő a középkori csontokétól.

Az egyetlen mérhető koponya a mai magyar szürke marha koponyáinak közepesével megegyező nagyságú. A legnagyobb homlokszélessége 217 mm, a legnagyobb orrcsontszélesség 57 mm, a legnagyobb hátsó szélesség 211,5 mm, a condylusok távolsága 114 mm. A méretek közönségesek a magyar szürke szarvasmarha tehenei között. Csak az orrcsontszélesség tűnik nagynak, átlagon felülinek. Több méret nem volt felvehető, mert a szarvcsapokat levágták, az agyüreget felnyitották és az arci rész is hiányzik. Az azonban megállapítható a koponyáról, hogy nem tartozik a magyar szürkével egyező primigenius típusú szarvasmarha-csoportba.

A két szarvcsap, amely hosszában nem mérhető, 190–175 mm báziskörméretű. Az előbbi tekintélyes méretű, hiszen legnagyobb átmérője is 70 mm, de a legkisebb átmérő már 47,7 mm, ami erős lapítottságra mutat. A lapítottsági indexe 68,1%-ot ér el, ami a primigenius típusú marhák között szokatlan jelenség, mert a szarvcsapok majdnem kerek keresztmetszetűek. *Streitferdt, U. K.* 15 római kori szarvcsap közül mindössze egyet talált, amelynek lapítottsági indexe 70-nél kisebb.[7] Igaz, a másik szarvcsap lapítottsági indexe 82,3%-ot tesz ki, de ez báziskörméreténél fogva sem tartozhat a primigenius típusba (1. kép).

3. táblázat

Szarvasmarha mandibula-méretek (mm)

	Egyedek						
Zápfogsor hossza	137,0	134,2	127,7[X]	138,0	133,4	136,6[X]	134,0
Előzápfogak hossza	50,0	49,6	39,8[X]	49,5	47,6	41,8[X]	–
Valódi zápfogak hossza	88,0	84,4	88,0	85,5	82,3	93,4	–
M_3 hossza	37,2	37,4	38,0	37,0	40,5	44,3	36,7
M_3 szélessége	15,0	13,5	14,8	15,4	16,4	14,7	13,8
P_1-től a Coronoideusig	–	–	–	286,5	–	–	–
Testmagasság a nyaknál	–	–	–	–	29,3	29,8	27,4
Testmagasság P_1 előtt	44,2	–	46,3[X]	41,0	42,4	47,4[X]	40,8
Testmagasság M_1 előtt	57,0	54,0	51,4	53,8	54,5	57,6	54,0
Testmagasság M_3 után	74,0	75,0	73,0	71,6	72,6	83,5	75,5
Test legnagyobb szélessége	30,7	27,4	29,3	29,0	26,4	28,4	28,4

[X] P_1 fog hiányzik

Anyagunk kiegyenlítettebb, mint amit más római kori lelőhelyen találtak. Kitűnik ez a mandibula-méretek kiegyenlítettségéből (3. táblázat). A zápfogsor-hossz 127,7–137,0 mm között van és az átlaguk 134,4 mm. Ezzel szemben a *Vemania* nevű késő római táborban 129–145 mm között változik a zápfogsor hosszúsága az átlaguk pedig 135,5 mm.[8] Még nagyobb a variációs szélessége a négy délnémet római kori lelőhelyen feltárt szarvasmarha mandibulák méreteinek. Itt 113,5–141,0 mm között van a zápfogsor hosszúsága[9] 130,6 mm-es átlag mellett. Az viszont kiemelendő, hogy a mi anyagunkban levő 7 alsó állkapocs közül kettőből hiányzik a P_1, amely jelenség talán valamely család vagy vérvonal ismertető jegye lehet.

A csigolyák általában nagyobbak a római kori csigolyák közepesénél. Az atlas felső ívének hossza 39,0–47,4 mm, alsó ívének hossza pedig 37,0–44,0 mm, a A craniális ízületi felület szélessége 89,7–115,0 mm, a caudiális ízületi felület szélessége 83,4–104,3 mm. A németországi lelőhelyeken talált atlasok méretei nem érik el a budatétényi felső méreteket. Ugyanilyen viszony mutatható ki az egyetlen epistropheus leletünkkel kapcsolatosan, amelyen a felső ív hossza 85,0 mm, a test legkisebb szélessége 56,8 mm, a craniális ízületi felület szélessége viszont 104,4 mm.

A lapockáknál is ez lenne a helyzet, ha nem volna egy feltűnően kisméretű scapula a budatétényi leletek között. Az a példány, amelyen a collum scapulae legkisebb szélessége 30,7, az angulus articularis szélessége pedig 54,0 mm, oly kicsiny, hogy csak 73,0–87,0%-át éri el a németországi legkisebb lapockák ugyanolyan méreteinek (4. táblázat). Lehetséges, hogy ez a lapocka nem teljesen kifejlődött egyedből való.

Ami az elülső végtag csontjait illeti, viszont fordított a helyzet, mint amit a lapocka legkisebb példányából levonhatunk. A humerus, radius és a metacarpus Budatétényben ugyanis jóval hosszabbak mint az összehasonlításban szereplő Bentumersiel ugyanolyan leletei.[10] De már a négy délnémet lelőhelyen előkerültek között közönséges méretűnek tűnnek éppenúgy, mint a hazai római kori anyagban (5. táblázat). A wehringeni[11] humerusok és radiusok viszont hosszabbak és szélesebbek a hazaiaknál.

A medencecsontokról töredékes állapotuk miatt nem lehetett eldönteni, hogy hím vagy nőstény ivarú állatokból valók-e. Az acetabulum hossza három egyeden 64,4–71,0 mm közötti, amely méretek inkább nőivarú állatra engednek következtetni. Az egyik példányon mérhető volt a csípőcsont hossza 269,0 mm, a szárny szélessége 220,0 mm, a csípőcsont szélessége 26,5 mm, és a csípőcsont magassága 50,0 mm. Ezek a méretek is inkább tehénre vallanak.

A hátulsó végtagcsontok közül a femur és a tibia nagyobbak, mint amelyek Magyarországon bármely korból előkerültek, kivéve a római koriakat (6. táblázat).[12] Ezek egyértelműen bizonyítják, hogy a római korban nagyobb testű marhák terjedtek el, mint a megelőző korszakban élők. A metatarsus esetében pedig az a helyzet, hogy a római korihoz hasonló nagyságú példányok más korszakban is előfordulnak, de gyakoriságuk sokkal ritkább, mint a római korban volt. Ennélfogva a római kori metatarsusok átlagos hossza jelentékeny mértékben nagyobb a más korszakbeliekénél. Ugyanez mondható el a csánkcsontokról: az astragalusról és a calcaneusról (7. táblázat is (2. kép).

4. táblázat

Szarvasmarha lapocka-méretek (mm)

Collum scapulae legkisebb szélessége	Angulus articularis szélessége	Cavitas articularis szélessége	Cavitas articularis haránt átmérője
59,0	73,6	64,0	52,4
59,0	74,7	63,2	64,7
61,6	80,8	70,0	58,0
54,8	78,5	64,0[X]	–
30,7	54,0	44,3	35,4
41,0	65,0	51,0	43,3

[X] Hozzávetőleges

5. táblázat

Szarvasmarha elülső végtagcsontok (mm)

A csont megnevezése	Legnagyobb hossz	Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége
Humerus	–	–	38,0	80,7	–	48,0	80,4
	–	–	38,0	80,6	–	–	–
	–	–	–	81,4	–	–	78,0
	–	–	–	80,0	–	–	76,5
	–	–	28,7	72,0	–	32,6	70,0
Radius	296,0	85,6	40,0	74,3	43,0	23,6	47,0
	294,0	80,6	42,6	68,5	45,0	22,0	50,5
	294,0	79,4	39,0	72,0	39,3	22,0	45,0
	285,5	79,3	43,0	73,0	41,0	22,8	50,3
	–	85,7	–	–	44,7	–	–
	–	84,5	–	–	44,6	–	–
	–	83,0	39,9	–	38,8	20,3	–
	–	82,5	41,0	–	43,8	23,5	–
	–	–	45,0	78,5	–	25,4	52,6
	–	–	43,7	74,5	–	23,8	51,0
	–	–	–	66,2	–	–	49,0
Metacarpus	213,0	60,0	34,0	63,9	37,0	22,2	33,6
	201,8	62,6	35,5	67,0	37,3	21,3	34,0
	201,5	53,7	30,3	56,8	33,2	22,8	30,0
	199,8	59,0	34,0	–	35,0	21,9	31,8
	199,4	62,7	34,6	66,0	38,2	22,2	33,8
	–	69,3	38,0	–	39,4	24,7	–
	–	63,6	35,0	–	39,4	23,0	–
	–	–	–	71,0	–	–	36,8
	–	–	–	70,3	–	–	37,4
	–	–	–	65,0	–	–	34,8
	–	–	–	60,0	–	–	31,6

6. táblázat

Szarvasmarha hátulsó végtagcsontok (mm)

A csont megnevezése	Legnagyobb hossz	Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége
Femur	407,8	138,0	37,8	103,6	77,0	39,5	136,0
	402,0[X]	136,5	39,3	101,5	63,0	38,0	136,5
	–	–	–	98,3	–	–	115,0
Tibia	395,7	111,0	46,5	67,6	–	30,8	53,4
	385,0	103,4	42,0	66,8	103,0	29,2	50,6
	378,8	88,5	38,0	65,8	–	26,8	49,6
	–	–	40,0	66,5	–	28,0	49,0
	–	–	38,4	60,5	–	27,0	44,0
	–	–	–	59,7	–	–	47,0
Metatarsus	246,0	51,6	28,7	59,7	49,6	28,8	34,3
	244,8	48,6	29,6	54,8	47,2	26,3	30,7
	242,7	52,5	29,4	59,7	48,8	28,6	34,8
	233,5	47,5	31,3	55,5	48,0	25,8	32,0
	229,0	52,0	29,8	58,8	50,0	24,8	32,8
	223,0	44,0	24,5	54,2	39,8	22,2	27,7
	–	54,4	27,3	–	47,0	25,8	–
	–	51,0	31,0	–	48,4	–	–
	–	50,2	–	–	48,7	–	–
	–	47,0	–	–	44,5	–	–
	–	43,0	25,5	–	45,0	23,2	–
	–	–	33,0	55,4	–	26,5	32,4
	–	–	–	63,5	–	28,4	34,0
	–	–	–	53,3	–	25,0	30,7

7. táblázat

Szarvasmarha csánkcsontok méretei (mm)

Astragalus			Calcaneus		
Hossza	Szélessége	Mélysége	Hossza	Szélessége	Mélysége
71,8	48,0	40,4	146,2	53,5	57,4
71,0	46,7	39,8	138,8	50,5	53,7
70,7	49,0	39,4	–	53,3	60,7
68,0	47,8	38,7	–	50,8	56,0
67,2	45,0	35,0	–	48,2	59,8
67,0	45,0	32,3	–	46,6	53,0
62,0	46,6	38,0	–	45,5	53,0
61,3	42,4	35,0	–	41,5	52,0
59,5	42,8	33,0	–	–	57,4
58,8	40,5	33,0			

A lábujjcsontok méretei az elülső és a hátulsó lábakét is magában foglalja (8. táblázat). Az első ujjcsontok (os phalangis I.) jelzésű csontok hosszúsági méretei a négy délnémet lelőhelyen előkerültek legnagyobbjai közé sorolhatók, míg a második ujjcsontjainak (os phalangis II.) legkisebbjei egyeznek a négy délnémet lelőhely legnagyobbjainak méreteivel.[13] Tehát a budatétényi lábujjcsontok összegészében hosszabbak a német lelőhelyeken kimutatottaknál.

A végtagcsontok hosszúságából kiindulva tudunk következtetni az állatok nagyságára, szélességi viszonyai pedig az ivar meghatározásához nyújtanak segítséget. Az ivari hovatartozás elbírálását *Nobis, G.* vezette be, azon az alapon, hogy a bikák csontjai szélesebbek és zömökebbek, mint a teheneké.[14] Ha tehenet és bikát kell elbírálni nincs is nagyobb probléma, de ha már kasztrált állat jelenlétét kell kimutatni mindjárt nehézségekbe ütközünk, mert a csont alkata attól függ, hogy a kasztrá-

8. táblázat

Szarvasmarha lábujjcsontok méretei (mm)

	Legnagyobb hossz	Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége
Os phalangis I.	70,0	31,6	25,4	28,5	37,2	19,0	23,4
	69,5	30,4	26,0	31,0	37,4	19,0	22,3
	68,0	35,0	28,7	31,0	36,4	19,8	23,3
	67,6	34,5	29,5	31,4	38,0	20,8	23,5
	67,0	31,8	26,6	30,5	33,7	19,5	23,3
	66,5	28,0	25,0	26,0	33,5	18,5	20,5
	66,4	28,4	24,7	27,0	33,7	18,8	20,7
	66,3	29,5	24,5	27,2	34,2	18,7	21,0
	66,0	35,0	29,0	31,8	36,0	19,0	23,0
Os phalangis II.	53,4	34,4	29,4	–	33,6	25,8	–
	49,7	35,0	27,0	30,5	35,0	27,7	34,5
	47,0	31,0	28,4	26,8	35,0	22,6	28,7
	46,7	33,5	26,5	31,4	36,5	24,6	32,0
	46,4	34,3	27,2	29,8	37,0	25,7	33,6
	45,7	34,0	26,7	29,4	–	25,7	33,0
	44,4	29,2	23,8	24,6	31,4	23,0	27,5
	44,4	28,0	22,2	22,8	30,5	20,8	25,5
	43,8	28,4	23,5	24,4	33,7	24,2	29,7

ciót az állat életének melyik szakaszában végezték. Persze fennáll ez a probléma az általunk alkalmazott csontkarakterisztika számításánál is ($O_L = \frac{m_1}{qWZ}$), ahol van egy tartomány, melyben bikák, tehenek és ökrök egyaránt megtalálhatók.[15] Végeredményben a 20 egészében mérhető végtagcsont között két bika és egy ökör volt biztonságosan meghatározható.

A marmagasságot az ivar ismeretében számítottam a magyar szürke marhán megállapított marmagassági koefficiensekkel.[16] A kapott értékek 20 egyed esetében 118,8–136,5 cm között vannak, az átlagos marmagasság pedig 127,3 mm. Mind az alsó, mind a felső értékek nagyobbak, mint amilyet bármely korszakból kimutathattunk, az átlagos marmagasság szintén meghaladja a történelmi korszakokból kimutatottakat. Viszont elmarad a mai szarvasmarhák marmagasságától, noha a különbség csak 5,8%-ot tesz ki.

Ló

(*Equus przewalskii f.* caballus L., 1758)

A lócsontok száma egyedenként több, mint a szarvasmarha esetében láttuk. Egy egyedre 24,9 db csont jut, 24,0%-kal több, mint a szarvasmarha egy egyedére jutó csontok száma. Ennek azonban nem lehet nagyobb jelentőséget tulajdonítani, mert a csontok előkerülésének aránya függ attól, hogy a húst milyen területen hordták szét és az ásatás a településhely melyik részét, miként érintette. Az kétségkívül megállapítható, hogy a lovat korántsem fogyasztották olyan mértékben, mint a szarvasmarhát (3. kép).

Kitűnik ez abból is, hogy a kifejlett egyedek száma sokkal nagyobb és a fiatal egyedek száma jóval kevesebb. Miként a nagy számú koponyatöredékekből és egyes fogakból az megállapítható volt, a kifejlett (adultus) korú állatok voltak többségben. A korcsoportok szerinti megoszlás a következő volt:

juvenilis	5 egyed	25%
subadultus	3 egyed	15%
adultus	11 egyed	55%
maturus	1 egyed	5%
összesen	20 egyed	100%

De hol vannak a nagytestű római katona-lovak? Ha a koponyatöredékeket nézzük, akkor olyan nagy premolarisok tűnnek szemünkbe, amilyenek magyarországi anyagban nem fordulnak elő. A 98,0–98,2 mm hosszú előzápfogsor kiugró értékével a nagytestű római katonalovaknak tulajdonítható. A mandibulában is kitűnnek a premolárisok méretei csakúgy, mint az egyetlen mérhető zápfogsor 176,8 mm hosszával. Továbbá feltűnő nagyságúnak látszik a mandibula testmagassága P_2-nél 65,6 mm-es magasságával.

Az atlasok hosszúsági méretei megegyeznek az avar lovakéval, de a szélességi méreteik felülmúlják azokét. Például a craniális ízületi felület szélessége 83,2–95,0 mm-t tesz ki, míg az avar lovakon ez a méret 79,0–89,0 mm között van.[17] A caudális ízületi felület szélessége szintén elütő, amennyiben a budatétényi lovak esetében ez a méret 80,9–89,0 mm, az avar lovakon viszont 75,0–82,8 mm.

A lapockák jóval nagyobbak (9. táblázat), mint amelyeket a szintén római kori *Bentumersiel*-ben feltártak.[18] A különbség átlagosan 9,2%, minthogy a budatétényi lapockák alsó szögletének szélessége 92,3 mm, a bentumersielieké pedig 85,0 mm. A nyak legkisebb szélességében viszont 10%-os különbség mutatkozik a budatétényiek javára. Más németországi lelőhelyeken és a hazai avar lelőhelyeken előkerült lapockák között ilyen különbség nem mutatható ki. Kisebb differencia azért van a scapula nyak legkisebb szélességében és az alsó szöglet szélességében a Balaton környéki avar lovak és a gyenesdiási avar lovak, valamint a budatétényi római kori lovak között.

9. táblázat

Ló lapocka méretek (mm)

Collum scapulae legkisebb szélessége	Angulus articularis szélessége	Cavitas articularis szélessége	Cavitas articularis lateromediális átmérője
67,8	90,0	56,0	44,7
67,7	91,4	61,5	48,0[X]
63,3	94,5	58,4	–
63,0	96,0	58,4	47,5
60,0	91,7	57,5	–
58,5	90,2	56,7	50,6

10. táblázat

Ló elülső végtagcsontok (mm)

	Legnagyobb hossz	Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége
Humerus	–	–	–	76,0	–	–	78,5
	–	–	–	75,0	–	–	77,2
	–	–	–	74,4	–	–	76,0
	–	–	–	72,6	–	–	78,0
Radius	345,5	81,7	41,4	78,5	47,7	29,5	44,6
	345,5	81,6	38,2	76,6	41,0	27,7	46,0
	342,4	–	37,0	75,8	42,5	26,5	43,0
	335,5	72,0	37,6	69,5	45,5	27,4	41,0
	–	–	–	75,0	–	–	42,5
	–	–	–	74,4	–	–	42,5
	–	–	–	71,5	–	–	38,3
Metacarpus III.	244,0	57,6	36,7	51,4	34,0	28,0	38,0
	234,8	51,0	32,5	48,3	37,0	23,7	38,5
	232,3	52,5	35,0	51,0	34,7	22,6	37,0
	229,6	50,0	35,0	50,0	33,0	24,0	37,7
	228,5	47,8	32,7	46,6	33,8	21,6	36,5
	217,7	47,5	34,6	48,0	32,0	21,4	34,4
	215,6	48,0	32,2	47,8	30,8	21,8	34,3
	–	51,0	–	–	35,7	–	–
	–	–	–	51,7	–	–	37,7
	–	–	–	50,5	–	–	39,0
	–	–	–	45,3	–	–	33,4

Az elülső végtagok mindegyike nagyobb és szélesebb a bentumersielieknél, de nem ilyen egyértelmű a helyzet a hazai avarkori lovakkal. A humerus distális epiphysisének méretei közönségesek a hazai avarkori lovak ugyanolyan méretei között, de a radius hosszúsága már abszolút értelemben is nagyobb, mint a Balaton környéki avar lovaké. A diaphysis legkisebb szélessége és a distális epiphysis szélessége is felülmúlja az avar lovak ugyanolyan méreteit, illetve a balatonkörnyéki avar lovak legnagyobb méretei megfelelnek a budatétényi méretek közepesének. Az előbbi méret a Balaton környéki lovak esetében 32,6–39,0 mm, a budatétényi lovakon 37,0–41,4 mm. A distalis epiphysis szélességénél még szembetűnőbb az eltérés, amennyiben a Balaton környéki avar lovakon 68,2–73,6 mm, a budatétényi római kori lovakon 69,5–78,5 mm (10. táblázat).

A metacarpus hosszúságának legnagyobb az átlaga a budatétényi római kori lovak esetében. Ezek átlaga 5,4%-kal nagyobb, mint a Balaton környéki lovak metacarpusainak átlagos nagysága. Elmondható ez a proximális epiphysis szélességére vonatkozóan is, de már a distalis epiphysis szélességének méretei tekintetében nem különülnek el a budatétényi római kori lovak az avar lovakétól.

Csoportosítani szokták a lovakat a metacarpusok viszonylagos szélessége alapján is. Ez a rendszerezés *Brauner, A. A.*-tól származik[19] és alkalmas egy-egy lócsoport statisztikai vizsgálatára. A metacarpusok diaphysise szélességének és a csont hosszúságának hányadosaként kapott karcsúsági index szerint lovaink közül 2 vékonylábú (13,8–14,3%), 4 közepesnél vékonyabb lábú (14,9–15,2%), 1 közepesen vastaglábú (15,8%). Ezek az

arányok nem térnek el a Balaton környéki avar lovakétól.

Medence-méretek négy esetben voltak felvehetők. Ezeken az acetabulum hossza 51,6–64,4 mm közötti értékek körül volt, általában kisebbek, mint amit az avar lovakon megállapítottunk. A foramen obturátum hosszúsága egy esetben 66,0 mm-nek bizonyult, szélessége 50,0 mm-nek. A csípőcsont szélessége 18,5–25,0 mm-t, magassága pedig 36,4–40,0 mm-t tett ki (4. kép).

A hátulsó végtag csontjai közül a femur és a tibia egyetlen mérete alapján sem különíthetők el a budatétényi római kori lovak a hazai avar lovaktól. A metatarsus III. hosszúságai szintén azonos intervallumba esnek, de a proximális epiphysis szélessége és a diaphysis legkisebb szélessége a római kori lovakon nagyobb, különösen, ha ezeknek a méreteknek az átlagát vesszük tekintetbe. A proximális epiphysis szélessége átlagosan 6,6%-kal szélesebb a budatétényi lovakon (11. táblázat), mint a Balaton környéki avar lovakon. A diaphysis legkisebb szélessége pedig 3,6%-kal múlja felül az avar lovak ugyanolyan méretét. A délnémet lelőhelyek anyaga nem különíthető el.

Az egyetlen metatarsus III. feltűnően vékony.

Karcsúsági indexe

$$\left(\frac{\text{diaphysis legkisebb szélessége}}{\text{legnagyobb hossz}}\right)$$

11,04, ami igen vékonylábú lóra mutat. A Balaton környéki avar lovak esetében ez az index 11,47-es értéket ér el.

A megmért 3 db astragalus és 3 db calcaneus semmilyen mérete alapján nem látszik elhatárolhatónak az avar lovak csánkcsontjainak méreteitől (12. táblázat)

Ellenben a lábujjcsontok határozottan hosszabbak. A budatétényi os phalangis I.-ek (a csüdcsontok) 5,5%-kal hosszabbak, mint a Balaton környéki avar lovaké. Még nagyobb a különbség az os phalangis II., a pártacsont esetében. A különbség ebben az esetben 6,2%-ot tesz ki átlagosan (13. táblázat). Ez azt jelenti, hogy az os phalangis I. és II. legnagyobbjai a budatétényi lovak közül kerülnek ki, míg az avar lovak lábujjainak legnagyobb példányai alig haladják meg a budatétényi lovak közepes méreteit.

A patacsontok (os phalangis III.) legnagyobb hosszúsága 55,0–72,5 mm, a legnagyobb szélessége 68,5–83,0

11. táblázat

Ló hátulsó végtagcsontok (mm)

A csont megnevezése	Legnagyobb hossz	Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége
Femur	378,2	112,0	38,0	90,0	71,0	45,3	–
	–	117,5	–	–	77,7	–	–
	–	–	43,3	–	–	52,0	–
	–	–	–	92,4	–	–	122,2
	–	–	–	89,3	–	–	115,0
	–	–	–	87,5	–	–	112,3
Tibia	355,0	88,0[x]	39,4	68,8	82,0[x]	31,4	44,7
	–	96,0[x]	–	–	85,0[x]	–	–
	–	–	–	75,0	–	–	46.2
Metatarsus III.	262,5	50,4	29,0	47,5	46,5	23,4	37,0
	–	52,7	34,0	–	47,3	28,0	–
	–	48,8	32,5	–	44,2	–	–
	–	48,3	27,7	–	47,0	25,0	–

[x] Hozzávetőleges

12. táblázat

Ló csánkcsontok méretei (mm)

Astragalus			Calcaneus		
Hossza	Szélessége	Mélysége	Hossza	Szélessége	Mélysége
58,4	62,4	52,7	117,0	55,0	52,0
58,0	58,7	53,4	–	51,4	50,7
58,0	58,0	59,2	–	51,0	49,8

mm-t ér el (14. táblázat). A legnagyobb hosszúság különbözik a négy délnémet lelőhely[20] patacsontjainak hosszúságától. A differencia a legnagyobb a budatétényi csontok javára 12,7%, azok között, amit bármely viszonylatban is kimutathattunk az eddigiek során.

A vázolt különbségek összegeződnek a marmagasság értékeiben. A marmagasságot *Vitt, V. O.* táblázata alapján[21] parciálással számítottuk és 14 egyed esetében 132,3–148,8 cm-es értékeket kaptunk. A nagyság csoportok megoszlása szerint közepesnél kisebb marmagasságúnak bizonyult 21,4%-uk, közepes növésű 71,4%-uk, míg a közepesnél nagyobb 7,1%-uk. A római kori lovak magasabb volta kitűnik az átlagos marmagasság 139,8 cm-es nagyságából, amely nagyság 2,8%-kal múlja felül az avar lovak 136,0 cm-es marmagasságát.

Egyébiránt a budatétényi lovak is a melegvérű, keleti típusú lovak csoportjába tartoznak.

13. táblázat

Ló lábujjcsontok méretei (mm)

	Legnagyobb hossz	Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége
Os phalangis I.	90,4	56,8	36,3	45,0	37,4	20,2	24,8
	92,0	54,0	33,4	44,0	37,0	19,5	24,8
	89,0	57,2	36,4	44,7	39,4	21,0	25,8
	88,5	52,7	34,8	42,8	36,0	19,5	23,7
	88,0	57,5	35,5	44,0	37,4	20,3	25,5
	85,2	53,3	35,0	43,5	35,2	19,0	23,1
	85,0	54,0	37,8	45,0	36,7	20,3	25,0
	84,0	52,3	33,4	42,0	35,5	18,6	24,2
	82,6	45,4	31,6	39,4	33,3	16,7	22,4
	79,3	55,2	36,1	41,8	37,0	19,3	24,3
Os phalangis II.	50,0	55,6	48,6	52,8	32,7	23,6	29,4
	49,6	51,0	42,2	47,8	31,6	22,0	27,5
	47,7	51,0	41,0	46,0	31,0	22,8	28,0
	47,4	53,0	47,0	50,8	37,7	24,2	26,6
	47,3	52,5	43,2	–	31,5	22,2	26,7
	46,7	48,0	39,3	–	30,5	21,5	26,0
	44,2	50,0	43,0	49,0	30,0	22,2	26,7

14. táblázat

Ló patacsontok méretei (mm)

	Egyedek			
Legnagyobb hossz	**71,0**	70,5	72,5	55,0[X]
Dorsalis hossz	**55,0**	55,7	59,0	49,0[X]
Ízületi felület hossza	**26,6**	24,5	26,0	25,4
Ízületi felület szélessége	**46,4**	46,0	49,0	47,0
Legnagyobb szélesség	**79,5**	79,3	83,0	68,5
Legnagyobb magasság	**44,0**	46,0	44,0	43,6

Kis kérődző állatok
(*Ovis* et *Capra*)

A juh és a kecske vonatkozásában korántsem rendelkezünk annyi lelettel, hogy a római állattartás jellegzetességeit vizsgálhatnánk. Csupán felsorolhatjuk a mérhető csontok adatait, anélkül, hogy komolyabb összehasonlítást tehetnénk. Az életkorokat is inkább a végtagcsontok epiphysis porcainak elcsontosodottsága alapján határozhattam meg, mintsem a fogak kihasadása és váltódása alapján.

További nehézség a juh- és a kecskecsontok szétválasztásának problematikusságából adódik. Bár *Boessneck–Müller–Teichert* kidolgozták a juh- és a kecskecsontok között levő különbségeket,[22] gyakorlatilag mégis nehéz szétválasztásuk, mert az egyedi variációk széleskörűek. Ennélfogva csak a szembetűnő differenciákat, mint amilyenek a szarvcsapok esetében állnak fenn, vehettem figyelembe. Ennek alapján lehetett elbírálni, hogy a meghatározott 11 egyed közül 5 egyed kecske volt.

Együttesen véve a juh- és a kecskecsontokat, a kis kérődző állatok következő életkor szerinti megoszlása volt meghatározható:

juvenilis	6 egyed	54,5%
adultus	5 egyed	45,5%
összesen	11 egyed	100,0%

A koponyacsontok közül a szarvcsapok voltak mérhetők. Azt tapasztaltuk, hogy a kecskeszarvcsapok kiegyenlítettebbek, mint a juhszarvcsapok. Megnyilvánul ez a hosszúsági méreteikben éppen úgy, mint a legnagyobb és kisebbik átmérő nagyságában és a báziskörméretben (15. táblázat). Ezzel szemben a juhszarvcsapok nagyon heterogén megoszlást mutatnak. A legnagyobb átmérőnek 24,6–60,0 mm között váltakozása és a báziskörméretnek 65,0–155,0 mm közötti nagyság különbsége mutatja, hogy ebben a 3 esetben a populáció jellegzetességei nem állapíthatók meg (5–6. kép).

A mandibulában a 76,8 mm-es zápfogsorhossz tekintélyes nagyságúnak látszik a gyenesdiási avar temető juhaihoz viszonyítva.[23] A mért két premoláris közül az egyik a kisebbek közé sorolható 24,5 mm-es méretével, de ugyanennek a mandibulának a molárisai 49,0 mm-es hosszúságával kiemelkedőnek látszanak. A többi mérete az avar juhokéval egyező nagyságú. Pl. a mandibula testmagassága a P_1-nél 15,5; az M_1 előtt 21,2; az M_3 után 36,7 mm. Ha a cranialis végének magasságát nézzük, akkor a 69,7 mm magasság a condyloideusnál kicsinek, a 101,2 mm-es magasság a coronoideusnál nagynak látszik. A másik mandibula-töredék valamivel nagyobb, de töredékesebb.

A végtagcsontok hosszukban nem voltak mérhetők. Az egyik humerus szélességi méretei azonban kiemelkedőek. A metacarpus szélességi méretei szintén figyelemre méltóak, különösen, ami a proximális epiphysis szélességét illeti, a 27,3 mm-es méretével vezet az eddig ismert metacarpusok között (7. kép).

15. táblázat

Juh és kecske szarvcsapok (mm)

	Legnagyobb hossz	Legnagyobb átmérő	Kisebbik átmérő	Bázis-körméret
Juh	100,0	33,4	23,0	92,0
	80,0	24,6	18,3	65,0
	–	60,0	37,0	155,0
Kecske	190,0	36,0	23,0	94,0
	176,0	37,0	23,3	100,0
	160,0	30,0	21,6	85,0
	160,0	30,3	21,3	83,0
	155,0	33,0	20,3	90,0

16. táblázat

Kis kérődző állatok végtagcsontjai (mm)

A csont megnevezése	Legnagyobb hossz	Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége
Humerus	–	–	21,4	39,5	–	20,2	32,2
	–	–	16,4	32,7	–	15,8	–
Metacarpus	–	27,3	15,3	–	18,7	–	–
Tibia	–	–	16,0	30,0	–	12,0	23,0
	–	–	15,0	27,2	–	11,5	19,0
	–	–	17,4	31,2	–	13,5	24,0
	–	–	–	30,0	–	–	24,0
	–	–	–	31,6	–	–	21,3

Sertés
(*Sus scrofa* f. domestica L., 1758)

Az előkerült 6 sertésegyedet 17 csont képviseli. Egyedenként még 3 csontdarab sem esik. Ez erősen korlátozza mind az állattani, mind a gazdaságtörténeti értékelés lehetőségét. Különösen korlátozva érezzük magunkat, ha a mérhető csontok kevés számát és hézagos voltát vesszük tekintetbe (8. kép).

Azt sikerült megállapítani, hogy az életkor-csoportok szerinti megoszlás a következő volt:

juvenilis	2 egyed	33,3%
adultus	4 egyed	66,6%
összesen	6 egyed	100,0%

A mandibula méretek közül azok használhatók valamelyest, amelyek a fogsorra vonatkoznak. A P_1–P_4, vagyis az előzápfogak hossza 51,0 mm-t tesz ki az egyik mandibulában, amely mandibulatestnek a magassága P_2–nél 36,2 mm, az M_1 előtt pedig 33,7 mm. A C fog vagy szemfog alveolusának átmérője 12,8 mm, ami kocára mutat. *Reichstein, H.* és *Tiessen, M.* ugyanis azt tartják, hogy 15 mm-nél van a határ a nőstények és a hímek között.[24] A 15 mm-nél kisebb átmérőjű szemfogak nőivarú állatoké, az annál nagyobb átmérőjű szemfogak hím állatok mandibulájában fordulnak elő.

Szokás mérni az M_3 fogak hosszát és szélességét. Nos, a mi mandibulánkban az M_3 hosszúsága viszonylag kisebb méretű, amennyiben 29,5–30,2 mm. A szélesség tekintetében sincsenek feltűnő méretek, legfeljebb egyetlen erősnek mondható M_3 18,8 mm-t ér el. A másik kettő 14–15 mm szélesnek bizonyult, amely méretek nem különösen kiemelkedőek.

A medencecsontok között egyetlen mérhető töredék akadt. Ezen az acetabulum (ízületi vápa) hossza 31,3 mm, az acetabulum szélessége 31,0 mm, amely méretekből következtethetünk a femur fejének nagyságára is. Megállapítható volt továbbá az acetabulum és az ülőtövis (spina ischiadica) távolsága, ez a méret 47,5 mm-t tesz ki.

Egyéb méret a sertéscsonttöredékeken nem volt felvehető.

Kutya
(*Canis lupus* f. familiaris L., 1758)

A kutyaleletek többsége a koponyából és a mandibulából való, a végtagcsontokat egyetlen radiustöredék és ujjcsontok képviselik. A mandibularészletekből megállapíthattuk, hogy az anyag 3 egyedhez tartozik és mind a három adultus korú, kifejlett állat volt (9. kép).

A három egyed nagyfokú kiegyenlítettséget mutat a mandibulatöredékek alapján. Mégis tartózkodnunk kell attól, hogy a római kutyákat mai kutyafajtákkal hasonlítunk össze. Nem tehetjük ezt egyrészt azért, mert a mandibula töredékekből messzemenő következtetések nem vonhatók le, másrészt azért sem, mert az eltelt 1800 év alatt a kutyafajták nem kis mértékben változtak.

Szorítkozzunk tehát a három egyed záp-fogsor hosszúságának elemzésére. A P_1-től M_2-ig mért hosszúság 75,0–68,5 mm-t tesznek ki, melyből 54,1, 51,0, 50,2% az előzápfogakra esik, a fennmaradó részt pedig tépőfog hossza és a valódi zápfogak hossza alkotja. A tépőfog hossza 22,4, 22,6, 22,2 mm. A mandibulatest magasságáról azzal adhatunk képet, ha P_2-nél mért távolságot (19,4–20,4 mm) bemutatjuk az M_1 előtt mért távolsággal együtt (23,6, 22,8, 20,0 mm). A processus coronoidusnál mért magasságuk pedig 24,7 és 28,0 mm között váltakozik.

Őstulok
(*Bos primigenius* Boj. 1827)

Az őstulok egyetlen adultus korú egyedét a jobb hátulsó láb néhány csontja képviselte. Ezek közül a tibia distalis végdarabja, a metatarsus distalis végdarabja, két os phalangis I., voltak mérhetők. A tibia distalis epiphysisének szélessége 75,0 mm-t, a distalis epiphysisének mélysége 58,0 mm-t ért el. A metatarsus distalis epiphysisének szélessége 69,0 mm-t, a distalis epiphysis mélysége pedig 38,5 mm-t tett ki. Az első ujjcsontok (os phalangis I.) hosszúsága 71,0–78,0 mm volt, a proximalis epiphysisük szélessége 37,5–37,7 mm-nek bizonyult.

Szarvas
(*Cervus elaphus* L., 1758)

A szarvas jelenlétéről mindössze az agancs egy részlete tanúskodik. Ezt az agancsdarabot a 13/1976. gödörben találták és annyi volt róla megállapítható, hogy fiatal állat maradványa. A megállapítást annak porózus volta sugallta.

Madár
(*Aves* sp.)

A budatétényi ásatáson két madárcsont került elő. Egyik egy femur, másik egy tibiotarsus darab volt. Közelebbről azonban a faji hovatartozóságuk nem volt megállapítható, az ízületi végdarabok hiánya, illetve elmosódottsága miatt.

Rövidítések

G. von Hauwald 1971	*G. von Hauwald:* Römische Tierknochenfunde aus Wehringen, Ldkr. Schwabmünchen. München, 1971.
J. Matolcsi	*Matolcsi J.:* Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. Z. Trierzücht. Züchtgsbiol.
W. Piehler 1976	*W. Piehler:* Die Knochenfunde aus dem spätrömischen Kastell Vemania. München. 1976.
U. K. Streitferdt 1972	*U. K. Streitferdt:* Osteoarchäologische untersuchungen an Tierknochenfunden aus vier römischen Stationen im Süddeutschen Raum. München, 1972.

D. Zawalka und H. Reichstein

D. Zawalka und H. reichstein: Untersuchung von den Römerzeitlichen Siedlungsplätzen Bentumersiel und Jemgumkloster an der umberen Ems (Ostfriesland). Probleme der Küstenforschung in südlichen Nordseegebiet. Band 12.

Jegyzet

1. *Szirmay K.:* Előzetes jelentés a budatétényi római telep feltárásáról 1972–1973. ArchÉrt. (1978) 54–65.
2. A *valószínűségi* egyedszám különbözik a szakterületen elterjedt minimális egyedszámtól, mert a csontoknak életkor és ivar szerinti osztályozásán alapszik. Lásd: *Bökönyi S.:* A new metod for determination of the sumber of individals in anime bones material. Amer. Journ. of Archeol. 74. (1970). 291–292.
3. *G. von Hauwald:* Römische Tierknochenfunde aus Wehringen, Ldkr. Schwabmünchen. München, 1971.
4. *D. Zawalka* und *H. Reichstein:* Untersuchung von den Römerzeitlichen Siedlungsplätzen Bentumersiel und Jemgumkloster an der umberen Ems (Ostfriesland). Probleme der Küstenforschung in südlichen Nordseegebiet. Band 12. 85–128.
5. *I. G. Pidoplicsko:* Do pitánja pro svijski tvarini triposkih poseleny. Nankovi zapiski institutu istori materialnoe kulturi. Kijev, 1937. 111–120.
6. *Juvenilis*-nak vettem a fajra jellemző nagyságúnál kisebb, keskenyebb csontokat, amelyeken az epiphysis-porcok még nem csontosodtak el; *subadultus*-nak tekintettem, ha a csont nagyjából elérte a fajra jelő lemző nagyságot, de a varratoknál az epiphysisek elcsontosodási folyamata még nem fejeződött be; *adultus*-nak minősítettem azokat a teljesen kifejlődött egyedeket, amelyek csontjain az epiphysis és a diaphysis teljesen összeforrtak; *maturus*-nak számítottam ha a csontokon érési jelek: ízületi kopások, az elcsontosodási vonalak elmosódottsága voltak láthatók.
7. *U. K. Streitferdt:* Osteoarchäologische Untersuchungen an Tierknochenfunden aus vier römischen Stationen im Süddeutschen Raum. München, 1972. 45–46.
8. *W. Piehler:* Die Knochenfunde aus dem spätrömischen Kastell Vemania. München. 1976. 31.
9. *Streitferdt:* 1972. 49.
10. *Zawatka* und *Reichstein:* 117–118.
11. *Hauwald:* 1971. 46–48.
12. *S. Bökönyi:* History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Bp. 1974. 476–501.
13. *Streitferdt:* 1972. 64–65.
14. *G. Nobis:* Zur Kenntnis der Ur- und frühgesichtlichen Rinder Nord- und Mitteldeutschlands. Z. Tierzücht. Züchtgsbiol. 63. 155–194.
15. *Matolcsi J.:* Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. Z. Tierzücht. Züchtgsbiol. 87. 89–137.
16. *Matolcsi:* 112–118.
17. *Matolcsi J.:* Balaton környéki avar lovak. Somogyi Múzeumok Közleményei I. 1973. 96.
18. *D. Zawatka* und *H. Reichstein:* 126.
19. *A. A. Brauner:* Materialy k poznanyiju domasnih zsivotnyh Rossii. 1. Losagy kurgannyh pogrebenij Tiraspolkago uezda, Hersonskoj gub. Odessza, 1916. 106. 106.
20. *U. K. Streitferdt:* 1972. 42.
21. *Vitt, V. O.:* Losagyi pazyrykszkih kurganov. Szovjetszkaja Arheologija. XVI. 1952. 172–173.
22. *J. Boessneck–H. A. Müller–M. Teichert:* Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaft (Ovis aries L.) und Ziege (Capra hircus L.), Kühn-Archiv, *78.* Heft 1–2. 1–129.
23. *Matolcsi J.:* Avarkori háziállatok maradványai Gyenesdiáson. Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1967–1968. Bp. 113–117.
24. *H. Reichstein* und *M. Tiessen:* Ergebnisse neuerer Untersuchungen an Haustrierknochen aus Haithabu (Ausgrabung 1963–1964). Berichte über die Ausgrabunben in Haithabu. Bericht 7. 1974. 32–33.

JÁNOS MATOLCSI

RÖMERZEITLICHE TIERKNOCHENFUNDE IN BUDATÉTÉNY

Im Laufe der in Budatétény durchgeführten Grabungen gelangten 1447 St. Tierknochen ans Tageslicht, von denen 1337 St. bestimmt werden konnten. Die Funde repräsentierten 78 Tierindividuen. Ihr überwiegender Teil waren mit 44,8% Rinderknochen, diesenfolgtein mit 25,6% die Pferde, mit 14,1% die Schafe und Ziegen, mit

7,7% die Schweine und schliesslich als Abschluss der Haustiere mit 3,7% die Hunde. Die Wildtiere bestanden aus einem Auerochsen, einem Hirsch und einem Vogelindividuum die insgesamt 3,7% ausmachten.

Der Verfasser trachtete anhand von Einzeluntersuchungen der Tierarten die Charakteristiken der Römerzeit zu erforschen. Hinsichtlich des Rindes stellte er fest, dass diese Tiere grösser waren als in der vorhergehenden Eisenzeit und auch die Grösse der Tiere nach der Römerzeit übertroffen haben. Ihre Widerristhöhe bewegte sich zwischen 118,8 und 136,0 cm, bei einem Durchschnitt von 127,3 cm. Nach der Römerzeit verschwanden diese grosswüchsigen Tiere.

Auch bei den Pferden kann nachgewiesen werden, dass ihre Grösse sowohl die der Pferde der Eisenzeit als auch die der awarenzeitlichen Pferde übertroffen hat, in den Weten ihrer Widerristhöhe von 132,3–148,8 cm sind jedoch starke Überdeckungen zu verzeichnen. Die durchschnittliche Widerristhöhe beträgt 139,8 cm.

Die übrigen Tierfunde sind derart zerbröckelt, dass daraus keine Folgerungen allgemeiner Gültigkeit gezogen werden konnten. Durch Analyse der einzelnen Knochenbruchstücke versucht der Verfasser, diese in die Grabungsfunde einzureihen, indem er sie mit den Abmessungen der aus deutschen Fundstellen zum Vorschein gekommenen Knochen und heimischen awarischer Funden vergleicht.

Abbildungen

Abb. 1 Schädelbruchstück und Hornzapfen eines Rindes.
Abb. 2 Rinderknochen aus der Grube 13/1976.
Abb. 3 Vordere und hintere Gliedmassenknochen eines Pferdes.
Abb. 4 Metacarpen (oben) und Metatarsen (unten) eines Pferdes.
Abb. 5 Schädelknochen und Hornzapfen von Schafen.
Abb. 6 Hornzapfen und Shädelteil von Ziegen.
Abb. 7 Knochen junger und ausgewachsener Schafe.
Abb. 8 Knochenfunde von Schweinen.
Abb. 9 Knochenfunde von Hunden.

Képjegyzék

1. kép Szarvasmarha koponyatöredék és szarvcsap
2. kép 13/1976. gödör szarvasmarhacsontjai
3. kép Ló elülső és hátulsó végtagcsontok
4. kép Ló elülső lábközépcsontok (fent) és hátulsó lábközépcsontok (lent)
5. kép Juh koponyacsontok és szarvcsapok
6. kép Fiatal és kifejlett juhcsontok
7. kép Kecske-szarvcsapok és koponyarészlet
8. kép Sertés csontleletek
9. kép Kutya csontleletek

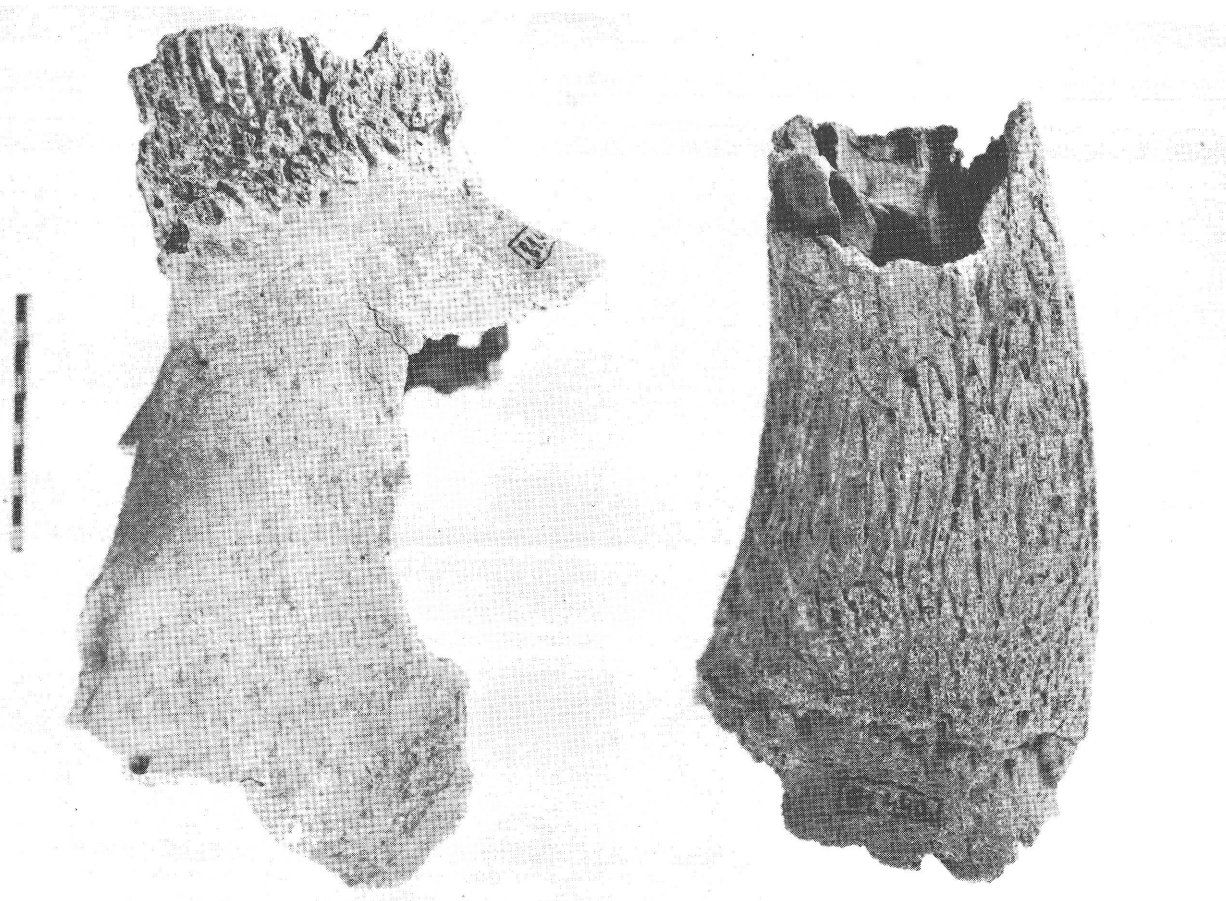

1

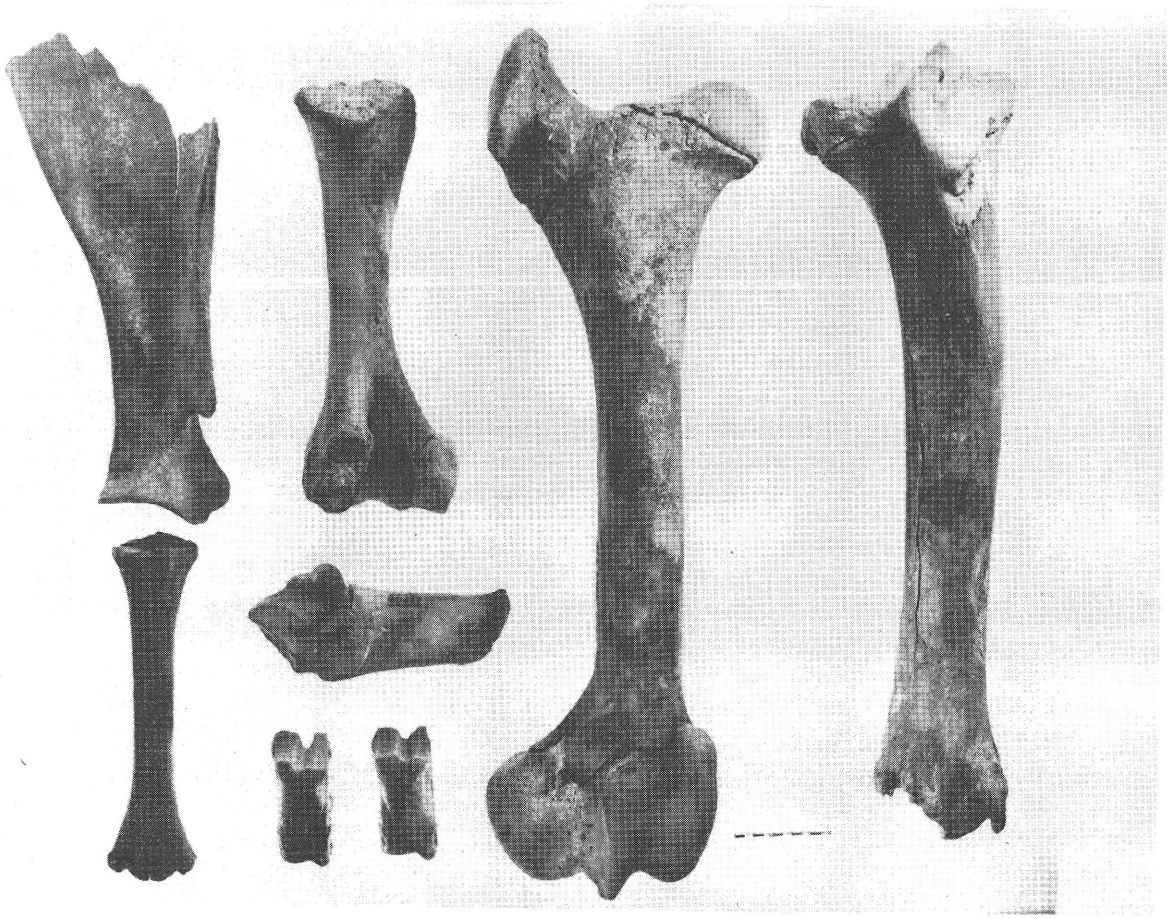

2

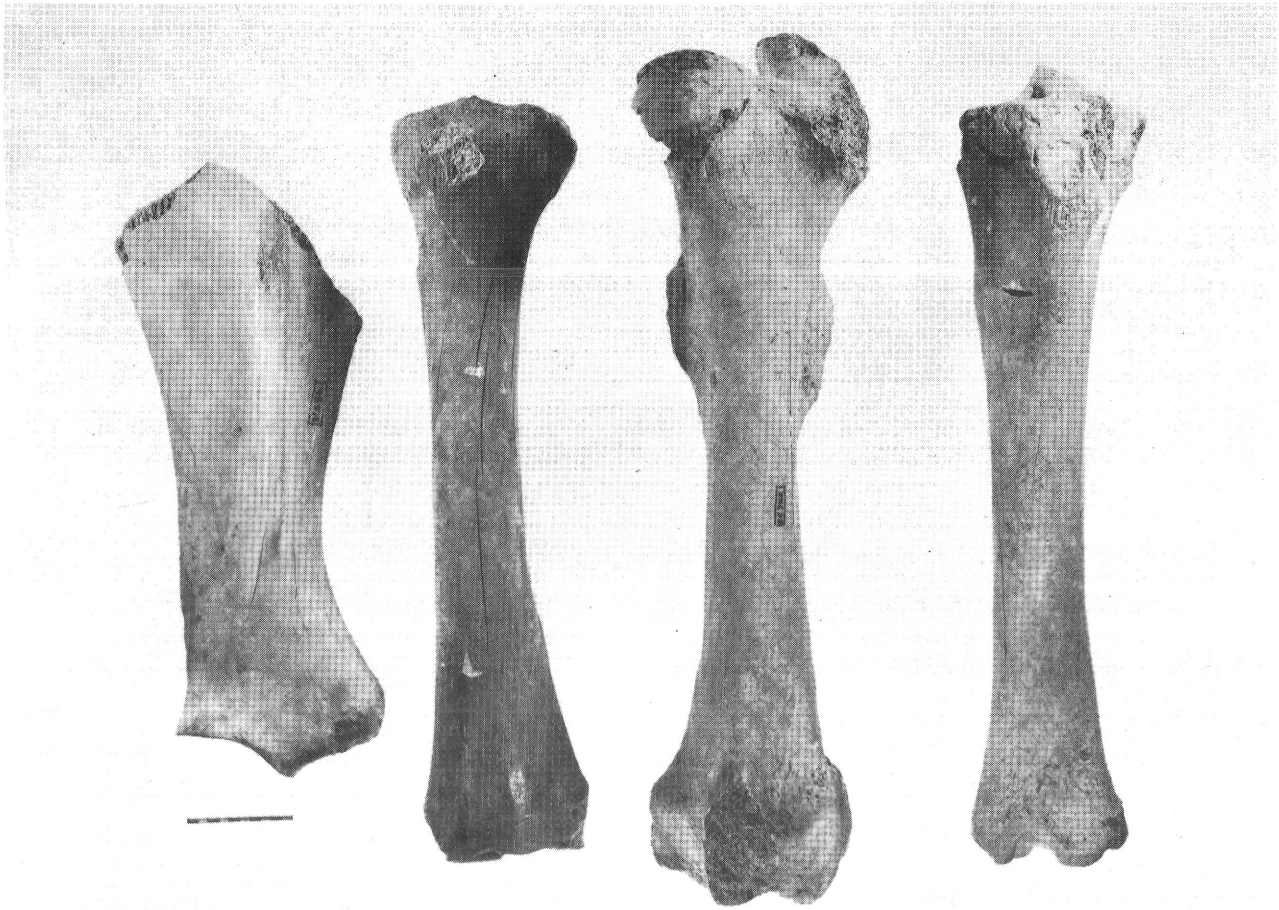

3

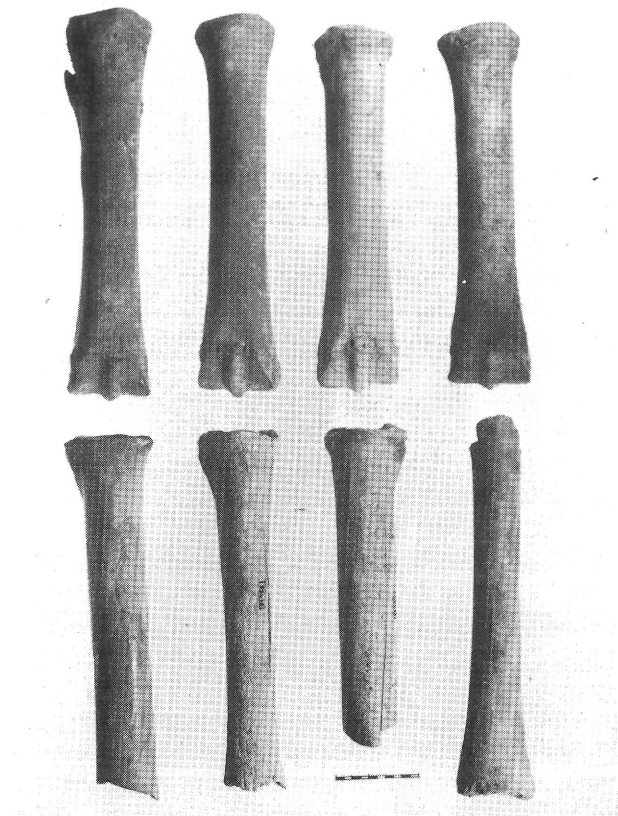

4

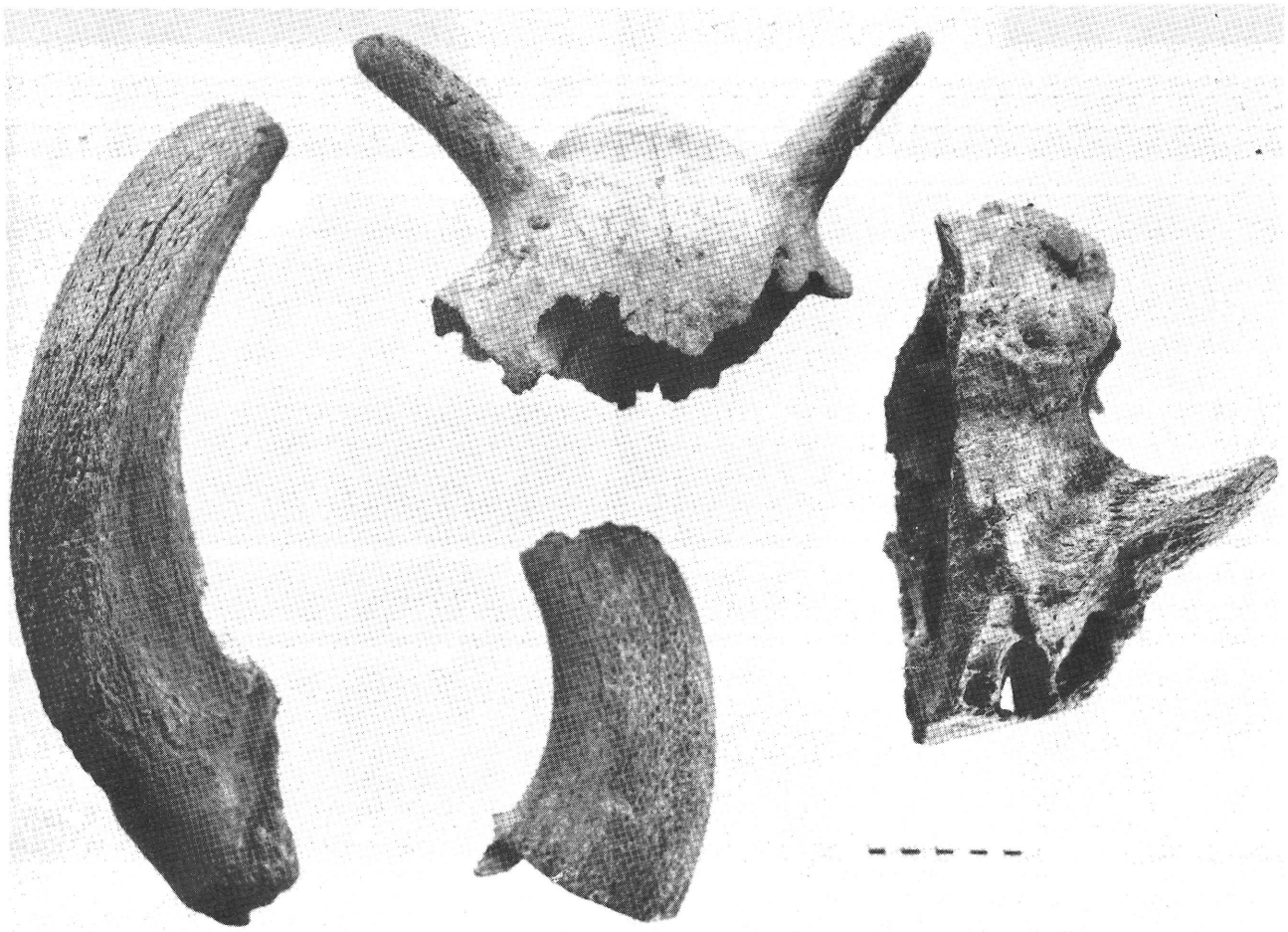

5

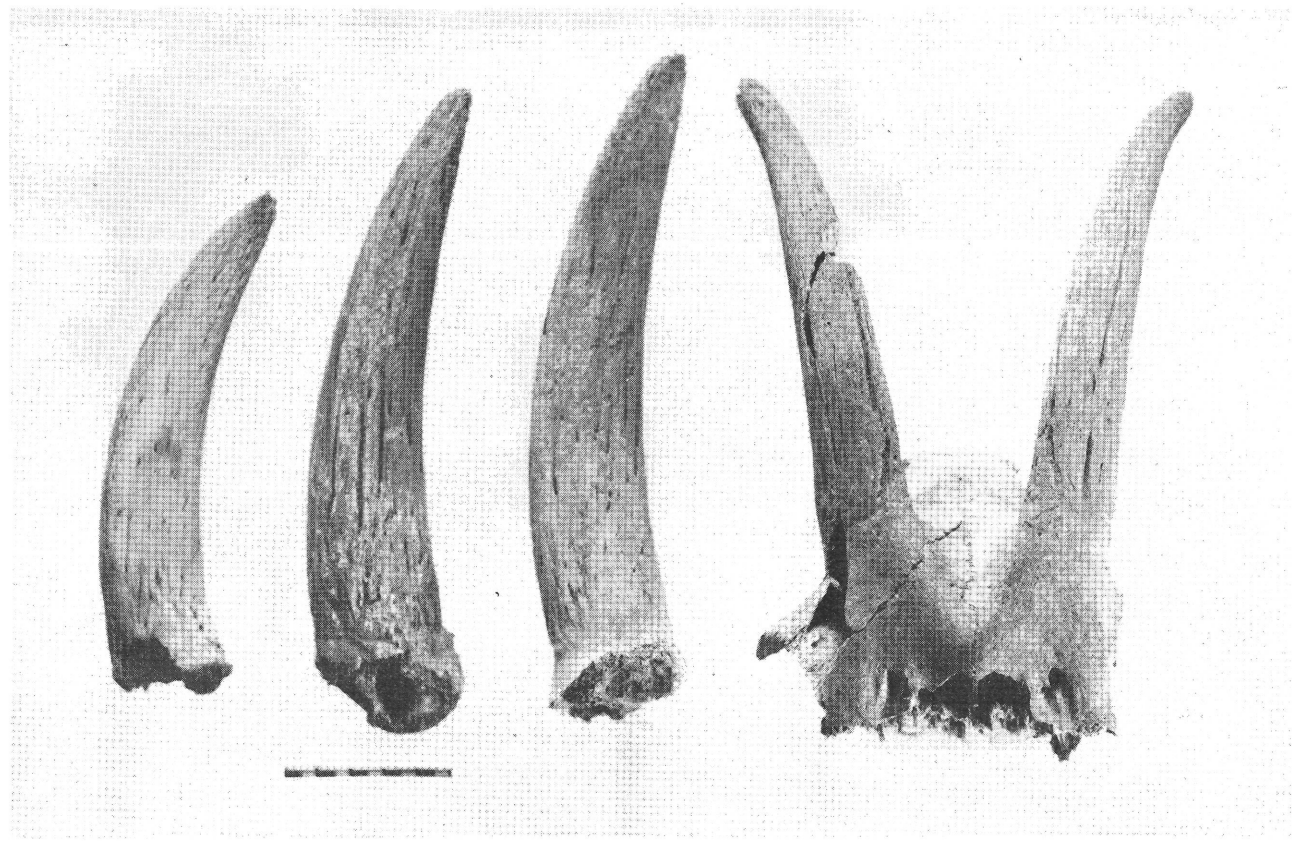

6

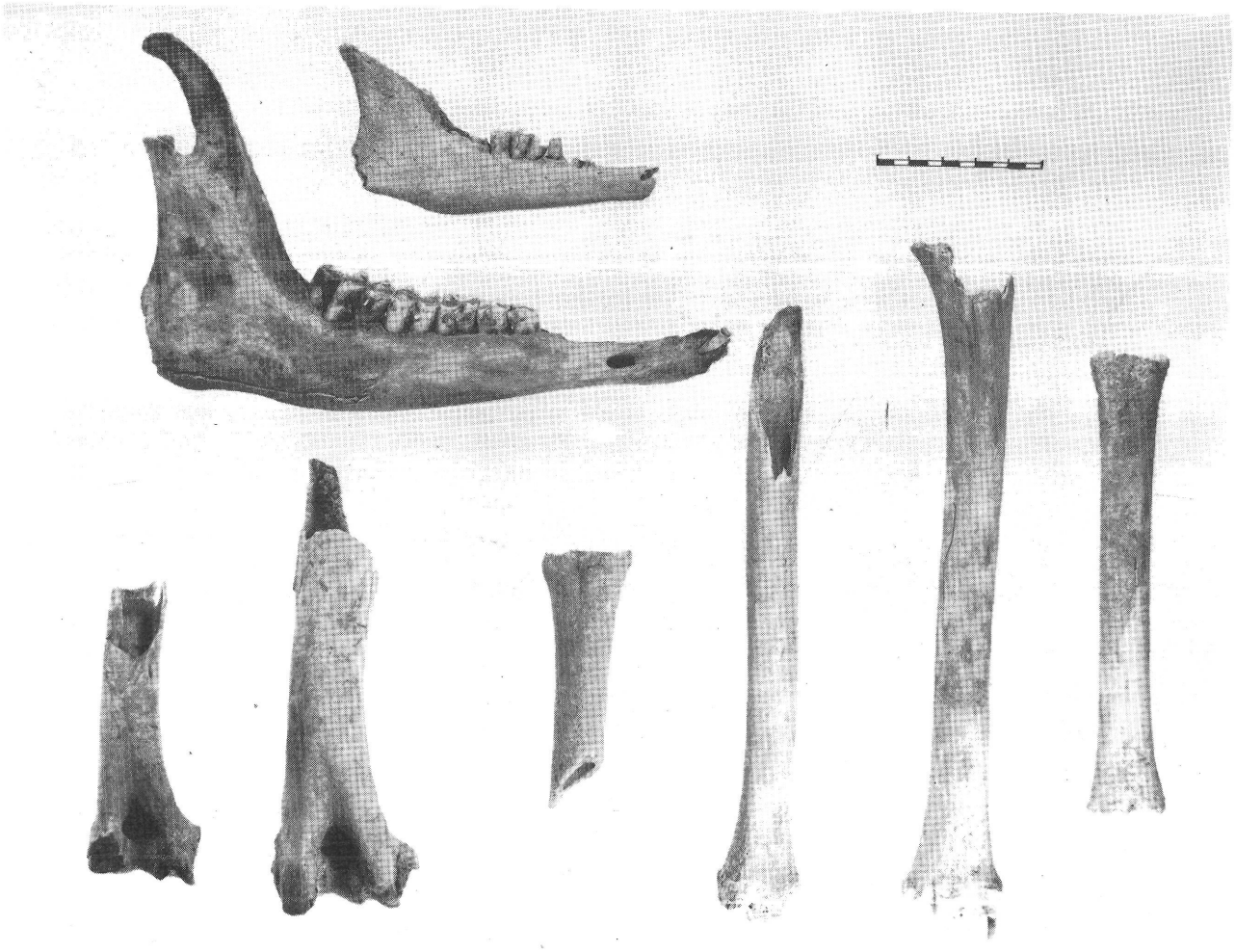

7

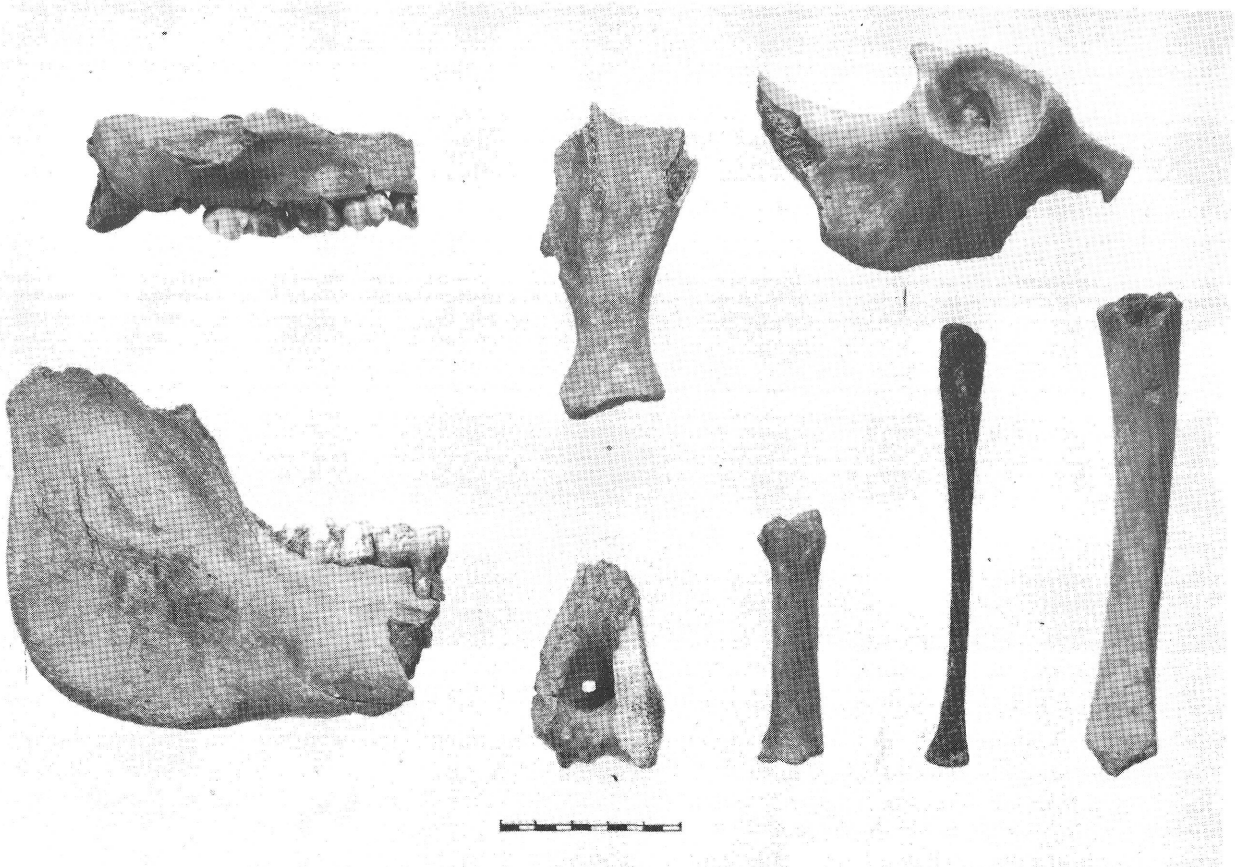

8

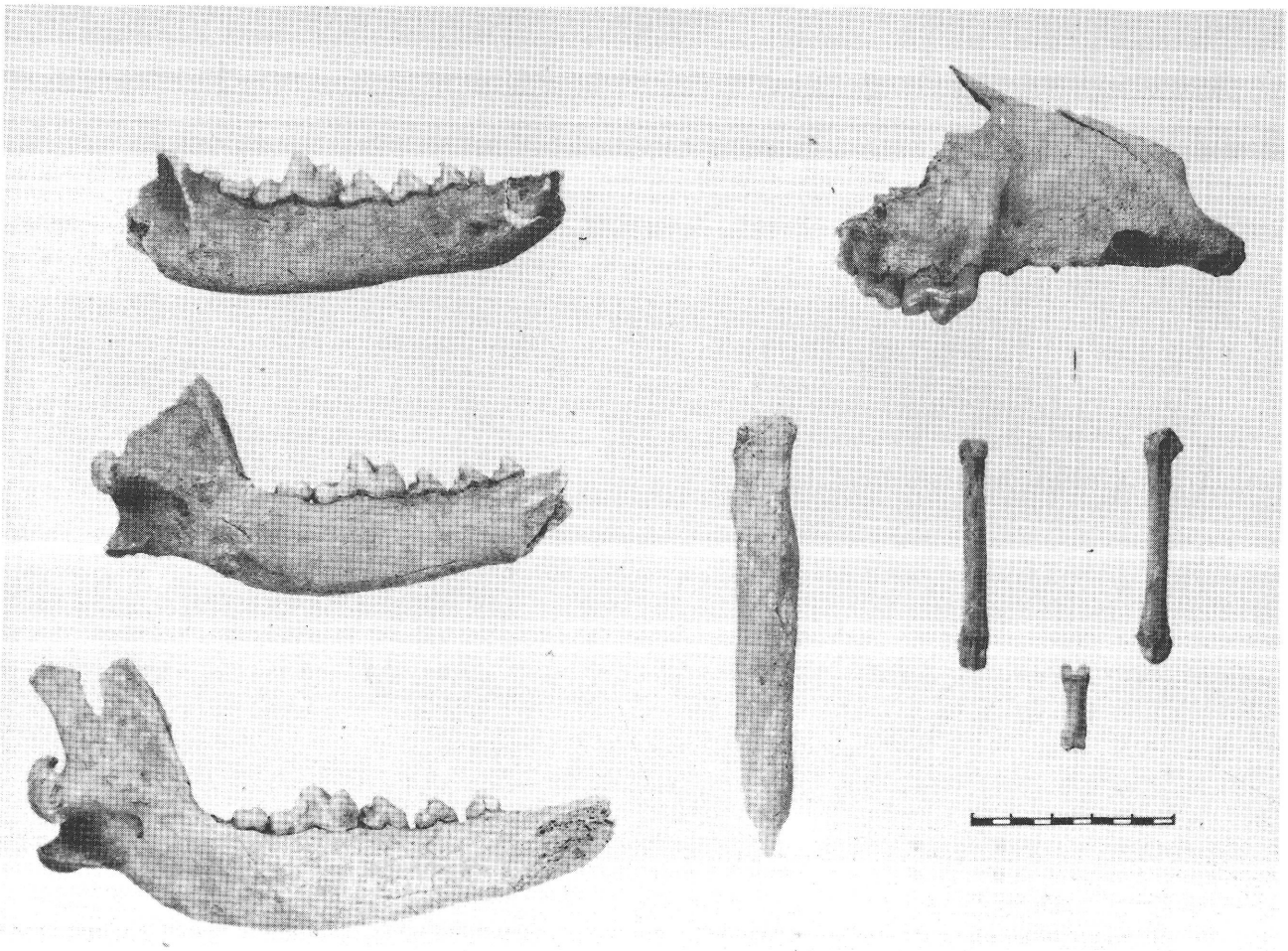

9

ZOLNAY LÁSZLÓ

ELŐZETES JELENTÉS A BUDAI VÁR DÉLI RÉSZÉN VÉGZETT 1975–1981. ÉVI FELTÁRÁSOKRÓL

A várpalota északi részén s a Szent György téren végzett feltárások eredményeiről 1977 évben, s azóta is, több szakfolyóiratban beszámoltam.[1]

Feltárásaink – az 1974. évi emlékezetes szoborlelet megjelenése (1974 február–április) óta – 1982. év utolsó napjáig megszakítás nélkül, télen-nyáron át folytatódtak. Ezek a feltárások az utóbbi hét esztendőben mind építészeti emlékek, mindpedig kőfaragások és kisleletek tekintetében olyan bő és gazdag archeológiai anyagot produkáltak, amelyet e jelentés megszabott terjedelme miatt csak vázlatosan ismertethet.

A Várhegy megtelepítésének, építkezéseinek periodizációja már előző, 1977. évi ásatási beszámolóinkból[2] körvonalazható. Területünkön lineárisan jelentkezik

1. egy – több szakaszra osztható – bronzkori település,

2. egy – az ún. szentkirályok korától a tatárjárás pusztításáig élő agrártelepülés (Minor Pest),

3. a tatárjárás után megalapított Buda város lakónegyedének déli házsora s a 13. sz. negyvenes éveiben megépített városfal, a hozzá csatlakozó külső és belső tornyok maradványaival,

4. az Anjou korban még *élő* déli polgári városrész építészeti emlékanyaga, egy – az Anjou korra datálható – Ny felé tekintő, É–D irányú újabb várfallal,

5. a 15. sz. elejétől e század derekáig végrehajtott végbement „nagy várpiac" (area magna) kialakításával magyarázható nivellálás: a déli polgári lakónegyed házainak lebontása, maradványainak – a palota bontásával és újabb építkezéseivel kapcsolatos – törmelékanyaggal való feltöltése.

Ugyanez a periódus Zsigmond nagy építkezéseinek kora: megépítik a felső, Ny-i támpilléres várfalat, kiiktatják a IV. Béla- és I. Lajos-kori várfalakat, azok tartozékait feltöltik; kialakítják, megépítik a palotát a várostól elválasztó É-i zárófalat, az erődrendszer É-i főkapuját, annak melléképületeit. A törökkorig terjedő érvénnyel kialakítják az É-i előudvart, a – nagy várpiacot s a királyi palota belső terét elválasztó – nagy Szárazárkot; megépítik annak D-i kaputornyát, s a Szárazárkot átívelő híd három hatalmas hídpillérét.

6. A törökkorból három jelentősebb építészeti maradvány maradt fenn. Egyik egy – az 1687. évi Rabatta féle helyszínrajzon még jelzett s „Cavallier" névvel illetett – nagy, szabálytalan-négyzet alaprajzú épület maradványa, a mai Munkásmozgalmi Múzeum közelében.

Másik: egy – valószínűleg az 1684. évi ostrom után s az 1686. évi ostrom között épített – védőfal a Szárazárok K-i oldalán. (Ez a fal már a Szárazárok hídjának pusztulása után épült, akkor, amikor az 1684. évi ostrom e kőhidat, D-i kaputornyával együtt megsemmisítette.)

Harmadik törökkori kőházunk az Ybl-szárnytól délre, az ún. Újvilág-kertben helyezkedik el. Egyideig Murád pasa dzsámijának véltem;* feltárását azonban meggátolták.

7. Külön emlékezem meg egy – 1981 őszén elvégzett – rövid mentőásatás eredményéről. A Fehérvári rondellától K-re egy autóparkolót létesítettek. A földmunkák során a Fehérvári rondella közelében újra sikerült elérnünk azt a IV. Béla kori városfalat (egy kis külső torony maradványával), amelynek délebbi szakaszát az ún. Hunyadi udvar területén mintegy 180 méter hosszúságban feltártuk. Az általunk délebbre feltárt IV. Béla kori fal legészakabbi pontja ettől az 1981-ben feltárt városfal-szakasztól 240 m-re esik.

E rövid beszámolót aként építettem fel, hogy egyes lelőhelyeinket, leleteinket nem a feltárás időrendjében, nem is topográfiai rendben, hanem a felsorolt történeti horizontok, tehát kronológiai periódusok szerint ismertetem.

Ehhez azonban szükséges azoknak a területeknek szabatosabb megnevezése, megismertetése, amelyeken az elmúlt nyolc esztendő folyamán dolgoztunk. Északról dél felé haladva az alábbi helyszíneken ástunk:

1. *Szent György tér* (régi Szent György utca és a Fehérvári rondella között), mentőásatás, inkább lelet-mentés, megfigyelés. Cca 1000 m^2. Szintje: Af 159,5–160 m.

2. *Szent György tér Ny-i része* (ház- és pince maradványok, É-i zárófal, 12–13. és 15. sz.-i út, vízvezeték, a palota erődrendszerének É-i főkapuja, ennek melléképületei). Területe: 10.000 m^2.

3. *Szent Görgy tér keleti része:* középkori házmaradványok, pince, a 2. pontban említett főkapu K-i épülettoldata. A terület: 6.000 m^2.

4. A Szent György tér felől a palota felé levezető *ideiglenes út.* (Szintje Af 159,3 m.) Alatta 12–14. sz.-i kőházak maradványai, 500 m^2.

5. *Hunyadi udvar* (a Nemzeti Galéria épületétől Ny-ra eső terület) a 4. pontban említett házmaradványok csatlakozó szakaszai.

6. *A Szárazárok* Ny-i szakasza (középkori kőhíd, várfalak). Területe: 1125 m^2.

7. *Csikós udvar* (középkori, 14–15. sz.-i, É–D-i irányú fal, az ún. Arányi kapuval, 600 m^2).

8. *Az Újvilág kert* D-i szakasza (törökkori kőépület, talán dzsámi). Területe 1750 m^2.

Munkánkat – ásatási elgondolásaimon kívül – döntő módon a palota újjáépítésének s a tervezett romkert kialakításának igényei szabták meg. Mivel 1974 után megszüntették az addigi – a Szent György térről a palotába levezető – utat, e hevenyészett út helyét is feltárhattuk. (Ugyanakkor – az új, véglegesnek szánt levezető út kialakításával, visszatemetésre került az a házromcso-

*Murád budai pasa ezt a dzsámit 1651/52-ben építtette. Az épület jól látható a 17. sz. végi Hallart-féle metszeten;

port, amelynek egyik ciszternás udvarán, 1974-ben torzóinkat megtaláltuk. Technikai okokból visszatemetésre került a Hunyadi udvar Ny-i oldalán az 1974-ig feltárt 13. sz.-i városfal is, melléképületeivel, pincéivel, szemétvermeivel együtt.)

Az 1972/73 óta folyamatosan feltárt város- és várfalmaradványokat, a feltárt bástyákat, külső- és belsőtornyokat, kőházak romjait, a középkori út- és hídmaradványokat – dr Czagány Istvánnak, a KÖZTI műemléki főmérnökének kiviteli tervei alapján – az 1984. évtől kezdődő időszakban, mint romparkot az Országos Műemlékfelügyelőség állítja helyre.

I. Őskori lelőhelyeink

1. Az erődrendszer É-i főkapujának (továbbiakban „Kolduskapu") É-i előterében, a középkori kövezett út alatt 75/6. sz. gödör: urnasír maradványai. (Szintje: Af 158,5–159 m.)
2. 79/12. sz. É–D-i árokban őskori leletanyaggal kevert őshumusz átvágása. A lelőhely folytatódik a
3. 81/13. sz. lelőhelyen. Utóbbi hely emlékezetesebb lelete egy keltakori fibula (További feltárása folytatandó).
4. 80/4. É–D-i irányú árok, összefüggő őskori humuszréteg kerámialeletekkel. Összhossza 30 m. A kutatóárok a Szárazárok É-i zárófalától É-ra metszi át a kutatott s további kutatásra váró területet.
5. 80/9. sz. középkori pincemaradvány déli falán túl D-re alakított kutatóárokban sziklába metszett őskori gödör, kerámiával.
6. 81/11.
7. 81/5.
8. 81/1.
9. 81/12.

   sz. szelvényeinkben őskori kerámiával datálható humuszréteg
10. Az ún. Patkótoronytól D-re a 78/7 és a
11. 78/8. sz. kutatóárokban a szikla-talaj felett elhelyezkedő legalsó kultúrréteg, őskori cserepekkel. Ebbe a rétegbe építik bele a 13. sz.-i, IV. Béla király korára datálható első budai városfalat. (A most felsoroltakon kívül őskori lelőhely a XII. sz., a 74/38, 74/46 s az ún. IV., „konzolos helyiség"; ezeknek a lelőhelyeknek leletanyagáról azonban már beszámolt Marosiné, Soós Ágnes munkája, a Budapest Régiségei 24/3–4. kötetében, 1977.)

    Az őskori anyag részletes tudományos feldolgozását – a korábbiakhoz hasonlóan – Marosiné Soós Ágnes végzi.

II. Kelta- és római-kori leletek

1. 74/8. kelta és római kori kerámialeletek s egy alakos nyomóduc töredéke latin szövegtöredékkel. A lelőhelyet – annak kevert, dúlt volta miatt – nem lehetett autentikus, steril rétegekkel tisztázni.
2. 80/4. szelvény: őskori kerámiákkal jellemezhető humusz felső rétegéből, bolygatott talajból kelta és római kori cseréptöredékek.
3. 80/13. szelvényben: őskori kerámiával jellemezhető humusz kevert felső rétegéből hagymafejes fibula és kelta cserepek.

III. Falutelepülés a 12. sz.-tól a tatárjárásig

1. 75/18. pince. A felette állt 12–14. sz.-ban fennállott kőházat Zsigmond király korában, az É-i kortina és a „Kolduskapu" emelésekor, az ide vezető kövezett út kialakításakor, a 15. sz. első felében lebontották. A kövezett út nyugati oldalán 1,2 m. szájátmérőjű, fenn kővel kifalazott, mélyebben sziklába metszett akna. Ez az akna 12 méter mélyre hatol le. Mindezt az aknát, mindpedig az aknából nyugat felé nyúló pincét a 15. sz. első felének leletanyagával teljesen betöltötték s be is iszapolták.

   Az aknából Ny felé kinyúló pincét sziklába vágták. A pince félköríves boltozású; boltozatának magassága középütt 2 m., szélessége 3,5–4 m. A pince Ny-i végében – ott, ahol a várfennsík Ny felé lejt – a kőzetbe vágott nyolc lépcső vezet a lejtős nyugati felszínre. Leletanyaga (mind az aknának, mind a pincének, mindpedig a lépcsős feljárónak) homogén, a 15. sz. első felőből származó anyag, egy koraibb – nyilván a pince használatának idejéből való – fehércserép palack, zöldmázas, mérműves kályhacsempe töredékek. A feltárt aknát s a pincét, lépcsőivel együtt – lefedésük után – nyitva tartottuk. Bemutatható.
2. A 77/3. szelvényben egysejtű, kőfalazású házikó maradványának részlete; falai befutnak a 15. sz. első felében emelt É-i kortina – tehát a palota É-i várpiacát s a polgári várost elválasztó – várfal falai alá.
3. A 77/2. rétegeinek anyagában kerámia, cserépedénytöredékek, a IV. Béla korára datált városfal szintje alól.
4. A Hunyadi udvaron, a Munkásmozgalmi Múzeum ÉNy sarka közelében 9. sz. egysejtű kőház. Már a 13. sz.-ban kiiktatták. Leletanyagát egy bécsi fillér is szabatosan datálja. (Ez a házikó, amelyre már a középkorban is újabb falak nehezültek, a jelenlegi, a Szent György térről a palotába vezető új út kialakításakor végleg a föld alá került. Adatait a Budapest Régiségei 1977. évi 24/3–4. kötetében ismertettük.)
5. 75/4. korai kőépület maradványa; veremház jellegű épületmaradvány.
6. 79/1. sz. szelvényben korai kemence maradvány; korát a kemencét környező járószint III. Béla-dénára határozza meg.
7. A Magyar Nemzeti Galéria északi szárnyának Ny-i homlokzata előtt, a jelenlegi Csikós szobor talapzata táján, a 80/4. sz. lelőhely alsó rétegeiben 12–13. sz.-ra jellemző cserépedények töredékei.
8. A Hunyadi udvar Ny-i oldalán, a jelenlegi út és a Ny-i várfalak közötti szakaszon, szabatosabban a 13. és a

15. sz.-i várfalak között, a már korábban feltárt, tatárjárás előtt épített kőből épített vízvezető csatorna É-i és D-i oldalán korai, kerámiával datálható rétegek
9. a 76/3., a
10. 75/3.
11. 76/7. sz. szelvényekben és a
12. 76/1. sz. kutatóárokban: 12., esetleg 13. sz.-i építésű kőház padlószintje alól korai cserépedény töredékek.

IV. A 13. sz. derekán végbement városalapítástól a 15. sz. első felében végzett tereprendezésig

1. IV. Béla kori városfal, az É-i kortinától a mai ún. Oroszlános kapu K-i oldalkapujáig. E szakasz – amelynek majdnem minden pontját feltártuk – 186 méter hosszú, szélessége 2 méter.
   1981 évben, amikor az általunk kutatott területtől jóval északabbra, a Fehérvári rondellától K-re eső területen autóparkolót építettek s ott leletmentést végezhettünk, munkacsoportom megtalálta ennek – az egész, 13. sz.-i várfennsíkot átkaroló – legrégebbi városfalnak egy kis, alig három méteren át követhető szakaszát, egy belőle Ny felé kiugró félkör-alaprajzú bástya alapjainak maradványaival együtt. A korai városfal mérhető szélessége itt 1,8 m.
2. 75/1. a korai városfalhoz ízülő, gerendavázas, kőből épített, Ny felé kiugró négyzet-, ill. tégla alaprajzú bástya. Kora, a városfalhoz képest másodlagos; annak testéhez nemcsak habarccsal és köveivel, de a bástya s a városfal testébe illesztett gerendákkal is hozzá ízül. Alapterülete 9 x 9 méter. A kis Ny-i, gerendavázas bástya belső járószintjének egy csekély maradványát is elértük. Szintje: Af 154, 2 m.
3. 78/6 szelvényben: a IV. Béla kori korai városfalba másodlagosan bevágott ajtó küszöbe, 3,4 m. szélességben. E pontra később a 81/5. sz. szelvényt hajtottuk rá, hogy vele a hajdani kapun belül levő 13. sz.-i szintet tisztázzuk. (1982 év végén befejezetlen munka).
4. Ún. Patkótorony. Ez a már korábban, K-i oldalán Gerevich László munkája során feltárt torony – amelynek teljes feltárását csak a ráépült legújabbkori Udvarlaki Őrség épületének elbontása után végezhettük el – megállapíthatóan másodlagosan épül a IV. Béla kori városfal K-i oldalához.
   A városfalnál mélyebbre alapozták. Megállapíthattuk, hogy ezt a 13. sz.-ra datálható tornyot utóbb ismételten bővítették, a 15. sz.-ban pedig összeépült a végleges formájában akkor kialakított Szárazárok D-i kaputornyával (török nevén: a Zindánnal, vagyis börtön-toronnyal).
5. A IV. Béla kori városfal belső, K-i oldalához, a 75/1. sz. külső bástyával (a gerendavázas kis bástyával) szemben a 80/2. sz. belső torony pincéje bontakozott ki. A korai városfalhoz szorosan hozzáízül, Ny-i oldalán lépcső maradványa. Az épület D-i falán két rézsűs kialakítású bevilágító ablak töredéke. A pince K–Ny-i hosszú szikla- és kőfala 13 m, É–D-i hosszúsága 9 méter. A 15. sz. első felében, az „area magna" – vagyis a nagy várpiac kialakításakor bontották le a felette álló belső tornyot s 15. sz. első feléből eredő bontási és szemétanyaggal töltötték be. (A bevezető legalsó lépcső szintje: Af 152,6 m., a fenék: 151,6 m.) Ennek a belső toronynak közvetlen É-i szomszédja s attól egy kettős kőfal választja el: a
6. IV. számmal jelölt ún. „konzolos helyiség". E helyiségnek betöltési anyagát – annak Ny felé eső kétharmadában már 1972/73-ban feltártuk. K felé eső harmadának feltárását azonban csak 1978/79-ben, akkor végezhettük el, amikor a felette elhaladó ideiglenes utat – a jelenlegi, végleges levezető út megalkotásakor megszüntették. A lelőhelyet – amelynek rész-feltárását már 1977-ben ismertettem – Ny felé két kőkonzol kapcsolja össze a legrégebbi, IV. Béla kori városfal testével. É-i sziklába metszett oldalán mécses tartására szolgáló fülke. K-i részének feltárásakor ráakadunk az épület – feltárt – pincéjébe vezető kőlépcső fokaira s egy gotikus kő ajtókeretre, benne az ajtót tartó vaskapocs maradványával. A helyiségbe vezető kő pincelépcső legfelső foka – szerencsénkre – meghatározza az épület funkciója korának szintjét. (Af 154,68 m) A pince s a felette állt egykori épület a 13. sz.-i városfal működéséhez kapcsolódik. Betöltési anyaga – csakúgy, mint a 15. sz. első felében eltüntetett egész déli városrészé – a 15. sz. első feléből való. Legalsó rétegében, tehát a sziklapince fenekén már korábban találtunk egy Zsigmond kori kályhacsempét.
   1979-ben a pince-helyiség betöltése K-i szakaszának feltárásakor – november 2-án – innen került elő, 1,5 m. mélységből az 1974-ben feltárt gótikus szoborcsoport egyik legszebb alkotásának, a fehér Madonna-torzónak feje.[3]
   A betöltés értékes kályhacsempe-anyagot is tartalmazott, az anyag feldolgozás alatt áll.
7. A 81/12. szelvény területén egy telekhatáron K–Ny-i irányú 0,7 m. széles kőfal fut és köt be a 13. sz.-i régi városfalba. A kőanyagot habarcsba rakták. Ugyanitt – tehát a 81/12. szelvénynél egy agyagba rakott falazatú, mintegy 0,3 m. széles csatorna fut rá a várfalra. Mivel feltárása abbamaradt, e pillanatban nem dönthető el: nem korábbi-e ez a csatorna a IV. Béla korára datált városfalnál? Közelében a
8. 81/12. B. lelőhelyen a 13. sz. második feléből, tehát már a városfal megépítésénél későbbi időből származó kemence és szemétgödör, kerámialeletekkel, állatcsontokkal. (Feltárása befejezetlen.)
9. Az ún. Patkótorony K-i oldalán, a régebbi – Gerevich-féle – feltáráskor a Szárazárok D-i falán kívül is előkerült egy falcsonk; iránya, megépítésének technikája azt gyaníttatja, hogy talán ugyanolyan épület volt, mint a 80/2 jelű belső várfaltornyunk.
10. A Szent György téren a 15. sz.-i köves út alatt egy bogárhátú, apróköves útszintet tártunk fel. E bogárhátú korai útnak több szintje van. Ennek K-i oldalán
11. egy – keleten sziklába metszett, nyugati oldalán tíz méter hosszan kő falazású – nagyobb épület maradványára akadtunk. Osztófala nincs; falvastagsága 1

m. D-ről egy – kis nyíláson keresztül vele összekötött – ciszternaszerű helyiség mutatkozott. Mind a két lelőhelyről 13–14. sz.-i leletanyag – köztük kályhaszemek s egy solymászalakos padlótéga – került elő. A teljes feltárást technikai akadályok miatt nem lehetett befejezni s ma már erre remény sincs, mert a Szent György téren 1976–79-ben végrehajtott alagcsövezéssel mind ezt a torony (?) maradványt, mind pedig a hozzátartozó ciszternát feldúlták.

A nagyméretű épület Ny-i oldalán a kőfalat helyenkint téglával is kipótolták s a betöltés felső rétegeiben törökkori kerámia is akadt. Az épület úgylátszik át- és túl-élte a törökkort: pontos helyén az 1687. évi Rabatta-felmérés egy négyzetes alaprajzú nagyobb épületet tüntet fel. Eszerint ez a toronyszerű épület volt az egyetlen, még a törökkort is megélő, sőt túlélő középkori épület a palota északi erődfalának előterében.

12. Az É-i főkapu – Kolduskapu – K-i épülettoldatának részletei. A Zsigmond kori erődfal kaputornyának K felé néző, az erődfallal használatukból kikapcsolt ablakai arra mutatnak, hogy e 15. sz.-i alakítású épület helyén már egy koraibb, nagyobb méretű részben hasonló elrendezésű kőépület állt. Ennek egyes falait meghagyták s belekomponálták a Zsigmond kori kaputoronyba. A kaputoronyhoz K felől csatlakozó épületnek csupán pincéje, az abba levezető lépcső, a felső pince két kamrája maradt meg, kő ajtókeretek maradványával. Az alsó pincehelyiséget kétízben boltozták. Első födéme egy – részben máig meglévő, síma konzolokon nyugvó – síkfödém volt. Ezt utóbb gotikus vállkövekből kiinduló kőboltozatra cserélték ki. Mindkét konzol-rendszer gyámköveiből maradt in situ hírmondó.

Szintviszonyai: a Kolduskaputól É felé vezető 15. sz.-i, nagyköves út szintje. 159,3 m. Ugyanennek az útnak K-i, magasabb járdája. Af 159,89 m. A korábbi, bogárhátú út szintje: Af 158,90 m. A kaputorony K-i pincéjébe levezető lépcső küszöbe a gotikus ívű pince-ajtó küszöbénél: Af 156,57 m. – A K-i torony-toldat pincéjének feneke a sziklán: Af 155,47 m.

13. A Kolduskapuhoz vezető 15. sz.-i köves út Ny-i oldalán É felől D-nek haladva az alábbi épületek maradványai kerültek feltárásra: 77/6. korai kőház sziklába metszett pincéje. A pincéből, nyugat felől kelet felé emelkedően lépcső vezet s ennek felső küszöbe kiugrik a hajdani épület K-i homlokzata elé. A Ny-i oldalán eleddig fel nem tárt pince K-i oldalának belmérete: 2,8 m. Betöltéséből Károly Róbert–I. Lajos kori ezüstpénzek. Ezt a házat, csakúgy, mint néhány – utóbb megjelölt szomszédját – a 15. sz. első felében, a várost a palotától elválasztó nagy É-i kortina építése idején iktatták ki. Betöltésének zöme a 15. sz. első feléből való.
14. 77/7. – az előzővel D-ről szomszédos – hasonló elrendezésű kőház pincemaradványa. 6 m-es mérhető belméret. Hasonló elrendezésű – az épület homlokzatán túlmenő – pincelépcső. Feltárása Ny felé folytatandó. Betöltésének kora, mint a 13. sz. épületé.
15. 75/9. az előző két épület D-i szomszédja. Hasonló elrendezésű. Ennek az épületnek homlokzata is K-re, vagyis a koraibb, bogárhátú útra nézett. A késő gotikus, nagyköves útnak ez az épület már útjában állt; alighanem annak építésekor bontják le ezt is. Feltárását – Ny-i irányban, az akkor még működő és használt ideiglenes kocsiút miatt – nem lehetett befejezni. Feltárandó.
16. 75/5 szelvénytől az északi kortina (tehát az erőrendszer északi zárófala) testéig, 12 m. hosszan egy homlokzati, de inkább kerítésfal halad, habarcsos kőből; ez az É–D-i irányú fal beköt abba az épületmaradványba, amelyet a 15. sz. első felében az É-i kortina testébe beleépítettek.
17. Az É-i kortina testébe beépített korábbi házfalak, 4 m-es belső térrel, 81/4. sz. Betöltéséből kerül elő egy románkori oszlopfő töredék s egy reneszánsz stílű gyöngyös fülbevaló.
18. A most leírt, a 15. sz. első felében kiiktatott – s részben a kortina testébe falazóanyagként felhasznált – házmaradvány tartozéka a tőle keletre álló, 6 m. mély, átlagban 1,8 széles sziklába vágott ciszterna, amelynek a 81/2. jelet adtuk. Ebből a ciszternából kerültek elő 15. sz. eleji – 14. sz. végi – udvari ötvösműhelyből származó betűmintatáblák és fémöntésre használt kődúcok. Ezeknek feldolgozását – kérésemre – Nagy Ildikó régész végzi. (Az egyik nyomódúcot Marosi Ernő az 1974-ben feltárt gótikus szoborgaléria lovag-alakjai hiányzó fémövdíszeinek öntésére vélte alkalmasnak.)
19. Az ettől a kettős – 81/4 és 81/2. sz. – lelőhelytől D-re 6 m. széles telekosztás üres. A 80/10. számot viseli. Feltételezzük, hogy itt egy a városfal felé, Ny-Ny-i irányba vezető sikátor helyezkedett el. Felszíne szikla.
20. A 74/1., részben már feltárt ház Ny-i folytatásában a 80/5. sz. lelőhely. Felette 3 m. széles későközépkori fal helyezkedett el, K–Ny-i irányban. (Ebben a széles falmaradványban sejtettük az erődrendszer É-i főkapuja, a Kolduskapu nyugati oldaltornyának romjait. A romokat a Mélyépítő Vállalat annak idején felrobbantotta. E robbantás előtt a 80/5. sz. lelőhely feletti rétegekben helyezkedtek el csonkolt faágas motívumú késő gotikus, monumentális méretű konzoljaink.)[4]
21. 12 m. széles – az előbbi lelőhelyektől D-re eső – szikla-felmagasodás. Ennek É-i oldalán helyezkedik el a sziklába vágott 74/30. sz. pincemaradvány. Itt 1974 év augusztusában tártuk fel a hársfalevél- és sasszárny-motívumos Luxemburg-címer töredékét s azt a kettős kőkoronát, amely – együttesen –1974. évi nagy szobortorzó-leletünk szerves tartozéka.[5] Ez a – Zsigmond király dinasztiájának – címermaradványa támpontot ad a szoborgaléria Zsigmond kori datálásához.
22. A 74/3. és 74/6. sz. – 1974-ben feltárt s 1977-ben ismertetett – kőházaink nyugati toldatának feltárását a hevenyészett út említett megszüntetése tette lehetővé. E munkát végrehajtottuk s így a 74/6 sz. épület alagsorának (pincéjének) sziklábavágott nyu-

gati záródását feltártuk. Betöltési anyaga a 15. sz. első felére jellemző.

23. A 74/4. sz. lelőhely – a szobrok torzóinak lelőhelye – Ny-i zárófalát 1979-ben tártuk fel. E ponttól nyugatabbra – várakozásunkkal ellentétben – nem akadtunk épület, vagy pince nyomára. Itt már újra a sziklafelszín jelentkezett, Af. 154,5–155 m szintmagasságban, 6 m kelet-nyugati hosszban.
24. 74/10. sz. és
25. 74/11. sz. ház sziklapincéje. 15. sz. első felére tehető betöltés. A 74/10. sz. 13. sz.-i építésű kőház egyvonalban fekszik a tőle Ny-ra elhelyezkedő IV. sz. ún. „konzolos helyiséggel", a Madonna-fő lelőhelyével.
26. A 74/10. sz. kőháztól D-re 20 m-nyire terjedő területen csak annak Ny-i oldalán találtunk habarcsba rakott kő épületfal maradványokat. (76/1. sz. kutatóárok).
27. A 80/2. sz. lelőhelytől D-re 4 m-re egy kőépület maradványai kb. 6 m-es belvilággal. 1981 végén ez a házmaradvány még további feltárásra vár; alaprajza még nem mérhető.
28. Feltárásra vár a Hunyadi udvar kövezetétől a Ny-i ásatási területre levezető autóút területe. Itt ugyancsak egy 6 m – É–D-i szélességű – kőház maradványait sejtjük. (A bekötőutat 1984 év elején még használják a Mélyépítő Vállalat rakodó teherautói.)
29. A 28. pontban említett bekötőúttól (s az alatta gyanított 13. sz.-i kőháztól) D-re egy agyagba rakott kőfallal határolt pince – 74/39. – s ennek K-i oldalán a 80/3. sz. szelvényben 13–14. sz.-i kerámia, egy – egyelőre feloldatlan – pápai bulla ólompecsétjének féldarabja. Az említett – egészében még feltáratlan – 74/39. sz. pince belmérete 4 m. Ugyanezen a telken van a városfal felé lejtő – már említett – csatorna.
30. 74/8. lelőhelytől keletre a 80/9. sz. kutatóárokkal feltártunk egy korai építésű pince-helyiséget, annak küszöbkövét, agyagpadlóját; alatta 12–13. sz.-i szemétréteg. E D-i szakaszon ez az egyetlen olyan házmaradvány, amelynek K-i, homlokzati falát is eltértük. A többi házhomlokzaton rajta nyugszanak a 19. sz.-i Hauszmann-féle királyi palota épületei. K-i irányban itt is azt észleltük, amit északabbra a 77/6., 77/7., 77/9. jelzésű korai kőházainknál: a pincéből, Ny. felől K. felé felvezető lépcső legfelső foka, küszöbe itt is kiugrik a ház K-re tekintő homlokzata elé. (Ezeknek a házaknak tehát a Felvidéken máig honos homlokzati karaktere volt: a keskeny homlokzat elé ugrik ki a – hajdan nyilván védőtetővel, vagy a tető előugratásával védett – pincelépcső. Hazai példái Hollókőn.)
31. A fentitől délre eső telek határát a 80/4. sz. helységgel lehetett meghatározni. Ny-i végén helyezkedik el a IV. Béla kori városfalba másodlagosan beiktatott kapu küszöbmaradványa. A 30. és 31. pontunkban ismertetett objektumok között, a telek Ny-i végén, több szint s több szemétgödör jelentkezik; ezeknek feltárását csak később folytathatjuk; a feltárás befejezetlen.
32. A 31. pontban ismertetett lelőhelytől délebbre eső háztelek Ny-i végét már metszi a Szárazárok É-i zárófala. K-i felében a 74/23. sz. sziklapince helyezkedik el. Közelében, a
33. 80/4. és a
34. 80/1. szelvényben, illetve kutatóárokban – egyelőre még feltáratlan – korai kőházak épületfalai, átlag 6–6 méteres – É–D-i irányú – belvilágra utaló falközökkel.
35. A Szárazárok belső, É-i oldalán, a Zsigmond kori pillérek között egy korábbi kőépület maradványai zárják az árok É-i végét. Alapozása mellől – a Szárazárok mai legmélyebb pontján – Af. 146, 3 m körüli magasságban – egy 13. sz.-i jellegű cserépedény. (Ez az egykori kőház már jóval kívül esik a IV. Béla kori városfalon s annál mélyebb szinten – a mai Csikós udvar szintjének közelében – fekszik. A Csikós udvar szintje, ma: Af. 145,21 m.)

V. Anjou-kor

Feltételezésem szerint az Anjou kor a déli királyi palota megépítésének kora.[6] Természetes az, hogy a déli királyi palota, az Istvánvár s a „Haragos István tornya", 14. sz.-i megépítése, a rezidenciának Visegrádról s a buda-városi Magna curia Regis-ből, német nevén: a Kammerhofból való végleges átköltözése[7] szükségképpen hatást gyakorolt a Vár D-i lakónegyedének sorsára is.

Régészeti adataink – az újabb ásatások során világossá vált felismeréseink –, azt mutatják: I. Károly – az Istvánvár, tehát a D-i palota magjának – megépítésekor a Vár legdélibb polgári házait tüntette el s építőmesterei azok helyén alakították ki a rezidenciát, az attól É-ra eső két Szárazárkot s az Anjou palota É-i előterét, az Anjou-kori várpiacot.

Amikor azután Zsigmond erőteljes palotabővítései megindulnak: újabb városrészt szakít le a városról s a palota-térség határát, É felé mintegy kétszáz méterrel északabbra tolja.

A D-i hegyfennsík – a palota területe – egy D-i irányában tűhegyesen elkeskenyedő hegyfennsík. Erre ül az Anjouk rezidenciája. Zsigmond – aki a Friss palota és a Csonkatorony építésével megszünteti az Anjou-rezidencia várpiacát – részben hegyoldali toldatokkal (ún. „Lovagterem", altemplom, Tárnokház) bővít, részben pedig É felé – a város terhére – terjeszkedik, s itt északon, egy polgári lakónegyed megszüntetésével alakíttatja ki az új, nagy várpiacot. Ezt a bővítést azonban – s ezt a felismerést az újabb ásatási eredményeknek köszönhetjük – már az Anjouk korában megkezdték: a mai Ny-i belső várfal belső, belső-támpillérekkel megerősített várfala még Anjou kori építmény. Tehát a későbbi É-i nagy várpiac területét – legalábbis az általunk megkutatott Ny-i területen – már az Anjou kor végén új várfalakkal veszik körül. S teszik ezt akkor is, ha ott – tehát a későbbi, Zsigmond-féle nagy várpiac területén – ekkor még állnak a polgárházak s azokban még polgári lakosság lakik.

De nézzük e kor újabban feltárt építészeti maradványait s leletanyagát.

1. Várfalak.
A nagy Szárazárok D-i fala már az Anjou-korban elválasztja a királyi palotát a várostól. A Ny felé futó – a Csikós udvart is átszelő – Ny–K-i irányú – alsó kortinában, a Csikós udvaron helyezkedik el az ún. Arányi kapu, a Hunyadi udvar felső szintjén pedig – megállapítható módon – szintén egy várkapu nyílt észak felé. (A Csikós udvaron elhelyezkedő ún. Arányi kapuról – amelyet egészében újra feltártunk – megemlíthetjük, hogy annak ÉK-i előterében egy – valószínűleg a törökkorban emelt – féltorony-szerű, a felső várfalakhoz tapadó épület állt. Ezt az épületet jól jelzik a 17. sz. végi helyszínrajzok, sőt a 18–19. sz.-i felmérésekből az tűnik ki: ezt a Csikós udvar szintjére alapozott törökkori féltornyot még a 18. sz.-ban épített ún. Stöckelgebäude épületébe is beleépítették. Maradványait a 19. sz.-ban, az Ybl-féle építkezések idején bontották le. Alapfalai azonban ma is belelógnak az Arányi-kapu É-i előterébe.)

Az Arányi kaput, s az azt inkorporáló, a Csikós udvar szintjén állt Ny–K-i irányú kortinát a múlt század hatvan-hetvenes éveiben a tudós dr Arányi Lajos orvos írta le: megemlíti, hogy a kapu felett középkori címertöredék volt s a kapu É-i előterében szintén szárazárok – vagy legalábbis egy farkasverem – volt.

E szakasz első mondatában esik szó egy – a felső, Hunyadi udvaron elhelyezkedett – É felé nyíló kaputoronyról. Az Udvarlaki Őrség épületének lebontása után nyílt módunk az ún. Patkótorony Ny-i részeinek tisztázására. Itt világossá vált: a 13. sz.-i városfalhoz ízülő ún. Patkótornyot Ny felé folyamatosan bővítették s Ny-i részén, a Szárazárok Ny-i szakaszának középterében, valószínűleg Anjou-kori előzmények után itt építették fel azt a felvonóhídra tekintő Zsigmond kori kaputornyot, amelyet utóbb a török részben őrtoronynak, részben pedig börtönnek használt. Utóbbi okból nevezték a törökök Zindánnak ezt a kaputonyot.

2. A Csikós udvarra támaszkodó támpilléres Ny-i felső várfalnak az Arányi kaputól s az azt befoglaló Ny–K-i irányú kortinától D-re eső szakasza már az Anjouk korában felépült. A Csikós udvart Ny–K-i irányban derékba metsző – s alapfalaiban megtalált – kortina, az Arányi-kapu (helye) s a felső Ny-ra néző várfalaknak ez a szakasza egykorú: építésük kora megelőzi Zsigmond nagy építkezéseinek idejét. Mind a kortinán, mind ezen a falszakaszon megjelennek a nagy, rusztikus kváderekkel kialakított támpillérek.
3. A feltárt Szárazárok (Ny-i vége) s az Ybl-szárny (a leendő Széchényi könyvtár-épület) közötti szakaszon a Zsigmond-kori (részben Anjou-kori) nagy támpilléres Ny-i várfal és a korábbi, IV. Béla kori városfal között egy harmadik, eltérő tengelyű, É–D irányú várfalat is feltártunk. Ennek a – nyilvánvalóan az Anjou korból eredő – várfalnak északabbi szakaszát a Zsigmond kori Szárazárok továbbalakításakor elbontják, de nyomon követetjük ezt az Anjou kori várfalat északabbra, mint a Zsigmond kori nyugati-felső várfal legbelső rétegét. Ennek részlete az a belső-támpilléres falszakasz is, amelyet a Hunyadi udvart lezáró Zsigmond kori felső várfalban végig, fel az É-i kortináig követhettünk. Ezt az Anjou kori várfalat, mint azt már korábbi publikációmban közöltem, szabályos ritmusban belső támpillérek s árkádok tagolták. (Ezeknek nyomait megsemmisítették akkor, amikor statikai okokból az egész felső nyugati várfalat belülről, tehát K felől, le a Csikós udvar szintjéig egy 2 m vastag betonköpennyel szilárdították meg.)
4. A Szárazárok és az Ybl szárny közötti szakaszon a felső, Ny-i, támpilléres várfal belső K-i síkja vakolt. Vakolt azonban a 3. pontunkban leírt Anjou kori várfal külső, Ny-i fala is. Ez arra mutat: ebben a háromszög alakban szűkülő térségben valaha egy, vagy több terem, vagy egy belső kisudvar, egy zwinger helyezkedett el. Meglehet, hogy az a kapu, amelyet – mint már említettem – a IV. Béla kori városfal D-i szakaszának testébe másodlagosan iktattak bele, ebbe a kis várfal-közbe vezetett.

Ez a kérdés azonban tisztázatlan. Mivel a Szárazároktól D-re eső terület – egészen az Ybl szárny nyakáig – feltáratlan, talán, az 1983/84. évben esedékes feltárástól várhatjuk az e kérdésre adandó választ.
5. Egyes pincék betöltési anyagában – így pl. a 74/3., 74/6., 77/6 és 77/7 házmaradványokban – Károly Róbert s Nagy Lajos kori pénzek datálják a feltöltést. Itt Anjou kori átépítéseket, a kőházak Anjou kori átépítéseit sejthetjük. A 74/6. – Nagy Lajos dénárával datált – ház sarkából került elő egyik legjelentősebb leletünk, egy mázatlan, gotikus cserépkályha összeomlott anyaga. (Utóbbit Szebényi Judit restaurátor rekonstruálta.)
Korábbi – 1977-ben megjelent – ásatási beszámolómban emlékeztem meg arról, mind az 1974-ben talált gótikus torzók lelőhelyén, a 74/4. sz. ház-udvaron, mindpedig az ahhoz csatlakozó 5,5 méter mély ciszternában is jelentkeztek Anjou kori – tehát I. Károly, I. Lajos és Mária királynő korából való – pénzek s velük együtt bőséges Anjou kori leletsorok.[8]

VI. Zsigmond kor

1. A 15. sz. első felének vitathatatan építménye az a hatalmas, 2,5 – 3 m. változó szélességű várfal, amely a Ny-i vároldal török elnevezésű, de ugyancsak Zsigmond kori ún. Karakas pasa-tornyától a Szent György teret s a Hunyadi udvart átszelve kb. a K-i vároldal Turulmadár szobráig terjed. Ezt a várfalat – amely a palota tartományát a budai polgárvárostól választotta el – középterében, a mai Munkásmozgalmi Múzeum ÉNy-i sarka előtt – egy hatalmas kaputorony (s annak K-i és Ny-i toldata) tagolta. Ezt a kaput nevezi a törökkor „Kolduskapunak". Egy, járdával is tagolt, hatalmas kövekkel fedett út vezetett hozzá. Az utat 15. sz.-i építésű, földalatti cserép vízvezető-csövekből alkotott vízvezeték kísérte. A vízvezeték a díszesen kövezett út Ny-i oldalán jelentkezett.

A főkapu tornyának K-i oldalépülete – alapfalaiban, pincéjében – megmaradt. (Ny-i tornyának

maradványait a talajszintsüllyesztést végző Mélyépítő Vállalat munkagépei, majd fel-robbantásai irmagjáig elpusztították, – tiltakozásunk ellenére).

A pincébe – alkalmasint a királyi borospincébe – a mai Szent György térről boltozott lépcső vezetett le. A pincének két szintje volt. A lépcső metszi mindkettőt s az alsó szintre vezet. A felső szinten – mind K, mind Ny felé – egy-egy terem helyezkedett el. Kőkeretes gotikus ajtóik rongáltan nyomokban megmaradtak. Épebb az a gótikus kőívű ajtó, amely a pince mélyebb szintjére vezet. Ide kőlépcsők vezetnek le.

Az Országos Műemlékfelügyelőség – amely 1984-re jelezte azt, hogy romparkunk helyreállítását megkezdi –, ennek az É-i főkapunak s tartozékainak restaurálásával kezdi meg évekre szóló munkáját.

2. A Csikós udvart s a Hunyadi udvart elválasztó felső Ny-i várfal – amelynek belső magját még az Anjouk építették – Zsigmond király építőmestereinek alkotása. A máig álló, 8–11 méter magas, átlag 2–2,5 m. vastag felső várfalat nyugat felől 17 monumentális kőpillér tagolja. Mivel sikerült azt az utat elbontanunk, amely a Csikós udvart a Hunyadi udvarral kötötte össze, s amelyet a hajdani Fedeles lovarda megközelítése végett Hauszmann Alajos aként emeltetett, hogy e felső, Ny-i várfal támpilléreit leborotváltatta, kibontásra kerültek a Ny-i felső várfal pompás támpillérei s így – mintegy 180 méter hosszan – a Vár egyik legszebb, s főként hiteles középkori térhangulatát nyújtják.

   Azt már korábban megállapíthattuk – az É-i kortina s e Ny-i várfal összeépítési, érintkezési pontjánál –: a Ny–K-i irányú, a várost a palotától elválasztó várfal másodlagos, *későbbi* ennél a már Anjou-korban megkezdett Ny-i felső várfalnál.

3. Zsigmond korában bontják le a város déli lakónegyedének azokat a szabályos telekosztásban álló házait, egy egész városnegyedet, amelyeknek jelentős részét feltártuk, s amelyeknek feltárásáról korábbi, 1977. évi közlésemben részletesen beszámoltam. Ekkor iktatják ki, szüntetik meg a IV. Béla kori városfalat is, az ahhoz kívülről s belülről csatlakozó, vele egybeépült belső tornyokkal s külső bástyákkal egyetemben.

4. Zsigmond korából való a Szárazároknak végleges kialakítása, az annak Ny-i oldalán elhelyezkedő kőhíd három pillérével egyetemben. Ekkor épül meg a – már említett – déli kaputorony, a „Zindán" is. Itt említem meg a Szárazárok két értékes, egyedülálló leletét. Egyik egy méhkas alakú, felső végén vaskampóval ellátott kő-súly, talán a Szárazárok D-i hídelemét alkotó felvonóhíd ellensúlya. Ugyanitt került elő egy címertöredék is – alkalmasint kapucímer – vörösmárványból. A cseh oroszlán s a rávésett magyar pólyák azt bizonyítják, hogy a cseh-magyar perszonálunió valamelyik időszakából, talán Zsigmond idejéből való. Innen került elő egy 14. századi keresztes, címeres szép sírkőtöredék is.

5. Itt említem meg a 74/8. és a

6. 74/39. sz. lelőhelyeket, ahonnan kisebb, a nagy gotikus galériához kapcsolható szobortöredékek is előkerültek.
   (Itt került elő az a szemétgödör is, amely részben Zsigmond kori, részben a 15. sz. végére datálható, unikális, figurális kályhacsempéket nyújtott. Zsigmond korára tesszük az egyik, kulcsos-kucsmás udvari alakot ábrázoló barna-zöldmázas csempét, míg a többi polichrom festésű figurális csempe a 15. sz. végéről, esetleg a 16. sz. elejéről való.)[8]

7. Zsigmond kori – zömmel – mindaz a leletanyag, amely az északi előudvar, a nagy várpiac kialakításához kellő betöltési anyagból származik. (L. e szakasz 3. pontját.)

VII. Mátyás és a Jagellók korából

építészeti in situ emlékekre nem akadtunk, viszont számos kőfaragásunk őrzi a késő gotikus és reneszánsz kori épületplasztika emlékét. Itt emlékezem meg arról az egyedülálló, monumentális vörösmárvány reneszánsz oszlopfőről, amelyet a XVIII. századi királyi istállók falazóanyagából emeltünk ki, s amelyet előbb az ausztriai schallaburgi, majd a Magyar Nemzeti Galéria-beli reneszánsz kiállításon mutattunk be.

VIII. Törökkori emlékek

1. A már említett, Rabatta-hagyaték 1687. évi budai helyszínrajzán „Cavallier" (bástya) névvel illetett épület DNy sarka, Ny-i homlokzatának alapfalai a mai levezető út alatt kerültek elő s kerültek elbontásra. Itt újra megemlítem: a „Cavallier" Ny-i alapfala rajta nyugodott szobraink lelőhelye – a 74/4. – *felett*, a szobrok lelőhelyét fedő épületbontási rétegben, anélkül, hogy a török épület alapfalának legmélyebb pontja is elérte volna szobraink legmagasabban fekvő rétegét.
2. A Szárazárok K-i oldalán jelentkezik, cca 15 m. hosszban egy törökkori fal, amelyet a Szárazárok s hídja, déli kaputornya megsemmisülése – vagyis az 1684. évi ostrom – után s az 1686. évi ostrom megkezdése előtt a törökök (alkalmasint Sziavus szultáni hadmérnök tervei alapján) főként középkori kövek másodlagos felhasználásával emeltek. A datálást bizonyossá az teszi, hogy mind az Auer féle börtönnaplóban, mind Evlija Cselebi leírásában, az 1660-as években a Szárazárok hídja még fungál. Megsemmisülése 1684-ben, a déli torony s a déli hídpillér leomlásával következett be. Egyébiránt a most tárgyalt törökkori fal már a híd funkcióját lehetetlenné is teszi, tehát akkor épült fel, amikor a híd- és kapurendszer már – a Naphegyre felvont ütegek ágyútüze következtében – megsemmisült.
3. Magát a Szárazárok D-i, gotikus kaputornyát, a törökkorban őrtoronynak s börtönnek használt „Zindánt" is, É-i oldalán átköpenyezte a török, téglával. Ez a fa-

lazat kapcsolódott a 2. – előző – pontunkban ismertetett falhoz.

4. Kisebb falakat emelt a török az északi kaputorony pincéiben is. Ezek egyikéből emeltük ki azt a másodlagos elhelyezésű koronás W-betűvel s a Jagelló címerrel ékesített vörösmárvány baluszterosztó töredéket, amely Mátyás reneszánsz mestereinek II. Ulászlókori budai továbbműködését bizonyítja.
5. Az Újvilág kertben, egy 19–20. századi kő víztároló, vagy parter alatt 2 m. mélységben egy törökkori, fehér vakolású épület maradványaira akadtunk. Ennek északkeleti sarka s nyugat, illetve dél felé haladó fala 6–6 m. hosszan volt követhető. Említettem: láttán Murád pasa 1650 körül emelt dzsámijának maradványára gyanítottam. A feltárás területét – minden indokolás és jelzés nélkül – 1978-ban gépi erővel váratlanul visszatemették. Feltárása folytatandó, illetve befejezendő.

Kiemelkedőbb leletek, leletcsoportok

Ismertetésem főként építészettörténeti emlékeink köré csoportosítja az 1974. óta 1982. év végéig folyamatosan végzett budavári feltárások leletanyagát.

Maga a mobil leletanyag annyira bőséges és gazdag, hogy azzal egymagában meg lehetne tölteni egy kisebb múzeumot. Mivel ásatásaink mind mostanáig folyamatosak voltak s megszakítás nélkül, télen-nyáron – éppen a sarkunkban járó helyreállítók miatt – néha erőltetett ütemben is szorgalmaztuk őket, a teljes beszámolóhoz kellő feldolgozás (restaurálás) eddig elvégezhető nem volt.

Nem került sor a törökkorból származó kínai porcelánok, a gotikus és reneszánszkori kőfaragás-anyag, a tömeges középkori idomtéglák, vagy az újkori rétegekben feltárt habán kerámia feldolgozására sem. Mindez – néhány év múlva – egy a jelenlegi, hevenyészett, előzetes jelentésnél sokkal bővebb publikációt igényel. De érdemel is.

Törekedtem arra, hogy munkám feldolgozásába, publikálásába munkatársaimat is bekapcsoljam. Így e kötetben kerül közlésre munkatársam, Boldizsár Péter munkája egyik érdekes leletünkről, egy 14. sz.-i pálinkafőző edényről. Hasonló módon remélem megvalósítani későbbi beszámolóinkat is. (Kínai porcellán-anyagunkkal Ferenczy László, egyedülálló értékű habán edényeinkkel H. Krisztinkovich Mária, a 81/2. lelőhelyen talált gotikus ötvös műhellyel Nagy Ildikó, állatcsont anyagunkkal – a közelmúltban elhunyt – Matolcsi János paleo-zoologusunk foglalkozott.)

Sor kerül majd a Duma György és Velledits Lajos által vizsgált terrakotta idomtégláink ismertetésére s a Bodor Imre által végzett numizmatikai elemzések közlésére is.

Leleteink sorából, mint kiemelkedőbbekről, említést tettem a IV. „konzolos helyiségben" feltárt Madonna-főről. Azokról a kisebb szobortöredékekről is, amelyek a 74/4. központi torzólelőhely feltárása után más ásatási területeken kerültek elő. A Madonna-fő megtalálásán kívül a 74/30. ponton lelt Luxemburg-címer és kőkorona töredék az egész gotikus szoborcsoport, a hajdani szobrászműhely működésének dátuma pontosításához segíthet közelebb.[9] A felsoroltak értékéhez csatlakoznak azok az eddig részben ismeretlen kályhacsempék is, amelyeket tömegesen tártunk fel különféle lelőhelyeinken, s az a néhány díszkályha csempe, amelyről e beszámoló Zsigmond kori szakaszának 6. pontjában tettem említést.

Feltárásra váró területek, további feladatok

1985 év végével a magam vári ásatási munkáját befejezem. A korábban magam elé tűzött célt – amelyet 1977. évi bővebb beszámolómban ismertettem – megvalósítottam.

Munkánk eredményeképpen sikerült a palota- és várostörténet néhány homályos periodizációs kérdésének megoldása.

Pl. az Árpád kori várhegyi falu-település s a városalapítást követő építkezések tekintetében; várostörténetünk eleddig mit sem tudott sem erről az Árpád kori várhegyi agrártelepülésről, Minor Pest topográfiájáról. De arról sem, hogy a IV. Béla alapította város polgári lakónegyedei a 13–14. sz.-ban lenyúltak egészen a várpalota területéig. Ezeknek a felismeréseknek archeologikumát szerencsésen egészítették ki váratlan leletek, sorukban az 1974-ben feltárt szobor-galéria megtalálása.

Munkám végeztével is számos kutatási téma marad. (Az Öntőház utcai zwingerek, a két – hajdan a Dunáig lefutó – kortina, vagy a 15. sz.-i író – Bonfini – által emlegetett, nyugati-vároldali villa marmorea feltárása.) A szűkebb 1984 évi program:

a) a felhagyott út (voltaképpen a 18. sz.-i királyi istállók/pincéi falközének) további feltárása. Pontosan tudjuk, hogy 77/6, 76/7 sz. koraközépkori házaink pincéi erre a területre nyúlnak át.
b) a 80/2 és 81/4 közötti lelőhelyek közé eső, átmeneti teher-autó áthajtó út megszüntetése s e terület feltárása. Gyanítjuk, hogy itt egy vagy két 13. századi kőház maradványai helyezkednek el.
c) Feltárásra vár a Szárazároktól D-re eső terület, egészen az Ybl-szárnyig. Ennek lehetősége szükségképpen megnyílik akkor, ha a felső-nyugati várfal megerősítési munkáit – belső betontámaszának megalkotását – a Mélyépítő Vállalat 1983/84. évben elvégzi.
d) A Czagány István által tervezett középkori rompark építése előtt újból fel kell tárni a IV. Béla kori városfal – 1972 óta folyamatosan kiásott – szakaszait, amelyeket a felső-nyugati várfal belső betonozása miatt a Mélyépítő Vállalat vissza temetett.
e) A Csikós udvaron az Arányi kapu – É felé tekintő – árkának, a kaput befoglaló Ny–K-i irányú falnak feltárása, a kapu É-i előterébe belelógó törökkori épület alapjainak kiásása.

E feladatoknak – 1984 év végére elérhető – megvalósításával a Hunyadi és Csikós udvaron végezhető feladatok lezárulnak.

Későbbi tennivaló a Szent György tér Ny-i és É-i oldalának feltárása. Itt, az egykori királyi istállók s a hajdani Habsburg József palota helyén – tudjuk – egy egész középkori városrész helyezkedett el; a 14. sz. derekáig itt volt Buda első Zsidónegyede és zsinagógája is,[10] a Szent György tér északabbi pontjain (elég, ha megnézzük az 1687. év januárjában papírra vetett Rabatta-féle helyszínrajzot, Joseph de Haüy művét), az 1410 körül épített Szent Zsigmond prépostság s annak melléképületei rejtőznek.

Ezeknek a munkáknak végrehajtása azonban már messze kívülesik a magam elé tűzött feladaton.

Rövidítések

ActaHistArt	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő
BpR	Budapest Régiségei
MűvÉrt	Művészettörténeti Értesítő
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
Zolnay 1976. 218–233.	*Zolnay L.:* A cseh Luxemburg-ház kőcímere és kőkorona töredék a budavári újabb ásatás leletei között. MűvÉrt (1976)

Jegyzet

1. *Zolnay L.:* Az 1967–75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. BpR 24/3–4. (1977) 5–152. – *Zolnay L.–Szakál E.:* A budavári gótikus szoborlelet. Budapest 1976. – *Zolnay L.:* Der gotische Skulpturenfund von 1974 in der Burg von Buda. ActaHistArt 22 (1976) 173–331. – *L. Zolnay:* Les statues gothiques trouvées au Chateau de Buda. Revue de l'Art Párizs, No. 36. (1977) 46–56 – Zolnay 1976. 218–233. – *Zolnay L.:* Az elátkozott Buda – Buda aranykora. Budapest 1982. – *Zolnay L.:* A budai gótikus szoborgaléria színei. Művészet 20 (1979) 10. sz. 24–25.
2. *Marosiné Soós Á.:* A budai várpalota újabb ásatásának bronzkori leletanyagáról. BpR 24/3–4. (1977) 167–172.
3. *Zolnay L.:* A budai fehér Madonna. Budapest 18 (1980) 2. sz. 34–36.
4. *Zolnay L.:* Csonkolt faágas motívumok késő gótikus épületplasztikánkban. MűvÉrt 29 (1980) 117–130.
5. *Zolnay* 1976. 218–233.
6. *Zolnay L.:* Ásatások a budai I. Táncsics Mihály utca 9. területén. (A XIII–XIV. századi királyi rezidencia kérdéséhez) ArchÉrt 94 (1967) 39–47, ArchÉrt 95 (1968) 40–60.
7. *Zolnay L.:* Opus Castri Budensis. A XIII. századi budai vár kialakulása. TBM 15 (1963) 43–108.
8. *Zolnay L.:* Egészen a szüztalajig 3. A fűtés és világítás emlékei. Budapest 20 (1982) 2. sz. 35–37.
9. Az 1974-ben – s azóta is – feltárt budai gótikus szoboranyag új, teljesebb feldolgozása: *Marosi E. – Zolnay L.:* A budai gótikus szoborcsoport. Budapest 1984. (Sajtó alatt)
10. *Zolnay L.:* Buda középkori zsidósága. Budapest 1968. 13–21.

Záradékul köszönet illeti munkatársaimat. Kuczogi Zsuzsannát és Héjjas Pált, felméréseink, rétegrajzaink készítőit, Major Jánost és Boldizsár Pétert leleteink rajzainak készítőjét, Bakos Ágnes, Bakos Margit, Schopper Tibor, Szemenyei Tivadar, Tihanyi Bence fotóművészeket, feltárásaink fényképészeit, néhai Tóthfalusi Lászlóné főrestaurátort, Virág Lajosnét, Szebényi Juditot, Koltai Orsolyát, Hunyady Ágnest kerámia-, üveg-, porcelán-leleteink restaurátorait, Radnay Lórándot, Rácz Józsefet gótikus és reneszánsz-kori kőfaragásaink rajzi szerkesztőit s megrajzolóit, Marosiné Soós Ágnes régészt – anyagunk egyes csoportjainak feldolgozóit –, Bodor Imre numizmatikust, éremleleteink meghatározóját, Osgyáni Vilmos szobrászművész-restaurátort, aki (Szakál Ernő torzókiegészítéseit folytatva) 1979-ben megtalált szép Madonna-fejünket annak korábban megtalált – Szakál Ernő restaurálta – törzséhez 1980-ban hozzáillesztette. Köszönet illeti fémleleteink restaurátorait, Bencsik Lászlót és Simon Sándort.

Köszönet illeti régebbi munkatársamat, Tóth Attilát is, aki öntevékeny kezdeményezésével, a kivitelező vállalat segítségével 1981-ben, a Fehérvári rondellától keletre eső munkaterületen megtalálta a IV. Béla kori várfal egyik szakaszát. A 75/18. sz. – tizenkét méter mélységben elhelyezkedő barlangpince nehéz és veszélyes feltárásában részt vett, Krach Ernő főrestaurátor s Liptai Ervin egyet. hallgató vezetésével egy nagy s felettébb fáradságos munkát végző önkéntes barlangkutató csoportnak tíz tagja.

Megemlítem: 1973-ban, majd 1977-ben mi hívtuk fel a figyelmet a Szent Zsigmond várkápolna alatt elhelyezkedő Nádori kripta feldúlására, s helyreállításának mun-

káiban néhányan részt vettünk. (Erről l. *Hunyady K.* alezredes: A sírkápolna titka I–II. Igaz Szó, a Magyar Néphadsereg Politikai Magazinja, 1978. évf. 16. és 17. sz. – *Kiss K.*: Nádorok kriptája. Magyar Nemzet, 1978. nov. 18. sz. 10. lap. – A kripta tetemeiről terjesztett áltudományos találgatások cáfolata: *Szőts I.*: Az utolsó levél (István nádor „megöletése") História, 1980. II. évf. 2. szám, 13–15. lap.)

LÁSZLÓ ZOLNAY

VORLÄUFIGER BERICHT ÜBER DIE AN DER S-SEITE DER BURG VON BUDA IN DEN JAHREN 1975/81 DURCHGEFÜHRTEN ERSCHLIESSUNGEN

Im Laufe der auf dem Szent György tér, auf dem Areal des Hunyadi-Hofes, des Csikós-Hofes, des Trocken-Grabens und des Újvilág-Gartens von 1975 bis 1981 ununterbrochen durchgeführten Ausgrabungen kann ein reichhaltiges architektonisches und gegenständliches Fundmaterial aus *sechs* historischen Perioden ans Tageslicht. (Über die in den Jahren 1967 bis 1975 durchgeführten Ausgrabungen siehe Bud Rég 24/3–4/1977.)

1. In den angeführten Gebieten erscheinen linear mehrere Perioden der Bronzezeit.
2. Im Hunyadi-Hof kommt eine kleine spätkeltisch-römische Fundgruppe zum Vorschein.
3. Ähnlich der Siedlung aus der Bronzezeit ist eine Agrarsiedlung aus dem 11.–12. Jh. – Minor Pest – nachweisbar, die durch den sich auch auf das rechte Donauufer erstreckenden Angriff der Mongolen is Jahre 1242 vernichtet wurde.
4. Weitere Überreste eines Steinhauses und Kellers aus dem 13. Jh. schliessen sich den bis 1974 bereits freigelegten Ruinen des südlichen Wohnviertels der nach dem Mongoleneinfall gegründeten Bürgerstadt in Buda an. Der Abbruch der bauten dieses südlichen zivilen Wohnviertertels vollzog sich in der ersten Hälfte des 15. Jh. Damals wurde der nördliche Vorhof aufgeschüttet und der grosse Burgmarkt des Palastes ausgestaltet.
5. Auf einer Gesamtlänge von 186 m erschlossen wir die älteste, Mitte des 13. Jh., nach dem Mongoleneinfall erbaute Burgmauer der Stadt Buda. (Weiter nördlich fanden wir 1981 an der O-Seite des Fehérvári-Rondells einen 4 m langen Abschnitt dieser Stadtmauer mit Überresten einer von dieser nach W vorspringenden Halbkreisbastei.) Auf dem Areal des Hunyadi-Hofes schlossen sich dieser älteren Stadtmauer zwei unterkellerte innere Türme und zwei nach W gerichtete äussere Basteien an (die wir vollständig freilegten). Die Stadtmauer aus dem 13. Jh. und die dazu gehörenden Gebäude wurden ebenfalls gelegentlich der Ausgestaltung des grossen Burgmarktes in der ersten Hälfte des 15. Jh. abgetragen.
6. Unseren Beobachtungen gemäss wurde mit dem Bau der oberen Burgmauern, die den Hunyadi-Hof im W abschliessen, schon zur Zeit der Anjous begonnen. Damals war die Grenze des inneren Palastgebietes gegen N der Trocken-Graben mit der dazugehörigen – im Csikós-Hof in ost-westlicher Richtung befindlichen – grossen Kurtine.
7. Zur Zeit Sigismunds wurden die (ausgegrabene) Steinbrücke des Trocken-Grabens, die neuere Umfreidigung und das Stützpfeilersystem der westlichen Burgmauer aus der Anjou-Zeit ausgestaltet. Gelegentlich der Gestaltung des grossen Burgmarktes wurde die – in west-östlicher Richtung verlaufende – Abschlussmauer auf die westliche Burgmauer gebaut: Diese Kurtine trennt das Gebiet des Palastes von der Stadt. Sigismund schob damals die Grenze des Palastareals – zu Lasten der Stadt – um etwa 200 m weiter nach N.

   Aus der Zeit Sigismunds stammt auch das Hauptportal der nördlichen Abschlussmauer, die die Stadt von dem Palast trennt, ferner die beiden Seitentürme des Tors und die von N her zum Haupttor führende gepflasterte Strasse sowie die Wasserleitung mit Tonrohren.
8. Auf dem Gebiet des Újvilág-Gartens wurde mit der Erschliessung eines Steingebäudes aus der Türkenzeit begonnen. Auch auf der O-Seite des Trocken-Grabens wurde eine Schutzmauer aus der Türkenzeit freigelegt, diese Mauer wurde nach Beschädigung der Brücke anlässlich der Belagerung im Jahre 1684 erbaut.

Die Aufarbeitung des gegensländlichen Fundmaterials von vielen hundert Stücken ist im Gange.

Bedeutendere Kleinfunde

Seit der Freilegung des grossen gotischen Skulpturenfundes im Februar bis April 1974 kamen an weiteren *drei* Fundstellen Bruchstücke, die zu der gotischen Torsogruppe gehören, ans Tageslicht. So ein Luxemburg-Wappen und Fragmente einer Doppelkrone aus Stein. 1979 fanden wir im Keller eines zur inneren Stadtmauer gehörenden Turmes aus dem 13. Jh. den Kopf der 1974 geborgenen Madonnenstatue, süd-östlich von hier kamen weitere zur Torsogruppe gehörende Bruchstücke zum Vorschein.

Bedeutende, bisher einmalige, einfarbige und polychrome, figurale Ofenkacheln fanden wir an der O-Seite des Hunyadi-Hofes (vor der Nationalgalerie), vor der nördlichen Abschlussmauer bargen wir aus der Auffüllung einer Zisterne Arbeitsstücke eines Hofgoldschmiedes aus dem 15. Jh., und zwar Buchstaben- und Gussmodelle.

Abbildungen

Abb. 1. Grundriss der auf des westlichen Vorplatz des Budavárer Palastes in den Jahren 1967 bis 1981 durchgeführten Ausgrabungen (Vermessung: Pál Héjjas und Zsuzsanna Kuczogi, Zeichnung: Zsuzsanna Kuczogi).

Abb. 2. Madonnenkopf (Inv.-Nr. 75.30.1.), 1979 gefunden.

Abb. 3. Madonnenkopf.

Abb. 4. Zusammengesetzte Madonnenstatue.

Képjegyzék

1. kép A budavári palota É-i előterében végzett feltárások helyszínrajza 1967–81. (Héjjas Pál és Kuczogi Zsuzsanna felmérése, Kuczogi Zsuzsanna rajza)

2. kép Madonna feje (Ltsz.: 75.30.1.; 1979. évi lelet)

3. kép Madonna feje

4. kép Az összeállított Madonna szobor

1. kép jelmagyarázata sorszám szerint:

1. 78/4.
2. 75/20.
3. 75/19.
4. 75/15.
5. 75/16.
6. 75/11.
7. 75/17.
8. 78/3.
9. 77/5.
10. 77/6.
11. 77/7.
12. 78/1.
13. 80/7.
14. 75/9.
15. 78/5.
16. 77/8.
17. 77/1.
18. 75/8.
19. 75/10.
20. 75/18.
21. 78/2.
22. 77/4.
23. 77/2.
24. 77/3.
25. 75/6.
26. 80/8.
27. 75/12.
28. 75/13.
29. 75/14.
30. IX.
31. 74/32.
32. 81/7.
33. 81/12.
34. 81/10.
35. 81/9.
36. 81/8.
37. 81/4.
38. 80/10.
39. 80/5.
40. 74/1.
41. 77/30.
42. X.
43. VIII.
44. 74/15.
45. XVII.
46. 80/6.
47. 79/10.
48. 79/7.
49. 74/6.
50. 74/3.
51. 74/2.
52. 74/4.
53. XII.
54. 74/14.
55. 74/10.
56. 74/16.
57. 74/12.
58. 74/11.
59. 74/13.
60. 74/43.
61. 74/43.
62. 74/47.
63. 74/20.
64. 74/19.
65. 74/41.
66. 76/1.
67. 74/45.
68. 74/21.
69. 74/22.
70. 74/39.
71. 74/8.
72. 80/3.
73. 80/9.
74. 74/38.
75. 74/24.
76. 74/23.
77. 80/4.
78. 80/1.
79. 74/40.
80. 74/44.
81. 74/18.
82. 74/9.
83. I.
84. 1972/A.
85. 76/2.
86. 1972/B.
87. II.
88. XIII.
89. 76/7.
90. 76/3.
91. 76/4.
92. III.
93. 75/3.
94. VII.
95. 75/6.
96. V.
97. VI.
98. 81/6.
99. 75/4.
100. 79/2.
101. IV.
102. 80/2.
103. 79/8.
104. XV.
105. 76/6.
106. 75/1.
107. XIV.
108. 75/2.
109. 79/3.
110. 81/12.
111. 81/11.
112. 81/1.
113. 81/3.
114. 80/11.
115. 78/6.
116. 78/9.
117. XVII.
118. XVII/b.
119. XVII/c.
120. XVII/d.
121. 73/3.
122. 78/7.
123. 78/8.
124. 79/1.
125. 79/12.
126. 78/11.
127. 79/6.
128. 79/4.
129. 79/2.

1. kép jelmagyarázata ásatási évek szerint:

1977

77/1 17
77/2 23
77/3 24
77/4 22
77/5 9
77/6 10
77/7 11
77/8 16
77/30 41

1978

78/1 12
78/2 21
78/3 8
78/4 1
78/5 15
78/6 115
78/7 122
78/8 123
78/9 116
78/11. 126

1979

79/1 124
79/2 129
79/3 109
79/4 128
79/6 127
79/7 48
79/8 103
79/9 100
79/10 47
79/12 125

1980

80/1 78
80/2 102
80/3 72
80/4 77
80/5 39
80/6 46
80/7 13
80/8 26
80/9 73
80/10 38
80/11 114

1981

81/1 112
81/3 113
81/4 37
81/6 98
81/7 32
81/8 36
81/9 35
81/10 34
81/11 111
81/12 110, 33

1. kép jelmagyarázata lelőhelyek szerint:

1972

I 83
II 87
III 92
IV 101
V 96
VI 97
VII 94
VIII 43
IX 30
X 42
XII 53
XIII 88
XIV 107
XV 104
XVII 45, 117
XVII/B 118
XVII/C 119
XVII/D 120
1972/a 84
1972/B 86

1973

73/3 121

1974

74/1 40
74/2 51
74/3 50
74/4 52
74/6 49
74/8 71
74/9 82
74/10 55
74/11 58
74/12 57
74/13 59
74/14 54
74/15 44
74/16 56
74/18 81
74/19 64
74/20 63
74/24 68
74/22 69
74/23 76
74/24 75
74/32 31
74/38 74
74/39 70
74/40 79
74/41 65
74/42 61
74/43 60
74/44 80
74/45 67
74/47 62

1975

75/1 106
75/2 108
75/3 93
75/4 99
75/6 25, 95
75/8 18
75/9 14
75/10 19
75/11 6
75/12 27
75/13 28
75/14 29
75/15 4
75/16 5
75/17 7
75/18 20
75/19 3
75/20 2

1976

76/1 66
76/2 85
76/3 90
76/4 91
76/6 105
76/7 89

1

2

3

4

BOLDIZSÁR PÉTER

EGY 14. SZÁZADI DESZTILLÁLÓ KÉSZÜLÉK A KIRÁLYI PALOTA ÉSZAKI ELŐUDVARÁN FOLYÓ ÁSATÁSOK ANYAGÁBÓL

A budavári királyi palota északi előudvarának Zolnay László által vezetett feltárásán 1978-ban a 6. számú szelvényben egy szürke kerámiából készült zöld ólommázzal bevont desztilláló készülék töredékei kerültek elő. A töredékek egy magas, kúpalakú fedőhöz tartoznak, amelynek pereme a belső olalon visszahajtva vályút alkot. A kúppalást belső oldalán lecsapódó folyadékot e vályú gyűjtötte össze és egy lejtős kifolyócsővel vezette ki a külső oldalon. A fedőt teljes egészében összeállítani nem lehetett. Magassága a palást külső oldalán bekarcolt vonaldíszek távolságai alapján, több töredék segítségével rekonstruálható volt, a belső vályú és a kifolyócső indítása szerencsére megmaradt, így a fedő analógiák alapján kiegészíthető volt.[1] (1. kép)

Az 1978/6. számú szelvény, amelyben a desztilláló töredékei előkerültek, a 13. sz. közepén épült első budai városfal egy szakaszát tárta fel (2. kép). Az 1972-óta folyó ásatás a városfalnak és a városrész egy utcasorának több mint százméteres szakaszát kutatta. A korai városfal a hegy természetes fennsíkjának peremét követi. Alapozását egy őskori leletekkel meghatározható humuszréteg felszínére építették, ekkor a hegyplató és a lejtő irányába egyaránt vékony, köves habarcsos építési réteg került a felszínre. A 14. sz. folyamán, amikor a városfal elvesztette eredeti védelmi funkcióját, belső oldalához házfalakat építettek hozzá és a falon keresztül átjárót törtek. Az átjáró küszöbkövéig törmeléket terítettek el a városfal külső oldalán. A korai városfal védelmi jelentőségének csökkenését és a külső oldal feltöltését nagyon valószínűen egy, a koraitól 6–8 méterre Ny-ra felépülő újabb fal keletkezése idézte elő. A két fal közötti zwinger feltöltésében többszöri rétegződés és járószint figyelhető meg. A 15. sz. elején a külső fal átépítése és a Szárazárok védműveinek építésekor a belső várfalat elbontották a hozzáépített házakkal együtt és az eddiginél jóval magasabban alakították ki a járószintet. A 78/6. számú szelvény K–ny-i irányú metszetrajzán ezek a változások jól megfigyelhetők (3, 4. kép). A 4. számú 14. sz.-i réteg járószintje alól kerültek elő a lepárlóedény töredékei. Kísérő leletei a rétegben 13. sz.-i cseréptöredékek voltak.

A hazai középkori kerámiaanyagban csak két párhuzamát találtuk töredékeinknek. Budán a királyi palota régebbi ásatási anyagában 78.8.1 lt. számon fordul elő egy szintén zöld ólommázas töredék (5. kép 4). Sopronban az Előkapu feltárásánál 13–14. sz.-i leletkörnyezetben került elő egy budaihoz hasonló fedő csúcstöredéke (5. kép 3). Jól iszapolt szürke anyaga és zöld ólommáza alapján osztrák importként írják le,[2] ami a hasonló készítésű budai fedő esetében is nagyon valószínű.

E fedőtípus nyugat-európai régészeti előfordulásait Stephen Moorhouse és Frank Greendway gyűjtötte össze.[3] A budaihoz formára igen hasonló darabot közölnek Nuneaton-i (Warwickshire) lelőhelyről, a 15. sz. közepére datálva (5. kép, 2.). Ezen a lelőhelyen előkerült az a lapos kerámia tégely is, amelyre a fedő ráilleszkedik. Két további angliai darab mutat hasonlóságot a budai fedővel, a nottinghami, mázatlan, datálatlan (5. kép,5.) és a hailesi apátság (Glostershire) ásatásán lelt darab, kívül sötétbarna mázza, 1550 – 1650 közé keltezve (5. kép, 6.). Hasonló lelet került elő még Hollandiában, az Utrecht melletti Mariendaelben. Két helyen a fedőkhöz tartozó lapos tégelyekben pénzeket találtak, a stuttgarti múzeum darabját a pénzek 1428-ra, a hardfordit 1503-ra datálják. A fedőtípus használata az újkorig követhető, 17. sz.-i anyagban került elő a londoni Fenchurch street lelőhelyen (6. kép, 1.), holland telepesek anyagában, az USA Virgínia államában levő Martins Hundred, az indiánok által a 17. században leromlolt település feltárásakor (6. kép, 2.).

A fedők használati célját illetően többféle lehetőség kínálkozik. A pénzleletes előfordulások alapján az angol kutatók feltételezik, hogy alkimisták használták ezeket az edényeket fémvizsgálatokra. Alátámasztani látszik ezt Georgius Agricola „De re metallica" című művének higanylepárlást bemutató metszete (7. kép), amelyen hasonló edények egész sora szerepel,[4] csakúgy mint id. Pieter Brueghel alkimista műhelyt ábrázoló képén[5] (8. kép). Az egész középkor folyamán közismert és alkalmazott ötvöseljárás, az úgynevezett tűziaranyozás, amelynek folyamán aranypor és higany keverékét hordják fel fémtárgyak felületére, majd a tárgyat hevítve a higanyt elpárologtatják. Valószínű, hogy az ötvösök törekedtek az elpárolgó és az arannyal vetekvő értékű higany visszanyerésére, amire készülékünk kiválóan alkalmas.

Az esetleges ötvös használat nyomainak felderítése okából a budai darabok vizsgálatára felkértük a Központi Fizikai Kutató Intézet röntgenfluorescenciás vizsgálatokkal foglalkozó csoportját.[6] A vizsgálat eredményeit a berendezés grafikonvonalakkal írja fel. A fémes anyagok tartományában, ahol az esetleges higanyt és az aranyat kellett volna jelölni, csak a máz magas ólomtartalmát jelölve szökik magasra a grafikon. Nagyon valószínű tehát, hogy nem ötvösök használták darabjainkat.

A felhasználás egyéb lehetőségei közül legelképzelhetőbb példát egy Zsigmond-kori gyógyszerlepárló ábrázolás adja, amelyen a miénkhez hasonló fedők zárják egy üst kivezetőnyílásait[7] (9. kép). Ez az üst az életelixir, az „aqua vitae", mai fogalmaink szerint a szesz lepárlására szolgált. Hieronimus Brunschwygk 1500-ban megjelent könyve a gyógynövénylepárlás több kiváló ábrázolását közli a miénkhez hasonló eszközökkel[8] (10–11. kép). A gyógynövénylepárlás nagyon elterjedt a középkor folyamán, a szerzetesi gyógyászaton kívül a szalernói orvosi iskola terjeszti keleti, főként arab tapasztalatokon

nyugvó ismereteit. Európa-szerte közismert verses gyűjteményei az ún. Regimen Sanitatis Salerni-k formájában. A legvalószínűbb, hogy a mi darabunk is gyógyászati célokat szolgált, de az sem kizárt, hogy a 14. század budai szőlőművesei az egyszerű pálinkafőzés céljából szerezték be az alkalmatosságot.

Úgy gondolom, az ország ásatási anyagaiban több helyen felbukkanhat a leírt fedőtípus. Azért tartottuk fontosnak a budai edény közlését, hogy a töredékeiben nehezen felismerhető és meghatározható darabok azonosítását segítsük.

Rövidítések

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
MedArch	Medieeval Archeology

Jegyzet

1. Ezt a munkát Szebényi Judit restaurátor végezte el.
2. *J. Gömöri:* Die Erforschung der Burg der Gespanschaft von Sopron und ihrer Umgebung in den Jahren 1971–74. ActaArchHung. 28/1976/ 423.
3. *S. Moorhouse – F. Greendway:* Medieval Distilling Apparatus of Glass und Pottery. MedArch. 16/1972/ 79–121.
4. *G. Agricola:* De re metallica libri. Basel 1556 372.
5. *id. P. Brueghel* (1520–1569): Alkimista laboratórium és berendezése egy vázlat után. Basel
6. Ezúton mondunk köszönetet Simén Andrásnak a vizsgálatok elvégzéséért.
7. *B. de Squarcialupis de Plumbino:* Colcodei seu liber de Peste című művének címlapja. Bécs National Bibliothek. Cod. lat. 2349.
8. *H. Brunschwygk:* Das Buch der rechten Kunst zu Destillieren. Strassburg 1500

PÉTER BOLDIZSÁR

EIN DESTILLIERAPPARAT AUS DEM 14. JH. AUS DEN IM NÖRDLICHEN VORHOF DES KÖNIGLICHEN SCHLOSSES DURCHGEFÜHRTEN GRABUNGEN

Die von László Zolnay geleiteten Freilegungen im nördlichen Vorhof des königlichen Schlosses zu Buda brachten 1978 in Abschnitt 6, in dem ein Teil der zur Zeit König Béla IV., nach 1250 erbauten Stadtmauer erschlossen wurde, in der Aufschüttungserde aus dem 14. Jh. die Bruchstücke eines aus grauer Keramik hergestellten hohen, kegelförmigen Deckels mit Bleiglasur ans Tageslicht. Der untere Rand des Deckels bildet innen einen kleinen Kanal, aus dem auf der Aussenseite ein schiefes Auslaufrohr herausführt.

Aufgrund von westeuropäischen fund und mittelalterlichen Abbildungsparallelen konnten wir feststellen, dass es sich hierbei um den Deckel eines Destillierapparates handelt. Das Objekt konnte somit rekonstruiert werden; diese Arbeit führte die Restauratorin Judit Szebényi durch.

Bezüglich des Gebrauchszweckes des Destillierapparates erwogen wir zwei Möglichkeiten: Wir dachten an die Rückgewinnung des bei den Goldschmiedearbeiten verwendeten Quecksilbers und an die Destillation von Heilkräutern.

András Simén, Mitarbeiter des Zentralinstitutes für Physikalische Forschung, stellte anhand von Röntgenfluoreszenzuntersuchungen fest, dass an den Bruchstücken keine Quecksilber- und Metallspuren zu finden sind, die Tatsache eines Gebrauchs seitens der Goldschmiede kann demnach fast Sicherheit ausgeschlossen werden.

Aufgrund einer in Wien aufbewahrten Darstellung aus dem 15. Jh., der Zeit Sigismunds, halten wir es für wahrscheinlich, dass der Deckel zur Destillation des als Arznei verwendeten Aqua vitae, nach unseren heutigen Begriffen von Alkohol diente.

Abbildungen

Abb. 1. Der ergänzte Deckel des Destillierapparates.
Abb. 2. Das seit 1972 erschlossene Mauersystem im nördlichen Vorhof des königlichen Palastes. 1: Stadtmauer aus der Zeit Béla IV. 2: Festungsmauer aus der Zeit der Anjou. 3: Festungsmauer aus der Zeit Sigismunds. 4: Szárazárok (Trocken-Graben). 5: Abschnitt 78/6. 6: nördliche Kortine. 7: Bettlertor und nördlicher Torturm. A Museum der Arbeiterbewegung, B–C Ungarische Nationalgalerie.
Abb. 3. Grundriss von Abschnitt 78/6. 1: Stadtmauer aus der Zeit Béla IV. 2: Hausmauern aus dem 13.–14. Jh. 3: Mauer aus der Türkenzeit. 4: neuzeitliches Fundament. 5: die bei der Legung der Fernheizungsrohre vor einigen Jahren entstandene Aufwühlung.
Abb. 4. OW-Schnittzeichnung von Abschnitt 78/6.
Abb. 5. Deckel von Destillierapparaten aus dem Mittelalter, 1: Buda (Abschnitt 78/6). 2: Nuneaton (Warwickshire, England). 3: Sopron (Előkapu). 4: Buda (Inv.-Nr. 78.8.1.). 5: Nottingham. 6: Stift Hailes (Gloucestershire, England).
Abb. 6. Neuzeitliche Destillierdeckel. 1: London, Fenchurch Street. 2: Martins Hundred (USA Virginia).
Abb. 7. Ein die Quecksilberdestillation darstellender Stich aus dem Buche Agricola: De re metallica. A: Topf, B: Helm, C: Nase, D: kürbisförmiges Tongefäss.
Abb. 8. Laboratorium eines Alchimisten, Stich von Peter Brueghel d. Ä.
Abb. 9. Darstellung eines Alkoholdestillierapparates aus der Zeit Sigismunds.
Abb. 10. Heilpflanzendestillierapparat aus dem Jahr 1500.
Abb. 11. Destillierapparate eines botanischen Gartens aus dem Jahr 1500.

Képjegyzék

1. kép A kiegészített lepárló fedő
2. kép Az 1972 óta feltárt falrendszer a királyi palota É-i előudvarán. 1: IV. Béla kori városfal. 2: Anjou-kori várfal. 3: Zsigmond-kori várfal. 4: Szárazárok. 5: A 78/6. számú szelvény. 6: É-i cortina. 7: Koldus-kapu és az É-i kaputorony. A: Munkásmozgalmi Múzeum. B–C: Magyar Nemzeti Galéria
3. kép A 78/6. számú szelvény alaprajza. 1: IV. Béla kori városfal. 2: 13–14. sz.-i házfalak. 3: Török kori fal. 4: Újkori alapozás. 5: A távfűtés fektetésekor keletkezett pár éves bolygatás.
4. kép A 78/6. számú szelvény K–Ny-i metszetrajza
5. kép Középkori lepárló fedők. 1: Buda (78/6. szelvény lelete). 2: Nuneaton (Warwickshire Anglia). 3: Sopron (Előkapu). 4: Buda (Ltsz: 78.8.1.). 5: Nottingham. 6: Hailes apátság (Glostershire Anglia)
6. kép Újkori lepárló fedők. 1: London Fenchurch street. 2: Martins Hundred (USA Virginia)
7. kép Higanylepárlást ábrázoló metszet Agricola: De re metallica című könyvében. A: fazék, B: sisak, C: orr, D: tökforma agyagedény
8. kép Alkimista laboratórium ábrázolása (id. Pieter Brueghel metszete)
9. kép Zsigmond-kori szeszlepárló ábrázolás
10. kép Gyógynövény lepárló berendezés ábrázolása 1500-ból
11. kép Füvészkerti lepárló berendezések ábrázolása 1500-ból.

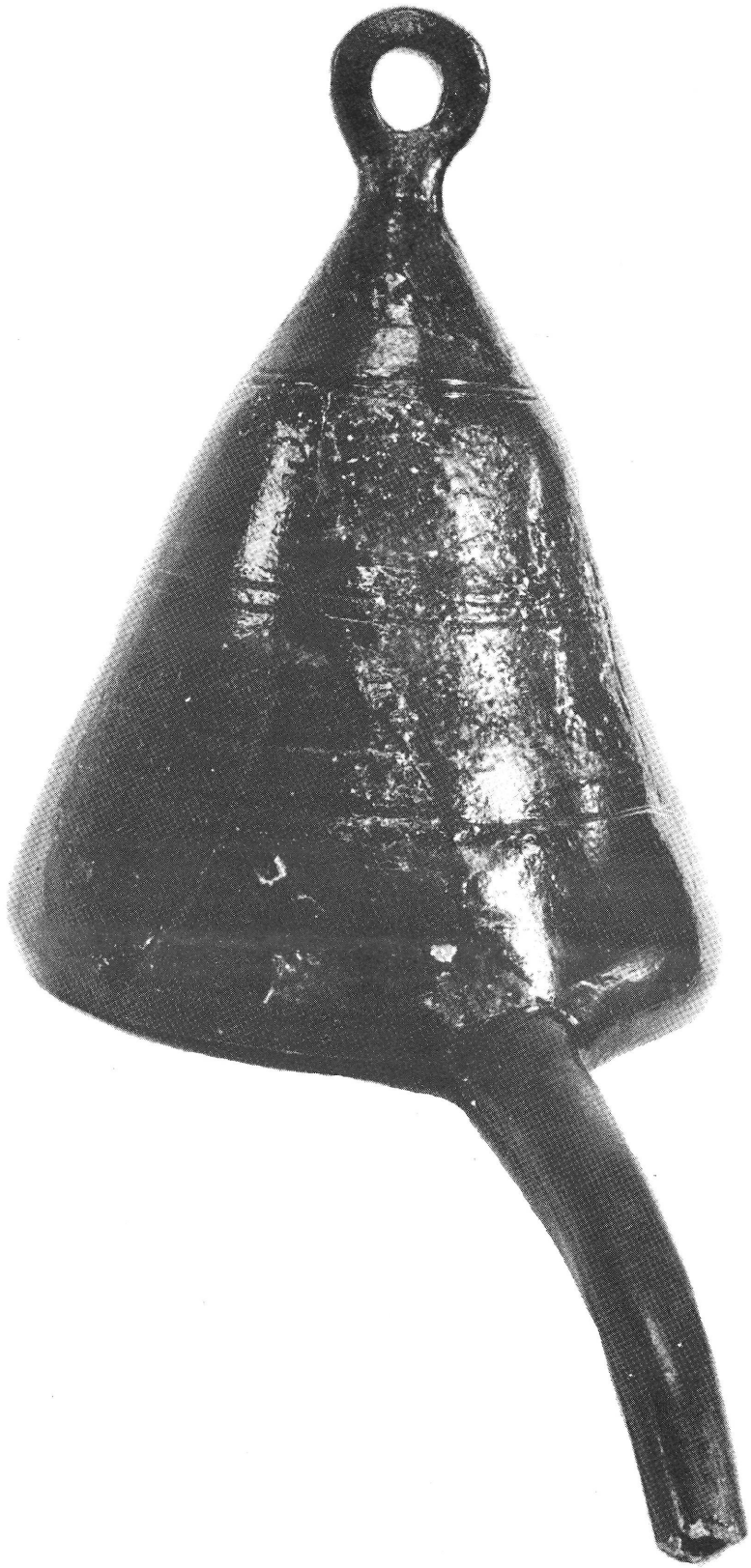

1

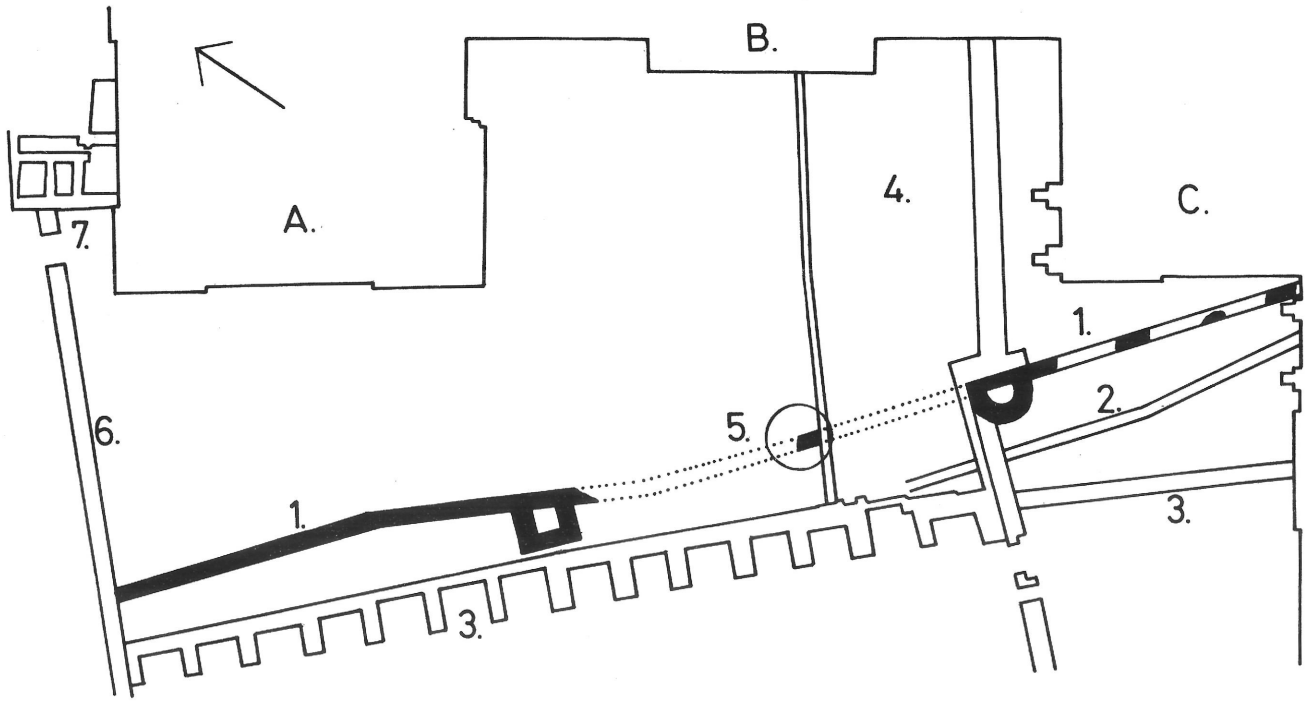

2

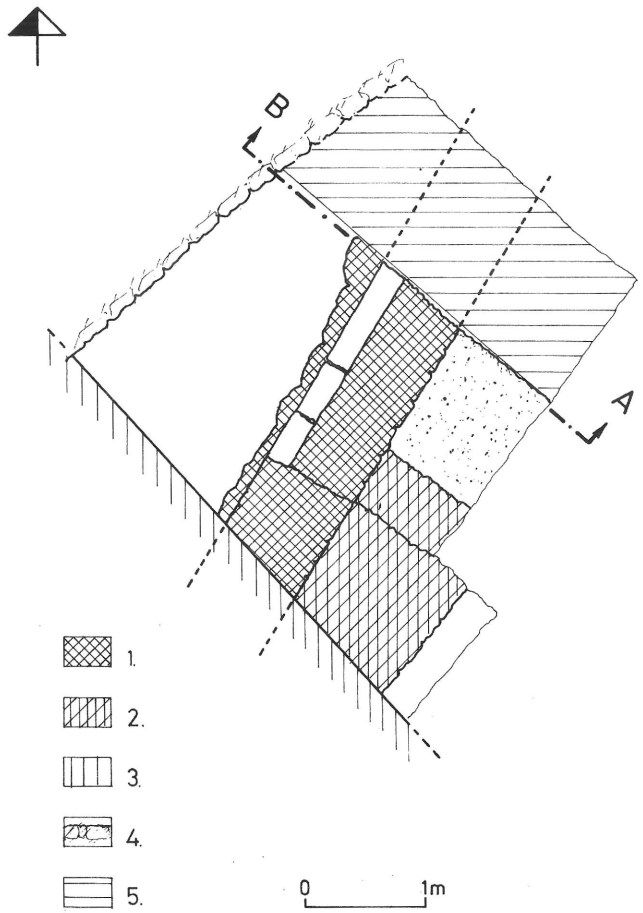

3

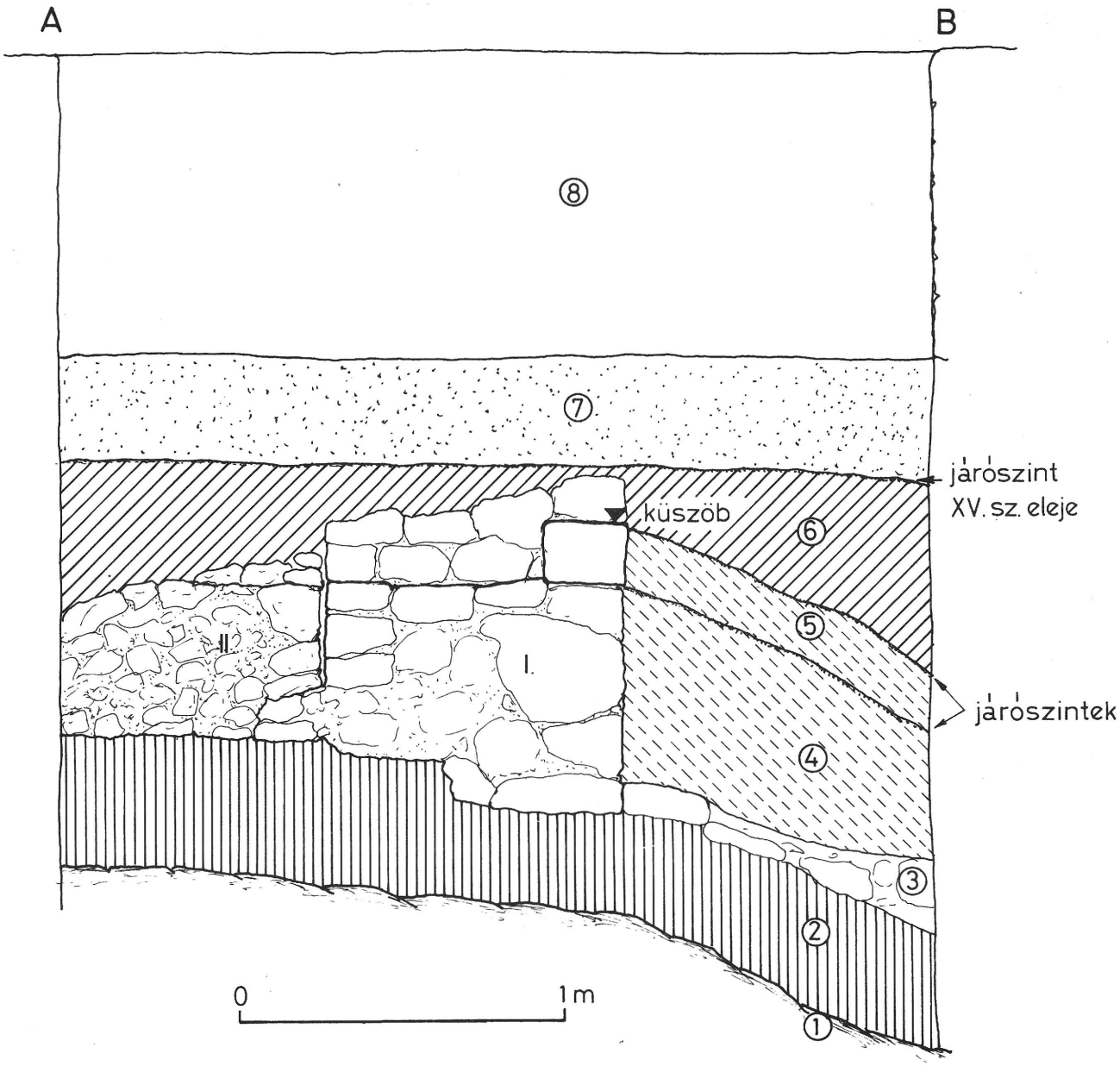

1. szikla
2. őskori humuszréteg
3. a XIII. városfal építési rétege
4-5. törmelék - XIV. sz-i feltöltés
6. szürkés föld
7. köporos - török építési réteg
8. újkori falalapozás
I. XIII. sz-i városfal
II. XIV. sz-i házfal

4

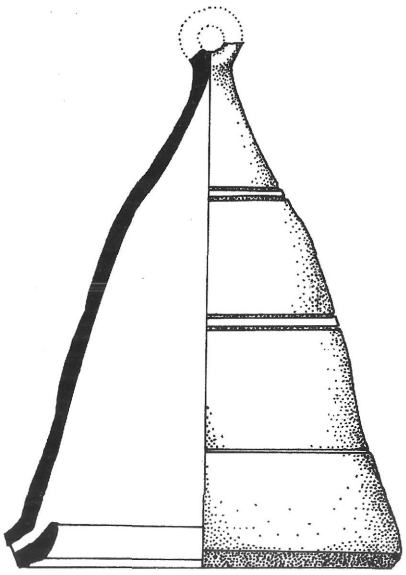

1

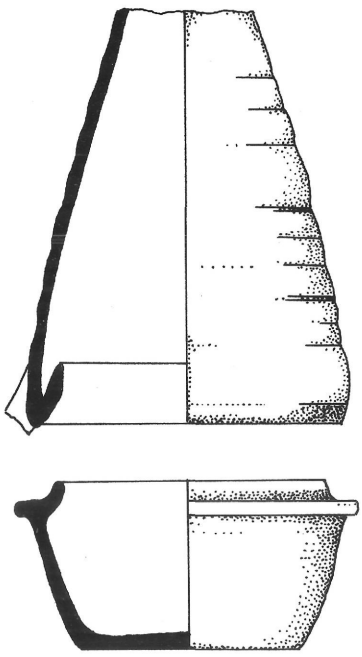

2

3

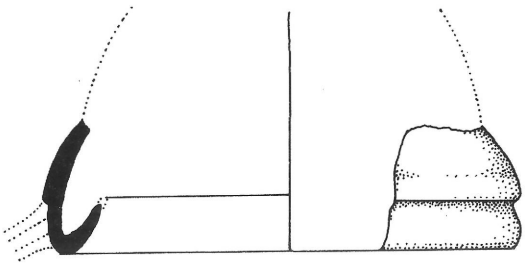

4

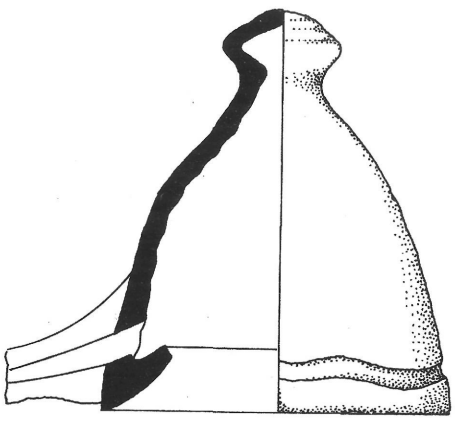

5

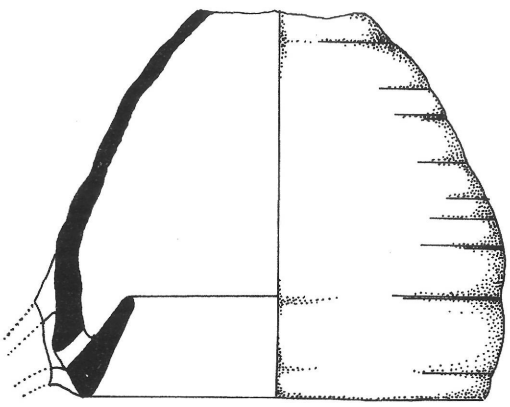

6

5

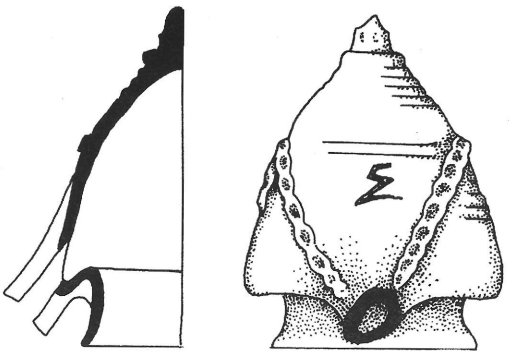

1.

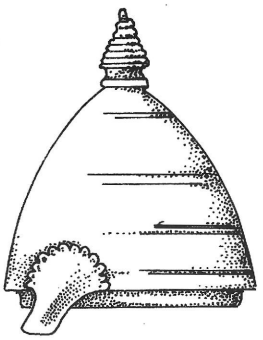

2.

6

7

8

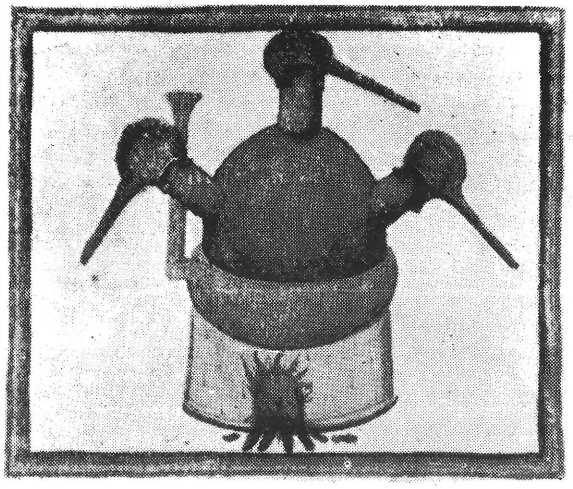

9

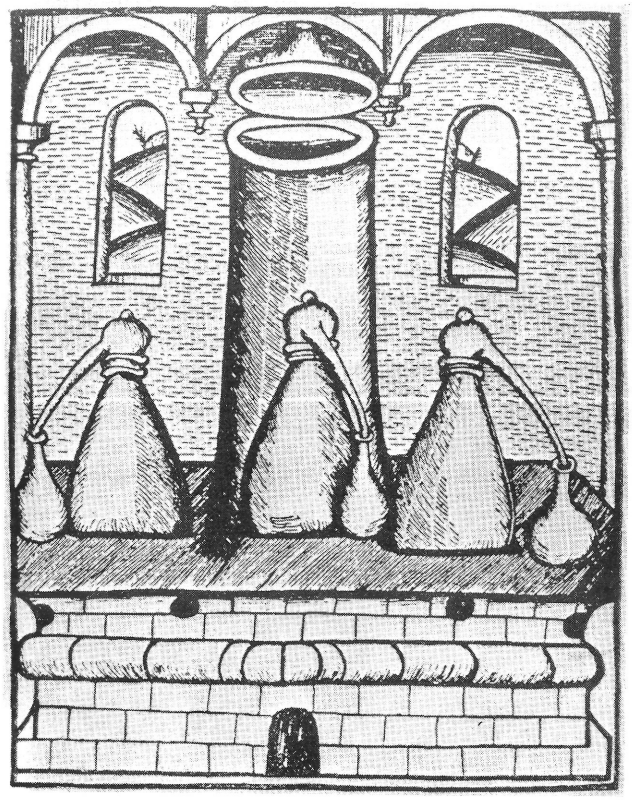

10

11

CZAGÁNY ISTVÁN

EGY BUDAVÁRI KÖZÉPKORI ÉPÜLETTÖMB TÖRTÉNETE. III.[1]

Az I.ker. Úri-utca 13.sz., Tárnok-utca 14.sz., és Tárnok-utca 16. sz. épületeken végzett műemléki kutatások, tudományos rekonstrukciók és építészeti helyreállítások eredményei

C./ A TÁRNOK-UTCA 16. SZ. ÉPÜLET

I. Történeti adatok[2]

A Tárnok-utca 16. számú műemlék-épület 1686 előtti állapotáról középkori okleveles adat ezidőszerint nem ismeretes. A helyszíni kutatások eredményei alapján azonban, a Tárnok-utca 14. sz. szomszédos ház földszinti részeinek a feudalizmus-korában történt felhasználásáról mondottak épületünkre is igazoltan alkalmazhatók. A Rabatta-hagyatékban fennmaradt, 1687-ből származó Joseph de Hauy-féle helyszínrajzból[3] csak azt tudjuk, hogy Buda felszabadításakor a „100"-as házszámot viselte. Ezt követően az ingatlant kamarai adományként Laux János Péter üveges és neje Magdolna kapta meg 1702-ben.

Az épület ekkor elég jó karban lehetett, mert az 1696. évi telekösszeírás szerint falai, helyiségei és pincéi jó állapotban voltak, amiért a Laux-család huzamosabb ideig a birtokában is tartotta. Csak 1764-ben került eladásra, amikor Adlitzer Mátyás kereskedő tulajdonává vált. Ennek örökösei 1824-ben engedték ki a kezükből, amikor – árverési vétel folytán – Grossholz Ignác szabómesterre és nejére Hemet Terézre szállott a tulajdonjoga. Egy 1786–1794 közötti időből származó helyszínrajz[4] tanúsága szerint ebben az időben már a „87"-es számot viselte.

A ház újbóli eladására 1861-ben került sor, új tulajdonosa ekkor Wienerné sz. Pásztor Rozália lett, akitől 1886-ban, öröklés folytán a Schiszler-testvérekre maradt. Az 1873-ból származó térkép[5] szerint ebben az időben viszont már a „74"-es számot viselte; helyrajzi száma 6504 volt a 20. sz.-ban. A három Schiszler testvér egy évre rá továbbadta az ingatlant özv. Groszné sz. Ottó Máriának. Az ő rokonsága 1921-ben adta el tulajdonjogát dr. Farkas Imre miniszteri osztálytanácsosnak. Majd 1922-ben Bleuer Magdolna birtokába ment át, aki 1923-ban Polnisch Ottóval osztotta meg tulajdonát. Utóbb 1934-ben férjhez ment Bertalan Ottóhoz és ezért a féltulajdont visszaváltotta társától. Végül ezévben vásárolta meg tőlük az épületet Lelbach Irén, Habsburg Albert neje és az övé maradt egészen 1952-ig.

Ezalatt az érdekes ház már 1862-ben átalakításon ment keresztül Hild Károly tervei szerint,[6] aminek során Tárnok-utcai homlokzata az emeleten páros ablakelosztást nyert. Majd az 1900-as évek elején egy szecessziós homlokzatalakítás[7] (1. kép) teljesen megváltoztatta eredeti jellegét; utóbb 1934-ben tető-manzárd emelettel és vasbeton erkéllyel ismételten átépítették.(2. kép.)Budavára 1944–45. évi ostroma alatt csak tető- és vakolatkárokat szenvedett. Első épületrégészeti kutatása 1952-ben,(3. kép) a második az 1960-as években történt.[8] Sokáig elhúzódott helyreállítása[9] – aminek során eredeti maradványaiból alaposan kivetkőztették[10] (4. kép) – csak 1972-ben fejeződött be. Ezt követően 1973-ban a hangulatos „Arany hordó" (Goldenes Fassl) vendéglő költözött a falai közé.[11] (6. kép.)1982-ben Anna-utcai, hajdani kapujára új fa kapurácsot helyeztek el.

II. Kutatási eredmények

Mivel az épület 1952-ben még lakott terüet volt, azért behatóbb kutatás csak az utcai homlokzatain folyhatott. Ez viszont csak a rajtuk lévő műemléki maradványok feltárását eredményezte, mert a ház belső töredékeinek kibontására, valamint a velük kapcsolatos kérdések megoldására ekkor még nem nyílt mód.

Ennél az épületnél – a 14. sz.-i pincéjének törtkőfalai és pincelépcsőjének révén – még világosabban bizonyítást nyert, mint a szomszédos 14. sz. háznál, hogy a Tárnok-utca Ny-i homlokzatvonala eredetileg a mainál mintegy 5·00–5·50 m.-rel beljebb állott. Jelenlegi ingatlanunk első épületősének K-i homlokzatfala is kezdetben csak eddig a vonalig terjedt. Itt külső, utcáról nyíló pincelejáró-lépcsővel rendelkezett – több más budavári, 14. sz.-i lakóházhoz[12] hasonlóan. Homlokzatvonalának ezt a helyét jelezte az Anna-utcai homlokfalban a K-i irányból számított ötödik konzol jobb szélénél egy emeletnyi magasságban fennmaradt falelválás (falvarrat), a későbbi épületrész hozzátoldásának bizonyítéka. 5.kép.) Ebben a periódusban traktusmélysége mindössze 6·30 m. lehetett. Ez a kis ház azonban később a 15. sz.-ban a szomszédos Tárnok-utca 14. sz. épülettel egy házat alkotott, mert K. felé megtoldották, D-i szomszédjával összevonták és ekkor közös homlokzatképzésben is részesült még 1520 előtt. (7. kép.)

Ennek bizonyítékát két adat szolgáltatta. Az egyik a Tárnok-utca 14. D-i irányból számított hatodik konzoljáról É-i irányba induló ív,(8.kép) amely átnyúlott épületünk homlokzati falába. Ezzel azt igazolta, hogy a szomszédos ház ívsora eredetileg ide is átterjedt. A másik az épületünk Tárnok-utcai homlokzatának É-i szélén feltárt kőkonzol, amely az Anna-utcai homlokzat síkjában fekszik és ezáltal a homlokzatunkra áthúzódó ívsor kiterjedését határolta le. Ezekből a leletekből vitathatatlanul kitűnt a mai két ház homlokzatainak közös ívsorral fennállott összekapcsoltsága. Csupán a különböző fesztávú ívekből állott ívsornak épületünk területére esett ívnagyságaira vonatkozóan nem tudott további adatokat felmutatni a kutatás, mert ezek az ívek elpusztultak.

További meggondolások csupán támpontot nyújtottak ezek hajdani fesztávjainak kikövetkeztetésére. A földszinti homlokzati fal belső síkján – nagyjából középen – pillér ugrott alaprajzilag befelé, amely vállvonala felett, földszinti boltozatokat hordó hevederívbe

ment át. Ez a pillér minden valószínűség szerint a késő-középkori homlokzati fal maradványa volt. Ugyanis az 1952-ben még fennállott külső földszinti homlokfal a Tárnok-utca 14. sz. épület ívsorának aláfalazására készült 18. sz.-i vegyesfal folytatásának látszott, amely mögül a későközépkori falat – az egyetlen pillér kivételével – elbontották.

A boltozati hevedert tartó pillér – mint a késő-gótikus boltozatok statikai szempontból fix pontja – alaprajzi helyzeténél fogva biztosította egy földszinti homlokfal elé kiugró konzol elhelyezésének lehetőségét. Tekintettel arra, hogy ennek emeleti leterhelése a homlokzati falon belül, földszinti falra épített emeleti pillér által itt lehetséges volt, azért indokoltnak látszott a konzol helyét e pillérben keresnünk. Ez a konzolhely viszont két részre osztotta épületünk homlokzatát, ami további lépéssel vitt közelebb a későközépkori architektúra rekonstrukciójához.

A homlokzat D-i részén, a szomszádos 14. sz. házról induló ív hajlatából egy cca. 1·68 m. fesztávú ív volt kiegészíthető, ami a homlokzatunk déli irányból számított első konzoljának a helyét rögzítette. Ettől 3 m.-nyire volt a falpillérbe feltételezett konzol helye. A két konzol közé rekonstruálható ív számára azonban a 3 m.-es fesztáv túl szélesnek bizonyult – mivel a Tárnok-utca 14. sz. épület legszélesebb íve is csak 2·51 m.-nyi távolságot hidal át. Így egy ennél cca. 0·50 m.-rel hosszabb ív a késői középkorban nem-igen volt esztétikusan beleilleszthető a sűrű, 1·57 – 1·70 m. között ingadozó, kisfesztávú ívek sorozatába. E meggondolás alapján sokkal helyesebbnek látszott, ha két darab cca. 1·40 m. szélességű ívet feltételezünk erre a helyre, amiáltal biztosítható volt az ívsor ezen részének egyöntetűségéből fakadó, esztétikus összhatás.

A homlokzat É-i felén hasonló kérdéssel álltunk szemben. A falpillérbe feltételezett konzol helyétől cca. 4·05 m.-nyire állt a homlokfal É-i szélén fennmaradt eredeti konzolpár. Az előbbi meggondolások alapján ez a távolság még kevésbé volt áthidalható egyetlen hevederívvel. Tehát ide is két darab kisebb fesztávú ívet kellett feltételeznünk. Ennek az elképzelésnek a helyességét a megmaradt konzolhoz tartozó homlokzati ív töredéke bizonyította, mert ennek ívhajlatából csak egy kisfesztávú hevederívet lehetett kiegészíteni. Hangsúlyozva azt, hogy ez a rekonstrukciós elképzelés tudományosan, csak részben igazolható – részben csak valószínűsíthető – a későközépkori állapothoz aránylag a legközelebb álló megoldásnak kellett tekinteni. Az eredeti ívsornak lényegében az ehhez hasonló megoldású egykori léte ugyanis elvitathatatlan.

Ezzel szemben az Anna-utcai homlokzat nyolc kisfesztávú, tégla hevederívből álló ívsora majdnem teljes épségben került feltárásra (9. kép.) A keleti irányból számított negyedik és ötödik ív alatt épségben megmaradt két konzol. Közülük a keleti negyedköríves fejű a 15. sz.-ból volt származtatható. A szomszédos konzolok ugyanis vegyes fejűek – alighanem bontási anyagból másodlagosan elhelyezve – voltak, a keleti irányból számított második pedig élleszedéses volt. A nyugatinak feje a falsíktól kifelé keskenyedő és a szomszédos konzolokéival együtt élleszedetlen volt – ezért valamivel korábbi időből származtatható az előbbinél. Ez a megfigyelés arra mutatott, hogy az ívsor nem egyszerre, hanem legalább két részletben épült.

A negyedköríves fejű konzol Ny-i széle felett látható függőleges falelválás is azt bizonyította, hogy az ívsor is, meg az általa hordott homlokzati fal is két különböző építési korszakban keletkezett. Ezért azt kellett megállapítanunk, hogy a falelválás vonaláig terjedő, K-i irányból számított 2., 3. és 4. ív, valamint a rajtuk nyugvó homlokzatrész későbbi eredetű. Egy olyan egyemeletes középkori épületmagnak a maradványa, amelynek traktusmélysége az oldalfalakkal együtt mindössze 3·60 m. volt. A K-i irányból számított első, cca. 1·30 m. fesztávú szegmentív ugyanis a későbbi, 15. sz. végi – 16. sz. eleji építkezés maradványa. Ezt a nagy ívet a három kis ív által hordott homlokzatszakasz K-i széléhez akkor falazták hozzá, amikor épületünket, a szomszédos Tárnok-utca 14. sz. házzal együtt K-i irányban kitoldották közös homlokzatképzés céljából.

Ezáltal a 75 cm.-nyivel e kis ívek fölé emelt szegmentív az Anna-utcai ívsor raffinált átváltását és kapcsolását biztosította a Tárnok-utcai ívrendszerhez, amire statikai okból volt szükség. E magasabbra emelt szegmentív nélkül ugyanis az Anna-utcai ívsor K-i, szélső konzolját, a Tárnok-utcai ívrendszer utolsó konzoljának északi felületéből kellett volna szabadonállóan kifaragni. Így a meglévőkhöz hasonló, kis keresztmetszetű konzol az együttesen ható oldalnyomásnak és terhelésnek felfogására nem lett volna elegendő. Arról nem is szólva, hogy a Tárnok-utcai és Anna-utcai emeleti homlokzatsíknak a sarkon, közös élben való összehozatala sem lett volna lehetséges.

Tehát elsősorban a különböző korokból származó ívsorok összekapcsolására szolgált, statikai erőhatások szempontjából exponált sarokkonzolnak[13] (10. kép.) más szerkezet által történt kiváltása volt a cél. E késő-gótikus megoldás esztétikai szempontból is szerencsésen sikerült. A Tárnok-utcai ívrendszernek e sarokkonzol felé történő sűrűsödése, döntő ritmusjelenség a főhomlokzaton, viszont az Anna-utcai, kisebb fesztávú ívekből sűrűbben épített ívsor, lényegesen különböző ritmusképet ad valamivel magasabb szinten. E kettőnek a sarkon való összekapcsolása hangsúlyozottan szervetlen illeszkedés távlati képét eredményezte volna.

Ám így az Anna-utcai homlokzat sarkán, magasabb szinten lévő átváltóív, a Tárnok-utcai utolsó ív ritmusát áthozza az Anna-utcai homlokzatra olyan magasságban, amely közömbösíti mindkét ívsor összeilleszthetetlenségének zavaró hatását. Ez a szerkezet nemcsak a statikai kiváltás tényét fejezi ki világosan, hanem külsőleg olyan formát is hord, amely a szerkezeti kiváltás és az esztétikai ritmusváltás jelentőségét szerencsésen egyesíti magában. A szerkezet és forma így együttesen, a sarokról nézve a két homlokzat összekapcsolását, külön-külön szemlélve pedig a homlokzatok önálló esztétikus megjelenését egyaránt biztosítja.

Az Anna-utcai, emeleti homlokzati fal K-i szélén 0·70x1·00 m.-es nyílásméretű, reneszánsz ablak került kibontásra a homlokzati vakolatréteg alól. Keretkövé-

nek külső síkján két lemeztagból és kettős kymatagozatból álló profilja volt. Belül a fülkefalazása épségben megmaradt. Ettől az ablaktól nyugatra egy 0'77x1'06 m.-es nyílásméretű, késői gótikus ablak keretköve maradt fenn. Külső síján látható profilja kívülről, alaprajzilag 45°-os szögben induló lemeztagból, homloksíkkal párhuzamos helyzetű félkörívből, erre kapcsolódó körtetagból, alaprajzilag 45°-os helyzetű lemeztagból, félkörívből és ismét lemeztagból áll.

Az ablaknyílás közepén, a körtetagtól befelé eső profiltagozatokból kialakult, szekundérprofilos osztósudár emelkedett eredetileg, a nyílást két részre osztva. Ennek bizonyítékát a vízszintes ablakzáradék közepén megmaradt osztósudár profiloknak a vízszintes profilokkal való összemetsződése szolgáltatta. A keretkőhöz tartozott fülkefalak elpusztultak. Mindkét ablak a XV. sz. végéről – XVI. sz. elejéről származik.

Ettől Ny-ra, a K-i irányból számított hatodik ív felett két egymásba falazott középkori ablak keleti téglakávái maradtak meg a hozzájuk tartozó kiváltóívek indításaival. A magasabban fekvő, 14. sz.-i kiváltóívhez korábbi, magasabb méretű középkori ablak tartozhatott. Ennek keretkövei azonban nyomtalanul elpusztultak, amikor – a 15. sz. végén – helyükbe nyílásszűkítő téglafalazások kerültek. E tégla falszalagok közül a K-i megmaradt és a hozzá tartozó kiváltóívindítás alapján ítélve, valószínűleg egy az előbbi, késői gótikus ablakhoz hasonló keretezése lehetett. Elbontására a jelenlegi, legújabbkori ablak létesítése idején kerülhetett sor.

Ettől nyugatra a későközépkori csigalépcsőtorony világítóablakocskája került feltárásra – befalazott állapotban – egykori vasrács nyomaival. Belső falsíkján fennmaradt, Ny-i fülkefalához tartozó – az utcai homlokzatra majdnem merőleges indítású – 24 cm. vastag, alaprajzilag íves középkori téglafalát a 15. sz. végéig használták. Ez volt a csigalépcsőtorony külső köpenyfala, mert e hengerpalást alakú fal a külső és belső síkján egyaránt vakolva volt. Később e gótikus téglafalat egy 18. sz.-i fal magjaként úgy tartották meg, hogy a hengerpalást megmaradt szeletének homorú felületébe – az új fal szélességében – beléfalaztak.

E belefalazás alaprajzilag domború íve mindenütt pontosan követte a hengerpalást belső, homorú ívének vonalát. Tehát fennmaradásával a csigalépcsőtorony falának egykori létét bizonyította azon a helyen is, ahol az már lebontásra került. A közékori téglafal rendkívül keskeny mérete arra mutat, hogy e csigalépcsőtoronyban annakidején csak falépcső lehetett, mert e falba legfeljebb kisméretű fakonzolok lehettek elszórtan beépítve. Ezekre fekhettek fel a falépcső élére állított pofadeszkái, ezekben pedig merőlegesen befogott deszkafokok biztosíthatták a feljárást.

A csigalépcsőtorony világítóablakocskájától Ny-ra – alacsonyabb szinten – 16. sz.-i ablakocska került feltárásra egykorú falban. Ez a sarokarmirozásig terjedő homlokzatrész a 15. sz.-i csigalépcsőtoronnyal lezárt épületfalhoz hozzáépített toldás eredménye. A benne lévő utolsó ív nyugati válla már nem is konzolra, hanem a sarokarmirozás egyik kövére támaszkodott. Valószínű, hogy e homlokzati falrész felépítése idején a csigalépcsőtorony már elbontásra került, mert ezidőtájt az épület Anna-utcai szárnya gyökeres átalakításon ment keresztül. Az emeleten a csigalépcsőtorony és a sarokarmirozás által K–Ny-i irányban lehatárolt területen mindezideig ismeretlen rendeltetésű helyiséget létesítettek. Ennek boltozata ugyan elpusztult, de a 16. sz.-i ablakocska záradéka felett, belső síkon fennmaradt boltválla azt bizonyítja, hogy a homlokzat síkjával párhuzamos fekvésű donga volt – ami jellegzetes 16. sz.-i sajátság.[14]

Ebben az időben falazták alá a homlokzati ívsort is. E falazatba egy ajtót, (11.kép) egy félköríves záradékú üzletkiadóablakot és egy fekvő téglalapalakú üzletszellőzőablakot építettek bele másodlagos elhelyezésben. Mindegyiket az eredeti, 14–15. sz.-i, belső falsíkról hozták ki ide, mert ennek az aláfalazásnak az 1960-as években történt elbontása (12.kép) után kiderült, hogy ott is egy vízszintes záradékú ajtó és egy félköríves záradékú ablak volt kezdetben. Az ajtónak csak a Ny-i, függőleges keretkődarabja maradt meg, (13.kép) asztaloshornyával kifelé fordítva, ami más budavári analógiák alapján ítélve a 16. sz. első feléből származik. Korábbi eredetű, élleszedésükkel kifelé fordított keretköveknek áthelyezés után való megfordítása ugyanis ezidőben volt szokásos.[15]

Ennek alapján joggal feltételezhetjük, még azt is, hogy ez az ajtókeret eredetileg a 15. sz.-i homlokzat síkján volt elhelyezve és erről a helyéről csak a 16. sz. első felében hozták ki az új földszinti homlokzati síkra, ekkor fordították asztaloshornyával kifelé. Ezt az állapotot azután a törökök szüntették meg, mert az ajtókeret vízszintes és K-i függőleges keretköveinek elbontása után a nyílás helyére téglaablakot építettek, amelynek befalazására csak az 1686 körüli időben került sor.

Az ajtókeretkő mellett feltárásra került félköríves záradékú üzletkiadóablak (14.kép) keletkezésének kora már sokkal nehezebben volt tisztázható. Mivel semmiféle olyan stílusjegy nem látszott rajta, ami az eredetét egyértelműen eldöntötte volna, azért a 15. sz.-ból éppúgy származtatható volt, mint a 16. sz.-ból. Az a tény azonban, hogy a szomszédos Tárnok-utca 14. sz. ház homlokzatán két hasonló félköríves záradékú üzletkiadóablak maradt meg eredeti helyén 15. sz.-i falban, arra enged következtetni, hogy ezt az ablakot is a 15. sz.-i homlokzat síkjáról hozták ki a 16. sz. első felében. Így ez is másodlagos elhelyezésében kerülhetett kibontásra 1952-ben.

Ezen a helyen nem sokáig lehetett használatban, mert még a török hódoltság ideje alatt ívköveit elbontották és ezeknek helyébe egy fekvő téglalap alakú üzletszellőző ablakot építettek. Ennek elhelyezése érdekében még a K-i irányból számított nyolcadik ívtartó konzolt is elbontották. Ez a nyíláskeret viszont bizonyosan a 15. sz.-ból származott – élleszedés-megállítása ugyanis Zsigmond-kori volt – vagy ha későbbi eredetű is, csak a 15. sz.-ból származtatható. Tehát a legutóbbi helyére történt beépítése másodlagos elhelyezés eredménye lehetett. Az ablak a 17. sz. végén – 18. sz. első felében került befalazásra, amikor a tőle Ny-i irányban lévő ablak kávafalazása készült.

Az így többszörösen átépített földszinti homlokzat nyíláskeretei egy török hódoltság alatti üzletarchitektúra jellegzetes képét adták. Az átalakítások minden esetben helyszínen talált nyíláskeretek másodlagos felhasználásával történtek. A nagyobb nyílásfelületek igénye a 17. sz. folyamán egyre csökkent, a nagy nyílások helyére mindig kisebb méretűek kerültek. Végül 1686 után ezek is eltűntek, hogy helyet adjanak a régiekkel mindenben szakító, új ablakoknak. A török hódoltság alatt egyébként már a Tárnok-utcai ívrendszert is aláfalazták a vastagságának fél mélységéig. Ebben a falban a D-i irányból számított első ív alatt kő ajtókeretet helyeztek el – szintén asztaloshornyával kifelé, amely felett befalazott kicsiny ablakkeretkő – felülvilágító (?) – került feltárásra. Az ajtókeretkő mellett É-ra, járdaszinten egy mindkét homloksíkra merőleges oldalán élsarkított talpkő maradt meg, bizonyára a másodlagos helyén.

Az Anna-utcai sarokarmirozástól Ny-ra lévő 1952 előtti kapualj területe a gotikus csigalépcsőtorony homlokzati ablakai mellett (15. kép) egészen a török hódoltság idejéig közlekedő-sikátor volt. Ezt a szerepét az Úri-utca 13. sz. épület felé eső Ny-i falában feltárt két ajtókeret és a K-i oldalfalában kibontásra került két reneszánsz stílusú ajtókeretkőmaradvány (16. kép) bizonyította. Bár e két kyma-profilos keretkő legutóbbi elhelyezése másodlagos volt, a kövek ilyenforma beépítése török-kori tevékenységre mutatott, mert a záradékkő felső síkjáról – mint boltvállról – induló dongaboltozat török-kori eredetre vallott.[16]

Mindez azt bizonyítja, hogy a sikátort a törökök boltozták be és ezzel egyidőben még használták kijárati ajtónak (17. kép) a másodlagosan felhasznált reneszánsz stílusú kövekből épített keretet. E dongaboltozat egykori utcai homlokzatképzésére vonatkozóan, csak a jelenlegi homlokfal nyugati szélén fennmaradt két kiváltóív indítása szolgáltatott némi támpontot. Ezek közül a felső a dongaboltozattal egyidős lehetett, de csekély ívhajlatából csak egy lapos szegmens meglehetősen bizonytalan íve volt visszaszerkeszthető. Ebből még távoli utalást sem lehetett kiolvasni az eredeti homlokzatképzésre vonatkozóan.

Épületünk Tárnok-utcai, homlokzati ívsorát a XVIII. század első felében újból aláfalazták – vagy csak a török aláfalazást újították meg. A legutóbbi – 1960-as években elbontott – földszinti homlokfalának belső magja ezt kétségtelenül bizonyította. Valószínűleg a 18. sz. közepe tájáin ez ívsort tartó aláfalazás elé újabb másik falat húztak, mert az egész földszinti fal keresztülfúrásakor két vakolt falsíkra bukkant a kutatás. Az első – török – aláfalazás megújítása a mindkét homloksíkra merőleges oldalán élsarkított talpkőre épült, míg viszont a második eléfalazás ezt már eltakarta, falsíkjával az emeleti falsíkig terjedve. Alighanem ekkor épült az a két cca. 2·70–3·00 m. fesztávú, kosárgörbe alakú barokk ablakív is, amelynek záradékív-maradványai a homlokzatban, a legutóbbi erkélylemez alatt jól láthatók voltak.

Ennek rekonstrukciója arra mutatott, hogy a két földszinti ívre támaszkodott homlokzat ebben az időben lábasházhoz hasonló megoldást nyerhetett, ahol a két földszinti nyílásban két üzlethelyiség hajdani létét feltételezhetjük. E meggondolás helyességét egyfelől a járdaszintben előkerült, két oldalán élleszedett lábazati kődob igazolta. Másfelől egy az épületünk utcai homlokzatát ábrázoló, 1900 körüli évekből származott fénykép is bizonyította, amelyen két üzletajtó és két üzletablak látszott itt. Kitűnt tehát belőle, hogy ezen a helyen még a 20. század elején is két bolthelyiség létezett.

Fennálltukkal kapcsolatban – a történeti adatok alapján – meg kell kockáztatni a boltok alapelrendezés-eredetének a 15. sz.-ig való visszavezetését. Nincs kizárva ugyanis, hogy épületünk Tárnok-utcai menete hat évszázadon keresztül egymás mellett állott két üzlethelyiségnek adott helyet. Lehet, hogy az évszázadok folyamán csak az időről-időre elpusztult nyíláskeretek változtak, a boltelrendezés változatlan maradt. Csak amikor az 1935 körüli években a homlokzatot átépítették, akkor került két kettős kapcsolt-ablak az eredeti üzletnyílások helyébe – amelyeket azután az 1970-es évek elején három jellegtelen ablaklyuk váltott fel.

Az emeleti homlokzati fal sorsáról sokkal kevesebbet sikerült kideríteni. A jelenlegi fal magja kétségtelenül a 18. sz. első feléből származott, tehát bizonyos, hogy a későközépkori homlokfal legkésőbb ebben az időben semmisült meg. A helyébe épült korabarokk falban csupán a középen álló szoborfülke maradt meg az eredeti architektúrából; az ablakok a 19.–20. sz.-i építőtevékenység eredményei voltak. Építésük idején a helyükön állott 18. sz.-i ablakok nyomtalanul elpusztultak. Legkésőbb ekkor pusztult el a gótikus csigalépcsőtorony köpenyfala (18. kép) és az a 16. sz.-i ajtó is a 14–16. sz. épületek közös határfalában, amelynek fülkemaradványát (19. kép) sikerült feltárni.

III. Tudományos rekonstrukció

A Tárnok-utcai homlokzat rekonstrukciója a „Kutatási eredmények" fejezetben az ívsorról mondottakra épült fel. Az emeleti ablakokra vonatkozóan itt semmiféle támpont sem maradhatott fenn, hiszen a középkori homlokzati fal teljesen elpusztult, helyén ma barokk fal áll. Ezért a Tárnok-utca 14. sz. épület rekonstruált sorozatablakai nyertek itt is elhelyezést, (20. kép) mivel valószínű, hogy a közös, gótikus homlokzaton eredetileg egyforma ablakok lehettek – miként ez például az Úri-utca 31. sz. épület I. emeleti, vízszintes záradékú ablakainál is látható. Az ablakkeretek egymástól való távolságát – elhelyezés szempontjából – szintén a szomszédos épület ablakritmusa határozta meg. Ennek az ablaksornak ugyanis a meglévő nyílásfeszültsége – rendkívüli sűrűsége miatt – hosszas kísérletezés révén sem volt összeegyeztethető semmiféle ritkább ablakritmussal, vagy más osztású ablakokkal sem.

Ezért a legesztétikusabb megoldást az emeleti homlokzatrésznek a szomszédos 14. sz. épület homlokzatával azonos beosztása tette lehetővé. Emellett nemcsak a közös ívsor, hanem az említett Úri-utca 31. és 13. sz. épületek emeleti ablaksorairól leszűrt tapasztalatok is szóltak. A földszinti nyílásokhoz az 1900 körüli évek-

ből fennmaradt fénykép szolgáltatta az alapot. Az ezen látható üzletajtók és üzletablakok helyére gótikus stílusú nyíláskeretek kerültek a Tárnok-utca 14. sz. épület földszintjén fennmaradtak mintájára.

Az Anna-utcai homlokzatnak minden motívuma megmaradt, ezért az csupán csekély kiegészítésre szorult. Mindössze az emeleti homlokzatrészén, a keleti irányból számított második ablaka került még egy azonos példányban elhelyezésre a harmadik ablak egykori kőkeretét körülölelő téglanyílásba. Mivel ennek tégla kiváltóíve a második ablak kiváltóívével nagyjából azonos magasságban maradt fenn, azért igen nagy a valószínűsége annak, hogy itt is a másikkal azonos nyíláskeretkő lehetett eredetileg. A földszinten, a keleti irányból számított első ajtónyílásnál a keretkőmaradvány visszafordított állapotát tünteti fel a rekonstrukció.

Az ilyen kifordított helyzetben lévő keretkőmaradvány eredeti állapotába való visszafordítása indokoltnak látszott, mivel a kutatások során szerzett tapasztalatok azt mutatták, hogy meglévő gótikus keretköveket csak a 16. sz.-ban szokták élleszedésükkel befelé fordítani, ami után asztaloshornyuk a külső síkra került. Annál is inkább, mert a szomszédos épület Anna-utcai homlokzatán maradt is fenn eredeti állapotában egy ilyen ajtókeretkőmaradvány. A vízszintes záradékú, eredeti állapot rekonstrukciója itt ennek alapján történt.

Végezetül pedig a 14. és 16. sz. ház két homlokzatának közös gótikus homlokzatképzésére, illetve e terjedelmes, ívsoros homlokzatrekonstrukció helyességének igazolása céljából Hallart tábornok keletről készült 1684. évi budavári metszetére[17] hivatkozunk, (24. kép) amelyen egy ugyanilyen középkori épület látható a metszet jobb szélén. Nem állítjuk, hogy ez a keleti várfalon lévő épület azonos volt a mai Tárnok-utca 14–16. sz. lakóházzal – sőt még azt sem, hogy ez ihlette volna a metszet készítőjét az ábrázolásnál. A metszet azonban annyit mindenesetre bizonyít, hogy ilyen gótikus épülethomlokzati típus volt a Várban, mert ez a látkép más szempontból is minden tekintetben hitelesnek bizonyult. Ezért homlokzatrekonstrukciónk olyan megoldást ábrázol, amely a józan hihetőség határán belül foglal helyet.

+

A három épület történeti adatainak, kutatási eredményeinek és építőművészeti rekonstrukcióinak seregszemléje után térjünk vissza a bevezetőben felvetett kérdésünkre. Arra, hogy voltaképpen milyenek is voltak a budavári, középkori épülethomlokzatok és mi jellemezte gótikus utcaképeinket? Megtudtuk, hogy a várnegyedi feudalizmus-kori épülethomlokzatoknak igen széles volt az építőművészeti skálája. A pompázatos, gazdag palotahomlokzattól az egyszerű kereskedőház (21. kép) homlokzatáig sok minden választotta el architektúráikat aszerint, hogy az épület milyen városnegyedben: reprezentációs főútvonalon, vagy alárendelt kereskedőutcában, jelentéktelen mellékutcában, közben, vagy sikátorban állott?

Bebizonyosodott, hogy Gárdonyi Albert igazat mondott, amikor a mai Országház- és Tárnok-utcát jelölte meg a középkori Budavára főközlekedési útvonalának – amely észak-déli irányban az egész várost átszelte és – amelyen a reprezentációs felvonulások lejátszódtak.[18] Ezért tapasztaltuk azt, hogy négy rekonstruált épülethomlokzatunk közül az volt a legnagyobb, legdíszesebb és legkülönlegesebb, amelyik a Tárnok-utcára – vagyis erre a főútvonalra – nézett. A feudális főúri reprezentáció igénye egyedül erről a gazdagon festett homlokzatról olvasható le igazán. Ehhez képest az Úri-utcai – vagyis a kereskedők mellékutcájában állott (22. kép) – homlokzat hétköznapian egyszerűnek, a jelentéktelen Annaközben lévő kettő pedig szegényesnek mondható.(23. kép.)

Nem esett túlzásba a török világutazó, Evlia Cselebi sem, amikor az 1660-as években azt írta a budai Várnegyedről, hogy: „minden házának erkélye" volt és „valamennyi festett ház volt".[19] Persze „erkély" alatt nem csupán a gótikus homlokzatainkról ismert kapukeret fölötti, konzolok által hordott zárterkélyt[20] érthette, hanem a konzolos ívsorokon előreugró emeleteket[21] és az utcai függőfolyosókat[22] is. Ilyen értelmezésben épületeink is „erkélyesek" – azaz ívsoron előreugró emeletűek – és nyitott utcai függőfolyosóval – azaz erkélyylel – ellátottak voltak.

Kiderült az is, hogy a homlokzatok emeleti részein – az 1950-es években lábrakapott felfogással ellentétben – gyakoribb volt az egyforma nyíláskeretekből alkotott „sorozatablakos" megoldás, mint a vegyesablakos homlokzatképzés.[23] Úgylátszik, hogy a budavári homlokzatok építői nem idegenkedtek a szimmetrikus, emeleti ablaknyíláskompozícióktól, de a szimmetriaigénynél erősebb volt bennük a tömegegyensúly igénye. A földszinti falsávokon azonban – egy esettől eltekintve[24] – sehol sem találtunk sorozatablakos megoldást. A földszinti nyílások elhelyezése tehát kizárólag az épületfunkció szükségleteitől függött, így azok esztétikája is a praktikus igénynek volt alávetve.

Való igaz, hogy a legtöbb budavári gótikus ház homlokzatának földszintjén döntő szerepet játszott – középen, vagy az egyik széle felé eltolódva – a kapukeret.[25] Négy rekonstruált épülethomlokzatunk közül azonban három éppen olyan, amelyen egyáltalán nem is volt kapukeret, mert a bejárás máshonnan történt. Megerősítést nyert az a megfigyelés is, hogy a középkori homlokzatokon nem volt választópárkány, mert ennek semmilyen nyomát sem sikerült felfedezni épületeinken.

A homlokzatok kötetlen egymáshozépítettségéből, szervetelen egymásmellettiségéből az utcaképre vonatkozóan az következik, hogy a gótika idején Budán nyoma sincs még a tudatos városesztétikai törekvésnek. Sem az olyan harmonikus homlokzatképzésnek, amely a szomszédos architektúrákra való tekintettel épül. A középkorban funkcionális szempontból fontos szerepet játszanak a „szomszédsági egységek", de ezek sohasem „utcaképi egységek". Az egyes homlokzatok külön-külön, esztétikailag függetlenül épülnek egymás mellé. Ennek ellenére szemmellátható léptékegység kapcsolja őket össze, ami a kötött szerkesztési rendszerekkel készült nyíláskeretek méretrokonságából adódik.

A középkori Buda utcaképeit leginkább a szeszélyesen szabad, festői szertelenség jellemezte annakidején. Az utcák változatos összhatásához nagyban hozzájárultak az utcafeletti áthidalások[26] – fahidak – amelyek közül egy az Úri-utca 13. sz. ház déli szélére esett. Ugyanígy az átboltozott közök[27] és sikátorok,[28] amelyeket Evlia Cselebi is megemlít.[29] A sokfajta külföldi gótikus befolyás formagazdagsága, a sziporkázóan tarka homlokzatfestések sok helyen heterogén hatású épülettömböket hoztak létre. De ezek sugározták a szűk feudalizmus-kori utcák és szabálytalan alaprajzú terek meseillusztrációszerűen érdekes, de egyben kissé fárasztó hangulati tartalmát. Keskeny közök sarkairól, az emberi látás számára túlfeszített, meredek látószögek alatt tűntek fel a kis házak közé beszorított, expanzív hatású templomtornyok.[30] Ezek biztosították az eligazodást a zsúfolt, rapszodikusan épített házrengetegekben és a görbe vonalvezetésű, tarka utcákban.

Nem volna helyes a letárgyalt négy, gótikus homlokzatrekonstrukció alapján belemélyedni a budavári középkori homlokzatrendszerek és utcaképek felrajzolásába. A többi ismert öt-hat darab – így még nem vizsgált – komplex architektúra ugyanis ezektől némiképpen eltérő sajátságokat mutat. Most meg kell elégednünk azzal, hogy a feudalizmus-kora emberének művészi szélsőségekben mozgó, provinciális, helyi profán gótikánkban rendszeres mértéktartással alkotni alig tudó lelkivilága híven tükröződött a négy gótikus homlokzatban. Ezáltal feleletet kaptunk háromrészes tanulmányunk elején felvetett kérdéseinkre. E témakör teljes kidolgozását és megoldását azonban az összes középkori homlokzataink hasonló kiértékelése utánra kell halasztanunk.[31]

Bizonyosra látszik, hogy budavári profán gótikus architektúráinkat a nagy homlokzati falfelületekbe vágott, aránylag kicsiny ablaknyílások jellemezték; a viszonylag keskeny nyílásokkal váltakozó széles pillérek, a közepes, vagy annál is gyengébb nyílásfeszültség. Ugyanígy jellemzi a nyílástengelyek hangsúlyozásának a hiánya, a meglehetősen szabad arányérzékkel, ösztönös tömegegyensúlyozással dolgozó kompozíciós módszer. Ez a komponálás nem írtózott a méretazonossággal felépült, egyforma sorozatablakok alkalmazásától, sem a szimmetriától, vagy egyéb kötöttségektől, de nem kereste és nem erőltette mindenáron ezek használatát.

Szívesebben hajlott a kissé rapszodikus nyílászcsoportosítás felé e budavári komponáló készség. Leginkább a szigorúan egy síkban tartott homlokzatok ösztönös egyensúlya, a komoly egyszerűség és sokszor a különböző típusú nyíláskeretek bátor, egymás mellé helyezése jellemezte. Középkori architektúrák méreteiben és díszítésében, fomakincsében, valamint tömegelosztásában egyaránt a nyugodt ízlés volt az uralkodó e polgári lakóházépítészetben, azaz helyi, profán gótikánk területén, amely karakteresen különbözött például a sienai gótika „szigorú homlokzattípusai"-tól ugyanúgy, ahogyan a budavári városszerkezet Siena feudalizmuskori városrendezési elveinek[32] alkalmazásától.

Rövidítések

BpR	Budapest Régiségei
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
FővLvt	Fővárosi Levéltár
KÖZTI	Középülettervező Intézet
MagyÉp	Magyar Építőművészet
MagyMűvEml	Magyarország művészeti emlékei III.Bp. 1961.
MonHung	Monumenta Hungariae
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából

Jegyzet

1. Az első rész megjelent: BpR 22 (1971) 329–350., a második rész: BpR 23 (1973) 229–244: Úri-utca 13. sz. és a Tárnok-utca 14. sz.
2. Az 1686 utáni időkre vonatkozó történeti adatok *Bánrévy Gy. és Kovács L.*: „A budai Vár házai és háztulajdonosai 1686-tól napjainkig" c. kiadatlan, kéziratos tanulmányából valók. Budapest, Fővárosi Levéltár. Központi Tanácsháza: Páncélszoba 103. rekesz.
3. *Joseph de Haüy:* „Plan de la ville et château de Bude" című helyszínrajza 1687-ből. Rudolf Rabatta császári főhadbiztos tábornok hagyatéka: Bécs, Hadilevéltár. (Azelőtt „K.u.K.Haus-, Hof- und Staatsarchiv".) Hung. Fasc. 73/II. No. 25. 1687. Jänner, Ofen.-Plan de la ville Ofen. Wien: Staatsarchiv. Ungarn. Fasc. 187. fol. 25. – Átrajzólt másolata megjelent: *Károlyi Árpád,* Buda és Pest visszavívása 1686-ban (Bpest, 1886.); átdolgozott másolata pedig ezen mű új kiadásában: *Károlyi-Wellmann* i.m. (Bpest, 1936.) A térképhez tartozó telekméretkimutatás: Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Ungarn Fasc. 427. Konv. E. Folio 129–130. lt. sz. Két lap négy oldalán 388 telekméret. – Fotokópiája: BTM, Vármúzeum. A helyszínrajzon a Tárnok-utca 16. számú épületünk a 100. sorszámot viselte: főhomlokzatának hossza 47 pieds, ami kb. 15·04 m.-nek felel meg, oldalhomlokzatának hossza pedig („retour") 30 pieds, ami kb. 9·60 m.-nek felel meg. Lásd a jelenlegi ál-

lapotra átrajzolt mérethelyes ábrázolásán, *Czagány István:* Budavára török hódoltság alatti helyrajza. 24–19. 1B. 280. tsz. A budai Várnegyed területrendezési terve. TK–7. sz. rajz. Készült 1954-ben. A Középülettervező Vállalat Műemléki Tudományos Tervtárában.

4. Az adatokat v.ö. *Vass K.:* Buda német utcanevei. A Vár és Újlak utcanevei. 1696–1872. Budapest, 1929. 104. Eszerint: „No. 93. hat noch zimblich guets gemeür wie auch gwölber und Keller. Hanns Peter Laux burgl. glasser.–" *Greischer M. (?):* „Zaiger über die Vöstung und Wasser Statt. anno 1696" adatai. Budapest, Fővárosi Levéltár: V. Városház-utca 9–11. sz. Eszerint az épület már a 93. sorszámot viselte, telekméretei pedig a következők voltak: utcai homlokzathossza: 5.–, hátsó frontja: 5.–, a telekről kifelé nézve jobb oldala: 7·3, bal oldala: 7·5 öl, illetőleg láb. „Egghaus." Az 1786–1794 közötti időből származó helyszínrajz: „Situations Plan der Festung Ofen. K.u.K. Landesbau Director für Ungarn" FővLvt: B/II./42. jelzet. 90. szám. FővLvt. – volt I. sz. Állami Közlevéltár – Budapest, V. Városház-utca 9–11. sz. Központi Tanácsháza. Ezt a térképet *Nagy L.* az 1785–1789 közötti időre datálja: A Budai Vár topográfiája a XVII. század végén című tanulmányában. TBM. 18 (1971) 85.
5. „Buda szab. kir. főváros egész határának másolati térképe..." Készült *Marek J.* felügyelete alatt. 1873." FővLvt: Központi Tanácsháza, Vár. B-/15/14 és B-/22/15 szelvények. Budapest, Városház-utca 9–11. sz.
6. FővLvt: Bpest, V. Városház-u. 9–11. sz. Budai Mérnöki Tervek 116. sz. Hild Károly tervei a Festung, Parade-platz No. 74. épület átalakítására, Wiener Rozália számára. Homlokzatok. Még nem említi *Genthon I.:* Mo műeml. Budapest. 1951. 26., mely szerint utolsó renoválása 1935-ben történt. Forrásmegjelölés nélkül. Viszont említi *Borsos B. – Pogány F.:* A Vár szerepe Budapest városképében. MagyÉp 1954. évf. 42.
7. *Horler M. – Pogány F.:* Bpest műeml. I. köt. Bp. 1955. 525. Szintén forrásmegjelölés nélkül. Nem említi *Zakariás G.S.:* Budapest. MagyMűvEml III. 9.
8. Budapest Fővárosi Tanács Tervtára: Központi Tanácsháza. Az épület 1934. évi átalakításának tervei. Kisebb belső átalakítás terve 1949 -ből. Az első kutatását Czagány István, a másodikat Bertalan Vilmosné vezette. Lásd *Czagány I.:* Egy budavári ház története képekben. Tárnok-utca 16. sz. Budapest XIV/5. sz. 1976. május.–Jelentések. A BTM leletmentései és ásatásai az 1966–1970. években. BpR 23 (1973) 278. – *Bertalan Vilmosné:* I. Tárnok-utca 16. sz. – Az első kutatás tudományos dokumentációja az Országos Műemléki Felügyelőség tervtárában, a BTM műszaki osztályának irattárában és a Középülettervező Vállalat budavári irodájának tudományos tervtárában: I. Dísztér 4–5. sz. I. em. Az 1970. évi leletmentés régészeti dokumentációja – 11.103. sz. rajz és 11 fénykép szöveg nélkül – a B.T.M. műszaki osztályán: I. Szt. György-tér 5. sz. Budavári Palota „E"-épület.
9. Ennek során az Anna-utcai homlokzat földszintjén öt darab, a kapualjban pedig három darab középkori nyílás kő keretezése pusztult el. Az előbbi helyen K-i irányból számítva a külső falsíkon egy vízszintes záradékú ajtó függőleges keretszárkövei, mellette Ny-ra egy félköríves záradékú üzleti kiadóablak és egy vízszintes záradékú, fekvő téglalap alakú üzleti szellőzőablak keretkövei. Mögöttük a belső falsíkon ugyancsak egy vízszintes záradékú ajtó függőleges keretszárköve és egy félköríves záradékú üzleti kiadóablak keretkövei. A kapualj K-i falában egy, két darab reneszánsz kymaprofilos ajtókeretkőből másodlagosan összeállított ajtókeret. A Ny-i falban két darab késő-gótikus ajtókeretezés kőből. A Tárnok-utcai homlokzat É-i szélén, a szélső konzolt alátámasztó késő-gótikus kőpillért elbontották és az épület belsejében egy válaszfalba befalazták. Ez eredetileg ajtó függőleges keretszárköve lehetett és a Tárnok-utcai homlokzatban másodlagos helyén megfordítva állott. Kezdetben negyedköríves homorú gyámon vízszintes záradékot hordhatott – ami elpusztult. Első tervezője Hell Géza volt.
10. A helyreállítási tervezés következetlenségére jellemző, hogy a Tárnok-utcai homlokzat földszintjének ép barokk falát, amelyen az 1764–1824 közöttről meglévő kosáríves záradékú üzletablakok is megtarthatók lettek volna, elbontotta. Az utóbbiak helyett három új kis ablakot épített – minden történeti támpont nélkül – amelyek kevesebb világítást biztosítanak a vendéglőnek, mint amennyit a két kosáríves barokk ablak nyújtott volna. Ezenkívül a hajdani „mercerie"-t is hitelesebben mutatta volna be a Tárnok-utca 14. sz. hasonló ablakaival együtt. Megépítette az előreugró emeleti ívsort, holott annak eredeti ívrendszerére vonatkozóan a helyszínen nem maradt elegendő reálrégészeti maradvány. Alatta bemutatott egy közbülső periódusból származó, 17. sz.-i – architektonikus szempontból jelentéktelen – ajtókeretkövet, amelynek kiegészítéséhez nem volt támpont. Az emeleten viszont megtartotta az 1862-ben készült ablakpárokat. Ezért a homlokzat mai állapota egyik műemléki értéket képviselő építési periódusát sem mutatja, viszont a korszakok egymásutánját sem szemlélteti folyamatosan.
11. Ezzel kapcsolatban a földszintjén ajtót nyitottak a szomszédos Tárnok-utca 14. sz. ház kapualjába, a 16. sz.-i állapotának megfelelően. Ez az ajtó helyesen emlékeztet a két épület hajdani közös funkciójára, egybenyitottságára.
12. Ugyanilyen pinceajtó van a Fortuna-utca 10., Tárnok-utca 5. és az Úri-utca 31. sz. házak főhomlokzati falaiban is. *Czagány I.:* A budavári Úri-utca 31. sz. gótikus palota tudományos vizsgálata és rekonstrukciós helyreállítása. BpR 19 (1959) 379. 7. és 8. kép, 396. 12. jegyz.
13. E feltárt sarokkonzolnak az északi oldalán kibontásra került, az emelethordás miatt fellépő nyíróerő ellensúlyozására és a konzol falból kibillenésének

megakadályozására alkalmazott két, későközépkori horgonyvas.

14. Az emeleti gótikus ablak *Czagány I.*: A középkori grafikus stílus emlékei a budai Várnegyed területén. BpR 19 (1959) 40–43 kép, 11. kép. 34. sz, 12. kép G-jel. Hasonló lépcsőházi ablakok láttak napvilágot a Tárnok-utca 3. sz. ház udvari, keleti homlokfalában is. Lásd *Gerevich L.*: Gótikus házak Budán, BpR 15 (1950) 182, 157. 16. kép. 1. sz. Hasonló, utcai homlokzatsíkkal párhuzamos fekvésű dongaboltozat maradt fenn az Úri-utca 4., Országház-utca 26., Úri-utca 47. sz. házak földszintjén, valamint a Szentháromság-utca 5. sz. ház földszintjén. Falazóanyagukból, a tégláiknak szélességükben állított rakásmódjukból és az oldalfalak helyzetéből minden esetben megállapítható volt, hogy e boltozatok 16. sz.-i eredetűek.
15. Ugyanilyen, asztaloshornyával kifelé fordított ajtókeretkövek láttak napvilágot az Úri-utca 4. sz. épület kapualjának É-i falában. Ezek közül az egyik – a K-i – egy tégla- és habarcsanyagáról ítélve 16. sz.-i, kosárgörbe alakú téglaívvel volt összeépítve. Az Úri-utca 24. sz. épület kapualjának D-i falában a 15. sz.-i ülőfülkesorhoz később hozzáépített ajtó keretkövei is 16. sz.-i falban, ugyanígy nyertek másodlagos elhelyezést. Ugyanez látható az Úri-utca 13. sz. épület Anna-utcai szárnyának K-i határfalában is, ahol a szomszéd épület kapualja felé eső síkon ugyanilyen ajtókeret maradt fenn épségben. A keretkövek másodlagos elhelyezéséről mondottak erről voltak a legjobban leolvashatók. Hasonló ajtókeretkő került feltárásra a Tárnok-utca 5. sz. épület földszinti homlokzatán is a barokk keretkő rusztikázott pillérétől délre.
16. Téglaanyaga másodlagosan felhasznált, bontási középkori tégla volt sárhabarcsba rakva. A sárhabarcs használata – eddigi tapasztalataink szerint – a 17. sz.-ban volt szokásos. A Hess András-tér 4. sz. épület emeleti, É-i határfala ugyanilyen habarcsanyaggal készült. Benne másodlagosan elhelyezett, pálcatagokkal profilált gótikus ablakbélletkő, kyma-profilos reneszánsz kőpárkány töredék és héber feliratos zsidó sírkőtöredékek voltak, ami a fal késői – 17. sz.-i – eredetére mutatott. Ugyanilyen habarcsanyaggal készült kőfalak vannak az Úri-utca 47. sz. épületben, a lépcsőház földszinti indításánál a K-i falban, a Tárnok-utca 6. sz. épületben a pince D-i határfalában és fölötte a földszinten is végig. Mivel ennek a háznak helyén – az oklevélanyag tanúsága szerint – a középkorban nem állt épület, azért a jelenlegi ingatlan legkorábbi eredetű D-i határfala, ezen az alapon is csak a török korból származtatható.
17. Buda ostroma keletről 1684. M. Wening rézmetszete L.N. Hallart rajza után. (Kat. sz.: 77) *Rózsa Gy.*: Budapest régi látképei (1493–1800) Bpest. 1963. 178. „Prospect der Statt Ofen, wie solche von der Statt Pest an zu sehen." és a XXX. tábla.
18. *Gárdonyi A.*: Buda középkori helyrajza. IV. Bp. 1936. 75.
19. „Buda városrészeiben, amikor Szulejmán szultán azt elfoglalta, oly szép és díszes házak voltak, hogy valamennyi csársija és bazárja, minden háznak erkélye és ablakai kristályhoz hasonló üveggel voltak díszítve s minden háznak tetejét kékes ón ékesítette. Sárgaréz lemezzel, vörösréz-, deszka és ónlemezzel fedett házak voltak, s valamennyi festett ház volt. Még mostanában (1660–1664 táján) is megvan azokból a különös festményekből néhány százezer különféle alak és művészi kép némelyik ház kapuján és falán." Török-magyar-kori történelmi emlékek. Török történetírók. III. kötet. – *Karácson I.*: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Budapest, 1904. – *Evlia Cselebi:* Siyahatnáme (Utazások könyve). Konstantinápoly, 1897. Sajtó alá rendezte Ahmed Dzsevdet.: A középső vár leírásából a 239.
20. Ilyen zárterkély volt az Országház-utca 18, 22. és Tárnok-utca 5. sz. stb. középkori házak homlokzatain.
21. Ilyen konzolos ívsoron előreugró emelet volt a Táncsics Mihály utca 20. sz. és valószínűleg a Fortuna-utca 18. sz. házakon is. Az előbbinek konzolsora 1945 után még látható volt, néhány évvel később leszakadt. Ma már az ívsor két végén állott szélső konzol sem látható a helyszínen, csak az épület tudományos rombontási dokumentációjában a fényképeik. KÖZTI. Tudományos tervtár: Dísz-tér 4–5. sz. I. em. Ezek a konzolok sem voltak egyformák ugyanúgy, mint az Anna-utca 2. szám ívsorának a konzoljai különbözők voltak.
22. Nyitott utcai függőfolyosó tartókonzoljainak maradványai láttak napvilágot az Úri-utca 33. sz. ház D-i tűzfalában és az Úri-utca 42. sz. épület É-i tűzfalában is.
23. Ezt bizonyítják az Úri-utca 31. sz. épület I. és II. emeleti ablakai, valamint az Országház-utca 9. és 18. sz. épületek I. emeleti ablakkeretkövei.
24. A Tárnok-utca 13. sz. udvari, D-i szárnyának É-i homlokzati fala volt ez, amelyet elbontottak. Felmérési- és fotóanyagát lásd az épület tudományos dokumentációjában a 21. sz. jegyz.-ben i.h.-en.
25. Országház-utca 18, 22, 9, 23, Fortuna-utca 18, 25, Úri-utca 31, 40, Táncsics-utca 18. sz. stb. helyeken maradtak meg.
26. Az első tudatos városesztétikai törekvés csak Mátyás király 1478-ban kelt rendeletében – amelyben a budai polgárokat házaik tatarozására szólítja fel – és Gritti Alajos zsidó, olasz, valamint görög kereskedőinek városrendezési tervében található az 1534–1539 közötti időben. Eszerint: „az utca (zsidók utcája?) egyik oldalán, mely a város közepe felé esik, az egyméretű paloták aranyozott bronz lemezből való fedél alatt lennének. Az utca másik, a Duna folyó felöli oldalán pedig az egyméretű paloták fehér ónból való tető alatt lennének, a magasságuk négy ablakrésznyi lenne....a hegy felől gyantával befestett piros cseréptető alatt egyméretű paloták lennének Buda várától egészen Szombathelyig." *Szerémi Gy.*: Magyarország romlásáról. Mon Hung. V.

Magy Helikon sorozat. Budpest, 1961. 242–243. – Jelenlegi tudomásunk szerint a budai Várnegyedben öt helyen volt utcafeletti áthidalás: a Táncsics-utca 24. és 17. sz. – a középkorban Kis Mendel és Nagy Mendel zsidók házai – az Úri-utca 31. és 40. sz. házak, az Úri-utca 13. és 14. sz. házak, valamint Werbőczy István háza és a Szt. János evangelista templom között. Lásd *Dr. Pataki Vidor:* A budai Vár középkori helyrajza. BpR 15 (1950) 299. után a 9. kép. – *Czagány I.:* Budavára török hódoltság alatti helyszínrajza. 1687. évi állapot. Joseph de Haüy helyszínrajza és szakirodalmi adatok alapján. – *Czagány I.:* Budavára késői középkori és renaissance-kori helyrajza, 1541. előtti állapot. Reálrégészeti adatok és egykorú kútfők alapján. Készültek 1954-ben. – Budai Várnegyed (Várhegy) részleges területrendezési terve. T.K.7. és 8. sz. rajzok. A 21. sz. jegyz.-ben i.h.-en. Ezenkívül a 3. sz. jegyz.-ben a helyszínrajzon és a M.T.A.R.B. 1866. évi emléktábláján az Országház-utca 30. sz. udvarán.

27. Ezek közül ma már csak az 1425-ben először említett Balta-köz áll szabadon, de az Úri-utca 13. sz. D-i szélén és a Tárnok-utca 16. sz. Anna-utcai kapualja helyén is eredetileg ugyanilyen átboltozás volt, amelyek később beépültek.
28. Például a Tárnok-utca 5. sz. épület É-i telekhatára mentén és az Úri-utca 16. sz. ház kapualja helyén.
29. „E városnak minden szögletfejénél egymással szemközt három-négy vastag karika (pronka) volt vaslánccokkal áthúzva: helyeik most is felismerhetők. Minden szögletfőnél a házak egészen boltozottak." (Valószínűleg átboltozottak) *Evlia Cselebi*nek a 19. sz. jegyz.-ben i.m. 239.
30. A Nagyboldogasszony-templom tornya a középkori „Platea rosarum"-ról nézve és a domonkosok Szt. Miklós-templomának tornya a „Platea aurifabrorum"-ról szemlélve. Lásd *Czagány I.*-nak a 26. sz. jegyz.-ben i. 2. helyrajza alapján.
31. Ez a teljes kidolgozás, megoldás és a középkori homlokzatok maradéktalan kiértékelése a szerzőnek az 1981. január 16.-án a Magyar Tudományos Akadémián elfogadott kandidátusi értekezésében történt meg. *Dr. Czagány I.:* Budavári gótikus lakóházépítészet. Budapest, 1956–1979. MTA Knyvt, Kézirattár és Egyetemi Könyvtár. Mindkét példány azonban – az Akadémia terjedelemkorlátozó rendelete miatt – csak a teljes szöveg felét tartalmazza, rajzok és fényképek nélkül.
32. V.ö. *Isa Belli Barsali:* Siena medievale. Commissione Nazionale Italiana per l'UNESCO. Piazza Firenze 27 – Roma. 1967. Appareil adminisdtratif 11. az 1218-as városrendezési tervről. – *J. Huzinga:* A középkor alkonya. London, 1937 – Budapest, é.n. Szerb Antal fordítása. „Az európai kultúra története" sorozat: az élet feszültsége. – *C. Chledowski:* Siena. Berlin, 1923. – *L. M. Richter:* Siena. Leipzig und Berlin. 1901. Berühmte Kunstätten 9. – *M. von Boehn – K.W. Kästner:* Italien, ein Buch der Erinnerung. Berlin, é.n., Siena. 289–322.

ISTVÁN CZAGÁNY

GESCHICHTE EINES BAUBLOCKS AUS DEM MITTELALTER IM BURGVIERTEL VON BUDA (III)
(Ergebnisse der an den Gebäuden im I. Bezirk, Uri utca 13, Tárnok utca 14 und Tárnok utca 16 durchgeführten Baudenkmalforschungen, wissenschaftlichen Rekonstruktionen und architektonischen Wiederherstellungen)

C) Gebäude Tárnok utca 16

Das Haus Tárnok utca 16 im Burgviertel bildet die Ecke einer sich nach drei Strassen hin richtenden gotischen „Nachbarschaftseinheit", von der wir zwei Bauten – aus der Rekonstruktion der beiden mittelalterlichen Geschäftshäuser Úri utca 13 und Tárnok utca 14 – schon früher kennenlernen konnten. Die aus dem 14.–16. Jh. stammenden Werksteinfunde des Gebäudes kamen 1952 nach dem Abschlagen des Mörtelverputzes der um 1900 im Sezessionsstil angefertigte wurde, zum Vorschein. Es stellte sich – wie das die freigelegten Arakden abschliessenden Konsolen beweisen – auch heraus, dass sich der im ersten Stock der Fassade des benachbarten Hauses Tárnok utca 14 hevorspringende Arkadengang auch auf das Gebäude Tárnok utca 16 ausdehnte, und zwar bis zum N-Rand der Fassade.

Hier dehnte er sich dann, die Niveauhöhe wechsenld, auch auf die Fassade in der Anna utca aus Ursprünglich wurde aber von dieser Arkadenreihe nur die hintere, aus dem 14. Jh. stammende westliche Hälfte erbaut, weil anfangs – wie davon die Mauerabtrennungen an der Fassade zeugen – auch das Haus selbst nur halb so tief war wie heute. Im 15. Jh. wurde es durch den Anbau der anderen Hälfte gegen O ergänzt und bis zur heutigen Strassenlinie ausgebaut. Wahrscheinlich wurde der Arkadengang des Gebäudes, der aus zwei verschiedenen Zeiten stammt und einen unterschiedlichen Rhythmus aufweist, erst nach diesem Zeitpunkt in der erwähnten Weise miteinander verbunden. Im Erdgeschoss reihten sich von O ausgehend eine Ladentür mit horizontalem Abschluss, ein Ladenschaufenster mit halbkreisförmigen Abschluss und ein horizontal abschliessendes Ladenlüftungsfenster aneinander.

Im ersten Stockwerk befanden sich von der gleichen Richtung ausgehend ein Renaissancefenster mit waagerechtem Abschluss und Kymaprofil und ein spätgotischen Zwillingsfenster, ebenfalls mit waagerechtem Abschluss

sowie Birnenstab nebeneinander. Von letzterem dürfte in westlicher Richtung noch eines vorhanden gewesen sein. Als deren Fortsetzung kamen nur noch zwei kleine Treppenhausfensterchen und die Überreste der Mantelmauer des zu diesen gehörenden einstigen Wendeltreppenturmes im 1. Stock zum Vorschein. An der östlichen Wand der Toreinfahrt, in der Anna utca kam eine sekundär aus Renaissancerahmensteinen zusammengestellte Tür mit Kymaprofil und an der westlichen Wand eine spätgotische Türrahmung mit Segmentbogenabschluss ans Tageslicht.

Aus den angeführten Angaben geht hervor, dass das Gebäude im 16. Jh. mit seinen beiden Nachbarn verbunden war. Die Öffnungsrahmen im Erdgeschoss der Anna utca wurden während der Türkenherrschaft bis an die äussere Fläche der Erdgeschossmauer unter dem Bogengang hervorgebracht, der zwecks Unterfangung des ersten Stockwerkes angefertigt wurde. Die „Mercerie"-Fenster in der Tárnok utca existierten auch im 18. Jh. weiter. Bedauerlicherweise wurde durch die 1972 abgeschlossene Restaurierung der überwiegende Teil der angeführten Funde vernichtet. Heute ist in dem Gebäude das stimmungsvolle Gasthaus „Goldenes Fass".

Abbildungen

Abb. 1. Die Front des Gebäudes Tárnok utca 16 im Sezessionsstil zu Beginn der 1900er Jahre (Archivfoto aus dem Planarchiv des Rates der Hauptstadt Budapest).

Abb. 2. Front des Gebäudes in der Tárnok utca mit den Kriegsschäden aus dem Jahre 1945, vor Beginn der Forschungen.

Abb. 3. Front des Gebäudes in der Tárnok utca und der Anna utca nach Beendigung der Baudenkmalerschliessungen von 1952.

Abb. 4. Front des Gebäudes in der Tárnok utca nach Beendigung der Baudenkmalrekonstruktion im Jahr 1972 (Entwurf: Tamás Dragonits).

Abb. 5. Erschliessungsskizzen der Front in der Tárnok utca und Anna utca mit Anführung der Forschungsergebnisse, Stand im Jahr 1952.

Abb. 6. Kellerstiege des Gebäudes in der Tárnok utca nach der Eröffnung des Gasthauses „Goldenes Fass", Stand nach 1973. Originalöffnung aus dem 14. Jh.

Abb. 7. Detail von den unter dem Mörtel freigelegten Baudenkmalresten der Front des Hauses Anna utca, Stand vom Jahr 1952.

Abb. 8. S-Rand der Front des Gebäudes Tárnok utca, mit den Überresten der vom benachbarten Haus Nr. 14 herüberreichenden Bogenreihe im Stockwerk neben der Lampe. Stand vom Jahr. 1952.

Abb. 9. Freigelegte Überreste der östlichen Fronthälfte des Gebäudes Anna utca nach Abschlagen des neuzeitlichen Mörtelverputzes. Stand vom Jahr 1952.

Abb. 10. Freigelegte Bodenanker der nördlichen äusseren Konsole von der Front des Gebäudes Tárnok utca von der Anna utca aus gesehen. Stand vom Jahr 1952.

Abb. 11. Der am O-Rand des Erdgeschosses an der Gebäudefront Anna utca gefundene Türrahmenstein und das Fenster aus der Türkenzeit, darüber die Reste der Arkadenreihe und eine der Konsolen. Stand vom Jahr 1952.

Abb. 12. Die freigelegten Bodenanker der nörlichen äusseren Konsole von der Gebäudefront Tárnok utca, vor diesen der zur Befestigung der Konsole verwendete spätgotische Steinpfeiler, der im Laufe der Wiederherstellung abgetragen wurde.

Abb. 13. Östliches Umrandungsstück des halbkreisförmigen Fensters, das im Erdgeschoss der Gebäudefront Anna utca neben dem türkischen Türrahmenstein erhaltenblieb, darüber die Arkadenreihe und zwei Konsolen, Stand vom Jahr 1952.

Abb. 14. Westliches Umrahmungsstück des halbkreisförmigen Ladenfensters, das sich im Erdgeschoss der Gebäudefront Anna utca befunden hat, und darüber die Brüstung, das senkrechte östliche Auslaufstück und der horizontale Bogenschlussstein der liegenden rechteckigen Fensterumrahmung. Stand vom Jahr 1952.

Abb. 15. Die im ersten Stock des westlichen Teils der Gebäudefront Anna utca freigelegten zwei Treppenhausfenster und die Arkadenreihe mit der äussersten Konsole. Stand vom Jahre 1952.

Abb. 16. Die in der östlichen Toreinfahrtwand des Gebäudes Anna utca freigelegten beiden Renaissancetürrahmensteine mit Kymaprofil. Stand vom Jahre 1952.

Abb. 17. Der in W-Wand der Toreinfahrt des Gebäudes Anna utca freigelegte gotische Türrahmenstein mit Segmentbogenabschluss. Stand vom Jahre 1952.

Abb. 18. Überreste des im ersten Stockwerk des Traktes Anna utca, von W aus in der zweiten Scheidenwand freigelegten gotischen Wendeltreppenturmes. Stand vom Jahre 1952.

Abb. 19. Die östliche Steinzarge der im ersten Stockwerk des Traktes Tárnok utca, in der südlichen Grenzmauer freigelegten Tür aus dem 16. Jh. und Einmauerung eines Ziegels mit Lehmörtel aus der Türkenzeit. Stand vom Jahre 1952.

Abb. 20. Wissenschaftlich-theoretische Rekonstruktion der Front Tárnok utca und Anna utca nach dem Zustand im 16. Jh. (Entwurf: István Czagány).

Abb. 21. Weiterbestehen der „Mercerie" an den Fronten der Gebäude Tárnok utca 14, 16 und 18 im 16.–18. Jh. Rekonstruktion (Entwurf: István Czagány) von 1954–1957.

Abb. 22. Wiederherstellungsvorschlag zur Erhaltung und Rekonstruktion sämtlicher Funde an der Front des Gebäudes Anna utca, zwecks Erhaltung der frühbarocken „Mercerie"-Architektur. (Entwurf: István Czagány) Angefertigt: 1953.

Abb. 23. Strassenansicht der Fassade des Gebäudes Anna utca, Zustand der Gebäude Tárnok utca 16 und Úri utca 13 gemäss des Zustandes im 16. Jh. Wissenschaftlich-theoretische Rekonstruktion (Entwurf: István Czagány). Angefertigt: 1952.

Abb. 24. M. Wening–L. N. Hallart: Erstürmung Budas von Osten. 1684. Detail der rechten Hälfte des Kupferstiches mit einem auf die östliche Festungsmauer richteten gotischen Gebäude, ähnlich der Front des Hauses Tárnok utca 14–16.

Képjegyzék

1. kép A Tárnok utca 16. sz. épület szecessziós homlokzatai az 1900-as évek elején. Archív fotó Bp. Főv. Tanácsi tervtárából.

2. kép Az épület Tárnok utcai homlokzata az 1945. évi ostrom sérüléseivel, a kutatások megindítása előtt.

3. kép Az épület Tárnok utcai és Anna utcai homlokzata az 1952-es évi műemléki feltárások befejezése után.

4. kép Az épület Tárnok utcai homlokzata az 1972. évi műemléki helyreállítás befejezése után.

5. kép A Tárnok utcai és az Anna utcai homlokzatok feltárási rajzai a kutatások eredményeinek feltüntetésével, 1952. évi állapot.

6. kép Az épület Tárnok utcai pincelejárója az Arany hordó vendéglő beköltözése után, 1973 utáni állapot. Eredeti nyílás a 14. sz.-ból.

7. kép Az Anna utcai homlokzat vakolat alól kibontott műemléki maradványainak felvételi részletrajza, 1952. évi állapot.

8. kép A Tárnok utcai homlokzat D-i széle a szomszédos 14. sz. házról átívelő emeleti írsor maradványaival a lámpa mellett. 1952. évi állapot.

9. kép Az Anna utcai homlokzat K-i felének feltárt maradványai a legújabbkori vakolattakaró leverése után. 1952. évi állapot.

10. kép A Tárnok utcai homlokzat É-i szélső konzoljának feltárt horgonyvasai az Anna utcából nézve. 1952. évi állapot.

11. kép Az Anna utcai homlokzat földszintjének K-i szélén talált török ajtókeretkő és ablak, felettük az ívsor maradványai és az egyik konzol. 1952. évi állapot.

12. kép A Tárnok utcai homlokzat É-i szélső konzoljának feltárt horgonyvasai, előttük a konzol alátámasztására felhasznált késő gótikus kőpillér, amelyet a helyreállítás során elbontottak.

13. kép Az Anna utcai homlokzat földszintjén levő török ajtókeretkő mellett fennmaradt félköríves ablak keleti keretdarabja, felette az ívsorral és két konzollal. 1952. évi állapot.

14. kép Az Anna utcai homlokzat földszintjén állott félköríves üzletablak Ny-i keretdarabja és felette a fekvő téglalap alakú ablakkeret könyöklője, függőleges K-i szárdarabja és vízszintes záradékköve. 1952. évi állapot.

15. kép Az Anna utcai homlokzat Ny-i szélének emeletén feltárt két lépcsőházi ablak és az ívsor a szélső konzollal 1952-ben.

16. kép Az Anna utcai kapualj K-i falában feltárt két kymaprofilos reneszánsz ajtókeretkő. 1952. évi állapot.

17. kép Az Anna utcai kapualj Ny-i falában feltárt szegmentíves záradékú gótikus ajtókeretkő kibontás után. 1952. évi állapot.

18. kép Az Anna utcai traktus I. emeletén, a Ny-i irányból számított második válaszfalban feltárt gótikus csigalépcsőtorony maradványai. 1952. évi állapot.

19. kép A Tárnok utcai traktus I. emeletén, a déli határfalban feltárt 16. sz.-i ajtó K-i kőkávája és sárhabarcsos törökkori tégla befalazása. 1952. évi állapot.

20. kép A Tárnok utcai és az Anna utcai homlokzat 16. sz.-i állapotának tudományos, elméleti rekonstrukciója (tervező: Czagány István).

21. kép A Tárnok utca 14–16–18. sz. épületek homlokzatain fennállott „mercerie" továbbélése a 16–18. sz.-ban. Rekonstrukció (tervező: Czagány István). Készült: 1954–1967 között.

22. kép Helyreállítási javaslat az Anna utcai homlokzat összes leleteinek fenntartásával, rekonstrukciójával, a Tárnok utcai korabarokk „mercerie"-architektúra fenntartása érdekében (tervező: Czagány István). Készült 1953-ban.

23. kép Az Anna utcai homlokzatok – Tárnok utca 16. és Uri utca 13. szám 16. sz.-i állapota – utcaképe. Tudományos, elméleti rekonstrukció (tervező: Czagány István). Készült: 1953-ban.

24. kép M. Wening – L. N. Hallart: Buda ostroma K-ről. 1684. A rézmetszet jobb oldali felének részlete a Tárnok utca 14–16. sz. homlokzataihoz hasonló gótikus épület K-i várfalra kiülő képével.

1

2

3

4

5

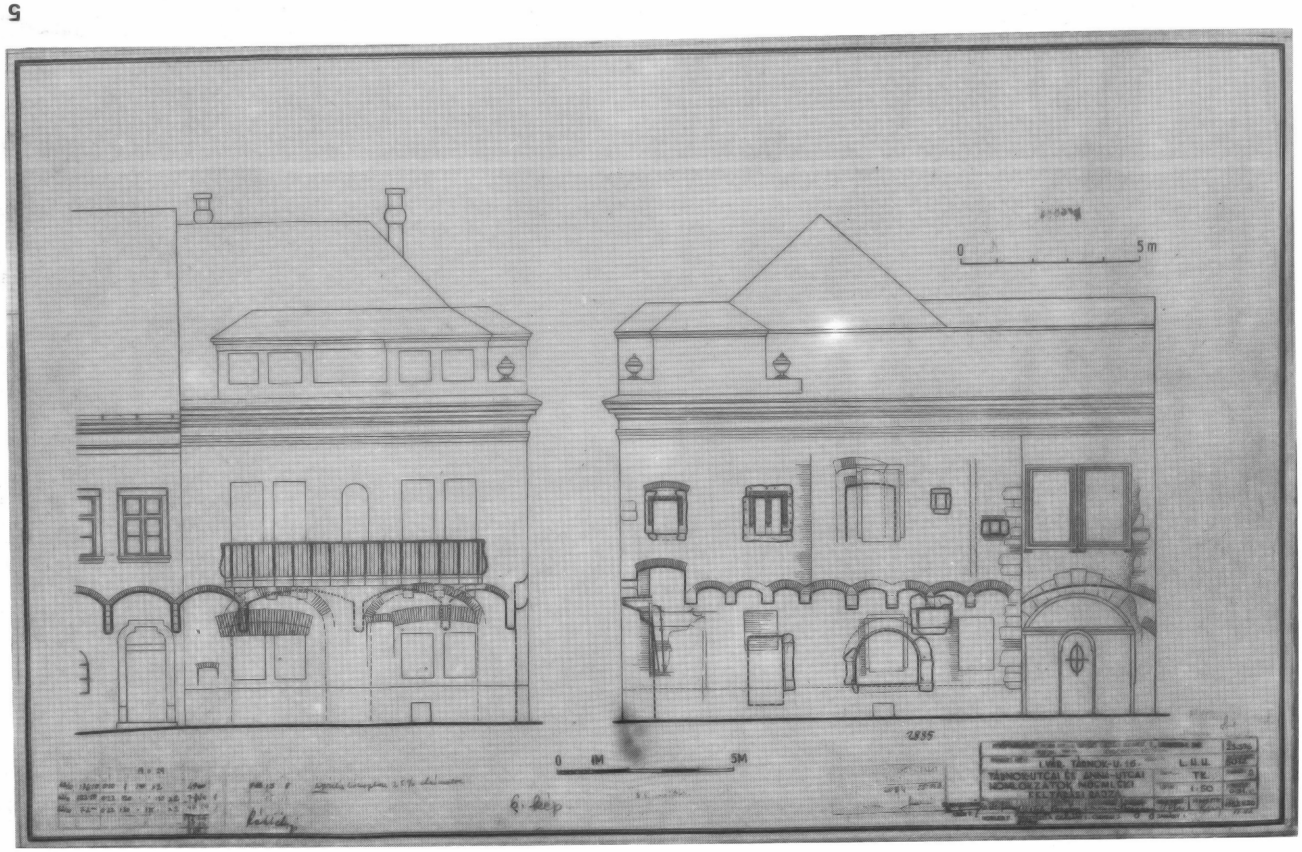

6

7

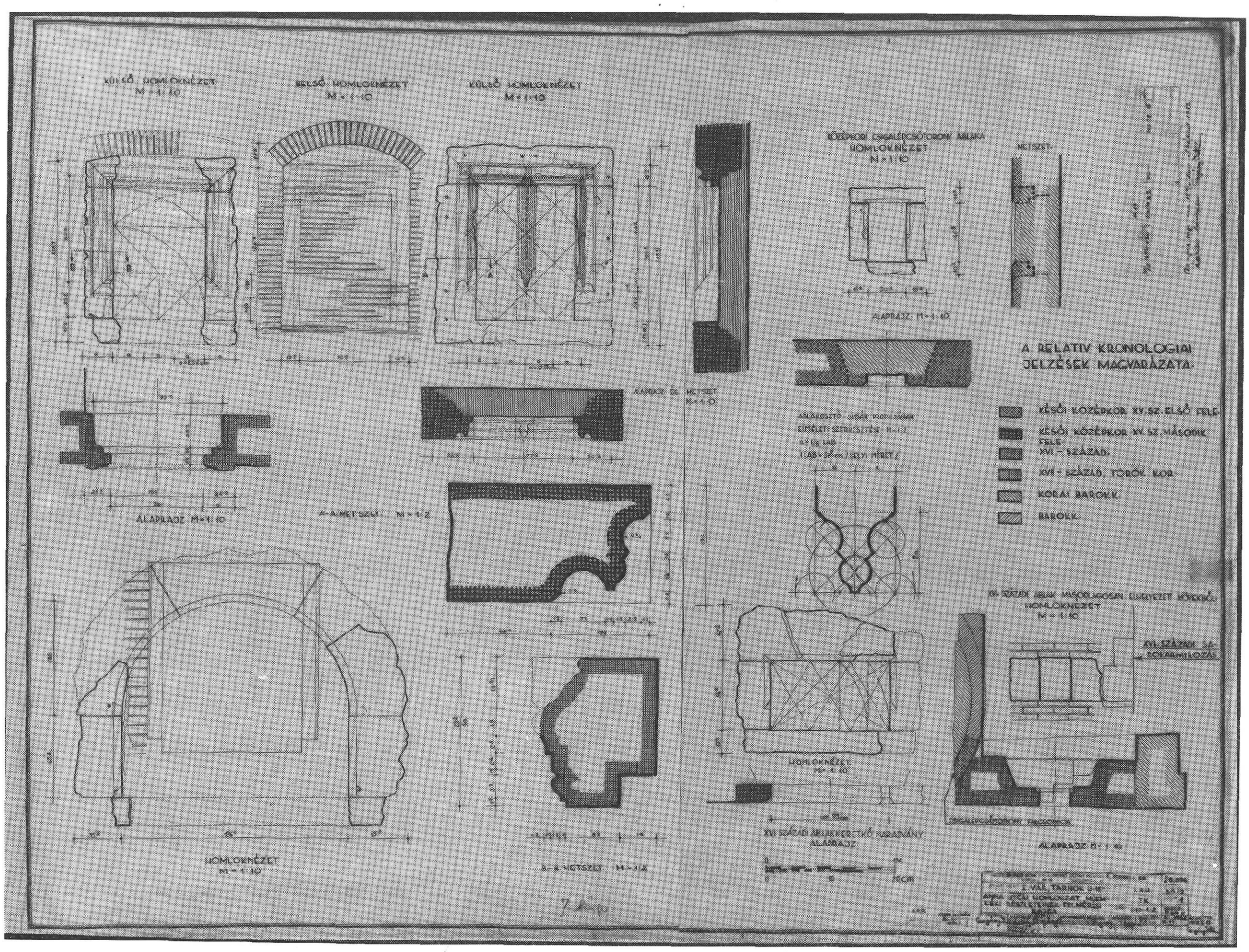
KÜLSŐ HOMLOKNÉZET
M = 1:10
BELSŐ HOMLOKNÉZET
M = 1:10
KÜLSŐ HOMLOKNÉZET
M = 1:10
KÖZÉPKORI OSIGALÉPCSŐTORONY ABLAKA
HOMLOKNÉZET
M = 1:10
METSZET
ALAPRAJZ M = 1:10
A RELATIV KRONOLOGIAI
JELZÉSEK MAGYARÁZATA
KÉSŐI KÖZÉPKOR XV. SZ. ELSŐ FELE
KÉSŐI KÖZÉPKOR XV. SZ. MÁSODIK FELE
XVI. SZÁZAD
XVII. SZÁZAD, TÖRÖK KOR
KORAI BAROKK
BAROKK
ALAPRAJZ M = 1:10
A-A METSZET M = 1:2
HOMLOKNÉZET
M = 1:10
HOMLOKNÉZET
M = 1:10
XVI. SZÁZADI ABLAK MÁSODLAGOSAN ELHELYEZETT KÖVEKBŐL
HOMLOKNÉZET
M = 1:10
XVI. SZÁZADI SÁROKARMIROZÁS
OSIGALÉPCSŐTORONY FALCSONKA
ALAPRAJZ M = 1:10
XVI. SZÁZADI ABLAKKERETKŐ MARADVÁNY
ALAPRAJZ
HOMLOKNÉZET
M = 1:10
B-B METSZET M = 1:2

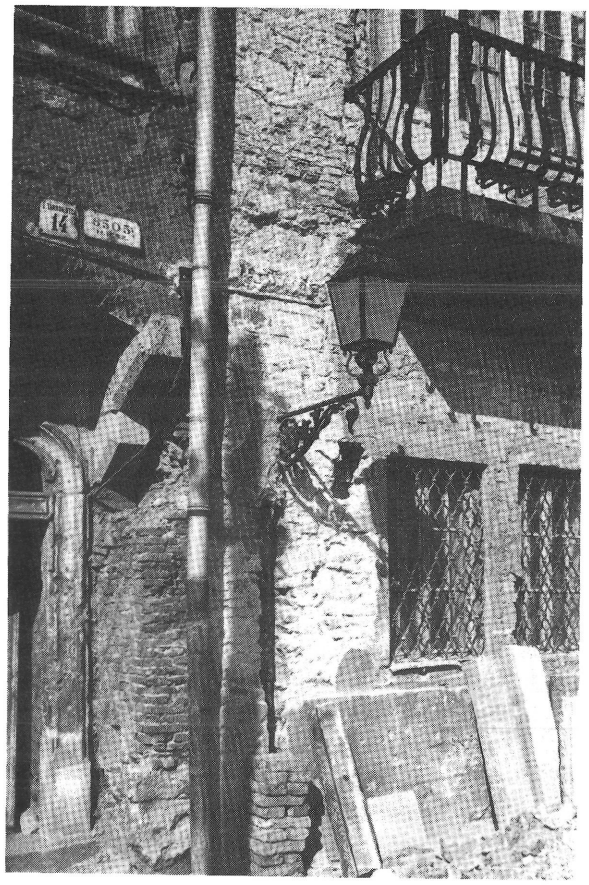

8

10

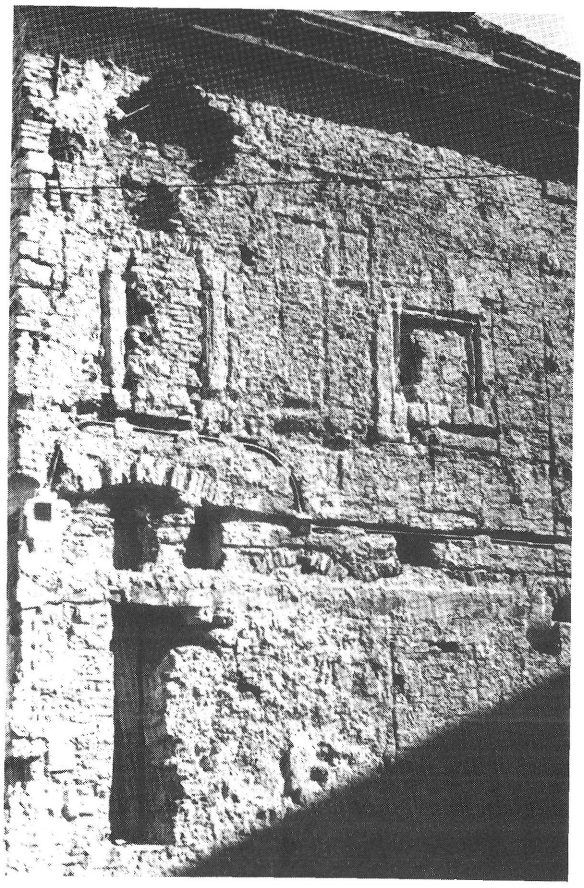

9

11

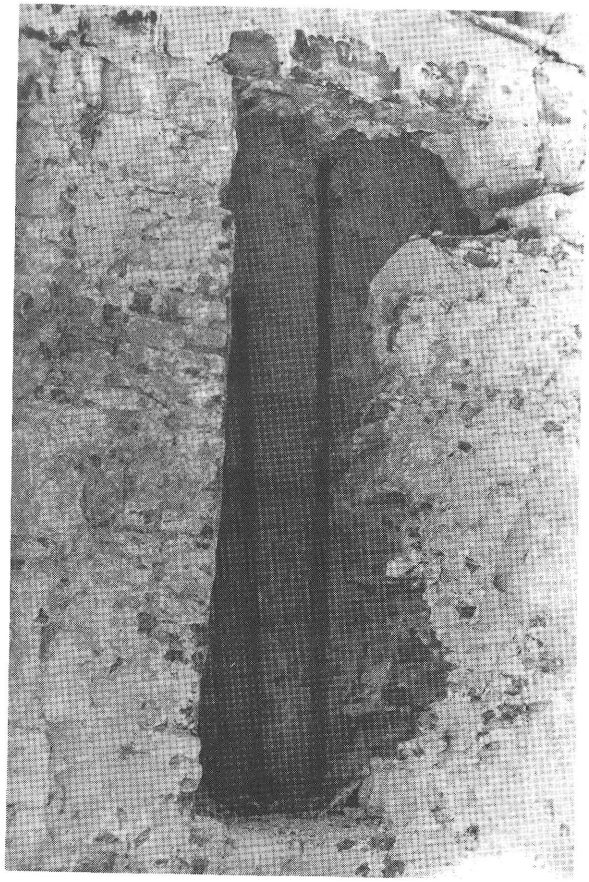

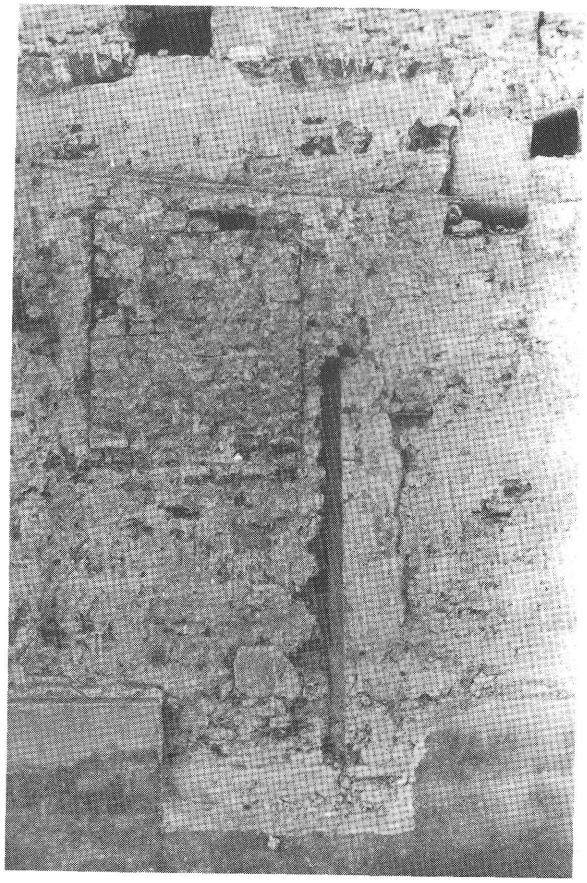

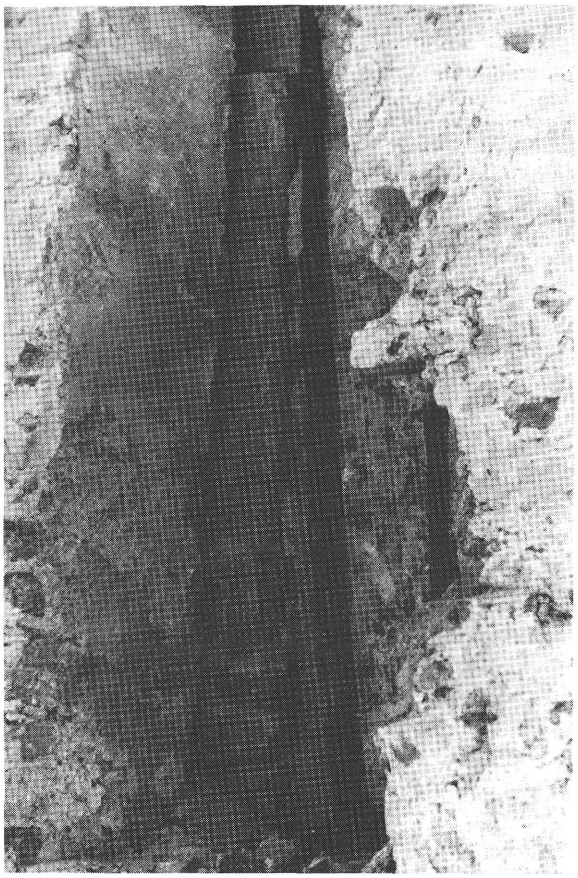

12

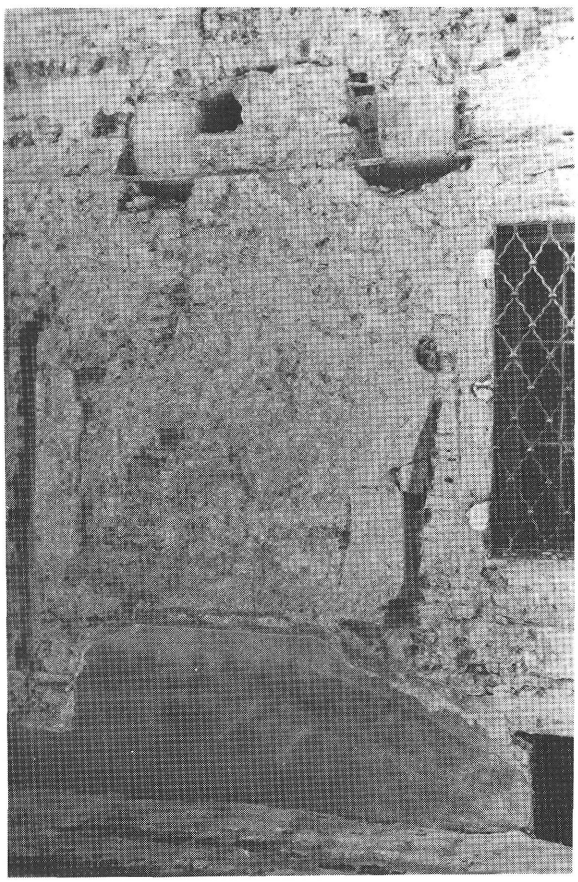

13

14

15

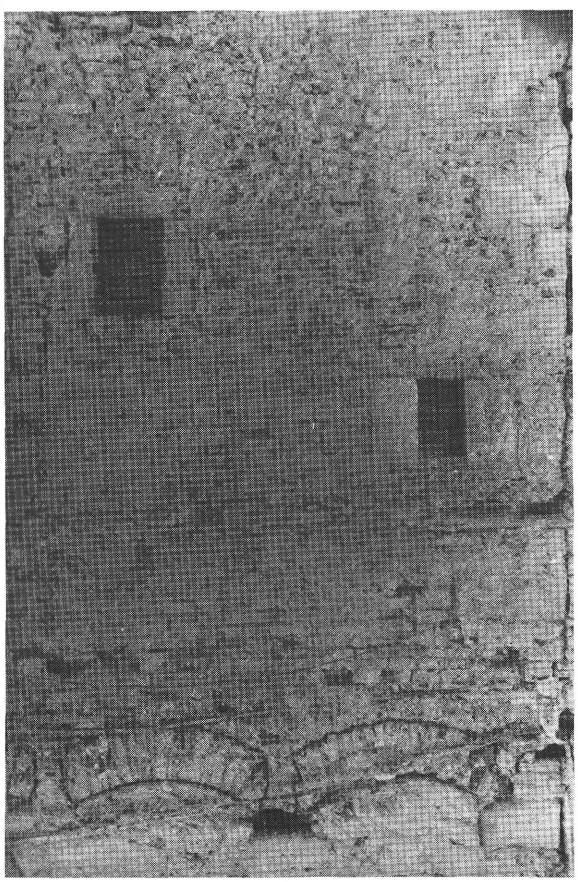

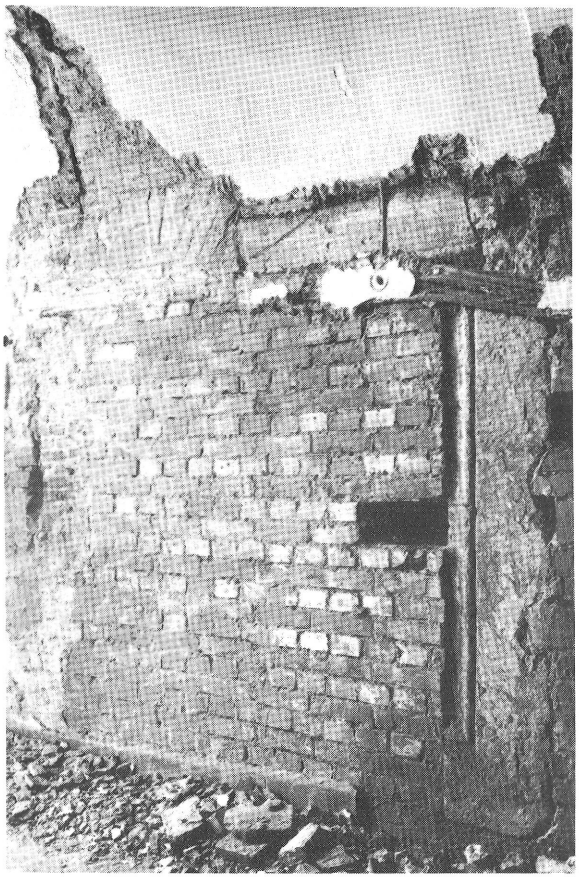

16

17

18

19

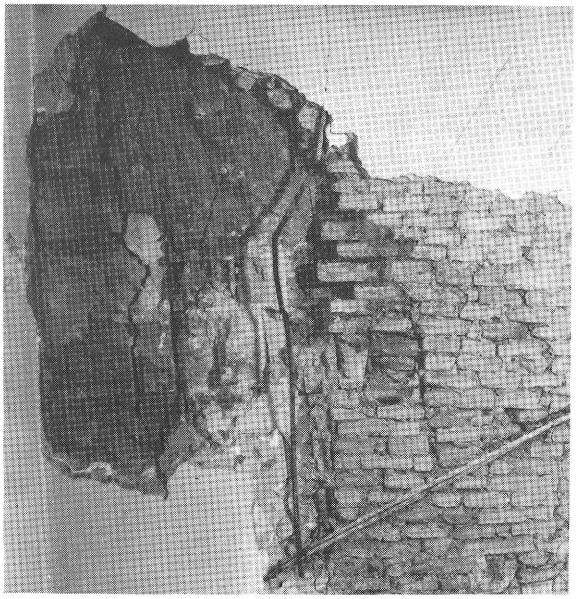

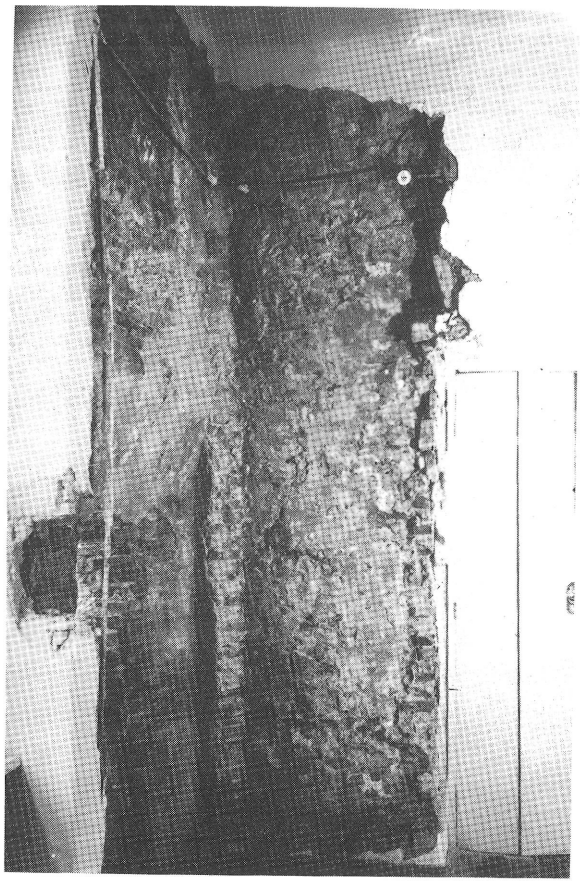

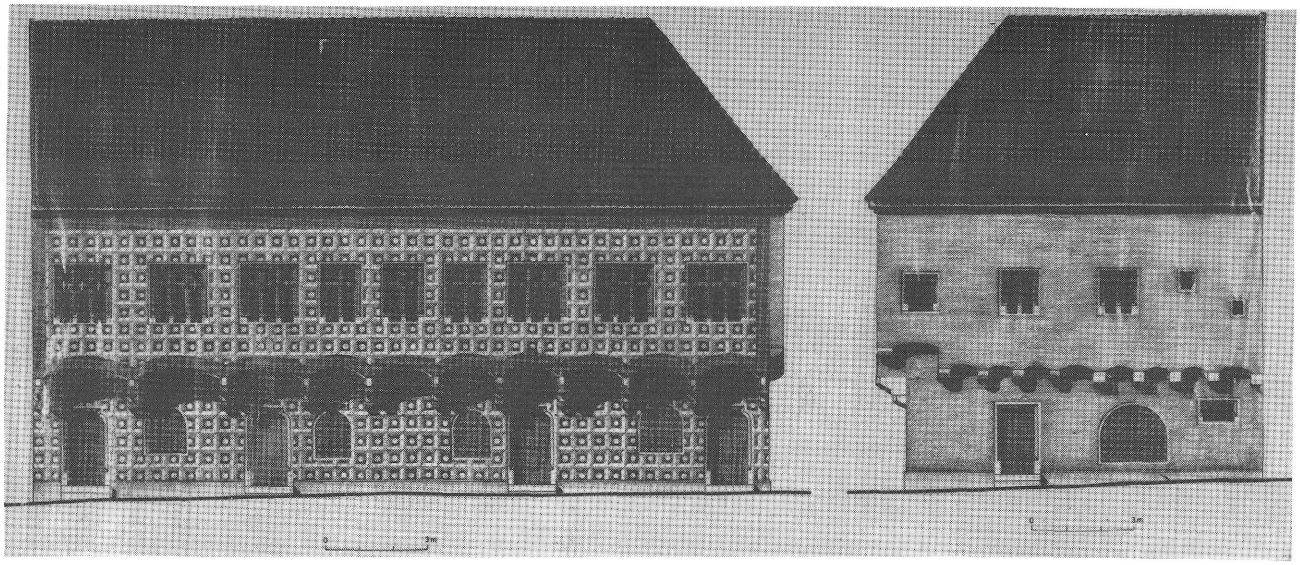

20

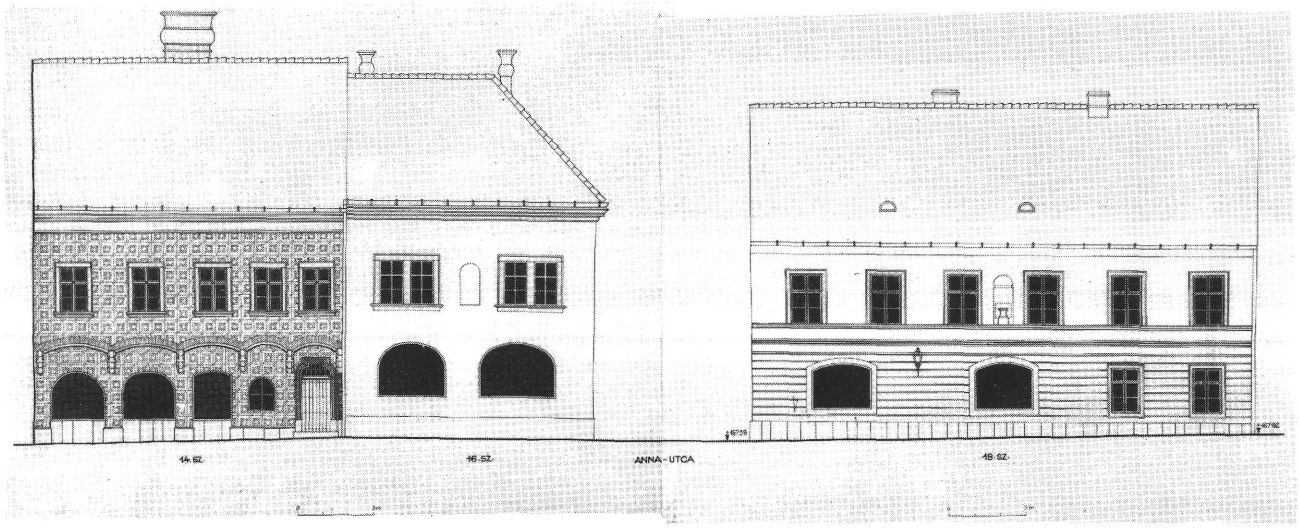

21

22

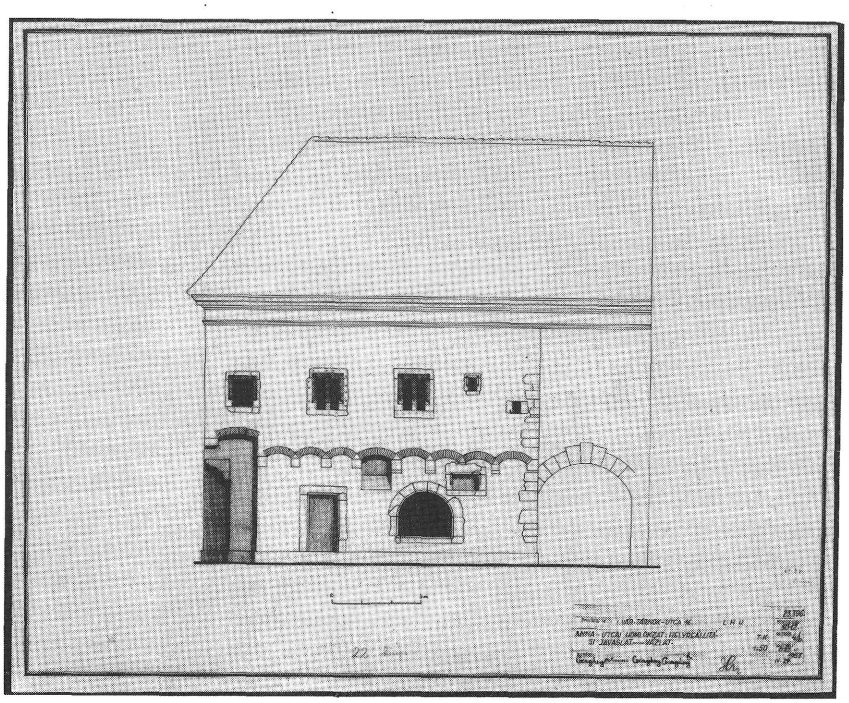

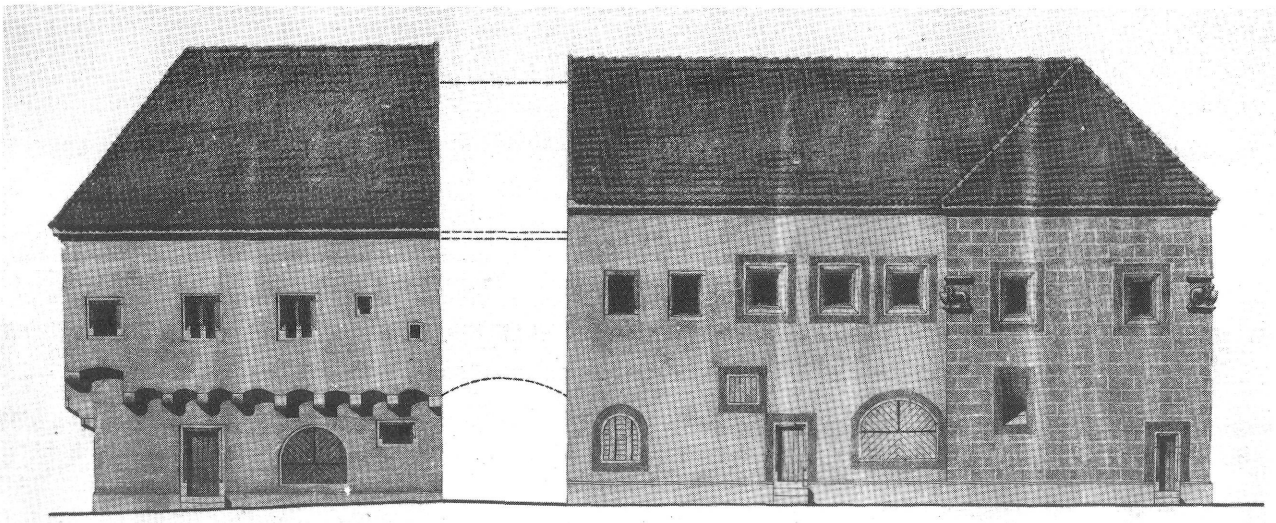

23

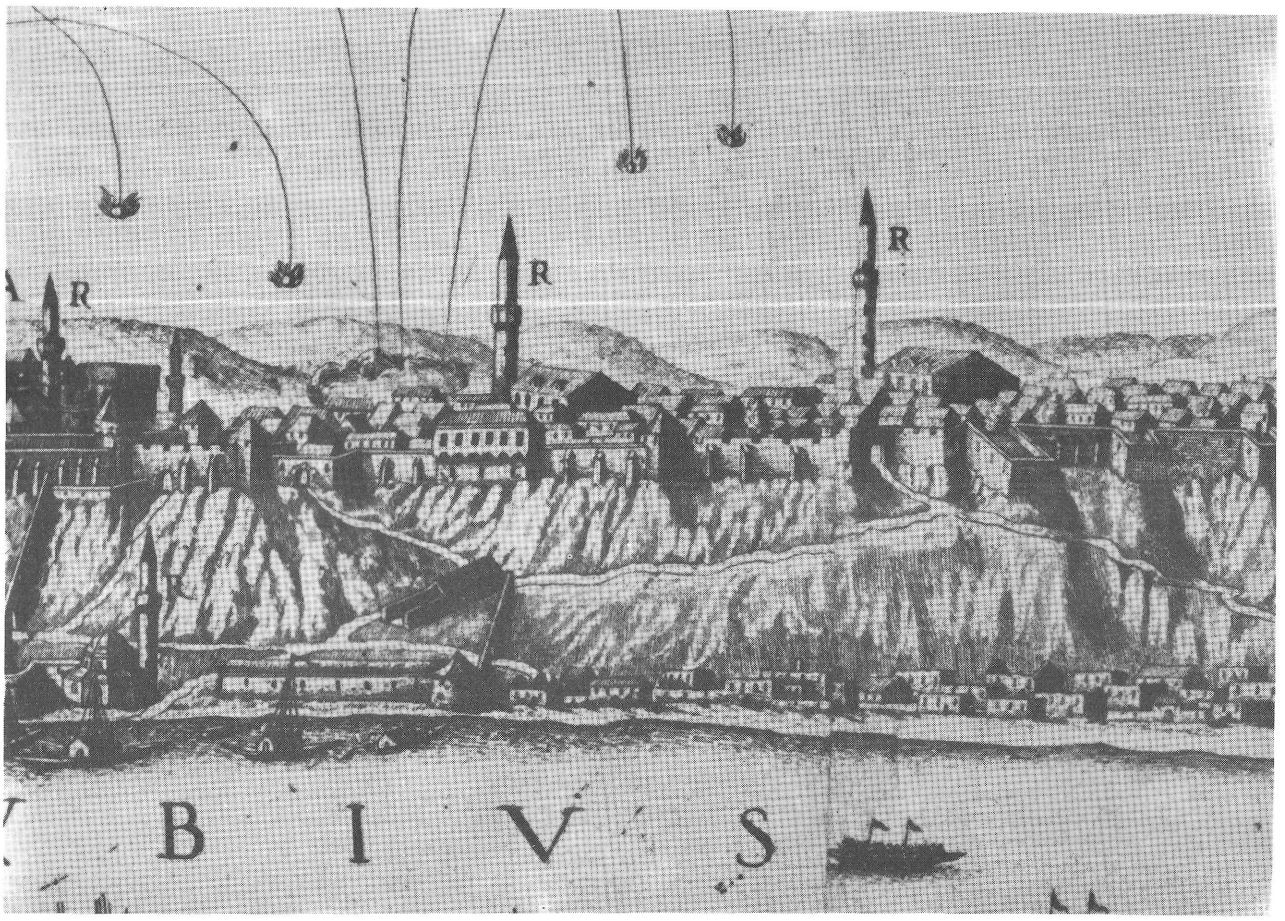

24

H. GYÜRKY KATALIN

FELIRATOS SIRKŐ 1289-ES ÉVSZÁMMAL A BUDAI DOMONKOS KOLOSTORBÓL

A budai domonkos kolostor feltárásának 1981 decemberében megjelent publikációja[1] nem foglalkozik egy fontos sírkővel, mivel ez a műemléki helyreállítás utolsó időszakában került elő és feliratát jóval a munkák végleges befejezése után tudtuk csak elolvasni. A 137. oldalon megemlékezik néhány kisebb mészkő sírlap-töredékről, amelyeken felismerhető az ábrázolásnak ugyanaz a kompozíciója, ami a régóta jólismert 14. sz.-i kassai sírkövekhez[2] teszi ezeket hasonlóvá.

A szóbanforgó sírkő hosszú ideig faragott oldalával lefelé fordítva a kolostorudvar kútjának nyolcszögletű kávája mellett feküdt, mint az egyetlen, eredeti helyén megmaradt lépcső. Ennek megfelelően tartottuk tiszteletben. A követ a kút szögleteihez igazítva vágták ki egy téglalapalakú lapból. A lépcső a kúttal egyidőben, a 15. sz. második felében, 1470 körül készült, – miként azt a kúton lévő címerek, s elsősorban Mátyás király címere elárulja.

A kútkáva lapjait restaurálás végett elszállították, a kút lépcsőjét azonban csak legutóljára, az udvar rendezése alkalmával mozdították el. Felfordítván a követ derült csak ki, hogy lefelé fordított oldalą faragott. Eredetileg sírkő volt. Ezidőszerint a Hilton szálló ún. „Domonkos udvarán", azaz az egykori templom szentélyében található[3]. Anyaga édesvízi mészkő. Múzeumi nyilvántartási száma: 1977.2.85 (továbbiakban 1. számú). A kivágás ellenére a sírkő teljes mérete jól megállapítható: szélessége 72 cm, hosszúsága 180 cm. Keresztszegélyének szélessége: 9,5 cm. A szegélyen mélyített tükörből emelkedik ki (a szegély magasságáig) egy félköríves talapzaton álló pózna, melyre címerpajzs van felfüggesztve. A címerpajzs formája keskeny, hegyes, rajta faragott címerkép látható. A sírkő erősen kopott, lejárt, feltehetően a templom padlójába volt lefektetve. A címerkép hiánya mégsem tulajdonítható a kopásnak. Plasztikus ábrázolásnak valami csekély nyoma maradt volna. A sírkő feliratában olvasható évszám azt is kizárja, hogy a kő előregyártott, fel nem használt lett volna. Igy feltehetően a címerkép hiányának más oka van. Vagy festett volt, vagy a temetkező személy esetleg egy szerzetes – nem kívánta megnevezni családját. Mindez – természetesen – csak lehetőség. A keretszegély megmaradt részén igen kopott, csak a betűvastagításoknál nyomokat őrző egykor maiusculás felirt észlelhető. Kopottsága miatt nem is volt kezdetben olvasható és csak rajzolás alkalmával inkább ujjunkkal tudtuk kitapintani, mint a szemünkkel. A felirattörredék a következőképpen olvasható:

.....ANNO DOMINI MCCLXXXIX HIC IACET . . . . .

Sajnos, éppen az eltemetett nevét vágták ki, midőn a sírkövet lépcsővé faragták át. Így is megmaradt egy igen fontos információ: a 13. sz. második felében készült. Évszámmal ellátott 13. sz.-i sírkő Magyarországon első alkalommal került felszínre.

Ennek a kőnek értékelésénél még három sírkövet kell figyelembe vennünk, minthogy a kőanyag, a sírkőméret, vagy az ábrázolás, esetleg a rajtuk lévő címer formája miatt azonos korszakba sorolhatók.

Elsősorban a már többszörösen publikált[4] és a kerengőben kiállított sírkőre gondolok, amelynek feliratából az eltemetett neve: Régensburgi János (Jo) HANNES DE RATISPONA / olvasható ki (2. kép).

Továbbá: 3./ sírkő két töredéke. Nyilvántartási szám: 1977.2.83. Anyaguk: édesvízi mészkő. A nagyobbik töredék a sírkő alsó bal sarka. A keretszegélyen belül mélyített tükörből emelkedik ki egy félköríves, mérműves talapzat részlete. A nagyobbik töredék mérete: 85 x 42 cm. A talapzat alapján kikövetkeztethető szélessége a teljes sírkőnek 0·98 cm. Felirat még nyomaiban sem maradt.

4./ Sírkőtöredék. Nyílvántartási szám: 1977.2.84. Anyaga: édesvízi mészkő. Ismeretes a sírkő teljes szélessége: 78 cm. A töredék hosszúsága: 65, illetve 98 cm. A keresztszegélyen belül a tükör szélessége: 44 cm. A keretszegély szélessége: 17 cm. Ábrázolása az előzőektől eltér. Itt nincs talapzaton álló kereszt, vagy pózna, hanem csak egy egyenes helyzetben lefektetett címerpajzs. A címerkép: jobb harántpólya kiemelkedő, plasztikus kivitelezésben.

Képeink az 1., 3. és 4. sírköveket kiegészített állapotukban, a padlóburkolatban fekve ábrázolják (1, 3, 4 kép).

Már az elsőként előkerült „Régensburgi János" sírkövével kapcsolatban felmerült a lehetősége annak, hogy a 13. sz. második felében készült[5]. Legkésőbb a 14. sz. első harmadáig lehetett az időpontot kitolni, minthogy Buda kereskedelmi kapcsolatait eddig lehet Régensburggal megállapítani.[6]

A budai domonkos kolostor síremlékegyüttese tulajdonképpen a legnagyobb magyarországi együttes. Sok a megfejthetetlen, feloldhatatlan töredék is, de elég sok egész darab került elő 1902-ben, a domonkos templom szentélyének első feltárásakor[7]. Éppen ezeknek a sírköveknek megőrzése miatt építettek akkor a Halászbástya északi szárnyába egy múzeumi kőtárat[8]. Ezek a sírkövek a 14. sz. második feléből és a 15. sz.-ból származnak.[9] Az a körülmény, hogy ép, vagy megközelítően ép sírkövek 1370-es évektől kezdődően maradtak fenn – az építészeti stílus és más megfigyelések felhasználása mellett – arra mutat, hogy a szentélyt 1360–70 közötti időben építették újjá. Akkor elpusztították a korábbi sírokat, s ettől kezdve új temetkezések kezdődtek, amelyek a török hódoltság ideje alatt is megmaradtak és – feltehetően – csak 1711-ben, a templom lebontása idején kerültek föld alá. Ekkor hurcolták el a sírhelyekről. Megtalálásuk idején, 1902-ben, – jóllehet padlószint magasságban feküdtek – de alattuk sír nem volt.

A kolostor feltárása közben úgy látszott, hogy a 14. sz. előtt nem is volt (világi) temetkezés a kolostor területén. Úgy véltük, hogy a szerzetesek a város lakosságának temetkezési igényeit csak a 14. sz. második felétől kezdve elégítették ki. A 4 sírkőtöredék birtokában azonban ezt határozottan már nem állíthatjuk. A nagyszabású építkezés miatt felbontott korábbi eredetű sírköveket építőanyagként másodlagosan felhasználták. Egy sírkövet fűtőnyílásos padlólapnak faragtak át, – mint ahogy ezt publikációmban leközöltem.[10] Ezzel a kővel 5-re emelkedik azoknak a sírköveknek a száma, amelyeknek az anyaga (édesvízi mészkő) különbözik a 14. sz. második felétől kezdve használt anyagoktól. A sírkövek szélesség- és hosszméretének aránya is jelentősen különbözik azoktól. Az ábrázolásuk típusa is eltér. A későbbieken már nem fordul elő a talapzaton álló pózna, vagy a kereszt, a ráfüggesztett pajzs. A címerpajzs sisakkal és hatalmas sisakforgóval az egész tükröt önállóan uralja, vagy pedig keretben foglal helyet. Az előbbi típusnak utolsó példányai a kassai síremlékek, melyeknek évszámai megfelelnek a domonkosok budai templomában az újjáépítés után kezdődő új stílusirányzat kezdetének.[11]

Korai sírköveink közvetlen analógiáit elsősorban Ausztria területén találjuk meg, de általában német területen: Szászország és a Rajna-vidéken. Az ausztriai sírköveket 1892-ben összegyűjtötte és egy kötetben mutatta be K. Lind[12]. Ebből a kötetből az ábrázolás előzményeire nézve is útmutatást kapunk. Bemutat ugyanis 12. századból származó sírköveket is, amelyeken még csak a talapzaton álló kereszt látható. Ilyen 1143-ból III. Gertrudis von Braunschweig hercegnő síremléke Heiligenkreuz-ban[13] és ugyanitt Ausztriai Frigyesé 1198-ból[14]. Medling urainak 12. század végéről származó síremléke Klosterneuburgból[15]. Itt még nem szerepel címer, hiszen a címerhasználat csak a 12. sz. végén kezdődött, de sírkövön legfeljebb a 13. sz. elejétől kezdve jelenik meg. Nálunk ilyen korai keresztes típusú a Zircen előkerült sírkő, melyet azonban a 13. sz. elejére határoztak meg[16]. 12. sz.-i sírkő, amely Szászországból ismeretes,[17] a hasonló keresztábrázoláson kívül sok ornamentikával készült és ezért erősen helyi, népies jelleggel bír. A 13. sz. elejétől nemcsak a címerpajzs, hanem fegyver ábrázolása is megjelenik. Bizonyára a keresztes-háborúk hatása ez. Lind Münchengrätz-ből közölt egy cseh sírkövet a 13. sz. elejéről,[18], amelynek ábrázolása azért figyelemre méltó, mivel a kard, amit egy kéz tart, egyenes keresztmarkolatú és címerpajzs van ráfüggesztve. Az eltemetett lovagi fegyvereinek ábrázolása összecseng a hagyományos sírkereszt ábrájával. Számunkra ezen kívül még fontos az ausztriai sírkövek tekintetében, hogy a 13. század második felében megkülönböztetnek polgári sírkövet lovagi sírkőtől. Két bécsi polgárnak sírköve maradt fenn 1277-ből és 1289-ből[19]. Ezeken kereszt van, de nincs címerpajzs.

Korai, vagyis 13. sz.-i sírkőnek tekinthető a sárosmegyei Zsegnye községből fennmaradt darab.[20] Ezen a talapzaton álló kereszten fordított helyzetben látható a címerpajzs. A család kihalt. A sírkövön sem felirat, sem évszám nincs. A község templomát a 13. sz. második felében építették. A sírkő elhelyezése a templommal összefüggésbe hozható.

Ugyancsak a 13. sz. második felében készült a budai Szent Péter külváros névadójának plébániatemplománál feltárt sírkő is[21]. Ezen csak ábrázolástöredék maradt meg. Egy függőleges pózna mellett kereszttel összekapcsolt pajzs látható. A póznával kapcsolatban felvetem annak a lehetőségét, hogy tornalándzsát ábrázolna, melyet hegyével a földbe, azaz a talapzatba szúrtak? A Szent Péter plébániatemplomot 1270 körül építették.

Keresztre felfüggesztett címerpajzs régensburgi sírköveken is gyakori. Régensburgi János sírköve miatt néztünk utána. 1296-ban fektették le a domonkosok templomában Kunigund von Sünchring sírkövét[22]. A dómban és a dominikánák kolostorában is található néhány évvel későbbről ilyen típus. Sírköveinkkel (elsősorban Régensburgi János kövével) kevés egyezést mutatnak. Amazok erősebben gotizálók. A talapzatok csúcsívesek. Ezért úgy tűnik, hogy a budai sírkövek az ausztriai darabokhoz állanak közel. Lehetséges, hogy az elhunytnak családja készíttette el a sírkövet, esetleg Ausztria területéről elszármazott kőfaragó faragta ki.

A domonkosok 5 korai – 13. sz.-i – sírköve töredékesen is forrásértékű. Ismeretes, hogy a koldulórendeknél a temetkezés bizonyos adomány fejében szokott történni. A budai domonkosoknál eltemetett személyekben is donátorokat lehet sejteni, akik a kolostor építéséhez is hozzájárultak adományukkal. Elsősorban tehát tehetős személyek temetkeztek náluk, pl. a Budán letelepedett kereskedők. Történeti forrásaink révén ismerjük Buda kapcsolatait a 13. században Regensburggal és Ausztriával. Városunk középkori falai között folytatott ásatások számos lelete tükrözi ezt a kapcsolatot, pl. az ausztriai grafitos cserépedények, vagy a korai mázas, állatfejes-kiöntőcsövű korsók, stb. Ezúttal a sírkövek is ezzel egybehangzóan betekintést engednek a város társadalmának összetételébe.

Rövidítések

ArcÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
BpR	Budapest Régiségei
Gyürky 1981	*K. Gyürky*. Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1981
KunstdenkmBayern	Die Kunstdenkmäler von Bayern, Oberpfalz. XXII. Stadt Regensburg II. München 1933.
Lind 1892	*K. Lind:* Sammlung von Abbildungen mittelalterlicher Grabdenkmale. Kunsthistorischer Atlas. Wien 1892.

MagyMűv Magyar Művészet
MoMűeml Magyarország Műemlékei (Szerk: Forster Gy.) I–IV. Budapest 1902.

Wick 1933 *Wick B.:* Kassa régi síremlékei. Kassau 1933.

Jegyzet

1. *Gyürky* 1981
2. *Wick* 1933
3. Az 1., 3., 4. sorszámú sírkövek kiegészítve a domonkos szentély padozatába lefektetve a szabad ég alatt vannak és így nem részesülnek értéküket megillető védelemben. A helyreállítás idején valamennyi sírkövet, amely a domonkos kolostorból került elő a helyszínen kívántak elhelyezni, ám a Budapesti Történeti Múzeum ez ellen tiltakozott. A régebbi kövek ekkor már a múzeum épületében és kiállításán voltak elhelyezve és így módunkban állott ezeknek kihelyezését megakadályozni. Az új ásatás kövei azonban a helyszínen voltak. Tiltakozásunk ellenére kihelyezték a szentély szabad ég alatt lévő padlózatába. Az 1. számú kő felirata akkor még nem volt megfejtve. Azóta tudjuk, hogy korai évszámos kő és ez növeli az értékét.
4. A követ először a népszerű kiadványban közöltem: *Gyürky K.:* Az egykori budai domonkos kolostor. Budapest 1976. 26.20. kép. – Másodszor a tudományos feldolgozásban: *Gyürky* 1981 76.Abb.93.
5. Kutatásokat végeztem a regensburgi családi címerek körében, de eredmény nélkül. Két 13. századi lakóháznak, a „Zanthaus"-nak és a „Goldene Krone"-nak földszinti boltozati zárókövein unikornist találtam, ennek azonban fejtartása nem egyezik. KunstdenkmBayern. III. München 1933.164.
6. *A. Kubinyi:* Die Anfänge Ofens. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens. Bd.60.Berlin 1972.90.
7. *Forster Gy.:* A budavári Halászbástya és a domonkos szerzetesek templomának romjai. MoMűeml I. 148–156.
8. A Halászbástya északi szárnyának kapuja felett ma is olvasható „MVSEVM" felirat is bizonyítja, hogy múzeumi kőtár számára építették. A 60-as években azonban vendéglátóipari célokra vették igénybe.
9. A sírkőleleteket az alábbi publikációkban közölték: MoMűeml I. (Forster Gy.) 148–156. – *Horváth H.:* A Fővárosi Múzeum kőemléktárának leíró lajstroma. Budapest 1932. – *Horváth H.:* A Székesfővárosi Múzeum középkori lapidáriuma a Halászbástyán. MagyMűv (1932) 89., 149. – *D. Radocsay:* Les principaux monuments funéraires mediévaux conservés à Budapest. Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay. Braga 1971.
10. *Gyürky* 1981. Abb.171.10.
11. *Wick* 1933; – *Myskovsky V.:* Két régi síremlék a kassai dómban. ArchÉrt 8 (1888) 125–130.
12. *Lind* 1892
13. *Lind* 1892 Taf.I.4.
14. *Lind* 1892 Taf.I.5.
15. Die Kuenringer und Niederösterreich. Katalog. Zwettl 1981.153–154.Abb.161.
16. *Vernei-Kronberger E.:* Magyar középkori síremlékek. Budapest 1939.2.Tábla.
17. *C. Gurlitt:* Bau- und Kunstdenkmäler des Königreichs Sachsen. 24–26. Dresda 1904. 221.Fig.232.
18. *Lind* 1892 Taf.III.Fig.2.
19. *Lind* 1892 Taf.II.Fig.2. és Taf.II.Fig.4.
20. ArchÉrt (1894) 408.
21. *Gyürky K.:* Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. BpR 22 (1979) 223.18.kép.
22. KunstdenkmBayern XXII 1933. 85.Abb.62. továbbá 174.Abb.100. és 108.Abb.80.

KATALIN H. GYÜRKY

EIN GRABSTEIN MIT INSCHRIFT UND DER JAHRESZAHL 1289 AUS DEM DOMINIKANERKLOSTER ZU BUDA

Im Hof des Dominikanerklosters zu Buda (Hotel Hilton) befindet sich ein gelegentlich der Grabungen freigelegter Brunnen, dessen Seiten in der zweiten Hälfte des 15. Jh. gemeisselt wurden. Gleichzeitig errichtete man anschliessend auch eine Treppe, von der ein Stück an der ursprünglichen Stelle, ans Tageslicht kam. Später stellte sich heraus, dass die Treppe aus einem alten Grabstein umgearbeitet wurden war, und so, der Grabstein mit der beschrifteten Hälfte nach unten erneute Verwendung fand. Auf der beschrifteten Seite ist in einem umrahmten Spiegel eine Stange zu sehen, die auf einem halbkreisförmigen Sockel steht und an der ein Schild hängt. Auf dem anlässlich der Umarbeitung verschont gebliebenen Rahmenteil ist ein Inschriftfragment mit Majuskeln zu sehen. Im stark abgewetzten Text ist die Jahreszahl 1289 noch lesbar. Der 180 cm lange und 72 cm breite Grabstein wurde aus Kalkstein gefertigt. Er ist geeignet das Alter zwei weiterer, in kleineren Bruchstücken erhaltenen Grabsteine ähnlichen Typs sowie jenen des [Jo]hannes de Ratispona, das heisst des Johannes

von Regensburg, annähernd zu bestimmen, den ich in der Publikation über die Freilegung des Klosters bereits eingehend beschrieben habe.[1] Die nähstgelegenen Analogien des Darstellungstyps finden wir aus dem 13. Jh. in Österreich. Die Dominikanerkirche wurde Anfang des 14. Jh. bis in die sechziger, siebziger Jahre des Jahrhunderts umgebaut. Von den aus der ersten Kirche stammenden Grabsteinen blieben nur fünf Bruchstücke erhalten, welche die engen Handelsbeziehungen der Stadt mit Regensburg und Wien genauso widerspiegeln wie die übrigen archäologischen Funde.

Abbildungen

Abb. 1. Grabstein mit der Jahreszahl 1289 aus dem Dominikanerkloster zu Buda.
Abb. 2. Grabstein des [JO]HANNES DE RATISPONA aus dem Dominikanerkloster zu Buda, 13. Jh.
Abb. 3. Ein aus zwei Bruchstücken rekonstruierter gotischer Grabstein aus dem Dominikanerkloster zu Buda, 14. Jh.
Abb. 4. Rekonstruierter Grabstein, darauf Wappenschild mit Querbalken, aus dem Dominikanerkloster zu Buda, 14. Jh.
Abb. 5. Skizze des auf Foto 1 dargestellten Grabsteins mit Jahreszahl.

Képjegyzék

1. kép Sírkő 1289-es évszámmal a budai domonkos kolostorból.
2. kép [IO]HANNES DE RATISPONA sírköve. Budai domonkosok, 13. sz.
3. kép Két töredékből rekonstruált gótikus sírkő. Budai domonkos kolostor. 14. sz.
4. kép Rekonstruált sírkő harántpólyás címerpaizzsal a budai domonkos kolostorból. 14. sz.
5. kép Az 1. számú fényképen bemutatott évszámos sírkő rajza.

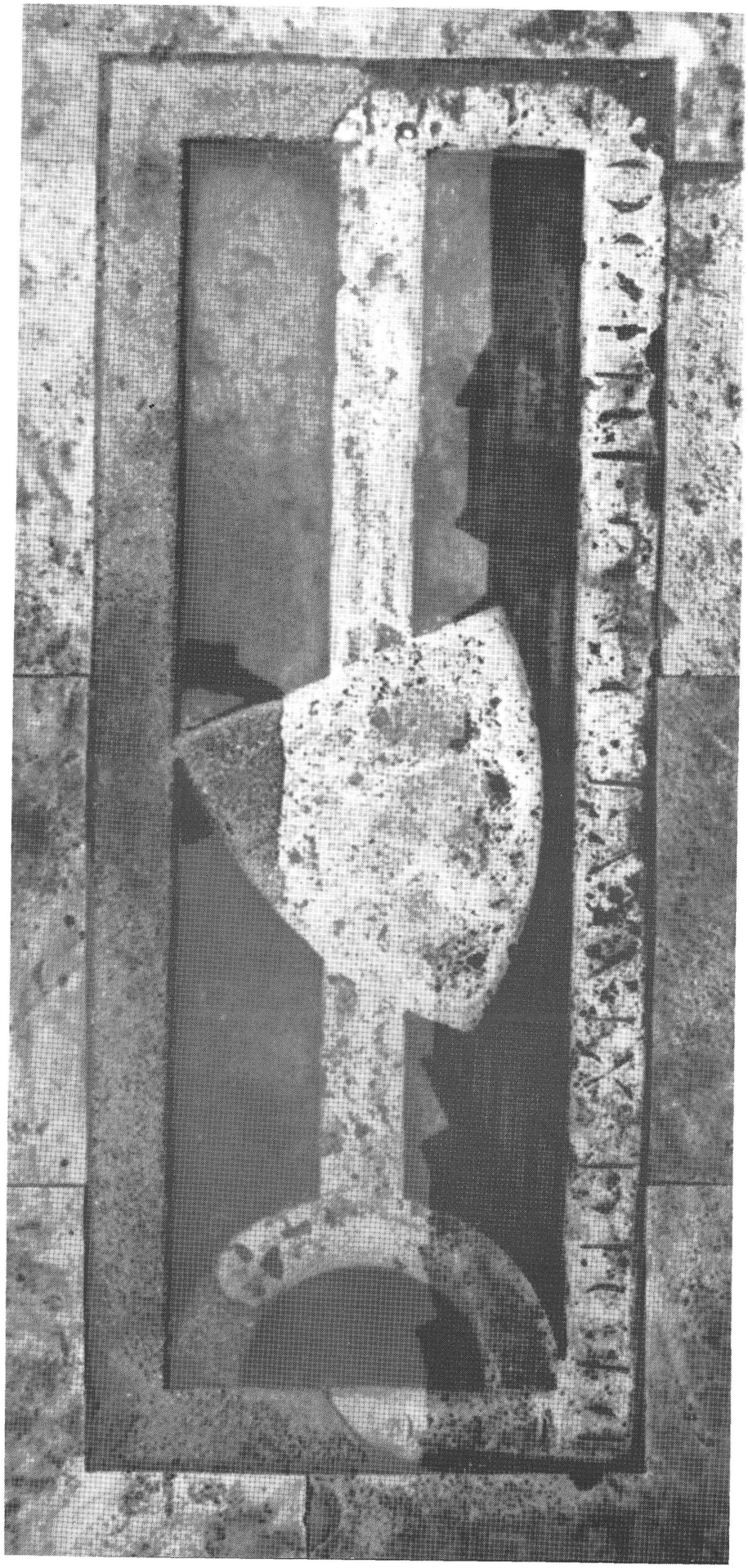

1

2

3

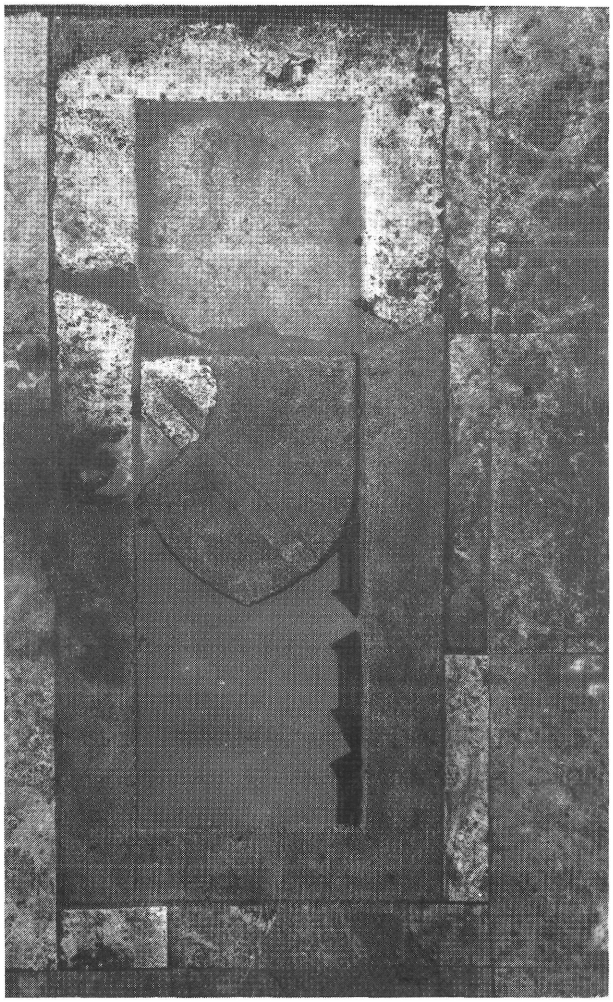

4

5

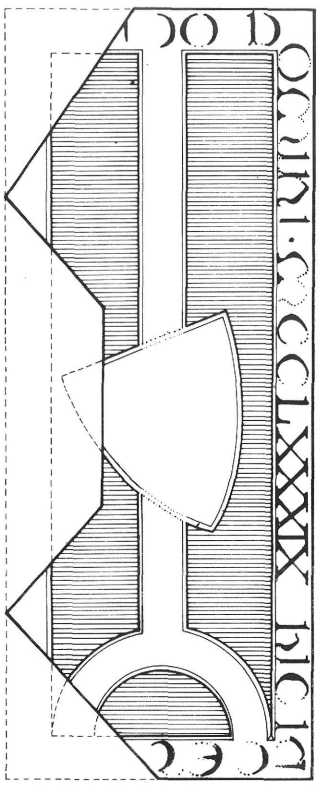

ZOLNAY LÁSZLÓ

A BUDASZENTLŐRINCI PÁLOS KOLOSTOR SZENT KERESZTRŐL NEVEZETT OLDALKÁPOLNÁJA (KÓVÁRI-KÁPOLNA)

A pálosok háromhajós gótikus főtemplomának déli oldalán, a szentélyhez dél felől csatlakozó kápolna a Szent Keresztről nevezett s a Kóvári család által emelt kápolnával azonos.

Az már első látásra, s csekély kutatási-ásatási munkával[1] megállapítható volt, hogy ez a kápolna-maradvány *másodlagos*, magának a templomnak testéhez képest.

Ennek bizonyítéka az, hogy a főtemplom külső lábazati párkányának erre a részre eső szakaszát meghagyták akkor is, amikor e kápolna már megépült – tehát, amikor ott már kápolna-enteriőr állt s e terület nem a szabad ég alatt volt. A másik: a főtemplom testét dél felől támasztó egyik támpillér megcsonkítva megmaradt, s azt a – három oltárral is ellátott Szent Kereszt kápolna – északi oltár-menzájának alapjává alakították át.

Az oldalkápolnát a 14. sz. utolsó éveiben építették. Építéstörténetét – de részben a főtemplom 14. sz. végi átépítésének történetét is – teljesen megvilágítja az az 1403. évi oklevél, amelyben Kóvári Pál mester, nádori protonotárius, a Hont Pázmány nemzetség tagja, temetéséről intézkedik. Az 1403 június 1-én kelt oklevél szerint – amelyet György testvér, Szent Pál első remete rendjének generális perjele Budaszentlőrincen bocsátott ki – Kóvári Mátyás fia Pál mester, nádori ítélőmester a Pilis megyei Pátyon lévő javait a Buda mellett épített Szent Lőrinc kolostorra, illetve *az újabban épült nagy oltár jobb oldalán álló* Szent Kereszt kápolnára örökíti. Elmondja, hogy ebben a Szent Kereszt tiszteletére szentelt kápolnában már ott nyugszik a misealapítványt tévő Kóvári Pál mesternek elhunyt testvére, Miklós.[2]

Az oklevél két Kóvárinak e kápolnában történt eltemetéséről beszél. (1403-ban már a Szent Kereszt kápolnában nyugszik néhai Kóvári Miklós, a pálos. Míg a testvére – a nádori ítélőmester – itteni temettetése szándékát nyilvánítja ki.)

A magam 1971 évben végzett ásatási munkája e kápolna padlója alatt *három* férfinak tetemét tárta fel. Néhány genealógiai adatnak összevetése, valamint az a tény, hogy 1411-ben a Kóváriak – ekkor már nemcsak Pál, a nádori ítélőmester s neje Dorottya de gyermekeik –, névszerint Erzsébet, László, Miklós, János, Dorottya, Pál is – kenderesi javaikat a budaszentlőrinci pálosoknak engedik át; bő lehetőséget ad a találgatásra:

a) ki lehetett a *harmadik*, itt eltemetett Kóvári?

b) miért nem itt temették el a többit is?

Valószínű, hogy a második itt eltemetett Kóvári – kinek teteme a legalsó sír teteméhez (alighanem Kóvári Miklós holttestéhez) viszonyítva másodlagos, Pál mester volt, a nádori ítélőmester. 1411-ben még életben volt; ekkor tette a kenderesi birtokadományt.[3] Pál mester 1436-ban azonban már nincs életben; ekkor László, János és Pál nevű fiai – ugyancsak kenderesi birtokosokként – szerepelnek, a budaszentlőrinci pálosokkal együtt.[4]

Talán egyikük volt az idetemetkezők harmadik névtelenje! S, hogy miért szűnt meg a többi Kóvári idetemetkezése, nem tudom, nem is kutattam.

A Kóváriak nemzedékrendje:

Kowari Mátyás
de genere Hunt Paznan

Kóvári Miklós	Kóvári Pál mester
pálos fráter, vagy konfráter, + 1403 előtt	nádori ítélőmester. 1403-ban pátyi, 1411-ben kenderesi birtokát adja a budaszentlőrinci pálosoknak. Neje: Dorottya

Erzsébet László Miklós János Dorottya Pál
(1411-ben a kenderesi donációs levélben említik őket)

II.

Maga a Szent Kereszt kápolna talán a legépebben megmaradt építészeti emléke a budaszentlőrinci hatalmas romkertnek. Falai – a padlószintjétől számított – 1 m-es magasságig szinte minden oldalán megmaradtak; lényegében rekonstruálható mind a három menzája is.

Az 1971. évi ásatásig nem volt világos: vajon nem több lépcsőn kellett-e megközelíteni a főtemplomból ezt az oldalkápolnát? Ennek járószintje, padlója ugyanis csaknem egy méterrel magasabb, mint a főhajó jelenlegi területe. Magának a Szent Kereszt kápolnának díszes késő-gótikus padlótéglából alakított padlóját az 1930-as években végzett ásatásai során Garády Sándor – merő pietásból – *nem* bontotta fel; így aztán nem derült ki az, hogy ez a D-i oldalkápolna (Garády 1934 decemberében megrajzolt térképén nem is ruházza fel azt a Szent Kereszt névvel) voltaképpen temetőkápolna, mégpedig a Hont Pázmány nembeli Kóvári család temetőkápolnája volt.

Ez volt – (s a kolostor kerengőjének ÉNy-i sarkát kivéve maradt is) – egyetlen olyan meg nem bolygatott padlószintje az egész, kolosszális méretű templomnak, amely – kb. Af. 339 m magasságban – megmaradt! Amikor azután a főtemplomnak a főoltárhoz közeleső délkeleti pilléralapozását kíásattam, hamarosan kiderült: alighanem 1846-ban, talán a Henszlmann féle kutatások során, a főtemplomnak mindhárom hajóját a sírréteg fenekéig kiásták. Lejutottak annak legalsó sírrétege alá s itt egy – már a szűztalajhoz közeleső – mesterséges, 19. sz.-i szintet alakítottak ki.

Vagyis: a főtemplom hajórendszerének mai szintje egy mesterségesen vájt teknő s a templom eredeti szintje csupán a Szent Kereszt kápolnában és a főtemplom szentélyei táján maradt meg.

Ez a megállapítás azért volt lényeges, mert egy későbbi helyreállítás, tereprendezés során a Szent Kereszt

kápolna szintjének magasságára fel kell emelni a főtemplom kiásott padlóját. Az a pillér, amelyről említést tettem (Garády számozásában a 7. pillér), s amely a déli oldalhajót választja el a főhajótól, tehát a pillérsornak utolsó délkeleti pillére, már csak annak a hatalmas habarcsba rakott kőlepénynek formájában jelentkezett, amely fölül a pillértestnek falazóanyagát már régesrég elhordták.

Hamarosan az is kiderült: hová termelte – talán az akkori telektulajdonos, Bugát Pál doktor kérésére – Henszlmann 1846-ban a főtemplom hajójából, a padló alól kitermelt temérdek földet! Amikor próbaárkot ásattam az ún. Bugát féle – ma már lebontott – kertilak mögött, annak keleti oldalán kiderült, hogy e kertilakot egy, átlagban három méter magas feltöltés félköralakban karolja körül. Efelől néhány apró 19. sz.-i cserép s egy 1830-as évekből eredő I. Ferenc rézpénz biztosított.

A lényeg tehát az, hogy a Szent Kereszt kápolna – itt-ott még megőrzött – padlószintjét az egész templomépület padlószintjével azonosnak kell vennünk.

Ami azután a Szent Kereszt kápolna eredeti, 15–16. századfordulóra datálható téglapadlóját illeti (fényképeink tanúsítják, hogy az 1930-as években Garády Sándor e kápolna téglapadlóját még épségben találta meg), annak mintás lapjaiból 1971-re már egyetlen darab sem volt a helyén.[5]

Magam az egész kápolna-feltárásba azért fogtam bele, mert e kápolnát – ahol a Bugát féle nyaralóban az ott 1971-ig lakó Laczkó család hol nyulakat, hol tüzelőt tartott – teljesen ellepték a husángfák. Ezeket akartam kiirtatni.

Említettem, hogy Garády Sándor 1934-től folytatott ásatásai során éppen azért nem ásott bele a Szent Kereszt kápolna altalajába, mert azt díszes téglapadló borította. (Csupán a kápolna nyugati szakaszán vont egy vékony szelvényt; ez azonban elkerülte a Kóváriak nyugvóhelyeit, tetemeit.)[6]

A kápolna feltárása során – a Kóvári-család három tagjának tetemén kívül[7] – a legjelentősebb régészeti lelet egy igen régi fal volt, a Szent Kereszt kápolna nyugat-keleti tengelye alatt.

A pálos-telepítésnél korábbi falmaradvány a Szent Kereszt kápolna alatt

A padlószint megbontása után a főtemplom felé eső kápolnaszakaszon, tehát K-i főoltárától É-ra, már 20 cm mélységben megjelent egy masszív habarcsba ágyazott K–Ny-i irányú fal lecsonkított koronája. Látnivalóan akkor semmisítették meg, amikor vagy a főtemplomot (a 14. sz. második felében), vagy annak D-i Szent Kereszt kápolnáját (a 14. sz. végén) építették. Maga ez a – kiiktatott – régebbi falazat a Szent Kereszt kápolna padlószintje alatt 1,4 m-ig követhető. Olyanformán, hogy 20 cm van a kápolna padlója s a lebontott falkorona között; maga a fal lábazatáig 0,9 m; alapozása pedig további 0,3 m. Ebből kiderül, hogy ezt a kápolna alatt a templom D-i hosszfalával egészen párhuzamosan futó régi falat valamilyen építkezés miatt bontották el; útban volt. A fal szélessége 1–0,8 m közt ingadozik; 0,5 m mélységben egy régibb – még a pálos főtemplom építésénél korábbi – szint csatlakozik hozzá. A fal mentén annak alapozási rétegében ismételten 13. sz.-i egyszerű háztartási kerámiát találunk.

Ezt a falat – amelynek rendeltetését az 1971. évi ásatás során nem oldhattuk meg, a kápolnától keletre 6 m, nyugatra 8 méter hosszan követtük. Ny-i szakaszán semmilyen fal nem csatlakozik hozzá, de ez a régi fal sem fordul semerre. K. felé – ahol is áthalad a nála jóval későbbi Szent Kereszt kápolna fala alatt – a kápolnától keletre 6 méterre derékszögben É-ra fordul (mindenütt 13. sz.-i kerámia kíséri) s ott más, későbbi ráépítések káoszába vész. (Mivel az ásatást alig két-három emberrel végeztem, e fal É-i továbbfutásának kutatására módom nem nyílt. Már csak azért sem, mert ezen az ÉK-i szakaszon e régi fal beszalad a Bugát-nyaralót körül ölelő, mintegy három-négy méter magas mesterséges újkori földhányás alá.)

Az 1971. évi ásatás során a területnek más pontjain is akadtam olyan falakra, amelyek 13. sz.-inak tűntek. E korból való cserépedény lelet pedig feltűnően nagy tömegben – kolostor-szerte – akadt.

Ezért mint – továbbkutatásra, cáfolatra, vagy igazolásra váró – munkahipotézis felmerült: a Szent Kereszt kápolna alatt, nyugat-keleti irányban áthúzódó kőfal nem épületnek, hanem egy kerítésnek a kőfala.

Mégpedig talán a 13. sz.-ban itt állt, 1290-ben Szent Lőrinc kápolnaként említett, Budakeszi promontoriumán álló épületnek kerítőfala. (Ezt az egyetlen remete által gondozott kápolnát Lodomér esztergomi érsek – a mondott időben – visszabocsátotta a területileg illetékes veszprémi püspöknek.)

E kőfalnak értelmezése s a többi 13. sz.-ra gyanús épületmaradványnak tisztázása alighanem arra vet fényt: ez a Budakeszi előhegyén álló Szent Lőrinc egyház – a maga egyetlen szál remetéjével – alighanem előde, előzménye volt a 14. sz. elején ide települt Szentlőrinc néven ismert pálos fő kolostornak.

A sírleletekkel kapcsolatban még csupán annyit: a tetemeket környező vasszögek szabályos elhelyezéséből megállapítható volt az, hogy a Kóvári családból származó férfiakat vasszögeléses fa koporsóban temették el. A tetemek mellett semmilyen sírlelet nem volt. Csupán az a sír, amelyet Kóvári Pál mester sírjának vélek, tartalmazott a nyak és mell táján egy – jelenleg múzeumi restaurálás alatt álló – aranyos bronz ruha- vagy ingszegélyt.

A másik elgondolkodtató leletcsoport: a Szent Kereszt kápolna oltárai (az egy, É-i oltár kivételével, amely a főtemplom egyik D-i támpillérén ül), nagyméretű, másodlagosan elhelyezett gótikus köveken nyugszanak.

Ez azt mutatja: a Szent Kereszt kápolna 14. sz. végi emelése idején a templom körül nagyobb mennyiségű bontásanyag, kicserélésre kerülő faragott kő hevert. Ez pedig azért lényeges: egyelőre egyetlen régészeti dokumentuma, illetve megerősítése az 1403. évi oklevélben foglaltaknak.

Nevezetesen annak, hogy a *14. sz. végén maga a főtemplom* – de annak legalábbis főoltára – valamilyen *nagyobb átalakításon* ment keresztül. (Az 1403. évi ok-

levél, mint idéztük, az *új* egyház nagy oltárát, vagy az egyház új nagy oltárát – ad dexteram latus magne are nove ecclesie nostre – említi.)

A kápolna megmaradt kerítőfalait belülről – keleti szentélye táján kívülről is – fehér, vastag vakolat burkolta. Ennek egyrésze – noha a múzeum restaurátorai megkísérelték a falmaghoz való hozzákötésüket – megsemmisült. (Kirándulók szaggatták le, a vakolatra ragasztott géz-csíkokkal együtt.)

A Szent Kereszt kápolna feltárása az alábbi periodizációra ad módot:

1. A „régi fal" és szintje, 13. sz. Valamilyen nagyobb épület kerítésfalazata.
2. A 14. sz. elején épített főtemplom déli falszakasza s annak in situ lábazati vízvető párkányzata.
3. Maga a 14. sz. végén – 1403 előtt – épített Szent Kereszt kápolna. Sírjai – 1390–1430 körül.
4. Padlózata, többrétegű festésének utolsó rétege. 15–16. sz. forduló.

A kápolna utolsó padlózata – amelynek négy téglája ad ki egy posztgótikus, már a gótika „szecessziójába" átmenő stilizált formát – *helyi fazekas munkája.*

Ezt egyértelműen bizonyítja az, hogy az 1971-es feltárás során három rontott padlótéglát találtam; valamennyit a Szent Kereszt kápolna töredékei közt.

Jegyzet

1. A feltárást 1971-ben végeztem el.
2. O.L. D1. 8884. Frater Georgius prior generalis ordinis sancti Pauli primi Eremite ...ob remissionem peccatorum magistri Pauli de Kovar, necnon suorum predecessorum et successorum in ara sancte crucis claustri beati Laurentii martiris prope Budam fundati extructa, ubi et ipse sepulturam sibi elegit, se singulis diebus perpetuo unam missam celebraturos spondent (—) in ara, in honore sancte et vivifice crucis consecranda ad dextram latus magne are nove ecclesie nostre exstructa, ante quam gleba condam Nicolai fratris sui subterrata quiescit, ubi etiam previa sua deliberatione ipse sibi sepulturam preelegit...
3. Ol. Dl. 9805. Hibás közlése: *Fejér:* Codex diplomaticus, X.5. 188.
4. *Károlyi okmánytár,* I. 170.
5. Elmondásból értesültünk arról, hogy az ott lakók rendszeresen emléktárgyként ajándékozták és adták el ezeket a díszes mintázatú padlótégla lapokat. 1949-ből, amikor először ástam ott, néhány folt még megvolt e padlóból: az 50-es években az utolsó lapokat Gerő Győző szállította be a Vármúzeumba. Néhánynak töredékes darabja előkerült a kápolna altalajának ásatásakor is.
6. L. Garády Sándor 1934. dec. 5-ével datált helyszínrajzát a Vármúzeum tervtárában.
7. Antropológiai felmérését dr. Kiszely István, a MTA Régészeti Kutató Intézetének antropológusa végezte el.

LÁSZLÓ ZOLNAY

DIE NACH DEM HEILIGEN KREUZ BENANNTE SEITENKAPELLE DES PAULIENERKLOSTERS ZU BUDASZENTLŐRINC (1971)

Im Verlauf der im Jahre 1971 durchgeführten Ausgrabungen wurde die südliche Seitenkapelle – die Heiligen-Kreuz-Kapelle – der Ruine des im 14. Jh. erbauten Paulienerstifts zu Budaszentlőrinc freigelegt.

Die mit drei Mensen ausgestattete kleine Seitenkapelle wurde in den letzten Jahren des 14. Jh. von der aus dem Geschlecht Hunt-Pazman stammenden Familie Kóvári errichtet.

Im Erdboden der nach dem Heiligen Kreuz benannten Grabkapelle der Familie Kóvári wurden die Gebeine von drei Männern freigelegt. Von den drei Skeletten konnte die Identität zweier – aufgrund urkundlicher Angaben – festgestellt werden: der vor 1403 verstorbene Miklós Kóvári, Frater des Paulienerklosters zu Szentlőrinc und dessen Bruder, der nach 1411 verstorbene Palatinalprotonotar Magister Pál Kóvári. (Die Identität des dritten männlichen Skeletts konnte aufgrund von Urkunden nicht festgestellt werden.) Die anthropologische Analyse der in den 1971 erschlossenen Gräbern gefundenen Gebeine führte István Kiszely, Anthropologe des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, durch.

Abbildungen

Abb. 1. Grundriss der südlichen – nach dem Heiligen Kreuz benannten – Seitenkapelle des Paulinerklosters zu Budaszentlőrinc (Zeichnung: Zsuzsanna Kuczogi)

Képjegyzék

1. kép A Budaszentlőrinci pálos kolostor D-i – Szent Keresztről nevezett – oldalkápolnájának alaprajza (Kuczogi Zsuzsanna rajza)

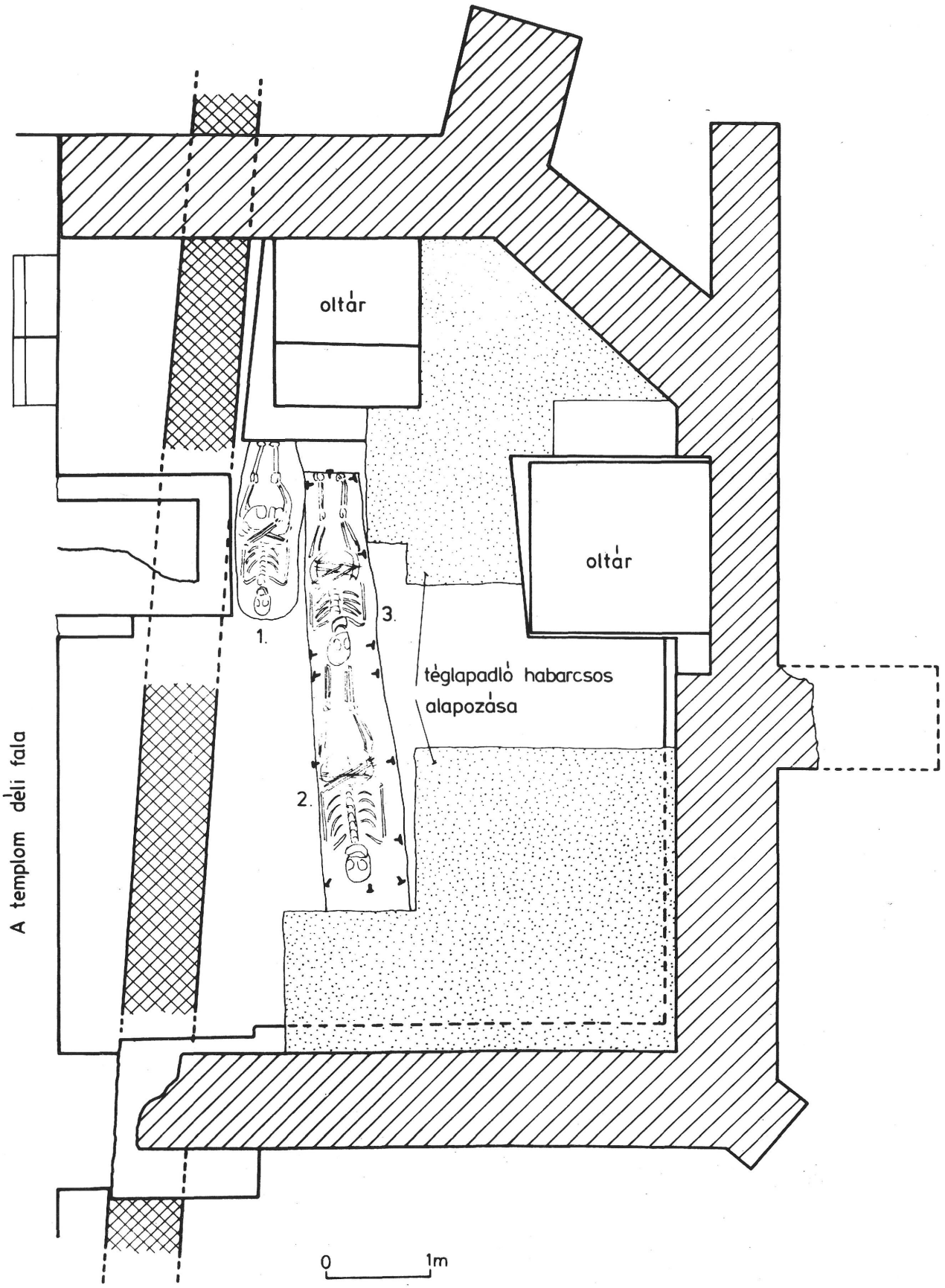
oltár
oltár
1.
2.
3.
téglapadló habarcsos
alapozása
A templom déli fala
0
1m

1

KISZELY ISTVÁN

A BUDASZENTLŐRINCI PÁLOS KOLOSTOR SZENT KERESZTRŐL NEVEZETT OLDALKÁPOLNÁJÁBAN TALÁLT CSONTVÁZAK ANTROPOLÓGIAI VIZSGÁLATA

Bevezetés

E rövid adatközlő cikk a pálos templom Szent Kereszt oldalkápolnájában 1971-ben talált 3 férfi csontvázának rövid antropológiai jellemzését tartalmazza. Köszönettel tartozom Zolnay László régésznek, aki lehetővé tette számomra, hogy az ásatáson jelen lehessek és a csontvázanyagot feldolgozás céljából rendelkezésemre bocsájtotta.

A csontvázak leírása

1. csontváz

Bázisnál kissé hiányos koponya alsó állcsonttal és teljes, jómegtartású vázcsontozat.

Neme: férfi. Egyaránt a férfi nemre utalnak a másodlagos, csonton is megfigyelhető nemi jellegek, bár az idős kor miatt ezek másodlagosan elmosódtak. Férfias a homlok „futó" alakja, a bázisában erőteljes csecsnyúlvány, a jól fejlett lineae nuchae-k, az alacsony, piramis alakú állcsúcs, a medencén az incisura ischiadica major valamint a combcsont- és a felkarcsont feje (1, 3. táblázat). A strukturálisan erőteljesen fejlett vázcsontok felületén az izomtapadási felszínek gyengén fejlettek; ez nem a senilis atrófia következménye, hanem az életbeni gyengébb használat eredménye.

Számított *életbeni termete: 167 cm* az összes hosszúcsont (humerus, radius, femur és tibia) alapján (Breitinger táblázata).

Életkora: 60 év körüli, esetleg e fölötti. A koponyavarratok külső felszínei, kivéve a koronavarrat és a lambdavarrat középső részeit, elcsontosodtak – ezek elcsontosodása igen későn történik. A fogak jelentős része három felső fogat kivéve már in vivo kihullottak, az állcsontok fogmedri részei resorbeálódtak. A megmaradt három fog Körber-féle kopásfoka 4,5 – 5-os. A felkarcsont és a combcsont proximális epiphysisei a Harsányi–Nemeskéri féle VI. fokozatnak felelnek meg, mely trabeculáris elrendeződés 61–68 éves korra jellemző.

A csontváz embertani jellemzői és anatómiai variációi: hyperbrachycran, hypsicran, tapeinocran, szűkhomlokú, stenometop, orthognath, hypereuryprosop, euryen, hypsikonch, letorrhin, brachystaphyllin és brachyuran. A koponyafal vastag – igen vastag, a koponya alapalakja Sergi szerint: rhomboid, hátulnézetben: bombaalakú. Az arc kryptoprosop, kryptozyg, a homlokdudor erősen fejlett, nőies és a falcsonti dudorok közepesen fejlettek. A sutura sphaenoparietalis keskeny, a nyakszirt planooccipitalis, a protuberantia externa (Martin-féle méret) 1-es, a glabella fejlettségi foka (Broca–Martin) 2-es, a csecsnyúlvány nagysága (Martin) 3 – 4-es és az orbitaszélek közepesen fejlettek. A csontos szemüreg magas és lekerekített sarkú. A csontos orrnyílás alul kis mértékben szélesedő, a csontos orr közepesen fejlett, gyengén homorú, alakja (Hovorka) 4-es kategóriába tartozó és az orrtövis a Broca féle sémában a 3-as és a 4-es értékek közötti. Az apertura piriformis alsó szélén a sulcus praenasalis mérsékelten fejlett, és a fossa canina közepesen kitöltött. A porus acusticus középszéles és hátrafelé hajló. A járomcsont keskeny és oldalt az arc síkjából közepesen kiálló. Az állcsúcs alakja az Eickstedt féle séma szerinti alacsony piramis alakú, a szájpad U-alakú, a sutura palatina transversa egyenes és a csontos szájpad az alveolaris resorptio következtében igen alacsony. A megmaradt fogak a következők: jobb felső szemfog, bal felső előőrlő és a gyökeréig fogkővel fedett jobb felső második őrlő.

A jobboldali felső függesztőöv csontjai kissé hosszabbak, mint a bal, így jobbkezességgel állunk szembe; az izomtapadási felszínek fejlettségéből következtetve ezen egyén életében középerős fizikai munkát végzett (3. táblázat); a bal kulccsont közepes mértékben hosszabb és vékonyabb, mint a jobb. A bal humerus alsó harmadában processus entepicondyloideus, a combcsontfej főleg baloldalt férfiasan nagy. Az alsó hosszúcsontokra a hyperplatymeria és a mesoknemia jellemző.

Típusa az idős életkor miatt egyértelműen nem határozható meg. A hyperbrachycrania a hypereuryprosopiával és a 167 cm körüli életbeni termettel nem sorolható be egyetlen jól körülhatárolt típusba sem. A planooccipitalia dinári keveredést mutat, ilyen jellegű az agykoponyaalak is. Az arckoponya Közép-Európa brachykephalizálódott és euryprosopizálódott helyi őslakosságára jellemző. Több ilyen csontváz származik Bajorországból, de gyakran fordul elő más germán eredetű lakosoknál is.

Az egész csontvázon közel egyforma mértékű súlyos *pathológiai* elváltozást figyelhetünk meg, ez az arhtrosis deformans (arthropathia chronica), az idült ízületi bántalom. Az arthrosis deformans tulajdonképpen „kopási" betegségnek tekinthető. A betegség oka a porc elöregedése; lehet vérellátási és anyagcsere-zavar okú. A csontvégeket védő rugalmas porcréteg elpusztulása folytán a csontvégek közvetlen behatás alá kerülnek. A szivacsos csontállomány gerendái összeroppannak, az ízületi széleken vastagodások és csontfelrakódások, ún. peremexostosisok keletkeznek. Az így létrejött csontnövedékek a csontvégeket eltorzíthatják (1, 2. kép). Az egymással szemben levő csontfelszínek lecsiszolódnak, súlyos mozgáskárosulás és merevség jöhet létre. Leggyakoribb ez – amint az 1. csontváznál is előfordul – a csípő- és térdízületeken, de gyakran csontosodik össze a medencelapát a keresztcsonttal. E betegség általában idősebb korban fordul elő.

2. csontváz

Bázisánál kismértékben másodlagosan törött koponya alsó állcsonttal, teljes és jómegtartású vázcsontozat.
Neme: férfi. A csonton fellelhető összes másodlagos nemi jelleg alapján a férfi nemhez sorolható; a férfias jellegek kifejezettek. Különösen erős a glabella, az állkapocsszeglet oldalt erősen kiáll, a homlok „futó"-jellegű, a csecsnyúlvány bázisánál széles, az állcsúcs piramidális alakú, az izomtapadási felszínek érdesek, a combcsont- és a felkarcsont feje nagy, a medencénél az incisura ischiadica major szűk.
Életkora: 50 év körüli. Erre mutat az agykoponya varratainak külső és belső felszínen való elcsontosodása; a koronavarrat és a nyílvarrat bregmatáji része valamint a lambda-varrat lambdatáji része még nem csontosodott el. A fogak Körber-féle kopássíkja a 3–4, 4-es fázist mutatja, ami az 50-es életkorúakra jellemző. A felkar- és a combcsont proximális epiphysisének trabeculáris rendszere a Harsányi–Nemeskéri féle séma szerint a II-es, illetve a III-as fokozathoz sorolható; ez 52–53 évesnek megfelelő. A medence szeméremfelszíne a másodlagos korrózió miatt nem vizsgálható.
A számított *életbeni termet: 172 cm.* Ez a humerus, a radius és a femur alapján 173 cm, a sípcsont alapján azonban 168 cm. Ebből nyilvánvaló, hogy eurysom típussal állunk szemben.

A csontváz anatómiai jellemzői és anatómiai variációi: brachycran, orthocran, tapeinocran, szűkhomlokú, eurymetop, orthognath, meroprosop, mesen mesokonch, leptorrhin, leptostaphyllin és dolichuran. Az agykoponya vastag, a koponya alapalak Sergi szerint: ellipszoid-sphäroid, hátulnézetben bombaalakú, kryptoprosop és kryptozyg. A homlok középszéles, a homlokdudorok közepesen fejlettek és a falcsonti dudorok mérsékelten kiállók. A sutura sphaenoparietalis keskeny, a nyakszirt planooccipitalis, a protuberantia occipitalis externa a Martin féle 3-as stádiumú, a glabella fejlettsége (Martin) 3-as mértékű, a csecsnyúlvány 3-as (Martin) nagyságú, az orbitaszélek jól fejlettek, az orbiták lekerekített sarkúak, szinte kerekdedek és magasak. A csontos orr közepesen fejlett, homorúan hajlott, az orrcsont alakja a Hovorka féle 1-es. A csontos orrnyílás egyenletesen keskeny. Az orrtövis jól fejlett (Broca-féle 4-es), az apertura piriformis alsó szélén kismértékű fossa van. A fossa canina középmély, a porus acusticus széles, szinte kerek és függőleges helyzetű. A járomív keskeny bár oldalt kissé kiálló. Az állcsúcs alacsony piramis alakú, az áll szinte „kettős"; erősen férfias. A szájpad U-alakú, a sutura palatina transversa (Stieda) egyenes és maga a szájpad magas. A foramen occipitale magnum nagy, hátrafelé keskenyedő ovális alakú. Sutura metopica fordul elő; a nyílvarrat a bregma-tájon is varratcsontot zár közre. A jobb alsó első őrlő és a jobb alsó bölcsességfog kivételével az összes fog meg van; közepes nagyságúak (mesodentes); a felső metszőfogak ásóalakúak és caries nem fordul elő.

A kulccsontok jól fejlettek és erőteljesek; keskenyvállú de igen erőteljes emberre utalnak. Jól fejlett a felkaron a deltaizom tapadási helye; kismértékű jobbkezességgel állunk szemben. A keresztcsont 6 csigolya összecsontosodásából jött létre; a bal láb lényegesen hosszabb, mint a jobb. Az alsó hosszúcsontok jellemzői: hyperplatymer, euryknem.
Típusa: dinári – cromagnonid. A dinári típushoz való tartozást bizonyítják a koponyaalak, az arcalak, az orbiták, az apertura piriformis alakja és az állkapocsmagasság. Az oldalt erőteljesen kiálló állkapocsszeglet, a robusztus vázcsontozat és számos más anatómiai variáció cromagnonid jellegű.

3. csontváz

Jómegtartású koponya állkapoccsal és teljes, jómegtartású vázcsontozat. A maxilla jobboldali processus frontalisa töredékes.
Neme: férfi. A csonton megtalálható másodlagos nemi jellegek éppúgy, mint a 2. csontváznál a férfi nem mellett tanúskodnak, bár vannak gracilisebb jellegek is. Ilyen a feltűnően magas homlokalak és a magasan kiálló homlokdudorok. Az állkapocstest alacsony, az állcsúcs dudoros, a vázcsontok izomtapadási felszínei simák, a hosszúcsontok vékonyak; alig utalnak a végzett nehéz testi munkára.
A számított *életbeni termet: 175 cm.* A 2. csontvázhoz hasonlóan az alszár rövidebb; az ez alapján számított termet csak 173 cm. Ez ellentétesnek látszik a részben cromagnonid típushoz való tartozással; meglehetősen ritka testarány-variáció.
Életkora: 30–35 év körüli, esetleg 40 éves. A koponya összes varrata a külső felszínen a nyílvarrat obelion-részét kivéve még nyitott; ez a normális elcsontosodás esetén a 30–35. éves életkornak felel meg. A fogak kopása a Körber-féle 3-as (2–3-as) fokozatot mutatja; ez alapján életkora 35 év körülire tehető. Legidősebb életkor mellett a felkar és a combcsont proximális epiphysisének erővonalai szólnak; ez a Harsányi–Nemeskéri féle I-es illetve az I–II-es fázist mutatják; ez alapján 35–42 év közé tehető. Az életkormeghatározás a csontvázrendszeren található általános pathológiás tünetek miatt nem egyértelmű.

A csontváz antropológiai jellemzői és anatómiai variációi:

brachycran, orthocran, tapeinocran, szűkhomlokú, eurymetop, mesoprosop, mesen, mesokonch, leptorrhin, leptostaphyllin és brachyuran. Az agykoponya vastagfalú, a koponya alapalakja a Sergi féle séma szerinti ellipszoid-sphäroid, hátulnézetben bombaalakú, phenoprosop és kryptozyg. A homlok középszéles, a homlokdudorok fejlettek, szinte pathologiásan nagyok, a falcsonti dudorok közepesek, a pterion-tájon os epipericum és a nyakszirt planooccipital-curvooccipital. A glabella fejlettsége (Broca–Martin) 2–3-as, a csecsnyúlvány 2-es (Martin) nagyságú. Az orbitaszélek jól fejlettek, a csontos szemnyílás magas, lekerekített sarkú, a csontos orr középnagy, az arc síkjához simuló és gyengén homorú. Az orrcsont alakja (Hovorka) 4-es, a csontos orrnyílás keskeny és alul szélesedő. Az orrtövis fejlettsége (Broca) 4-es, az apertura piriformis alsó széle

gyenge fossába megy át, amúgy anthropin. A fossa canina mély, a porus acusticus középszéles és függőleges helyzetű, a járomcsont keskeny és oldalt kiálló. Az állcsúcs (Eickstedt) kerek-dudoros. A szájpad U-alakú, a sutura palatina (Stieda) gyenge ívben hátrahajló. A szájpad magas boltozatú, a foramen occipitale magnum nagy és hátrafelé keskenyedő ovális alakú. Van homlokvarrat; a lambdatájon jobboldalt 4, baloldalt 7 kis csontsziget. 21 fog maradt meg. A bölcsességfog egyik oldalon sem nőtt ki. A jobboldali felső második metszőfog hiányzik, nem is volt, baloldalt ugyanez csökevényes. Jobboldali második alsó előőrlő nincsen. A harapásforma opisthodont. A fogak nagyok; megadontes.

A vázcsontok vékonyak, sima felszínűek; a két kéz és láb közötti nagyságbeli különbség nem jelentős (3. táblázat). A combcsont nyaka rendellenesen megvastagodott. Az alsó végtagok embertani jellemzői: hyperplatymer és mesoknem. A kulccsontok középső részén zöld patinafolt látható.

Pathológiás elváltozás. 1. Jelentős orrsövényferdülés, amely a normális variációsszélességet meghaladja (3. kép). 2. Arthrosis deformans (arthropathia chronica); ez az 1. számú csontvázhoz hasonlóan több csonton fellelhető (4. kép), de a fiatalabb életkor miatt nem előrehaladott stádiumú. Magyarországon a középkorból számos kolostor-lakónál (pl. Esztergom-Alsósziget) hasonló megbetegedések kerültek elő.

Típusa: dinári-cromagnonid. A 2. csontváztól annyiban különbözik, hogy több benne a cromagnonid elem. Ez elsősorban az egész koponya vaskosságában, az izomtapadási felszínek erőteljességében, az állkapocsszeglet erőteljesebb kiállásában és a nyakszirti tájék domborultságában mutatkozik meg. A „cromagnonidabb" jellegekkel ellentétben viszont a csontos orrnyílás magasabb, dináribb jellegű; ugyanezt mutatja az állkapocstest (corpus mandibulae) dináriakra igen jellemző magassága és alakja.

A 2. és 3. csontvázaknál számos anatómiai variáció egyezik meg egymással; gyakran az egyedüli különbség az, hogy a 2. számú egyén fiatalabb volt és foglalkozásánál fogva nem igen végzett nehéz fizikai munkát. A két (2. és 3.) egyén típusa, termete és más embertani jellegei olyan azonosságokat mutat, amely jogosan feltételezi (3. kép) a két ember közötti rokoni kapcsolatot.

Összefoglalás

Az adatközlő cikk a budalőrinci pálos kolostorban (ma: Ságváriliget) 1971-ben a Szent Kereszt déli oldalkápolnában talált három férfi csontvázának antropológiai feldolgozását tartalmazza. A három egyén közül az első és a harmadik súlyos athrosi deformansban szenvedett, ez az ízületi bántalom feltehetően a lakhely és a munka következménye. A 2. idősebb férfi és a 3. fiatalabb férfi típusbeli és anatómiai variációbeli hasonlósága a kettő közötti családi összetartozást feltételezi.

1. táblázat

Koponya méretei

Martin f. szám	Méret	1. egyed	2. egyed	3. egyed
1.	Legnagyobb koponyahosszúság	174	180	184
3.	Glabella-lambda hosszúság	170	172	172
5.	Koponyaalap hosszúsága	–	107	107
7.	Foramen magnum hosszúsága	–	36	41
8.	Legnagyobb koponyaszélesség	154	145	153
9.	Legkisebb homlokszélesség	97	105	106
10.	Legnagyobb homlokszélesség	134	132	134
11.	Biauricularis szélesség	138	124	123
13.	Csecsnyúlványszélesség	122	103	108
17.	Agykoponya magassága	–	132	136
20.	Porion-bregma-magasság	121	110	119
23.	Horizontális koponyakerület	535	535	540
24.	Haránt koponyaív	330	300	330
32/1.	Nasion-bregma-szög	124°	123°	132°
32/2.	Glabella-bregma-szög	127°	128°	136°
32/a.	Tangentialis-szög	96°	94°	86°
40.	Arckoponya hosszúsága	–	94	100
42.	Alsó arcmagasság	–	107	114
43.	Felsőarcszélesség	106	112	115
44.	Biorbitális szélesség	98	105	107
45.	Arcszélesség	144	140	144

Martin f. szám	Méret	1. egyed	2. egyed	3. egyed
46.	Középarcszélesség	95	94	106
47.	Arcmagasság	98	123	124
48.	Felsőarcmagasság	68	71	75
51.	Orbitaszélesség	38 39	40 44	– 44
52.	Orbitamagasság	35 35	33 34	37 37
65.	Condylus-távolság	128	120	121
68.	Állkapocshosszúság	106	104	106
72.	Arcprofilszög	90°	92°	93°
73.	Középarc-profilszög	92°	93°	94°
79.	Állkapocs-szög	113°	124°	120°

2. táblázat

Koponya jelzői

Martin f. szám	Jelző	1. egyed	2. egyed	3. egyed
8:1	Hosszúság-szélesség-jelző	88,51	80,56	83,15
17:1	Hosszúság-magasság-jelző	–	73,33	73,91
20:1	Hosszúság-magasság-jelző	69,54	61,11	64,67
17:8	Szélesség-magasság-jelző	–	91,03	88,89
20:8	Szélesség-magasság-jelző	78,57	75,86	77,78
9:10	Haránthomlokjelző	72,39	79,55	79,10
9:8	Transversalis frontoparietalis-jelző	62,99	72,41	69,28
27:26	Sagittalis frontoparietalis-jelző	100,00	131,83	96,30
29:26	Sagittalis-frontalis-jelző	87,79	87,27	82,96
47:45	Morfológiai arcjelző	68,06	87,86	86,11
48:45	Felsőarcjelző	47,23	50,72	52,08
52:51	Szemüregjelző	92,11 89,74	77,27 82,50	84,09–
54:55	Orrüregjelző	46,30	40,00	39,66
50:44	Interorbitális jelző	24,49	24,76	26,17
63:62	Szájpadjelző	95,56	60,38	74,07
61:60	Maxillo-alveolaris-jelző	120,00	109,09	126,92

3. táblázat

Vázcsontok méretei és jelzői

Martin f. szám	Méretek és jelzők	1. egyed j.	1. egyed b.	2. egyed j.	2. egyed b.	3. egyed j.	3. egyed b.
	Clavicula						
1.	Legnagyobb hosszúság	132	140	144	148	160	165
6.	Kerület középen	41	38	43	44	32	14
6:1	Robusztícitás-jelző	31,06	27,15	29,99	29,99	20,00	20,61
	Humerus						
1.	Legnagyobb hosszúság	320	313	340	342	350	350
2.	Teljes hosszúság	316	310	326	336	345	344
4.	Dist. epiphysis szélesség	71	70	69	65	70	69
5.	Diaphysis max. köz. ⌀	24	25	25	23	22	21
6.	Diaphysis min. köz. ⌀	20	19	20	18	19	19
7.	Diaphysis középső kerület	73	71	73	70	66	67
6:5	Diaphysis trans. jelző	83,33	76,00	80,00	78,26	86,36	90,48
7:1	Hossz-kereszt-jelző	22,81	22,05	21,48	20,48	18,82	18,86
	Radius						
1.	Legnagyobb hosszúság	234	240	254	253	266	264
	Ulna						
1.	Legnagyobb hosszúság	256	254	272	278	282	286
	Sacrum						
1.	Elülső ívhossz	110		135		115	
5.	Felső egyenes szélesség	125?		125		125	
2:1	Keresztcsonti jelző	95,45		92,59		78,26	
	Pelvis						
1.	Medencemagasság	220		214		224	
2.	Intercristalis átmérő	164		180		172	
	Femur						
1.	Legnagyobb hosszúság	440	444	456	465	488	486
19.	Fej nyílirányú ⌀	54	55	49	50	49	49
10:9	Index platymericus	54,17	61,22	67,39	65,22	61,36	56,25
	Tibia						
1.	Teljes hosszúság	348	348	380	382	–	–

ISTVÁN KISZELY

ANTHROPOLOGISCHE UNTERSUCHUNG DER IN DER HEILIGEN KREUZ-SEITENKAPELLE DER PAULIENERKLOSTERS VON BUDASZENTLŐRINC GEFUNDENEN SKELETTE

Der Artikel enthält die anthropologische Bearbeitung der Skelette von drei Männern, die im Jahr 1971 in der südlichen Heiligkreuz-Seitenkapelle des Paulanerklosters zu Budaszentlőrinc (heute: Ságvári liget) gefunden wurden. Von den drei Personen litten die erste und zweite an einer schweren Arthrosis deformans, einer Gelenkserkrankung, die wahrscheinlich Folge des Wohnortes und der Arbeit war. Der Typ und die anatomischen Variationen des 2. älteren und des 3. jüngeren Mannes lassen auf eine Familienzusammengehörigkeit schliessen.

Abbildungen

Abb. 1. Oben: Der Schädel im 1. Grab von Budaszentlőrinc in drei Ansichten. Unten: mit dem Kreuzbein verknöcherte Beckenpfanne und spondylotische Wirbelsäule aus dem 1. Grab.

Abb. 2. Die Spuren von Arthrosis deformans (Arthropathia chronica aufweisende Epiphyse des Femur proximalis, ferner des Sternum, das Hüftgelenk, der Wirbelkörper die Patella und der Talus aus dem 1. Grab von Budaszentlőrinc.

Abb. 3. Der Schädel des 2. (links) und jener des 3. (rechts) Grabes von Budaszentlőrinc in drei Ansichten.

Abb. 4. Die spuren von Arthrosis deformans aufweisende Patella der Talus und die Epiphyse des Femur proximalis aus dem 3. Grab von Budaszentlőrinc.

Képjegyzék

1. kép Fenn: Budaszentlőrinc 1. sír koponyája három nézetben. Lent: 1. sír keresztcsonttal összecsontosodott medencelapátja és spondylotikus gerincoszlopa.

2. kép Budaszentlőrinc 1. sír, arthrosis deformans (arthropathia chronica) nyomait mutató femur proximalis epiphysise, sternuma, csípőízülete, csigolyateste, patellája és talusa.

3. kép Budaszentlőrinc 2. (bal oldalt) és 3. sírjának (jobb oldalt) koponyája három nézetben.

4. kép Budaszentlőrinc 3. sírjának arthrosis deformans nyomait viselő patellája, talusa és femur proximális epiphysise.

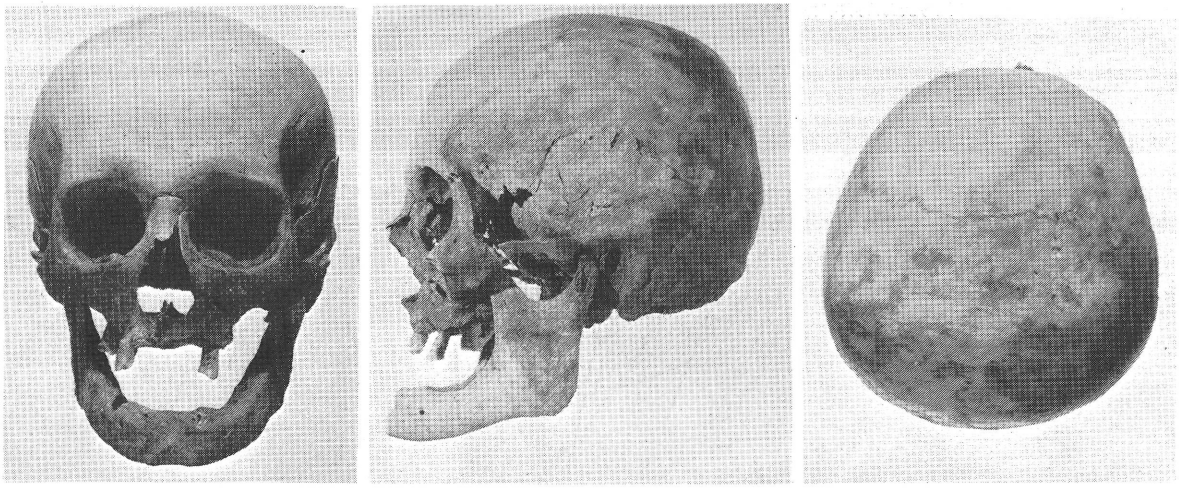

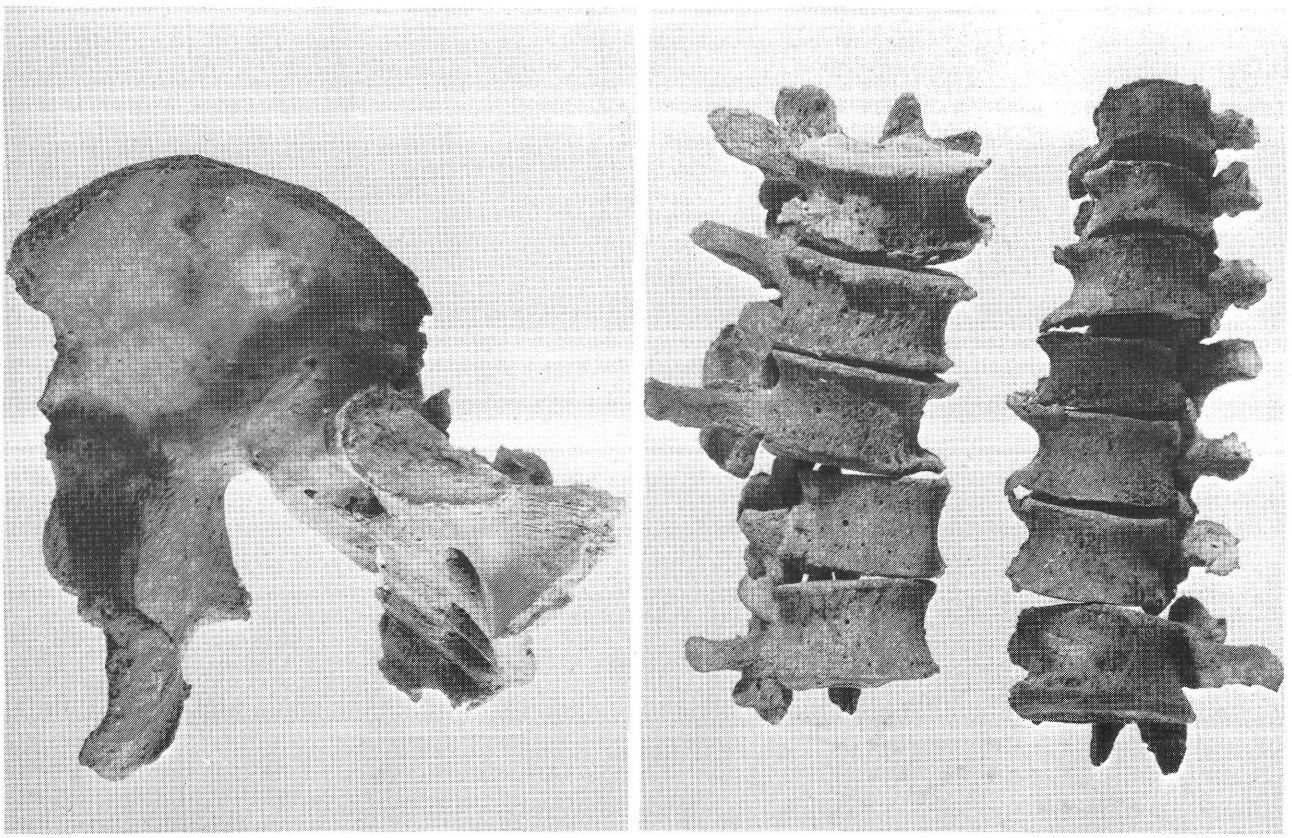

1

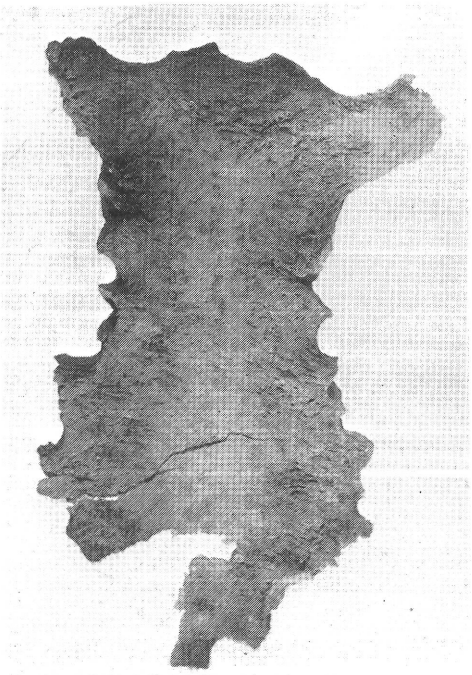

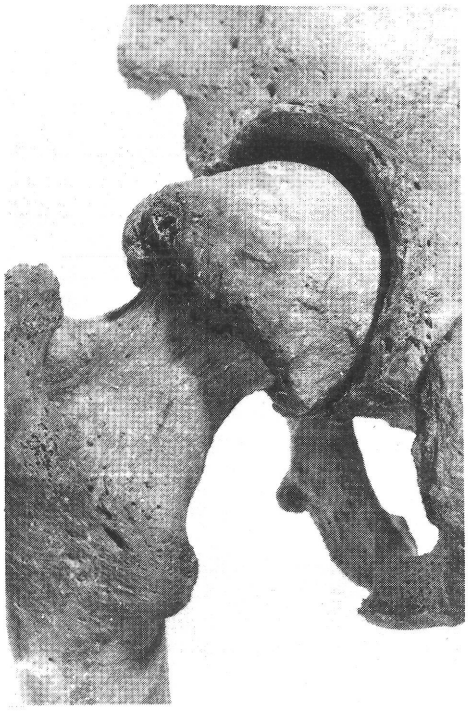

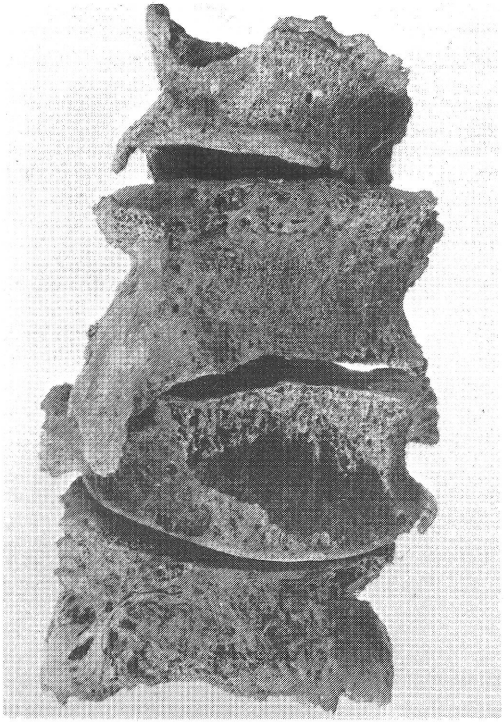

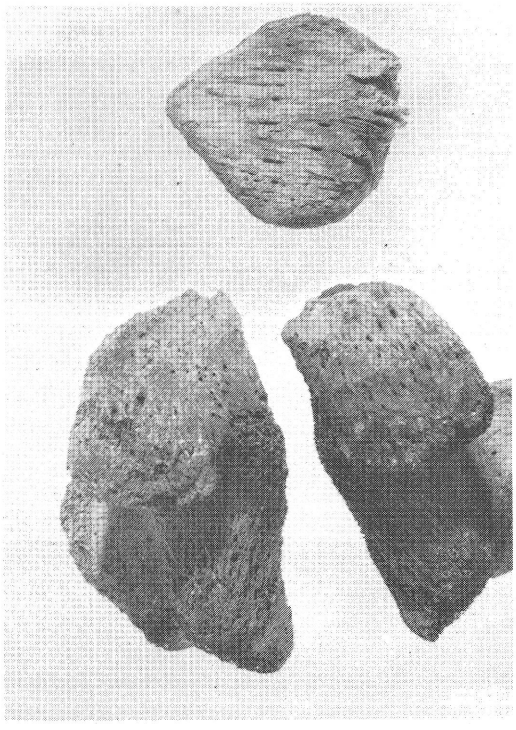

2

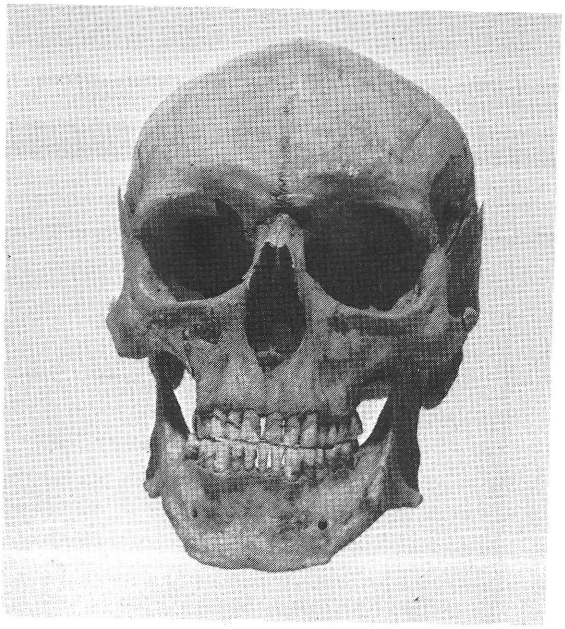

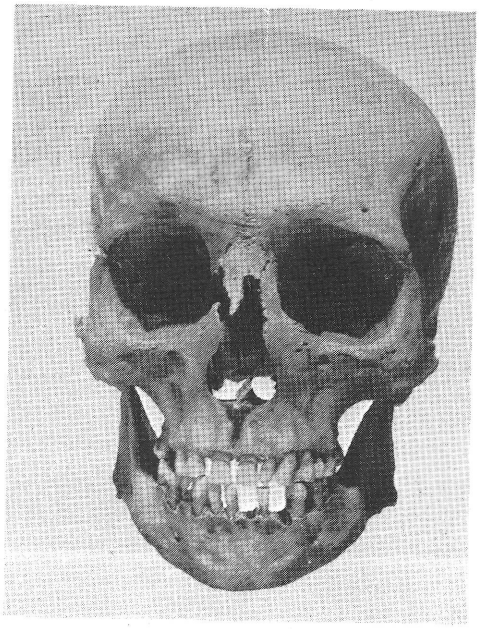

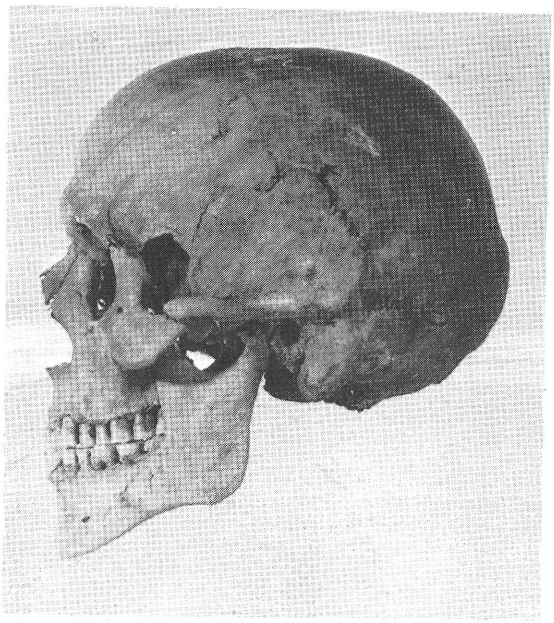

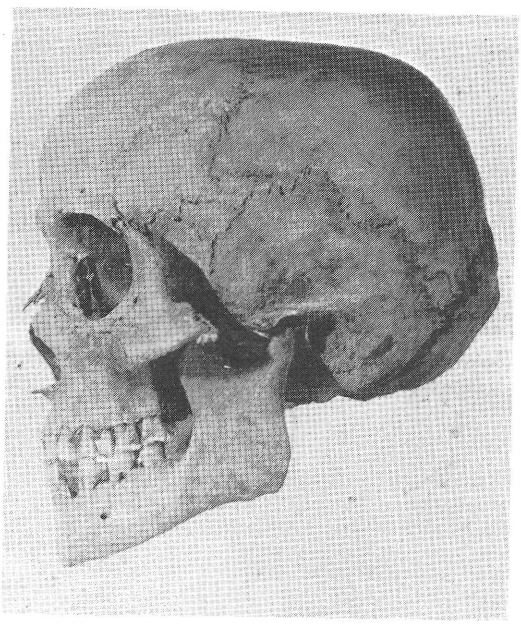

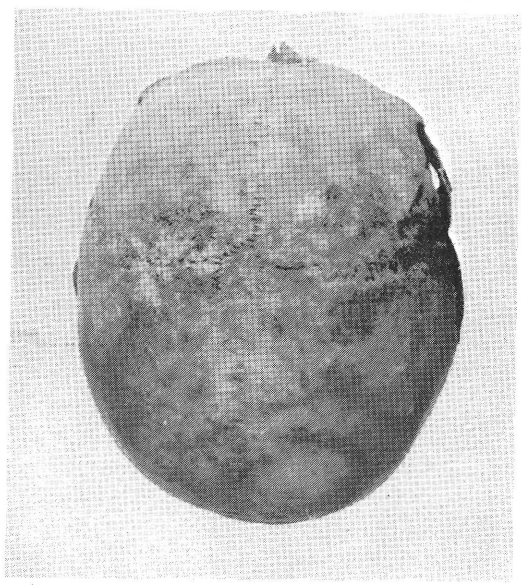

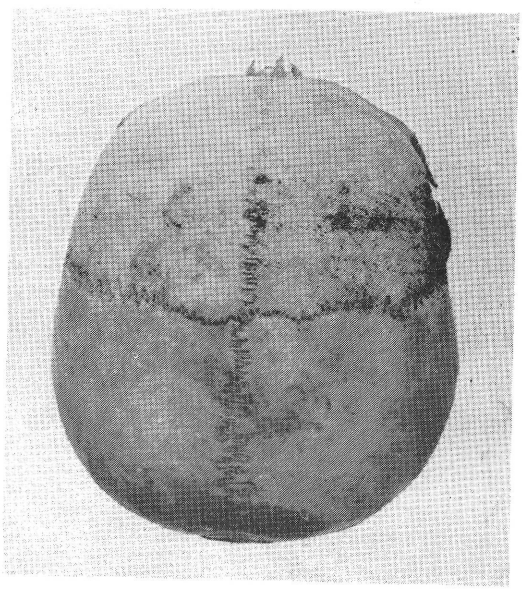

3

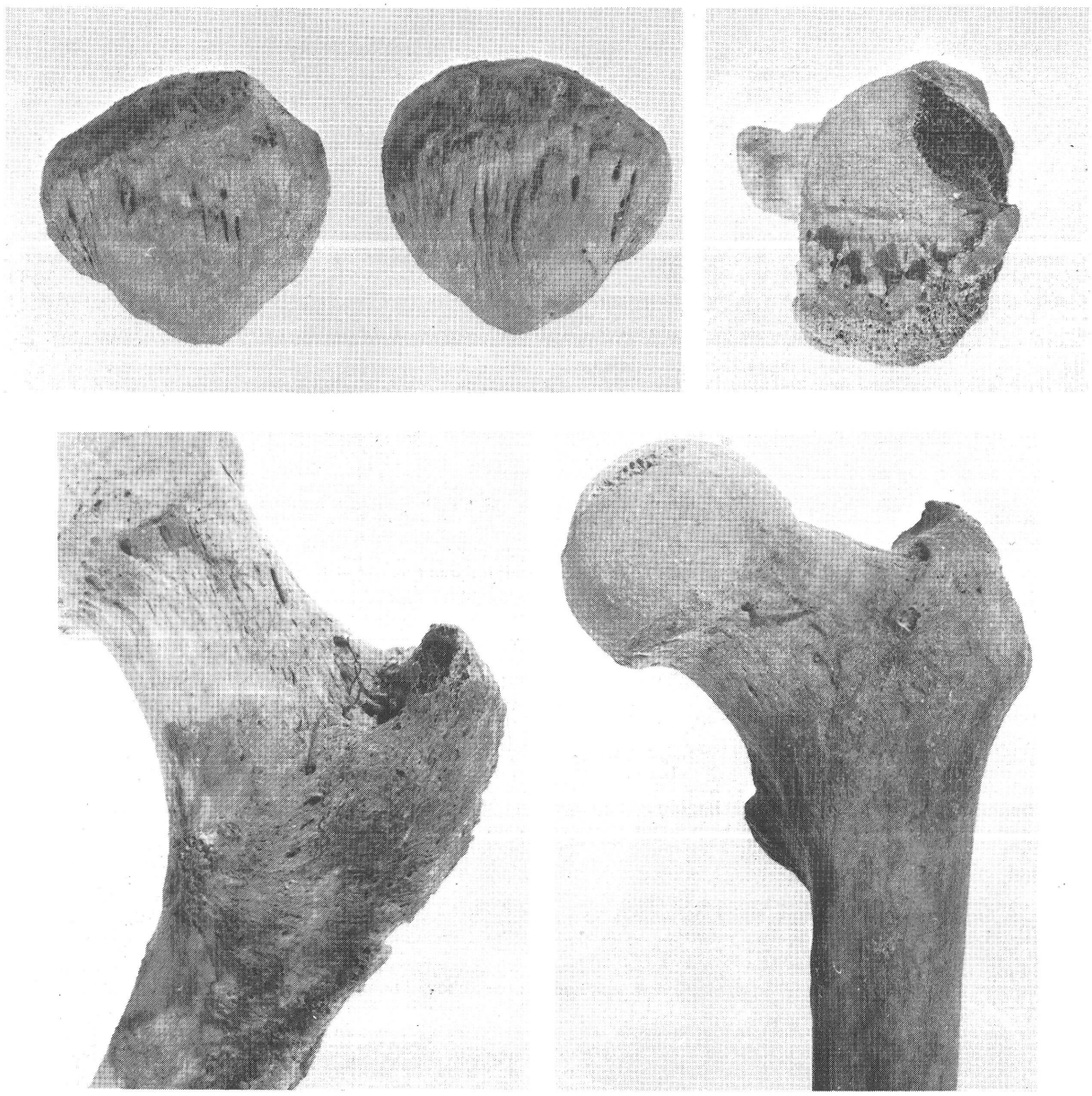

4

VITA

SZAKÁL ERNŐ

A BUDAVÁRI GÓTIKUS SZOBORLELET SÉRÜLÉSEINEK ÉS ELTEMETÉSÉNEK JELKÉPRENDSZERE

Mottó:
Was ist das Schwerste von allem?
Was dir das leichteste dünket;
Mit den Augen zu seh'n,
Was vor den Augen dir liegt. (Goethe)

(Mi a legnehezebb mindenek előtt?
Az, mi neked legkönnyebbnek tűnik;
Szemeiddel hogy meglássad,
Azt, ami szemed előtt fekszik.)

Bevezetés

A budavári gótikus szoborlelet nemcsak a magyarországi művészetnek egyedülálló együttese, a középkori szobrászat lenyűgöző darabjai, hanem tanúi e kor társadalmi feszültségeinek, a lázadásnak épp úgy, mint az eretnekségnek és a bosszúnak.

A reám bízott restaurálási munka a fokozott szellemi koncentráltságot épp úgy megkívánta, mint a gyakorlati fizikai munkát. Ezért, és a szakmai korlátok miatt csak olyan kísérő leletekről szereztem közvetlenül tudomást, melyek kőből voltak, mint a fenőkő, az építészeti modell, a hypocaustum dugók és az építészeti faragványok. Számomra már akkor nyilvánvaló volt, hogy az egész szoborlelet anyag a királyi műhellyel valamilyen közvetlen vagy közvetett kapcsolatban áll. Jól ismertem már az egész faragott kőanyagot, de számos tényezőre nem figyelhettem fel kellőképp.

Az első szakpublikációk 1976-ban jelentek meg. A „Corvina" kiadásában Zolnay László írása, melyhez társszerzőként én is közöltem megfigyeléseimet[1], és Marosi Ernő művészettörténeti tanulmánya az „Acta"-ban[2], írásában többször utalva a műhelyvonatkozásokra is.

A restaurálási munka dokumentációját 1977 februárjában adtam le a Budapesti Történeti Múzeumban, számos fényképpel és részletes leírással[3]

Még ez évben jelent meg a Budapest Régiségei a budavári szobrok ismertetésével.

A régészeti feltárás főtémája mellett[4] a függelékben „Megfigyelések, adatok és következtetések az 1974 évi szoborlelet értékeléséhez" címmel újra fel kívántam hívni a figyelmet azokra a tárgyi tényezőkre, melyeket észleltem[5], közzétéve ezeket a továbbkutatásokhoz.

A régészeti tanulmányt a Budapest Régiségei főszerkesztője mint vita anyagot adta közzé.

Ugy vélem, vitatkozni lehet feltevéseken, elméleteken és elgondolásokon, de nem képezhetik vita tárgyát a tények, melyek a szobor anyagnál lényegében a következők:

1. A régész közlései a leletkörülményekről, az ásatási fotók, valamint a kísérő leletanyag.

2. A töredékekből összeállt torzók hiányosságai, a szándékos csonkítások és széttörések, a kopások és égések, valamint a betétezések és csapozások, a többszöri javítások tényei.

3. A faragás és festés befejezettsége ill. befejezetlensége: annak bizonyítéka, hogy mely szobrok lehettek felállítva ill. melyek nem kerülhettek végleges helyükre.

4. A műhely szerepére vitathatatlanul utaló modell faragványok.

Vannak azonban vitatható kérdések, melyek szakismereteket tételeznek fel, ilyenkor az illetékes szakember véleménye a döntő. Mint az állatcsontok meghatározása sem a régész feladata, úgy a faragás befejezetlenségének, a véletlen vagy szándékos sérüléseknek megállapítása is túlesik szakterületén.

A budavári szoborlelet restaurálása számomra rendkívüli feladat volt. Megfigyeléseimet mindig nyíltan közöltem, de állandóan egy „jelképes" falba ütköztem, mert amikor a kőfaragványokról, a leolvashatókról régész és művészettörténész barátaimnak beszámoltam, az állandóan visszatérő, jóakaratú refrén az volt, hogy milyen írott adatokra tudok hivatkozni megfigyeléseim alátámasztására.

Nekik köszönhetem, hogy a kövek mellett könyvek gyűltek fel, melyek révén eljutottam a képrombolás témájához, a középkor és a humanizmus egybefolyó életéhez, ezek szimbolizmusához, a vakhit túlzó kinövéseihez, és a felvilágosultság babonáihoz, közöttük éles határvonalat nem találva.

Ez újabb kutatások előtt a következők voltak megállapíthatók:

1. Mintegy 50–60 szobor töredékei kerültek elő, és egy szobor sem vált teljessé.

2. A szándékos pusztítás nyomai egyértelműen megállapíthatók, a szerszámnyomok alapján.

3. A többszöri javításokat a becsapolt kezek, és az egyéb betétdarabok szemmel láthatóvá teszik.

4. A szentek szobrainál az ismertető attributumok, a világiaknál a heraldikai támpontok hiányoznak.

5. A szobroknak csak egy része volt teljesen festett, kész, felállított.

6. A legtöbb szobor befejezetlen, nem készre faragott, teljesen festetlen vagy csak részben kifestett.

7. Sok töredék megégett vagy megkopott.

8. Több töredék és faragvány a műhely közvetlen jelenlétére utal.

9. A leletkörülmények oknyomozó vizsgálatára sor nem került.

10. A kísérő leletek regisztrálásán kívül azok értelmezésével egyoldalúan foglalkoztunk.

És most új szempontok szerint nézzük át azt az anyagot, mely már publikálásra került.

A befejezett, kész szobrok sérüléseiről

A középkorban elvárták, hogy egy szobor „olyan legyen, mintha élne"[6], ép legyen, helyes arányú és tökéletes, mert ami csonka az rút, és szép az, aminek ragyogó színe van. Kiváló példaként ilyen volt a Champmol-i kolostor kerengőjének kútja, egy kálvária csoporttal koronázott mű, melynek alépítménye megmaradt, és a dijoni Mózes kútként ma is világhírű.

A leírásokból tudjuk, hogy a kiváló szobrászok, Claus Sluter és társa, Claus de Werwe munkája akkor vált „befejezetté", amikor Jean Maleweel a festő és a Kölni Hermann az aranyozó nem takarékoskodva a színek harsogásával és az arannyal, a középkori realizmus jegyében – elképzelhető hogy szertartásosan – az aranykeretű szemüveget Jeremiás próféta orrára illesztették[7].

Az egyház képtiszteletére az is fényt vet, hogy 1418-ban a pápai legátus mindenkinek bűnbocsánatot engedélyezett, aki e művet áhítatos lélekkel tekinti meg.

A budavári szobrok feltárásánál egy teljesen kész és felállított szobornak előkerült a talplemeze csonka cipőorrokkal, a boka felett eltörve, két külön cipőorr, egy alsó lábszár a térddel, és a csípő. Ez utóbbiról annak idején a következőket írtam le: „A csípőtorzó jobb oldalán hatalmas baltacsapások félreismerhetetlen nyomai láthatók. Ez ütések okozta sebek az odasújtó ember gyűlöletét, pusztító dühét tükrözik, és bár a szobor nagy értékű művészi alkotás volt, azt mint művet nem értékelte annyira, hogy bosszúját és megtorlásvágyát az fékezte volna". Akkoriban azt hittem, hogy „itt nincs utasításra végrehajtott parancsteljesítés, hanem az egyén vagy közösség önbíráskodása, ítélete"[8] (1. kép). A többi töredékből és egy kettőskeresztes címerdarabból, melyen felül az azt fogó kéz ujjnyomai egy azonosító ujjheggyel is előkerültek (2., 3., 4. kép) arra következtethetünk, hogy a kompozíció hasonló volt Szent Vencel St. Vid székesegyházban álló prágai szobrához (5. kép). Így feltételezhető, hogy egy királyszobor töredékei kerültek elő, melyekről az is valószínűsíthető, hogy Nagy Lajos szobráról van szó, mely a királyi kápolnában állhatott.

A legteljesebb szobor, az ún. Ép Apostol jobb kézfeje hiányzik (6. kép), míg bal kézfeje külön készült kiegészítés, kőcsappal becsapoltan (7. kép), egy egyszeri javítás tényeként. Az orra vésővel levágott (8. kép).

Egy apostol vagy próféta alaknak (10. kép) hiányzik a feje, a bal keze és a jobb lábfej, letörten. A jobb kézfej külön betétdarabként, nem a szoborral együtt készült, javítás (9. kép).

Hiányzik a feje, a jobb kéz ujjai és bal kézfeje egy apostol vagy próféta alaknak (11. kép). A bal kézfej itt is külön betétdarab, úgy hogy az elveszett kézfej kőcsapja nem nyúlik be a csaplyuk teljes mélységéig, ott egy külön kis csapdarab van. Lehet, hogy ez már a kétszeri javításra utal. Alig magyarázhatók a figura jobb lábfejénél a törésfelületre történt ráfestések.

Az úgynevezett könyves szent teste combközéptől lefelé hiányzik, le van törve bal kézfeje, el van roncsolva jobb alkarja és a felkar egy része (12. kép). Javítás nyomai nem fedezhetők fel, a bal kézfej letörése tehát az eltemetődés csonkításaival van kapcsolatban.

Egy úgynevezett könyves alaknál az orr mellett a felső ajkat is kicsorbították (14. kép), mint társánál, melynél a vésőnyomok különösen a felső ajaknál figyelhetők meg (13. kép).

Egy további úgynevezett apostol vagy próféta alak (15. kép) feje és bal kézfeje hiányzik, mely ugyancsak csappal volt beépítve, de meglepő módon, mert az alkarba beépült egy kő-csap, az egyenesen le van vágva, és egy furatlyuk van benne. Mindezekből arra következtethetünk, hogy e figura bal kézfejét letörték, majd kijavították egy kőcsappal egybefaragott kézzel pótolva a hiányt. Majd egy későbbi időpontban ezt a kezet is letörték, az alkarban maradt kőcsapot síka faragták, az újabb kézfej rögzítését egy fémcsappal oldva meg. Hogy ez elkészült volna, az nem bizonyítható.

Az úgynevezett kékpalástos szent nő szobra a sérüléseket és javításokat illetően a legbeszédesebb (16. kép). Hiányzik a feje és kézfeje, és letört a talplemez egy része. Azt láthatjuk, hogy a letört fejet és jobb vállát pótolták (18. kép), a gondosan megfaragott illesztési felületek és a furatlyuk a nyaknál ezt bizonyítják. Lehet, hogy a fej-kiegészítés is elkészült, és akkor veszik el újra, amikor kezeit letörik. Mivel magyarázzuk azonban meg azt az indokolatlannak látszó ráfaragást a jobb karról lehulló drapériánál és a talplemeznél, melyek szakember kezétől, vésőjétől származnak?

A B.T.M. tanulmányi raktárában még legalább öt hasonló méretű egyházi szoborra utaló töredék vagy töredékcsoport van, melyek kész szobrokként egy bizonyos ideig betöltötték szerepüket, valószínűsíthetően – a királyi kápolnában. A csonkítások és javítások egymásutániságát a következőképpen rekonstruálhatjuk.

A királyi kápolnában (vagy másutt) állott szobrokat megcsonkítják, valamilyen ütő eszközzel letörnek kezeket (és fejeket is talán). A tettes egy „bennfentes" lehetett, egy képromboló klerikus. A megcsonkított szobrok a szobrászműhelybe kerülnek, ahol azokat kijavítják, új kezeket csapolva a szobortestekbe, és az így újra teljes szobrokat még egyszer felállítják. Egy bizonyos idő múlva újabb képrombolás színhelye a szobrok felállítási helye, de ez már súlyosabb, mert itt már biztos, hogy fejek is áldozatul estek, és több szoborra irányultak. Letörtek már becsapolt kezeket is. A csonka szobrok megint a műhelybe kerülnek, ahol megkezdik azok kijavítását, de innen útjuk már a szobortemetőbe vezetett, újabb sérülésekkel, melyeket a vésőnyomok és a széttörések igazolnak, és bizonyító erejűvé válnak a hiányzó részek is a meglévők mellett, ami a befejezetlen szobrokra is vonatkozik.

A befejezetlen szobrokról

Ide tartozik minden olyan szobortöredék, melyre nem mondhatjuk azt, hogy olyan volt valaha, „mintha élne". Nem volt kifestve a középkori realizmus kívánalmai szerint.

Kirívó példa – a faragás befejezetlenségével – egy püspökszobor (17. kép), mely félbemaradtságával, a nagyolás szerszámnyomaival rávilágít a középkori szobrá-

szok szoborfaragási módszereire, az „alla prima" faragásra, a formák kibontásának egymásutánjára épp úgy, mint a szerszámokra, melyeket használtak[9].

A kisméretű egyházi szobrok egyike az úgynevezett „fehér Madonna", ez a csodálatos művészi alkotás (19. kép), melynek festetlensége amellett szól, hogy felállítva nem volt, amit az újabban megtalált feje azzal is tanúsít, hogy a koponya levágott síkján, s az abban lévő furatlyukban csak tiszta kőfelületeket állapíthatott meg a restaurátor, Virág Klára. A szobornak hiányoznak a kézfejei, a gyermek Jézus, és a jobb karjáról leomló drapéria, melynek csak néhány elszíneződött, égett töredékét sikerült azonosítani (20. kép). A festett egyházi szobroknál kétségtelen az, hogy az eltemetődés előtt kétszer csonkították meg azokat, míg végül széttörve és nem minden részükkel kerültek kivetésre; tehát háromszori a sérülések keletkezése. A fehér Madonna legfeljebb kétszer szenvedett kárt. Először a műhelyben, egy képromboló aktus során, amikor leüthették kezeit és a gyermeket. A nyakánál és orcáján lévő vésőnyomok szerint (22. kép) már szakemberek is közreműködtek.

Az egyetlen lovagalakhoz, melynek feje – a törésfelülettel – törzséhez azonosítható volt (21. kép), a raktári anyagban egy feszesujjú, alsó gombolású alkar és egy kéztöredék tartozik. Először a karjait verhették le, és jobb lábfejét, és később a fejét (bal alsó lábszára kiegészítés).

Egy másik nagyalakú lovagnak (23. kép) ugyancsak karjait verték le. A kézfejek itt visszaépíthetők voltak. Baltanyomok vannak a nyak törésfelületén, és a jobb vállán. Hiányzik a feje és lábai a talplemezzel.

Levert kezek, hiányzó láb és fej jellemzi az egyik virágdíszöves lovagot (24. kép), melynek mellét vagdalták össze. A nyak törésfelületénél is baltanyomok láthatók.

Az úgynevezett köpenyes lovag karjai és lábai hiányoznak combközéptől lefelé (25. kép). Fejének és arcának baloldala letört. A mély aláfaragások realizmusára mutat az, hogy az ágyéka előtt lévő drapéria alatt, herezacskója is ki van faragva (26. kép).

A harisnyanadrágos lovagtorzó deréktől lefelé szinte teljes, míg a felsőtestből semmiféle azonosítható töredék nem került elő (28. kép). Már hozzáépített a két alkartöredék, melyek végződésében furatlyukak vannak, melyek teljesen tiszták voltak. Javítás előkészítését jelzik ezek? Ez esetben megvoltak még a kézfejek, és ha azokba is lyukat fúrnak, egy fémcsappal vissza is lehet építeni őket, de erre sor nem került.

A mellvassal vértezett lovag (27. kép) a régebbi uralkodói dinasztia egyik reprezentánsa. De ez nem mentette meg attól, hogy leverjék a fejét és lábait, és kezeit. A kard letört keresztvasa helyén is furatlyuk van a törésfelületben, mint a harisnyanadrágos lovagnál is az alkarokban, üresen és tisztán.

Egyedi a lovagalakok sorában az ún. „nagy fegyvertelen lovag" (29. kép). Jobb kezével az övét fogta, melynek az így takart részén a díszövnek három csonkakúpszerű dísze mellett, két ilyen szakasz üres. Ide applikáció volt tervezve. Hogy a befejezettségről nem lehet szó, az egyértelmű. Egy csészeszerű tárgyat tartó bal kézfej – e szoborhoz tartozhat. E szobornak azonban van még egy fontos része, és ez a háta. A mellkasnál még ép, de innen lefelé egy vályút faragtak bele (30. kép). Ez a szobor nem lehetett felállítva, tehát elesik az a feltevés, hogy „fülkében vagy falnál állt". És nem lehet az sem, hogy „súlyát csökkentsék, kifaragtak egy nagyobb darabot"[10].

Ez a szobor egy ismert személyt ábrázolt, és akik a kivájást elrendelték, azok ezt célzattal tették.

A köpenyes nőalak torzója (32. kép) is letört kezekkel maradt ránk. A talplemezen a jobb lábfejének csak a helye van meg. Szerszámnyomok mutatják, hogy lábát elverték. A szobortest anyaga, faragástechnikája és mérete – egy női fej arci részéről (31. kép) – feltételezhetővé teszi, hogy e nőalak feje volt, melynek orra, két orcája csonkított, ajka megvágott.

A csípőből jobbra kilendülő felsőtest, és a bal hónalj alatti rész kifaragásának nyersesége Madonna-szobrot bizonyít (33. kép). Feje, a gyermek és a kezek, valamint a jobb alkar hiányzik. A számos töredékből – égett és épebb darabokból – összeépült egy olyan drapériarészlet, mely e szoborhoz tartozhatott – és a BTM. tanulmányi raktárában van, mert a közvetlen kapcsolat nem volt bizonyítható.

A Fehér Madonna (19. kép) festetlensége és a korona ráépítetlensége, mint erről már szó volt, kizárja azt, hogy a festett apostolszobrokkal együtt fel lett volna állítva. Nem zárhatjuk ki azt a feltevést, hogy a kis fehér Madonna egy művészien kidolgozott „előkép" vagy „minta" volt, tehát nem olyan „modell", amelyet mechanikus módszerekkel, például pontozással másoltak, vagy nagyítottak volna. A középkorban ez nem volt szokásos, így minden figurális kőfaragvány egyedi darab.

Hogyha összehasonlítjuk a „kis" és a „nagy" Madonna törzsét, tudomásul kell vennünk, hogy – bár tükörképei egymásnak – mindkettőnél azonos a drapéria-kompozíció lényege (19. és 33. kép). További bizonyításhoz olyan fényképfelvételekre lenne szükség, melyek e szobrokról azonos világításban és azonos nézetből – figyelembe véve a tükörképet – készülnének. Nagyobb lehetett a kompozíciós eltérés a gyermek Jézus alakjának mozdulataiban. A kis Madonnánál annak jobb karján ült, és bal kezével Mária fejkendőjébe kapaszkodva, csomóba fogva megemelte, a mozgás egy pillanatát rögzítve. Jobb lábfejének a Mária test hastáján megmaradt lábujjak elegendő támpontot adnak ahhoz, hogy közelebbi analógiák felkutathatók legyenek. A nagy Madonnánál a gyermek mozgása más volt, mert a fejkendő nincs csomóba fogva, és az egyik lábfej csatlakozása nem a hasi részén van a Madonnának, hanem a drapéria azon redőjén, mely a jobb válltól átlósan vetődik lefelé.

Egy további „előkép" és „mű" viszonyt mutat a kis fehér Madonna feje, és az úgynevezett női fej kendővel (22. és 34. kép), függetlenül attól, hogy az egyik koronával, a másik fejkendővel készült volna. Az arcforma kerekdedsége, a nyílt homlok, a szemek, és főként a nyakránc azonossága meggyőző.

A nagyobb méretű szobrok galériájába egy püspökszobor is beletartozik. Hiányoznak lábfejei és talplemeze, és két keze le van verve (35. kép). A feje, mely a törésfelülettel azonosítható volt, orrán, száján és állán

csonkított, így is mélységes rezignációt, akaratvesztett beletörődést sugároz (36. kép).

A szoborlelettel együtt egy kőből faragott mitra töredékei is előkerültek. Méretei alapján a püspökszoborhoz is készülhetett (37. kép). De miért faragták meg külön, amikor a fejjel egydarabban is elkészülhetett volna? A teljesen tiszta furatlyukak igazolják, hogy a fejre ráépítve soha nem volt.

A tanulmányi raktárban egy fegyverkabát összeépített töredékei, egy öv és ruhaujj együttes, továbbá egy prémszegély töredék, valamint egy váll részlet arról tanúskodik, hogy a nagyméretű lovaghoz (21. kép) hasonló szobor még négy volt. Egy harisnyanadrágos lábszártöredék drapériával a (28. képen látható lovagtorzóval azonos kompozícióra utal. Egy pikkelydíszöves faragványtöredék is nagyalakú szoborra utal (38. kép).

Ezekhez a lényegében azonos méretű lovagszobrokhoz heroldok is tartoznak (39. kép). Ilyen egy nagyméretű talplemezen álló figura derékig, nagyobb hiányokkal a bal alsó lábszáron. A figura statikusan a jobb lábán áll, bal sarkát megemeli, így térdét is, melyen alátámasztva, egy címerpajzsot tartott. Bal kézfeje is megvan, több pajzstöredékkel, melyek teljesen üresek (41. kép).

Egy széles mozdulatú, jobb karját felemelő alak is herold lehetett (40. kép). Koponyája ferde síkban levágott, tiszta felülettel és furatlyukkal. Arcának bal felét letörték, állát megcsonkították.

Hasonló mozgású a fej nélküli szakállas herold (42. kép), melynek kezeit is letörték. Egy hengeres, rúd-szakaszt tartó jobb kézfej e szoborhoz azonosítható. A csípőöv sima felületében a dísz-rátét furatlyukai tiszták. A jobb lábfej lábujjrészét letörték, és a törésfelületben furatlyuk van, míg a bal csuklónál csak a törésfelület látszik. Itt a javítás szándékára sem került tehát sor.

Az úgynevezett sisaktartó herold (43. kép) jobb alkarjára támasztva kezeiben sisakot tart. Lehet, hogy a sisakdísz is rajta volt, mert a felső sík egyenetlenül van levágva. A festésnyomok lehetővé tették a fej azonosítását, így a szobor aránylag teljes lett. Arcán az orra csonkított és állát is letörték.

Ellenkező irányú mozgása van egy másik kisalakú heroldfigurának (44. kép), mely a tanulmányi raktárban van. Festésnyomok ezen is vannak. Egy lábszártöredék és talplemez lábfejekkel azonosítható volt. A felső törésfelület nagy mértékben lekopott, tehát a széttörés és eltemetődés között egy hosszabb időszak kellett elteljen (45. kép).

A tanulmányi raktárban még egy olyan töredékcsoport van, mely címertartó alak volt, combmagasságban, oldalt egy címerpajzs maradványaival, mely teljesen üres, csak úgy, mint egy nagyobb méretű címertartóé, a melle előtt tartott címerpajzzsal, a felsőtest egy szakaszával.

A test nélküli fejek szándékos megjelölései is figyelemre méltók.

A kalapos fejnél (46. kép) az orr és a felső ajak csonkítása mellett az áll sérülése is szándékosságra vall, hasonlóképp, mint azt az ún. capucciós fejen is láthatjuk (47. kép).

Az úgynevezett szakálltalan heroikus fejnél az orr, ajak, áll sebei mellett szembetűnők a keresztirányú vágások, melyek inkább kardcsapásra, mint szerszámnyomra utalnak (48. kép).

Az aranyhajú hölgy fején a felső ajak, alsó ajak mellett nemcsak az állcsúcs, hanem az orca is sérült (49. kép), és az orrnyergen tisztán látható a vésőnyom is.

A női fej fejkendővel – valószínűleg egy Madonnafej – szintén az orrán és állán csonka (34. kép). A fejkendő jobboldalt lecsüngő része és a fejtetőnél beilleszkedő darab égett. Innen a szem vonaláig az egész koponya-homlokrész le volt törve.

Szándékosan leverték a gyermek vagy kerub fejnél (50. kép) az orr, száj, áll, és az orca egy részét és hasonlóan sérült egy kislány fő is.

A capucciós fő, az úgynevezett szép fej (51. kép) anyagunknak egyik legjelentősebb faragványa. Amellett, hogy szakállának fele letörött, az orcáján egy bevágott lyuk van, és a csonkult orron jól látszik a keresztirányú vésőnyom. A bal füle nincs kifaragva, csak a befoglaló tömege, és melle bal részén egy furatlyuk van.

Mindezek feltehetően azt jelentik, hogy a megbízó mecénás az ábrázolt személyt becstelen embernek tartotta, akit elítéltek, megbélyegezték, jogfosztottá tették és megölték. Testét megcsonkították és tagjait szétszórták, szemétre dobták – a középkor jelképrendszere szerint, melyet a továbbiakban részletesebben vizsgálni fogunk.

Egy szobor élővé varázsolásának szertartása már a fáraókori Egyiptom halottkultuszában általános, melyet változott fomában a krétai mondakör Daidalos legendáiban és a Ciprus királyának, Pyagmalionnak szoborszerelem történetében fedezhetünk fel.

Az élővé tevés jelét láthatjuk abban, hogy több fejen csak a szemek pupillái vannak kifestve, amit a teljes kifestés esetében meg kell előzzön az arcszín és a szemgolyó fehérje, ezért e részbeni kifestést jelképesen kell értelmeznünk.

Egyetlen fej van az egész anyagban, mely épnek mondható, hiszen megvan az orra, szakállának tömege is teljes, és orcája sem sérült (52. kép). De ez a fej, a hozzá hasonló méretű apostol vagy prófétafejektől abban különbözik még, hogy nem sematikusan szabályos, hogy méltó e kis remekmű arra, hogy Huizinga szavaival jellemezzük: „Itt a szellem végre boldog, egyszerű nemes és tiszta, mint a korabeli magasztos egyházi zene és a megindító népdal". Meggyőződésem, hogy e kis fej egy mesterportré, ahol a művész ihlete felszabadult a szolgaiság alól[11].

A kész és befejezetlen szobor-részek mellett a leletben egy olyan faragványcsoport is van, melyeknek hovatartozása teljesen nem tisztázott; azok, melyek a műhely életére utalnak, s mint ilyenek egyedülállóak, hiszen középkori műhelyek kőfaragványos tárgyi anyagáról nincsen tudomásunk egész Európában.

De maradjunk a lelet ismertetésénél.

Közvetlenül a műhelyre utal a kis építészeti modell mészkőfaragványa (54. kép), egy nyolcszögű záródás támpilléres sarokmodellje, és az eltört fenőkő, mely ugyancsak a szoboranyaggal együtt került elő[12].

A figurális anyagban szinte két egyforma fej a Háromkirály-típusú faragvány. Az egyik kvalitásosabb (53.

kép), a társa azonban formaképzésében jóval gyengébb (55. kép), és tanulmány jellegét az hangsúlyozza, hogy minden részlet, így például a nyaki erek gondosan megfaragottak, a főforma elfaragottsága mellett. A felső ajkától ferdén lefelé a szakállát lecsapták.

Két másik fejről feltehető, hogy ugyancsak tanulmány fejek. Itt azonban a formaképzés szinte teljesen azonos (56., 57. kép), minimális különbségekkel. A formák nyersesége kezdetlegességre vall, valószínűleg ugyanaz a kéz faragta mindkettőt. A II. számúnál azonban a csonkítások nagyobbmérvűek. A vésővel levágott orr, és a koponya kétoldalán lévő baltacsapások mellett szemét is kiszúrták.

Számomra bizonyosság, hogy a kucsmás férfifej (59. kép) potrémodell, és feltehetően Zsigmondot ábrázolja. A nyak formai megoldása kizárja azt, hogy egy szobor letört vagy ráilleszteni szándékozott faragvány-feje, amit az alsó felület lekoptatott síkja és a hajháló mész-gipszhabarcsos kiegészítései is alátámasztanak.

A befejezetlen püspökszobor kinagyoltsága (17. kép), a faragás félbehagyottsága épp úgy egyértelmű, mint az orr és áll szándékos megcsonkítása. Itt a „talán" és „meglehet" jelzők határozatlansága félrevezető, és nyitott marad az orr-levágás meghatározása, ha ezt úgy fogalmazzuk meg, hogy az orr és az orrgyök is kimunkálatlan[13].

Az úgynevezett „Szentkirályfő" orrhegye gondosan lefaragott – vöröses színű ragasztóanyag maradványaival –, tehát kijavították (60. kép), de ez a kijavítás valamiképp úgy tűnik, hogy ezt is meg kellett tanulni. Fel is rótták a kőfaragóknak a kortársaik, hogy úgy tudják a széttört köveket összeragasztani, mintha épek lennének[14]. Az „iskolamunka" mindég együtt járt a korrektúrával, ami e fejnél úgy jelentkezik, hogy a már gondosan megfaragott haj befoglaló tömegét – a részleteket semmibe véve – néhány vésőcsapással a tanító a helyére tette (58. kép).

A mesterség teljes tudása kellett ahhoz, hogy egy kőfaragóból szobrász váljék, és ezt a keserves utat a gyakorlatban kellett végigjárnia, hogy mestersége művészetté nemesedjék, a középkorban döntően, de a reneszánszban is így volt.

Az irattekercset tartó kéz is külön tanulmányt érdemelne (61. kép), mert a feliratszalag (mely üres) kőből kifaragásához a gyakorlati rutin látszik hogy megvolt, de a tekercset tartó kéz formaképzése csak úgy jellemezhető, hogy „tanulatlan" kéz műve, amiképp a „szellem csiszoltságát" a kézműves mesterségektől ma is eltagadják (62. kép).

A műhelyre utaló faragványok helyes értékeléséhez egy olyan közös álláspont kialakítására lenne szükség, melyben egyenrangúakká válnak a tárgyi adatok, az írott hagyományozások és a logikus következtetések, hogy analógiákkal bizonyossággá váljanak feltételezéseink a szándékos szoborcsonkításokról, a legkisebb részadatot is figyelembe véve, a leletkörülményeket épp úgy, mint a kísérő leleteket.

Tárgyi jelképek a lelőhelyen, a betöltés anyagaiban, a szobortorzók fekvésében és a kísérő leletekben

A lelőhely a régészeti beszámoló szerint „teljesen kitakarítottnak" tűnt[15], mely falak határolta meghatározatlan térnek (ciszterna, udvar, pince) alját az alapozási szint alá lemélyítették[16], tehát előkészítették.

A leletegyüttes felett „hol 1, hol 1/2 méter vastagságban ... más leletektől mentes feltöltés volt"[17]. E „steril" réteg közvetlenül a szobortorzókat rejtő betöltéstől élesen elválasztódott, de ugyanakkor keletkezésük egyidejűségét mutatja[18].

A középkorban „igen fontosnak tartották, hogy mindenkit saját hazája földjébe temessenek"[19], de szobortorzóinktól még a földbe temetést is megtagadták. „Föld a testüket bé ne fogadja".

A szoborcsonkok egy jelképes, mesterséges trágyaszemétdombra vettettek ki, mely tömegében különféle agyagrétegekből (sárgás, vörösre égett, szürkével kevert), anyagában meghatározatlan kevert barna anyagból állott, és fekete égésrétegekkel tagolt volt, és a pontosabban meg nem határozott „fekete föld vörös, faszenes égéses" rétegén kívül földről nincsen szó[20].

Több töredék azt mutatja, hogy a betöltésben savas anyagok is voltak, melyek maró hatása egyes kőfaragványokon nyomot hagyott (63., 64. kép).

Nem bizonyos, hogy a szobortorzók fekvésében „nem volt semmiféle gond és rendszer"[21], mert abban kellett hogy legyen – egy jelképi közlés –, miképp feküdtek egyes torzók és fejek.

A publikált ásatási fotókból megállapítható, hogy több torzó hasra volt fektetve. Így a befejezetlen püspök (17. és 65. kép), a nagyméretű lovag szoborteste (22. és 66. kép), és egy lovag vagy herold felsőteste fejjel, mellén, arcán feküdt (40. és 67. kép).

A hasonfekvés mint testhelyzet az önkényes megalázkodás jelképe volt. „Királyszenteléskor a király a püspökkel együtt az oltár lépcsőjén feküdt ... Szent Ágoston azt írta, hogy a térdelés nem elég kifejező, nem elegendő a fenntartás nélküli teljes alázat bemutatására, – porig kell alázkodni, s ezt a hivő csak úgy teheti meg, ha hasával érinti a földet"[22]. Önként temettette el magát hasra fektetve – másvilági vezeklésül – atyja, Martell Károly bűneiért Pipin király, a Saint-Denis-i templom bejáratánál[23].

A budavári szobrok közül egyeseket arra ítéltek, hogy hasrafektetésükkel – rájuk kényszerítették az alázatot, megalázva őket. A nagy fegyvertelen lovag (29., 30. és 68. kép) torzója is hason feküdt, teknősen kivájt háttal.

Hogy e célzatosan kifaragott vályút mi töltötte ki, azt csak sejthetjük, feltehető, hogy az az undorító belsőt jelezte.[24]

Szobrászi megfogalmazásban kapjuk a megtévesztő külsőt, és a való belsőt, a „Világ Asszonya" szobron (70. kép), előlnézetében a bájt mutatva, hátsó nézetében az undorító belsőt láttatva, fekélyekkel és békával testén, hemzsegő kígyókkal és kis szörnyekkel belül.

Az arcra fektetett fejek mellett a legtöbb fej félarcára vagy oldalt volt fektetve a fényképek tanúsága szerint.

Úgy látszik, egyetlen fej arca nézett csak felfelé, melyre ép orra és művészi egyedülállósága miatt már felhívtam a figyelmet (52. és 69. kép). Az ásatási fotó szerint e fejecske mellett egy oldalára állított tégla szinte azt az érzetet kelti, hogy az védelmet biztosítson számára.

A jelképrendszerben indokolt, hogy ez a kivételes faragvány egy olyan mestert ábrázoljon, akit munkatársai tiszteltek. Nem bélyegezték meg, de mert szolgált, uraival együtt el kellett temetődnie.

Figurális faragvány díszít két konzolt is, melyek falba sohasem voltak beépítve. A falba nyúló kőfelületek, felül, alul, oldalt és hátul teljesen tisztán, mindenképp habarcsnyomok nélkül kerültek elő, tehát nem bontásból származók.

A figurális konzolok, mint építészeti-szobrászati elemek, beépített szilárd támaszok. Alakjaik a felettük lévő teher görnyedt hordozói.

Az egyik alakos gyámkő ugyancsak fejjel lefelé fordítva feküdt (71. kép). A könyvet kezében tartó figura öltözete klerikusra vall (73. kép), míg a másik, a tövishúzó pózban kifaragott, és szakállába markoló alak inkább világi figura lehet, és mesterembert is ábrázolhat (72. kép).

Valószínű, hogy az ítéletben a hatalmasokkal együtt kellett bünhődniök, mert ők voltak azok, akik „bíztak bennük, és alkották őket" – mint azt az Apor kódex egyik zsoltára a 15. század közepén írja:

„Emberi kezeknek művelkedeti
Szájok vagyon és nem szólnak,
Szemek vagyon és nem látnak,
Fülök vagyon és nem hallanak,
S mert nincs szellet ő szájokban
Egyenlőek legyenek ő vélek
Kik alkották azokat,
És mend kik bíznak őbenjélek."

A nem figurális kőfaragványok sem érdektelenek a jelképrendszer szempontjából, mint például azok a hypocaustum dugók, melyekről nem hihető, hogy egy padlófűtési rendszer elbontásából származnak, hiszen a tizenegy kődugó között nincsen két azonos méretű, mindegyik más.

Egy hypocaustum-szerű padlófűtési rendszerben e dugók eltávolítása a füstnek szabad utat ad, megfullasztva azokat, akik ilyen helyiségben tartózkodnak. A füstelzáró kődugók egyikére egy ördögi torzpofa van kifaragva, ami a pokol tüzére utalhat – jelképesen[25] . . . .

A kútrombolás az éltető víz elvételét jelenti, így a feltárt nyolcszögű kútpillér dobok[26], és a széttört ólomcsövek és bronz csövecskék ezt jelenthetik. E kútdobok kemény fehérmészkőből készültek, és ezért nagyon kétséges, hogy annak a díszkútnak a részei lettek volna, melynek maszkos-vízköpős faragványát a Váralja utca útteste alatt találtak meg. Logikusabb szakmai szempontból, hogy a dobokat faragják adenzitbreccsából, és a vízköpőket mészkőből.

A királyi műhely jelenlétével kapcsolatban már szó volt az építészeti modellről, mely tömör – és nem hazai – mészkőből készült, és hiányosságai szándékosságra vallanak, mert ha leesik vagy erőteljesen ledobják, nem így törik. (Egy szilánkdarabja külön került elő.)

A jelképi rendszerben a királyi kápolnának elbontás-szimbóluma lehet, csak úgy, mint egy fiatornyos, felerészben erősen égett oromzat-töredék.

A kísérő leletek között külön helyet foglalnak el a lovagvilág szertartásainak szimbólumai, melyek a 74/1 jelű ciszternából, egy mély aknából kerültek elő[27].

A középkori lovaggá avatás tárgyi jelképei az öv, a felövezés, a lovagi kard, majd a sarkantyú felkötése voltak [28]. A leletanyagban lévő kétélű pallos fatokban, a bronz övcsat és a sarkantyú csillag – az aknába dobottan – e jelképektől való megfosztást jelenthetik, azaz hogy a kivetett szoboralakok már nem lovagok az ítéletet hozók szemében.

Az ugyanitt előkerült ezüst gyűrű – Ave Maria Gracia Plena – felirattal, az egyházi ceremónia elvetését jelképezheti, ugyanígy a bronz könyvsarok, a bronz csengettyű, a szertartás kellékeiként kerülhettek ide.

Az itt talált kétélű hegyes tőr – gondolatban – kapcsolatba hozható a „szép fej" mellén lévő furatlyukkal a szívtájon[29].

A királyi-lovagi jelképekről szólva nem feledkezhetünk meg a címerekről sem. A kegyetlenül összetört sodronyinges szoboralak egy kettőskeresztes címerpajzson tartotta kezét (2. kép).

A címerek az öröklött (vagy kapott) kiváltságokat is jelképezték[30]. Hogyha egy címer tulajdonosa lovagiatlanná, becstelenné vált, címerét megjelölték azzal, hogy annak csúcsát levágták[31], súlyosabb esetben a címert összetörték. A címertisztelet túlzásaira jellemző az a példa, hogy „egy nemesembernek szemére vetik, hogy lovának takaróját címerével díszítette, mert ha a ló – az oktalan állat – egy lovagi tornán megbotlik, meghurcolja a homokban a címert, és ezáltal az egész család becsületét veszti"[32], de általában ezt nem vették ennyire szívükre.

Ezek szerint szimbolikusak lehetnek azok az összetört kályhacsempék is, melyeken az Anjou címer, a Sárkányrend jelvénye, Zsigmond sasos-pólyás, vagy oroszlános-pólyás címere uralkodói jelkép volt[33]. A szobortorzókkal együtt talált állatcsontok jó része már csontként – étkezési hulladékként –[34] kerülhetett a szemétbe, de az egész csontleletre ez nem vonatkoztatható.

Matolcsi János részletes beszámolójában[35] megállapítja, hogy: „Anyagunk mégsem kizárólag a hústáplálékul szolgáló állatok maradványaiból tevődött össze. Ki kell venni ebből a csoportból mindenek előtt a kutyát, a macskát, és talán még egy-két madárfajt, mint az énekes hattyút, a dolmányos varjút. Nem állapítható meg egyértelműen a mocsári teknős és a kagyló fogyasztása sem – maradványaik kis száma inkább ellene szól, mint mellette".

A kutya ősi jelképe az ember segítőtársának és a hűségnek[36]. Mindig nagy becsben tartották a házi-, a vadász- és pásztorkutyákat. De jelképe a kóbor kivertségnek, a haszontalan semmirevalóságnak is. Siklóssy a kutyatermészetet jelző „kurafi" kifejezésről[37], használatának büntetéséről közöl adatokat, és Wissell szerint[38] több városi jogkönyv az öngyilkosok megbüntetésére is kitér, ami abban állt, hogy egy kutya és egy macska között akasztották fel holttestét. Súlyos vétségek esetében nemeseket azzal büntettek, hogy egy kutyát kellett nyilvánosan cipelniök.

A macskáról annyit, hogy az emberhez kevésbé ragaszkodik, mint a házhoz, hízeleg vagy karmol, ragadozó, ravasz, vérszomjas és vakmerő, és főként éjjel jár zsákmány után.

Az énekes hattyú. A görögöknél Apolló szent madara volt, melytől ő jóslótehetségét is nyerte. Azt hitték, hogy a hattyúk közeledő halálukat szép, panaszos énekkel, hattyúdallal adták tudtul. A hattyúlovag mondák ősi alakja egy szép ifjú, aki nem tudni honnan jön, és őse lesz egy uralkodó családnak.

Egy lexikoni adat szerint költőhelyeiken az énekes hattyúkat bunkókkal verik agyon.

A dolmányos varjú. Népi elnevezése kálomista varjú. A szabadban igen óvatos, fogságban könnyen megszelidül, ingerelve azonban vadságát csakhamar visszanyeri.

A mocsári teknős csúszómászó.

A kagyló lágytestű állat, melyet a kagylóhéj mint egy páncél véd. A kagylóméreg igen heveny mérgezést okoz.

Ezen „kivételek" mellett – egy jelképrendszert feltételezve – a lócsontok talán mégsem étkezési szokásokról szólnak, hiszen a lóhúsevést a keresztény papság – a pogány lóáldozatok és áldomások miatt – már korán eltiltotta. A különleges méretű hidegvérű lovak[39], hátsó csüdcsontjai a pártacsontokkal inkább jelképezik az ördög lólábát. A nyugatról származó hidegvérű ló a szimbólum nyugatra mutatását jelenti.

A négyszarvú bárány torzszülöttet, szörnyszülöttet jelképezhet.

A szimbolika mellett szól az is, hogy Matolcsi sűrűn használ olyan tárgyilagos jelzőket, mint például – „nagy testű állat lehetett"[40], – „ritkasága miatt" –, „feltűnő nagyságával" –, „további érdekességként" –, „a szokásos formától annyira elütő" – hogy a kísérő csont leletanyag – egy része legalább – programszerűen válogatódott meg, és főként azok lehetnek jelképesek, melyek kisszámúak, így talán még a túzok, a galamb és a fácán, valamint a fogoly. A tyúk, a házi sertés, juh és kecske, a mezei nyúl, a szarvasmarhacsontok, továbbá halcsontok, mint étkezési hulladékok kerülhettek a szemétre. Mindenben nem kereshetünk szimbolikát, de a pénzleletekben ezt teljesen valószínűsíthetjük.

A budavári szobrok mellől hiányoznak azok az attributumok, amelyek alapján felismerhetnénk őket. De hogy eljuthassanak a túlvilágra – lelkük kísérteni vissza ne járhasson –, melléjük tették az alvilág révészének, Charonnak járó viteldíjat[41], ami egész Európában szokásos volt. A szobrok közelében előkerült 46 azonosított pénzdarab között volt 3 darab Anjou kori, 21 darab Zsigmond kori, ugyancsak 21 darab Ulászló, V. László és Jagelló Kázmér kori veret, míg egy pénzérme, Mátyás király ezüst dénárja (1458–1460)[42] az egész problémakört átlendítette a középkorból a reneszánszba.

A középkori műhelyek tárgyi anyaga, szobrok tömeges eltemetése és a megjelölések

Ebben az irányban azt kerestem, hogy került-e elő máshol olyan ásatási anyag, melyről igazolható, hogy középkori kőfaragó-, szobrászműhely anyaga: félkész munka, szobor vagy építészeti modell és tanulmány jellegű faragás, vagy bármi, amit a középkori műhelyszokások tárgyi dokumentumának tekinthetünk.

Ferdinand Janner[43] biztató indítékot adott, miszerint: „... Legtöbbször a műhely közelében egy temetkezési hely volt, elfaragott köveké, melyeket ünnepélyesen (in Prozession) odavittek és elföldeltek..." Az ilyen elfaragott köveket Bernátoknak nevezték (Bernhardt).

F. Janner arra is utal, hogy Regensburgban, a dóm ún. szamártornya mellett (beim Eselsturm) feltártak egy ilyen temetkezési helyet, 12 láb (kb. 3,6 méter) mélyen, ahol befejezetlen kőfaragványokat is találtak. A Múzeum művészettörténészei és a Dombauhütte segítőkész szakemberei is csak Denzinger jelentését ismerték[44], melynek eredeti szövegéből kitűnik, hogy itt csak egy feltételezésről lehet szó, mert szavai szerint „úgy tűnt" (wie es scheint).

Műhelymodellekre, előkép-fejekre, szobrokra vagy építészeti vonatkozású modellekre közvetlen analógiákat nem találtam. Hogy szobormodellek készültek, azt egy miniatúrával igazolom, melyet Hans Huth közölt[45]. Az ábrázoláson (74. kép), mely 1430–1450 között készült, egy kőszobrászt látunk, amint a tömbkőből megkezdi egy szakállas királyszobor faragását. A kifestett „modell" ott fekszik a nyers tömbkő mellett, amelyre a szobor fel van rajzolva, ami természetes az „alla prima" faragásnál.

Típusában egyedülálló Hans Multscher síremlékmodellje Münchenben, melyet 1435-ben faragott meg mészkőből (75. kép). Ez bizonyítja, hogy nagyon igényes modellek készítése e korban nem volt feltétlenül ritkaság.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a középkori szobrászok műhelymunkáira alig van tárgyi adatunk. E tekintetben Egyiptom viszont nagyon gazdag.

Azért merek így a messzi múltba visszanézni, mert a mesterségbeni módszerek évezredek óta is sokkal kevesebbet változtak, mint azt általában feltételezik[46]. Középkori anyagunk hiányai miatt kénytelenek vagyunk az előzményeket épp úgy figyelembe venni, mint a későbbi továbbélést.

Kutatásaim másik fonala a szobrok tömeges eltemetésének irányába vezetett. Középkori eltemetésről – tudomásom szerint – a budavári szoborleleten kívül másról nem tudunk, említést teszek három más korszakból való szobortemetésről, melyek mindegyike más, de egyformán izgalmas. Valami összeköti őket.

Egy nagy szobortemetőt tárt fel Karnakban Georges Legrain, amikor egy óriási gödörből 779 kőből faragott szobrot és sokezer kisplasztikát emelt ki[47]

Ugyancsak a 19. században, 1885 őszén, P. Kavvadias az Akropolis északi részén, az Erechteion és a Propyleiák között a sziklafalig leásva, feltárta az archaikus görög szobrászat ma is méltán csodált remekeit[48]. A feltáró régész beszámolójából megtudjuk – és az anyagból is –, hogy a márványtorzók közül egy sem teljes, a hiányzó részek főként a lábak és kezek. Számomra – amikor ez anyagot átnéztem – meghökkentő volt, a véletlen sérülésekként regisztrált „sérülések" céltudatossága: szándékosak az orr- és állcsonkítások és orca bevágások. Itt

csak egy példát mutatok, az úgynevezett „Payne lovas" fejét (77. kép). Ez a fej Peiszisztratoszt (vagy egyik fiát?) ábrázolja, akit türannoszként, zsarnokként tart a történetírás számon, mely jelzőt ellenfeleitől, az athéni arisztokráciától kapott, és máig rajtamaradt, igaztalanul. Uralma idején az állam dolgait mértéktartóan vezette, a kisbirtokosokra és az iparos-kézműves rétegre épített, fellendítette a tudományt és a művészetet. Az általa építtetett Athena Polias templomot utóbb lerombolták, annak építészeti elemeit, metopéit és az oromzat díszítő szobrainak egy részét újabb falakba építették be. Ekkor kerülhettek eltemetésre a szobortorzók is, Boetticher szerint i.e. 480 után.

Peiszisztratosz rendelte el Homérosz époszainak összegyűjtését, s így az ő érdeme, hogy idézhetjük az Odüsszeia XXI. énekének 295–309. verssorait:

„Hírneves Eurütión kentaurosz is egykor a bortól
bódult el, házában a hősszívű Peirithoosznak,
hogy lapithákhoz látogatott. Bor szállt a fejébe,
s őrjöngvén, gonoszat mívelt házában a hősnek.
Megharagudtak a bajnokok és nekiestek: az ajtón
vonszolták kifelé, bősz érccel előbb lemetélve
orrát és fülét; s ő bomlott ésszel utána
bódolt lelke miatt átkot hordozva bolyongott.
Kentaurok és lapithák így kezdtek háborúságot;
ámde magának okozta a legtöbb bajt az a részeg.
Éppen ilyen nagy bajt jóslok neked is, ha az íjat
megfeszíted: sose számíthatsz ezután kegyelemre
itt, a mi községünkben, mert mi a barna hajóban
majd Ekhetoszhoz, az emberkínzó szörnyű királyhoz
küldünk el, s ohhan sohasem menekülsz..."

Ősi mítosz van tehát az orr és fülcsonkításokban. Az olympiai Zeus templom nyugati oromzata lapithák és kentaurok harcát ábrázoló szoborcsoportban az egyik kentaur orra gondosan csonkított, míg bal füle egy üres kagylóhoz hasonló negatív forma. Lehet, hogy ez a kentaur Eurütión? (76. kép)

Az úgynevezett „perzsa törmelék" archaikus szobrainak mindegyike csonkított, és a tettesek a zsarnokölők arisztokrata rétegből valók voltak, és nem a perzsák. Legalább is ezt kell feltételeznünk. Számos más, megcsonkított antik szobornál a „megjelölés" időpontja és indítéka alig lesz meghatározható.

A legújabban előkerült szobortemető[49], az 1977 évi párizsi lelet 364 figurális töredékéből egy szobor sem vált teljessé, de minden fejen csonkák az orrok, és más arcrészek. A középkori királyi szobrokat a Notre-Dameról 1793-ban, utasításra bontották-távolították el. Néhány fejnél a szándékos „megjelölés" vésőnyomai félreismerhetetlenek (78. kép).

Célzatosan megcsonkított, „megjelölt" szoborfejeket szinte számtalan mennyiségben találhatunk, ha eszerint figyeljük őket, az egyiptomi művektől kezdve az újkorig. Egy egyiptomi főpap portrészobra (79. kép) mellé még egy egész sor kirakható lenne. A prágai anyagból is csak egyet közlök (81. kép) a sokból, az uralkodóktól és nemesektől Peter Parlerig menő sorban, akit – mellszobrán – „megjelöltek", mert hűségét szervilizmusként értékelték a csonkítók.

A szóbanforgó témakör kutatásához az úgynevezett nagy lökést egy közelebbről meg nem határozott faragvány adta (80. kép), mert ennek orra szinte ugyanúgy van levágva, mint a budavári szobrok – befejezetlen – püspökének szobrán, de az értelmezéshez az utat a münsteri szoboranyag határozta meg.

A Münster-i Westfälisches Landesmuseum gazdag szoboranyagában az 1534–1535-ben, az Újrakeresztelkedők forradalmában megcsonkított szobroknak kiemelt helyük van. Ez értékes kőszobrokon látható szándékos csonkítások nem a műtárgy, a művészeti alkotás ellen irányultak, hanem azon tévesnek vélt tudatközléseket támadta, amelyeket e szobrok jelképként képviseltek és közvetítettek.

Martin Warnke[50] részletesen tudósít az Újrakeresztelkedők utópista szektájának képrombolásáról, melynek ténye és megtörténte mellett annak menetéről alig van adat. Bizonyos azonban, hogy e képrombolás teljes tervszerűséggel történt[51], és hogy a különféle csonkítások meghatározott tartalommal bírtak. Feltűnő, hogy a csapások és ütések az érzékszervekre, a fejre, a végtagokra, valamint a szakállakra irányultak[52].

Warnke szerint a csonkítások sokféleségét az akkori büntetések inspirálták, mert alig van olyan szoborcsonkítás, mely mint megbélyegzés vagy megjelölés a törvénykönyvekben büntetésként nem szerepelne[53], pontosan meghatározva a vésőütések és törések értelmét (82., 83. kép).

A szoborcsonkítások módszerei és válfajai ugyanazt célozták mint az akkori világi törvények bíróilag kimondott büntetései, az „infamia", a becstelenség büntetésére, mely a becsületvesztettet szinte halottnak tekintette, az hivatalt, gyámságot nem viselhetett, tanú nem lehetett, és becsületsértés miatt nem perelhetett. Jogtalanná vált, lényegében mindenkinek kiszolgáltatva.

Wissell nagy ipartörténeti művében arról is közöl adatokat, hogy a nagy kereskedői és ipari tevékenységet űző szervezetek éltek olyan büntető szankciókkal – az alkalmazottaikkal szemben – mint a politikai hatalmasok. Nem sok ilyen adat van, de hogy büntetésként a fejvesztéstől a kéz levágás és fül levágásig csonkítással büntettek, az bizonyos[54].

„Így hát természetes, hogy a késői középkor az igazságszolgáltatás kegyetlenkedéseinek virágkora" – írja Johan Huizinga[55], akinek könyve úgy ontja az adatokat, hogy minden középkor-kutató kell hogy hivatkozzék megállapításaira.

A magyarországi törvénykönyvek áttanulmányozása nem lenne érdektelen a képrombolások jelképrendszere hazai vonatkozásaiban. De előbb e jelképeket kellene számbavenni, hogy melyik szoborfejnek vágták le szándékosan az orrát, bélyegezték meg az orcáját, törték le szakállát, metélték össze az ajkát.

Alapja volt a gyászmagyarok legendájában a megcsonkított fülnek[56], és való György fráter tudósítása is, hogy – „A szökést megkísérlő rabot biztonság kedvéért megjelölik, levágják orrát, fülét, vagy a lábán égetik el az ideget, hogy ne tudjon futni"[57]. Amikor Béla király leányát, Margitot férjhez akarta adni, az azzal fenyegetőzött, hogy orrát, ajkát „összemetéli", mintsem házasságot kössön[58], inkább a becstelenséget vállalja a világ szemében, de mennyei jegyesét nem hagyja el.

Elrettentő büntetésül csonkították meg Zács Klárát, és hurcolták végig a városokon, az országos főtörvény-

szék ítélete alapján, az egész Zács nemzetséget harmadízig kiirtani rendelve[59].

Egy kőből faragott arcon (84. kép) az „összemetélés" jelképessé válik, tárgyi adattá, szemléletessé téve a „megjelölést".

Akinek levágták az orrát, megvágták az ajkát, az idétlenné, csúffá válik, mert „Hogy kik testben idétlenek, elméjük is torz és beteg, s lelkük vétek és bűn tanyája" – írja Eustache Deschamps egyik versében[60].

A kőarcokon történt csonkítások analógia keresésénél elsősorban azokat választottam ki, ahol a „véletlen" kizárt, a törés szakszerűsége vagy a vésőnyomok szembetűnők.

Nem volt számomra nagy meglepetés, hogy e szándékos jelölések, melyek a budavári szobrokon jól tanulmányozhatók, az egyiptomi és antik szoborfejeken is fellelhetők; mert a középkori kőfaragómesterség szokásai és munkamódszerei a régmúltban gyökereznek, melyek így sem idő, sem országhatárokhoz pontosan nem köthetők, és nem lehetetlen, hogy a megjelölésnek e szimbolizmusa tudatosan éledt fel a 18. században.

A képrombolásról általában és annak kőszoboranyagáról

A képrombolás tényét a köztudatban – a vallás- és kultúrtörténetben – leszűkítették a bizáncira, a reformációval kapcsolatosakra, és Magyarországon a megcsonkított szoborarcok láttán mindég a törököket tettük felelőssé.

A képrombolások minden korban politikai vagy vallási indítékúak voltak, melyek legtöbbször egymásbafonódtak.

A politikai képrombolásban a győző a legyőzött hatalmi szimbólumait megcsonkította, megbélyegezte, felismerhetetlenné tette vagy elpusztította. Ezek rendszerint felsőbb parancsra, a nyilvánosság előtt zajlottak le, szemmel láthatóvá téve az új hatalom győzelmét, vagy titkosan és jelképesen, mint Budán.

Vannak azonban olyan indítékok is, amikor az uralkodóval és hiveivel az elnyomott néprétegek álltak szembe. Ezek a jelek egy ideológiai harc megnyilvánulásai, az osztályharc jelképes kifejezéseképpen, a feltörekvő osztályok tettei, elpusztítva, ledöntve vagy megbecstelenítve az elnyomók szimbólumait. A hatalom számára e tettesek felkelők, lázadók, forradalmárok voltak.

Egy új hit ledönti a régi vallás jelképeit, és amiképp Echnaton irtja Amun-isten nevét, üldözve annak tisztelőit, úgy Mohammed is eltávolítja az idegen isteneket a Kaaba-ról[61].

Az európai kultúra szerencséje, hogy sem a görögök, sem a rómaiak néhány jelenségtől eltekintve nem voltak képellenesek. A görögök nem pusztítottak el egyiptomi szobrokat, és a rómaiak mindég nagyrabecsülték a görög művészet alkotásait.

A rómaiak számára „a szobor" az emberi kultúrának épp olyan értékes közvetítője volt, mint az irodalom és tudomány művei, ezért „legelső hódításaiktól kezdve az elfoglalt városok istenszobrait Rómába telepítették át, s ezzel mintegy kisajátították a legyőzött ellenfelet korábban védő és fenntartó isteni erőket. Ebből a vallásos-mágikus eljárásból, amely egyesült a zsákmányolással, az ókor legnagyobb műkincsrablása jött létre"[62] – írja Castiglione László.

E téren Konstantin is nagy volt, aki sem keresztény sem pogány álláspontjával antik szobrok tömegét szállíttatta Bizáncba, emellett szobrokat át iss alakíttatott, amikor például egy Apolló-kolosszusra saját portré fejét helyeztette fel[63].

Más volt már a helyzet 730-ban, amikor a világi és egyházi ideológiák, a császári hatalmi igények és a szerzetesrendek tényleges befolyása közötti harc[64] egyoldalúan a szentek képei ellen fordult.

De nem csupán műtárgy-áldozatai voltak a bizánci képrombolásnak, mert a képek mellett sok tízezer ember lelte ezért halálát, mások elmenekültek vagy áttelepítették őket[65].

A pogány istenek elleni keresztény egyistenhit vallási indítéka inkább védekező volt, mint támadó. Trierben a 14. században egy megcsonkított antik Vénuszszobor állott a következő felirattal:

Tudni akarjátok mi vagyok?
Valamikor egy bálvány voltam
Mikor Szent Eustachius Trierbe jött
összetört engem és megbélyegzett
kit istenként tiszteltek valaha
Most itt állok, a világ csúfjára.[66]

Amikor az elvilágiasodott főpapsággal olyan rajongó szerzetesek és klerikusok kerültek szembe, akik merészen hirdették a lelkiismereti szabadságot és a krisztusi szegénységet, átkozva a világi hiúságokat, óhatatlanul eretnekekké váltak, kiátkozottakká, máglyára ítéltekké.

A képrombolásnak indítékai és erői tehát rendkívül sokfélék, és hogy mi minden pusztult el művészeti alkotásokban, azt fel sem lehet mérni, de hogy a kőszobrok – mint túlélő tanúk – ma is vallanak, az kiaknázatlan lehetőséget ad a kutatás számára, hogyha e sajnálatos szobrok sorsát meg akarjuk ismerni.

A képrombolás mérhetetlenül sok áldozatot szedett. Embereket, könyveket, táblaképeket, berendezéseket, oltárokat, ruhákat és sok-sok mindent, aminek nyoma sem maradt, amit el lehetett égetni vagy elenyésztek.

Kőszobroknál a teljesnek mondható megsemmisülés csak akkor áll fenn, ha a mészkő- vagy márványszobrokból meszet égettek, vagy ha silány anyaguk révén elmállottak, szétporladtak, semmivé váltak.

Kőből faragott szobrokat szét lehetett törni, mint nyersanyagot felhasználva valami mást lehetett belőlük faragni, el lehetett temetni őket, vagy falazókőként be lehetett építeni, de anyagukban – ha töredékekként is – hosszú időn át, és jórészük máig megmaradt, valahol.

Minden szobornak volt és van jelképi mondanivalója. Hogyha például a hatalom jelképe volt, úgy mint volt hatalmat le lehetett dönteni, össze lehetett törni, meg lehetett csorbítani, meg lehetett bélyegezni, – de mivel csonkán is megmaradt, új jelképpé vált, megdöntött, széttört és torz hatalmat jelképezve[67].

A figurális kőfaragványoknál a megmaradt eredeti formák, az anyag és faragástechnika sokféle felismerésre adnak támpontokat, hogy mit ábrázolt, mikor készült, ki-

váló vagy átlagos művel van-e dolgunk. A sérülések viszont ezek keletkezésének módjára és sejthető céljára utalnak. Ezért a kőszobroknál a szándékos jelzéseket jó lenne pontosan értelmezni – megfejteni mintegy holt nyelv írásjeleit –, hogy mit jelent egy levágott orr, egy hiányzó fül, egy letöretett szakáll, megsebzett orca vagy ajak; hogyha ezek egyértelműen szándékosak, célzatosak és nem véletlenek.

A hit és hitetlenség, a felvilágosultság és a babona még sokáig nem választódott szét. Régebben, amikor Sienában egy csodálatos antik szobrot találtak – melynek Lysippos volt az alkotója – azt lelkesen fel is állították a piactér kútjánál, mindenki örömére. De amikor Siena 1390 körül a Viscontiakkal szövetkezve Firenze ellen küzdött, a váratlan szerencsétlenség okát e szobor felállításának tulajdonították, s mivel most már úgy vették mint egy rontó démont, ezért ledöntötték, teljesen összetörték, a töredékeket firenzei területre csempészték, és ott ásták el azokat titokban, hogy majdan a szobor elpusztításáért ne Siena vezekeljen, hanem Firenze[68]. A maga nemében ez egy „commedia" volt, és hittek annak hatásosságában, mindenesetre tőlük telhetően mindent megtettek a „baj" elhárítására, az áthárítására, hogy hasznuk is legyen belőle.

Bizonyára nem volt mindegy, hogy az ilyen cselekmények miképp bonyolódtak le, amire jellemzők a világi hiúságokat elégető máglyák.

A kétes értékű „fejlődés" menetében a sor a könyvégetésekkel kezdődik. 1248-ban Párizsban egy napon, tizennégy szekérre való könyvet égettek el[69], és újra és újra sor került ilyen máglyákra. A 15. században a máglyák anyaga képek elégetésével bővül, így Sienai Bernátnál, 1424-ben Firenzében, a Santa Croce előtti téren, melyről úgy számol be, hogy: „... egy tűz, mely szebb mindazoknál, miket valaha láttál. Lángjai az ördöggel, Isten ellenlábasával dacolva magasra csaptak; a mi Urunk Jézus Krisztus dicséretére, dicsőségére és imádására"[70].

Európa-szerte égtek a máglyák, melyek Savanarola korában érték el csúcspontjukat, a városi tanácsok jóváhagyásával. Szervezett gyűjtéssel szedték össze az „anyagot", és építették fel a máglyát, nagy gondossággal, „szemet gyönyörködtetően", egy hét lépcsős piramishoz hasonlóan, alulról felfelé a kártékonyságuk sorrendjében. A legalsó szintet a kosztümök, maszkok, parókák, a luxusöltözetek és kellékeik alkották. A másodikra kerültek az antik és humán írásművek, azután a piperecikkek, majd a zeneszerszámok, felettük a játéktárgyakkal. A hatodik lépcsőre kerültek a művészi alkotások, és legfelül az ördög, a karneválok kellékeivel[71], mely hét lépcső Dante hét körére emlékeztet.

Savanarolát, bonyolult egyéniségének sokrétűségét, aki a vallás embere és forradalmár, művész, költő és politikus volt egy személyben[72], már sokféleképp elemezték.

Számunkra a lényeges az, hogy e máglyák felépítménye nem egy önkényes véletlenből, meggondolatlan egymásradobált tárgyak halmazából állott, hanem terve, programja, „concetto"-ja volt.

A szobortorzók eltemetése előtti politikai, vallási és társadalmi történésekről

A magyarországi eretnekmozgalmak kezdetei már a 14. századi királyi udvarban is jelen lehettek. Schweidnitzben ekkor már jelentős a valdensek mozgalma, mely a szentek képtisztelete ellen irányult[73] és könnyen lehet, hogy IV. Károly házasságkötésekor Visegrádon Schweidnizti Annával – akiben I. Károly törvénytelen lányát sejtik[74] – a kíséretében lévő klerikusok között valdensek is voltak.

Aránylag sokat írtak arról a disputáról, melyet a párizsi egyetemen doktorátust szerzett Magyar Mihály – Zsigmond király jelenlétében – Antal domonkosrendi szerzetessel folytatott a Boldogságos Szüz szeplőtelen fogantatásáról[75], amikor Nagyszombaton és Sopronban valdensüldöző inkvizíciók működtek.

Abban minden történetíró megegyezik, hogy Zsigmond uralkodásának nemzetközi csúcseredménye a Konstanzi zsinat volt.

Husz János megégetésének Magyarországon is jelentős kihatása kellett legyen, hiszen a prágai egyetemen sok magyar tanult és tevékenykedett[76], s így nálunk is az egyházi reformvágyakból szociális törekvések és osztályharcok fejlődtek ki, csak úgy, mint Csehországban[77].

Amikor a radikális és mérsékelt husziták Tabor hegyén közös stratégiájuk kidolgozása után Prágába vonultak, megszállták és kifosztották a Szent István templomot, és a városházán az elfogott társaik kiadatását megtagadó tanácsurakat az ablakon kidobták, a forradalom nyílttá vált[78].

Egy évvel később, 1420-ban egy taborita egység elfoglalta a királyi temetkezési hellyé alakított Zbraslav-i ciszter kolostort, ahol jelképesen leszámoltak IV. Vencellel. Feltörték sírját, a holttestet az oltárra helyezték, fejére szalmakoronát tettek, s e hátborzongató szertartás után az épületet felgyújtották[79].

A huszitákkal szembeni összecsapásokban Zsigmond sorozatosan veszített, de ez nem akadályozta abban, hogy a királyhű csapatok tartotta Hradzsin székesegyházában megkoronáztassa magát, hogy másnap már cseh királyként fordítson hátat Prágának[80].

Zsigmond bécsi, 1435-ben kiadott dekrétumai a céhek és mesteremberek megrendszabályozását is célozták, úgy hogy az elégedetlenség e rétegekben is tetőfokára ért, látva azt, hogy minden felkelés megtorlást von maga után.

Új reményeket kelthetett Zsigmond király halála, és egyesekben az új király, Albert.

A magyarul sem tudó királynak semmi jövője nem volt – és nem lehetett – a főúri liga mellett, mert igérete ellenére egy egész évig távol volt, s „mire hazatért, az országot fenekestől felfordult állapotban találta, melyet az ő megjelenése nem hogy csillapított volna, hanem még inkább fokozott"[81].

A politikai élet bonyolultságát, I. Ulászló királlyá koronázását, V. László kiszolgáltatottságát III. Frigyesnek, Hunyadi János jól látta és a török veszedelmet, mondhatnánk a saját bőrén érezte. Sorsdöntők lehettek

milanoi élményei, a két évi zsoldosvezérség az olasz hercegnél, már a reneszánsz humanizmusával is találkozva.

Ebben a korban a becsületes szolgálat természetessége az, hogy ne akarjon mást, mint az ura, mert hogyha az urak bölcsek, ám legyen övék a dicsőség, és ha balgák, az az ő szégyenük. Én hallgatok és engedelmeskedem – írta Aenea Silvio Piccolomini[82].

Hunyadi János is így szolgálta Zsigmondot és I. Ulászlót. A törökök elleni harcok győzelmei a király dicsősége, és a vereségek az ő kudarcai.

Hunyadi Jánost 1446-ban kormányzóvá választják, hogy V. László nevében vezesse az országot, míg a király nagykorú nem lesz, s így – a királyi vár – neki adatott át.

Az egész latin keresztény Európát megrázta a görögkeleti keresztény Konstantinápoly eleste, ami Magyarország számára a török veszedelem fokozódását jelentette. V. László teljesen Cillei Ulrik befolyása alá került, aki testileg-lelkileg megrontotta az akkor 12 éves ifjút , érzéki vágyainak korai felkeltésével.

Amikor Nándorfehérvárt ostrom alá vették, V. László gyáván Bécsbe szökött. A győzelem Hunyadi Jánost az egész keresztény világ hősévé avatta.

Halála után, Nándorfehérváron Hunyadi László hivei megölték Cillei Ulrikot, bár V. László büntetlenséget biztosított Hunyadi Lászlónak és hiveinek – hozzájárulásával Budán elfogatja, halálra ítélteti és lefejezteti, majd Prágába menekül, foglyul magával vive Hunyadi Mátyást.

Apjának sorsa, László bátyjának lefejezése, saját élményei V. Lászlóval – kitörölhetetlen, nyomasztó emlékként élhettek benne.

Mátyás király öröksége és a szoborlelet sorsa

Mátyás királlyá választásával nemcsak az ország gondjai nehezedtek vállára, hanem valamiképp a múlt is.

A hagyatékban, amely reá szállt, ott volt a királyi kőfaragó-szobrászműhely minden kellékével, embereivel, félig kész és csonkult szobrok egész sorával.

Mátyás számára azonban nem merülhetett fel a befejeztetéssel a szobrok felállításának gondolata; sokkal inkább okozhatott problémát az, hogy miképp szabaduljon meg tőlük, de úgy, hogy ebből számára nyomasztó érzés ne maradjon, kár vagy baj reá vissza ne háruljon.

Az általános felfogás szerint Mátyás király felvilágosult ember volt. Ez igaz, de a rinascimento emberei is tele voltak tévhitekkel, enyhébben, de hasonlóan, mint a középkor emberei voltak. Hadjáratai előtt kikérdezte csillagjósait, védő amuletteket hordott, és udvarában Galeotto szerint a misztika nagy szerepet játszott. Az akkori természettudomány része volt – az asztrológia és alkémia mellett – a misztika is, melynek egy külön ágazata a szellemekkel, a halottakkal és az ördöggel kereste az összeköttetést. Bonfini szerint Mátyás udvarában volt olyan tudós is, aki a szellemidézéshez is értett, de azt titokban tartotta, hogy ki volt az[84].

Alapvetően figyelembe kell vennünk, hogy Mátyás olyan szobrokat rekesztett ki saját hatalmának reprezentációjából, amelyek meg voltak becstelenítve, de valaha élők voltak, és mások, melyek soha felállításra nem kerültek, talpazataikról, konzoljaikról nem ő távolíttatta el azokat, bár erre is sor került volna; az újjáépítés, az újat alkotás érdekében, mint ezt a visegrádi kutak példázzák.

Mátyás és az Anjou-kori szimbólumok Visegrádon

Az ókortól a középkoron át a reneszánszig az emberek egyes épületek vagy szobrok sorsát a saját sorsukkal hozták összefüggésbe[85].

A misztikus folyamatosság biztosításának jelképeit Visegrádon is megtaláljuk, azoknál a díszkutaknál, melyeket Mátyás király készíttetett, így a Herkules-kútnál a díszudvaron, és az oroszlános kútnál a negyedik szinten, a terasz-udvaron.

Mindkét díszkút az 1470–1480-as években készült, és a régészeti feltárások során kiderült, hogy mindegyik egy-egy Anjou-kori kút elbontása után létesült.

A díszudvaron az Anjou-kori kút a keleti oldal árkádos folyosójához kapcsolódott, mint egy kolostori kútház[86]. Rekonstruáltan a Salamon toronyban látható (86. kép).

Schulek János a Herkules-kút lépcsőit kiegészítés nélkül hagyta (87. kép), mert felismerte, hogy az alapozásban középkori faragványok vannak. Héjj Miklóssal, a Visegrádi Múzeum igazgatójával megvizsgáltuk az alapozásból láthatókat, de hogy tisztábban lássunk, kiemeltük a Herkules-kút lépcsőzetének középdarabját (88. kép), feltárva az Anjou-kútház vízköpős,ember- és oroszlánfejekkel díszített faragványát, mely fordítva feküdt, felső síkjával alul, fejjel lefelé (89. kép). Kiemelése után az alatta volt rétegek is feltárásra kerültek[87]. Ez az anyag nem volt sok, de a vízköpős faragvány a továbbkutatásra ösztönözte Héjj Miklóst, s így két év múlva, 1954-ben, a Herkules-kút lépcsőit is elbontva, sor került az alapozás teljes feltárására (90. kép).

A kápolnaterasz támfalának déli részén egy hatalmas támpillér alapozása szinte tele volt gótikus faragványokkal (92. kép), melyekről kiderült, hogy a gótikus kútház kövei.

Amikor a faragványok összefüggéseit felismertük, felfedezhettük, hogy e lépcsőnek felső síkjába a kútház felépítményének kontúrjai részben karcolás, másrészt bevésés vonalaival pontosan meghatározódtak (91. kép).

A díszudvar – Schulek kiegészítette – falaiban sok gótikus faragvány volt látható, s így 1960-ban ezek megkutatására is sor került, feltárva a gótikus kútház számos faragványát (93. kép).

Megállapíthatjuk tehát, hogy Mátyás szándékos célzattal építtette be az Anjou-kútház köveit saját létesítményeibe.

Egy montázs-rajzzal megkísérlem érzékeltetni (95. kép), miképp is viszonylik egymáshoz a mátyási szökő kút és az Anjou-kútház – a jelképiségben.

A visegrádi királyi palota negyedik szintjén, tárta fel Héjj Miklós Mátyás király oroszlános díszkútjának ma-

radványait az „in situ" maradt oroszlánokkal, és a kúttál falbeépített maradványával.

A mennyezetlap hollós-címerén egy összeroncsolódott puhamészkő faragvány feküdt. Amikor e szétmállottnak tűnő faragványt – a paraffinos átitatás után – leemeltük, kiderült, hogy az egy Anjou-címer töredéke, a strucc fej[88], melynek épen maradt részeit a rekonstrukcióban helyükre lehetett tenni (94. kép).

Egy vörösmárványból faragott kettőskeresztes címer, melyet két, egy fejben egyesülő szörnyállat tart, is itt került elő, és az Anjou-falikút egyik vízköpő-dísze volt[89].

Míg a Herkules-kút nem az Anjou-kútház helyére került, hanem a díszudvar közepére, a szimbolikus faragványok a kút új alapozásába kerültek, és a kibővített kerengő falaiba. Az oroszlános kút viszont pontosan az Anjou-falikút helyére, így faragványai a kút hátfalába kerültek beépítésre.

Az oroszlános kút rekonstrukciós másolata 1959-ben került felállításra a helyszínen (96. kép), míg az Anjou-falikút a Magyar Nemzeti Múzeumban, 1966-ban készült el (97. kép).

Budán is a mátyási mű lényege az újat alkotás vágya volt, egy olyan korszakváltás, mely óhatatlanul művészeti értékek felszámolásával járt együtt, ugyanakkor számos új alkotással szebbé és értékesebbé téve a budavári királyi palotát.

Csak sajnálkozhatunk, hogy budavári palotájának díszeiről bár töredékek ezrei tanúskodnak, csak leírásokból tudunk a Hunyadiak szobrairól, a hippodrom közepén állott Herkules-ről, a kapuvédő figurákról, a szobordíszes kutakról és palotájának bronz kapujáról, a kentaurok és a lapithák harcának érc domborművéről, melyről Velius írt.

A budavári gótikus szobrok eltüntetése nem jelentette azonban a múlt teljes elvetését, hiszen Mátyás korában Zsigmond királynak szobra állott a várban, mely valamiképp sérült kellett legyen, de a szobor kijavítására a király csak engedélyt adott! – és nem utasítást! – Ország Mihálynak[90].

Mintegy negyven „Corvina" köteten „Mátyás lepattogzó vagy átvilágított címere alatt más címer tűnik elő; vagy pedig Mátyás címere mellett egy régebbi idegen címer látható..."[91]. Ezt természetesnek tartjuk, mert a könyvek tulajdonát képezték, mint a visegrádi vagy budai királyi palota is szuverén területe volt.

A szobortorzók a Zsigmond-kori palotabővítéskor kialakult külső előudvarban, a bevezető út mellett temetődtek el, tehát a királyi palota zárt területén belül, mely tér kivégzések és bajvívások színtere is volt.

Zárószó. A királyi műhely

A tanulmány célja kettős. Egyrészt az, hogy a szoborcsonkításokra felhívja a figyelmet, érzékeltetni kívánva, hogy műtárgyak pusztulásának jelei; másrészt az, hogy mivel a középkori kőfaragó műhelyekről írott adataink alig vannak, a kövekről leolvasható közléseket ugyanolyan fontos tájékoztatásnak kell vennünk mint az írott közléseket.

A tárgyi leletek tanúsága szerint nem megalapozatlan annak valószínűsítése, hogy az Anjou-kori palota közelében egy kőfaragó-szobrászműhely állott, a szükséges helyiségekkel, faragó műhellyel, rajzteremmel, szerszámkovács műhellyel, raktárakkal és ossariummal – ahová a feleslegessé vált műhelytárgyakat és az elrontott faragványokat rejtették, régi műhelyszokások szerint.

Amikor Zsigmond a királyi palota bővítése során az északi előudvar területét lehatároltatja, a műhely mintegy a falakon belülre került, és ott működhetett felszámolásáig.

A középkor-kutatók a tárgyi emlékeknél sokkal bővebb anyagot találnak az egykorú írott forrásokban[92], és kétségtelen, hogy ezekből, és feldolgozásukból sokat megtudhatunk a politikai és egyházi élet történéseiről, a kancelláriák és papi intézmények, az irodalom és a magánlevelek szinte kimeríthetetlen közléseiből, de az így kapott kép nem lesz teljes, mert – a mi témánkban – a kézművesekről, a mesterségekről alig tudunk meg valamit.

Az írott kútfőkből arról értesülünk, hogy Budán „a legélénkebb építőtevékenységet az 1419 előtti időkben, sőt valószínűleg Zsigmond hosszú útja előtt kell feltételeznünk[93]. A munkálatok az 1420-as évek végére akadtak el, de 1432-ben már biztosan megszüntek anélkül, hogy a palotát befejezték volna".

Egy francia lovag 1433-ban Palesztinából visszatérőben, budai élményeit is leírta[94]. Tudósít a befejezetlen építményekről, és arról, hogy sok francia kőműves családdal találkozott, és felfogadott egy Brai-sur-Somme-ból való kőművest – szolgának, ami csak úgy érthető, hogy e szakmunkás kilátástalannak látta jövőjét, mert nem kapott munkát.

A budavári építőműhely jórészét a Pozsony-i várépítéshez irányították, mert Zsigmond, akinek „immár csak egyik koronája a magyar", az ország nyugati részét alkalmasabbnak vélte székhelyül, mint Budát.

A pozsonyi várépítésről Szücs Jenő megállapította[95], hogy Közép-Európában e kor legnagyobb építkezései közé tartozott. Feltételezhetjük, hogy a budavári gótikus szoborlelet befejezetlen szobrainak egy részét az új királyi székhelyre, a pozsonyi várba tervezték? Hogy a budavári építőműhely kőműveseinek és kőfaragóinak javát Pozsonyba irányították, és így a műhely szinte kihalt, és csak a szobrászok maradtak Budán?

A középkori királyi műhely megszűnésének okai nagyon összetettek lehettek. Budavári szobraink készülésekor, és elpusztulásuk évtizedeiben már megsokasodnak a mesterembereket megrendszabályozó rendeletek. Az építőközösségek független csoportosulásai csak addig élhettek, amíg a felső hatóságok e szervezetek sajátos önállóságát eltűrték. Gondoljunk Buda város jogkönyvének egyes fejezeteire, vagy Zsigmond 1435-ben kiadott bécsi dekrétumára, melyek csak a hatóságok álláspontját tükrözik. A nagytudású mesteremberek e korban már jórészt írástudók voltak, de semmit sem közöltek írásban az utókorral úgy, hogy azt közzétették volna. Ebbe a kőfaragók kötelező mesterségbeli titoktartása épp úgy be-

lejátszhatott, mint a feudális társadalomban kijelölt helyük.

Láthatjuk azt, hogy a gótikus szobortorzók eltemetési ceremóniájához a kőfaragóműhely sok kelléket adott, melyek a szobortorzókkal együtt kerültek elő, de nem ismertethettünk minden olyan tárgyat és faragványt, melyek a befejezetlenségükkel, a ráfaragásokkal, ragasztásokkal és más ismertető jelekkel a műhelyszokásokról és munkamódszerekről vallanak, és számos olyat sem, amelyek régebbi budavári ásatások hasonló értékű leletei.

A királyi műhely jelentősége Zsigmond uralkodásának utolsó évtizedeiben erősen lecsökkent, de valahol a palota közelében egy új műhely alakul, mely főként szellemében új, amelyben a régi mesterek szervezeti kötöttségét a művészegyéniségek vélt szabadsága váltotta fel.

Az antik eszményképekhez visszatérés magával hozta az itáliai rómaikori kőfaragó-rutin új kivirágzását, munkamódszereivel együtt. Háttérbe szorulnak a „gótika" kőfaragásának jellegzetes, laposélű kétkezi szerszámai és az elhelyező olló, hogy a hegyes-fogas szerszámoknak, fúróknak, az elhelyező kabaláknak „reneszánsza" legyen. Közös jellemzők azonban bőven maradnak. A gótika mestereinek szerkesztési elvei az Euklidész-i geometriában rekedtek el, a reneszánsz felfedezte a perspektívát, az affinitás játékosságát, valamint a matematika hasznosságát.

Alig változott azonban a kőfejtés, a kőszállítás, a faragás és kőelhelyezés fizikai munkája és a mesterség megtanulásának fáradságos útja. A reneszánsz kiváló építész-szobrász művészei a gótika mestereihez hasonlóan a szakmai tudásukat a műhelyekben kapták, a gyakorlatban versengve-fejlesztve ki képességeiket.

A kőfaragómesterségben sok időtlen, közös vonás van; elsősorban a mesterség önbecsülése, az összetartozás megértő vagy vitatott kényszere, és az egymásrautaltság. Ezért azokat a választóvonalakat, melyekkel a történelemben és művészettörténetben indokoltan meghatároznak és elválasztanak egyes korszakokat, függetlenek szinte a mesterség alakulásától, mert az anyagok, a szerszámok és a munkamódszerek, valamint a feladatok változásai a döntők.

Tudjuk, hogy Budán nem teljesen új létesítményekről van már elsősorban szó, hanem átalakításokról és korszerűsítésekről, melyekben az új ornamentumok előre kifaragott díszítő elemként öreg falakba épültek be[96].

De a nagyszabású átalakítási tervek mindegyike nem valósult meg, és nem minden elkészült építészeti faragvány került beépítésre, felhasználásra.

Több olyan faragvány került felszínre a budai vár északi főkapuja és a szárazárok közötti területen, melyek befejezetlenek, vagy készrefaragottak, de beépítve nem voltak.

Jellegzetesek azok a faág-motívumos boltozatválldarabok (98. kép)[97], melyekről megállapítható, hogy felhasználásukra sor nem került, csak úgy mint egy félkész kúszóleveles fiatoronydarab, mely azt is elárulja, hogy mint munkadarabot egy esztergapad-szerű szerkezetben rögzítették a faragáshoz[98].

A „műhely" folyamatos továbbélését két reneszánsz falpillér fejezet is igazolja, melyekről Zolnay László a következőket írja:

„Meglehet, – és erre mutatna az egyik kövön a befalazó habarcs hiánya, a másiknak ki nem faragott volta –, hogy talán a budai reneszánsznak abból az utolsó korszakából származnak, amikor egyik kőnek behelyezésére, másiknak faragására, befejezésére már nem került sor"[99].

A királyi műhely életét, a kőfaragás úgynevezett titkait Budán egy olyan anyagon tanulmányozhatjuk, mely egyedülálló egész Európában. Kutatásaink azonban csak akkor lehetnek eredményesek, ha a tudományos szempontok összehangolódnak, a régészet, a művészettörténet, a társadalomtudományok, az ipartörténet és a kőfaragó-kézműves mesterség minden felkutatható adatával, szervezett együttmunkálkodással.

Rövidítések

BpR	Budapest Régiségei
Bredekamp 1975	*H. Bredekamp:* Kunst als Medium sozialer Konflikte. Bilderkämpfe von der Spätantike bis zur Hussitenrevolution. Marburg/Lahn 1975.
Burckhardt	*J. Burckhardt:* Die Zeit Konstantins des Grossen. Phaidon, én.
Fügedi 1974	*Fügedi E.:* Uram, királyom. A XV. századi Magyarország hatalmasai. Budapest 1974.
Horváth 1937	*Horváth H.:* Zsigmond és kora. Budapest 1937.
Huizinga 1979	*J. Huizinga:* A középkor alkonya. Budapest 1979.
Huth 1923	*H. Huth:* Künstler und Werksatt der Spätgotik. Augsburg, 1923.
Kubinyi 1973	*Kubinyi A.:* Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). BpTört II. 7–240.
Marosi 1969	*Marosi E.:* A középkori művészet világa. Budapest, 1969.
Matolcsi 1977	*Matolcsi J.:* A budavári palota északi előudvarában feltárt XIV–XV. századi állatcsontok. BpR 24 (1977) 179–198.
MátyEml	Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszáz éves fordulójára. I–II. Budapest é.n.

MMűvéd	Magyar Műemlékvédelem
MűemlTop	Magyarország műemléki Topográfiája
MűvÉrt	Művészettörténeti Értesítő
PestMMűeml	Pest megye műemlékei I–II. MűemlTop V. 1958
Szakál 1977	*Szakál E.:* Megfigyelések, adatok és következtetések az 1974. évi szoborlelet értékeléséhez. BpR 24 (1977) 199–207.
Warnke 1977	*M. Warnke:* Bildersturm. Die Zerstörung des Kunstwerks. Durchbrochene Geschichte? Die Bilderstürme der Wiedertäufer in Münster 1534/1535. 1977.
Wissell 1929	*R. Wissell:* Des alten Handwerks Recht und Gewohnheit I–II. Berlin, 1929.
Zolnay 1977	*Zolnay L.:* Az 1967–75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. BpR 24/3–4 (1977) 3–164.
Zolnay–Szakál 1976	*Zolnay L.–Szakál E.:* A budavári gótikus szoborlelet, Budapest, 1976.

Jegyzet

1. „Szakál Ernő a restaurátor szemszögéből vizsgálja a szobrokat, és kifejti érdekes nézetét eltemetésük körülményeiről". *Zolnay–Szakál* 1976, fülszöveg. Az akkori közléseim Zolnay László szembeállását váltották ki, egyet nem értve, vagy azokat félreértve.
2. *Marosi E.:* Vorläufige Kunsthistorische Bemerkungen zum Skulpturenfund von 1974 in der Burg von Buda. ActaHist.Artium 22(1976.)
3. A dokumentációban a kőanyagok geológiai vizsgálatai, a festékanalízisek és konzerválási szakvélemények és a szobrászati restaurálás mintegy 200 gépelt oldalnyi szövegből áll, 1274 fénykép melléklésével. A dokumentációt a Budapesti Történeti Múzeumban adtam le.
4. *Zolnay* 1977. 3–164.
5. *Szakál* 1977. 199–207.
6. *J. Huizinga* 1979. 257.
7. *Huizinga* 1979. 255.
8. *Szakál* 1977. 204.
9. *Szakál* 1977. 203.
10. „Valószínű, hogy alakunk jobb kezével maga elé tartott valamit; emiatt cingulumának baloldali részére a kis kazettákat – inkább edikulákat – már nem lehetett ráfaragni. Eszerint az öv baloldala takarásban volt. – Szobrunk úgy látszik fülkében vagy falnál állt: Hátából – alighanem hogy súlyát csökkentsék – rejtve kifaragtak egy nagyobb darabot." *Zolnay* 1977. 54.
11. „A kor szobrásza – valószínűleg mindig pontosan körülírt megbízás alapján dolgozott. Ezen felül művészete motívumainak száma is korlátozott, és szigorú hagyomány határozza meg őket." Igaz, hogy a festők és szobrászok egyaránt a hercegi udvartartás szolgái; Jan van Eyck épp úgy a komornyik címet viseli, mint Sluter és ennek unokaöccse, Claus de Werwe, de ez a két utóbbi számára sokkal inkább jelent valóban szolgálatot, mint a festőnek." *Huizinga* 1979. 253.

„A szobrász művészete tehát ebben a korban szolgai jellegű. A szobrászatot viszont általában nem nagyon befolyásolja a kor ízlése, mert eszközei, tárgya és anyaga korlátozott, keveset változik. A nagy szobrász mindig és mindenhol a tisztaság és egyszerűség olyan optimumát alkotja, amelyet klasszikusnak nevezünk. Az emberi test és a drapéria kevés változatot tesz lehetővé. Bármelyik korból is valók, a szobrászat mesterművei mind hasonlítanak egymáshoz"... Huizinga 1979. 253

12. Sajnálatos, hogy úgy a fenőkőnek, mint az építészeti modellnek rendkívüli fontosságát és unikális voltát csak kevesen ismertük fel. – Az építészeti modell pontos felmérésével, a falvastagság és a támpillér geometriai arányainak meghatározásával – összevetve ezeket az altemplom kimutatható arányaival –, a részletformákat is figyelembe véve igazolható, hogy e kis modell a budai vár királyi kápolnájának, a szentélyzáródás támpilléres sarkainak 1:24 léptékű plasztikus mintadarabja. Ennek bizonyítását azonban csak egy külön tanulmányban lehet véglegesíteni.
13. „Püspökalak. Nagyolt, talán csak félig kész torzó ... Meglehet, hogy teljesen be nem fejezett mű. A be fejezetlenség ... a fej megmunkálásánál, illetve megmunkálatlanságánál a legszembetűnőbb... Az orr és az orrgyök is kimunkálatlan." *Zolnay* 1977. 49.
14. *Wissel* I. 451.
15. *Zolnay* 1977. 3/45.
16. *Zolnay* 1977. 4/13. ábra
17. *Zolnay* 1977. 3/42.
18. *Zolnay* 1977. 4/15–17. Ásatási metszetrajzok a betöltés anyagainak rétegeiről.
19. *Huizing* 1979. 142.
20. „A szobrok temetőhelyére kevés hulladékot, a XV. század első feléből való kerámiát és pénzeket tartalmazó vékonyabb agyag-, hamu- és parázsrétegen, valamint a szobrokat egymástól helyenként elválasztó

agyagbetöltésen kívül más anyagot, például épületbontási törmeléket, csak igen kis mennyiségben helyeztek." *Zolnay–Szakál* 1976. 10.

21. *Zolnay* 1977. 3/43.
22. *Fügedi* 1974. 57.
23. „... Tehát a kapukkal díszített első bejárathoz járultunk, és lebontván egy bővítést, melyről úgy tartották, hogy Nagy Károly építette egy meglehetősen tiszteletre méltó alkalomból – mivel atyja, Pipin császár a saját atyja, Martell Károly bűnei miatt kívül, a kapuk bejáratában hason és nem hanyatt fekve temettette el magát –, erre vetettük kezünket, és mint ez a templom testének bővítéséből, a bejárat és kapuk megháromszorozásából, magas és méltó tornyoknak emeléséből kitűnik, buzgón munkálkodtunk ..." Suger apát könyve. *Marosi* 1969. 143.
„1948-ban a nyugati homlokzat alapfalait is kiásták. Itt egy kis méretű, poligonális apszis került elő, melynek bejárata északon volt. Itt lehetett Kis Pipin sírja." *Marosi* 1969. 262, 6. jegyz.
24. „Bizonyos realisztikus kifejező erőre volt szükség, hogy vissza tudják adni az enyészet szörnyű részleteit, és az a képzőművészetekben csak 1400 körül fejlődött ki. „... a XVI. században is sok sírt találunk, amelyeken meztelen holttest csúf képe éktelenkedik, összeszorított kéz, merev láb, kitátott száj, belekben hemzsegő férgek." *Huizinga* 1979. 140.
„Avignonban volt egy festmény – ma már nincs meg –, melyet a hagyomány magának René királynak tulajdonított; egy halott nő testét ábrázolta álló helyzetben, halotti lepellel borítva, fejékkel, és belsejét férgek rágták." *Huizinga* 1979. 141.
Dr. Entz Gézának köszönöm a „Világ Asszonya" képet, értékes közléseit és tanácsait.
25. *Zolnay* 1977. 3/71–73.
26. *Zolnay* 1977. 3/77.
27. *Zolnay* 1977. 3/38.
28. „Lovaggá úgy lett valaki, hogy lovaggá ütötték. ... az egyházi ceremónia ... mise keretében zajlott le, ... csak két rövid részből állt. Az elsőben megszentelték a kardot ... később a megszentelt kardot a jelölt derekára kötötte a pap, ... Ezután még katonai köpenyt adott a lovagra, a jelenlevő és a szertartásban segédkező nemesek pedig felkötötték sarkantyúját." *Fügedi* 1974. 88.
29. *Zolnay–Szakál* 1976. 12.
30. *Bredekamp* 1975. 282.
31. Tompos Ernő heraldikus baráti közlését ezúton köszönöm meg.
32. *Huizinga* 1979. 232.
33. *Zolnay* 1977. 3/81, 87.
34. „A lócsontok között akadtak olyanok is, amelyeket vágásnyomok éktelenítettek el. Így feltételezhető, hogy ha nem is a királyi asztalra, de az udvarnépek asztalára még a XIV–XV. században is került lóhús. (A levágott lovak hidegvérűek voltak.) ... Vaddisznó is akad. Ezek számáról azonban nincs áttekintésünk. Ásatásaim során ugyanis a vadkanagyarak jórészét – ellenőrizhetetlen módon – ellopták ... A legkedveltebb szárnyasvas a tőkésréce volt ... Meglepetésünkre a szárnyasok csontjai között egy énekes hattyú maradványait is felfedezte dr. Matolcsi. Fácán és fogolycsontokon kívül régészeti ritkaságszámba megy a középkorban vadászott túzok egyetlen példányának csontmaradványa is. A kék galambon kívül egyetlen dolmányos varjú is akadt. Azt azonban, hogy csupán elejtették, vagy meg is ették-e, ma már nem dönthető el." *Zolnay L.:* Vall a velőscsont. Magyar Konyha 3(1979) 4. sz. 15. (Matolcsy J. elemzéseinek nyomán).
35. *Matolcsi* 1977. 179–198.
36. „... A vizsgált állategyed küzdelmes életét elárulják a koponyán levő sérülések, törések, horpadások, amelyek a callus képződéséből ítélve részben begyógyultak, összeforrtak, mindenesetre keletkezésük idején nem okozták az állat pusztulását (227–228. kép). Ezek valószínűleg ütéstől, nagybb rúgástól erednek, az is lehetséges, hogy nem egyszeri eseménynek nyomai ..." – „... Az állközi csont hiányosságából arra kellett gondolni, hogy annak kitört darabját valahogyan még az állat életében eltávolították. Egyébként is feltételezhető, hogy a kutya emberi ápolásban részesült, mert anélkül aligha élhette volna túl a súlyos sérüléseket. Az életét valószínűleg azok az ütések oltották ki, amelyeket az agykoponyára mértek, s amelyektől a falcsonton és a halántékcsonton annak járomnyúlványaira is kiterjedő repedések keletkeztek." *Matolcsi* 1977. 184.
37. „A tárnoki cikkek 53.-a pl. a becsületsértés büntetéséről szólván, az összes meggyalázó kifejezések között első helyen említi, hogy ha valakit „kurafi"-nak neveznek. Az ilyen szóval gyalázkodó emberre szörnyű büntetés vár, amennyiben valamely oly alkalommal, amikor legtöbb nép van együtt a városban, a poroszló vezeti a városház kapujába; a bűnösnek kutyaganéjt kell vinnie a kezében és a kapuban köteles háromszor megismételni a gyalázó szavakat, hozzátéve, hogy „e derék emberrel szemben ebmódjára hazudtam", minden egyes alkalommal köteles a kezében lévő ebganéjt bevágni a szájába; ha pedig ezt nem tenni vonakodnék, meg kell őt ragadni, vasfogóval ki kell húzni és le kell vágni a nyelvét." *Siklóssy L.:* A magyar Középkor erkölcse. Budapest 1922. 136.
38. *Wissell* 1929. 105.
39. *Matolcsi* 1977. 183.
40. *Matolcsi* 1977. 186.
41. *L. Friedlaendler:* Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine. IV., Leipzig, 1910. 381–382.
42. *Zolnay* 1977. 3/82–83.
43. *F. Janner:* Die Bauhütte des Deutschen Mittelalters, Leipzig, 1876. 104, 133.
44. *Fr.J. Denzinger:* Der sogenannte Eselsthurm am Dome zu Regensburg. Verhandlungen des historischen Vereines der Oberpfalz, Band XVIII. 219. (A leletanyagot nem vették számba, így tárgyi anyag nem áll rendelkezésre.)
45. *Huth* 1923.

46. A kőszobrászatban a kézműves mesterséget, a modellek fontosságát, a tanulmányok készítését, a munkamódszereket, szerszámokat és technikákat a legnagyobb részletességgel Borchardtnak Tell-El-Amarnai ásatásai révén ismerhetjük meg, szinte bepillantást nyerhetünk az Echnaton fáraókori műhelynek napi életébe.
Hasonló gazdag anyagot sem a görög korból, sem a római korból nem ismerünk, csak egyes faragványokat (szerencsére elég sokat), melyek kinagyoltságuk és a befejezetlenség különbözőségeivel nagyon jelentős technikatörténeti adatokkal szolgálnak. Közülük csak a kőbányákban megmaradtak köthetők helyhez, míg a többi szinte kivétel nélkül szórványleletnek vehető.
Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a kőanyag területileg megadott, a szerszámok anyagukkal (bronz, vas, acél) és formáikkal (hegyes, lapos, fogas) ősiek, és hogy a szakképzés és a munkamódszerek a kézművességben alig változók. Nem köthetők dinasztiákhoz, bármily változatosak.
47. „... egyesek aránylag épek vagy könnyen összerakhatók, mások töredékei szanaszét szóródtak, amiből arra lehet következtetni, hogy nem szakaszosan töltődött fel a gödör, hanem egyszerre töltötték fel. Görög mintázatú alakok és két hellenisztikus korú ptolemaioszi pénz lelete feltételezhetővé teszi, hogy a gödör a korszak végére, vagy a római uralom kezdetére datálható". Legrainre hivatkozva: *W. Wolf:* Funde in Agypten. Geschichte ihrer Entdeckung. Göttingen, Berlin, Frankfurt, Zürich 1966.
A rómaiak műgyűjtő szenvedélye ismeretében szinte biztosra vehető, hogy az eltemetők egyiptomiak voltak. Vajon a múltjukat temették?
48. *A. Boetticher:* Die Akropolis von Athen, Berlin, 1887. 79.
49. *A. Erlande Brandenburg:* Les sculptures de Notre-Dame de Paris récemment découvertes. Le petit Journal, Paris, 1977. – Ugyancsak a franciaországi forradalomnak esett áldozatul a strassburgi székesegyház déli kapuzata szobordíszének egy része is. *H. Jantzen:* Deutsche Bildhauer des dreizehnten Jahrhunderts. Leipzig 1925. 29–33. o. – Figyelemre méltó egy másik tudósítás is a párizsi Notre-Dame királyszobrairól,, melyet *Száraz Gy.:* A tömegsír (Pestbudai rejtelmek III.) közölt (Élet és Irodalom, 1981. jan. 3-án. 6.): „Louis Sebestian Mercier: Ott hevernek egymás hegyén-hátán ... trágyadombok temetőjében. Ha szörnyetegalakjuk kikandikál a szennyréteg alól, s pillantásunk horpadt orrukra, csonka fülükre vetődik, szánakozó mosolyt fakasztanak ... Orrunkat bűz facsarja; oly rossz szagúak ezek a királyszobor-hullák, mint maga a királyok története."
50. *Warnke* 1977.
51. „Wir können die Voraussetzungen und Ergebnisse der münsterischen Bilderstürme rekonstruiren, doch über den konkreten Verlauf wissen wir fast nichts. ... einem jeden Bildersturm, wie einer Bildschöpfung, ein Plan, ein Concetto oder gar eine Inspiration vorausgegangen ist." *Warnke* 1977. 91.
52. „Es ist wahrscheinlich, dass diese Zeitgebundheit den Meisselschlägen auch bestimmbare Inhalte vermittelt hat. Es fällt auf, dass die Schläge auf die Sinnesorgane, auf Kopf und Glieder, sowie auf den Bart zielen." *Warnke* 1977. 93.
53. „Das Emsinger Bussregister etwa enhält die ganze Skala privater Rechtsakte, die am Körper vollzogen wurden: Vom Haar-, Ohren- und Nasenabschneiden, Bartstutzen und Bartverbrennen, über Augen- und Lid-, Lippen- und Zungenverletzungen, alle Möglichkeiten des Fingerzerstümmelns, bis zum Zähneziehen, Armabhauen, schädigen und Amputieren von Sexualorganen, Zehen oder Füssen. Die Phantasie wird sich kaum einen bilderstürmerischen Meisselschlag ausdenken können, dessen Zielbestimmung nicht schon in den Strafregistern rubriziert war." – „... über das Primärererlebnis der Tabuverletzung hinaus jeder Beilschlag der Wiedertäufer seinem präzisierbaren Sinn hatte." *Warnke* 1977. 94.
54. „Viel schärfer geht die von Hochmeister des deutschen Orient 1385 aufgestellte Schiffsordnung für die Weichselfahrt vor: sie setzt für das vorzeitige Entgehen aus dem Dienste sehr schwere Strafen fest." „...Keyn knecht sal van den Schiffin geen noch lonfin, das geschiffte gut werde dann bracht zu markte, und wer ee von dann liefe, der sol verlyzen eyn Ore ... Ouch wurde der Stuermann adir Plathmann abertrümic ane redliche Sache, so sal deme Stuermanne der Hals und deme Plathmanne die hand werdin abeslagin". (Qu. 309, IV. S. 38) *Wissell* 1929. I. 350. – „Auch sal kynerhande Hantwerkman adir Handwerkknecht nymand syn Ammecht mit Keynerhande satzunge adig nuen Funden ayder legen, wer do myte begriffen wirt, deme sal man eyn Ore abesnyden." *Wissell* 1929. I. 511.
55. *Huizinga* 1979. 22.
56. „Taksony idejében egy magyar sereg Gallia felé ment zsákmányolni. Visszajövet a Rajnánál három részre oszlott. E részek közül kettő becsülettel tért haza, egy nem. Ezt a részt a szász herceg Eisenachnál, Thüringia városnál levágta, csak hét embert hagyott életben, és fülöket megcsonkítva, haza küldte őket Magyarországba. ... Ezt a hét magyart ki nem halt meg a többiekkel és fületlenül jött haza, kemény ítélettel sújtották otthon: elvesztették minden ingó és ingatlan jószágukat, elválasztották őket feleségeiktől és gyermekeiktől, mindig mezítláb, gyalog kellett járniok és nem volt szabad semmit szerezniök. A magyarok arra kényszerítették őket, hogy csapatostul sátorrul sátorra kolduljanak, valamig élnek. ... Szt. István meghagyta nekik, hogy az esztergomi Szt. Lázárról nevezett vezeklőknek vessék alá magukat..." *Tóth B.:* A magyar anekdótakincs. Bp. 1898. I. 22.
57. *Fügedi* 1974. 31.
58. „... Az Árpád-családból szívesen nősültek királyok és hercegek. Hiszen Magyarország hatalmas ország

volt..." – Margit lányának – „Először egy lengyel herceg volt a kérője, még hét vagy nyolc éves korában, másodszor pedig a cseh király, a történelmi nevezetességű II. Ottokár, aki el is jött meglátogatni őt és „rögtön megfogattaték Szent Margit asszonynak szépségében, mert vala igen szép testtel, jól lehet condrás, hitvány öltözettel." – „Béla király, atyja, anyja, mindent elkövettek, hogy rábeszéljék lányukat a házasságra, de ő megmaradt mennyei jegyesének szerelmében ... Olympias asszonynak azt is kijelentette, hogy inkább orrát, ajkát összemetéli, akár testét is darabokra metélteti, de ne kényszerítsék őt házasságra." *Siklóssy L.:* A magyar középkor erkölcse. Budapest 1922. 54.

59. Zács Feliciánt I. Károly elleni merénylete miatt Visegrádon fiával együtt megölték, egyik lányát Léka vára előtt lefejezték, Klára lánya ajkait megcsonkították, és elrettentő példaképül a városokon végighurcolták, kivégzése előtt. Entz Géza szíves közlése.
60. *Huizinga* 1979. 32.
61. *D. Metzler:* Bilderstürme und Bilderfeindlichkeit in der Antike, in: *Warnke* 1977. 14–29.
62. *Castiglione L.:* Római művészet. Budapest 1971. 26.
63. „Den schändlichsten und massenhaftesten Kunstraub der ganzen Geschichte ... Hier ist Constantin weder Heide noch Christ, denn er beleidigte beide Religionen durch das Verschleppen der Götterbilder nach Byzanz. ... in einzelnen Fällen wurde auch auf ganz barbarische Weise an den Statuen geändert, wie denn Constantin einem Apollskoloss seinen eigenen rundlichen Porträtkopf aufsetzte." *Burckhardt* 300–301.
64. *B. Brock:* Der byzantinische Bilderstreit, im *Warnke* 1977. 30–40.
65. „Mit dem endgültigen Sieg der Bilderverehrung fällt dann auch ein entscheidender Schlag gegen die Paulikaner zusammen: 843 werden Hunderttausend von ihnen umgebracht und die wenigen Überlebenden schiesslich einige Jahre später an die Balkanfront nach Thrakien verpflanzt. Von dort verbreitet sich ihr rigoristisches, bilderfeindliches Christentum über Bogumilen und Katharer nach Westen, um in den reformatorischen Bewegungen des 15. und 16. Jahrhunderts weiterzuwirken." *Warnke* 28.
66. „Wollt ihr wissen, was ich bin
Ich bin gewesen eine abgöttin
Da St. Eustachius zu Trier kam
Er mich zerbrach, mein ehr abnahm
Ich war geehrt als ein Gott
Jetzt stehen ich hier der Welt zum Spott." *Warnke* 11.
(A magyar szöveg a szerző fordítása.)
67. „Bilderstürmerischen Intentionen kommt die Skulptur durch ihre Eingenschaft entgegen, dass Sie zu einem doppelschichtigen Sinnträger gemacht werden kann. Sie kann deformiert werden, und in ihrer Substanz dennoch erhalten bleiben. Wo die Skulptur Trägerin einer Machtansage ist, kann diese angeschlagen werden, ohne als Bezugsziel verloren zu gehen, sie gewinnt dann den neuen Sinn: Entstellte Macht.
Die aus einländischen Marmor (patrio marmori) künstlich gehauenen Bildwerke verstümmelten sie (mutilant), indem sie einigen die Köpfe, andern die Arme und noch andern die Beine abschlugen. Die hölzernen Bilder aber schlugen sie entzwei mit Beilen und warfen Sie ins Feuer." *Warnke* 92.
68. *H. Grimm:* Leben Michelangelos, Phaidon, én. 31–32.
69. *Warnke* 52.
70. *Warnke* 54.
71. *Warnke, Bredekamp* 41–65. old.
72. *Fogarasi M.:* Savanarola és a rinascimento, Budapest, 1940.
73. „Die Schweidnitzer Ketzer arbeiten an Feiertagen, sie versuchen das Taufsakrament wieder abzuwaschen und grenzen sich auch sonst radikal gegen die „katholische" Umwelt ab, die für sie alinenganae Fremden besteht, mit denen sich auch Heiraten verbieten; sie selbst nennen sich „Israeliten". *A. Patschovsky:* Waldenserverfolgung in Schweidnitz 1315. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 36/1 (1980) 44.
74. IV. Károly kétízben is hosszabb időt tölt Budán, először 1353-ban, mikor Schweidnitzi Annával házasságot kötött, több mint három hónapot időzött a magyar udvarban, majd másodszor 1365-ben Vencel fiát jegyezte el I. Károly legfiatalabb fiának, Istvánnak lányával, Erzsébettel. – Schweidnitzi Anna – kiben a szerző I. Károly törvénytelen lányát sejti – 1353-ban férjhez megy IV. Károlyhoz. *Dercsényi D.:* Nagy Lajos kora. Budapest, én. 33, 68.
75. „Magyar Mihály mint a tádi nemesi család pártfogoltja, a párizsi egyetemen szerezte meg a doktori grádust. Sokat beszéltek és írtak budai disputációjáról, amelyben Antal domonkosrendi szerzetessel szemben a király jelenlétében vitatta a Boldogságos Szüz szeplőtlen fogantatását 1400 körül." *Horváth* 1937. 75.
76. „Prágában tanult jogot Budai János mester, aki később a barsi főesperes lett az esztergomi káptalanban, majd Esztergomban kollégiumot alapított szegény diákok számára. Budai Jánost maga Husz János vizsgáztatta, de két év után már maga is vizsgáztat. Budai is Husz idejében kezdte tanulmányait, és 1415-ben ő volt a prágai egyetem – huszita – rektora." *Kubinyi* 1973. 90.
77. *Bredekamp* 1975.
78. *Bredekamp* 1975. 260–261.
79. *Bredekamp* 1975. 266.
80. *Bredekamp* 1975. 265.
81. „E király országlásának első évében Buda városában óriási zendülés támadt. A várost ugyanis kétféle nép lakja: a magyar és német. A németek felfuvalkodtak, amiért maguk nyelvével élő a fejedelem. A magyarokat mindenképp elnyomták..." – „Amikor Ötvös Jánost, a magyarok nagy tekintélyű szószólóját a németek elfogták, megkínozták és holttestét a Dunába dobták..." – „Sok nemes volt abban az időben

a királyi palotában. Ezért a magyarok a hallatlan gaztett láttára felzajdultak, és egy akarattal, nagy lármával összecsődültek: nagy haragjukban bosszút szomjazva rohantak a városba. És miután a gyilkosokat meg nem találhatták, palotáikra törtek, bezúzták vasalt kapuikat, s mohón prédálták a németek kincsét." *Thuróczi J.:* Cronica Hungarorum. XXV. fejezet. „Monumenta Hungarica" I. Budapest 1957. 103.

82. „... jedem dieser Herren, sei es nun einer von der Konzilspartei oder von der Partei des Papstes, dient er auf seine Weise in makelloser Treuer. Was man von ihm verlangt, ist ja im Grunde nur die Form. Die gibt er, ohne viel nach rechts oder links zu sehen, im Interesse des Herrn, der seine Fähigkeit in Dienst genommen. „Es ziemt sich nicht", schreibt er als Protonotar der Reichskanzlei, „Dass der Diener etwas anderes wollte als sein Herr ... Sie sagen ja, ich sage ja; sie sagen nein, ich sage nein. Wenn sie weise sind, mögen sie das Lob davon tragen; wenn sie töricht sind, so ist es ihre Schande ...; ich werde schweigen und gehorchen. Denn andere Dinge zwar schreibe ich nach meinem Belieben; was aber meinen Fürsten angeht, so schreibe ich nur nach seinem Befehl." *E. Hocks:* Pius II. und der Halbmond, Freiburg im Breisgau 1941. 19.
83. MátyEml I. 99.
84. *Szathmáry L.:* Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában. 449. old. MátyEml 449.
85. „Aus dem dunkelsten Mittelalter, ja aus dem Altertum bewahrte manche Stadt in Italien eine Erinnerung an die Verknüpfung ihres Schicksals mit gewissen Bauten, Statuen usw. Die Alten hatten einst zu erzählen gewusst von den Weiherpriestern, oder Telesten, welche bei der feierlichen Gründung einzelner Städte zugegen gewesen waren und das Wohlergehen derselben durch bestimmte Denkmäler, auch wohl durch geheimes Vergraben bestimmter Gegenstände (Telesmata) magisch gesichert hatten. Gründungen von Gebäuden haben noch im ganzen 15. Jahrhundert nich nur Astrologische, sondern auch Magische Anklänge mit sich. *Burckhardt* 311, 312.
86. *Szakál E.:* A visegrádi Anjou-kori királyi palota gótikus kútházának rekonstrukciója. MMűvéd IV (1969) 159–186; 208. kép.
87. PestMMűeml II. MűemlTop V. 1958. 419, 429.
88. *Szakál E.:* Mátyás király oroszlános díszkútjának rekonstrukciója. MűvÉrt 8 (1959) 232.
89. *Szakál E.:* A visegrádi királyi palota Anjou-kori falikútjának rekonstrukciója. MMűvéd VI. 1972. 345–373.
90. „Fontos még az a rész (Tubero tudósításából), amelyben Mátyás engedélyt ad Ország Mihálynak, Zsigmond király szobrának kijavítására..." PestMMűeml 286. Ez annyit jelent, hogy a szobor sérült volt (képrombolás?), melyet Mátyás a helyén hagyott, sérülten (a világ csúfjára?). És ez a látvány Guthi Ország Mihályt nyilván bántotta, mert hűséges szolgálója volt már Zsigmondnak is.
91. „... a római Cansanate-könyvtárban őrzött pompás kiállítású „Encyklopedia medica" kezdőlapján Mátyás letöredezett címere alatt Vencel király címerével és Haly Abedurian arab író Ptolemaeushoz írt és latinra fordított kommentárjainak a bécsi Nationalbibliothekban lévő fényes díszítésű és remek zöld maroquinkötésű kódexe, melyen Mátyás címerének repedezése és helyenkénti lepattogzása ismét csak Vencel címerét hozta felszínre."
MátyEml II. 219.
92. „Ami a szóban forgó korszakot illeti, mindenek előtt azt kell szem előtt tartanunk, hogy sokkal több írott emlék maradt ránk, mint műtárgy. A hanyatló középkor irodalmát néhány kivételtől eltekintve úgyszólván teljesen ismerjük. Minden műfaj képviselteti magát.
Ezzel szemben a képzőművészet – adottságainál fogva – csak tökéletlenebbül, kevésbé közvetlenül tudja kifejezni az életet. Ráadásul a műalkotásoknak csak egy speciális töredéke áll rendelkezésünkre." *Huzinga* 1979. 242.
A hiányos írott adatok az eretnekek irodalmi műveire is vonatkoznak, melyek jórészt elpusztultak, csak az inkvizitorok tudósításai bővek – és egyoldalúak.
H. Grundmann: Ketzerverhöre des Spätmittelalters als Quellenkritisches Problem. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters. 28/2. (1972)
93. *Gerevich L.:* A budai várpalota története 1514-ig. Budapest műemlékei I. MűemplTop. IV. 1955. 272. old.
94. Bertrandon de la Broquière, Jó Fülöp burgundi herceg tanácsosa 1432–33-ban Palesztinában járt. Visszatérőben átutazott Magyarországon. Útleírása „Voyage d'ontre mert et retour" címmel jelent meg, és közli, hogy: „A császárnak (Zsigmondnak) szándékában volt a Dunán keresztül óriási láncot vonni, amely a folyamot elzárta volna. Úgy látszik, utánozni akarja az Écluse várkastély mellett levő burgundi tornyot; tervét azonban én kivihetetlennek tartom, mivel a folyó itt roppant széles. Megnéztem a tornyot, melyet mintegy három lándzsányi magasságra már felépítettek. Körüs-körül igen sok faragott kő hever ... Az egész építés abban maradt, mivel az első kőművesek elhaltak, akik pedig életben maradtak, az építést nem tudták folytatni – legalább is így beszélik... Pestig nem volt szolgám, itt azonban felfogadtam egyet az említett francia kőművesek közül. Brai-sur-Sommeból való volt." *Haraszti S.–Pethő T.:* Útikalandok a régi Magyarországon. Budapest 1963. 58, 59.
95. *Szücs J.:* A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. BpR 18 (1958).
96. *Feuerné Tóth R.:* Reneszánsz építészet Magyarországon. Budapest 1977. 8.
97. *Zolnay* 1977. 3/18.
98. *Huth* 1923. 3. ábra: fametszet, melyen ilyen „befogó" szerkezetet láthatunk.
99. *Zolnay* 1977. 3/20.

ERNŐ SZAKÁL

SYMBOLSYSTEM DER BESCHÄDIGUNGEN UND VERGRABUNG DES GOTISCHEN SKULPTURENFUNDES IN DER BURG BUDA

Der im Jahr 1974 freigelegte Skulpturenfund bei den auf dem Areal der Burg Buda durchgeführten Ausgrabungen gibt einen konkreten Beweis der höfischen Kunst Ungarns im späten Mittelalter.

Über die Erschliessung des Skulpturenfundes veröffentlichte László Zolnay im Jahr 1977 einen zusammenfassenden Bericht, in dem er die Fundumstände klarlegte.

Es wurden Bruchstücke – Torsi, Köpfe, verschiedene Körperteile und Gliederfragmente – von 50–60 Skulpturen gefunden. Trotz der tausenden Fragmente konnte keine Figur vollständig zusammengesetzt werden, und alle sind willkürlich beschädigt. Einige Figuren sind unvollendet in der Formgestaltung, mehrere ohne, und ein Teil mit Fassung, unmittelbar aufeinander weisend, wobei die Fundbeilagen in Beziehung zu den Figurenfragmenten stehen.

Die Künste veranschaulichen seit Jahrtausenden in einer Porträtskulptur den lebendigen Menschen, die Person, auf verschiedenene Art und Weise.

Eine Königsfigur repräsentiert die Person des Königs, mit all dem ausgestattet, was gebührend war, in Form und Farbe, prachvoll, vollständig und unversehrt dastehend.

Im Mittelalter wurden die Beschädigungen oder Verstümmelungen ganz anders gesehen, als wir dies heute tun.

Eine Statue mit abgeschlagenar Nase oder abgebrochener Hand wirkte damals so, als stünde ein Mensch mit abgeschnittener Nase oder abgehackter Hand vor einem.

Diese Art des Sehens ist uns nicht gegeben. Zu einem impulsiven Verstehen gelangen wir nur dann, wenn wir wenigstens versuchen, dem Rätsel oder Geheimniss des Skulpturenfriedhofs auf diese Weise nahe zu kommen.

Am erhaltengebliebenen Hüftteil einer Skulptur sind von einem Beil oder Schwert stammende Schläge zu sehen, die absichtlich erfolgt sind (Abb. 1). Die Statue wurde mit einer Person identifiziert, und die Täter zerschlugen nicht den Kunstgegenstand, sondern vermutlich von Rache und Hass erfüllt einen König (Abb. 2 und 3). Dazu ein Bruchstück und gewisse Analogie auf Abb. 4 und 5.

Die Studie befasst sich der Reihe nach mit den Skulpturresten, welche Beschädigungen sie aufweisen, und was für Ausbesserungsarbeiten erkennbar sind, und macht dabei auf die abgeschlagenen Nasen, Wangen-, Kinn- und Lippenverstümmelungen aufmerksam (Abb. 6–16, 18).

Von grosser Bedeutung sind durch die Unvollendetheit der Meisselarbeit eine roh bearbeitete Bischofsstatue (Abb. 17) sowie Details mehrerer Plastiken.

Konnte wohl die schöne kleine Madonna ohne jegliche Fassung, mit einer Schädelfläche, auf die niemals eine Krone gesetzt wurde in einer königlichen Kapelle aufgestellt gewesen sein? Keinesfalls.

War es ein wunderbar schönes Modell oder Vorbild für eine Muttergottesstatue? Ihr Kopf kam als Einzelfund an einer entlegenen Fundstelle zum Vorschein. Die Meisselspuren an ihrem Gesicht liefern den Beweis für eine absichtliche Verstümmelung, dessen Grund eventuell in dem damaligen Dogmastreit über die Unbeflecktheit Marias zu suchen ist (Abb. 19–20, 22). Mit dieser Skulptur stehen auch ein Madonnentorso und kopf (Abb. 33–34) in Beziehung.

Ritter und Bischöfe sagen zusammen mit anderen Persönlichkeiten des Hofes durch ihre Beschädigungen und Unvollendetheit unterschiedliches aus (Abb. 21, 23–32).

Zu einer unbemalten Bischofsstatue (Abb. 35–36) passt eine aus Stein gemeisselte Mitra (Abb. 37), doch die Flächen der Zusammenfügung und die angebrachten Bohrlöcher sind völlig rein.

Auf unvollendete Ritterfiguren deutet ein Bruchstück (Abb. 38) zusammen mit mehreren bisher nicht publizierten Fragmenten.

Von den Herolden (Abb. 39–44) kann nicht festgestellt werden, in wessen Dienst sie einst standen. Ihre Wappenschilder sind leer. Ein mit Fassung versehener Herold hält einen Helm in den Händen (Abb. 43), das Erkennungszeichen, die Helmkleinode aber wurde entfernt, abgemeisselt.

Die Köpfe sind neben ihrer ästhetischen Wirkung beredter, besonders, wenn wir auch ihre Beschädigungen in Betracht ziehen. (Abb. 46–50).

Zahlreich sind die Möglichkeiten einer zufälligen Beschädigung, hier jedoch sind die mit einem Gegenstand oder Werkzeug, einem Meissel durchgeführten willkürlichen Verstümmelungen unbestreitbar.

Die Hälfte vom Bart eines schönen Kopfes (Abb. 51) wurde abgeschlagen, in seine Wange eine Wunde gehauen, in der Herzgegend befindet sich ein Bohrloch und das linke Ohr ist unbearbeitet. Im mittelalterlichen Symbolsystem könnte dies bedeuten, dass dieser Mann als ein unehrlicher Mensch galt. Durch die bemalten Pupillen und roten Lippen wurde die Figur „mythisch lebendig", und so konnte diese Person symbolisch ermordet und zerhackt werden.

Die Nase eines einzigen Kopfes ist unbeschädigt (Abb. 52). Es handelt sich vermutlich um ein Meisterporträt, dem die Ehre nicht genommen wurde, der aber als Diener und Mithelfer der Herrenmacht verurteilt wurde.

Mehrere Fragmente deuten auf die Existenz einer Werkstatt. Ein architektonisches Modell aus Kalkstein, der Eckstein eines Chorabschlusses (Abb. 54) und ein zerbrochener Wetzstein beweisen dies unmittelbar.

Von zwei fast gleichen Köpfen (Abb. 53, 55–57) ist anzunehmen, dass es sich um Studienköpfe handelt, und sie nicht von irgendwo aufgestellten Statuen stammen.

Der Männerkopf mit Pelzmütze (Abb. 59) ist ein Porträtmodell, das nach seinem charakteristischen Kopfschmuck zu urteilen, König Sigismund darstellt, und den Bildhauern als Vorlage-Vorbild gedient hat.

Der unvollendete Bischof (Abb. 17) wurde geradewegs aus der Werkstatt weggeworfen, wie auch ein bärtiger Männerkopf, an dem die Korrektion des Meisters und die Ausbesserungsarbeit klar zu erkennen sind (Abb. 58 und 60). Die die Schriftrolle haltende Hand (Abb. 61 und 62) kann ebenfalls als Studienarbeit betrachtet werden.

Die kleinere, mit Fassung versehenen sakralen Statuen (Abb. 6–16, 18) konnten in der Kapelle der königlichen Burg aufgestellt gewesen sein. Ihnen wurden im Zuge eines hussitisch motivierten Bildersturmes die Hände. Attribute und auch Köpfe abgeschlagen. Auf Anweisung der weltlich-kirchlichen Macht wurden die verstümmelten Skulpturen in der Werkstatt wieder ausgebessert und kamen erneut an ihren Platz zurück, jedoch nur für kurze Zeit. Denn die Plastiken wurden noch ärger beschädigt, in grösserem Masse als das erstemal. Es ist annehmbar, dass bei diesen zweiten Bildersturm auch eine Königsfigur beschädigt wurde, sie erhielt Verstümmelungen an Händen und Füssen (Abb. 3).

Alle Statuen wurden zwecks Reparatur in die Werkstatt gebracht. Es ist beweisbar, dass diese Arbeit nicht vollendet wurde, sodern im Gegenteil, zuletzt, vor der Bestattung, erreichten die Verstümmelungen ihren Höhenpunkt, um vollständig liquidiert, in eine Abfallgrube zu landen.

Es besteht kein Zweifel darüber, dass die Bestattung der zerstümmelten Skulpturenfragmente nach einem genau ausgearbeiteten Programm, einer geplanten Durchführung eines „concetto"-s ablief, mit einer symbolischen „vendetta".

Der Gang des Geschehens ist ungeklärt. Vor der Bestattung wurden auch die unvollendeten Statuen verstümmelt. In die Stümpfe der abgeschlagenen Hände, Arme und Füsse wurden Löcher gebohrt, die abgebrochenen Teile wurden aber niemals angesetzt, sondern zerstreut, dass alle Skulpturen unvollständig seien.

Es sieht so aus, dass die Requisiten und die symbolischen Gegenstände, die begleitenden Funde zu dem Begrabungsschauspiel planmässig angeschafft wurden, alles wurde für eine wirkvolle symbolische Show vorbereitet, visuelle und materielle Gegenstände wurden zu einem rituellen Vergeltungsakt gesammelt.

Die Vergrabungsstelle wurde gründlich vorbereitet. Ein kleiner Raum wurde tiefer als die angrenzenden Mauern vollständig gereinigt, tiefer als die Grundmauern waren, in einer beträchtlichen Tiefe von 4–5 m.

Auf diesem gereinigten Grund lag eine cca. 1 m dicke Schicht, aus unterschiedlichem Lehm- und tonartigem Gemisch, mit unregelmässigen Brandschichten und säurehaltigen Stoffen, was an einigen Fragmenten bewiesen werden konnte (Abb. 63 und 64).

Die Skulpturenbruchstücke lagen demnach nicht im Erdreich. Wenn man diese Tatsache symbolisch werten will, so bedeutet es, dass ihnen das Begrabenwerden in die Muttererde versagt wurde.

Mehrere Statuenrümpfe wurden auf dem Bauch gelegt, sie auch damit erniedrigend, ihnen eine schmachvolle Busse aufzwingend (Abb. 65–67).

An einer unvollendeten Ritterskulptur war dies dadurch gesteigert, dass ihr Rücken ausgehöhlt wurde (Abb. 68). Man kann annehmen, dass diese Höhlung mit eckelerregenden Dingen gefüllt wurde, was darauf deutet, dass so die innere Hässlichkeit an ihrer Rückseite – die sonst an der von vorn gesehenen schönen Statue nicht zu Schau kam – veranschaulicht werden sollte (Abb. 70).

Auch die Köpfe waren halbwegs oder vollständig auf ihr Gesicht gelegt. Nur einer, mit Ziegeln geschützt, blickte nach oben, und zwar der, dessen Nase umbeschädigt geblieben war (Abb. 69).

Die Figuren der nie eingebauten Konsolen waren auch nach unten gekehrt, denn die Gestalten der Mithelfer sollten auch büssen (Abb. 71–73) wie ihre Herren, die sie bedienten.

Den Fundumständen und Begleitfunden kommt eine sekundäre Rolle zu, so bei der Freilegung als auch bei der Wertung des Fundes, da der kunsthistorische Wert der Skulpturen alles andere in den Schatten stellt.

Die Begleitfunde haben einen ganz geringen kunsthistorischen Wert, sind aber als Symbole äusserst aufschlussreich, denn jedem Gegenstand kommt im Symbolsystem eine Rolle zu, als Requisit eines Schauspieles, mit Beziehungen zur dramatischen Handlung.

So können die verschiedenen Verschlusstöpsel eines Hypokaustums auf das höllische Feuer hinweisen, was auch die an einem Stöpsel angebrachte plastische Teufelsfratze versinnbildlicht.

Die Brunnenfragmente und zerbrochenen Blei- und Kupferrohre symbolisieren eine Brunnenzerstörung, den Entzug des belebenden Wassers.

Ein kleines Baumodell ist der Eckstein einer Kapelle (Abb. 54). Wenn man diesen Strebepfeilereckstein aus der Konstruktion enfernt, stürzt das Bauwerk zusammen.

Der aus einem tiefen Schacht neben der Fundstelle zum Vorschein gekommene Ritterdegen, die Spore und die Gürtelschnalle weisen auf die symbolische Degradierung der Figuren hin. Das bronzene Glöckchen, die Buchecken und der Silberring mit der Inschrift Ave Maria Gracia Plena können auf die Verwerfung oder Verweigerung der kirchlichen Zeremonie deuten.

Die Zerstückelung der Wappen war mit der Entrechtung gleich; und so kann man auch bei den zerbrochenen Ofenkacheln mit Wappendarstellungen eine Symbolisierung annehmen.

Es waren auch vielerlei Tierknochen in der Aufschüttung, die als Speiseabfall zu betrachten sind. Ebendeshalb sind jene Knochen, die keinesfalls Speiseabfälle sind, hinsichtlich des Symbolsystems von besonderer Bedeutung. Solche sind die Knochen und Schädel von Hund und Katze, Nebelkräheknochen, Schwanüberreste, Schildkröten- und Muschelstücke, Fesselbeine (Os phalangis I), Schulterblätter und Unterkiefer von Kaltblutpferden, Rinderbeinstücke von ausgefallenem Mass usw.

János Matolcsy berichtet detailliert und gründlich über seine archäozoologischen Forschungsergebnisse. So beschrieb er u. a. auch die Schädelreste eines Lammes, die mit vier Hörnern extrem wirken.

Ein Lamm mit vier Hörnern kann wohl das Symbol einer Missgeburt, eines Monstrums sein, keinesfalls aber ein Speiseabfallstück.

Dadurch, dass man den Figuren ihre Attribute nahm, wurden sie namenlos, durch ihre Verstümmelungen aus

der Gemeinschaft ausgestossene Krüppel, die bei der Auferstehung ihre Ergänzung nur mit den beigelegten Tierteilen erreichen konnten.

Bis zur Auferstehung hatten sie aber noch den Weg ins Jenseits. Damit ihre Seele als Gespenst nicht zurückkehren könne, wurden ihnen die Charon gebührende Münzen beigelegt. Davon zeugen 46 Geldstücke, darunter ein Silberdenar aus der Zeit des König Matthias, der von 1458–1460 datiert, zeitlich der jüngste war.

Eine Zeichnung oder ein Modell sind Vermittler bedeutender Kenntnisse (Abb. 74 und 75) für die Kunstgeschichte; die auf das Handwerk deutende Faktoren jedoch wurden – mit einigen Aushahmen – kaum bewertet.

Die Schäden an den Steinskulpturen wurden sehr gewissenhaft registriert; aber zwischen den zufälligen und absichtlichen Verstümmlungen wurde kein Unterschied gemacht, was aber wesentlich ist.

Der im Louvre befindliche Kopf einer Reiterstatue ist annehmbar eine Peisistratos-Personifikation in Marmor, mit spärlichen Resten der ursprünglichen Bemalung (Abb. 77).

Im kunsthistorischen Bereich fand man eine abgeschlagene Nase als etwas selbstverständliches, und die Wangenbeschädigung als eine unwesentliche Tatsache, geblendet vom „Kunstwerk" selbst.

Die abgeschlagene Nase und das plastische Merkmal der Brandmarkung an der rechten Wange sind nicht nur Mängel des Skulpturgesichtes. Das sind Zeichen der Entehrung, die die Rache der Aristokraten von Athen widerspiegeln.

Wenn man die archaischen Plastiken der Akropolis so betrachtet, kommt man zu der Erkenntnis, dass bei der Liquidierung dieser Skulpturen auch Fachmänner des Handwerks hinzugezogen wurden, was den Sagen Homers nach, auch in der Plastik Widerspiegelung fand (Abb. 76).

Auch der Skulpturenfund aus den siebziger Jahren in Paris ist bemerkenswert. Von den vielen Bruchstücken konnte man keine Figur vollständig zusammensetzen, und alle Gesichter sind verstümmelt, wobei die Absicht auch Meisselhiebe beweisen (Abb. 78).

Es existieren zahllose absichtlich verstümmelte Statuen, deren Aufzählung nicht zweckmässig ist, darum seien nur einige anregende Exemplare erwähnt.

Wenn wir die ägyptischen Plastiken (Abb. 79), die Beispiele aus Böhmen (Abb. 81) und Deutschland (Abb. 80, 82–83) in dieser Hinsicht betrachten, sowie die aus Buda, so kann von keiner Zufälligkeit die Rede sein.

Die Forschungsgruppe Martin Warnke bestätigt, dass die Skulpturenverstümmelungen immer planmässig erfolgten, aufgrund der Weltlichen Rechtsordnung, auf Skulpturen übertragend.

Die Komponenten der Statuenbeschädigungen, der Bilderstürme bedeuten Wiederstand und Vergeltung, Machtkämpfe und Reformbestrebungen.

Unermesslich viele und wertvolle Kunstgegenstände sind diesen Strömungen zum Opfer gefallen. Aus Holz geschnitzte Statuen, Altäre, Bilder, Bücher und Dinge der Eitelkeit wurden verbrannt, Metalle eingeschmolzen.

Mit den aus Stein gehauenen Statuen konnte man so nicht umgehen; die Steinskulpturen konnten verstümmelt, zerschlagen, eingemauert oder vergraben werden, in ihrem Material aber blieben sie oft erhalten. Darum findet man in den Museen so viele Torsis und Steinplastiken, im Vergleich zu anderen Materialen in überwältigenden Mengen.

Wenige Skulpturen sind unversehrt geblieben, als Zeichen der Achtung und Ehre in positivem Sinn.

Die meisten Idole, personifizierte Herrscher und Würdenträger politischer und kirchlicher Macht hatten Gegner und Feinde.

Durch die Brandmarkung, Verstümmelung oder Zerschlagung wurde der Sinnesinhalt geändert. Das Schöne wurde zur Schändlichkeit, das Gute zur Gemeinheit, die Macht zur Unterworfenheit.

Zur Entehrung genügte schon ein Anschneiden der Lippen oder ein formloses Ohr (Abb. 84 und 85).

In der königlichen Burg stand eine Statue König Sigismunds aus nicht identifizierbarem Material und an unbekanntem Ort. Der damalige Palatin des Königs, Mihály Országh ersuchte König Matthias Hunyadi um eine Ausbesserungsgenehmigung.

Aus dieser schriftlichen Übermittlung ist entnehmbar, dass es sich um eine beschädigte Sigismund-Figur handelte, und dass der Initiator zur Ausbesserung der Skulptur nicht Matthias Corvinus war, der genügend Gründe hatte, seinen dynastisch herrschenden Vorgänger nicht zu Ehren.

Sicherlich glaubte er an mystische Zusammenhänge; wonach das Schicksal alter Bauten und Skulpturen mit seinem Leben im Zusammenhang stehe.

Den Palast der Anjou-Könige in Visegrád liess er umbauen, die gotischen Zierbrunnen abreissen (Abb. 86 und 87), ihre Hoheitszeichen zerschlagen und die Überreste in die neuen Mauern seiner Objekte einbauen (Abb. 89–93), aber so, dass diese für seine Repräsentation als Fundament dienten (Abb. 95).

Was in Visegrád rekonstruierbar war, das haben wir getan (Abb. 94, 96–97), aber weitaus nicht alles.

Auch der gotische Palast in der Burg von Buda verwandelte sich nach Matthias' hochstrebenden Zielen in einen Palast der Renaissance, wobei die Gefühle der Pietät keinen Platz fanden.

Die Fundumstände und die Skulpturenfragmente selbst lassen die Folgerung zu, dass die Liquidierung nicht in Funktion lebende Bildwerke betraf. Diese wurden nicht von einer Kapelle oder vom Hof entfernt, sondern geradewegs von der Bildhauer-werkstatt weggeräumt, wo sie zur Ausbesserung zusammen mit den unvollendeten Figuren lagerten.

Auf die Werkstatt hinweisende Funde beweisen, dass bei der Bestattung auch die Steinmetz-Bildhauer mitwirkten, zeitlich und örtlich auch die königliche Bauhütte liquidierend.

Ob es auf Befehl oder nur mit Kenntnissnahme des Königs geschah, sei hingestellt.

Von diesem Vorhof kamen auch andere unvollendete Plastiken zum Vorschein. Nie eingebaute spätgotische Astwerkfragmente (Abb. 98), Renaissancepfeilerkapitelle usw.

Unsere Folgerungen werfen viele Probleme auf. Wenn wir aber der Symbolik näher kommen, und das Ableben der Bauhütte mit diesem Fund in Zusammenhang bringen und zu weiteren Forschungen anregen, so hat diese Publikation ihr Ziel erreicht, wenn auch von Endergebnissen noch keine Rede sein kann. Es liegen aber Tatsachen vor, die unbestreitbar sind; das alleinstehende Material in Budapest. Von hohem kunsthistorischem Wert, Zeugen des Lebens und Ablebens von Kunstwerken, von ihrer Entstehung bis zu ihrer Zerstörung, mit einem Rinascimento am Ende.

Abbildungen

Abb. 1. Rumpf eines Herolds (Ritter im Waffenrock). Axthiebe auf dem Bruchteil der Hüfte.
Abb. 2. Wappenbruchstück mit Doppelkreuz, oben mit den Bruchflächen der Finger.
Abb. 3. Linkes Fussbruchstück mit der Grundplatte.
Abb. 4. Knie-Unterschenkel-Bruchstück mit Panzer und Drahtgeflecht.
Abb. 5. Standbild des Heiligen Wenzels (1373), Prag, St.-Veit-Kathedrale.
Abb. 6. Unversehrter Apostel (Simon?).
Abb. 7. Linke Oberhand des „Unversehrten Apostels".
Abb. 8. Apostelkopf. Die Nase wurde mit einem Meissel abgeschlagen.
Abb. 9. Rechte Oberhand der Apostel- oder Prophetengestalt mit dem Steindübel.
Abb. 10. Apostel- oder Prophetengestalt mit dem Steindübel.
Abb. 11. Apostel- oder Prophetengestalt. Der Dübel der linken Oberhand besteht aus zwei Teilen.
Abb. 12. Heiliger mit Buch.
Abb. 13. Prophetenkopf. Nase und Oberlippe sind verstümmelt.
Abb. 14. Kopf des Heiligen mit Buch. Nase und Oberlippe sind verstümmelt.
Abb. 15. Apostel- oder Prophetengestalt.
Abb. 16. Heilige in Blauem Mantel.
Abb. 17. Unvollendetes Bischofsstandbild. Nase und Kinn wurde mit einem Meissel abgeschlagen.
Abb. 18. Ausbesserungs- bzw. Anfüngungsfläche am Hals und der rechten Schulter der Heiligen in blauem Mantel.
Abb. 19. Weisse Madonna.
Abb. 20. Verfärbte (angebrannte) Draperiebruchstücke der weissen Madonna.
Abb. 21. Grosser Ritter.
Abb. 22. Kopf der weissen Madonna, am Gesicht Meisselspuren.
Abb. 23. Grossförmiger Ritter.
Abb. 24. Torso des grossen Ritters.
Abb. 25. Ritter mit Mantel.
Abb. 26. Ritter mit Mantel. Hüftbruchstück von unten.
Abb. 27. Ritter mit Brusteisen.
Abb. 28. Unter Körperhälfte einer Ritterfigur.
Abb. 29. Grosser, unbewaffneter Ritter.
Abb. 30. Grosser, unbewaffneter Ritter.
Abb. 31. Gesichtsteil eines Frauenkopfes.
Abb. 32. Torso einer Frauenfigur mit Mantel.
Abb. 33. Grosse Madonna.
Abb. 34. Frauenkopf mit Tuch. Nase und Kinn verstümmelt, einzelne Bruchstücke angebrannt.
Abb. 35. Bischofsgestalt.
Abb. 36. Kopf des Bischofs.
Abb. 37. Bruchstücke der Bischofsmitra.
Abb. 38. Bruchstück eines Gürtels mit Schuppenverzierung.
Abb. 39. Untere Halbfigur eines Herolds.
Abb. 40. Torso einer Ritterfigur.
Abb. 41. Linke Hand einer Heroldgestalt, einen Wappenschild haltend.
Abb. 42. Herold mit Bart.
Abb. 43. Helmhaltender Herold.
Abb. 44. Bruchstück eines Herolds kleinen Formats.
Abb. 45. Grundplatte und Füsse eines Herolds kleinen Formats.
Abb. 46. Kopf mit Hut. Nase, Oberlippe und Kinn verstümmelt.
Abb. 47. Kopf mit Kapuze. Nase, Oberlippe und Kinn verstümmelt.
Abb. 48. Bartloser heroischer Kopf. Nase, Lippen und Kinn verstümmelt, im Gesicht schrägverlaufende Einschnitte.
Abb. 49. Dame mit goldenem Haar. Nase, Lippen, Kinn und Wange verstümmelt.
Abb. 50. Kinder- oder Cherubskopf. Nase, Mund, Kinn und Wange verstümmelt.
Abb. 51. Der schöne Kopf. Nase und Wange verstümmelt, rechte Bartseite abgebrochen, das linke Ohr ungemeisselt, an der linken Brustseite ein Bohrloch.
Abb. 52. Propheten- oder Apostelkopf genanntes Meisterporträt.
Abb. 53. „Dreikönigskopf". Vermutlich ein Studienkopf.
Abb. 54. Aus Kalkstein gemeisseltes architektonische Modell.
Abb. 55. „Dreikönigskopf". Vermutlich ein aufgrund des vorhergehendem angefertigter Studienkopf.
Abb. 56. Mongoloidenkopf I. Vermutlich ein Studienkopf.
Abb. 57. Mongoloidenkopf II. Vermutlich ein Studienkopf.
Abb. 58. Haar- und Schädelteil vom sog. Kopf des Heiligen Königs.
Abb. 59. Männerkopf mit Pelzmütze. Das Porträtmodell stellt vermutlich König Sigismund dar.

Abb. 60. Männerkopf mit Bart, sog. Kopf des Heiligen Königs.
Abb. 61. Hand mit Schriftrolle und Band.
Abb. 62. Die die Schriftrolle haltende Oberhand.
Abb. 63. Bruchteil einer Ritterfigur, mit Spuren von Säureeinwirkung.
Abb. 64. Ausgeätzte Oberflächenteile einer Hand mit Draperie, einen Gegenstand haltend.
Abb. 65. Unvollendete statue eines bäuchlings liegenden Bischofs.
Abb. 66. Bäuchlings liegendes Torso eines Ritters grossen Ausmasses.
Abb. 67. Auf dem Gesicht liegender Oberkörper des Torsos einer Ritterfigur.
Abb. 68. Bäuchlings liegener Torso eines grossen unbewaffneten Ritters.
Abb. 69. Nach oben blickender Kopf des Meisterporträts.
Abb. 70. Die „Frau der Welt", Nürnberg, St.-Sebaldus-Kirche.
Abb. 71. Figurenkonsole II. mit nach unten gewandtem Kopf.
Abb. 72. Figurenkonsole I.
Abb. 73. Figurenkonsole II.
Abb. 74. Bildhauer und sein Modell. Miniatur, München, Bayerisches Nationalmuseum, um 1430–1450.
Abb. 75. Grabmalmodell aus Kalkstein. München, Bayerisches Nationalmuseum.
Abb. 76. Kentaurkopf von der westlichen Giebelgruppe des Zeus-Tempels zu Olympia. Olympia, Museum.
Abb. 77. Kopf eines archaischen Ritters (Torso und Bruchteile des Pferdes im Akropolis-Museum). Paris, Louvre. Die Nase brach infolge eines von rechts und links verabreichten Hiebes. An der rechten Wange bestätigt die Meisselspur die absichtliche Beschädigung.
Abb. 78. Engelskopf vom Tore Marias. Paris, Notre Dame.
Abb. 79. Porträtstandbild eines Kirchenfürsten (der sog. grüne Kopf). Um 550–500 v. u. Z.
Abb. 80. Regensburger Arbeit um 1290 aus Niederaltaich. München, Bayerisches Nationalmuseum.
Abb. 81. Grabmal Ottokars II. Prag, St.-Veits-Kathedrale.
Abb. 82. Christus vor Pilatus, Kopf des Christus-Statue. Münster, Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte.
Abb. 83. Madonna mit Kind, vom Mittelpfeiler des Hausportals (Höhe: 190 cm). Münster, Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte.
Abb. 84. Detail des Sandsteingrabmals eines Donator-Ritters. Werk eines unbekannten Künstlers aus der ersten Hälfte des 14. Jh. Bregenz, Vorarlberger Landesmuseum.
Abb. 85. Das ungemeisselte Ohr des „Schönen Kopfes".
Abb. 86. Das Brunnenhaus zu Visegrád aus der Anjouzeit im Salamon-Turm.
Abb. 87. Stufen des Herkules-Brunnens nach der Rekonstruktion von Schulek.
Abb. 88. Aushebung des Treppen-mittelstückes aus dem Herkules-Brunnen.
Abb. 89. Erschliessung des Fundaments vom Herkules-Brunnen. In das Anjou-Brunnenhaus gemeisselte Wasserspeier, mit dem Kopf nach unten gerichtet.
Abb. 90. Erschliessung des Fundaments vom Herkules-Brunnen. Die oberste Steinreihe besteht aus den Stufensteinen des Anjou-Brunnenhauses.
Abb. 91. Die unterste Steinschicht des Anjou-Brunnenhauses mit den eingemeisselten Konturen der Treppe und des Oberbaus.
Abb. 92. Gotisches Meisselwerk im Fundament des Strebepfeilers der Kapellenterrasse.
Abb. 93. Meisselwerk des Anjou-Brunnenhauses in der Mauer des Wandelganges aus der Zeit des Matthias Corvinus.
Abb. 94. Straussenkopf im Anjou-Wappen.
Abb. 95. Die – angenommene – symbolische Beziehung zwischen dem Anjou-Brunnenhaus und dem Herkules-Brunnen.
Abb. 96. Rekonstruierte Kopie des Löwenbrunnens in Visegrád.
Abb. 97. Der rekonstruierte Wandbrunnen aus der Anjouzeit im Ungarischen Nationalmuseum, Budapest.
Abb. 98. Kämpfer mit Astwerkmotiv.

Képjegyzék

1. kép Herold törzse (sodronyinges lovag). Baltacsapások a csípőtöredéken.
2. kép Kettőskeresztes címertöredék, felül az ujjak törésfelületeivel.
3. kép Bal lábfejtöredék a talplemezzel.
4. kép Páncélos, sodronyos térd-lábszár-töredék.
5. kép Szt. Vencel szobra (1373), Prága, Szt. Vid székesegyház.
6. kép Ép apostol (Simon?).
7. kép Az „Ép apostol" bal kézfeje.
8. kép Apostolfej. Az orra vésővel levágott.
9. kép Apostol vagy próféta alak jobb kézfeje a kőcsappal.
10. kép Apostol vagy próféta alak.
11. kép Apostol vagy próféta alak. A bal kézfej csapja két darabból áll.
12. kép Könyves szent.
13. kép Próféta fő. Orra és felső ajka csonkított.
14. kép Könyvet tartó szent feje. Orra és felső ajka csonkított.

15. kép Apostol vagy próféta alak.
16. kép Kékpalástos szent nő.
17. kép Befejezetlen püspökszobor. Orra és álla vésővel levágott.
18. kép Javítás-illesztési felületek a Kékpalástos szent nő nyakánál és jobb vállánál.
19. kép Fehér Madonna.
20. kép A Fehér Madonna elszíneződött (égett) drapériatöredékei.
21. kép Nagyméretű lovag.
22. kép A Fehér Madonna feje, orcáján vésőnyomokkal.
23. kép Nagy alakú lovag.
24. kép Nagyméretű lovag torzója.
25. kép Köpenyes lovag.
26. kép Köpenyes lovag. Csípőtöredék alulnézete.
27. kép Lovag, mellvassal.
28. kép Lovagalak alsó testfele.
29. kép Nagy fegyvertelen lovag.
30. kép Nagy fegyvertelen lovag.
31. kép Női fej arcrésze.
32. kép Köpenyes nőalak torzója.
33. kép Nagy Madonna.
34. kép Női fej, kendővel. Orra és álla csonka, egyes töredékdarabjai égettek.
35. kép Püspök alakja.
36. kép A püspök feje.
37. kép Püspöki mitra töredékei.
38. kép Pikkelydíszöves töredék.
39. kép Herold alsó félalakja.
40. kép Lovagalak torzója.
41. kép Heroldalak címerpajzstartó bal keze.
42. kép Szakállas herold.
43. kép Sisaktartó herold.
44. kép Kis alakú herold töredéke.
45. kép Kis alakú herold talplemeze és lábfejei.
46. kép Kalapos fej. Orra, felső ajka és álla csonkított.
47. kép Capucciós fej. Orra, felső ajka és álla csonkított.
48. kép Szakálltalan heroikus fő. Orra, ajka, álla csonkított, az arcán haránt irányú bevágások.
49. kép Aranyhajú hölgy. Orra, ajkai, álla és orcája csonkított.
50. kép Gyermek vagy kerub feje. Csonka az orr, a száj, áll és az orca.
51. kép A szép fej. Csonkult az orra és orcája, szakállának fele le van törve, a bal füle kifaragatlan, és a mell bal oldalán furatlyuk van.
52. kép Próféta vagy apostolfejnek nevezett mesterportré.
53. kép „Háromkirály" fej. Feltehetően tanulmányfej.
54. kép Mészkőből farabott építészeti modell.
55. kép „Háromkirály" fej. Feltehetően az előbbi alapján készült tanulmányfej.
56. kép Mongoloid fej I. Feltehetően tanulmányfej.
57. kép Mongoloid fej II. Feltehetően tanulmányfej.
58. kép Az ún. Szentkirályfő haj- és koponyarészlete.
59. kép Kucsmás férfifej. A portrémodell feltehetően Zsigmondot ábrázolja.
60. kép Férfifej szakállal, ún. Szentkirályfő.
61. kép Irattekercses – szalagot tartó kéz.
62. kép Az irattekercset tartó kézfej.
63. kép Lovagalak töredéke, savhatások nyomaival.
64. kép Drapériával tárgyat tartó kéz kimart felületrészei.
65. kép Befejezetlen püspök hason fekvő alakja.
66. kép Nagyméretű lovag hason fekvő torzója.
67. kép Lovagalak torzó arcra fektetett felsőteste.
68. kép Nagy fegyvertelen lovag hason fekvő torzója.
69. kép A mesterportré felfelé néző feje.
70. kép A „Világ Asszonya", Nürnberg, St. Sebaldus templom.
71. kép Alakos gyámkő II. fejjel lefelé fordítva.
72. kép Alakos gyámkő I.
73. kép Alakos gyámkő II.
74. kép Szobrász és modellje. Miniatura, München, Bayerisches Nationalmuseum, 1430–1450 körül.
75. kép Síremlék-modell mészkőből. München, Bayerischen Nationalmuseum.
76. kép Kentaur feje az Olympiai Zeus templom nyugati oromcsoportjából, Olympia, Múzeum.
77. kép Archaikus lovas feje. (Torzója és a ló töredékei az Akropolis múzeumban.) Párizs, Louvre Orra egy jobb és egy bal oldali ütés következtében tört le. Jobb orcáján a sérülés szándékosságát a vésőnyom bizonyítja.
78. kép Angyalfej a Mária kapujáról, Párizs, Notre Dame.
79. kép Főpap portrészobra (az ún. zöld fej) i.e. 550–500 körül.
80. kép Regensburgi munka 1290 körül Niederaltaichból, München, Bayerisches Nationalmuseum.
81. kép II. Ottokár síremléke, Prága, Szent Vid székesegyház.
82. kép Krisztus Pilátus előtt. A Krisztus-szobor feje, Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster.
83. kép Madonna a gyermekkel, a főkapu középpilléréről (mag. 190 cm). Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster.
84. kép Egy donátor lovag homokkő síremlékének részlete. Ismeretlen művész alkotása a 14. század első feléből, Vorarlberger Landesmuseum, Bregenz.
85. kép A „szép fej" meg nem faragott füle.
86. kép Az Anjou-kori kútház Visegrádon, a Salamon toronyban.
87. kép A Herkules-kút lépcsői Schulek helyreállításai után.
88. kép A Herkules-kút lépcső-középdarabjának kiemelése.
89. kép A Herkules-kút alapozásának feltárása. Az Anjou-kútház vízköpős faragványa, fejjel lefelé fordított helyzetben.
90. kép A Herkules-kút alapozásának feltárása. A legfelső kősor az Anjou-kútház lépcsőköveiből áll.
91. kép Az Anjou-kútház legalsó kőrétege, a lépcső, a felépítmény bevésett kontúrjaival.

92. kép A kápolnaterasz támpillér alapozásába rakott gótikus faragványok.
93. kép Az Anjou-kútház faragványai a Mátyás-kori kerengő falában.
94. kép Az Anjou-címer strucc-feje.
95. kép Az Anjou-kútház és a Herkules-kút – elképzelt – jelképes kapcsolata.
96. kép Az oroszlános kút rekonstrukciós másolata Visegrádon.
97. kép A rekonstruált Anjou-kori falikút a Magyar Nemzeti Múzeumban.
98. kép Faág motívumú boltozatváll.

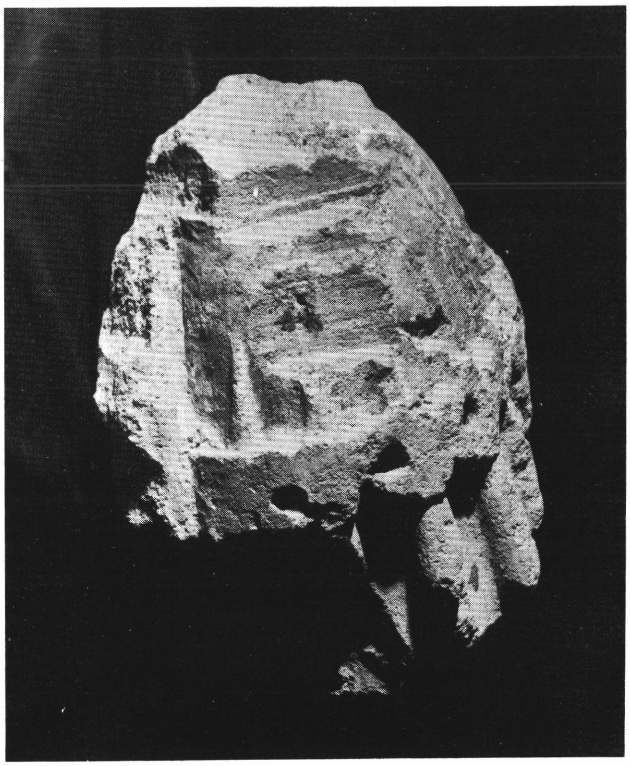

1

2

3

4

5

6

7

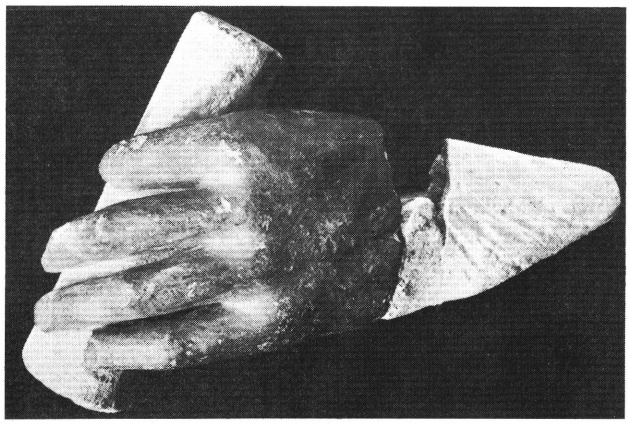

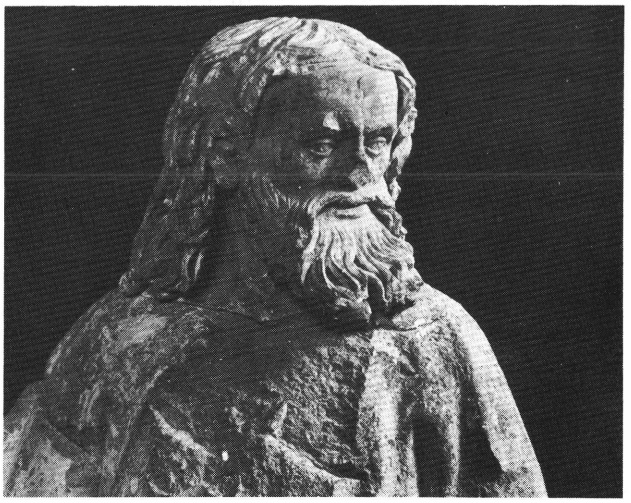

8

9

10

11

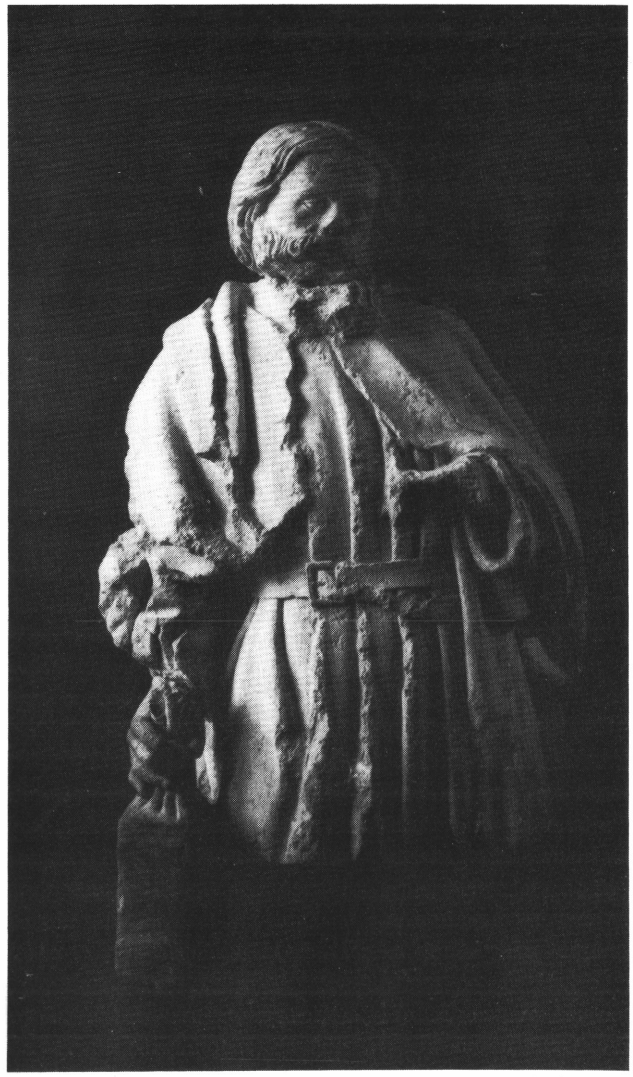

12

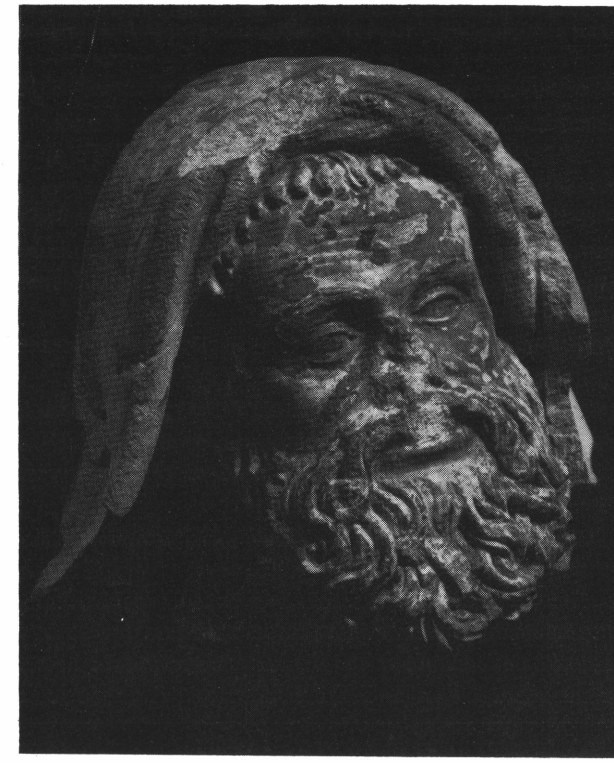

13

14

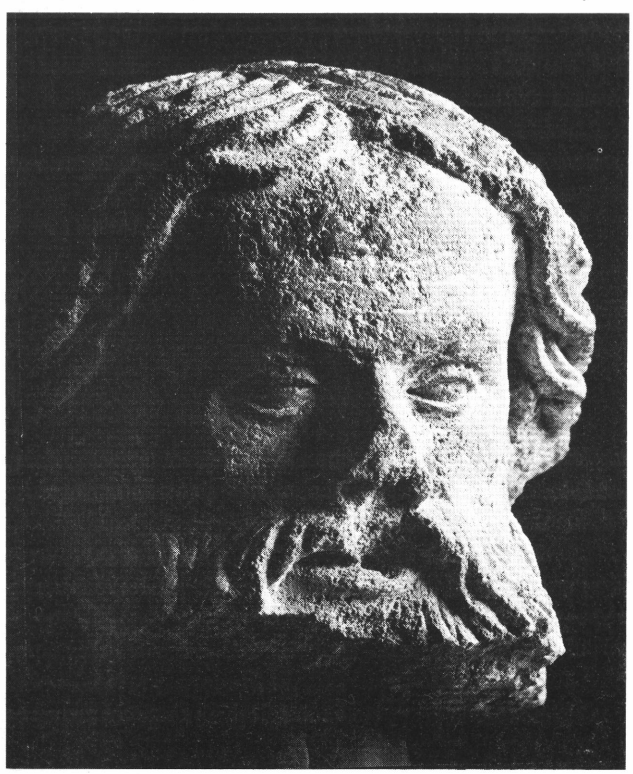

15

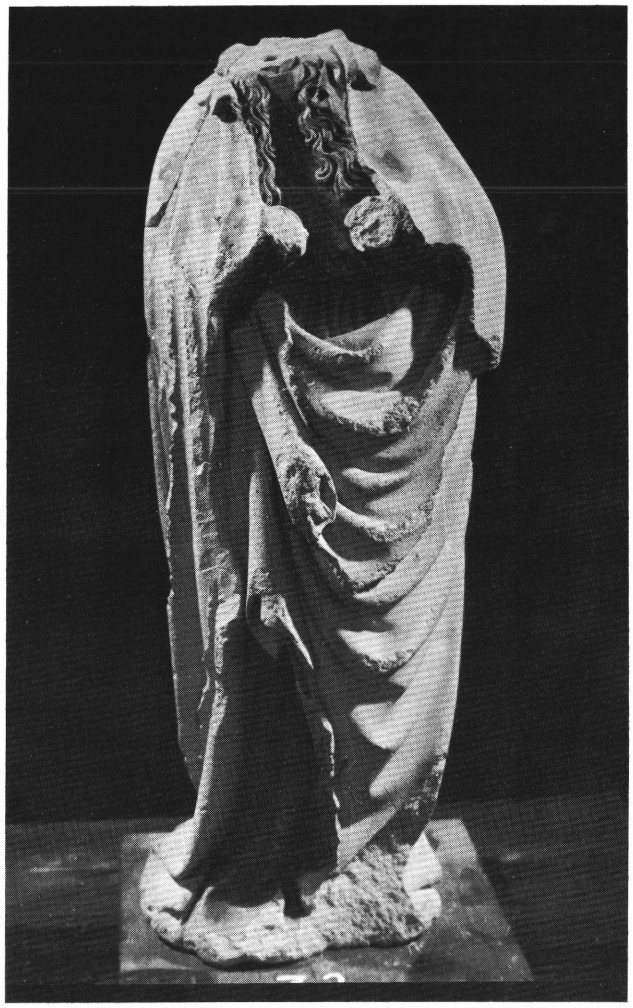

16

17

18

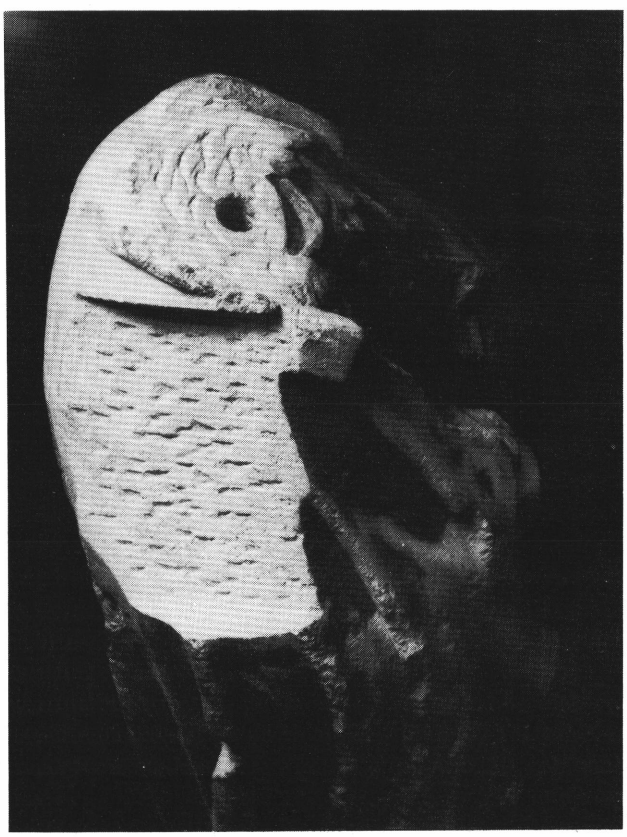

19

20

21

22

23

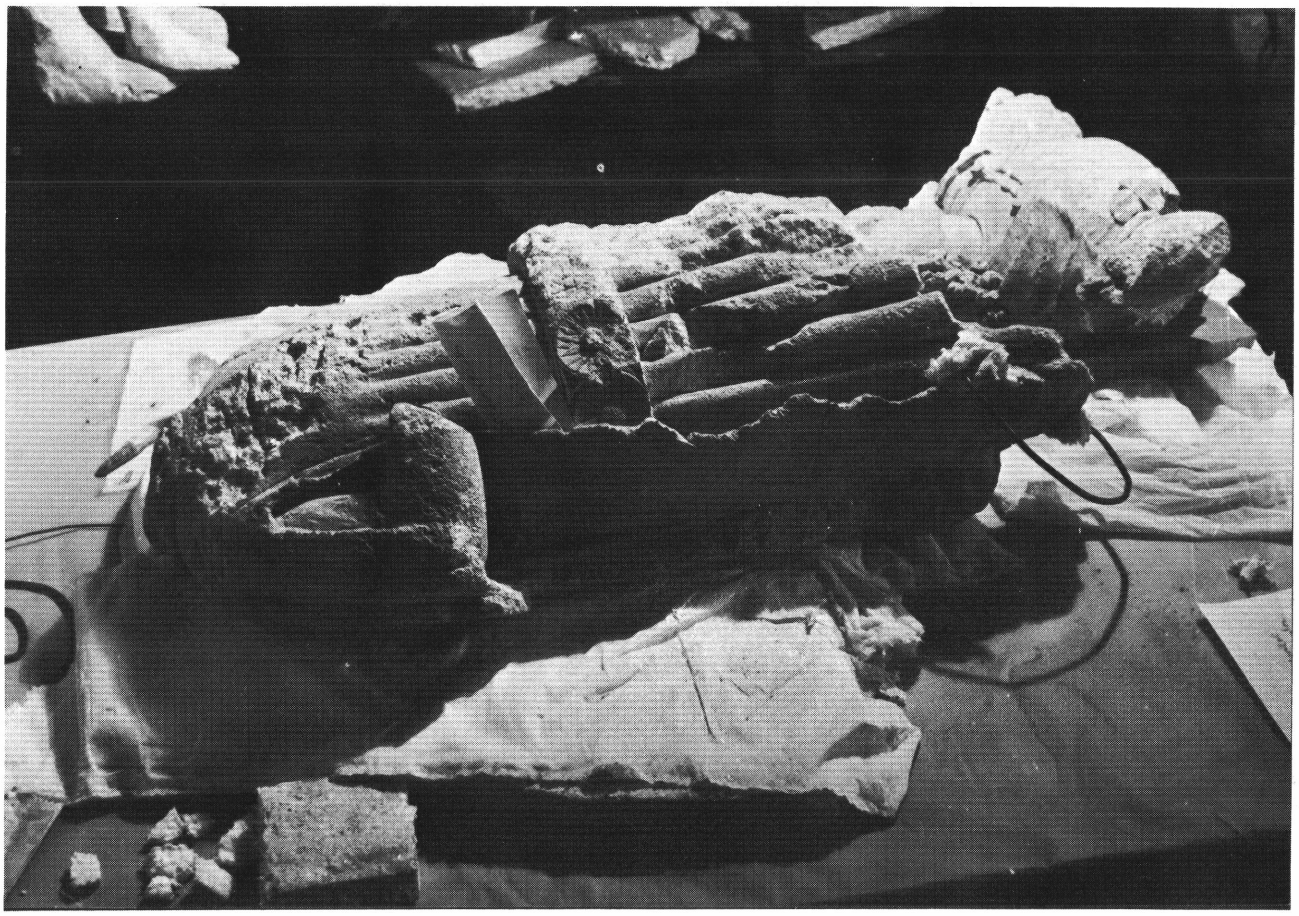

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

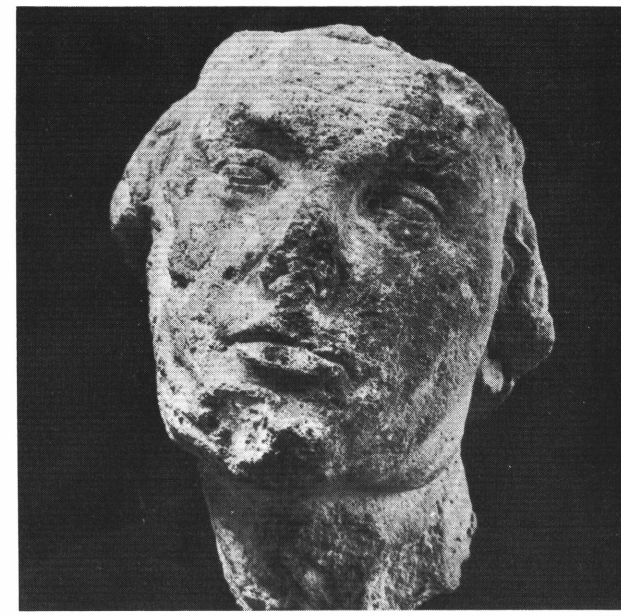

36

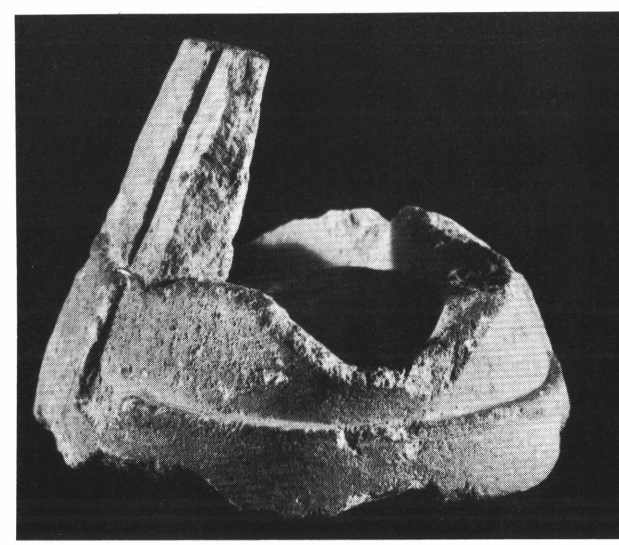

37

38

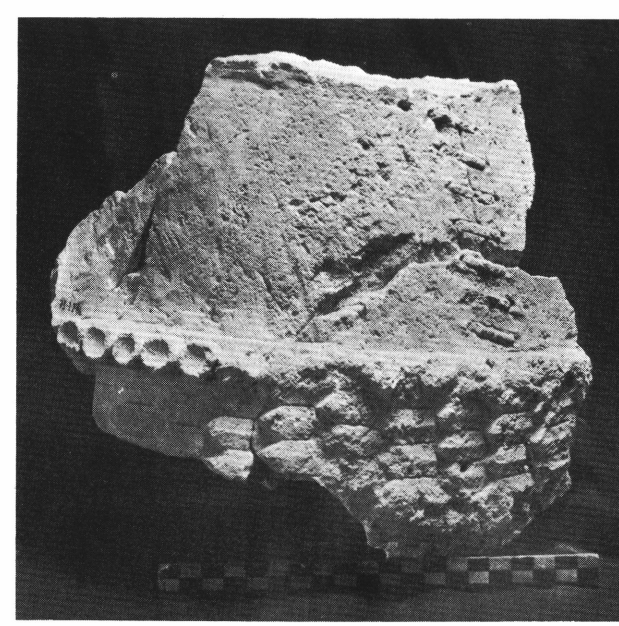

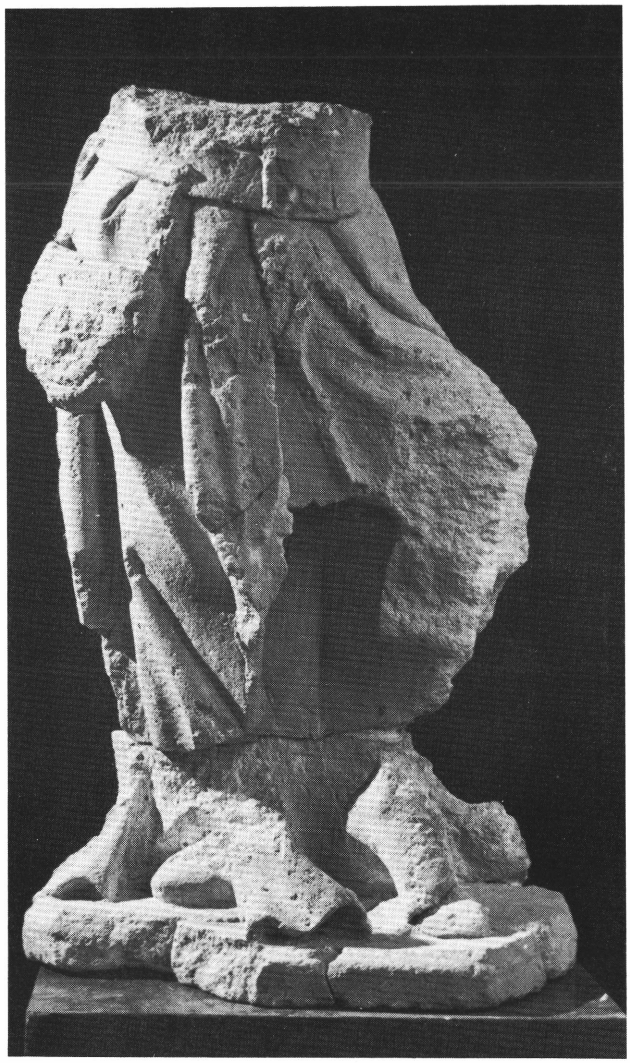

39

40

42

41

43

45

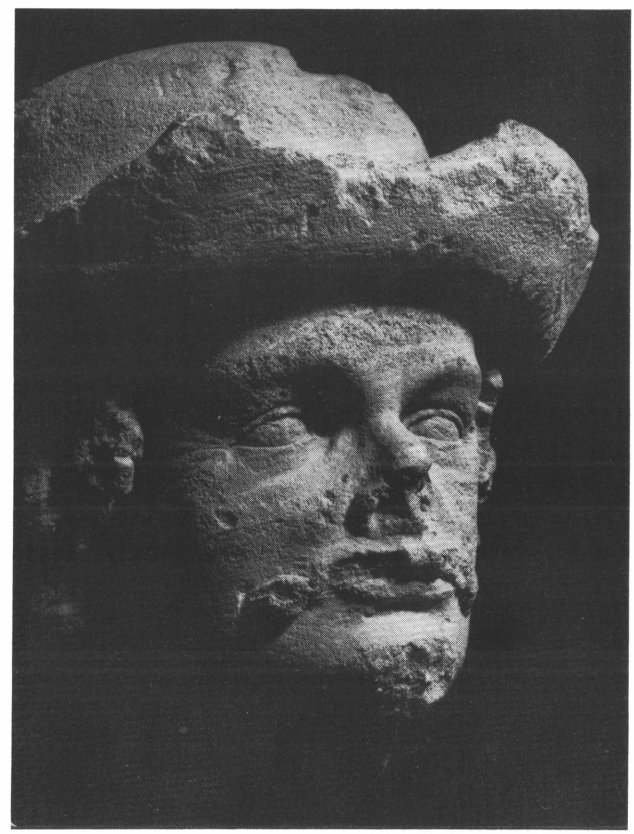

46

44

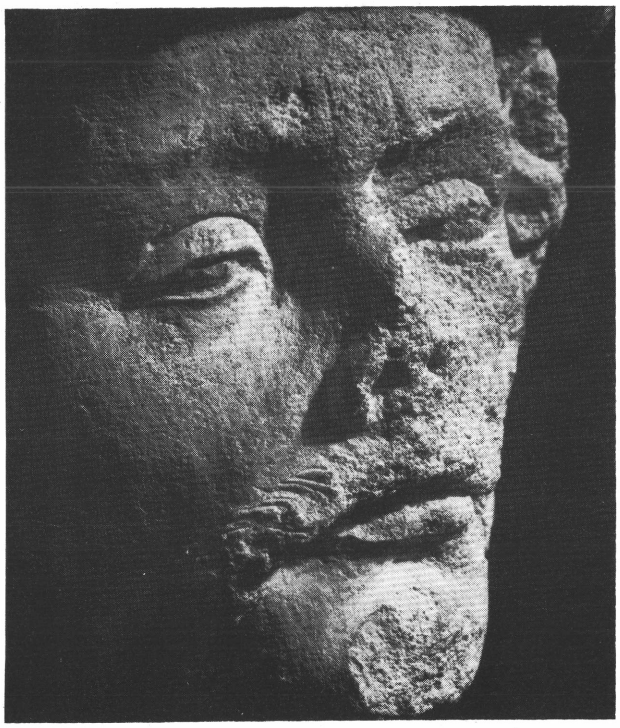

47

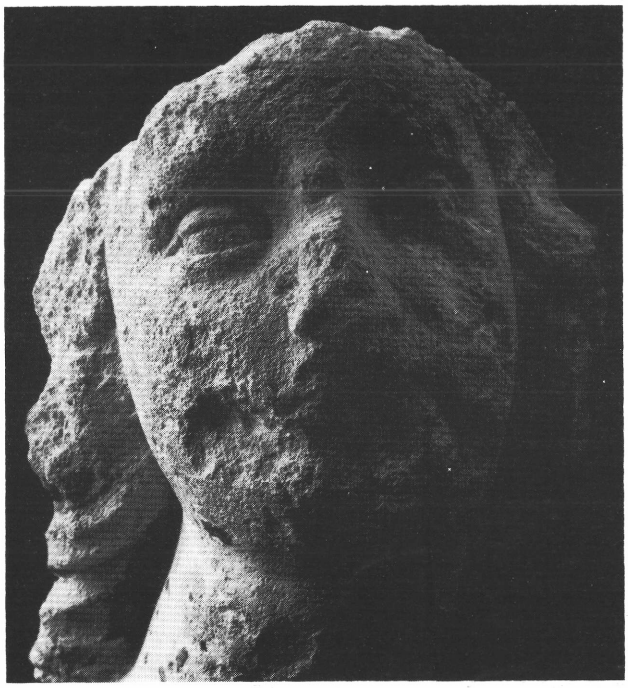

49

50

51

48

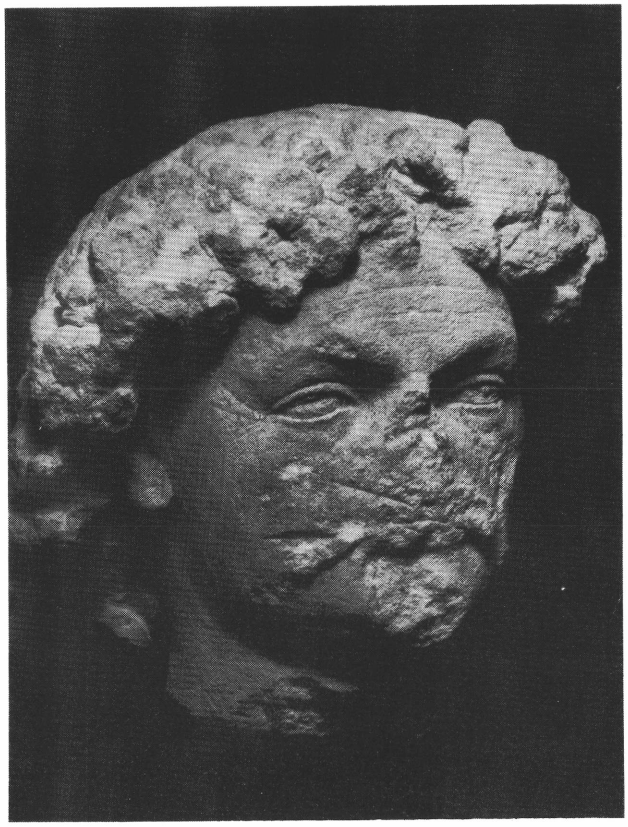

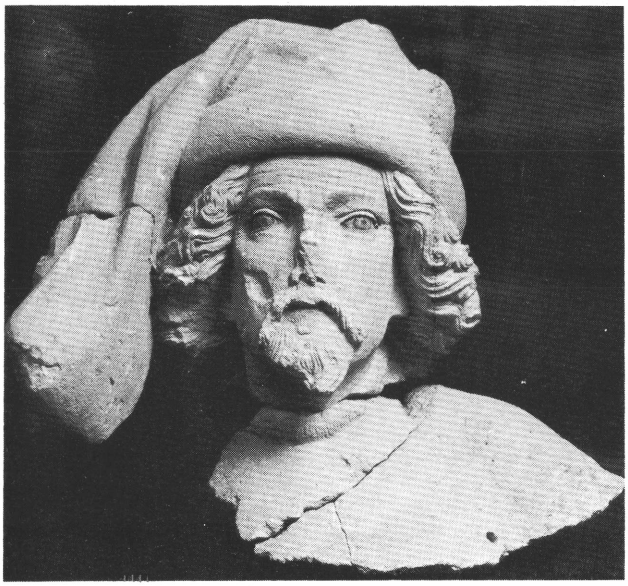

52

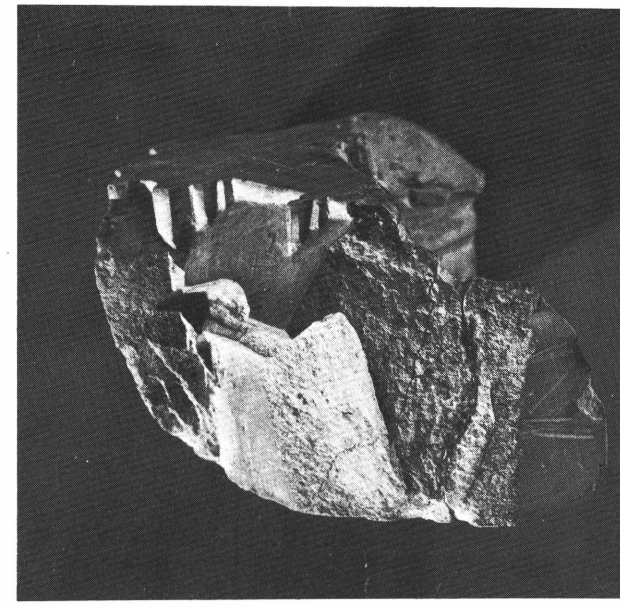

54

55

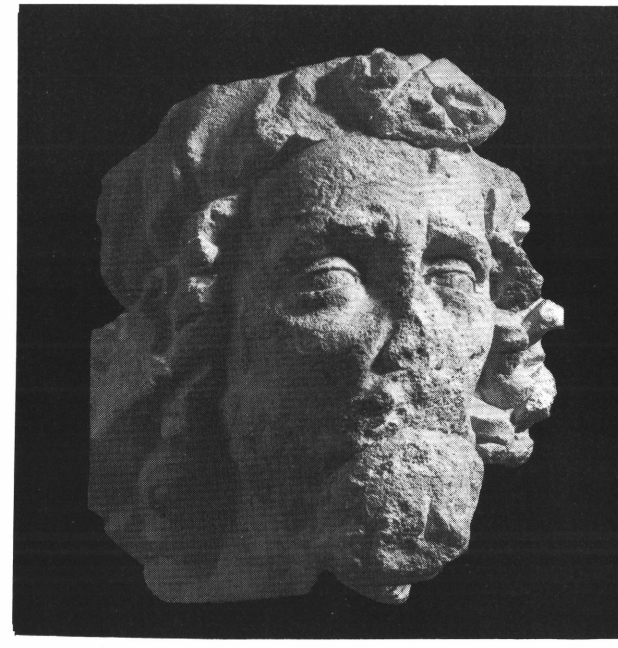

53

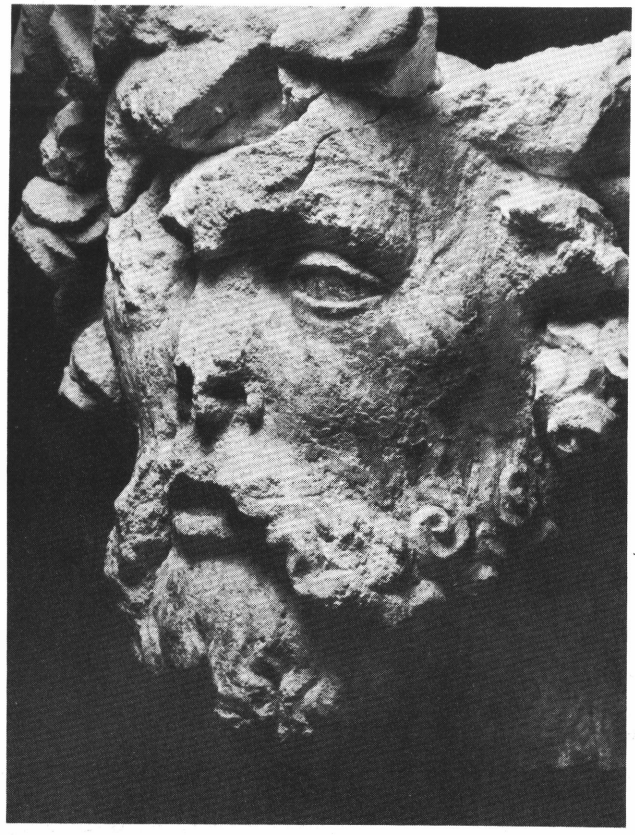

56

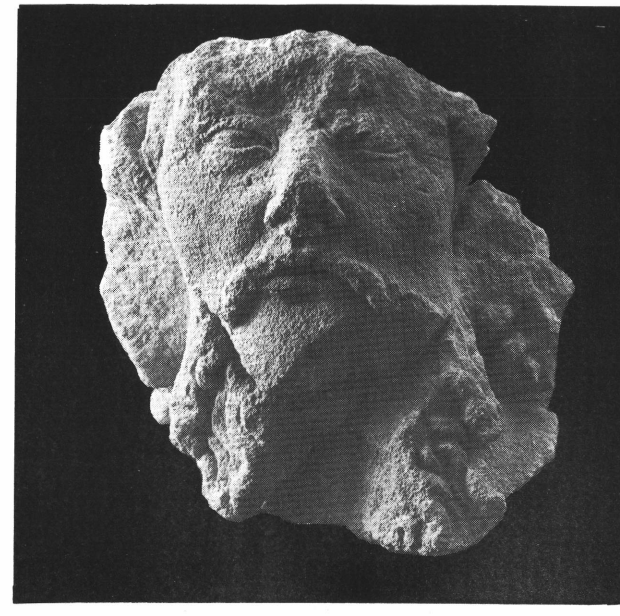

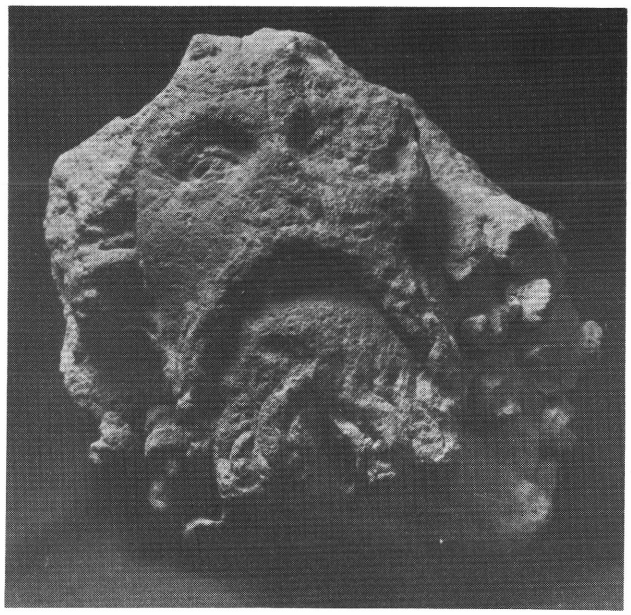

57

58

59

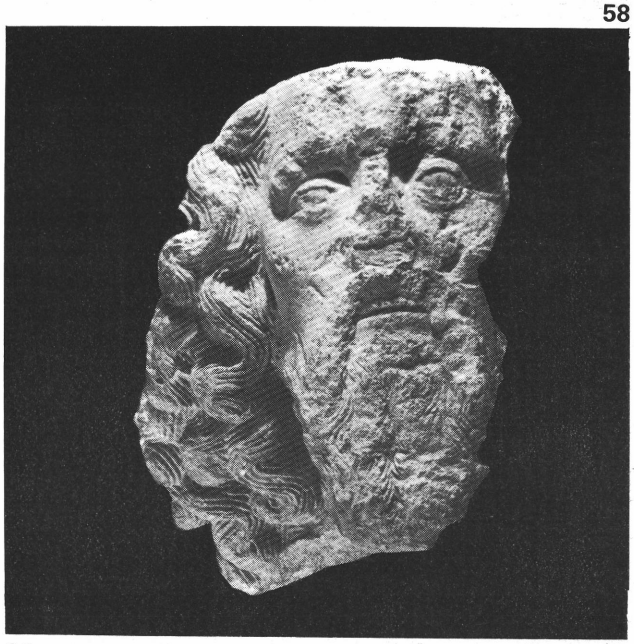

60

61

62

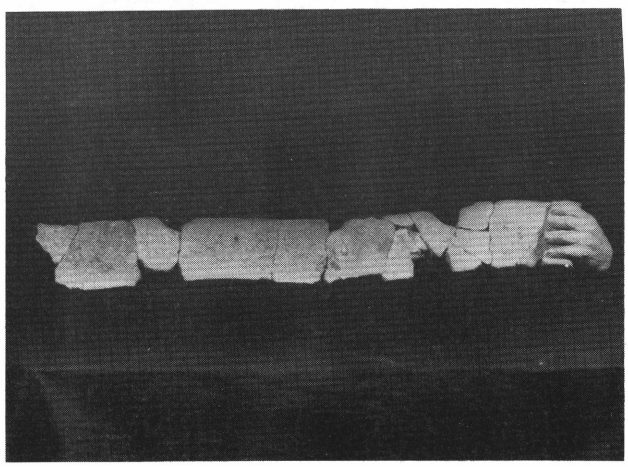

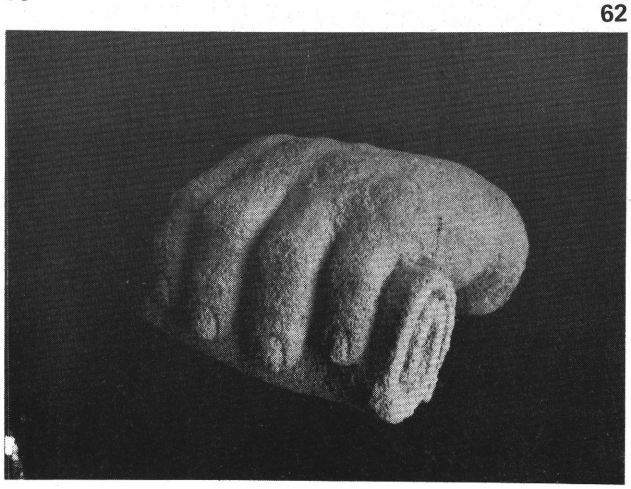

63

64

65

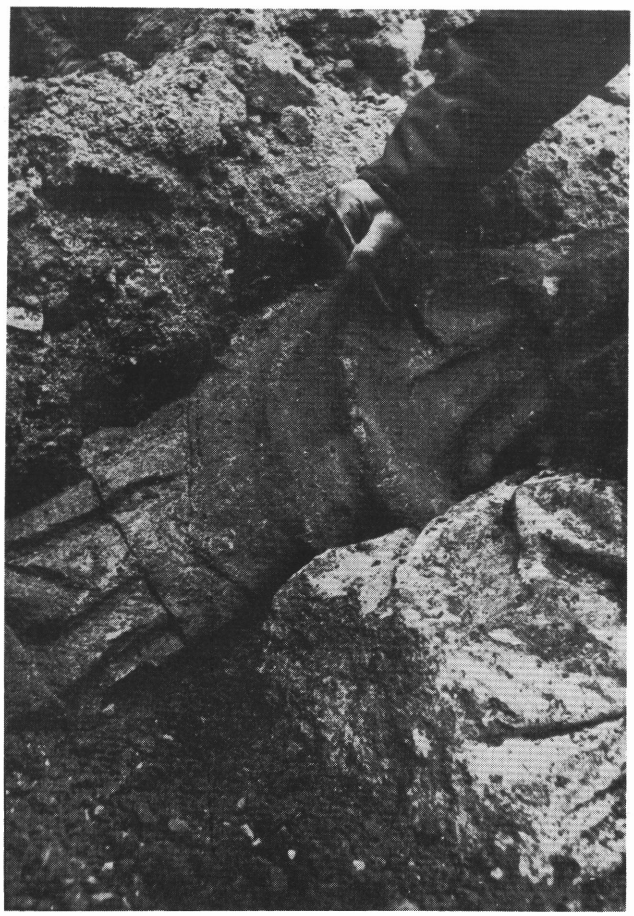

66

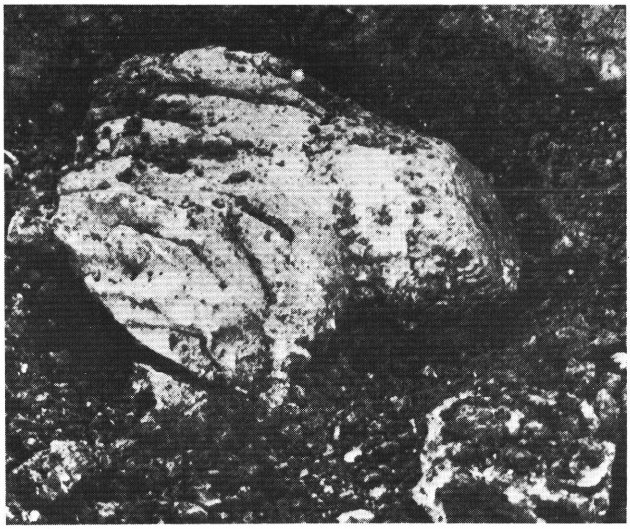

67

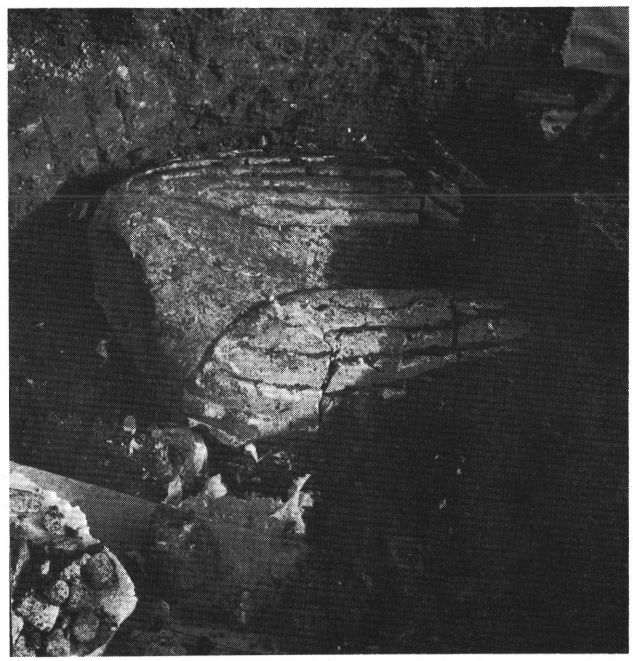

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

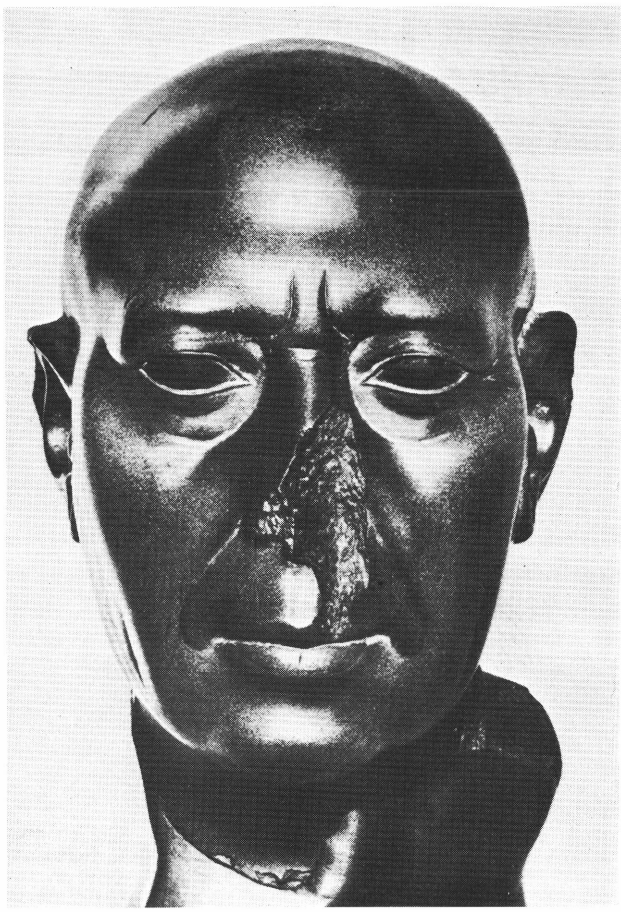

79

80

81

82

83

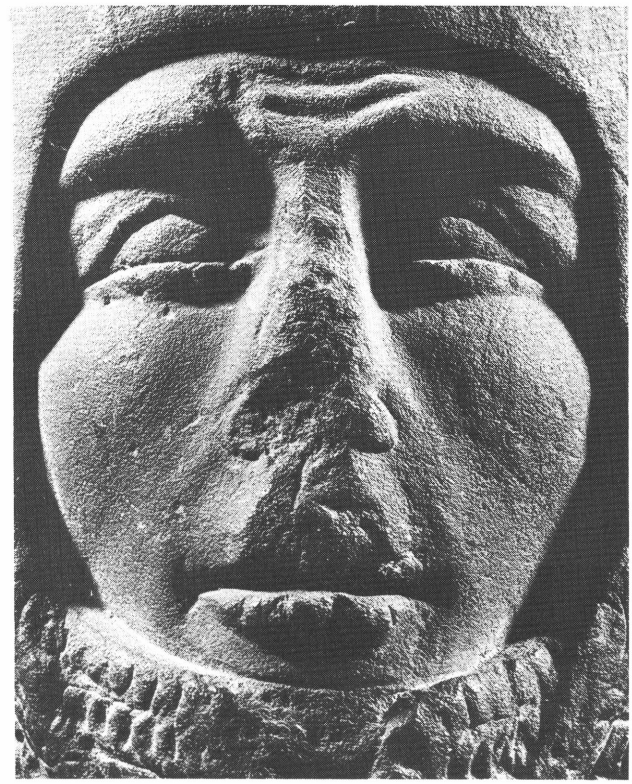

84

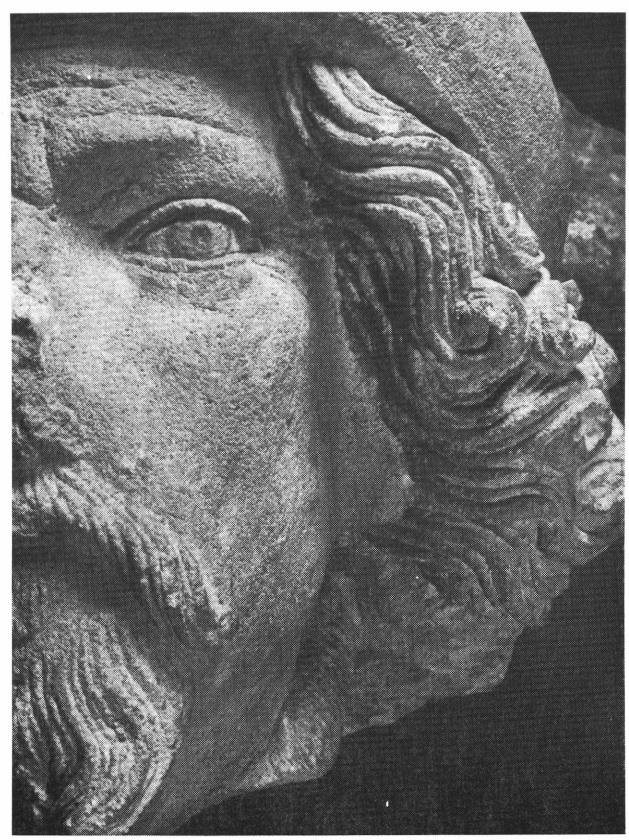

85

86

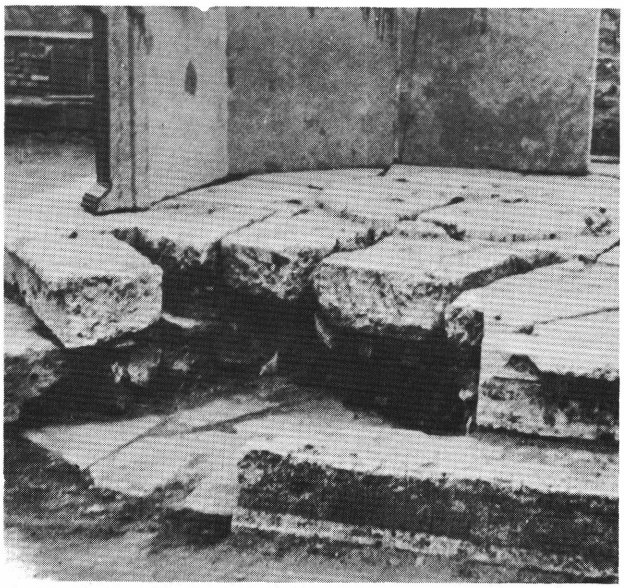

87

88

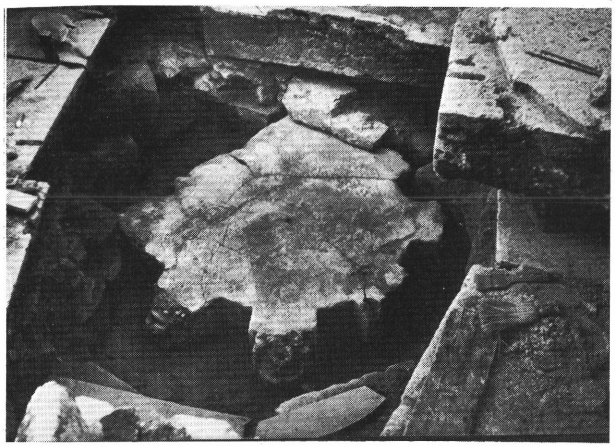

89

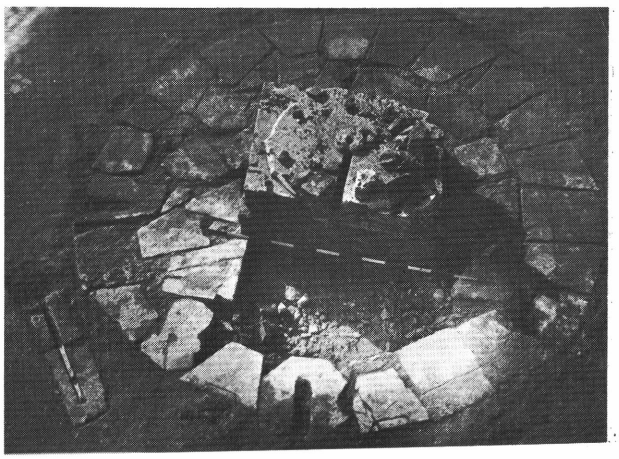

90

91

92

93

94

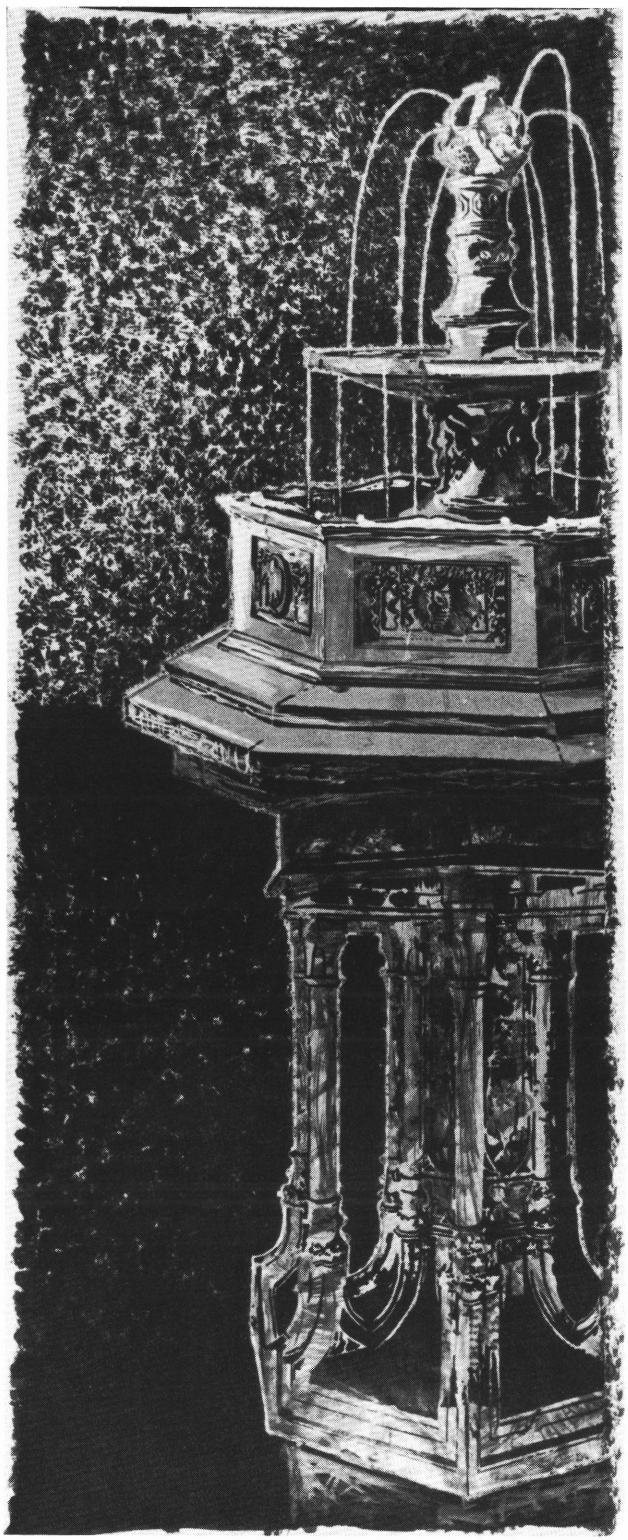

95

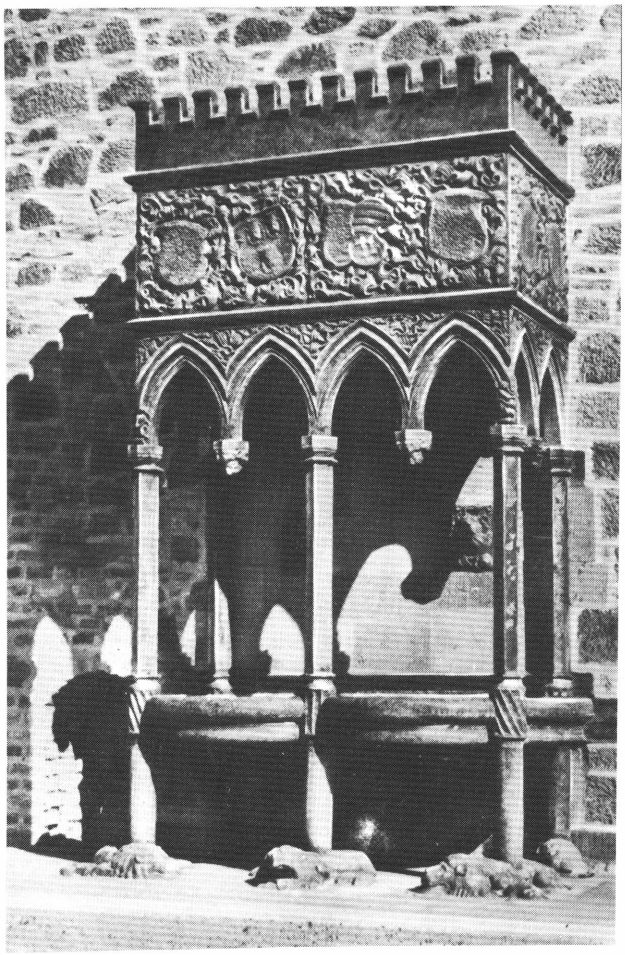

96

97

98

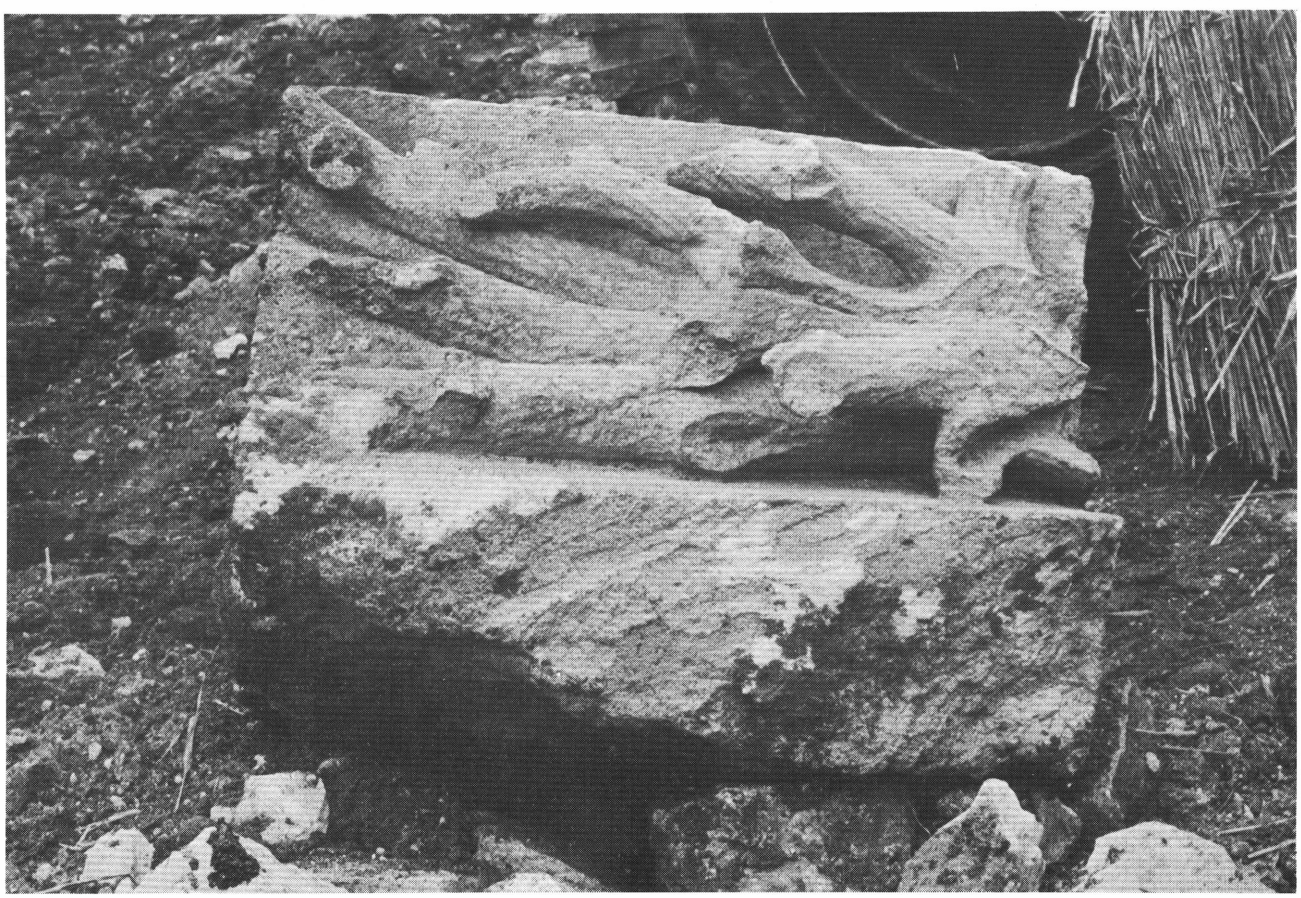

ENTZ GÉZA

LEKTORI VÉLEMÉNY SZAKÁL ERNŐ: „A BUDAVÁRI GÓTIKUS SZOBORLELET SÉRÜLÉSEINEK ÉS ELTEMETÉSÉNEK JELKÉPRENDSZERE" C. MUNKÁJÁRÓL

A társadalomtudományok – mindenik a maga területén – igyekeznek minél teljesebben feltárni a régebbi korszakok valóságát. Sajnos hazai viszonylatban legtöbbször nem maradt elég közvetlen adat s így arra kényszerülnek a kutatók, hogy a hiányokat különböző irányú szempontok szerinti meggondolások, következtetések, valószínűsítések révén pótolják, illetve szűkítsék le. A középkori szobrászat hazai állományát kivételesen gazdagította Zolnay László 1974-i ásatása a budai várban. E nagyszerű lelet által szinte újraéledt a magyarországi gótikus kőszobrászat éppen a legfontosabb művészeti központban, amelyről addig ilyen tekintetben alig tudtunk valamit. A lelet különleges körülményei ugyanakkor eddig fel nem merült kérdéseket elevenítettek meg, amelyek túl a stílus és datálás kérdésein a szobrászati munka nagyon ismeretlen életkörülményeire irányulnak. Ez az eddig alig járt út jelentős új szempont forrásává vált, amely alkalmas arra, hogy új oldalról világítsa meg a szobrászati alkotások létrejöttének, pályafutásának és eltűnésének nagyon hiányosan vizsgált menetét. Szakál Ernő e dolgozata ezen a töretlen úton indul el s első ilyennemű kísérletének e körülmény ad hangsúlyos jelentőséget. Kutatásának három pillére: az anyagra és technikára vonatkozó megfigyelései, a régészeti leletkörülményekből levont következtetések s végül a különleges témához felhasználható történeti és művészeti adatok fáradságos felfedezése és értelmezése. Az úttörés azonban nemcsak új eredményeket hoz, hanem új nehézségeket is. Ezek feloldása pedig természetszerűen kockázatos és főként első nekifutásra ritkán megnyugtató. Tudásunk mégis többnyire ilyen kanyargós ösvényeken halad a teljesebb megoldás felé.

Szakál Ernő e nehézségektől nem riadt vissza. Figyelemre méltó eredmények máris mutatkoznak. Vizsgálatai az általa fölényesen ismert és tudott mesterség oldaláról indulnak el. Első megállapítása vitathatatlan: valamennyi szobor hiányos. E hiányok általában nem véletlenszerűek, hanem szándékos csonkítások, amelyeket különböző, gyakran meghatározható eszközökkel hajtottak végre. Az eszközök használatát nyomaik egyértelműen bizonyítják. Több esetben kimutatható javítás, pótlás még az eltemetés előtti időből. A szerző azt is megfigyelte, hogy egyes kivételektől eltekintve szinte minden szobor festve volt eredetileg. Ez tökéletesen egyezik a ma már mind szélesebben hódító felismeréssel, hogy a középkorban az épületek, szobrok, általában a műtárgyak eredetileg színesek, festettek, aranyozottak voltak. – Számos megfigyelése (befejezetlenség, modell és tanulmány készítés stb.) világosan arra vall, hogy szobrászati műhely működött a 14–15. században Budán s ezt alátámasztják az eltemetés ténye és körülményei is. A műhely meglétét egyértelműen alátámasztja a szobrok anyagának Buda környékéről való származása. – Nagy gondot fordít a szobrok leletkörülményeinek megállapítására, helyzetükre, hogyan voltak elhelyezve, milyen más leletek kerültek közéjük, ezek és a szobrok között milyen viszony volt. Ezek a megfigyelések valószínűsítik, hogy a szobrok eltemetése nem véletlenszerű, nem szórták be vagy halmozták fel találomra egymásra, hanem feltehető valami rendszerességg. Mindez a régészeti dokumentáció megfelelő fényképei alapján elég világosan ma is megállapítható.

A szóban forgó megfigyelések azonban nemcsak önmagukban érdekesek és sok tekintetben újszerűek, hanem okaikat illetően is. A szerző is ugyancsak választ keres a két fő kérdéscsoportra: miért csonkították meg a szobrokat és miért temették el azokat.

Az első problémakör a képrombolás meghökkentően széles távlatát nyitja meg. A bizánci, az izlám és a reformáció kori művészet e fajta tevékenysége eddig is ismert volt. Mindehhez azonban új példák is járulnak: a münsteri anabaptisták szándékos szoborcsonkításai, a párizsi Notre Dame királyszobrainak a francia forradalom alatt történt ledöntése, az athéni Akropolis ún. perzsa omladékának szoborcsonkításai és néhány olyan egyedi eset pl. a trieri Vénusz szobor, ahol a szándékos csonkítás teljesen világos. Ugyanez a helyzet a késő egyiptomi szobrászat egyik főművén az ún. „Nagy zöld fej"-en is. Az orr- és ajakcsonkítás az ó- és középkorban megbecstelenítő jellegű, amint ez korabeli szövegekből (pl. Odysseia, Margit-legenda, Zách Klára stb.) kitűnik. A felsorolt példák arra utalnak, hogy a szándékos szoborcsonkítással és annak megbecstelenítő jellegével a kutatásnak számolnia kell. Nem kétséges, hogy e tényke désnek meg kellett legyen a szellemi háttere, mint ahogyan megvan az ideológiai magyarázata a bizánci, izlám stb. képrombolásnak is, bár ezek mibenléte és teljes magyarázata a maga történeti mélységében nincsen egyértelműen felderítve. Ebből az következik, hogy nem szabad sem általánosítani, sem egyszerűsíteni. A valóság mindig sokirányúan összetett s különösen akkor, midőn e komplikált valóságnak egy eddig ismeretlen, elhanyagolt oldala fedeződik fel, nagy óvatosságra van szükség. A külső közös jegyeket (pl. szándékos orrcsonkítás) könnyű megállapítani (noha erre sem igen figyeltek fel eddig), de kérdés, hogy az indítékok menynyiben közösek. Tehát minden eset a tények rögzítésén túl egyedileg vizsgálandó. Ilyenkor is óvakodni kell attól, hogy minden jelenségben jelképes szellemi mozgatóra következtessünk. Még akkor is, ha a szerző természetesen meg van győződve igazáról, fogalmazzon feltételesen és elővigyázatosan főként akkor, ha közvetlen bizonyítékok még nem állnak rendelkezésére.

A fentiek értelmében át kellene fogalmazni pl. a nagy fegyvertelen lovag „kibelezésére", a szép fej sérüléseinek, hiányainak szellemi magyarázatára, az eltemetés kibon-

tásakor előkerült kútrészletre, fegyvereire, csontleleteire, az eltemetés módjára (hasonfekvés), a Charón garasokra vonatkozó részleteket.

Vigyázni kell a jelképekre is. A középkor nagyon kedvelte a jelképeket, de mégsem lehet mindent jelképekre visszavezetni. Ha Bernát clairveaux-i apát a bencés és más templomokban előforduló igen gazdag díszítéseket oszlopfőkön, párkányokon stb. „szép rútságoknak" és „rút szépségeknek" nevezi, akkor nehéz feltételezni, hogy minden ábrázolás jelképi rendszerbe tartozott.

Nem világos, hogy milyen összefüggésben került sor az Apor kódexből vett idézetre.

A címerekről írottak átalakítását a következőképp javaslom: „A címer az öröklött vagy kapott kiváltságokat is jelképezte".

Nem világos a budavári szoborcsonkítások és a szabadgondolkodás közötti összefüggés. Javaslom e résznek a fejezet végéig való kihagyását. Ugyancsak ki kellene hagyni a 69. képen bemutatott, az uraival együtt eltemetett „mester portré"-ra vonatkozó túlságosan intuitív, bizonyíthatatlan feltételezéseket.

A szobrok eltemetésének indokolása nagyon fontos volna, de alig van megbízható támpont. E tekintetben egyelőre a Zolnay–Szakál 1976. 47. lapjának utolsó előtti bekezdését tartom legelfogadhatóbbnak azzal, hogy meg kellene jelölni, hogy az ott elmondottak forrása hol van. A karnaki lelet magyarázata természetesen ismeretlen, a regensburgi nem megfogható, a párizsi elrejtés pedig kiesik a feltételezett koncepcióból, mert ott egy politikai rombolásnak valószínűleg politikai visszahatásáról (az elrejtő királypárti volt!) van szó. Az e témával foglalkozó fejezet ilyen értelemben könnyen módosítható. A szóban forgó fejezethez tartozó 49. számú jegyzetben szereplő Száraz-idézet némi magyarázatra szorul. Meg kellene mondani, hogy a párizsi királyszobrokról szól.

A Mátyás királlyal foglalkozó fejezet érdekes feltevést tartalmaz, amennyiben a szerző véleménye szerint Mátyás lett volna a szobrok eltemettetője, de mivel e formában még inkább intuitív, mint valós elemeket tartalmaz, nem javaslom mostani megjelentetését. További érlelés után, megfelelő eredmények elérése esetén önálló cikként lehetne közölni. A zárszó c. fejezetben viszont a futólag vázolt királyi műhelyről jó volna kissé bővebben írni, vagy ha ez pillanatnyilag nem lehetséges e műhely rövid értékelésével a tanulmányt befejezni.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a tanulmány közlése feltétlenül kívánatos, mert eddig kevéssé figyelemre méltatott szempontokat vet fel, amelyek nemcsak a budai szoborleletre, hanem a középkori szobrászat életére, a középkori ember gondolatvilágában betöltött szerepére irányítja a kutatást. Példát nyújt arra, hogy a restaurátori tevékenység nemcsak szorosan vett feladatára irányulhat, hanem folyamatából a mesterség gyakorlati és szellemi világára is levonhatók vagy valószínűsíthetők olyan következtetések, amelyek a szokványos művészeti és történeti utakon kevésbé elérhetőek és új távlatokat nyitnak a kutatási módszerek számára. Megjegyzéseim figyelembe vételét kérve a tanulmány közlését fontosnak tartom és megjelentetését melegen javaslom.

GÉZA ENTZ

LEKTORATSGUTACHTEN ÜBER DIE ARBEIT „SYMBOLSYSTEM DER BESCHÄDIGUNGEN UND VERGRABUNG DES GOTISCHEN SKULPTURENFUNDES IN DER BURG BUDA" VON ERNŐ SZAKÁL

Der ungarische Bestand der mittelalterlichen Bildhauerei wurde durch die 1974 durchgeführte Grabung von László Zolnai aussergewöhnlich bereichert. Durch diesen grossartigen Fund erwachte die gotische Bildhauerei Ungarns, gerade im wichtigsten Kunstzentrum, von dem wir bisher in dieser Hinsicht kaum etwas wussten, förmlich zu neuen leben. Die eigenartigen Fundumstände belebten zugleich bisher nicht aufgeworfene Probleme, die sich über die Fragen des Stils und der Datierung hinaus auf die völlig unbekannten Lebensverhältnisse der Bildhauerarbeit richten. Dieser bisher kaum begangene Weg wurde zur Quelle eines bedeutenden neueren Gesichtspunktes, der geeignet ist, den sehr mangelhaft geprüften Prozess des Zustandekommens, der Laufbahn und des Untergangs der bildhauerischen Schöpfungen von einer neuen Seite zu beleuchten. Die Arbeit Ernő Szakáls schlug diesen ungegangen Pfad ein, und seinem ersten Versuch dieser Art verleiht gerade dieser Umstand betonte Bedeutung. Die drei Pfeiler seiner Forschung sind seine Beobachtungen hinsichtlich des Materials und der Technik, die aus den archäologischen Fundumständen gezogenen Folgerungen und schliesslich die Darlegung und Deutung der zu diesem eigenartigen Thema verwendbaren historischen und kunsthistorischen Daten. Das Bahnbrechen zeitigt jedoch nicht allein neue Ergebnisse, sondern auch neue Schwierigkeiten, deren Lösung naturgemäss ein riskantes Unterfangen und namentlich im ersten Anlauf nur selten zufriedenstellend ist. Unser Wissen schreitet dennoch auf derartigen gewundenen Pfaden einer vollkommeneren Lösung entgegen.

Ernő Szakál schreckte vor diesen Schwierigkeiten nicht zurück. Es sind bereit beachtenswerte Ergebnisse zu verzeichnen. Seine Untersuchungen gehen von seiner überlegen bekannten und beherrschten Handwerk aus. Seine erste Feststellung ist unbestreitbar: Sämtliche Skulpturen sind unvollständig. Diese Mängel sind im allgemeinen nicht zufälliger Art, sondern absichtliche Verstümmelungen, die mit verschiedenen, häufig feststellbaren Werkzeugen durchgeführt wurden. Die Benutzung der Werkzeuge beweisen ihre Spuren eindeutig. In mehreren Fällen sind Ausbesserungen, Ergänzungen noch aus der Zeit vor der Vergrabung nachweisbar. Der Verfasser beobachtete auch, dass – von einigen Ausnahmen abgesehen – fast sämtliche Skulpturen ursprünglich bemalt

waren. Dies stimmt mit der heute schon in breitem Kreis bekannte Erkenntnis vollkommen überein, wonach im Mittelalter die Gebäuden, Skulpturen, im allgemeinen die Kunstobjekte ursprünglich farbig, bemalt, vergoldet waren. – Viele seiner Beobachtungen (Unvollendetheit Anfertigung von Studien und Modellen) beweisen klar, dass im 14.–15. Jh. in Buda eine Bildhauerwerkstatt tätig war, was auch die Tatsache der Vergrabung und deren Umstände unterstützen. Das Bestehen der Werkstatt bestätigt eindeutig auch die Tatsache, dass das Material der Skulpturen aus der Umgebung Budas stammt. – Der Verfasser ist besonders darauf bedacht, die Fundumstände der Skulpturen festzustellen, ihre Lage, wie sie angeordnet waren, was für Begleitfunde sich mit ihnen vermischten, welches Verhältnis zwischen diesen und den Skulpturen bestanden hat, zu ermitteln. Diese Beobachtungen machen es wahrscheinlich, dass die Vergrabung nicht zufälliger Art war, dass die Statuen nicht aufs Geratewohl in die Grube gelangten, sondern eine gewisse Systematik anzunehmen ist. Dies alles kann aufgrund der entsprechenden Photographien der archäologischen Dokumentation ziemlich klar festgestellt werden.

Die besprochenen Beobachtungen sind jedoch nicht nur an sich interessant und in vielen Beziehungen neuartig, sondern auch hinsichtlich ihrer Begründung. Auch der Verfasser forscht nach einer Antwort auf die beiden Hauptgruppen der Fragen: Warum wurden die Skulpturen verstümmelt und warum wurden sie vergraben.

Der erste Problemenkreis eröffnet eine verblüffend weite Perspektive der Bilderstürmerei. Eine derartige Tätigkeit der byzantinischen, islamischen Kunst sowie jener der Reformation war schon bisher bekannt. Zu diesen gesellen sich aber auch neue Beispiele: die absichtlichen Skulpturenverstümmelungen der Anabaptisten von Münster, die Stürzung der Königsstatuen in der Pariser Notre Dame zur Zeit der französischen Revolution, die Skulpturenverstümmelungen der sog. persischen Trümmer der Akropolis zu Athen. Die Verstümmelung von Nase und Lippen hatte im Altertum und im Mittelalter entehrenden Charakter, wie dies aus zeitgenössischen Texten (z. B. Odyssee, Margit-Legende, Klára Zách usw.) hervorgeht. Die angeführten Beispiele weisen darauf hin, dass die Forschung mit einer absichtlichen Skulpturenverstümmelung und deren entehrenden Charakter rechnen muss. Zweifellos musste diese Handlung einen geistigen Hintergrund haben wie auch die byzantische, islamische usw. Bilderstürmerei ihre ideologische Erklärung hat, obwohl deren Sachverhalt und vollständige Erklärung in ihrer historischen Tiefe noch nicht eindeutig gegeben sind. Daraus folgt, dass man weder verallgemeinern noch vereinfachen darf. Die Wirklichkeit ist stets vielseitig zusammengesetzt, namentlich dann, wenn eine bisher unbekannte, vernachlässigte Seite der Wirklichkeit entdeckt wird, ist besondere Vorsicht geboten. Die äusseren gemeinsamen Merkmale (z. B. absichtliche Nasenverstümmelung) sind leicht feststellbar (obwohl man auch diese bisher nicht genügend beachtete), die Frage ist jedoch, inwiefern auch die Motive gemeinsam sind. Jeder Fall ist daher nach Feststellung der Tatsache individuell zu prüfen. Auch muss man sich davor hüten, in jedem Phänomen auf ein symbolisches, geisitges Motiv zu folgern.

Auch bei den Symbolen selbst ist Vorsicht geboten. Im Mittelalter waren Symbole sehr beliebt, und doch kann man nicht alles auf diese zurückführen. Wenn Bernhard, Abt von Clairveaux, die in den Kirchen der Benediktiner und in sonstigen Gotteshäusern vorkommenden sehr reichen Verzierungen auf den Säulenkapitellen und Gesimsen usw. als „schöne Hässlichkeiten" und „hässliche Schönheiten" bezeichnet, kann man schwerlich annehmen, dass jede Darstellung einem Symbolsystem angehörte.

Die Begründung der Vergrabung der Skulpturen ist von grosser Wichtigkeit, es gibt aber kaum einen verlässlichen Anhaltspunkt. Die Erklärung des Fundes von Karnak ist freilich unbekannt, der Regensburger Fund ist nicht vergleichbar, die Verbergung in Paris hingegen entfällt der angenommenen Konzeption, weil es sich dort wahrscheinlich um eine politische Reaktion einer politischen Zerstörung handelt (der Verberger war königstreu!).

Zusammenfassend kann man feststellen, dass eine Veröffentlichung der Studie unbedingt erwünscht ist, denn sie wirft bisher wenig beachtete Gesichtspunkte auf, die die Forschung nicht allein in Richtung des Skulpturenfundes von Buda, sondern auch in die des Lebens der mittelalterlicher Bildhauerei, ihrer Rolle die sie in der Gedankenwelt des mittelalterlichen Menschen eingenommen hat, lenken. Die Arbeit ist ein Beispiel dafür, dass sich die Restaurierungsarbeit nicht nur auf ihre Aufgabe im engeren Sinn beschränken darf, sondern, dass in ihrem Verlauf auch auf die praktische und geistige Welt des Handwerks solche Schlussfolgerungen gezogen oder wahrscheinlich gemacht werden können, die auf den üblichen künstlerischen und geschichtlichen Wegen kaum erreichbar sind und für die Forschungsmethoden neue Perspektiven erschliessen. Ich ersuche um Beachtung meiner Bemerkungen, erachte die Veröffentlichung der Studie für wichtig und empfehle diese wärmstens.

MAROSI ERNŐ

JELKÉPES VOLT-E A ZSIGMOND-KORI BUDAI SZOBROK PUSZTULÁSA?
(Hozzászólás Szakál Ernő tanulmányához)

Az 1974-es budai szoborlelettel kapcsolatban a legrejtélyesebb az a kérdés, amely a művek pusztulását érinti. Természetes, hogy ennek megválaszolása mozgatta meg leginkább mind a szoborlelettel foglalkozók, mind a kívülállók fantáziáját, mert nyilvánvalóan összefügg a lelet kronológiai kérdéseivel, de a szobrok eredeti rendeltetésének, esetleg még ábrázolási tematikájának problémájával is. A dilemma eldöntése nem tartozik a művészettörténetre, megítéléséhez nem is rendelkezik megfelelő vizsgálati módszerekkel, a régészeti kutatás pedig épp e tekintetben számos kérdést nyitva hagyott – többek között azért, mert a szobrokat is tartalmazó feltöltés felső rétegeit, a lelőhely teljes kronológiai folyamatosságának egyedüli biztosítékát, már az ásatás kezdete előtt eltávolították.

Szakál Ernőnek az ásatás során és a konzerválás, valamint a restaurálás során tett megfigyelései ezért alapvető jelentőségűek mind a szoborlelet stiláris problémái, mind története szempontjából. E megfigyeléseknek köszönhető a ma ismert kompozícióknak a töredékekből való visszanyerésén kívül a szoborsorozat egy részének vagy egészének befejezetlenségére vonatkozó, valamint a leletnek egy szobrászműhellyel való összefüggését bizonyító felismerés. Megfigyeléseit, amelyeket 1976-ban a szoborleletről szóló első publikációkban már röviden összefoglalt, e tanulmányában részletesen közli, fontos forrást adva minden további kutatás számára. Ebben rejlik a tanulmány alapvető értéke. Következtetéseivel viszont már nem mindenben érthetünk egyet. A legjelentősebb problémát kétségtelenül a szobrokon észlelhető különféle eszköznyomok megkülönböztetése és értelmezése jelenti. Kétségtelen, hogy nem minden szerszámnyom utal ugyanolyan eseményekre.

Az egyik típust alighanem a 28. sz. apostolfigura – a kezében tartott késnyél alapján kétségtelenül Szent Bertalan – képviseli. (Szakál 6–8. kép) (A továbbiakban a Budapest Régiségei 1976. évi XXIV/3. kötetében, illetve az Acta Historiae Artium 1976. évi kötetében alkalmazott sorszámozást használjuk az egyértelműbb azonosítás érdekében.) A figurán Szakál Ernő egyetlen szándékosnak tekintett sérülést észlelt: vésővel levágott orrát. Megjegyzendő, hogy a sérülés egészen festett, ma is jól konzervált arcfelületet szakított meg, tehát elvben a befejezés utáni javítások közé tartoznék. A törésfelület azonban inkább ütés okozta zúzódásnak tűnik, ugyanúgy, mint a jobb szemöldök élének csorbulása és a szakáll hegyének hiánya is. További hiányok a mellen voltak (megjegyzendő, hogy a nagyrészt helyreállíthatónak bizonyult töredékek rétegesen hasadtak le), részben ütés, részben az egyenetlen felületre zuhanás hatására. A figurát ugyanis a jelek szerint sértetlenül, egészben vetették ki, s lelőhelyére becsapódva tört három részre, ugyanekkor vált le jobb karja, bal kézfeje (melyek előkerültek), s jobb keze (mely ma is hiányzik). Ezt a szobrot tehát biztosan nem szerszámok segítségével pusztították el.

A 30. sz. Madonna-figura (Szakál 19–20, 22. kép) sorsa másfajta tanulságokkal szolgál: Nyakán jól felismerhető egy tompa hegyű szerszám (pl. csákány, tehát nem kifejezetten kőfaragószerszám) ütésének nyoma. Ez az ütés választotta el a Madonna fejét a törzstől, s így a fej tényleg a 74/4. sz. lelőhelytől nyugatra, feltárásának helyére került. Nem lehetetlen, hogy ugyanekkor a gyermek Jézus alakja is megsérült már. A törzs ezután a tömeges szoborlelőhelyhez került, ahová – valószínűleg további „megmunkálás" nélkül – bedobták, s a zuhanás a finom faragványon már elvégezte a maga munkáját, viszont szilánkjainak nagy része elő is került. A sorsából levonható tanulságok Szakál Ernő következtetéseire nézve is igen fontosak. Ő is regisztrál olyan sérüléseket, amelyeket nem kőfaragó-eszközökkel vagy nem kőfaragó-technikával okoztak. Pl. 23/a esetében (Szakál 1. kép) baltacsapások, 14. sz. (Szakál 23. kép) baltanyomok, 57. sz. (Szakál 48. kép) „inkább kardcsapás, mint szerszámnyom" ; mi viszont feltételezzük, hogy ez a „technológia" játszott döntő szerepet az eltemetés műveletében. Mindenesetre, az olyan típusú, ragasztás előkészítésére szolgáló lefaragásokat, mint pl. a 41. sz. fejen (Szakál, 57. kép), ahol az orr síkra faragott részén a szobrokon számos esetben megfigyelhető vörös ragasztóanyag nyoma is megmaradt, jól meg lehet különböztetni a pusztító célú csonkításoktól. Ezek, különösen az orrok, állak, szakállak és más kiemelkedő plasztikájú részek esetében amúgy is vigyázatra intenek: a szobrok bukása, zuhanása esetén is könnyen létrejöhettek. (Meglepő viszont, hogy a szemek általában épek, holott a képromboló szándék művészet-pszichopatológiai okokból rendszerint ezekre irányul legelébb) – A másik tanulság sem kevésbé fontos: nagy számban lehettek máshol elföldelt és fel nem lelt szobortöredékek vagy egész szobrok is, így a 74/4. sz. lelőhely nem tekinthető *a* szobortemetőnek, zárt egységnek. Az ott talált darabok lelőkörülményeiből semmilyen további következtetést nem lehet levonni azokra nézve is, amelyek ott nem voltak!

Utolsó kiragadott példánk az 54. sz. férfifej (Szakál 13. kép). Bal fülének befejezetlenségéből és a mellrészén található, de mint rendszerint, itt is tiszta, kötőanyagot nem tartalmazó furatlyukból nehéz arra következtetni, mintha „a megbízó mecénás az ábrázolt személyt becstelen embernek tartotta" volna. A furatlyuk iránya olyan, hogy a bizonyára oda szánt – de a szobor befejezetlensége miatt aztán be nem illesztett – csap a test balfelén magasra emelkedő attributumot rögzített volna. Emiatt a bal fül takarásba került volna, de a szobor faragója már a bal arcfél kevésbé érzékeny mintázásában (önkéntelenül tanúsítják ezt a tényt a rendszerint jobb felől

felvett fényképek) is számolt ezzel a kompozíció megszabta adottsággal. Ha ez az értelmezés áll, elesnek mindazok a feltételezett szándékok, amelyek a szobor megbecstelenítésére irányultak volna.

Értelmezésünk szerint ugyanezt tanúsítják az egyéb rongálódások is, melyek a fentiek értemében nem álltak másban, mint a szobrok – nem kőfaragó-eszközökkel elvégzett – széttörésében és a feltöltés alsó rétegeként a lebontott házak romjai közötti gödrökbe dobálásában. Aligha szükséges speciális rítusok feltevése, nincs szükség mágikus kultuszok feltételezésére: véleményünk szerint a csonkításokat egyedül az a brutalitás magyarázza, amelyet bármely korban – napjainkban is – törvényszerűen elszenvednek az értelmüket vesztett, műalkotásként többé el nem ismert, csak nyersanyagként tekintett művek. Ezért alighanem feleslegesek azok a megfontolások, amelyek Szakál Ernő tanulmányában politikai viszonyokra, szimbolikus célzatokra vagy a középkor és a reneszánsz közötti váltásra vonatkoznak.

Kérdés, elfogadhatók-e azok a feltevések, amelyek az ezt megelőző képromboló akcióra vonatkoznak. Ennek bizonyítékai Szakál Ernő tanulmányában az egyes szobrokon észlelhető javítások. Példájuk mindenekelőtt a 32. sz. női szent-figura (Szakál 16–18. kép), melyen a fej felillesztését csapolással és ragasztással végezték el (annak, hogy ezt puszítás előzte meg, konkrét nyoma nincsen), továbbá a jobb vállon is található egy beékelt, ragasztott, utólag megmunkált és a szobor egészével együtt festett toldás-darab. Mindez inkább munka közben keletkezett hibák azonnali javítására, mint utólagos helyreállításra utal. (Az egyetlen utólagosnak minősíthető beavatkozás a köpeny jobb szegélyének a festés utáni megfaragása.) Nem értelmezhetők szükségképpen pusztítást követő restaurálás jeleinek a több szobron is észlelt, kőcsapok segítségével illesztett kezek sem. Feltűnő, hogy a rombolás nyomai környezetükben általában hiányoznak. Sajnos, nem ismerjük eléggé a külföldi szobrászok illesztési eljárásait. Ilyen megfigyelések hiányában is sokkal valószínűbb, hogy a szabadon és nagyon körülményesen megmunkált kezek esetében a puha kőanyag tette szükségessé a különfaragást – éppúgy, mint a bonyolultabb, áttört formájú fejfedők (mitra, koronák) esetében. Az említett, kőcsap segítségével való kézrögzítés a 28. sz. (Szakál 6–7. kép), a 35. sz. (Szakál 11. kép), 36. (Szakál 9–10. kép), a 25. sz. (Szakál 15. kép) figurákon volt észlelhető, míg pl. a 13. sz. torzó (Szakál 28. kép) a kézfejeknek másfajta, fémcsappal való kötésére utaló lyukakkal van ellátva. Feltűnő, hogy valamennyi kőcsappal illesztett kezű szobor a szenteknek ahhoz a sorozatához tartozik, amelyet ugyanannak a nyugatias tanultságú mesternek tulajdonítunk. Bizonyos, hogy a gyengébb kvalitású, 28. sz. apostolfigura (Szakál 6. kép) is ennek a mesternek a hatása alatt készülhetett. Nem találjuk viszont az említett eljárást a „grosslobmingi műhelynek" tulajdonítható 30. sz. Madonnán (Szakál 19. kép), sem azokon a világi figurákon, amelyeknek készítésében ugyanez az alsó-ausztriai orientációjú műhely játszhatott vezető szerepet. Alighanem olyan technikai eljárással van tehát dolgunk, amelyre azért is érdemes figyelnünk, mert a műhely két ágának olyan elkülönítését is alátámasztja, amelyre eddig csak stiláris megfigyelésekből következtethettünk. (E sorok írójának 1976-ban az Acta Historiae Artiumban közölt felosztási kísérlete ma már túlhaladott, módosítására más helyen nyílik majd alkalom.) Így elesnek azok a feltevések is, amelyek egy megelőző képromboló aktusra vonatkoznak.

Tettesük Szakál Ernő feltevése szerint talán „egy bennfentes, egy képromboló klerikus" volt. Ő lenne a świdnicai valdens Schweidnitzi Anna kíséretéből? – Mindenesetre a vád alól bizvást felmenthető, nemcsak azért, mert puszta jelenlétének feltevése is túlságosan kalandos, hanem azért is, mivel jó alibije van: 1420 táján, – s ez idő előtt egyetlen szobrunk sem készülhetett – Schweidnitzi Anna kortársai már nem tehettek kárt szobrokban. Szobraink határozottan Zsigmond-kori stílusjellege alapján – szemben a korábbi feltevésekkel és bizonytalanságokkal, s az ezek alapján kialakult közhiedelemmel – határozottan el kell utasítanunk minden, velük kapcsolatban felmerülő Anjou-kori vonatkozást, az ikonográfiai utalásokat is. Az említett 28. sz. Szent Bertalan-figura (Szakál 6. kép) és a 30. sz. Madonna-szobor (Szakál 19. kép) kivételével egyetlen szobrunk sem nevezhető el, nem azonosítható, s mindebből további következtetések sem vonhatók. Nem mesterportré, hanem az apostol- vagy próféta-ikonográfia általános kereteibe illeszkedik a köpenybe burkolt, 55. sz. férfifej (Szakál 52. kép), s a 43. sz. kucsmás férfifej (Szakál 59. kép) sem tekinthető Zsigmond-portrénak. Nem Madonna a 20. sz., minden bizonnyal világi nőalak sem (Szakálnál: „nagy" Madonna (Szakál 33. kép)). Csak drapériastílusának legáltalánosabb vonásaiban rokon a 30. sz. figurával (Szakál 19–20, 22. kép), úgy, mint a sorozat bármely más két, tetszőlegesen kiválasztható tagja. Kontraposztja viszont ellentett irányú, hátoldalának redőkompozíciója alapvetően eltérő. Ezért a kisebb Madonna-figura nem tekinthető modelljének. A 45. (Szakál, 55. kép) és 46. (Szakál 53. kép) fejeket sem modell és másolat viszonya fűzi össze egymással, hanem típusbeli azonosságuk. Nem kevésbé bizonyíthatatlan a 42, (Szakál 57. kép), 43. (Szakál 59. kép) és 44. sz. (Szakál 56. kép) fejtöredékek modelljellege: erre biztos indiciumok nem utalnak rajtuk. Mivel – Szakál Ernő megállapítása szerint is – az e korból megmaradt kőfaragó-modellek a legnagyobb európai ritkaságoknak számítanak, ilyen megítélésük biztos kritériumai sincsenek meg. Alighanem meg kell elégednünk a leletben egyetlen, ám annál jelentősebb modellel, a finom kőből faragott, kis, építészeti csomópontot ábrázoló faragvánnyal (Szakál 54. kép).

Úgy tűnik, az itt vitatott eltérő értelmezésmódok kiindulópontjában azonban feltétlenül egyetértünk Szakál Ernővel: a budai Zsigmond-kori szoborsorozat értelmezésének kulcsa az, hogy segítségével meg kell ismernünk: mi zajlott le abban a műhelyben, amelyben javarészt befejezetlenül állottak a figurák. Véleményünk szerint a Zsigmond-kori kőfaragóműhely igen gyors feloszlása lehetett az oka mind félbehagyásuknak, mind rohamos értékvesztésüknek. Mihelyt csak befejezetlenül maradt kődarabok voltak, olyan korszakban, amikor az udvari élet Budán szünetelt (s ilyen mindenekelőtt az interregnum ideje volt), nem volt akadálya elpusztításuknak, fel-

töltésre való felhasználásuknak. Firenzében Nanni di Banco megkezdett márványtömbjéből Michelangelo faragott Dávid-szobrot. A firenzei Dávid anyaga azonban nemes anyag, hatalmas carrarai márványtömb volt, szemben a budai szobrok helyi, olcsó mészkő-anyagával. A fő különbség azonban a firenzei dómopera töretlen fennállásában és a kontinuitás budai megszakadásában van. A budai szobrok sorsát helyesnek látszik összekapcsolni a műhelyhagyomány megtörésével.

ERNŐ MAROSI

WAR DIE ZERSTÖRUNG DER BUDAER SKULPTUREN AUS DER ZEIT SIGISMUNDS SYMBOLISCH? (Beitrag zur Studie von Ernő Szakál)

Im Zusammenhang mit dem Skulpturenfund von Buda im Jahre 1974 ist die Frage der Zerstörung der Werke die rätselhafteste. Es ist nur natürlich, dass deren Beantwortung die Phantasie der sich mit dem Skulpturenfund Beschäftigenden wie auch die der Aussenstehenden besonders bewegte, da sie doch offenbar mit den chronologischen Fragen, aber auch mit der ursprünglichen Bestimmung der Skulpturen und vielleicht auch mit dem Problem ihrer Darstellungsthematik zusammenhängt. Die Lösung des Dilemmas ist nicht Aufgabe der Kunstgeschichte, die auch gar nicht über die entsprechenden Prüfungsmethoden verfügt; die archäologische Forschung liess aber gerade in dieser Hinsicht zahlreiche Fragen offen – unter anderem deshalb, weil die obersten Schichten der die Skulpturen enthaltenden Aufschüttung, die einzige Gewähr der völligen chronologischen Kontinuität der Fundstelle, noch vor Beginn der Grabungen entfernt wurden.

Ernő Szakáls Beobachtungen während der Grabung, Konservierung und Restaurierung sind deshalb von grundlegender Bedutung sowohl hinsichtlich der stilistischen Probleme des Skulpturenfundes als auch für seinen Geschichte. Diesen Beobachtungen sind ausser den aus den Trümmern wiedergewonnenen, heute bekannten Kompositionen, die in bezug auf die Unvollendetheit eines Teiles oder der ganzen Skulpturenserie sowie den Zusammenhang dieses Fundes mit einer Bildhauerwerkstatt bestätigende Erkenntnis zu verdanken. Seine Beobachtungen, die er im Jahr 1976 in seiner ersten Publikation über den Skulpturenfund bereits kurz zusammengefasst hat, erörtert er in dieser Studie eingehend, womit er eine wichtige Quelle für jede weitere Forschung bietet. Darin beruht der grundlegende Wert dieses Aufsatzes. Mit seinen Folgerungen können wir jedoch nicht restlos einverstanden sein. Das bedeutendste Problem besteht zweifellos in der Unterscheidung und Auslegung der an den Skulpturen wahrzunehmenden verschiedenen Werkzeugspuren. Es besteht kein Zweifel darüber, dass nicht alle Werkzeugspuren auf die gleichen Begebenheiten hinweisen.

Die seitens Ernő Szakáls untersuchten wichtigsten Skulpturen der Reihe nach betrachtend, kann festgestellt werden, dass ein grosser Teil der Beschädigungen vom Sturz der Skulpturen herrühren kann und nicht von Zerstückelungen, die mit Steinmetzwerkzeugen durchgeführt wurden, um den Raum zwischen den Ruinen der abgerissenen Häuser aufzufüllen. Es dürfte kaum notwendig sein, spezielle Riten anzunehmen, und auch die Annahme magischer Kulte erübrigt sich. Unserer Meinung nach ist die Verstümmelung allein mit jener Brutalität zu erklären, die zu allen Zeiten – auch in unseren Tagen – die ihres Sinnes und Zweckes beraubten, als Kunstwerke nicht mehr anerkannten, nur als Rohmaterial betrachteten Werke gesetzmässig ausgesetzt sind. Daher sind wahrscheinlich jene Überlegungen, die sich in Ernő Szakáls Studie auf politische Verhältnisse, symbolische Tendenzen oder auf den Wechsel vom Mittelalter zur Rennaissance beziehen, überflüssig.

Die an den einzelnen Skulpturen beobachteten Ausbesserungen hält Ernő Szakál für Reparaturen nach einer Bilderstürmerei. Sie weisen aber eher auf eine sofortige Ausbesserung von Fehlern, die während der Arbeit entstanden sind, hin als auf nachträgliche Restaurierungen. Auch die mit Hilfe von Steindübeln erfolgte Zusammenfügung der Hände – wie sie an mehreren Skulpturen zu verzeichnen sind – dürfte nicht notgedrungen als Zeichen einer Restaurierung nach vorangegangener Zerstörung gedeutet werden. Möglicherweise wurden die Hände oder einzelne Teile von diesen von vornherein separat gemeisselt und dann erst zusammengefügt. Auch ist es nicht unvorstellbar, dass diese technische Eigenart zwei Skulpturengruppen, die übrigens auch im Stil nicht übereinstimmen, voneinander trennt.

Den Feststellungen Ernő Szakáls gemäss wurde ein Teil der Skulpturen als Modelle für Bildhauer gefertigt. Der Modellcharakter der hier angeführten Skulpturen kann nicht nachgewiesen werden: In diesem Komplex ist der einzige offenbar als Modell hergestellte Fund das kleine, einen architektonischen Knotenpunkt darstellende Modell.

Immerhin scheint es, dass wir im Ausgangspunkt der umstrittenen abweichenden Auslegungsweisen mit Ernő Szakál unbedingt gleicher Meinung sind: Schlüssel zur Auslegung der Budaer Skulpturenserie aus der Zeit Sigismunds ist mit deren Hilfe zu erkennen, was in jener Werkstatt vor sich gegangen ist, in der zum Grossteil unvollendete Figuren standen.

Wir sind der Meinung, dass eine sehr rasche Auflösung der Steinmetzwerkstatt aus der Zeit Sigismunds die Ursache sowohl der Arbeitsunterbrechung als auch des rapiden Wertverlustes gewesen sein dürfte. Sobald sie nur unvollendet gebliebene Steinklötze waren, stand in einer Zeit, da das höfische Leben in Buda ausgesetzt hatte (und eine solche war vor allem die des Interregnums) ihrer Zerstörung und Verwendung als Zuschüttungsma-

terial nichts im Wege. In Florenz meisselte Michelangelo aus dem begonnenen Marmorblock des Nanni di Banco die David-Statue. Das Material des Davids zu Florenz war jedoch edles Material, ein mächtiger carrarischer Marmorblock im Gegensatz zu dem örtlichen, billigen Kalksteinmaterial der Budaer Skulpturen. Der Hauptunterschied besteht jedoch im ununterbrochenen Bestehen der Florentinischen Dombauhütte und in der Unterbrechung der Kontinuität in Buda. Es scheint richtig zu sein, das Schicksal der Budaer Skulpturen mit der Unterbrechung der Werkstattradition zu verbinden.

TÓTH SÁNDOR

MIT JELKÉPEZ A „JELKÉP"?
(Hozzászólás Szakál Ernő tanulmányához)

Szakál Ernő észrevételei cáfolhatatlanul bizonyítják, hogy a budavári szoborlelet nem független az egykorú kőfaragói tevékenység színhelyétől, amely ennélfogva csak az előkerülés körzetében képzelhető el. Tekintve, hogy a környéken olyan Ulászló-kori faragványok is találtattak (Szakál 98. kép), amelyeken beépítési nyomok nincsenek, valószínű, hogy a műhely itt volt még a XVI. század elején is. Azt, hogy a kőfaragók milyen épületekben működtek, és munkájuk színhelye hogyan változott az idők folyamán, nem lehet megállapítani, mivel a módszeres feltárások e területen a ledózerolt sziklafelszínnél, vagyis mélyen az egykorú terepszint alatt kezdődtek. Ugyanezen okból nem állapítható meg az sem, hogy a szoborleletet magába foglaló szabályos, körülfalazott gödörnek, amely kétségtelenül épülethez tartozott, mi volt a funkciója.

Az épület mindenesetre akkor, amikor a szobrokat a gödörbe lökték, még fennállt: omladéka a faragványok fölött, nem pedig alattuk jelentkezett. Abból, hogy a falak a járófelületnél magasabban kezdődtek, Szakál Ernő indokolatlanul következtet utólagos mélyítésre: ott, ahol a teret részben sziklába vájják, ez az építési mód természetes. Nincs semmi különös abban sem, hogy a gödör üres volt, amikor elkezdték feltölteni: ha előzőleg tárolásra használták, a holmit bizonyára nem hagyták ott veszni. Nem kell tehát arra gondolni, hogy itt az előkészítés gondosabb lett volna, mint bármely bontásra ítélt ház pincéjében.

A szobrok hiányos állapotából már csak azért sem lehet következtetéseket levonni, mert a gödör nyugati végén újkori alapfal vonult át, amelynek építői a leletet kétségtelenül megbolygatták. Emellett a darabok bizonyos szétszóródásával is lehet számolni: a „fehér Madonna" feje vagy 15 m-rel távolabb, másik gödörből került elő. Szakál Ernő mindkét körülményt figyelmen kívül hagyta, pedig az utóbbi inkább közönyös romeltakarításra, mint rituális szobortemetésre vall, éppúgy, mint az, hogy a faragványok vörös és faszenes égési hulladék, kályhatörmelék és másféle szemét közé keveredtek. Ilyenformán a körülmények úgy is értelmezhetők, hogy a szobrok – a pénzleletekből következtethetően legkorábban az 1440-es években, esetleg Mátyás uralkodásának elején – a műhely építészeti felújítással párosult átszervezése kapcsán kerültek földbe. Ha így van, akkor a lelet csupa selejtes, ill. olyan elavult darabból tevődik össze, amelynek felállításáról végképp lemondtak. E darabok már a műhelyben hosszabb ideje félretéve állhattak, amikor sorsukat megpecsételte az, hogy gödörbetöltésre használták fel őket.

Ennélfogva a kidolgozási furcsaságok, a javítási nyomok, a rávésések, a balta-, csákány- és kalapácsütések, a kardvágások (?), valamint más szándékos vagy véletlen csorbítások, éppúgy, mint a hiányok, meglehetősen sokféle körülményből eredhetnek. A „szép fej" (Szakál 51. kép) sommásabban kidolgozott bal füle (Szakál 85. kép) pl. magának a szobrásznak tulajdonítható, aki az alakot, amint ezt az arc aszimmetrikus faragása világosan jelzi, jobb félprofilos nézetre tervezte. A furatlyuk a hónaljnál (és nem „szívtájon") nem értelmezhető, de semmivel sem kevésbé szakszerű munka eredménye, mint az a másik, amely a töredék aljába mélyed, és feltehetően a feltárás után keletkezett. Ugyanakkor a sérülések bármilyen kemény tárgytól eredhetnek; az orr törései alapján esetleg kalapácsütésekre lehet gondolni. Ha így van is, ezek az ütések sokkal otrombábbak voltak, mint azok a fejszecsapások, amelyekkel a befejezetlen – alighanem elrontott – püspökfigura (Szakál 17. kép) orrát és állát leszelték. Megint mást mutat az „ép apostol" orra (Szakál 8. kép), amelynek környezete sértetlen: ha itt valóban vésték, akkor ezt bizonyára javítási szándékkal tették. A drapériákon mutatkozó lefaragások (Szakál 16. kép) javítást előkészítő, de félbehagyott munkára éppúgy utalhatnak, mint egykedvű ütögetésre.

A példákat sokáig lehetne sorolni, de nem érdemes. Tisztelem Szakál Ernőt, és nagyra tartom mesterségbeli tudását. Épp ezért csodálkozom, hogy az ütések és a szerszámhasználat ennyire különböző nyomait egyazon jelképes (!?) műveletre próbálja visszavezetni. Még inkább csodálkozom azon, hogy a kőfaragás szakmai hagyományait a münsteri és a párizsi szobordöntésekkel próbálja illusztrálni, amelyek az alkotó tevékenységgel merőben ellentétes, következésképp semmilyen mesterséggel nem összeegyeztethető emberi indulatokból fakadtak. A budavári szobrok nem egy durva sérülése valóban a münsterihez és a párizsihoz hasonló eljárásra utalhat, azzal a különbséggel, hogy itt még az ott működő indulatok is hiányozhattak. A kaszabolás nyomai az egyik figura mellén (Szakál 24. kép) vagy egy másik fejen (Szakál 48. kép) – egyebekkel együtt és a leletkörülményekkel összhangban – bízvást tulajdoníthatók unatkozó segédek vagy rontó-bontó segédmunkások idétlenkedéseinek. Nem hinném, hogy az efféle nyomok megérdemelnék a jelképes értelmezés nimbuszát. Vagy kezdjük el kidolgozni a telefonrongálás jelképrendszerét is?

SÁNDOR TÓTH

WAS SYMBOLISIERT DAS „SYMBOL"?
(Beitrag zur Studie von Ernő Szakál)

Die Wahrnehmungen Ernő Szakáls liefern den unwiderruflichen Beweis dafür, dass der Skulpturenfund in der Burg Buda nicht unabhängig vom Schauplatz der einstigen Steinmetztätigkeit ist, der demnach nur im Umkreis des Fundortes vorstellbar ist. In Anbetracht, dass in der Umgebung auch solche Steinmetzarbeiten aus der Zeit Wladislaus' zum Vorschein kamen (Szakál, Abb. 98), auf welchen keine Einbauspuren zu finden sind, ist es wahrscheinlich, dass die Werkstatt auch noch zu Beginn des 16. Jh. hier war. In welchen Gebäuden die Steinmetzer arbeiteten, und wie sich der Schauplatz ihrer Arbeit im Laufe der Zeit veränderte, kann nicht festgestellt werden, da die methodischen Erschliessungen auf diesem Gebiet unterhalb der gebaggerten Felsenoberfläche, das heisst tief unter dem mittelalterlichen Geländeniveau begonnen haben. Aus dem gleichen Grund ist auch das unfeststellbar, was für eine Funktion die den Skulpturenfund enthaltende regelmässige, ummauerte Grube, die zweifellos zu einem Gebäude gehörte, hatte.

Jedenfalls bestand das Gebäude noch, als die Skulpturen in die Grube geworfen wurden weil die Trümmer oberhalb der Skulpturen, nicht aber unter diesen erschienen. Daraus, dass die Mauern höher als die Gehfläche begannen, schliesst Ernő Szakál unbegründet darauf, dass die Grube nachträglich vertieft wurde: Dort, wo der Raum zum Teil in den Felsen gehauen wird, erscheint diese Bauweise natürlich. Es ist auch daran nichts besonderes, dass die Grube leer war, als man mit ihrer Auffülung begonnen hat: wenn sie früher zu Lagerungszwecke verwendet wurde, wollte man die dortigen Sachen sicherlich nicht zugrunde gehen lassen. Man braucht daher nicht daran zu denken, dass hier eine sorgfältigere Vorbereitung stattgefunden hat als im Keller eines jeden zum Abbruch bestimmten Hauses.

Aus dem schadhaften Zustand der Skulpturen kann man schon deshalb keine Schlussfolgerung ziehen, weil das westliche Ende der Grube mit einer neuzeitlichen Mauer abgeschnitten wurde, deren Erbauer den Fund zweifellos aufgewühlt haben. Ausserdem kann man auch mit einer gewissen Verstreuung der Stücke rechnen: Der Kopf der „Weissen Madonna" kam ca. 15 m weiter, aus einer anderen Grube zum Vorschein. Ernő Szakál liess beide Umstände ausser acht, obwohl letzterer eher auf eine gleichgültige Enttrümmerung als auf ein rituelles Skulpturenbegräbnis schliessen lässt. Das gleiche beweist auch der Umstand, dass die Skulpturen mit roten und holzkohligen Verbrennungsrückständen, Ofenkachelbruchstücken und sonstigem Abfall vermischt lagen. Dieseart können die Umstände auch so ausgelegt werden, dass die Skulpturen – den Münzfunden entsprechend frühestens in den 1440er Jahren, vielleicht zu Beginn der Herrschaft Matthias' – anhand einer Umorganisierung, verbunden mit der architektonischen Erneuerung der Werkstätte in die Erde gelangten. Wenn es so ist, dann besteht der Fund aus lauter wracken, bzw. aus solchen veralteten Stücken, von deren Aufstellung endgültig abgesehen wurde. Diese Stücke dürften sich schon seit längerer Zeit zu Seite gestellt in der Werkstatt befunden haben, als ihr Schicksal damit besiegelt wurde, dass man sie zur Auffüllung einer Grube verwendete.

Demzufolge können die Absonderlichkeiten der Ausarbeitung, die Ausbesserungsspuren, die Übermeisselungen, die Axt-, Spitzhacken- und Hammerschläge, die Degenhiebe (?) sowie andere beabsichtigte oder zufällige Verstümmelungen genauso wie die Fehlen von recht mannigfaltigen Umständen herrühren. Das unvollständig ausgemeisselte linke Ohr (Szakál, Abb. 85) des „Schönen Kopfes" (Szakál, Abb. 51) kann z. B. dem Bildhauer selbst zugeschrieben werden, der die Figur, wie dies aus der assymmetrischen Gestaltung des Gesichtes klar ersichtlich ist, als rechte Halbprofilsicht plante. Das Bohrloch an der Achselhöhle (und nicht in der „Herzgegend") kann nicht erklärt werden, es ist aber nicht minder eine fachmässige Arbeit, als jenes andere, das in den Unterteil des Bruchstückes gebohrt wurde und vermutlich nach der Erschliessung zustandekam. Hinwiederum können die Beschädigungen von jedwedem harten Gegenstand herrühren; aufgrund der Bruchflächen an der Nase könnte man vielleicht an Hammerschläge denken. Wenn es auch so ist, waren diese Schläge um vieles derber als jene Beilhiebe, mit denen Nase und Kinn der – vermutlich verfehlten – Bischofsstatue (Szakál, Abb. 17) abgeschlagen wurden. Wieder anders verhält es sich mit der Nase des „wohlerhaltenen Apostels" (Szakál, Abb. 8), deren Umgebung unversehrt ist: Wenn hier wirklich gemeisselt wurde, so geschah dies sicherlich mit Reparaturabsicht. Die auf den Draperien sichtbaren Meisselungen (Szakál, Abb. 16) können auf eine Reparatur vorbereitende, aber unterbliebene Arbeit ebensogut hinweisen wie auf gleichgültige Schläge.

Man könnte die Beispiele noch weiter fortsetzen, was aber überflüssig ist. Ich verehre Ernő Szakál und schätze sein fachliches Können hoch ein. Eben deshalb bin ich erstaunt, dass er die so verschiedenen Spuren der Schläge und des Werkzeuggebrauchs auf die gleiche symbolische (!?) Handlung zurückzuführen versucht. Noch mehr wundert es mich, dass er die fachlichen Traditionen der Steinmetzkunst mit der Bilderstürmerei von Münster und Paris illustrieren will, die den der schöpferischen Tätigkeit diametral entgegengesetzten, folglich mit keinem Handwerk vereinbarenden menschlichen Leidenschaften entsprungen sind.Eine Anzahl groben Beschädigungen der Skulpturen in der Burg Buda könnte tatsächlich auf ein dem Münsterer oder Pariser ähnliches Vorgehen hinweisen, allerdings mit dem Unterschied, dass hier selbst die dort wirkenden Leidenschaften gefehlt haben dürften. Die Spuren des Gemetzels auf der Brust einer Figur (Szakál, Abb. 24) oder am Kopf einer anderen (Szakál, Abb.

48) könnten – zusammen mit sonstigem und im Einklang mit den Fundumständen – getrost den Albernheiten sich langweilender Gesellen oder mutwilliger Hilfsarbeiter zugeschrieben werden. Ich meine, dass derartige Spuren den Nimbus symbolischer Auslegung nicht verdienen. Oder sollen wir gar ein Symbolsystem der Telefonzerstörung ausarbeiten?

MŰTÁRGYVÉDELEM

HERVAI JUDIT

NÉPVÁNDORLÁSKORI CSONTFÉSŰK

A csont

A csontszövet mind az állati, mind az emberi szervezet legkeményebb szövete, melynek igen nagy a nyomó- és húzószilárdsága. A megváltozott statikai viszonyokhoz átépüléssel könnyen alkalmazkodik. (Húzási erővonalak vagy trajektumok).

Színe sárgás-fehér. A jellemző fizikai szilárdság és biológiai plaszticitás közül első sajátsága a mészsók berakodásán, második pedig a sejtekben való gazdagságán és bőséges érellátásán alapszik. A csontképző sejtek foszfatáz enzimet termelnek, mely a vér foszforsavas észtereiből foszfát-ionokat hasít le, ezek a közben felszaporodó kalcium-ionokkal kalcium-foszfáttá alakulnak, mely végül táblás hiroxilapatit kristályokat alkot.

Magasabb fejlettségű gerincesekben (az emberben is) a csontszövet lemezes szerkezetű. Ez legjobban a csöves csont tömött állományában (substantia compacta) tanulmányozható. Felépítő rendszerei a Havers-féle rendszerek (kb. 10 mm hosszú hengerek) melyek egyenes lefutású kollagén rostnyalábokat tartamaznak. Ez biztosítja a csont nyomás és húzószilárdságát. A rostok között cukorszerű (mucopolisacharidák) „ragasztóanyag" van, mely ásványi sókat tartalmaz ($Ca_3(PO_1)$ $CaCO_3$ $Mg_3(PO_4)2CaFl_2$ $CaCl_2$). Adszorpciós erőkkel kötődnek a hidroxilapatit kristályok a rostok felületére. Alak szerint megkülönböztetünk csöves (hosszú) lapos (széles) és rövid csontokat.

A *csöves* csont főleg a végtagok vázát képezi. Hosszmérete meghaladja szélességét és vastagságát. Alakja hengeres (combcsont), de lehet abroncsszerű is (borda). Compakt állománya a legvastagabb.

A *lapos* csont hosszúsága és szélessége jóval nagyobb vastagságánál (lapocka, medencecsont).

A *rövid* csontra jellemző, hogy mérete mindhárom dimenzióban többé-kevésbé azonos. Túlnyomórészt szivacsos állományú (substantia spugnosa) csigolyák, lábtőcsontok.

A csont az ólomnál ötszörte, a fánál kétszerte rugalmasabb.

A *szarvasagancs* a homlokcsontból (os frontale) kifejlődő, hámeredetű „rózsató" képződménye. A csontszövetből épül fel, azonban sokkal több szerves eredetű anyagot tartalmaz, mint a vázcsontok. (Ezért a földben elhelyezett agancstárgyak könnyebben elpusztulnak.) Az agancsot az állat minden évben elveti, először szőrös bőrrel fedett, ez később elhal. A *tülök* (szarv) az agancshoz hasonlóan, hámeredetű képződményen, az ún. szarvcsapon fejlődik. (A szarvcsap ugyancsak homlokcsont képződmény.) A fiatal szarv hamar rétegesedik, úgyszintén a fehér részek. Megmunkálásra legjobb, a megfelelően kiszárított idős bivalyszarv fekete része.

Tárgyak készítésére kizárólag a tömör, egységes kéreg-állomány (substantia compacta) használható. Szerszámnyelet, fésűt, nagyobb tárgyakat ló vagy szarvasmarha combcsontjából, gombokat, tűtartókat, gyöngyöket és más kisebb tárgyakat kecske, disznó és egyéb háziállatok csontjaiból, illetve szarvasagancsból és tülökből készítettek. Bizonyítják ezt különböző korú ásatásokból előkerült ékszerek és használati tárgyak, és a fémbe, bőrbe, fába illesztett csontdíszítések. Irásos forrásokból és korabeli ábrázolások alapján tudjuk, hogy a germán népek egy részénél a férfiak is hosszú hajat viseltek.
(Frank és longobard királyábrázolások)

A fésű az 5.–6. században általános mellékletté válik mind a férfi, mind a női sírokban.

A csontokat jól lehet fűrészelni, vésni, csiszolni, faragni, esztergálni.

A bánffyhunyadi Bokor Márton saját kezűleg készített szerszámai idézhetik számunkra az ősi fésűkészítés mesterfogásait. (1. kép 1)

Fejszével a csont durva egyenetlenségeit szedik le.

A *kézvonóbak* és a kézvonó simitásra szoglál (1. kép 2–3). A csont darabolását az asztalra erősített *„kokas"*-on *„szabófűrésszel"* végzi (1. kép 4–5). Végleges vastagságot a *nyergelő* adja. Hossza kb. 55 cm, alján sűrűn elhelyezett vasfogazat van (1. kép 6). A fésű fogazásához szükséges egy asztalra erősített *szorító*, mely ék segítségével működik (1. kép, 7), és különféle fűrészek. Először az ún. *kettős fűrész*, melynek két lapja egymáson kissé rézsútosan elforgatva helyezkedik el (1. kép 8–9). A két lemez között egy harmadik lemez helyezkedik el, melynek vastagságától függ a fogak egymástól való távolsága, illetve vastagsága. Működése: az élek nem párhuzamosak, tehát a két vágás nem egyszerre történik, hanem egymás után. Taszításra az első bevágja a maga nyomát, a taszítás folytatására a másik az első mellett új nyomot vág. A fűrész kiemelése után a mester úgy helyezi vissza, hogy az első él a második nyomba kerüljön. Újabb taszításra az első él a második nyomot egészen bevágja, a második él pedig egy harmadik nyomot kezd. Így folytatva a fogazást, egyrészt a fogak vastagsága, másrészt egymástól való távolságuk egyenlő lesz. Ez a fűrész csak a rövid (1,5–2 cm) fogakhoz jó, teljes vágású fogakhoz a két másik fűrésszel a megkezdett nyomokat tovább kell mélyíteni. Mivel a népvándorláskori fésűk fogazása megegyezik a ma is használt szaru illetve csontfésűk fogazásával, és a restaurált fésűkön megfigyelt fogazási nyomokkal, feltehetően hasonló szerszámmal készülhettek. Az 1. kép 11–12 a fogak végső betakarítására szolgáló szerszámokat mutatja.[2)]

A fésűk leírása

A népvándorláskori fésűk többsége háromrétegű és több darabból áll. Gyakori a körzővel készült körkörös mintájú díszítés.

1. *Budafoki út 78.* 2. sz. férfi sír, 5. sz. (ltsz.: 66.2.7.) Hun-kori germán mellékletek: bronz csat, bronz fibula.

Anyaga csont, kilenc darabból áll. A fésű fogazása félkörívben zárul (2. kép, 1). Eredeti méret. Mindkét oldala egyforma. Három rétegű, a rétegek vastagsága külön-külön kb. 1,8–2,1 mm (3. kép, 3). Készítője vigyázott a darabolásnál, illetve az összeállításnál, hogy belülre kerüljön az a rész, ahol a szivacsos állomány látszik. A két szélső rész magassága adja meg a fésűrész, a második és negyedik pedig a teljes magasságot. Ezek felső végén, egymásnak ellentétes irányú lehajlított fejű lófej faragás van. A fejeket három egyenes vonal vésésével, alakították ki. A középső darab a félkörös díszítés széléig ér (2. kép, 1). A külső félköralakú díszítés tulajdonképpen a felső rész összefogására szolgál. Három helyen vörösréz szegeccsel összefogva. A külső, két összefogó hosszú pánt pedig a fésűrészt fogja össze. Körülbelül 1,5–1,5 mm-rel rövidebb, mint a teljes hosszúság. Sűrűn körkörös díszítésű. Alsó széle a fogak bevágásánál aprón csíkozott. Feltételezésem szerint a fésű fogazását a szegecselés után végezték. A díszítést viszont még darabokban, mert az ilyen fajta nyomás szétroppantotta volna a lemezeket. Bizonyítja ezt a szegecselés is, melyet sok helyen a mintába ütöttek be. Az eredeti fésűn hiányzott az egyik lófej, az egyik hosszú pánt egyharmada és a fogak nagy része.

2. *Békásmegyer* 1936. 36. sz. gödör, szórvány 3.–4. sz. germán. Közöletlen.

Hasonló az előzőkhöz, de sokkal egyszerűbb. Ez is három rétegű. Kilenc darabból áll, külső része teljesen sima (3. kép, 4). A középlemez darabjainak összeillesztése eltér a lófejes fésűtől. A félkörívű lemez felétől két darabnál egybeszabott a fésűrésszel. A négy darab szélessége kb. 2,5 cm részenként (3. kép, 1).

Az összefogó pánt 8,3 cm, teljesen díszítetlen. A fésű anyaga jó megtartású csont, kevéssé kalcinálódott. Eredeti fénye megmaradt.

3. *Péceli út 76.* sz. 4. sz.-i férfi sír. Közöletlen. (Dr. Nagy Margit régész rekonstrukciós rajza alapján). Melléklet: bronz lemeztöredékek.

Szintén három rétegű, formája azonban eltér a két előzőétől (4. kép, 4). A rajz mutatja a fésű meglevő azonosítható darabjait, méretarányosan. A félkörív felső részén levő eredeti darab a külső lemezhez tartozott, mert a felső széle ferde irányban lecsiszolt (IV. kép, 1. kép). A félkörívből és a fésűrész meglevő darabjaiból ki lehetett számítani a fésű teljes nagyságát és formáját is, mert két rész teljes nagyságában ép maradt. Ebből látható, hogy a fésűrész öt darabból állt. Háromrétegűségét bizonyítja a vasszegecsek helye, illetve magassága. A középlemez hat darabból lehetett összeállítva (4. kép 1). A teljes fésű pedig nyolcból. A fésű képe (teljes) a (4. kép, 4) rajzán látható. Csontanyaga erősen kalcinálódott, porladozó volt, erős impregnálás eredményeként vált kiegészíthetővé.

4. *Szépvölgyi út Langobard temető,* 6. sz. első fele. Ltsz.: 55.194.5. Közöletlen (4)

A negyedik csontfésű szintén három rétegű, mindkét oldala azonos. Felső részét tompaszögű háromszögre alakították ki. Összefogó pántjainak díszítésére mindkét oldalon alul és felül 3–3 vésett vonal szolgál. Vasszegecsek tartják össze a fésűt.

Jobbról a második szegecset a vonaldíszítés szélébe ütötték. Középlemeze nyolc darabból áll, vastagságuk kb. 2 mm, szélességük 1,8–2,2 cm (5. kép, 1). Felső része kiemelkedik (kb. 1 mm-nyire) a két külső lemez szélétől, ahol ferde irányú vonalkázott minta díszíti (5. kép, 4. kép).

A csonfésű egyik vége kb. 3–4 cm hosszúságban hiányzik, de teljes hossza a háromszögből kiszámítható (18,5 cm). Anyaga erősen kalcinálódott. A vasszegecseken hólyagos korrózió. Kiegészítés az egyik összefogó pánt fele, a másik egyharmada, a középlemez hiányzó részei és a fogak egy része.

Restaurálás

Az ásatásokból előkerült csontokat összetételüknek megfelelően kétféle irányú romlás érheti. A fontosabb, hogy a csont rugalmasságát biztosító kollagen rostok vízben oldódnak. Igy az organikus részek fokozatosan eltünnek.

A fésűtöredékeket részben vízes mosással részben mechanikusan megtisztítottam a szennyeződésektől. A szárításhoz tercierbutilalkoholt használtam. Először 50%-osra hígítottam, amelyben 20 percig áztattam, majd 95%-osba helyeztem a darabokat. Rövid áztatás után csipeszre csavart vattával letöröltem. Impregnálás előtt pár percre acetonnal feltárást végeztem, hogy a műayag könnyebben behatoljon a pórusok közé. Vákuum szekrényben Paraloid B72-vel konzerváltam, illetve megerősítettem a töredékeket. (MMA és EMA kopoliper) Ez a műanyag kitölti a pórusokat, megerősíti a szerkezetét, jól ragaszthatóvá teszi a felületeket. Az oldószer kiszáradása után Kalloplast R jelzésű (szintén akril származék) műanyaggal összeragasztottam a töredékeket. Ennek kötési ideje rövid, ami a ragasztási hibák elkerülése szempontjából igen lényeges. Jó tulajdonsága még, hogy oldható.

Kiegészítés

A ragasztóanyagként is használt Kalloplast-ot Perlittel töltöttem, majd oxidfestékkel megpróbáltam megközelíteni a csont színét. Előbb a középlemez egyes darabjait egészítettem ki, oly módon, hogy szilikongumiból kiöntöttem a formát, készítettem külön darabokat, melyekbe utólag belehelyeztem az eredeti részeket. Előfordult, kis hiány esetén, hogy az eredeti darabokhoz öntöttem a műanyagot és utólag távolítottam el a fölösleges részeket. Az összefogó pántokat hasonló módon egészítettem ki. Végül összeragasztottam a darabokat. A fésűk fogait darabokban fűrészeltem bele, mert esetleg összeroppant volna az eredeti csont az erős szorítástól.

A péceli úti fésűt a régésszel történt megbeszélés alapján, átlátszó műanyaggal egészítettem ki, mert így a kevés megmaradt töredék jobban mutatja a fésű egészét.

Jegyzet

1. Bóna I.: A középkor hajnala. Budapest, 1974. 35.
2. Faragó J.–Nagy J.–Vámszer G.: Kalotaszegi magyar népviselet. Budapest, 1977. 117–121.
3. Budapest Története I. kötet Budapest 1973. 187. old. 124. ábra.
4. A fésű rajzát Nagy Tibor szíves engedélyével közölhetem.
5. Ordorfer M.: Összehasonlító állatszervezettan.

JUDIT HERVAI

VÖLKERWANDERUNGSZEITLICHE KNOCHENKÄMME

Auch die männlichen Germanen, Franken, und Langobarden trugen langes Haar. Daher sind in den Gräbern des 5.–6. Jh. regelmässig Kämme zu finden. Sie sind aus Schenkelknochen von Pferden und Rindern bzw. Hirschgeweih gefertigt.

An den weiter unten angeführten vier Knochenkämmen waren während der Restaurierung die Spuren der Werkzeuge und Dekorationsgeräte gut beobachtbar. Ein gemeinsames Charakteristikum der Kämme ist, dass alle dreischichtig sind, die Mittelplatte besteht im Durchschnitt aus 2 cm breiten Platten. Die beschriebenen Kämme gehören zur Sammlung des Budapester Historischen Museums.

1. *Budafoki út 78:*
   Männergrab aus dem 5. Jh. Es wurde zusammen mit germanischen Beigaben aus der Hunnenzeit freigelegt. Publiziert von Tibor Nagy in Budapest Története (Geschichte von Budapest). Bd. I, 1972, Abb. 124.
   Der Kamm besteht aus neun Teilen; das Hauptornament sind zwei aus entgegengesetzter Richtung einander zugeneigte Pferdeköpfe. Die Pferdebacken entstanden durch ein geometrisches Dreiecks, in dem ein Kreis ist. Die äussere halbkreisförmige Dekorierung dient der Zusammenfügung des oberen Teiles, der an drei Stellen mit Kupfernieten zusammengefasst ist. Die beiden äusseren Verbindungsbänder halten hingegen den Kammteil zusammen. Auf letzterem sind unten in Richtung des Einschnittes der Zähne Einritzungen zu sehen, die den Beweis dafür erbringen, dass die Zähnung des Kammes nach dem Nieten durchgeführt wurde. Auch die Nietung beweist dies, denn an vielen Stellen sind die Niete in das Muster geschlagen. Am Originalkamm fehlte der eine Pferdekopf, ein Drittel eines langen Bandes und ein Grossteil der Zähne (Abb. 2).
2. *Békásmegyer* 1936, Grube 36, Streufund:
   3.–4. Jh., germanisch. Unveröffentlicht. Um vieles einfacher als der obige, unverziert. Der Kamm besteht ebenfalls aus neun Stücken, der äussere Teil ist glatt. Die Zusammenfügung der mittleren Plattenstücke weicht von der des Kammes mit den Pferdeköpfen ab. Von der Hälfte der halbkreisförmigen Platte sind zwei sind zwei Stücke mit dem Kammteil in einem geschnitten. Jeder Teil ist 2,5 cm breit. Die Länge des zusammenfassenden Bandes beträgt 8,3 cm, es ist völlig unverziert. Das Material ist gut erhalten, ebenso der ursprüngliche Glanz. Einzelne Teile der Mittelplatte und die Zahnspitzen wurden ergänzt (Abb. 3).
3. *Péceli út 76:*
   Männergrab aus dem 5. Jh., unveröffentlicht, aufgrund der Rekonstruktionszeichnung der Archäologin Margit Nagy. Die Zeichnung veranschaulicht massgerecht die vorhandenen und identifizierbaren Stücke des Kammes.
   Der Randschliff des auf dem oberen Halbkreisbogen befindlichen ursprünglichen Stückes weist darauf hin, dass es zur äusseren Platte gehörte. Aufgrund der vorhandenen Teile konnte die Gesamtlänge und die Höhe des Kammes errechnet werden. Die Stellen bzw. die Stärke der eisernen Nieten beweisen, dass der Kamm aus drei Schichten bestand. Der Kammteil besteht aus fünf, die ganze Mittelplatte hingegen aus sechs Stükken. Das Knochenmaterial ist stark kalziniert, durch Imprägnierung konnte es ergänzt werden (Abb. 4).
4. *Szépvölgyi út:*
   Langobardisches Gräberfeld aus der ersten Hälfte des 6. Jh. Inv.-Nr. 55.194.5. Grabungsleitender Archäologe war Tibor Nagy. Unveröffentlicht. Der obere Teil wurde zu einem stumpfwinkeligen Dreieck ausgestaltet. Die Verbindungsbänder des Kammes sind unten wie oben beiderseits mit je drei eingeritzten Linien verziert. Er wird durch eiserne Nieten zusammengehalten. Die zweite Niete von rechts ist in den Rand der Linienverzierung geschlagen. Die Mittelplatte besteht aus acht Teilen, ihre Stärke beträgt ca. 2 mm, ihre Breite 1,8–2,0 cm. Der obere Teil hebt sich vom Rande der äusseren Platte (1 mm) hervor. Hier ist sie mit einem schrägverlaufenden schraffierten Muster verziert. Vom einen Ende des Knochenkammes fehlt ein 3–4 cm langes Stück, immerhin kann seine Gesamtlänge aus dem Dreieck errechnet werden (18,5 cm). Ergänzt wurden die Hälfte des einen und zwei Drittel des anderen Verbindungsbandes, ferner die fehlenden Teile der mittleren Platte und ein Teil der Zähne.

Die eigenhändig hergestellten Werkzeuge des Márton Bokor aus Bánffyhunyad vermögen uns die einstigen Werkzeuge der Kammerzeugung zu veranschaulichen (Abb. 1).

Mit der Hacke werden die groben Unebenheiten abgehauen (Abb. 1). Die Ziehklinge und der Ziehklingenbock dienen zur Glättung (Abb. 2 und 3). Die Zerkleine-

rung wird auf einem am Tisch befestigten „Hahn" mittels einer „Abkürzsäge" durchgeführt (Abb. 1, 4, 5). Die Sattelklinge verleiht dem Kamm die endgültige Stärke. Seine Länge beträgt ca. 55 cm, am unteren Teil befindet sich eine dichte Zahnung (Abb. 1.6). Zur Verzahnung des Kammes sind eine am Tisch befestigte Klemme (Abb 1.7) und Sägen erforderlich.

Die beiden Blätter der Doppelsäge (Abb. 1.8, 9) liegen etwas schräg verdreht aufeinander. Zwischen den beiden Blättern befindet sich auch noch eine dritte Platte, von deren Stärke der Abstand der einzelnen Zinken voneinander bzw, deren Stärke abhängig ist. Betätigung: Die Schneiden sind nicht parallel zueinander angebracht, die beiden Schnitte erfolgen daher nicht gleichzeitig. Auf Druck schneidet die erste ihre Spur und daneben entsteht eine neue Spur. Nach Aushebung der Säge setzt sie der Meister in der Weise zurück, dass sich die erste Schneide der zweiten Spur anpasst usw. Diese Säge ist nur zum Schneiden kurzer Zinken geeignet, bei völlig geschnittenen Zähnen müssen die Spuren mit weiteren Sägen noch vertieft werden (Abb 1.10, 11). Abbildung 1.12 veranschaulicht jenes Werkzeug, das zur endgültigen Reinigung der Zähne dient.

Abbildungen

Abb. 1. Handwerkzeuge für verfertigung Knochenkämmer.
Abb. 2. Knochenkamm aus dem 5. Jahrhundert.
Abb. 3. Germanischer Knochenkamm aus dem 3–4.-en Jahrhundert.
Abb. 4. Knochenkamm aus dem 4.-en Jahrhundert. (Zeichnung von dr. Margit Nagy).
Abb. 5. Knochenkamm Langobard aus dem 5.-en Jahrhundert.

Képjegyzék

1. kép Kéziszerszámok csontfésűk készítéséhez.
2. kép Csontfésű 5. század.
3. kép Germán csontfésű 3–4. század.
4. kép Csontfésű 4. század (dr. Nagy Margit rajza).
5. kép Langobard csontfésű 6. század.

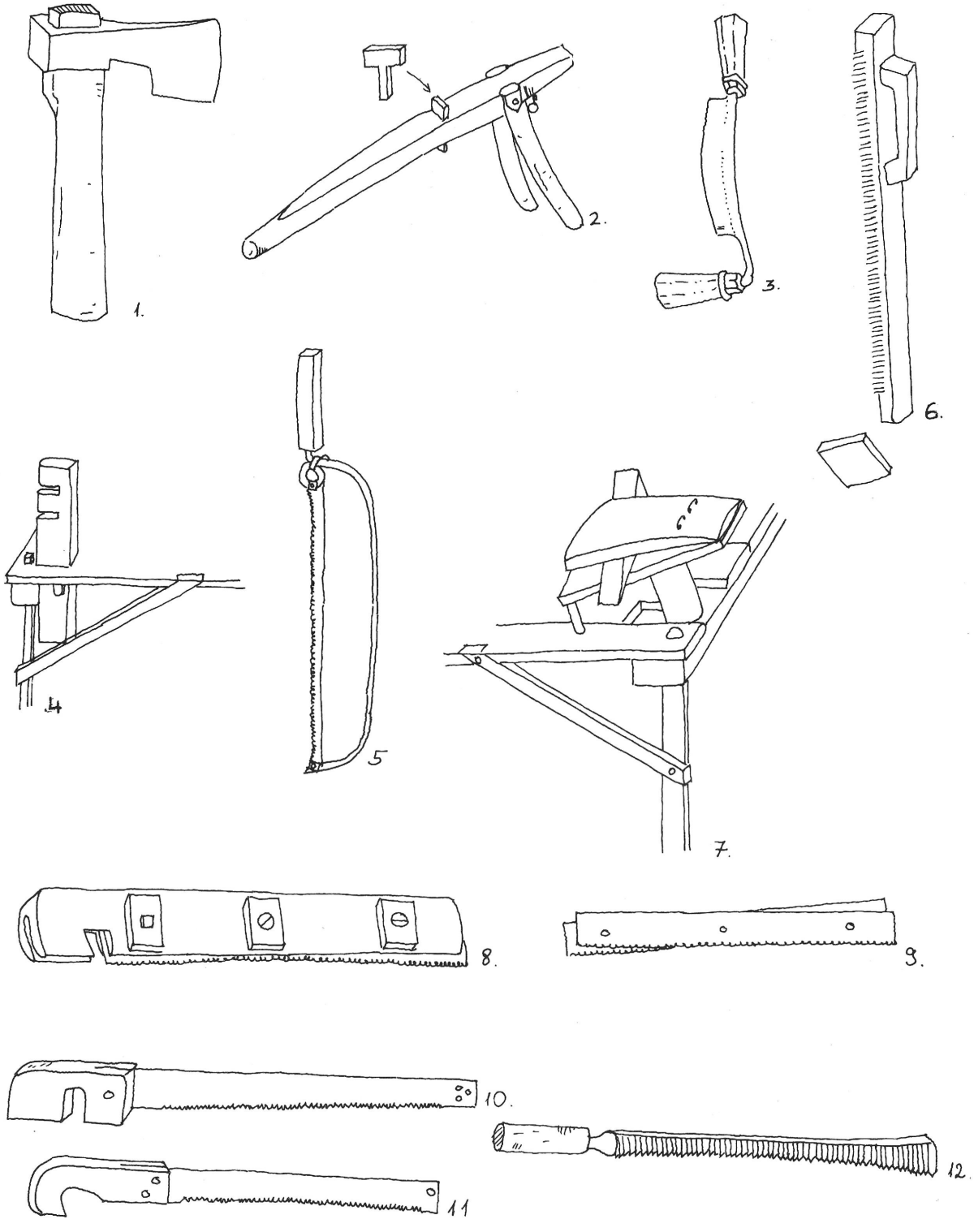

1

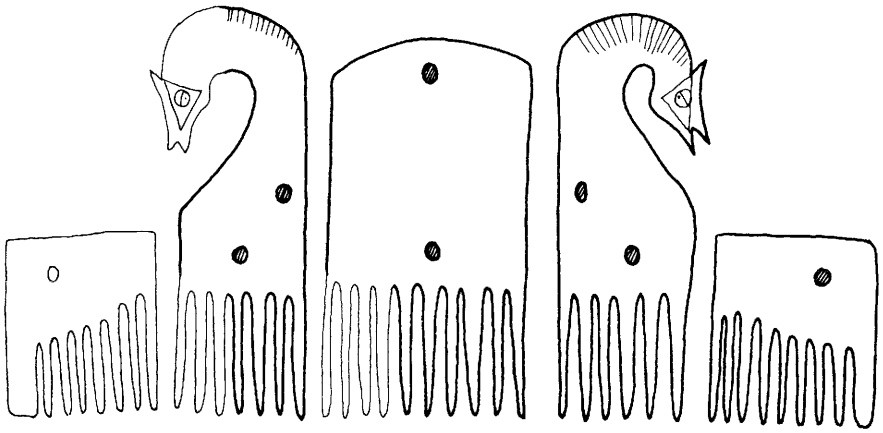

1.

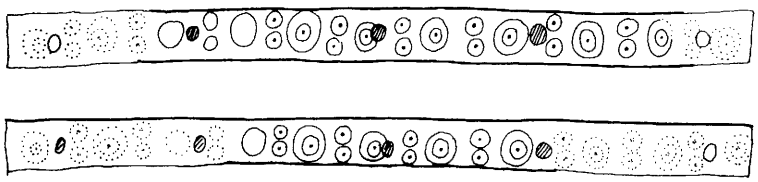

2.

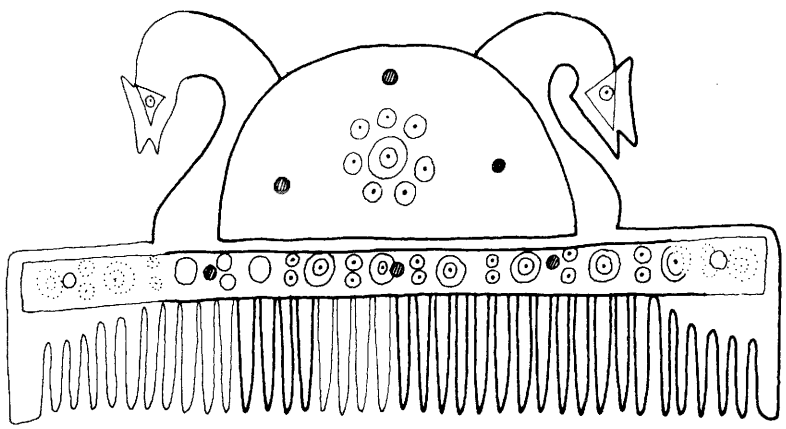

4.

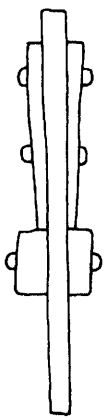

3.

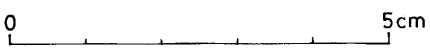

2

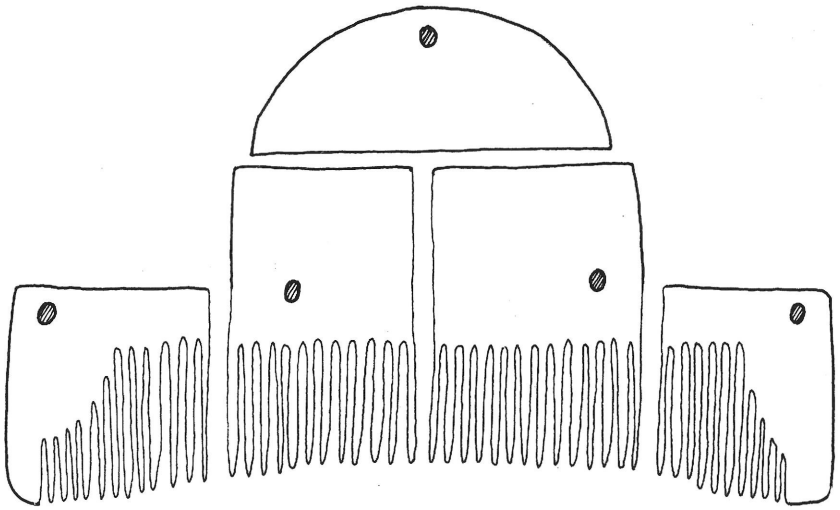

1.

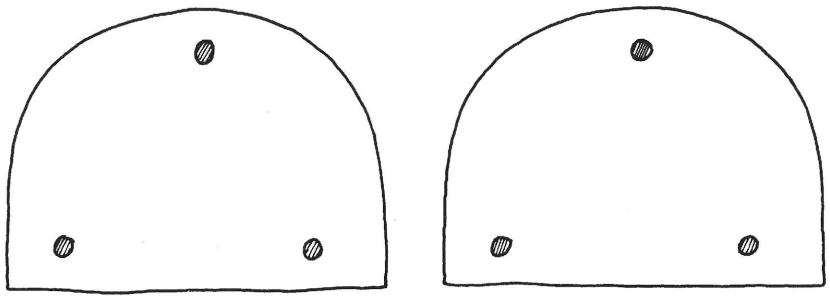

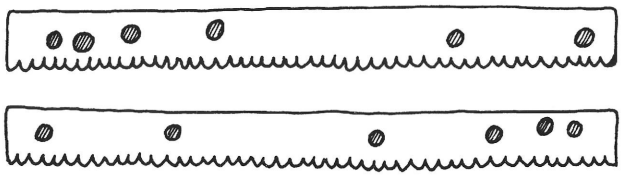

2.

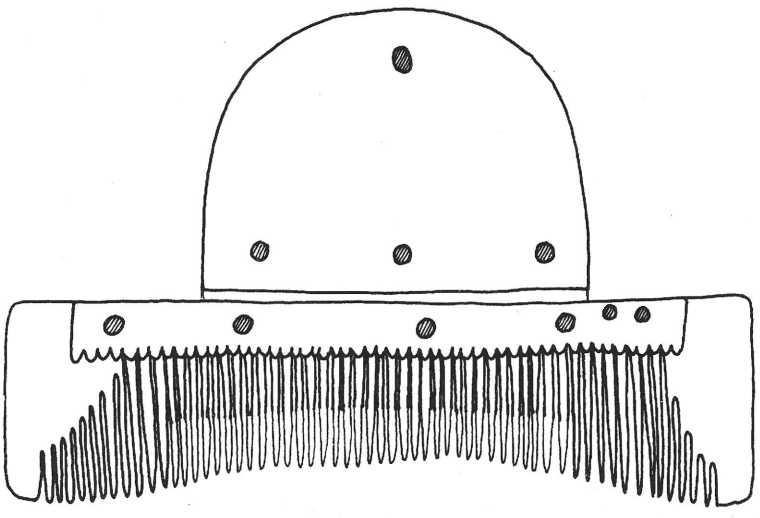

4.

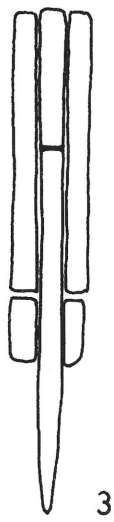

3.

0 5cm

3

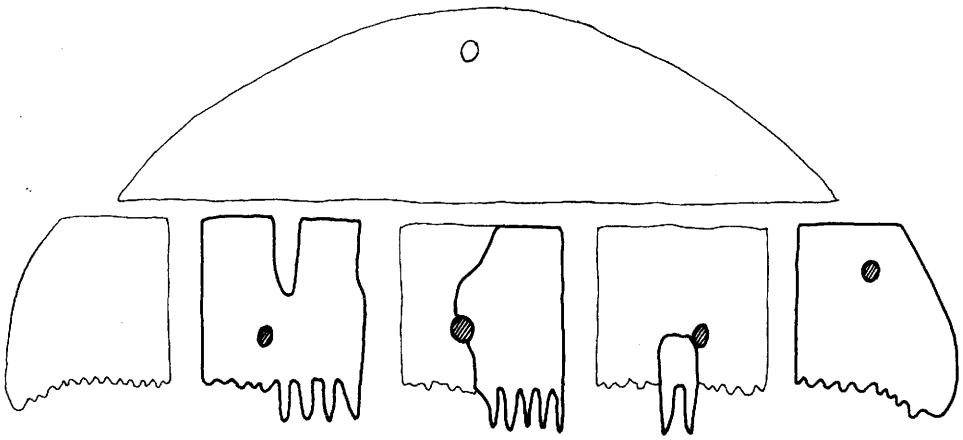

1.

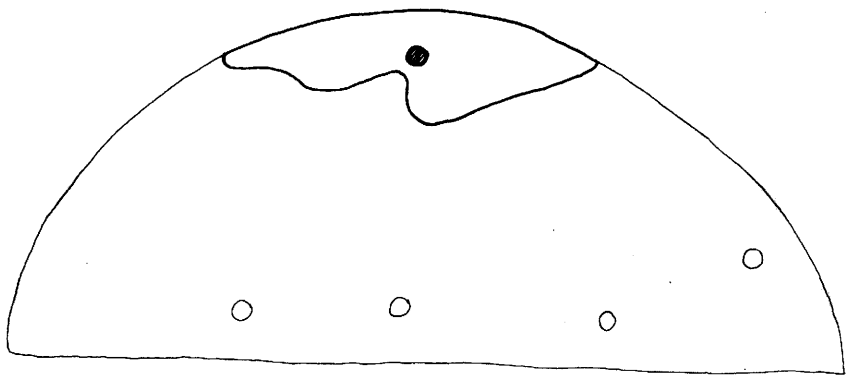

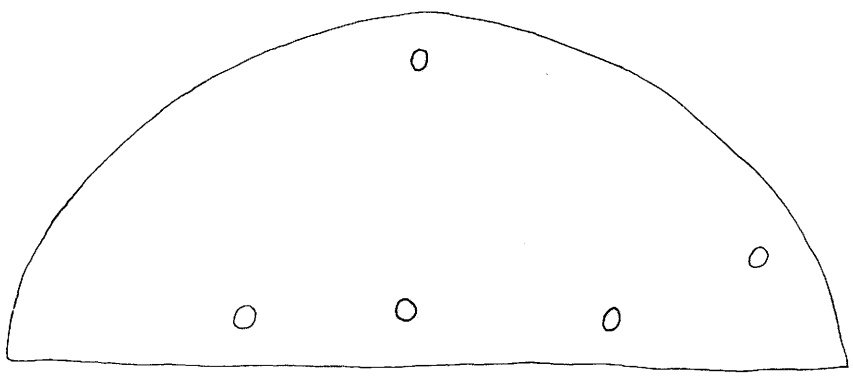

2.

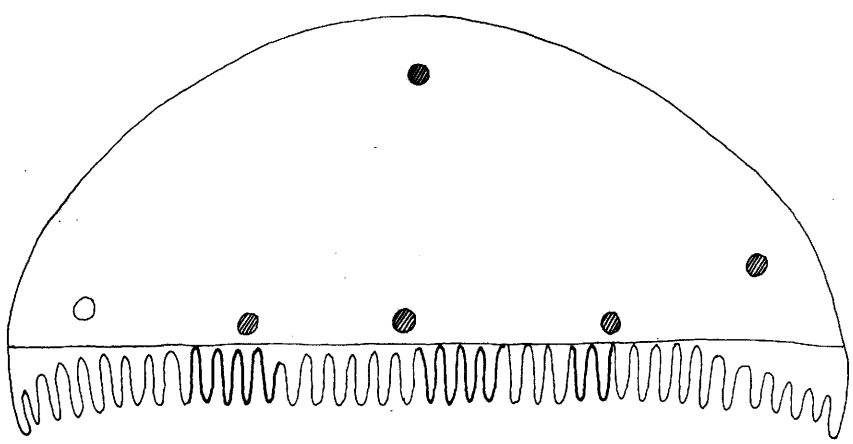

4.

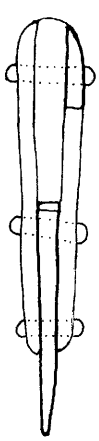

3.

0 5cm

4

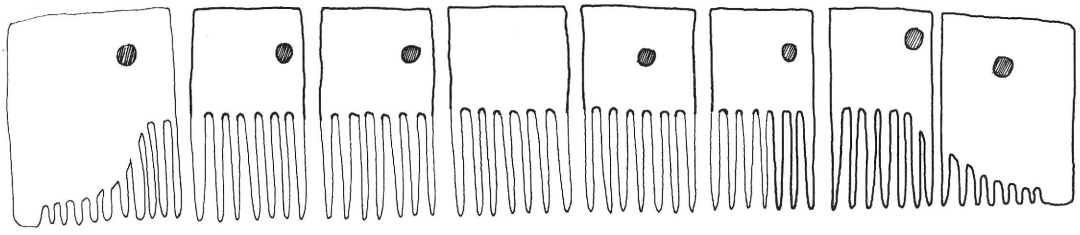

1.

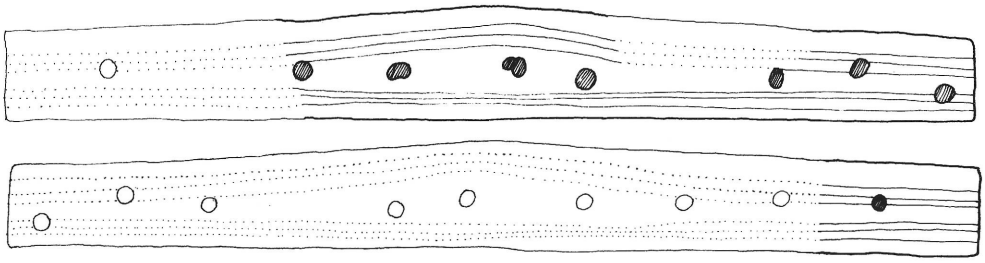

2.

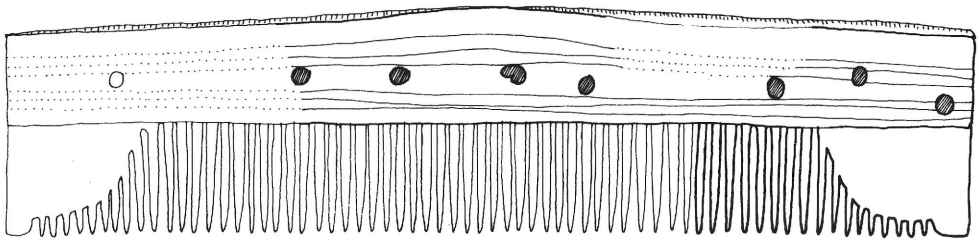

4.

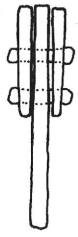

3.

0 5 cm

5

BENCSIK LÁSZLÓ

A BUDAI DOMONKOS KOLOSTOR 15. SZÁZADI EZÜSTPOHARÁNAK RESTAURÁLÁSA

A budai várban, az I. ker. Hess András tér keleti oldalán, a középkori domonkos kolostor kerengőjének török kori feltöltésében H. Gyürky Katalin régész, a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa egy 15. sz. közepéről származó pikkelyes ezüstpohár darabjait találta meg. A továbbiakban e pohár restaurálásának menetét szeretném ismertetni.

A tárgy leírása:

A tárgy erősen rongált állapotban, darabokra törve került elő; a peremének szélén és a fenéklemez darabkáin egyértelműen észrevehető fémvágó olló és kalapács nyomok szándékos rongálására utaltak. A pikkelyek külön-külön, sőt némelyikük részekre törve került elő (1. kép), míg a tűziaranyozással ellátott vastagabb peremszegélyt több darabban és „S" alakban összehajtogatva találták. A fenéklemez darabkák szintén csavarodottan, elnyomorított állapotban kerültek elő. Utóbbiak a pikkelyeknél vastagabb anyagból készültek, s úgy látszik, hogy kalapácsütésekkel törték több darabra. Ez a mesterséges beavatkozás okozta a töredékek deformálódását is. Az összesen talált pikkelyek száma: 195 darab. Földes, szürkésfekete ezüstoxidos – szulfidos állapotban kerültek elő.

Tisztítása:

Tisztításnál vigyáznom kellett, hogy az ismeretlen mennyiségben megmaradt fémmag ne szenvedjen hiányt, így csak meleg vízes lemosást alkalmaztam, mely a földes szennyeződéseket eltávolította és felbecsülhetővé vált az oxidálódott felület vastagsága, állapota és keménysége. Ez után legbiztonságosabbnak a komplexonos oldást találtam a szulfidok megbontására, mert ez a kémiai bontás közismerten kíméletes és hatásos tisztítószere az oxidoknak és szulfidoknak. Magát a tiszta fémet nem bontja meg. Az eljárás lényege, hogy a Komplexon (Selekton B_2) 12 ph-s Nátriumhidroxiddal lúgosított vízes oldata komplex vegyületeket képez a fémoxidokkal és szulfidokkal, míg a tiszta fémet érintetlenül hagyja. Eredményeképpen szép tiszta ezüstfelületet kaptam, és a peremen lévő tüziaranyozás is szépen csillogó aranysárgára tisztult. Így már felmérhetővé vált a még meglévő fémmennyiség állapota és az aranyozás vastagsága.

Anyagvizsgálat:

A megtisztított anyag minőségére és összetételére vonatkozó anyagvizsgálat elvégzésére Járó Márta vegyészt, az MRMK tudományos munkatársát kértem meg. Az előzetes számításaim alapján összeállított rajzomból kitűnt, hogy egy különálló, negyed darabban lévő pikkely alkalmas lesz a vizsgálat elvégzésére. Ezen a pikkelydarabkán nem volt sem forrasztásnak, sem aranyozásnak nyoma felfedezhető, így nem kaphattunk csalóka képet. Járó Márta spektrográfiai vizsgálatai (1977. szept. 26.) az alábbi eredményeket adták:

„Kvalitatív elemzés:

Színképfelvételi viszonyok

Eszköz ill. művelet	*Adatai*
Elektródok	*maga a tiszta ill. színképtiszta grafitból készült tű.*
Elektródtávolság	*2,5 mm*
Gerjesztés	*A BR 3 típusú ívgerjesztő, áramerősség 5 A*
Színképfelvétel	*I.Sz.P.28 típusú középdiszperziójú kvarcspektrográf: közbenső leképzés: 5 mm-es nyílású diafragura*
Résszélesség	*0,015 mm*
Megvilágítás	*60 sec*
Lemez	*Agfa-Gevaert-Scientia 34B 50*
Előhívás	*Agfa 1 hívó: 20 C^o-on 5 perc*
Kiértékelés	*I.sz.0.28 típusú színképvetítőben*

A kapott eredmény:

az *ezüst alapelemen* és a *réz ötvözőn* kívül kimutatható: *arany, bizmut, magnézium, ólom* és *ón.*

Nem mutatható ki:
antimon, arzén, higany, kadmium, titán, vas.

Félkvantitatív elemzés:
Az elemzéshez összehasonlításként egy, az Állami Pénzverde által klasszikus módszerekkel vizsgált pénzérmét használtam. A mintát és a pénzérmét ugyanolyan körülmények között vizsgáltam, és a réz színképvonalainak intenzitását vizuálisan hasonlítottam össze.
Színképfelvételi körülmények:
A fentiektől annyi az eltérés, hogy gèrjesztéshez HFO 1 típusú nagyfeszültségű szikragerjesztőt alkalmaztam (kapacitás: 12 NF, önindukció: 0,3 mH), az előszikráztatási idő 30 sec volt.
A kapott eredmény:
A minta réztartalma kisebb az összehasonlítóként alkalmazott ezüstpénz réztartalmánál (9,4%), tehát ezüstünk 900 ezrelékesnél finomabb."

A restaurálás menete:

A fentiekben ismertetett vizsgálati eredmény kézhezvétele után kezdtem el a tárgy restaurálását. A restaurálás menete a következőkben foglalható össze: Komplexonos tisztítás után az anyag szennyeződésmentes, de törékeny, bekeményedett állapotban volt. Ennek okát részben a tárgy kora, részben a megmunkálás menete indokolja. Tárgyunk ugyanis trébelt technikával készült, ami azt jelenti, hogy a csonkakúp formájú palástot, ami öntött alapanyagból kikovácsolt – hengerelt ezüstlemezekből készült, összeforrasztás után kemény ötvösszurokkal öntötte tele az ötvös, és ezen mélyítette (trébelte) bele a pikkelyek körvonalait (poncoló szerszámmal). Tekintettel arra, hogy a lemezpalástból szabályos csonkakúpot kapott az összeforrasztás után, ezt felül nyújtással bővítette a formavas alátéten, az alsó peremet szintén kismértékben bővítette. Így jutott a felül és alul kiszélesedő, középen karcsúsított, jellegzetes késő gótikus pohárformához. A fentemlítettekből következik, hogy e munkák során a lemez helyenként tömörebbé, helyenként pedig lazább, lágyabb szerkezetűvé kovácsolódott, miáltal abban feszültségek keletkeztek. Erre jött még a pikkely körvonalak lesüllyesztése, ami vékony vonalban még jobban tömörítette az anyagot. Az ilymódon bekeményített, feszültségterhes vonalakban az anyag törékenyebbé válik. Ez a magyarázata annak, hogy a pikkelyek elsősorban körvonalaik mentén törtek, illetve váltak el egymástól az alkalmazott erőbehatás nyomására. A fémek közül többek között az ezüst és a réz is rendelkezik azzal a tulajdonsággal, hogy „vörös izzásig" hevítve (kb. 800 C^{o}), majd hirtelen hűtve (20 C^{o}) kilágyulnak (kristályrácsuk rendezetté válik), és ismét könnyen alakíthatók. Ezt a tulajdonságot felhasználva az ötvös kényelmesen alakíthatja a kívánt formára a tárgyat. Természetesen a végletekig nem lágyíthatók ezek a fémek sem. Egy idő után törékeny, alakíthatatlan, kalapálás, nyomás hatására kristályrácsa elválik egymástól. Ilyenkor az anyag minden további alakításra alkalmatlan, újra kell önteni. A jól öntött (buborékmentes, zárványmentes, jól ötvözött) anyag könnyen, repedésmentesen kapcsolódik, nyújtható, alkítható és több alkalommal is lágyítható. Ahol azonban rácshiba, netán zárványhiba fordul elő, ott az elreped és használhatatlanná válik. Ezt a részt ki kell vágni vagy be kell forrasztani, de arra számítani kell, hogy ezen a helyen a továbbiakban sem lesz olyan ellenálló az anyag, mint a hibátlan helyeken.

A vastagabb perem (1. kép) szalaghengerléssel készült, vagy ha nem, akkor odorba verték (profilozott acél vagy bronzszerszám). Az alsó csíkba külön a cikcakk formát oly módon alakították ki, hogy a poncoló acéllal hol alul, hol pedig felül ütötték azt meg szabályos közönként (ennek nyomai bemélyítő pontocska formájában láthatók is), így keletkezett a hullámzó vonalcsík. A perem vastagságánál fogva igen nívós, jól ellenálló anyagot képviselt, így nem törött, hanem hosszabb darabokban „S" alakúra hajlott a rongálás hatására. A pohár fenékrésze (fenéklemez) (2. kép) vastagabb anyagból, lemezből készült. Ez szintén több darabban került elő. Felületén forrasztónyomok találhatók. Megállapítható, hogy valószínűleg rosszabb minőségű, nem jól folyó forrasztóval forrasztották, mert az rücskös, szemcsés felületű, és vastag rétegben helyezkedik el. Ezek a tökéletlen forrasztás ismérvei. Ennek tulajdonítható, hogy a fenéklemez vastagsága ellenére több darabra esett szét. Ha a forrasztó nagyobb mennyiségben ötvöződik bele az anyagba, mint az kívánatos volna, az anyag törékennyé válik.

A fent említett tulajdonságok ismerete alapján megkíséreltem a deformálódott pikkelyek és peremrészek lágyítás utáni visszaalakítását, mivel azok erősen deformálódott volta lehetetlenné tette az újra összeillesztést. Ügyelve arra, hogy az eredeti felület lehetőleg ne sérüljön, ezt a műveletet sikerrel el is végeztem (2., 3., 4. kép). Az anyagvastagságtól függően helyenként többször, helyenként kisebb mértékben kellett lágyítani az anyagot, míg az törésmentesen visszaalakult. Ezekután a helyreállított darabok összeillesztése és egymáshoz rögzítése következett. Felmerült a kérdés, hogy ez ragasztással vagy forrasztással történjék-e. Tekintettel arra, hogy az egyes darabok eredeti formájának visszaállítása csak a forrasztás után vált lehetségessé, a forrasztás mellett döntöttem. A rendelkezésre álló műgyanta ragasztók erősek és tartósak ugyan, de kemények és törékenyek, tehát alakváltoztatásra nem alkalmasak.

Problémát jelentett az is, hogy a pohár palástjának mérete és pontos formája nem volt ismeretes, így nem valósíthattam meg azt az első elképzelésemet, hogy egy előre elkészített formára (műanyagpohár) felragasztgassam a rendelkezésemre álló darabokat. A palást formáját és méretét megközelítően pontosan, elméleti úton voltam kénytelen kiszámítani. Tekintettel arra, hogy a fenéklemez és a peremszegély az összeforrasztás után hiánytalannak bizonyult, megkaptam a palást felső és alsó peremének méretét. Kérdéses volt még a magasság mérete. 195 db pikkely került elő. A pikkelyek felülről lefelé fogyó nagyságrendben helyezkedtek el, így a peremhez kerültek a legnagyobb és még aranyozás nyomokat viselő pikkelyek. Ez a mintaképzés csak szabályos rendben elhelyezve képzelhető el. A közvetlenül a perem alatti felső sorban 20 pikkely helyezkedett el, így többi sorban is 20 pikkelynek kellett lennie. Ha tehát egy sorban 20 pikkely volt és feltételezzük, hogy csak 5 pikkely veszett el, a teljes díszítésnek 10 sor pikkelyből kellett állnia. Ezekből az adatokból a palást kiterített rajza megszerkeszthető volt (3–4. kép). A problémát az okozta, hogy a törésfelületek a pikkelyek között csak néhány esetben voltak pontosan összeilleszthetők, többségükben széleik deformálódtak és lemorzsolódtak, ezért nem illettek pontosan össze. (Üveg vagy kerámia esetében az illesztés sokkal egyszerűbb, mert a törésfelület nem deformálódik). Kisebb nagyobb rések adódtak tehát, melyek ugyan a milliméteres nagyságrendet sem érték el, de egy sorban 20 pikkely esetében már tekintélyes méretet adtak. Lehetetlen volt tehát a pohár magját képező formát kialakítani. Ezt megkíséreltem négy különböző nagyságban, de vagy nagyobbra, vagy kisebbre sikerült a szükségesnél. Így tehát csak viszonylagos eredményt lehetett volna elérni. A pikkelyek felragasztására tehát nem gondolhattam, nyílvánvalóvá vált, hogy csak a pikkelyek összeforrasztása vezethet eredményre.

Forrasztás esetében felvetődött a kérdés, hogy az anyag elbírja-e az ezzel járó igénynevételt, és ha igen, akkor milyen olvadáspontú forrasztóval lehet dolgozni. Az anyagvizsgálat során kiderült, hogy anyagunk nagyon jó minőségű (950‰-esnél jobb) tehát magas olvadáspontú. A lágyításnál ez be is bizonyosodott. Forrasztóként tehát 710 C^{o}-os olvadáspontú forrasztót választottam, mivel így több mint 100 C^{o} olvadáspont különbséget érhettem el, biztosítottnak látszott, hogy az eredeti darabok nem olvadnak el a forrasztás során. További problémát jelentett, hogy a forrasztást belülről kellett végeznem, nehogy a külső eredeti felületre felfusson a forrasztó és azt takarja. Nehézséget okozott az is, hogy a törésfelületek nem voltak pontosan összeilleszthetők, így azt csak forrasztóval nem volt lehetséges összeforrasztani. Ezt a műveletet tehát csak vékony: 0,5 mm-es segédlemezkék segítségével oldhattam meg. Ezek minőségét és így olvadáspontját is úgy állítottam be, hogy az a forrasztó olvadáspontjánál, tehát 710 C^{o}-nál magasabb, míg az eredeti anyagénál alacsonyabb (900 C^{o}) legyen, így annak olvadása jelezze az alapanyag hőfokát, s olvadása esetén a forrasztóval való összeötvöződés eredményeként, jobb minőségű, tisztább, így fehérebb és jobban megmunkálható réskitöltő forraszt kapjak. Így elértem azt, hogy a forrasztás nyomán a vékony eredeti anyagot (pikkelyszegélyt) kellőképpen rögzítettem és egyben biztosítottam, hogy a forrasztó a külső felületre ne folyhasson ki. Folyasztó szerként bóraxot használtam. A pikkelyek egymás mellé forrasztása után összeállt a palást kiterített formája. Ezután következett a hajlítás és összeforrasztás. Mikor ez is sikeresen megtörtént, az alsó és felső szegély erősítésére két keskeny ezüstszalagot forrasztottam, mely egyben forrasztási alapot is szolgáltatott a felső, vastag,aranyozott perem és a fenéklemez felforrasztásához.

Ezekután kitöltöttem a belső felületet ötvösszurokkal,és a forrasztási felületek helyrehúzásával (kalapálás) megkaptam a pohár kívánt formáját és méretét. Belső űrtartalom: 8 dl. Felmerült a kérdés, hogy a perem hiányos aranyozását felújítsuk-e, de H. Gyürky Katalin sem ezt, sem a tárgy színezüsttel való begalvanizálását nem tartotta kívánatosnak, így e műveletek elvégzésére nem került sor. A felületi hibák eltüntetése után mesterségesen patináztam kénmájjal a darabot (7. kép).

Technológiai adatok:

Az alábbiakban szeretnék pár szót szólni azokról a technológiai eljárásokról, melyek felmerülnek egy ezüstpohár elkészítése során, illetve rövid tájékoztatást adni a korabeli ötvöstechnikákról, természetesen a teljesség igénye nélkül. Köztudott, hogy mint minden területen, úgy az ötvösség területén is rendkívül nagy differenciálódás következett be az idők folyamán. A mesterség egyre több ágra szakadt: vésnökség, cizellőr, ezüstműves, tálcás, evőeszközkészítő, aranyműves, ékszerész, drágakőfoglaló, nemesfémöntő, anyagkészítő (lemez, drót, egyéb félgyártmány), szerszámkészítő, stanca (forma) készítő, stb., hogy csak a legfontosabbakat említsem. Ezek a korábbi időkben önálló iparágakká fejlődtek,és ma már önálló szakemberként is tevékenykednek úgy, hogy sokszor nem is értenek az összes fázishoz. A ma „ötvös művésze" nem önállóan csinál végig minden műveletet a tárgyán, szemben a középkor, de még a múlt század mestereivel. Ez a különbség, valamint a céhes keretek között az eljárások titkos volta, megnehezíti a 15. sz.-i ötvöstechnikák ismertetését. A következőkben a teljesség igénye nélkül kísérlem meg a középkori munkamenet leírását.

Az érc kibányászásával és különválasztásával a nemesfémbányászat foglalkozott. Ezek az ércek még tartalmazták az illető bányára jellemző kísérőanyagokat. Az arany pl. ezüstöt, rezet, platinát, arzént, stb., melyektől azt meg kellett tisztítani. A 15. században már tudatos tisztításról is beszélhetünk, azonban meg kell említeni, hogy ez nem történt egységes előírások szerint.

A korabeli kémiai tudás lehetővé tette, hogy viszonylag tiszta fémet állítsanak elő: külön tudták választani az aranyat az ezüsttől, réztől. A nemesebb kísérőfémek, mint pl. a platina,benne maradt, hasonlóképp az arzén, antimon, kadmium, stb. is. Ezért is nevezzük az általuk előállított fémet bánya aranynak,-ezüstnek,-réznek, stb. Összetételük jellemző az egyes bányákra, tehát elvileg támpontot nyújthatnak az alapanyag származására, (azért elvileg, mert közismert, hogy a nemesfémtárgyakat az idők folyamán újra beolvasztották és újat készítettek belőle, és ez kissé problémássá teszi ezt a vizsgálati módszert). Tény az, hogy a királyvíz ismeretével, a királyvíz desztillációval közel 970–80‰-es aranyat tudtak előállítani. A füstölgő salétromsavas (természetes salétrom) oldással, majd konyhasóval (NaCl) való kisózással 970–80‰-es minőségű ezüsthöz jutottak. Az így nyert tiszta alapfémet tudatosan ötvözték. Az ötvözés mértékét egyre szigorúbbá váló előírások szabályozták, finomságát latban mérték.

Az ezüstöt szinte kizárólagosan csak rézzel ötvözték. Az így nyert, már ötvözött fémet lemezzé, dróttá, különböző formájú idomokká, figurákká kovácsolták, hengerelték, húzták, illetve öntötték. A korai időkben az öntött bugákat vizikerekes hámorokban, majd a kisebb darabokat kézzel kovácsolták finommá, zárványmentessé; a lemezeket hengerekkel vékonyították, az ezüstdrótokat dróthúzó padon húzták egyre vékonyabb huzallá. Ha az öntecs nem volt szakszerűen előállítva, tehát anyaghibás volt, a lemez is hibás lett. Ezekben az esetekben találkozunk a lemezekben repedésekkel és a későbbi hevítések hatására hólyagképződményekkel. Minél alaposabb tehát a szakszerűen (kellő hőmérsékleten, szennyeződés mentesen) öntött alapanyag finomra kovácsolása, annál összefüggőbb a fém kristályszerkezete, azaz annál hibamentesebb, jobban kezelhető, kalapálhatóbb, véshetőbb, nyújthatóbb, polírozhatóbb az anyag. Természetes, hogy a forrasztáshoz használt forrasztó készítését is az ötvösmester végezte. Tudták, hogy az alacsonyabb olvadáspontú fehérfémek (horgany, ón, ólom) leszállítják az ezüst olvadáspontját, tehát ezeket kis mennyiségben alkalmazva kevésbé, nagyobb mennyiségben alkalmazva jobban olvadó, azaz alacsonyabb olvadáspontú forrasztóezüsthöz jutottak. Az olvadáspont szabályozására azért volt szükség, mert ellenkező esetben egy tár-

gyon belül több forrasztást nem tudtak volna alkalmazni anélkül, hogy az előző fel ne olvadt volna.

Az elkészült tárgyat díszíteni kellett, amit szintén a mester végzett. A felület mintázása leggyakrabban pancoló acélokkal (idomacélok különböző méretekben és felületekkel) és vésőkkel történt. Így beszélhetünk poncolt, trébelt, cizellált, stb., többnyire domborított, plasztikus felületmintázásról, valamint az anyagból kivágott, befelé mélyített, tehát forgácsolt technikáról: vésésről.

Az ötvösségben alkalmazták még a fekete ezüst berakást, ill. beégetést: a niellózást, és az arany- vagy ezüst szálakkal, ill. lemezkékkel való berakást: tausírozást.

Ezüsttárgyak esetében ritkán fordul elő a fémberakás; tekintettel az ezüst puha alapanyagára inkább tüzi úton végzett amalgános aranyozással (az arany higanyba való oldott állapota) aranyozták a kívánt felületeket.

E rövid áttekintés után visszatérve poharunk készítési technikájára, említettük már, hogy a lemezzé kovácsolt ezüstöt a mester kissé kúpos palásttá szabta, majd összeforrasztotta és harangformára kalapálta.

Úgy érzem, itt egy kicsit meg kell állnunk és kitérni a másik lehetséges változatra is. A kérdés-feltevést az indokolja, hogy a poharaknál némely esetben a forrasztást már alig-alig, vagy szabad szemmel egyáltalán nem lehet észrevenni. Ennek okát abban kereshetjük, hogy az ötvözetek, jelen esetben a forrasztóezüst, amennyiben az jó minőségű, azaz csak kevés horganyt tartalmaz, nagy mértékben ötvöződik össze az alapfémmel; veszít horganytartalmából átadva azt az alapfémnek, így a későbbiek folyamán színben sem válik el az alapfémtől.

A forrasztás varratainak eltűnése miatt vetődött fel a palást-készítés másik lehetséges módja: amikor egy lemeztárcsából indulunk ki és ebből kalapálással húzzuk fel a palástot a kívánt formára. Ilyenkor a lemezt zömítjük, nyújtjuk, alakítjuk, míg a megfelelő formát el nem érjük. Esetünkre vonatkoztatva is elképzelhető, hogy forrasztás nélkül tárcsából húzzák fel a harang formát, de ez sokkal körülményesebb, több időt igénybevevő eljárás és az alapanyag is jobban megsínyli a műveletet. Ezért nem tartom valószínűnek, hogy itt ezt a körülményesebb eljárást alkalmazták volna.

A tárcsából való felhúzást alkalmazták szinte kivétel nélkül a serlegek harangjának elkészítésénél, mivel itt célszerűbb volt, hogy ha a fenék nem forrasztással került a helyére. Ez utóbbi eljárás esetében a fenék a legvastagabb mivel azt nem vékonyítják el további nyújtással, ugyanakkor a felső perem a legvékonyabb (ezért is kerül ide általában egy vastagabb díszes peremszegély, melyet forrasztással erősítenek fel). Poharunk esetében a fenéklemez forrasztással került a helyére, tehát kézenfekvőnek látszik, hogy forrasztott palást volt a kiinduló anyag.

A palástból alakított és forrasztott tárgy kevésbé igénybevett alapanyagát könnyebben és szebben lehet a továbbiakban megmunkálni, mintha a második eljárást alkalmaznánk. Megállapíthatjuk, hogy bizonyság híján, akár az első, akár a második módszert választotta is a mester, poharunk esetében a forrasztás már nem ismerhető fel.

Ami a további munkamenetet illeti: az ötvösmester a harangformájúra kalapált palástra felrajzolta a mintacsíkozását, mely a szabályos pikkelyelrendeződést biztosította, majd a pikkelyek körvonalát mélyítette le poncolással. Már említést tettem arról, hogy ilyen esetben a harang belsejét ki kell tölteni lágyabb, vagy keményebb anyaggal, hogy azt a behorpadástól, deformálódástól védjük és egyáltalán dolgozni tudjunk. A mi esetünkben a pohár oldallemeze jól kalapálható puha állapotra volt lágyítva, és a lemezvastagság is csak 0,5–0,6 mm volt. Az ilyen lemez kis erőbehatással alakítható, ezért a kemény alap alkalmazása nem célszerű, mert a poncolószerszám könnyen kivághatja az ezüst lemezt. Valószínű, hogy az esetben a középkori ötvös munkája során középkemény szurkot alkalmazott. Én is ilyet alkalmaztam a helyreállításnál, s választásom helyességét igazolta, hogy a már forrasztgatott felület sem repedt meg munka közben. A pikkely-körvonalak lemélyítése után ki kellett hangsúlyozni a pikkelyek kiemelkedő középső bordavonalát. Ez a művelet csak a szurok eltávolítása, kiolvasztása után volt lehetséges.

A kiűrített és kilágyított palástot belülről, úgynevezett „rezgődomborítás"-sal kellett a továbbiakban megmunkálni. A rezgődomborítás szerszáma a rezgő vas: ez egy a célnak megfelelő vastagságú és hosszúságúra képzett rugalmas szénacélhuzal, melyet mindkét végén egymástól ellenkező irányban „∑" alakban behajlítanak. Egyik végét satuba fogják vagy fatőkébe ütve rögzítik, míg a másik szabad végében lévő lyukba rögzítik a kívánt formájú idomacélt. Munka közben a tárgyat a rezgővas profilozott szabad végére húzva tartják, ügyelve arra, hogy az a megfelelő helyre kerüljön, majd a vas másik végét kalapáccsal megütve, vagy ütögetve a vas profilozott vége (jelen esetben egyenes vonal) rezgésbe jön és benyomja a rátartott puha lemezt. A kidomborodásának mértéke a kalapácsütés nagyságától függ. E módszert alkalmaztam a pikkelyek középső bordáinak elkészítésénél. A fent említettekből is kitűnik, hogy ehhez a munkafolyamathoz két ember szükséges: egy aki a tárgyat fogja és irányítja (érzékeli a mintát) és egy segéderőre, aki a kalapálást végzi a megfelelő ütemben.

A következő lépés a fenéklemez elkészítése volt. Esetünkben ez úgy történt, hogy az ötvös kivágta a megfelelő ezüstlemezből a szükséges nagyságú, körzővel előjelzett szabályos körtárcsát (vastagsága 1 mm), majd ennek szélét szabályos köralakban derékszögben bekalapálta, behajtotta. Az így kapott kis szabályos köralakú tepsi forma képezte a fenéklemezt. Lehetett volna a körbevágott körtárcsára felforrasztani egy kis, kb. 5–6 mm magas, szintén 1 mm vastag lemezcsíkból készített forrasztó ezüstkarikát, (melyre a palásthoz való forrasztás miatt volt szükség), de esetünkben ezt a peremet kalapálással képezték ki. A kalapálás következtében az anyag a derékszög belső hajlatában az erős igénybevétel, vagy a túl éles peremű formavas hatására valószínűleg kirepedezett, amit az ötvös forrasztással próbált eltüntetni. Ez meglehetősen durvára sikerült, de az egyenetlenség következhet abból is, hogy csaknem mindenhol kellett forrasztani. Mindenesetre ez a forrasztás jól látható, és a fenéklemez egyéb helyeire is jutott a forrasztóból (2.

kép). Már említettem, hogy ennek tulajdonítom a fenék darabokra törését.

Ezekután következett a pohár vastag bordázott peremének a felforrasztása. A peremet azért kellett a fenék előtt a helyére illeszteni, mert a pohár felső öblösebb és vékonyabbra nyújtott pereme a fenékforrasztás közben deformálódott. A felső peremkarika felmontírozása (felkötözése) és helyére forrasztása után helyére kerülhetett a fenéklemez is. Az utolsó pikkelysor alatt lévő mintázatlan peremre – amire a hézagmentes forrasztás miatt volt szükség – vésett indadíszt helyeztek el. A nagyon hiányosan, de jól rekonstruálható állapotban megmaradt indadísz segítségével sikerült a pohár kormeghatározását egyértelműbbé tenni (4, 6. kép).

Az inda késógótikus leveles faágat mintáz. A rendkívül finom vonalú vésésben túlcsúszások, egyéb hibák nem tapasztalhatók, biztoskezű munka. A felső peremszegély tüziaranyozása, mely szép és vastag rétegben borítja az ezüstöt (néhány helyen hiányos) elkészültével lényegében készen is volt a pohár. A felületen adódó esetleges hibák eltüntetése céljából, valószínűleg csiszolással még finomították, fényezték a felületet. A csiszoláshoz már akkor is használták a puha kőféleségeket, így valószínűleg a habkövet is, amit a durva, mélyebb karcolódásokhoz, kalapácsnyomok eltüntetéséhez ma is használnak. A finomabb polírozáshoz, magas fény eléréséhez krétaport használtak, melyet bőrre, textilre birkafaggyúval rögzítettek. Mindkettőt vizesen alkalmazták. A tüziaranyozott felületeket különböző formájúra csiszolt, polírozott vérkövekkel, esetleg fényezőacélokkal polírozzák, dörzsölik símára, tükrösre. Itt a színarany jó kenődő képességét használják ki, de a fényezésre, dörzsölésre egyébként is szükség van, mert az amalgánból az arany vastagon bár, de igen egyenetlenül, szemcsésen válik ki, és ez szükségessé teszi az elsimítást. Ahol ez nem sikerül, mert esetleg nem lehet hozzáférni, ott matt marad, nem csillog a felület.

Analógiák:

Végül szeretnék bemutatni néhány ötvöstárgyat, melyek hozzásegítették ezüstpoharunk pontosabb kormeghatározásához. A pohár teljes felületének pikkelyes díszítése eddigi ismereteim szerint egyedülálló, és csak megközelítően analóg darabok felsorolásáról lehet szó. Legközelebbi analógiái a Magyar Nemzeti Múzeum középkori gyűjteményében őrzött „Radnai lelet" nagy ezüstpohara (8. kép) és kannafedője (9. kép), valamint az Iparművészeti Múzeumban őrzött „Mátyás kulacs" (10. kép).

Ez utóbbi (10. kép) közepén fogyó nagyságrendben elhelyezkedő pikkelysorok szinte azonosnak mondhatók mind formailag, mind pedig az alkalmazott technikát illetően. A kulacs stílusa kétségtelenül azt bizonyítja, hogy a két tárgy készítési ideje nem állhatott messze egymástól. A kulacs készítési helye nem ismert. Magyar munkának tartják, de hogy budai, vagy esetleg erdélyi műhely terméke volna, nem tudjuk egyértelműen bizonyítani. Készítése az 1460-as évekre tehető. Miként a Mátyás kulacs, a Radnai lelet kis kannafedele (9. kép) is aranyozott ezüst munka. Elnyújtott, középbordás hólyagokból álló, pikkelyszerű díszítése a késógótikus ízlést példázza. Technikai szempontból mindkét munka azonosnak mondható a pohárral. A radnai lelet darabjai között találunk egy, a mi darabunkkal közel azonos méretű talpaspoharat, amelynek palástjára egyéb díszítések mellett körbefutó faágmintát vésték (8. kép). Ennek a pohárnak felső vastag pereme szinte másolata a mi pikkelyes poharunknak. A faágmotívum is igen hasonlít a budai pohár alsó szegélyének díszítésére, bár ez utóbbinak lendületesebb, biztosabb kézzel vésett, csonkolt faágas motívumához levélornamentika is kapcsolódik. Fenékmegoldása, ide értve még a forrasztási hibákat is, szinte azonosnak tekinthető. A „Radnai lelet" poharát a kutatók hazai ötvösmunkának tekintik.

A leletegyüttes, a jellemző stílusjegyek összessége alapján, a budai pohárnál valamivel későbbi időre tehető. A budavári domonkos kolostor ezüstpohara H. Gyürky Katalin meghatározása szerint a 15. sz. végén készült.

Itt szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, kik munkám folyamán segítséget nyújtottak, külön is kiemelve H. Gyürky Katalin és S. Lovag Zsuzsa régészek, valamint Járó Márta segítségét.

Irodalom

Albert P.P.: Tűzzománcozás, Budapest 1966
Éber L.: Művészettörténeti olvasmányok, Budapest 1909
Farkas L. – Pallai S.: Vésnök, Budapest 1966
Gárdonyi – Horváth – Kurucz – Ordódy: Kisipari kovácsolás Budapest 1959
Sz. Koroknay É. – Szentléleky T.: Szombathely reneszánsz kori kincslelet. Vasi Szemle 18 (1964) 249–254.
S. Lovag Zs. – T. Németh A.: A tolnai XVI. századi kincslelet. Folia Archaeologica 25 (1974) 219–247.
S. Lovag Zs.: Szombathelyi reneszánsz kincslelet. Szombathely 1975
H. de Morant: Az iparművészet története a kezdettől napjainkig. Budapest 1976
Nemesfémipari szakmai ismeretek I–II. (Az iparitanuló iskolák I–II. osztály számára) Budapest 1961
Orgovány L.: Fémek csiszolása és fényezése. Budapest 1974
Pallai S.: Ötvösművészet. Budapest 1970
Pallai S.: Ötvösség, nemesfémipar, divatékszer készítés. Budapest 1970
Ráth Gy.: Az iparművészet könyve III: fémművesség-ötvösség Budapest 1912
Tompos E.: Soproniak középkori pecsétei. Soproni Szemle 27 (1973) 289–306.

LÁSZLÓ BENCSIK

RESTAURIERUNG EINES AUS DEM 15. JH. STAMMENDEN SILBERPOKALS DES DOMINIKANERKLOSTERS ZU BUDA

Fundort: Buda, I. Bezirk, aus dem zur Türkenzeit aufgeschütteten Kreuzgang des Hauses Hess András tér 2.

Das in Stücke zerfallene und oxydierte Material wies Spuren einer absichtlichen Beschädigung auf, demnach es vielleicht zwecks Einschmelzung zerstückelt wurde.

Verlauf der Restaurierung: Nach Entfernen der Erdverschmutzungen reinigte ich es mit 10%iger Schwefelsäure (Desoxydation), dann erweichte ich es durch Erhitzen und plötzlichem Abkühlen. Auf diese Weise konnten die deformierten Teile zurechtgeformt werden. Nachdem ich die ursprünglichen Bruchflächen aneinandergefürt hatte, verlötete ich sie mit Silberlot, die verbliebenen Lücken habe ich mit Schlagsilber neu ziselliert. Den verlöteten und bereits ergänzten Pokal füllte ich von innen mit Goldschmiedpech aus und berichtigte die Deformationen. Nach Entfernen des Pechs patinierte ich den Pokal, der somit fertig war.

Analoges Material: Analogiehalber erwähnen wir den Fund des Ungarischen Nationalmuseums (Radnai-Fund) und die Matthias-Flasche.

Abbildungen

Abb. 1. Zustand vor der Restaurierung.
Abb. 2. Wiederherstellung der Randkante und der Bodenplatte.
Abb. 3. Detail des oberen vergoldeten Randes.
Abb. 4. Gravierte Reihendekoration an der unteren Randkante.
Abb. 5. Ausgebreitete Zeichnung des Mantels.
Abb. 6. Eingravierte Reihendekoration auf der unteren Randkante des Pokals und deren rekonstruierte Skizze.
Abb. 7. Der wiederhergestellte Pokal.
Abb. 8. Pokal des „Radnai-Fundes".
Abb. 9. Der vom „Radnai-Fund" stammende Kannendeckel.
Abb. 10. Mittelteil der Matthias-Flasche mit dem Schuppenmuster.

Képjegyzék

1. kép Restaurálás előtti állapot.
2. kép A peremszegély és a fenéklemez helyreállítása.
3. kép Felső aranyozott perem részlete.
4. kép Az első peremszegély vésett sordísze.
5. kép A palást kiterített rajza.
6. kép A pohár alsó peremszegélyén található vésett sordísz és rekonstruált rajza.
7. kép A helyreállított pohár.
8. kép A „Radnai lelet" pohara.
9. kép A „Radnai lelet"-ből származó kanna-fedő.
10. kép A Mátyás kulacs pikkelymintás középrésze.

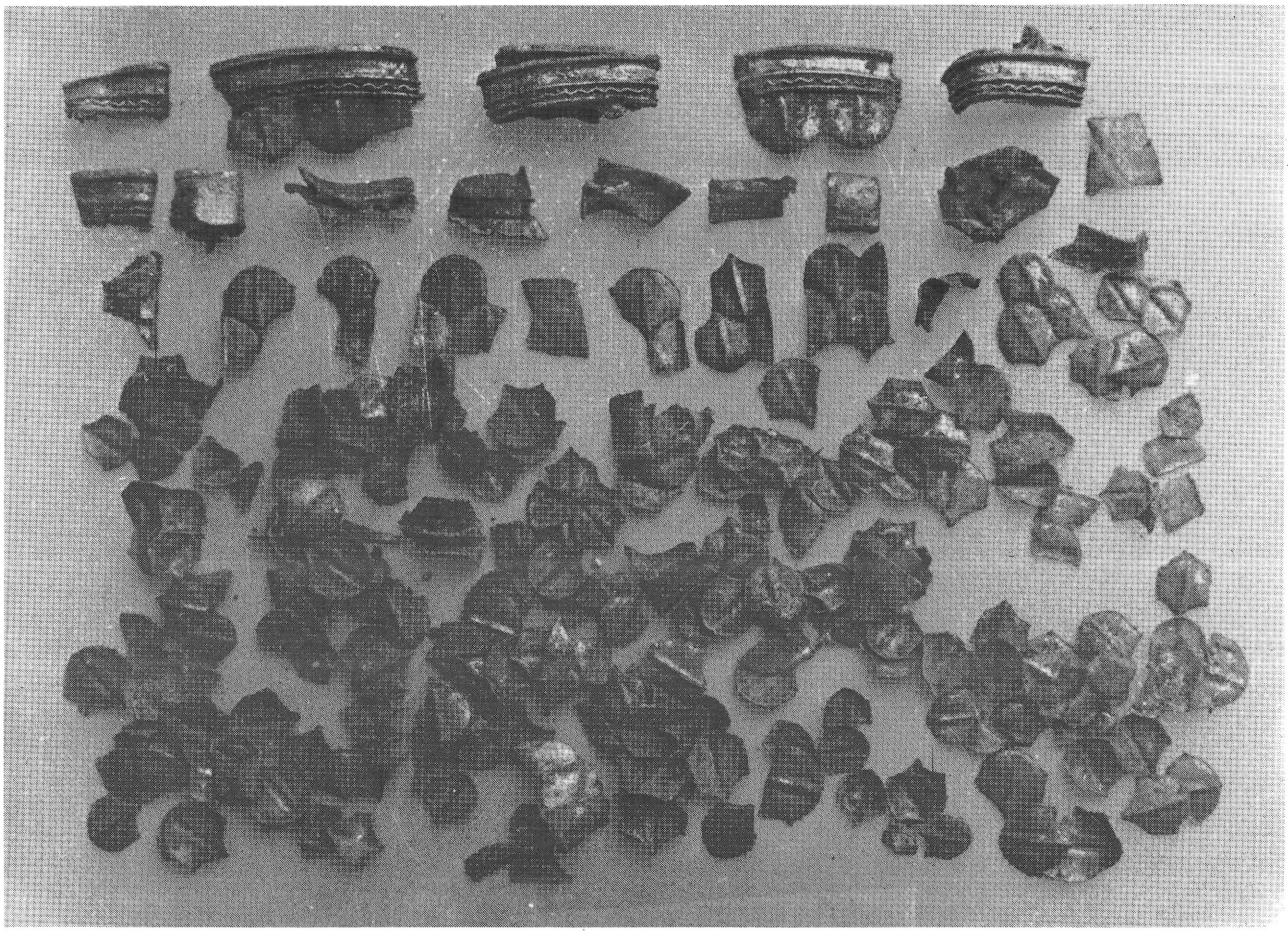

1

2

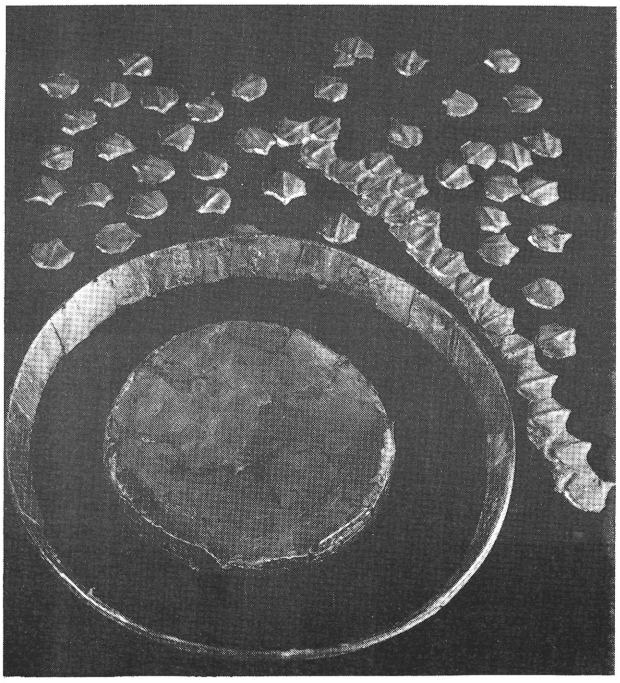

3

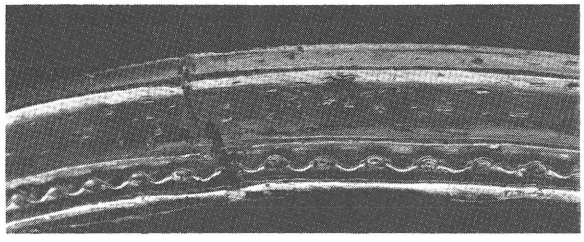

4

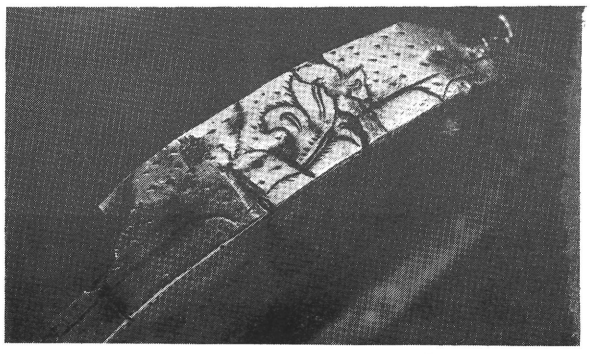

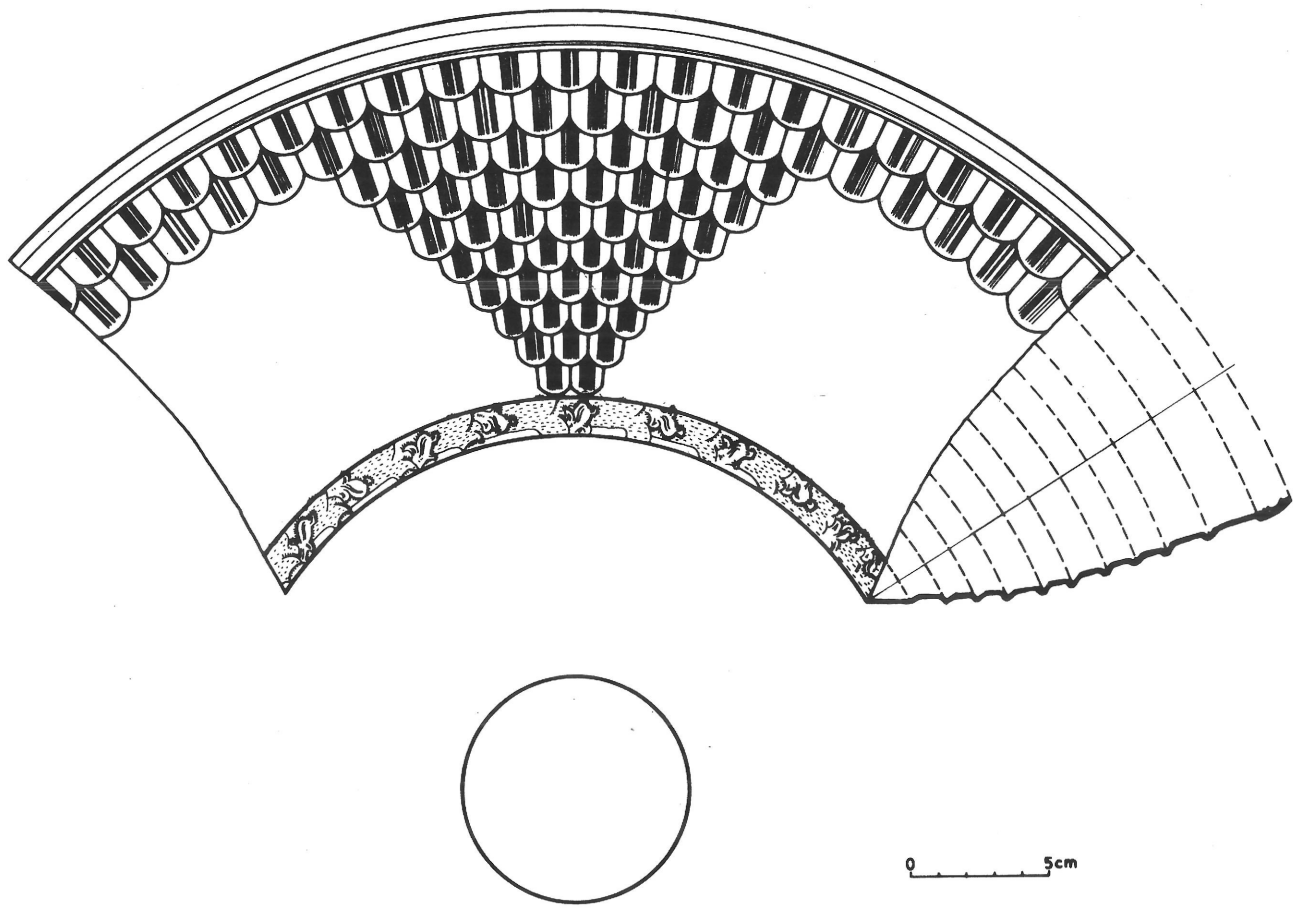

5

6

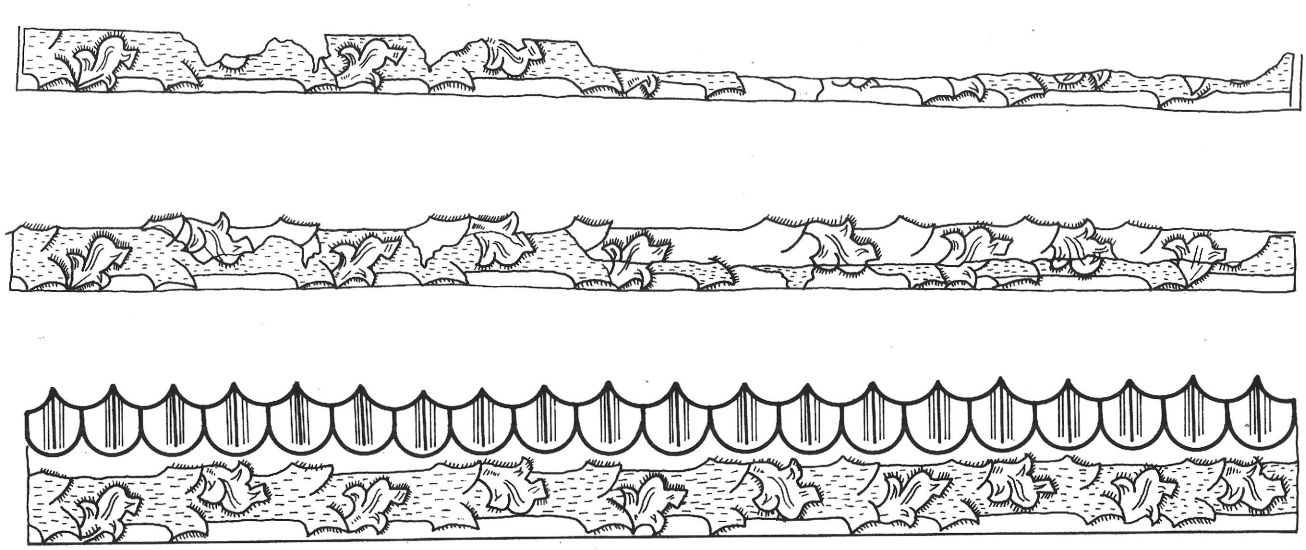

7

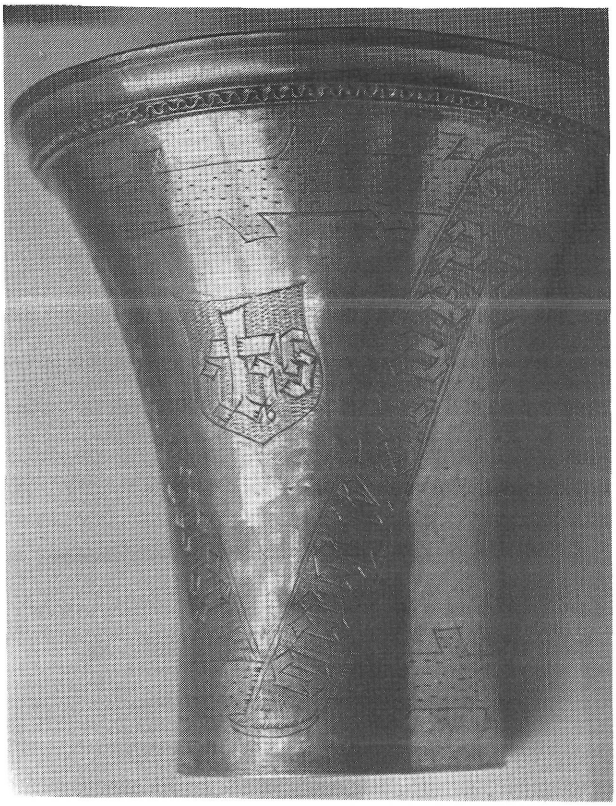

9

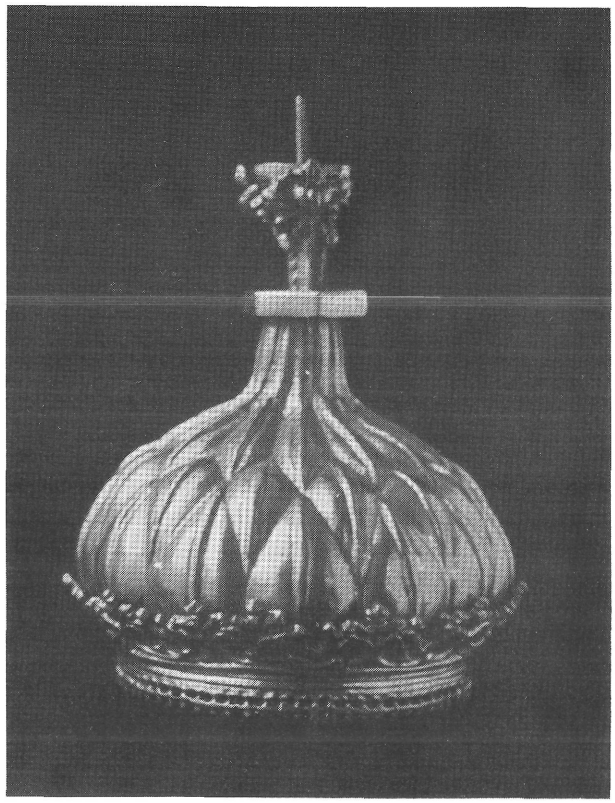

8

10

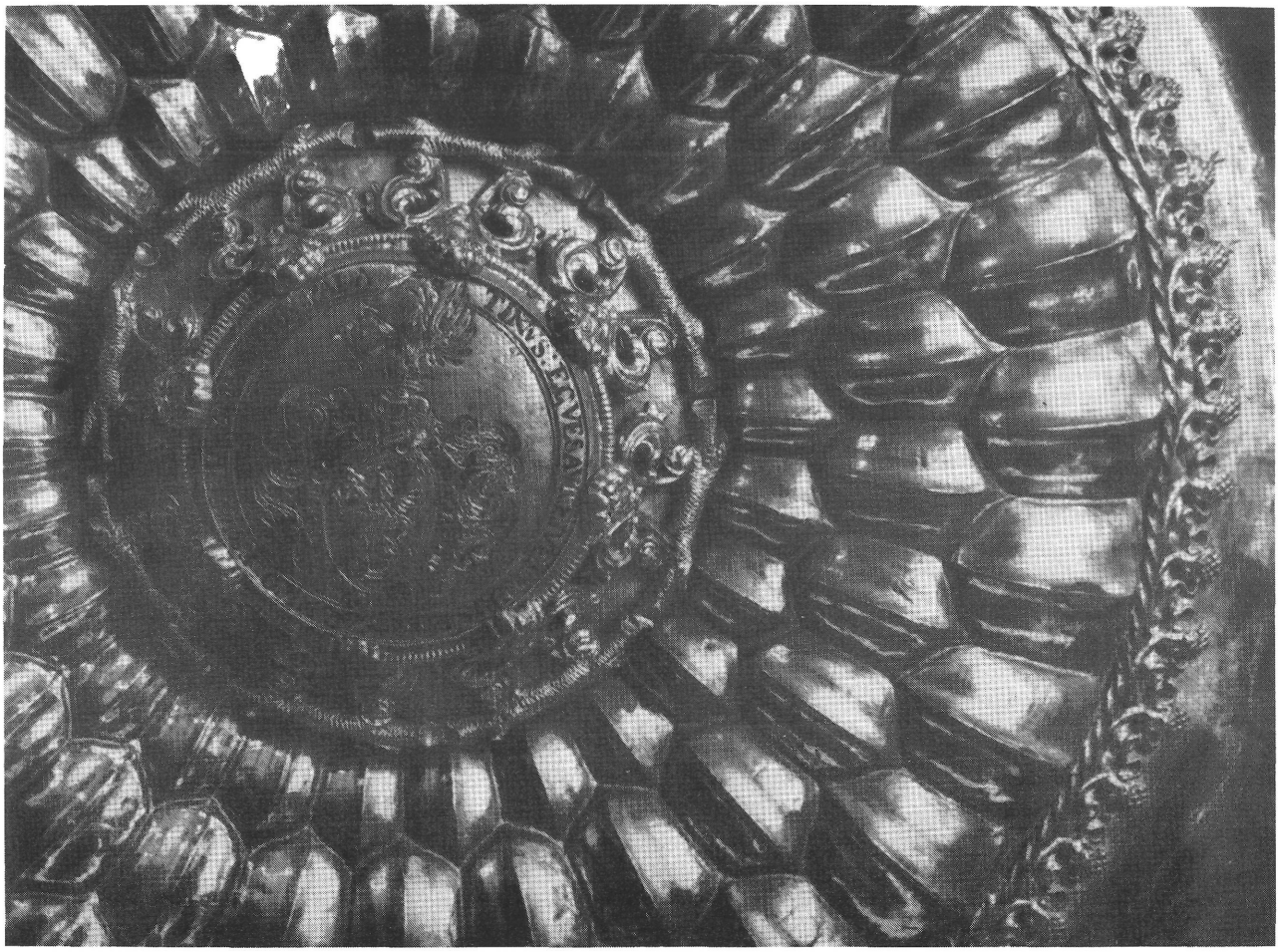

SIMON SÁNDOR

17–18. SZ. FORDULÓJA IDŐSZAKÁBÓL VALÓ TÖRÖK PUSKA RESTAURÁLÁSA

I. Rövid áttekintés művelődéstörténeti szempontból a török kovás puskákról

A törökök a puskát általában tüfenk-nek nevezik. A puskákat a törökök gyalogos csapatai használták legfőképp, ezeket „tüfenkdzsi"-nek vagyis puskásoknak nevezték. III. Szelim szultán idejében a tüzéreknél minden ágyú mellé még tíz gyalogos („tüfenkdzsi") is tartozott, de megtalálhatók a puskások a szultán testőrházicsapatában is, melyeket „bosztandzsik"-nak neveztek. Azokat a török puskákat melyek kovakővel működnek „csakmak-tüfenk"-nek nevezik. A régebbi típusokat, melyek nem kovakővel, hanem kanóccal gyújtották be a lőport „fitilli tüfenk"-nek nevezték, mely kanócos muskétának felelt meg. A kanóc helyét a 16–17. sz.-ban a kova foglalta el és az ezzel felszerelt puskákat általánosan „csakmak-tüfenk"-nek vagyis csiholó puskáknak nevezték.

A kovás puska részeinek török elnevezése:
A cső „boru" vagy „csubuk", az ágyazat „kanduk", a lakat „csakmak", az irányzék „nisan", a célgömb „nisangah", a töltény „fisek" vagy „fisenk", a tölténytartó „fiseklik", a töltővessző „tüfenk csubugu" elnevezést kapta. A lőporserpenyő, melybe a finom lőport öntik, melyet a kovakő szikrája begyújt „baruthane"-nek, a gyulyukat, amelyen keresztül a lőporserpenyőbe elhelyezett finom lőpor beég a csőbe „ijne"-nek, vagy „igne"-nek nevezik. A csőfoglalvány karikát „csemberli"-(abroncs)nak mondják.

A puskák és általában a fegyverek díszítésénél a következő műkifejezéseket használják:
Ha a csőben bélyeg van beütve, mely a mester nevével vagy jegyével van ellátva akkor ennek neve „namli", vagyis megnevezett, jelzett, ha csak mesterbélyeg van beleütve akkor „tamghali" a cső neve. Azok a puskák, melyek csapatok számára készültek, el vannak látva az arzenál bélyegzőjével, kis körte alakú jel van benne, és ezen belül „imtihan" szócska, melynek jelentése megvizsgáltatott. A csövön lehet ezüst vagy arany berakás (tausirozás). Az ilyen díszítést „gümüs" vagy „altau kakmá"-nak nevezik.

Hasonló kifejezésekkel élnek az ágyazat díszítésének megkülönböztetésénél is. A díszesebb puskák kétféle díszítéssel készültek arany, ezüst vagy réz berakásokkal. Ezek neve „szedef-kakma" berakásos munkát jelent. Ha azonban a díszítés nem berakott munka, hanem faragás vagy vésés, akkor azt „kalemkjari" szóval különböztetik meg, ami megfelel a mi kivésett kifejezésünknek. A berakásos a legelterjedtebb, ha ezt még gyöngyházberakással is kombinálják, akkor ezt „szedefkjari"-nak nevezik. A gyöngyházak közötti aranyból, ezüstből, vagy rézből készült virágdíszítéseket „csicekli"-nek nevezik, mely a török „civi" vagyis szegecs szóból ered. A vert ezüst díszítéseket (lemezkéket) „szitulá"-nak nevezik a készítők. Előfordul, hogy a puska agyát selyemszövettel, ezt „kemkha"-nak, vagy bársonnyal, ezt „kadifelisiláh"-nak nevezik. A bársony színe lehet piros vagy sötétkék. A bársonyon előfordul arannyal fonott paszomány szerű díszítés vagy arany hímzés. A fonott szalagdíszítéseken kis bojtok is előfordulnak apró koráll gyöngyökkel, az ilyet „paftalar"-nak nevezik.

A puskák szereléséhez tartozik a lőporszaru, „barut bojnuzu" és a tölténytartó „fiseklik" melyet már fentebb említettem. A puskalakat, a „tüfenk csakmaji" a puska elsütő szerkezete önálló egysége a puskának, azt szintén díszíteni szokták, arany vagy ezüst berakással (tausirozással).

A török fegyverkovácsok bélyegei és nevei:
A puskákon a készítésre vonatkozó bélyegek a csövön és a puskalakaton szoktak lenni. Jelen esetben a puskalakat kakasán és a serpnyőfedőt összekötő lemezen az ezüsttel berakott felületen található. Ez a lakatszerkezetről készült fotón jól látható. A bélyegek formája általában kör vagy hosszúkás négyzet és ezen belül található a név. Ezeken a bélyegeken található nevekből sok esetben nem lehet megállapítani a készítőjét, többnyire Ali, vagy Mohamed, Haszán, Huszein, Juszuf stb. általános nevek találhatók, hogy miféle Ali vagy Mohamed, ezt megállapítani nagyon nehéz. A fegyver korára valamelyest lehet következtetni az írás modorából. A név mellett ritkán évszám is található, ebben az esetben nyilvánvalóvá válik a fegyver kora.

A fegyvereken találhatunk még sokkal kisebb ferde négyszög, hosszúkás téglaalakú vagy körte alakú beütéseket, melyekben sokszor Allah nevének kezdőbetűi találhatók. Ezeknek a bélyegeknek nagy része nem tekinthető mesterjegynek, hanem csak talizmánjegynek, mely a törököknél és araboknál nagy szerepet játszik.

II. A tárgy adatai, leírása

A puska a 17–18. sz. fordulójáról való. 1967-ben bizományi áruházból való vásárlás útján került a Budapesti Történeti Múzeumba, sajnos eredetére és tulajdonosára vonatkozó adatokat nem tudunk.

Leltári száma: 67.1.1.
Hossza: 1020 mm
Csőhossz: 775 mm
Csőfarnyúlvány: 65 mm
Ürméret: 15 mm

Balkáni puska, spanyol kovás szerkezettel, melynek fő jellemzője a kívül fekvő rugórendszer. A szerkezet az ún. szerszámlemezre van felépítve. Jól látható a nagy feszítőrugó, mely a kakast feszíti meg. A kakas csavarmenete gombban végződik, melyen furat megy keresztül.

ezen keresztül dugták a „tüskét", melynek a csavar meghúzásában volt szerepe. A csavar meghúzásával a kakas szorító pofáiban lévő ólomba ágyazott kovakövet rögzítették. A kakas csavarjának szorító gömbje fölött kis nyúlványon körbe forgathatóan egymással ellentétesen álló, lefelé ívelő, madár szárnyra emlékeztető kis fülecske van, mely a kakas feszített helyzetbe való felhúzását szolgálja. A kakassal szemben található a lőporserpenyő, mely tulajdonképpen egy acéllap vízszintesen, a szerszámlemezre merőlegesen, benne kimélyítve félhengeres vájat, ebbe helyezik a lőportartóból a finom lőport. A lőpor serpenyőre a szerszámlemezen merőlegesen átmenő csavaron csukódik a lőporserpenyő fedő, melyre merőlegesen rá van építve az acél. Az elsütő billentyű elhúzásakor rácsap a kakas a kovakővel az acélra és így szikra keletkezik, mely az alatta lévő lőporserpenyőbe pattan és így tüzet fog a lőpor. A lőporserpenyő vájata illeszkedik a puskacső falához, melyen a lőporserpenyő irányában vékony lyuk van. Ezen keresztül beég a finom lőpor a puskacső robbanó terében elhelyezett durvább lőporba és így létrejön a robbanás, mely következtében kilövi az ólomlövedéket. A szerszámlappal párhuzamosan a kakas és a lőporserpenyőfedő csuklótengelyéül szolgáló csavarokat egy hosszúkás acéllap a „híd" köti össze. A „híd" alatt egy kisebb „V" alakú rugó van, mely a lőporserpenyő fedőt feszíti meg, ezt nem lehet látni, mert a „híd" lemeze eltakarja. Főbb vonalakban így néz ki a lakatszerkezet. A lakatszerkezet felületén ezüst berakás található kissé sérülten. Ezt a díszítési módot tausirozásnak nevezik, mely úgy történik, hogy a kívánt motívumok szerint a felületbe vájatokat vésnek, majd a vájatokba fektetik a vékony ezüst, vagy arany huzalt. A vájat széleit rákalapálják, mintegy befoglalják, ha felületet akarnak beborítani vékony ezüst vagy aranylemezzel, akkor a felületet rücskössé teszik és a lemez széleinél hasonló rovátkákat vésnek, melybe a kis lemez felületek széleit befoglalják és a rücskössé tett felületbe belekalapálják a lemezt, melyet felül véséssel szoktak díszíteni.

Jelen esetben is lehet látni a felületen az ún. trambulirozott technikával készült vésett díszítéseket.

A zárszerkezet hídlemezén levő tausirozott felületen tisztítás után jól láthatóan előkerült a mesterjel. Köralakú mezőben török felirat látható (1. kép), melyet Dr. Gerő Győző a Budapesti Történeti Múzeum tudományos munkatársa olvasott el. A szöveg a következő: ameli HÜSZEIN szószerinti magyar jelentése: készítette HÜSZEIN. Sajnos, évszám nincs mellette, így lehetetlenség behatárolni pontosan a készítését, mert ez nagyon elterjedt általános név. Mindenesetre a mesterjel a zárszerkezet, vagy lakatszerkezet eredetiségét bizonyítja.

A puska másik nagyon lényeges része a cső, mely két vége felé fokozatosan megvastagodik. A cső kívül nyolcszögletű síkokkal lapolt. A cső közepén a külső átmérő 22 mm, az elején 31 mm és a farnyúlvány felőli végén pedig 32 mm. A cső elején a belső furat, a csőszáj hatszögletűre van kiképezve. A hatszöglet sarkaiból indul a cső huzagolása, egy darabig egyenesen, majd csavarvonalban megy végig. A cső felső részén sárgaréz félgömb és vasból készült óramutatóra emlékeztető kiképzésű irányzék található. A cső alsó részének felülete, mely az ágyazatba fekszik, nincs finoman megmunkálva, rajta jól láthatók a reszelő nyomok. A csőfarknyúlványon hullámos díszítés van.

A csővel kapcsolatosan, a cső hitelességére vonatkozóan észrevételeim vannak, bár a restaurátornak nem az a feladata, hogy eldöntse egy tárgy hitelessgété, vagy annak ellenkezőjét, de viszont ha a munkája során olyan észrevételeket, jeleket talál, melyek támpontot adhatnak a tárgy eredetére vagy hitelességére vonatkozóan, ezt a tárgy érdekében és az azzal kapcsolatos tudományos feldolgozás és közművelődés érdekében köteles közölni.

Ha az ágyazatba helyezem a puskacsövet és a csőfarnyúlványon levő furaton keresztül behajtom a csavart az ágyazatba, akkor a puskacső végének a fala szorosan illeszkedik az ágyazat falához, tehát a helyén van. Most be helyezem a zárszerkezetet a helyére, a felerősítő csavaroknak és a kivésett ágyazatnak megfelelően, és akkor szembetűnően látni, hogy a lőporserpenyő hosszúkás vájata, amelybe a gyújtó lőport öntik, nem esik egybe a „gyulyukkal", amin keresztül a gyújtó lőpor beéghet a cső robbanó terébe. A zárszerkezet szerszámlemezének fala eltakarja a „gyulyukat", így robbanás nem jöhet létre, tehát a fegyver nem tud működni.

A lakatszerkezeten mozdítani nem tudok, hogy a serpenyő elérje a „gyulyukat", mert a szerszámlemez pontosan illeszkedik az ágyazatba. A csövön megint nem tudok mozdítani, mert a nyúlványon keresztülmenő csavar tartja, de ha netán mozdítanánk rajta, úgy hogy kicsit előrébb állítanánk a csövet egy másik furat készítésével, úgy hogy a „gyulyuk" elérje a serpenyőt, akkor a cső végének a fala nem érintkezik az ágyazattal, és a fegyver elsütésekor a lövedékre ható ellenerő következtében a csavar kiszakadna az ágyazatból. Tehát ez így megint nem lenne sem biztonságos, sem üzemképes.

Másik érv, ami igazolja, hogy a cső nem valódi: a csövet még egy ponton az ágyazat elején rögzíteni kellene, de erre vonatkozóan nem találtam egyértelmű nyomokat. A Nemzeti Múzeum fegyvertárában nagyon sok hasonló török fegyvert megtekintettem. Általában a csövet elől abroncsszerűenb ún. csőrögzítő pánt erősíti az ágyazathoz, legalább egy, de van amelyikben több is van, némelyiken 8–10 cm távolságra is. A fa ágyazaton nem találok erre vonatkozó kopási nyomokat. A cső másik rögzítési módja, amikor a cső alsó részén nyúlvány van ún. „szakál", melyen furat vagy laposnyílás van, melyen az ágyazaton keresztül átdugnak egy éket és így rögzítik a csövet. A cső alján semmi ilyen nyomot nem találni.

A csőfarnyúlvány felőli részen a cső tetején 34-es szám van beütve: az is elgondolkoztató, mert formáját tekintve modern, ma is használatos számtípus, de ez kerülhetett valakinek a gyűjteményében is beütésre. A csövön található irányzék nem illeszkedik pontosan a csövön lévő ékszerű vájatba. A célzó irányzék kiképzésének formája későbbi típusú vadászfegyverek irányzékaira hasonlít.

Ezek az érveim és észrevételeim a csőnek az ágyazathoz való nem tartozására vonatkozóan.

A puska harmadik alkotórésze az ágyazat. A tusa két részből áll, rajta berakásos díszítés. Csontlapok, csontrozetták is vannak a felületen, ezeken belül és kívül

a farészen szimmetrikusan köralakú díszítmények vannak. Ezekben a köralakú díszítményekben ébenfa, csont és sárgaréz berakások mozaikszerűen vannak, melyeket vékony sárgaréz lemezek osztanak meg. Az egész köralakú kis díszítményt sárgarézlemez fogja körbe. A körökön kívül a fába verve kis sárgaréz szegek vannak.

III. Restaurálás menete

– tisztítás és konzerválás
– hiányzó részek és azokhoz a szerszám elkészítése
– a pótlások berakása
– összeszerelés, felületi kezelés, patinázás

A tárgy restaurálás előtti állapota:

A fémrészek kezelését már elkezdték, a felületek rozsdásak és piszkosak. Az ezüst berakások felületén az ezüstszulfid fekete színeződése látható.

A puska farésze az ágyazat piszkos, a repedések és mélyedések zsíros szennyeződéssel telítettek. Sok helyen kitöredezett, berepedt. A tusán két nagyméretű csontlap hiányzik, a tusa alján a tölténytartó „fiseklik"-nek a csont fedőlapja hiányzik. A köralakú díszítésekből sokhelyen a csont, ébenfa és réz berakás kihullott.

Ahhoz, hogy valaki egy tárgyat helyre tudjon hozni, mindenképpen fogalmának kell lenni arról, hogy azt a tárgyat hogyan készítették, milyen technikával és milyen alapanyagokból. Nem elég azt tudni, hogy ma hogy készítenek vagy hogyan készítenének el egy ilyen hasonló tárgyat, mert ma már a technika fejlődésével másként termelik ki az alapanyagot, és nem is biztos, hogy ugyanazt az alapanyagot állítják elő, amit régen használtak. A technika fejlődésével nemcsak az alapanyag változott, hanem a megmunkálás is. A jól képzett restaurátornak tudnia kell egy kicsit annak a kornak a technikai színvonalán gondolkozni, amelyben a kérdéses tárgy készült.

Ezért tartom szükségesnek röviden a régi fegyverkészítési technikáról írni.

A fegyverek készítésénél a fémrészek megmunkálása igényelt nagyobb technikai felkészültséget, mind a megmunkálás, mind a műhely szerszámozottsága tekintetében. Hosszú volt a fejlődés az első lövedékes fegyvertől, a fúvócsőtől a robbanó töltettel ellátott fegyverekig. A fegyver lényeges része a zárszerkezet, jelen esetben kovás zárszerkezet van, ennek az előállítását kovácsolással készítették el. A szerkezeti elemek a különböző széntartalom miatt különböző keménységgel, acélossággal bírnak. Más széntartalmú anyag kellett, pl. a rugóhoz és más a szerszámlemezhez. A szerszámlemeznél nem volt szüksées, hogy rugalmas legyen, mert csak tartószerepe van. A zárszerkezet legtöbb része lapos elemekből áll. Itt nincsenek esztergálási és marási műveletek. A meneteket, furatokat pl. keményebb acélszerszámokkal készítették, a megmunkálandó részt pedig nem edzették meg, csak a megmunkálás után. A zárszerkezeten található ezüst berakást, tausirozást már korábban leírtam. A puska másik fémrésze a cső. Megmunkálása, elkészítése rendkívül munkaigényes volt. Gépek nélkül mindent kézi munkával állítottak elő. Ha volt is gép, az nagyon kezdetleges favázas alkotó elemekből állt és csak a megmunkáló rész volt fémből, melyet kézierővel működtettek (13, 15. kép). A csőnek, a csőfalnak nagy szilárdságúnak kellett lenni, hogy szét ne robbanjon. Ennek érdekében találták ki az ún. damaszkolt csöveket, melyeket damaszkolással állítottak elő. E módszer alapja a kovács hegesztés németes nevén „hitz"-eléssel végzett kovácsolás. A damaszkcsövek lényege, hogy vékony huzalokat megcsavarnak, majd a huzalokból kötegeket csavarnak és az így összefogott, összecsavart köteget csavarják egy magra, illetve vasrúdra és ezt „hitz"-elik összse. Így szálas szerkezetű, nagyszilárdságú csövet kapnak (18. kép). A csavarások a megmunkált cső felületén is láthatók, melyeknek rajzolata a készítési technikára utal. A rajzolatból kitűnik az is, hogy melyikkel volt több munka, minél több csavarást kapott a cső, annál erősebb volt, ezek drágábbak is voltak. Legalacsonyabb értékű az ún. szalagdamaszk „Banddamaszk" (20. kép). A rózsadamaszk a legerősebb és a legdrágább is. A kovácsolás után történt a cső kifúrása, melyet fúrópadon kézi erővel végeztek. A csöveknek huzagolást is készítettek. Ezeknek különböző profiljai voltak (16. kép). A csőbe helyezett ólomgolyót lövéskor a töltővesszővel beleverték, így a puha ólom alkalmazkodott a cső falában levő huzagokhoz és kilövéskor így a huzagok mintegy vezetést adtak az ólomgolyónak, ezáltal a célzás pontosabb volt. A cső végén található a dugó, melyet a kifúrás és huzagolás után helyeztek be, legtöbbször ezt „hitz"-eléssel bele is kovácsoltak, de előfordult kicsavarható megoldással is (10. kép). Jelen esetben is így oldották meg.

A fegyverek alkatrészeinek a gyártásánál a kovácsolás képezte a kiinduló alapot. Úgy a zárszerkezet készítés, mint a cső készítésnek a kezdetlegesség ellenére is meg voltak a kialakult szerszámai és fogásai, ezért már a kovás fegyverek készítésének az időszakában is meg volt a tagozódás. Aki csövet készített, az nem készített általában zárszerkezetet és fordítva. A farészt azt nyilvánvaló, hogy nem a csőkovácsok készítették, de olyan is volt pl. a törökök esetében is, hogy a csövet külföldről hozatták be és ők csak összeszerelték a puskát.

A puska farésze, az ágyazat és a tusa. A török puskáknak jellegzetes alakjuk volt. A tusa általában öt lappal határolt. Az ágyazatot mindig a csőhöz készítették, a zárszerkezet helyét kifaragták. A felületének a berakása rendkívül változatos, rajta csont gyöngyház, réz és ezüst berakások találhatók. A rézberakások általában kis körökben helyezkednek el, azon belül kis réz csont, ébenfa háromszögek mozaikszerűen illeszkednek. Ezeknek a köröknek a nagysága és azoknak egymáshoz való viszonya rendkívül változatos. Ezeknek a berakásoknak az elkészítési technikájára vonatkozólag irodalmat nem találtam, ezért csak feltételezéseim vannak.

Mielőtt a tárggyal bármit is kezdenénk, tisztázni kell az anyagát, csak ennek tudatában lehet a megfelelő eljárást alkalmazni. A tárgy anyagát ha ránézésre nem tudjuk megállapítani, vagy bizonytalanok vagyunk, vagy ha tudományos feldolgozás miatt van igény konkrét megállapításokra, akkor alkalmazzuk az anyagvizsgálatokat.

Jelen esetben a puska farészének az anyagvizsgálata volt szükséges. A kapott eredmény segítséget nyújthat a tárgy eredetére vonatkozóan, ha pl. kiderül, hogy a fa

jellegzetesen balkáni, akkor ez már a tárgy eredetiségének a bizonyosságához hozzájárul, vagy ha pl. kiderülne, hogy a fa egy jellegzetesen magyarországi flórába tartozik, akkor jogos lenne esetleg az a feltételezés, hogy esetleg itt is készülhetett.

A farészek anyagvizsgálata:

Kétféle módja van: makroszkópos és
mikroszkópos vizsgálat

Mikroszkópikus – amikor a fa rostjait salétromsavval szétroncsolják és így a fa rostjai mikroszkóp alatt láthatóvá válnak és a rostokra jellemző tulajdonság alapján beazonosíthatók táblázat segítségével.

A tárgyon végzett mikroszkópikus vizsgálat leírása:

Olyan helyen, ahol legkevésbé feltűnő és legkevésbé ártok a tárgynak, kis darabot kivágtam az anyagból. A tisztítóvesszőből is és a tusából is. A kimetszett kis anyagból kis darabot kémcsőbe tettem, melyben egy rész desztillált víz, egy rész cc. salétromsav és egy lándzsahegynyi káliumklorát ($KClO_3$) volt. Az így elkészített elegyben külön-külön a kémcsőben főztem a tisztító, és a tusa egy-egy kis darabját addig, amíg a rostok között a kötőanyag teljesen szét nem főtt. Így a rostok külön váltak. Lándzsaheggyel egy párat a rostokból a mikroszkóp tárgylemezére tettem, melyre előbb 50%-os glicerint cseppentettem, majd az ebbe helyezett rostokat kis üveglemezzel lefedtem. A rostokat mikroszkóp alatt 300-szoros nagyításban lefényképeztem. Az így kapott képet már felhasználhattam az összehasonlításhoz.

Makroszkópikus vizsgálat:

Az előzőekben említett módon kivett kis mintákat főzőpohárban desztillált vízben főztem, amíg az nem telítődött teljesen vízzel, amíg a pohár aljára le nem süllyedt. Majd ezeket kivéve Mikrotom (szánkó mikroton) készülékbe helyeztem. Az ezzel a készülékkel végzett vizsgálatot xilotomiai (fa anatomiai) vizsgálatnak nevezzük. A kis fadarabot két kis párhuzamosan szorító pofa közé kellett befogni, úgy, hogy a fölötte vízszintesen elhelyezkedő kés le tudjon belőle metszeni. A kést vízszintes irányba kell mozgatni és közben áttételes szerkezet segítségével a kés mindig századmilliméternyit süllyed lefelé és közben a kis darabból lemetsz egy vékony réteget. Ezt a műveletet a fán három irányban kell elvégezni, a bütüjénél, sugárirányban és a sugárra merőlegesen az évgyűrűkre érintőlegesen. E három irányból készült metszet a legjellemzőbb a fára. A lemetszett kis réteget az előzőekben említett módon a mikroszkóp tárgylemezére tettem fotózáshoz. Az elkészült felvételek fotóit a táblázat alapján összehasonlítottam, megkeresve hozzá morfológiailag a legjobban hasonlót.

Igy kaptam a következő eredményt: a tisztító vessző anyaga nyírfa. Betula pubescens-hez hasonlít leginkább. A metszet képe határozatlan, mert ez ágból, illetve veszszőből készült. Az érintő metszet szintén határozatlan a Betula pubescens-re emlékeztet. Az edények lefutása hullámos. A tusa anyagát szintén nem lehetett egyértelműen behatárolni. Az edénnyalábok lefutása a habos jávorra emlékeztető.

A restaurálás menete:

Miután a tárgy anyagáról meggyőződtem, a tisztítást megkezdhettem. A puska fa részeiről az olajos, zsíros szennyeződéseket alkohollal tisztítottam le, rövidre vágott ecset segítségével (5, 6. kép). Tisztítás után a fát nátrium pentaklorfenol megfelelő oldatával fertőtlenítettem. A zárszerkezetet szétszedtem és 10%-os inhibitoros kénsavban tisztítottam, közben vasszőrű kefével többször átkeféltem, így a fellazuló szennyeződésektől a fémfelülethez jobban hozzá férhetett a sav. A letisztult részeket szódabikarbonával közömbösítettem és desztillált vízzel öblítettem. Miután a felület megszáradt „Ballistol" nevű fegyvervédő szilikonos készítménnyel lefújtam. Így vékony védő filmréteg keletkezett a fém felületén, mely védte az oxidációtól. A zárszerkezeten levő ezüst berakásokon levő vésett díszítések is jól láthatóvá váltak. A tausirozás helyenként hiányos, de ezeknek a kiegészítése nem szükségszerű, mert a látványt, a tárgy megjelenését nem zavarja a hiány.

A csövet 20%-os inhibitoros kénsavval tisztítottam, a cső belsejét csőkefével (7. kép) kívül géppel vas körkefével többször ismételve a műveletet tisztítottam le a felületről a rozsdát (9. kép). Szódabikarbónával közömbösítettem és desztillált vízben öblítettem. A felületet egy kicsit átpolíroztam rongykoronggal, így a cső fémes fényt kapott, majd „Ballisztol"-lal kívül-belül lefújtam a csövet.

A puska farészét miután letisztítottam, a repedéseket szorítókkal összehúztam és színtelen Araldit ragasztóval megragasztottam. A hiányzó fa részeket UHU-plus ragasztóba kevert fareszelékkel egészítettem ki, majd pácoltam az ágyazat színének megfelelően. A puska ágyazatán a tusán levő berakásoknak a pótlása jelentette számomra a nehéz feladatot. A berakások technikájára vonatkozóan nem találtam irodalmat, így saját elgondolásom alapján próbáltam a feladatot megoldani. A díszítések köralakba vannak foglalva, a szélein körbe mindenütt vékony rézlemez, ez tartja meg a benne levő kis mozaik darabokat. A köralakú díszítő elemek átmérője változó, és ezek elrendezése a puskán szintén változó, hol csontlapba, vagy csontrozettába, hol csak a fába süllyesztve található. A kis kör díszítményeket mindenütt kis réz szegekkel díszítették körül. Általában a díszítmények elrendezésének van egy ritmusa és szimmetriája. A köralakú díszítményeket térmikroszkóp alatt megnéztem, majd le is fotóztam közgyűrűk segítségével (21, 22. kép). A mikroszkópos vizsgálatnál jól elkülönültek a kis lemezcsíkokkal körbefogott díszítmények anyagai. Volt olyan kis rozetta, mely tisztítás közben kiesett, ennek darabjait mikroszkóp alatt szintén megvizsgáltam. Nyilvánvalóvá vált, hogy a berakás anyaga sárgaréz, csont és valamilyen fából készült. Anyagvizsgálat a piciny mennyiség miatt nem jöhetett létre így csak feltételezni lehet, hogy a fa valószínűleg ébenfa, a csont pedig marha vagy egyéb állatnak a csontja. A mikroszkóp alatt nagyon jól lehet látni, hogy a kis fa mozaik daraboknak más-más irányba mutat a száliránya, tehát erről is arra lehet következtetni, hogy ezeket külön-külön helyezték be, ahogy éppen a készítő keze alá került. Így az a korábbi feltételezésem megdőlt, hogy esetleg egy kerek ébenfa lapot süllyesztettek volna a fába és ebbe verték volna bele a sárgaréz lemezcsíkokat és a sárgaréz

és csont háromszögeket. A kis sárgaréz háromszögek oldalán a mikroszkóp alatt észrevettem párhuzamos vonalkákat, mely arra a következtetésre juttatott, hogy ezt ugyanolyan módszerrel készítették, mint ahogy az ötvösök készítik a huzalokat. Tehát húzóvason keresztül húzták az anyagot (23. kép), így kaptak háromszög keresztmetszetű huzalt amelyet azután feldaraboltak. Én is ezzel a módszerrel állítottam elő (24. kép), sárgaréz drótot húztam a háromszögletű mintát adó húzóvason.

A csontot és a fát mivel ezek szerves, nem képlékeny anyagok, nem lehetett ilyen egyszerűen húzóvason keresztül áthúzni. Ezeket minden bizonnyal úgy reszelgették ki. A csontrészét marhalábszárcsontból oldottam meg. A csont hosszában lapokat fűrészeltem ki (25. kép), majd ezeket egyenletes vastagságúra reszeltem és az így kapott valamennyire egyenletes csontlapból kis csíkokat fűrészeltem le (26. kép). Készítettem egy acélszerszámot, mely 15 mm vastag és 80 mm hosszú lapos acél, melynek az oldalán hosszanti irányba „V" alakú mélyedés húzódik. Ebbe fektettem bele a lefűrészelt kis csont csíkokat, és lapokat reszeltem a csontra, közben mindig fordítottam rajta, ha egy csíkkal elkészültem, így kaptam meg a kis három oldalú rudacskákat, melyek általában 10–12 cm hosszúak voltak (27, 28. kép).

A fa mozaik része elkészítésére ugyanezt a módszert alkalmaztam. Mivel ébenfát vagy más hasonló sötétszínű fát nem tudtam beszerezni, ezért ebonitból oldottam meg. Hatásában ugyanolyan mint az ébenfa. Az ebonit rúdból kis lapokat készítettem, majd „V" alakban kimélyített szerszám segítségével a csonthoz hasonlóan megmunkáltam. Így most már készen állt a háromfajta anyag, csak még nem tudtam, hogy hogyan csináljam tovább. Szemügyre véve a rozettákat körbefogó kis lemezeket, lehetett látni, hogy két vége a lemezcsíkoknak egymásra hajlik nagyon sok helyen. Ez azt igazolja, szintén, hogy a lemezcsíkokat külön tették be és nem mindig sikerült a készítőjének pontosan kiszabni a lemezcsíkok hosszát. Én a feltételezett készítési mód helyett más utat választottam. Készítettem húzóvas segítségével lemezből csövet és a háromszög huzalból levágtam olyan hosszúságú darabokat, mint a kireszelt csont és ebonit rudacskák. Ezekből aszerint, ahogy a minták kívánták elosztva egymás mellé helyezve a huzalokat, hármas vagy négyes kötegeket készítettem a réz, csont, illetve ebonit huzalokból, és ezeket acetonban oldott polivinil acetáttal összeragasztottam. Az összeragasztott kis nyalábokat egymás mellé helyeztem és így már egy nagyobb köralakú köteget kaptam, melyben hosszában lemezcsíkokat helyeztem. Ezek adják az elválasztást. A köteget azután belehúztam a csőbe. A csövet szándékosan bővebbre hagytam a mintánál, hogy bele tudjam majd húzni a köteget, majd miután már a köteg a csőben volt, húzóvason keresztül méretre húztam. A csőben levő kötegek elemei így egymáshoz szorulva kiigazodtak és a cső végeit lereszelve, kirajzolódott a minta (31. kép). Ezek után mint a szalámit felszeleteltem fűrésszel és a hiányzó részekre beragasztottam „UHU" allaskléber-rel a kis mozaik korongokat. A beragasztás után a felületüket a fával egysíkba reszeltem. Majd finom dörzspapírral csiszoltam és felpolíroztam. A tusa felső oldalán két csontlap hiányzott. Ide szintén marhacsontból készítettem lapokat, melyeket „Araldit" ragasztóval felragasztottam. A tusa ezen a helyen körbe van lapolva csonttal. A csontlemezen körbe egyforma motívum van, tehát így adott, hogy a hiányzó csontlapokra milyen díszítés kívánkozik. A meglévő csontlapokon kívül levő díszítés megegyezik a kiegészített csontlapok mellett levő díszítéssel, tehát ez is azt igazolja, hogy ugyanazt a mintát lehet folytatni a behelyezett új csontlapokon.

A csontlapba fúróval mélyedést készítettem, hogy a motívumokat bele tudjam süllyeszteni. Azoknál a berakásoknál, ahol csak egyes részek vannak kipotyogva, oda egyenként helyeztem be a megfelelő mozaik darabokat.

A tusa alsó részén levő tölténytartónak „fiseklik"-nek hiányzott a fedőlapja. A Nemzeti Múzeum fegyvertárában Dr. Temesváry Ferenc lehetővé tette hogy tanulmányozzam a török fegyvereken levő tölténytartók fedeleit. Általában mindig csontból van, rajtuk körkörös díszítéssel. Ugyanilyet nem találtam, csak jellegében hasonlót. A hiányzó csontlap kontúrja adott, mivel a fedőlap be volt süllyesztve. Így ennek megfelelően marhacsontból kifűrészeltem a csontlapot (34. kép) és a tanulmányozott puskákon látott megoldással oldottam meg a csontlap közepén levő kis kinyitható fedőt (40. kép). A tölténytartó ónozott vaslemezzel van kibélelve, ami általában a török puskákon nem szokott lenni. A tölténytartó tele volt szennyeződéssel, melyet alkohollal tisztítottam ki. Tisztítás közben a tölténytartóból az olajos szennyeződéssel együtt egy növénymagot találtam (4. kép). Ez felkeltette az érdeklődésemet, hogy ha kiderítenénk, hogy milyen mag és milyen korú, akkor annak segítségével bővebbet meg tudnánk a fegyverről. A magot Szalai Zoltánnak megmutattam és az ő tanácsára vittem el a Természettudományi Múzeum növénytárába, ahol Rácz István karpológus a Herbárium Generále nevű gyűjtemény alapján morfológiailag összehasonlította.

Az eredmény: Ceratonia siliqua (szentjános kenyérfa).
A leguminosae (Hüvelyesek) rendjének a cassalpiniaceae (lepényfélék) családjába tartozik.
Elterjedése az egész európai mediterránban van.

Ezek szerint a mag előfordulását tekintve, semmiképpen sem kerülhetett Magyarországon a fegyverbe. Valószínűleg a fegyverrel együtt került Magyarországra. A mag korát megállapítani nem tudtam, mivel az ezt megállapító vizsgálat költséges és körülményes lett volna.

A tusa oldalán a csőfarnyúlvány alatt a zárszerkezettel szemben levő oldalon található két csont rozetta. A rozettákon keresztül megy a zárszerkezetet felerősítő két csavar. A rozettákból sajnos a berakások kiestek. Ha csak egy is maradt volna, akkor már annak alapján pótolni lehetett volna a hiányzó többit. Így nincs hozzá támpont. Azokban a mélyedésekben lehetett hasonló köralakú kis rozetta is, amilyen a fa részekben ágyazva található, de lehetett korál vagy türkisz kő is, vagy réz, esetleg ólomfejű szegekkel kirakva is, ahogy ilyesmit

más török fegyvereken is lehet látni. A fegyver viszonylagos egyszerűségét (mert ennél sokkal díszesebbek is vannak) tekintve inkább réz, vagy ólomfejű szegekkel lehettek kirakva. A két csont rozetta között egy lyukat lehet látni (8. kép), ide volt felerősítve a fegyver szíja, a szíjtartó kengyelbe. Ezt kiegészítettem a Nemzeti Múzeumban megtekintett analógiák alapján.

A fegyver farészén, miután a hiányzó berakásokat pótoltam és a díszítések felületét egybecsizoltam, felpolíroztam, a csontokat megfelelően patináztam, a puska farészét enyhén átpolítúroztam, így egyöntetű fényt kapott a tárgy. A szíj másik végének az ágyazat elején a cső alatt levő nyílásba kellett kapcsolódnia, itt a hiányzó csontrészek pótlása szintén adott volt (42. kép).

A cső az ágyazatban a farnyúlványon keresztül menő csavar segítségével van rögzítve, de ez csak egy pont és ez kevés a rögzítéshez, legalább két ponton kell. A másik rögzítés vagy a cső alján levő nyúlványon áthaladó tüskével, vagy a csövet és az ágyazatot átfogó lemezből készült (rendszerint cizellált) csőrögzítő pánttal történt. Mivel a cső elején rögzítő nyúlvány nincs, így csak csőrögzítő pánttal, azaz abronccsal lehet a csövet megfelelően rögzíteni. A Nemzeti Múzeumban egy hasonló fegyver csőrögzítő pántját lerajzoltam (35. kép) és azt sárgarézből elkészítettem. A felületét az analóg tárgyról készített rajz szerint cizelláltam (36, 41. kép).

A puska alkatrészeinek letisztítása, konzerválása, kiegészítése után következett az összeszerelés és így összeállt a tárgy.

A tárgy raktárban lévő tárolására vonatkozóan, mivel a tárgyon szerves és szervetlen anyag együtt előfordul, a szerves anyagra vonatkozó előírások az érvényesek inkább, vagyis a raktárhelyiségben, ahol a tárgyat fogják tárolni, a 60%-os relatív páratartalom az ideális.

Irodalom

Dr. Szendrei J.
Magyar Hadtörténelmi Emlékek az ezredéves országos kiállításon
Budapest, 1886.

Balázs J. – Kongó J.
Pisztolyok, revolverek rövid fejlődés története
Zrínyi Katonai Kiadó
Budapest, 1977.

Temesváry E.
A sárvári Nádasdy Ferenc Múzeum fegyvergyűjteménye.
Akadémiai Kiadó 1980.

Hardy J.
Vadászfegyverekről a vadászoknak.
Műszaki Könyvkiadó
Budapest, 1969.

H. Müller
Gewehre – Pistolen – Revolver
Edition Leipzig 1979

H. Nickel
Ullstein Waffenbuch
Verlag: Ullstein Frankfurt/M Wien.

H. Durdik – M. Mudra – M. Sada
Alte Handfeuerwaffen
Artia 1977

Nemes – Tacskándi
Csergheő Ervin m. kir. honvéd főhadnagy fegyvergyűjteményének részletes leírása
Budapest, 1899
Széchenyi Nyomda

SÁNDOR SIMON

RESTAURIERUNG EINES TÜRKISCHEN GEWEHRS AUS DER ZEIT UM DIE WENDE DES 17. zum 18. JH.

Bezüglich der Herkunft des Gewehrs sind uns keine Angaben bekannt. Es gelangte durch Kauf 1967 in den Besitz des Budapester Historischen Museums.

Es ist ein spanisches Feuersteinverschlussgewehr balkanischen Typs, das durch ein aussen angebrachte Federsystem gekennzeichnet ist. Die Türken nannten Gewehre dieses Typs im allgemeinen „cakmakh tüfek", das heisst Feuerschlaggewehr, und es wurde hauptsächlich bei der Infanterie, das heisst bei den „tüfengdsis" verwendet.

Die Metallteile der Waffe waren in einem verhältnismässig guten Zustand. Auf der Oberfläche der Verschlusskonstruktion befindet sich eine silberne Intarsie (Tauschierung), in der das Meisterzeichen, ein türkischer Text in kreisförmigem Feld, zum Vorschein kam, was die Originalität des Stückes zweifellos beweist. Auf dem Gewehrlauf ist keine auf die Anfertigung hinweisende Bezeichnung – wie sie häufig vorkommt – zu finden. Ausser den angeführten Argumenten stellt auch dieser Umstand die Zusammengehörigkeit in Frage. Die Hauptproblematik der Restaurierung bildete die Ergänzung der Intarsien auf dem Gewehrkolben. In kreisförmigen Feldern befinden sich kleine Dreiecke aus Knochen, Messing und Ebenholz. Die kleinen Mosaikdreiecke sind in unterschiedlicher Verteilung, innerhalb und ausserhalb des kleinen Kreises durch Messingstreifen abgegrenzt. Das grösste kreisförmige Ornament weist einen Durch-

messer von ungefähr 10 mm auf und besteht aus 66 kleinen Dreiecken, das kleinste hat einen Durchmesser von ca. 3 mm und besteht aus sechs Dreiecken. Diese kreisförmigen Verzierungen sind entweder auf der Oberfläche des Kolbens, in dessen Holz eingelassen, oder in Knochenplatten auf der Oberfläche des Kolbens in verschiedenen Gruppierungen untergebracht. Die Ornamente wurden nach einer gründlichen Untersuchung und Prüfung mit Mikroskop und Handlupe, in Ermangelung von Fachliteratur und sonstiger Quellen, in einer mutmasslichen Technik angefertigt.

Aus Messing, Knochen und – als Ersatz für Ebenholz – aus Ebonit wurden dreieckige Stäbchen angefertigt. Diese wurden den fehlenden Mustern entsprechend gebündelt in eine dünnwandige Messingröhre gezogen. Von diesen Röhren wurden dünne Scheiben abgesägt, wodurch die kleinen kreisförmigen Ornamente entstanden, die dann nur noch an Stelle der fehlenden Teile aufgeklebt werden mussten.

Zur Restaurierung der Waffe wählte ich ein analoges Stück aus der Waffensammlung des Ungarischen Nationalmuseums, Budapest.

Abbildungen

Abb. 1. Der spanische Feuersteinverschlussmechanismus des Gewehrs, die grosse Spannfeder des Hahnes ist gut sichtbar. Am tauschierten Teil ist unterhalb der Platte der Pulverpfanne das Meisterzeichen zu sehen.
Abb. 2. Vorderteil des Bettes vor der Reinigung und Ergänzung.
Abb. 3. Der sich dem Bett anpassende Teil des Verschlussmechanismus.
Abb. 4. Der im Magazinhalter zum Vorschein gekommene
Abb. 5. Reinigung der Holzteile und Intarsien der Waffe.
Abb. 6. Reinigung der Holzteile und Intarsien der Waffe.
Abb. 7. Reinigung des Gewehrlaufs mittels Rohrbürste.
Abb. 8. Reinigung der Holzteile und Intarsien der Waffe.
Abb. 9. Reinigung des Aussenteils des Gewehrlaufes mittels Rundbürste.
Abb. 10. Der Hinterlader in ausgeschraubten Zustand, zur Reinigung vorbereitet, an der Seite des Laufes ist das Zündloch zu sehen.
Abb. 11. Der zur Reinigung vorbereitete Verschlussmechanismus in zerlegtem Zustand.
Abb. 12. Vordere Öffnung des Laufes in Draufsicht. Die Öffnung ist aussen achteckig, innen sechseckig, von deren Ecken die Spiralverziehung des Laufes aus geht.
Abb. 13. Waffenschmiedewerkstatt aus dem 18. Jh. Aus dem Buche von Heinrich Müller.
Abb. 14. Die Gewehrlaufschmiedewerkstatt des Greener-Werkes in Birmingham aus dem 18. Jh.
Abb. 15. Röhrenbohrbank aus dem 18. Jh. Aus dem Buche von Heinrich Müller.
Abb. 16. Rohrgewindeprofile aus dem Buche von Heinrich Müller.
Abb. 17. Der spanische Feuersteinverschlussmechanismus des Gewehrs und dessen Details.
Abb. 18. Das Ausgangsmaterial des Gewehrlaufes mit Damastmuster, halbfertig und fertig geschmiedet.
Abb. 19. Die Verzierungen des Damastgewehrlaufes des englischen Greener-Werkes.
Abb. 20. Der zum Schmieden vorbereitete, auf den „Kern" gewickelte Banddamast.
Abb. 21. Makroskopische Aufnahme. Durch ein Mikroskop gefertigte Aufnahme einer mittels Mikrotomschlittens in Radialrichtung geschnittenen dünnen Schicht eines zwecks Prüfung entnommenen Stückches vom Kolben.
Abb. 22. Makroskopische Untersuchung des Reinigungsmaterials.
Abb. 23. Zieheisen, durch dessen Löcher der Messingdraht – in Richtung vom grösseren zum kleineren – gezogen wird, wodurch, sich allmählich verdünnend, der trilaterale Messingdraht geformt werden kann.
Abb. 24. Ziehen des Drahtes durch das Zieheisen.
Abb. 25. Markknochen, aus dem die Knochenplatte herausgesägt wurde.
Abb. 26. Aus der gefeilten Knochenplatte werden Streifen gesägt.
Abb. 27. Das Stahlwerkzeug, an dessen Spitze sich eine „V"-förmige Vertiefung – zwecks dreiseitigen Feilens der Knochenstreifen – befindet.
Abb. 28. Dreiseitiges Feilen der abgesägten Knochenstreifen mit dem Werkzeug.
Abb. 29. Drahtzieheisen mit Rundlöchern, mit dem der Lauf hergestellt wurde, sodann wurden die Kupfer-, Knochen- und Ebonitbündel in den Lauf gebracht, und im Zieheisen stufenweise in solche mit immer kleinerem Durchmesser gezogen, bis der Durchmesser des Intarsienmusters erreicht war.
Abb. 30. Der auf Mass gezogene Lauf, an dessen Enden die Spitzen der hervorstehenden Kupfer-, Knochen- und Ebonitdrähte zu sehen sind.
Abb. 31. An den Laufenden zeichnete sich dieserart das Muster ab.
Abb. 32. Vom Lauf wurden kleine Scheiben abgeschnitten und mit diesen die fehlerhaften Stellen ergänzt.

Abb. 33. Befestigung der Knochenplatten an den fehlerhaften Stellen des Kolbens.
Abb. 34. Aus der Knochenplatte herausgesägt die Deckplatte des Magazinhalters.
Abb. 35. Foto des als Analogie verwendeten Gewehrs.
Abb. 36. Zisellierung des aufgrund des Analogiegewehrs hergestellten fehlenden Rohrklemmbandes auf Pech.
Abb. 37. Detail des fertiggestellten restaurierten Gewehrs.
Abb. 38. Detail des fertiggestellten restaurierten Gewehrs.
Abb. 39. Detail des fertiggestellten restaurierten Gewehrs.
Abb. 40. Detail des fertiggestellten restaurierten Gewehrs.
Abb. 41. Detail des fertiggestellten restaurierten Gewehrs.
Abb. 42. Detail des fertiggestellten restaurierten Gewehrs.
Abb. 43. Detail des fertiggestellten restaurierten Gewehrs.
Abb. 44. Detail des fertiggestellten restaurierten Gewehrs.

Képjegyzék

1. kép A puska spanyol kovás lakatszerkezete, jól látható a kakast feszítő nagy rugó. A tausírozott részén a lőporserpenyő lemeze alatt a mesterjel látható.
2. kép Az ágyazat elülső része tisztítás és kiegészítés előtt.
3. kép A lakatszerkezetnek az ágyazatba illeszkedő része tisztítás előtt.
4. kép A tölténytartóban előkerült szentjános kenyérfa magja.
5. kép A fegyver fa részeinek és a berakásoknak a tisztítása.
6. kép A fegyver fa részeinek és a berakásoknak a tisztítása.
7. kép A cső tisztítása csőkefével.
8. kép A fegyver fa részeinek és a berakásoknak a tisztítása.
9. kép A cső külső részének tisztítása körkefével.
10. kép A farnyúlvány kicsavart állapotban tisztításhoz, a cső oldalán látható gyúlyuk.
11. kép A tisztításra előkészített zárszerkezet szétszedett állapotban.
12. kép A cső elülső nyílása szembenézetben. Kívül nyolcszögletű, belül a nyílás hatszögletű, melynek sarkaiból indul a cső csavarvonalú huzagolása.
13. kép Fegyverkészítő műhely a 18. sz.-ból. Heinrich Müller könyvéből.
14. kép A birminghami Greener-gyár csőkovácsoló műhelye a 18. sz.-ból.
15. kép Csőfúrópad a 18. sz.-ból, Heinrich Müller könyvéből.
16. kép Csőhuzagolási profilok Heinrich Müller könyvéből.
17. kép A spanyol kovás zárszerkezet és annak részei.
18. kép Damaszt mintázatú cső kiinduló anyaga, közbenső állapotban és készre kovácsolva.
19. kép Az angol Greener-gyár damaszkcső mintázatai.
20. kép Kovácsolásra előkészített, „magra" feltekert szalagdamaszt („Banddamast").
21. kép Makroszkópikus fotó. A tusa vizsgálatra kivett egy darabjának mikrotom szánkóval sugaras irányba metszett vékony rétege.
22. kép A tisztító anyagának makroszkópikus vizsgálata.
23. kép Húzóvas, melynek lyukain keresztül húzva a sárgaréz drótot, nagyobbtól a kisebb felé haladva, fokozatosan vékonyodva alakítható ki a három oldalú sárgaréz huzal.
24. kép A drót húzása a húzóvason keresztül.
25. kép Velőscsont, melyből a csontlapot kifűrészeltem.
26. kép A reszeléssel kialakított csontlapból csíkokat fűrészeltem.
27. kép Az acélszerszám, melynek tetején „V" alakú mélyedés van a csontcsíkok három oldalúra való reszeléséhez.
28. kép A lefűrészelt csontcsíkok három oldalúra való reszelése a szerszám segítségével.
29. kép Körlyukú dróthúzó vas, mellyel készítettem a csövet, majd a csőbe helyeztem a réz, csont és ebonit kötegeket, és a húzóvason fokozatosan kisebb átmérőjűre húztam, amíg el nem értem a berakásos minta átmérőjét.
30. kép A méretre húzott cső, a cső végein lehet látni a kiálló réz, csont és ebonit szálak végeit.
31. kép A csövek végein kirajzolódott a minta.
32. kép A csőből kis korongokat daraboltam le, és ezeket helyeztem be a hiányzó helyekre.
33. kép Csontlapok ráhelyezése a tusán a hiányzó helyekre.
34. kép A csontlapból kifűrészelve a tölténytartó (fiseklik) fedőlapja.
35. kép Az analógiaként felhasznált puska fotója.
36. kép Az analóg puska alapján készülő hiányzó csőszorító pánt cizellálása szurkon.
37. kép Az elkészült, restaurált puska részlete.
38. kép Az elkészült, restaurált puska részlete.
39. kép Az elkészült, restaurált puska részlete.
40. kép Az elkészült, restaurált puska részlete.
41. kép Az elkészült, restaurált puska részlete.
42. kép Az elkészült, restaurált puska részlete.
43. kép Az elkészült, restaurált puska részlete.
44. kép Az elkészült, restaurált puska részlete.

1

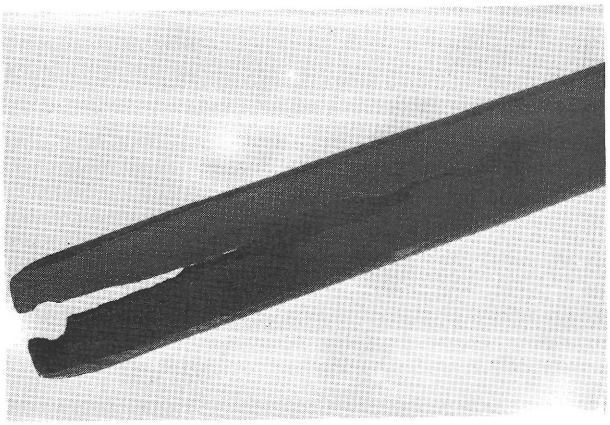

2

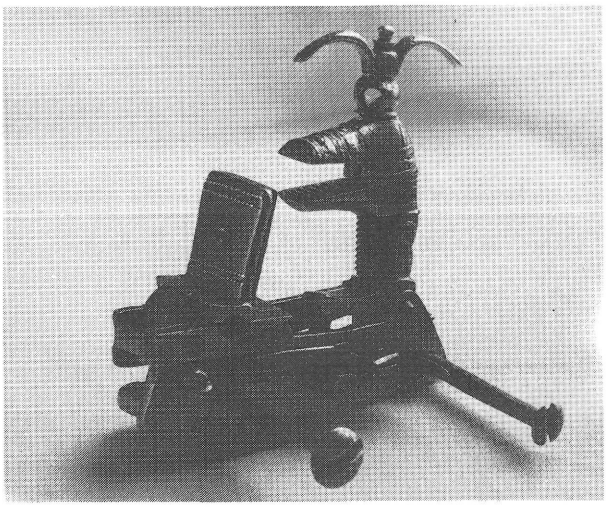

3

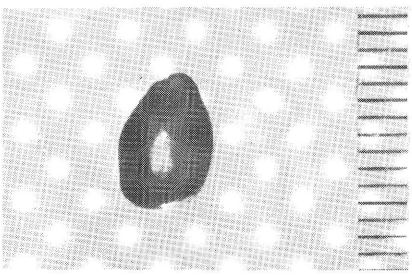

4

5

6

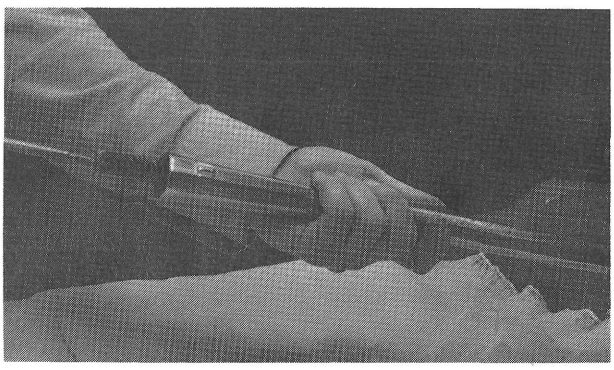

7

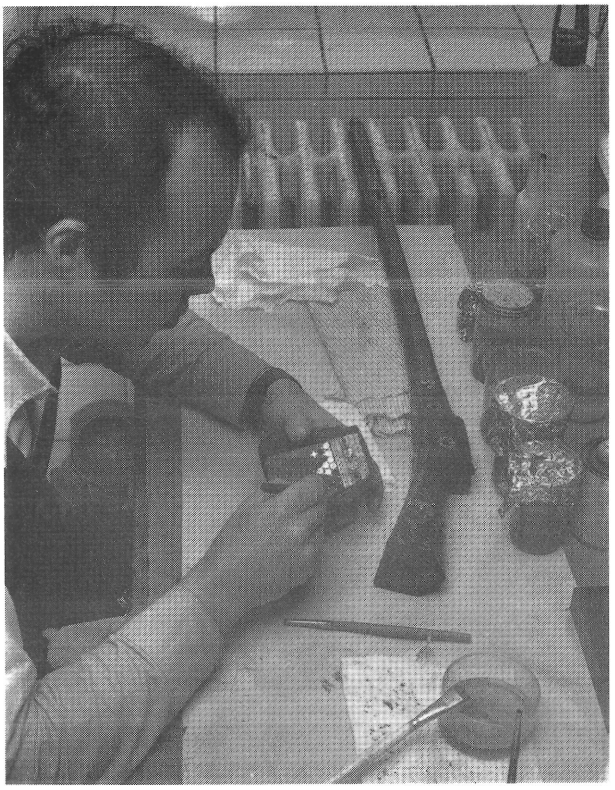

8

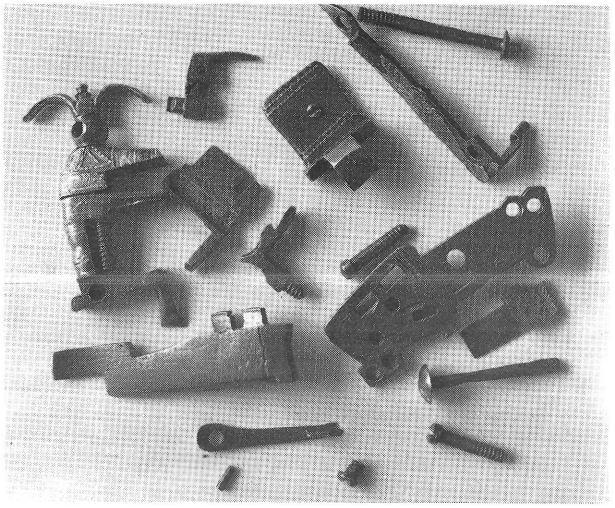

11

9

10

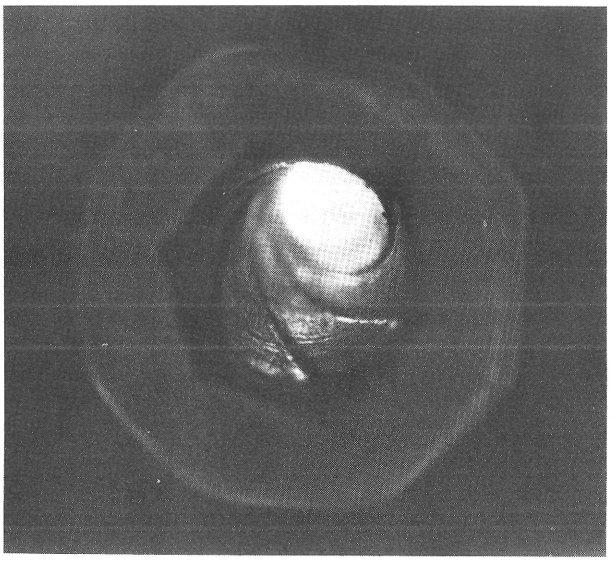

12

13

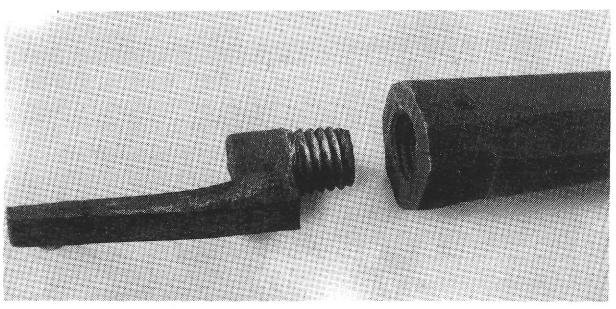

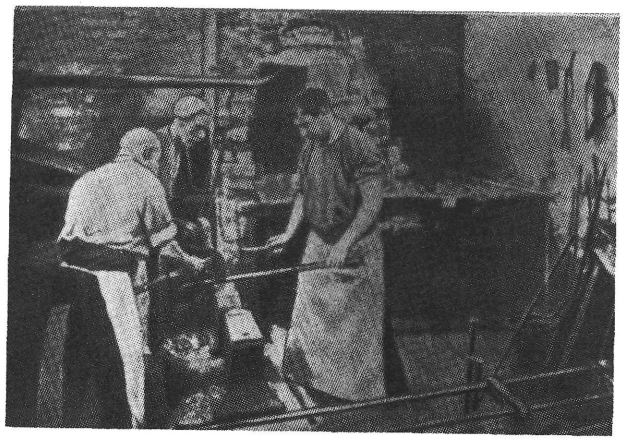

14

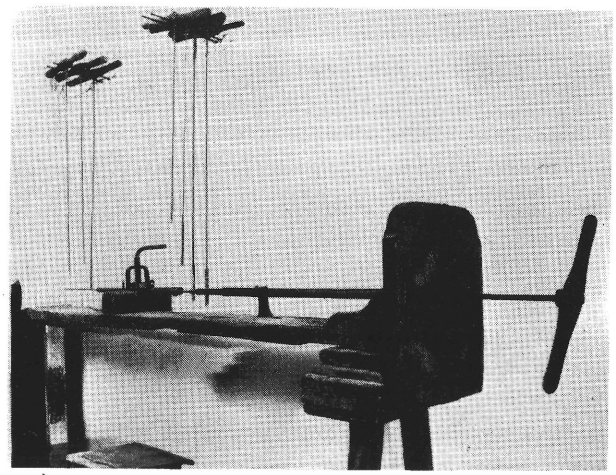

15

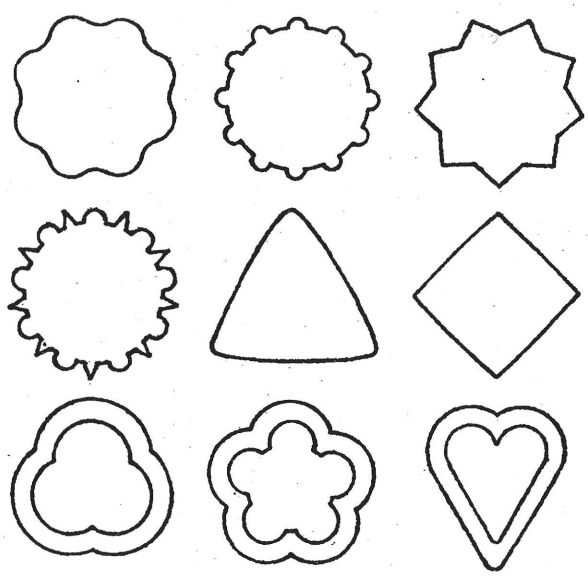

16

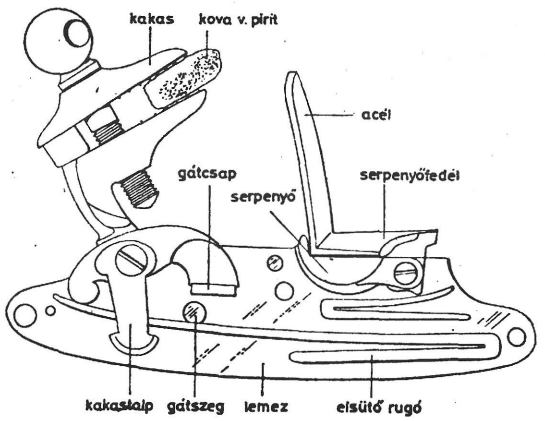

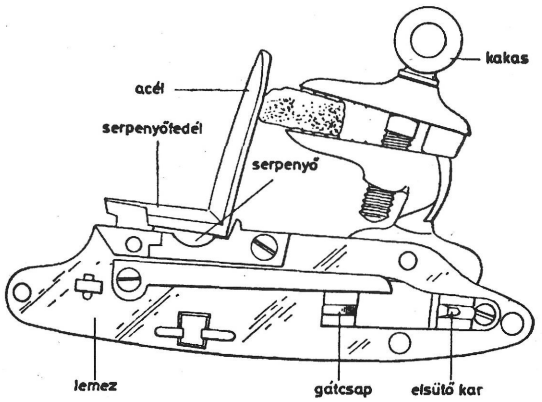

17

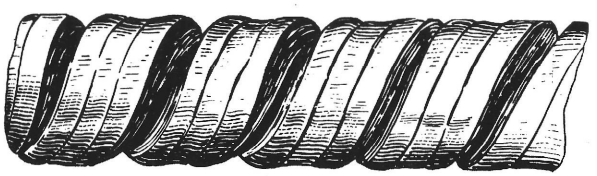

18

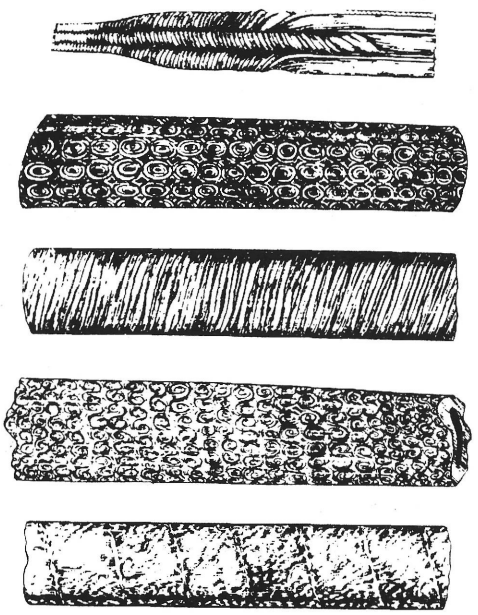

19

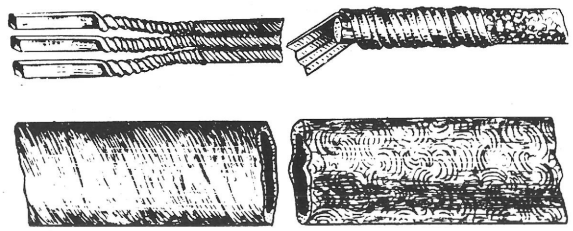

20

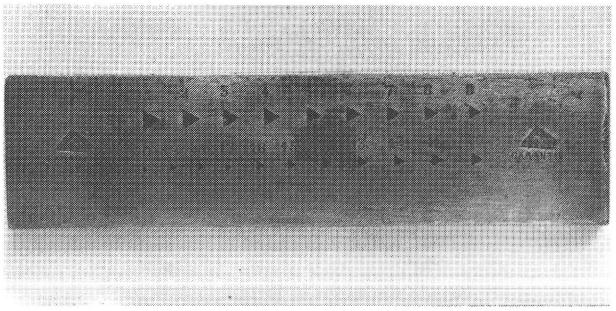

23

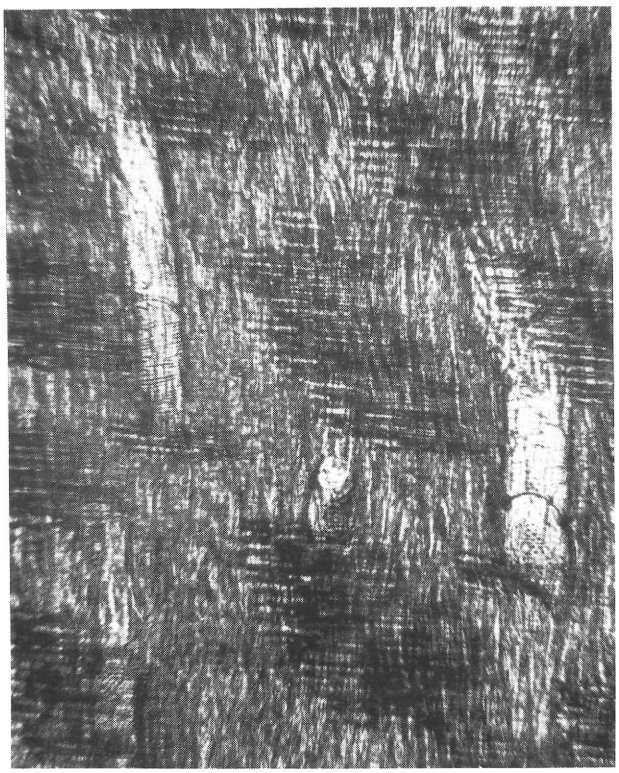

21

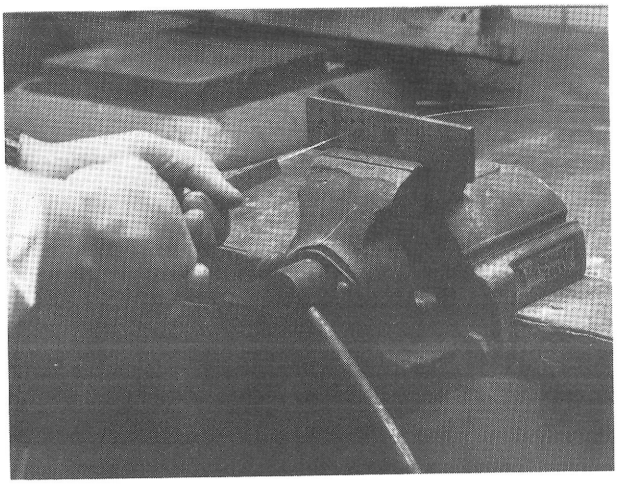

24

22

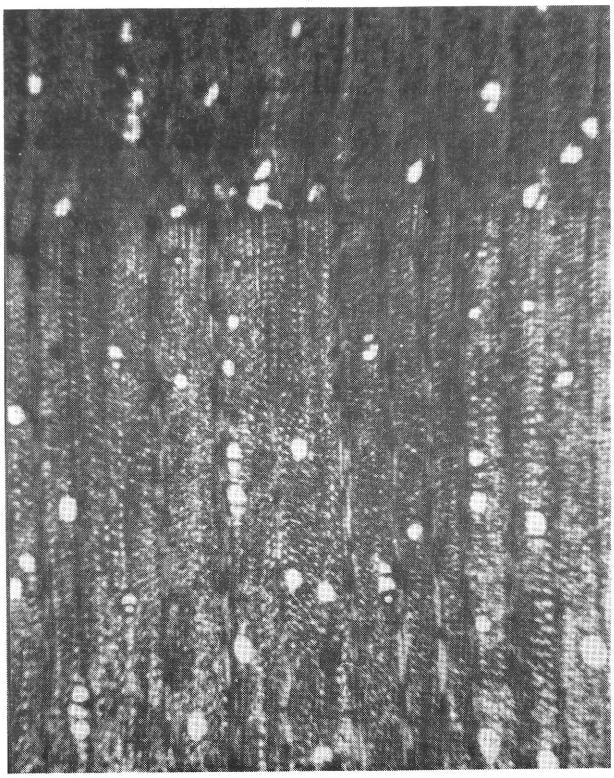

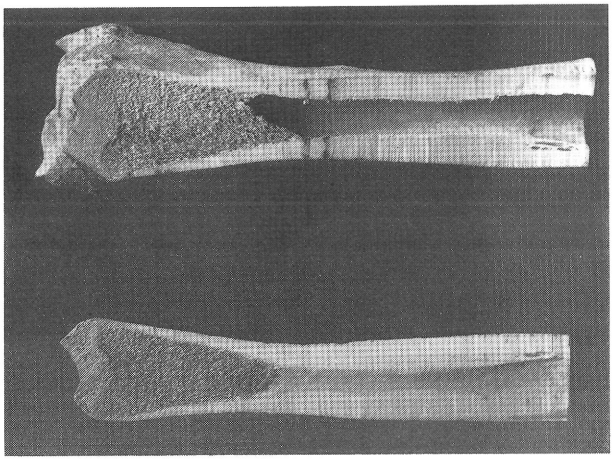

25

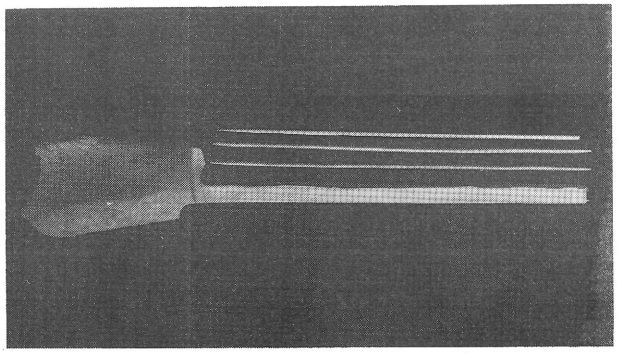

26

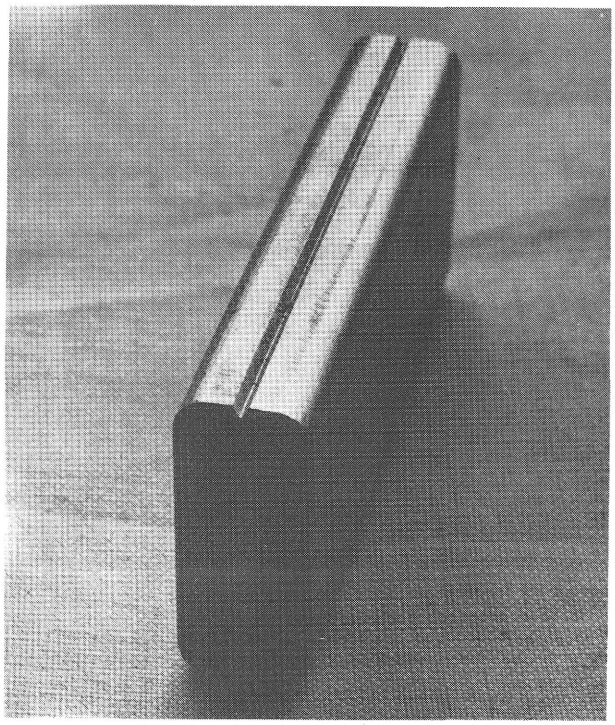

27

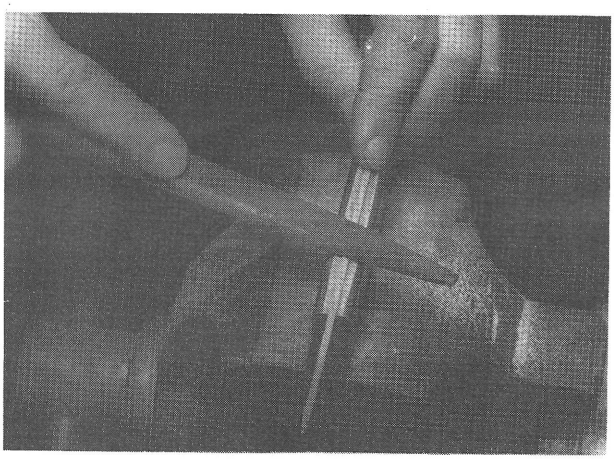

28

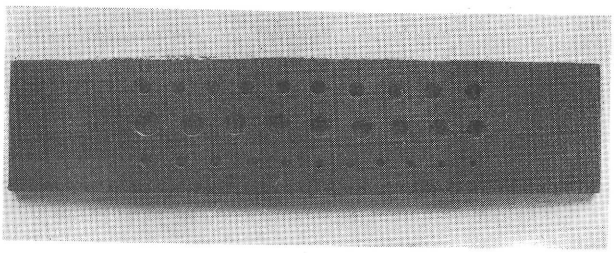

29

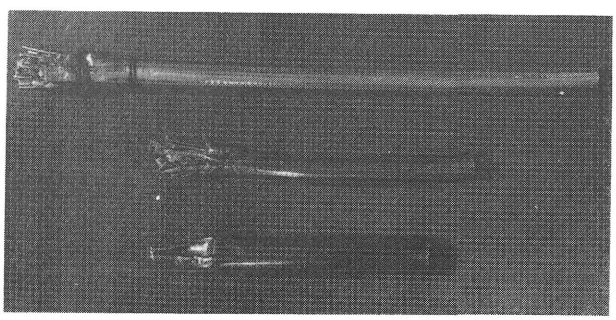

30

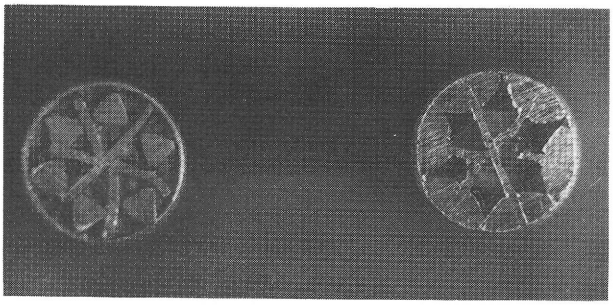

31

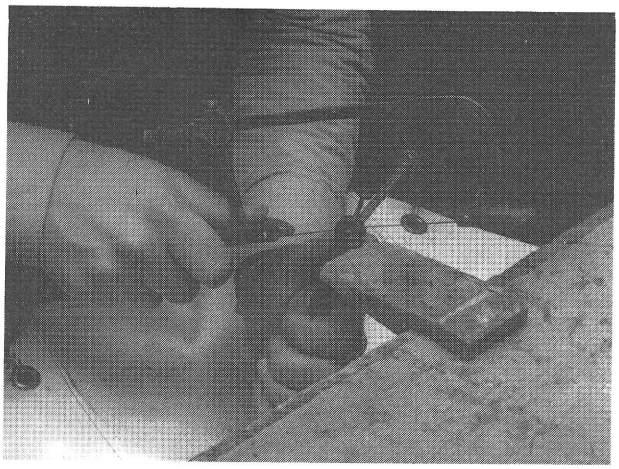

32

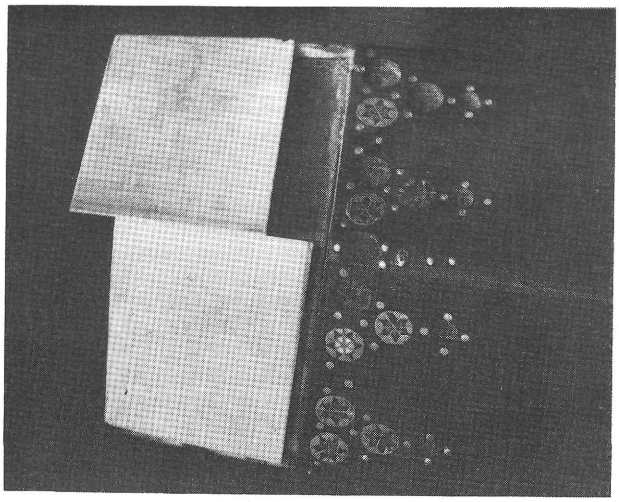

33

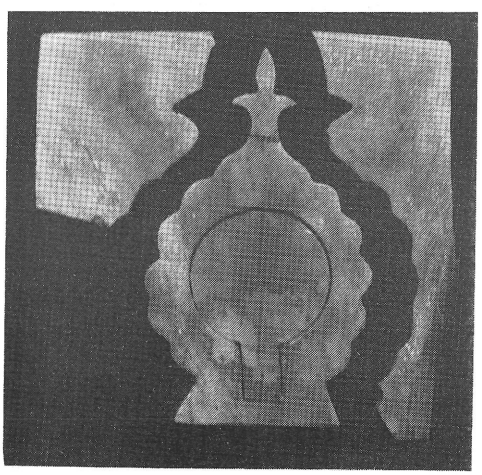

34

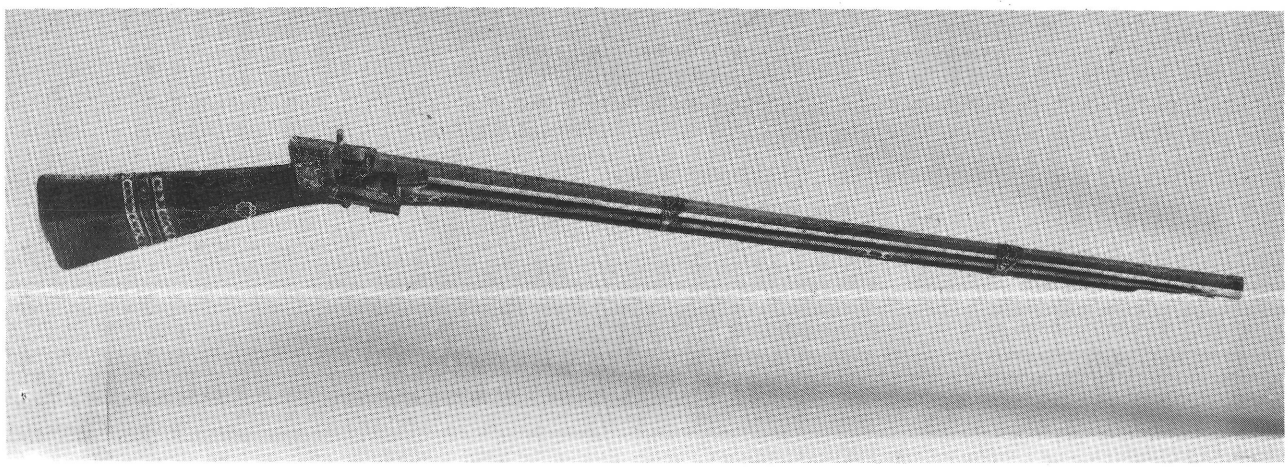

35

36

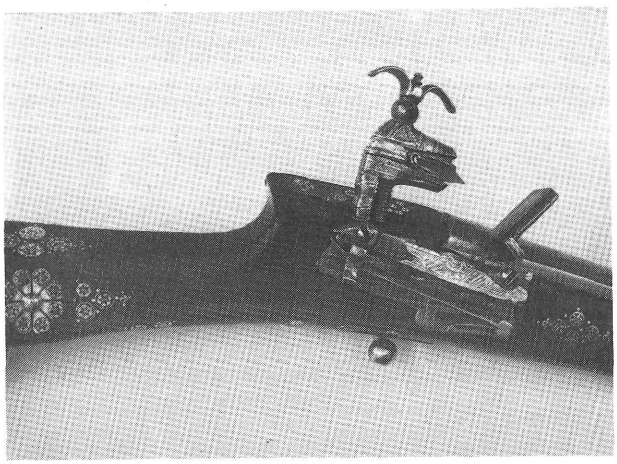

37

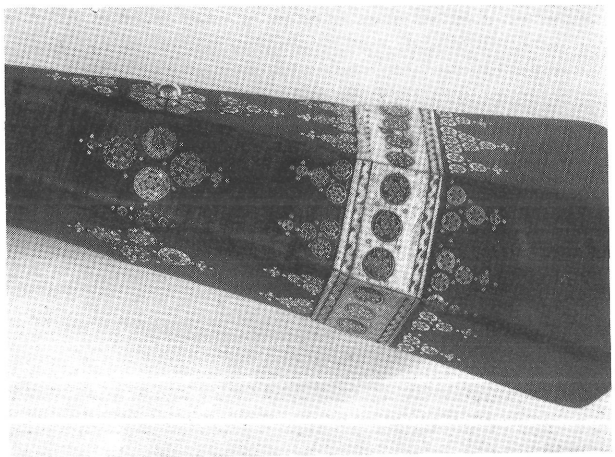

38

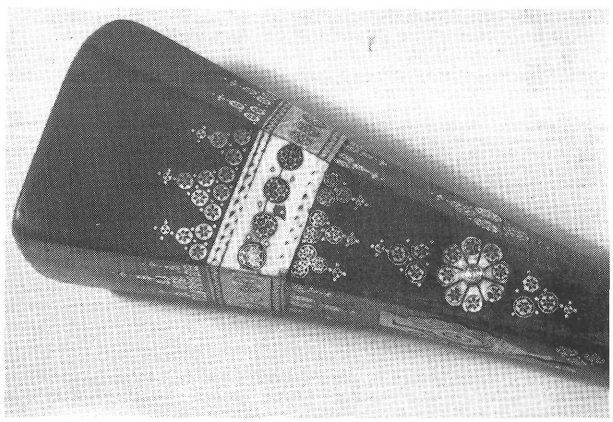

39

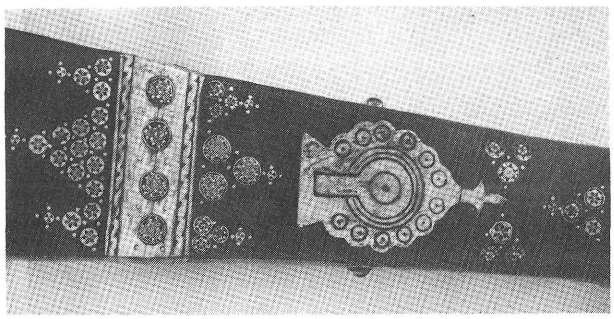

40

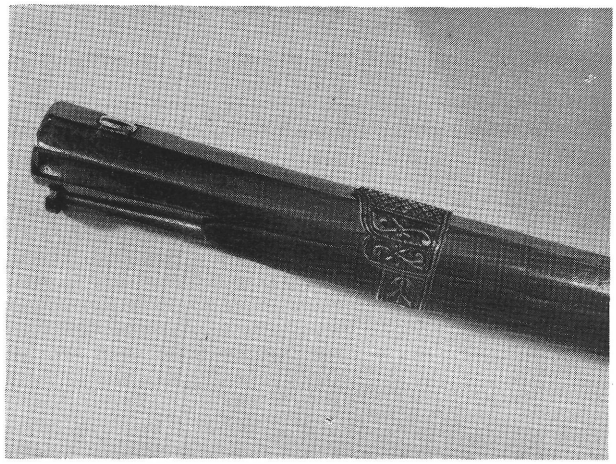

41

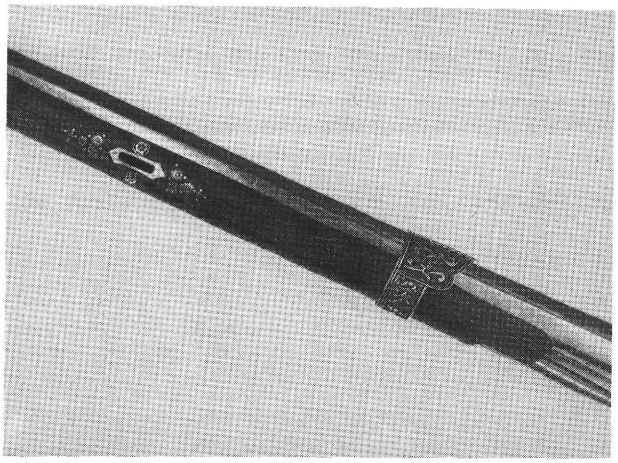

42

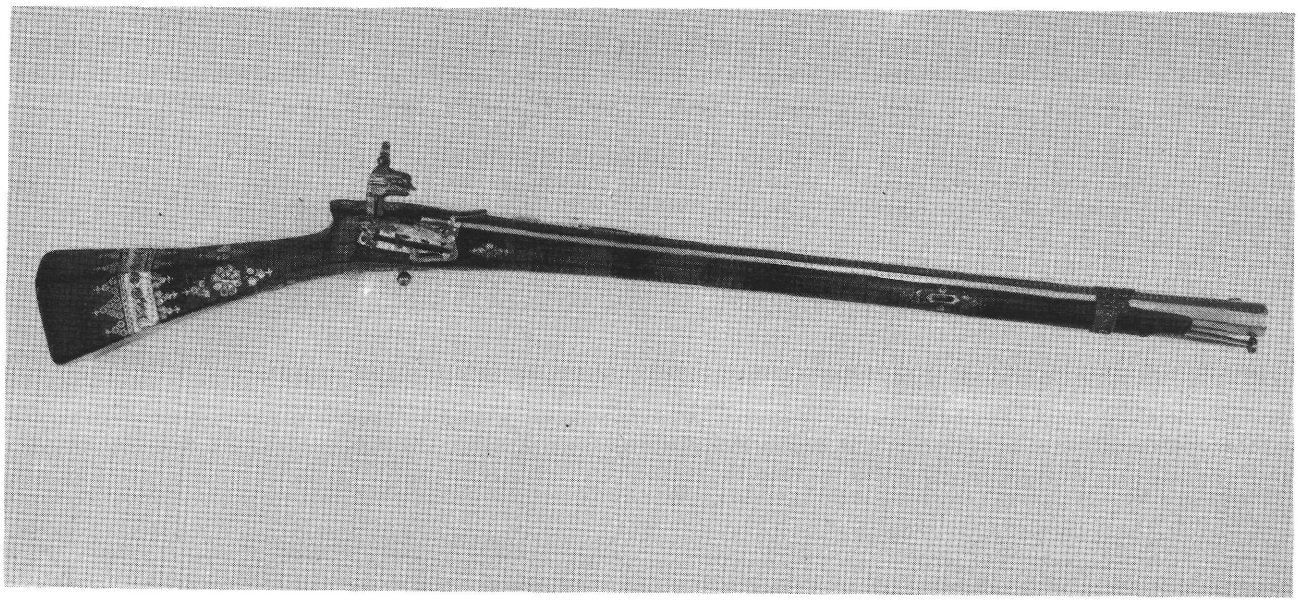

43

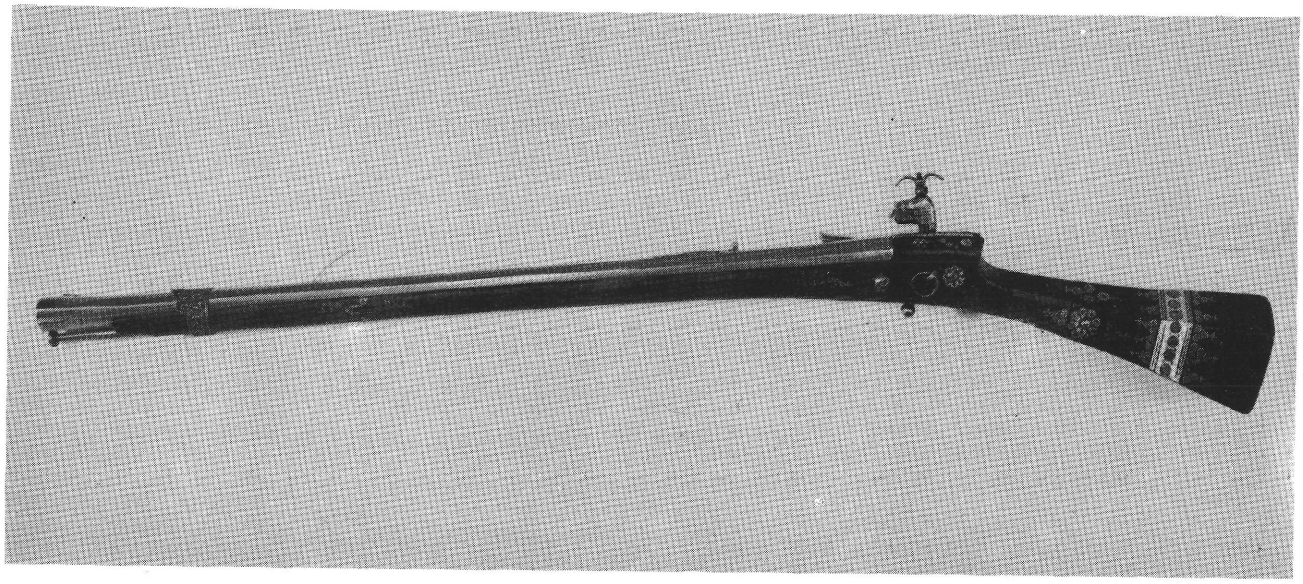

44

KÖNYVISMERTETÉSEK

Zolnay László: Kincses Magyarország

Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976–77. 552 l.

A Kincses Magyarország sajátos, különös könyv: egyszerre tudományos igényű és publicisztikus.

Zolnay László írása – stílusa, szerkesztése – emberközpontú, a letűnt korok embereinek életéről, munkájáról, hétköznapjáról, ünnepéről szól a mai kor emberének. A közvetlen, érzékletes írói stílus hozzáférhetővé teszi a magyar középkor történetét azok számára is, akik nem akarnak, vagy nem tudnak a szigorúan tudományos publikációkban vagy régi monográfiákban elmélyedni. A Zolnay életmű tudománytörténeti súlyát tekintve Szerb Antal szellemtörténészségéhez mérhető; sokoldalúsága pedig az egykori polihisztorokkal kel versenyre.

A Kincses Magyarország markol a civilizáció és a szellemi műveltség, a kultúra szférájába. Jól kiválasztott szemelvények részletesen kimunkált mozaikjai egységes középkor-képpé állnak össze a figyelmes olvasóban, még ha a szerző előszava szerint: „Témáim .... egész területük átkarolására képtelenek".

A mozaikok elemzése külön figyelmet érdemel, hiszen ezekben rejlik a láttatás varázsos titka. Első olvasásra feltűnik, hogy a könnyed, anekdotázó stílusú elbeszélések mérhetetlen sok tényre, forrásra épülnek fel.

A könyv első fejezete Magyarország hagyományos értelemben vett kincseit, aranyát, ezüstjét, ékszerművészetét dicséri a honfoglalástól a középkorig, a mohácsi vészt követő elszegényedésig. Leírja a korabeli nemesfémtárgyakat – röviden megemlékezik a magyar alkimistákról –, ír az ötvösségről, a pénzforgalom kezdetéről, a királyi jövedelmekről, az aranyművesekről. Ugyanilyen értékes kincsek „A magyar föld" című fejezetben leírt növénykultúra kincsei.

A gyümölcsfák mellett a gyógynövényes, virágos és fűszeres kertek középkori képét festi meg. Helyet kapott a könyvben az állatvilág is, a lovaink, a gulyák, a ménesek.

Érdekes, hogy ugyanebben a fejezetben esik szó a XII. századi rabszolgaságról: a rabszolganő árát az apró állat árával veti össze a szerző. Igaz, ez utóbbiból „... húsz darab ára egy dinár, ... egy rabszolganő ára pedig tíz dinár. De háborús időkben jó rabszolganőt vehetsz már három dinárért is." idézi Abu Hamid mór kereskedő feljegyzéseit.

A kihalt egykori állatóriások, az őstulok, a bölény és a Duna óriása, a viza; a medvék, vaddisznók és farkasok mellett az apró ragadozókkal is megismerkedhetünk. A hermelin (régi magyar nevén „hölgy") vadászai a hőgyészek család és helységneveinkben élnek tovább.

A halak és halászok fejezete, a „Dunárul fúj a szél" emléket állít a vizafogásnak, amely királyi felségjog volt. A hal azonban nem fejedelmi étel, hanem népélelmezési cikk volt a középkorban, a gyakori böjtök étele. Zolnay László temérdek halastóról ír, amelyekre fizetett tó- és halőrök vigyáztak, néha sikertelenül: a budai beginák halastavát az óbudai klarisszák jobbágyai halászták le időnként.

Az ásatási anyagban gyakran felbukkanó osztrigahéj a sósvizes szállítókocsikban nagy tömegben Budára érkező tengeri kagylókról tanúskodik. Lehetetlen, hogy Mátyás olasz és II. Ulászló francia feleségének étkezései eredményezték volna a nagyszámú kagylóhéjat. A leletek szerint a budai ferences és domonkos barátok, sőt Buda tehetősebb polgárai sem vetették meg a tenger ínyenc falatait.

Meteorológia-történeti ismereteink is gyarapodnak a könyv olvasása közben. Az időjárás periodikus változása miatt a jégkorszak után i.e. 3000-ig tartó folyamatos melegedést követően 1200 körül kezdett ismét süllyedni Európa hőmérséklete. Ez a tény, mint majd látjuk, még a történelmi eseményeket is befolyásolhatja. 1241–42 telén Rogerius siralmas éneke így írja le a tatárok támadását Esztergom alatt: „ezen a télen a Duna, ami már régen nem esett meg... befagyott... A tatár és magyar gyalogosok naponta csatáztak a jégen. Ám a tatárok ...lovaikkal mégsem mertek átkelni... Sok lovat és ökröt tereltek a Duna partjára és azok őrizetére három napig senkit sem hagytak hátra... A magyarok azt hitték, hogy a tatárok visszavonultak. Ezért aztán átkeltek a jégen s áthajtották az összes állatot. Észre vették ezt a tatárok s innen megtudták, a jég olyan szilárd, hogy azon immár ők is bátran átkelhetnek... egy rohamra annyian átkeltek, hogy a Duna jobb partján még a föld színét is elborították."

Nem hozott több szerencsét az 1463-as esztendő hidege sem: „Az iszlám serege Magyarország ellen a Duna kristályhídján vonult fel."

A háborús viszályok során nem csak külső ellenség irtotta a nemzetet: a helyi villongások, magánháborúk is sok emberéletet követeltek. Nevezetes Breznóbánya felégetésének története. Zólyomlipcse várurai, a Nagylucseiek 1517. május elsején hatszáz fegyveres élén megrohanták a bányászvárost. A dicső hadjárat befejezéseként a plébániára terelt asszonyokra és gyermekekre rágyújtották az épületet. A király, II. Lajos a tetteseket felségárulónak nyilvánítja és fejvesztésre ítéli – távollétükben. Azért távollétükben, mert a Nagylucseiek a király idéző levelére nem jelennek meg. A történelmi tanmese befejezése: a támadók közül egy jobbágyot lefejeznek, majd hat évvel később a király megszünteti az eljárást a város lerombolói ellen.

A fejezet lábjegyzete utal arra is, hogy kisebb, de hasonló véres önkényeskedések százszámra estek meg.

A fentiek után elgondolkodtat a Művészetek a középkorban című fejezet tétele: „A művészet a középkori élet egészét áthatja". Bizonyos néprétegekre ez feltétlenül igaz, de hogy általában így lett volna, ez legalábbis vitás.

A középmagyarországi korabeli művészet emlékanyaga nagyon kevés, oklevelekből is alig rekonstruálható. Kivételt jelent a szerző páratlanul gazdag – immár világhírű – szobor leletanyaga: a közel ötven gótikus budavári szobor-torzó. A lelet művészettörténeti értéke felbecsülhetetlen: bizonyítja egy királyi műhely tartós fennállását. A szobrok keletkezésének pontos datálása és a műhely eredetének, művészeinek földerítése még további kutatómunka feladata.

A Kincses Magyarország 550 könyvoldala kincset rejt az olvasó számára. Ismertet, gondolkodtat, segíthet „hazánk szellemi birtokbavételének – néhá nem könnyű – munkájában is."

Gopcsa Ágnes

Zolnay László: Az elátkozott Buda – Buda aranykora

Magvető Könyvkiadó, Budapest 1982. 606 oldal, több mint 250 szövegközi fotó és reprodukció, több mint 30 rajz és csaknem 20 térkép, alaprajz, építészeti rajz

Zolnay László immár hatodik történelmi tárgyú művét foghatja kézbe a szélesebb olvasóközönség, s ezek közül a harmadikat, amelynek központi témája Buda múltja. Nehéz lenne e műveket tudományi és műfaji határok közé szorítani, hiszen a szűkebb értelemben vett történelem mellett egyformán helyet kap bennük a régészet, a művészettörténet és a művelődéstörténet. Mindezek személyes élmények, emlékek és tapasztalatok nyomán nyernek szintézist. – Talán a szerzőnek egy korábbi művéhez írt bevezető soraival lehetne e műveket jellemezni: „A szó nemesebb értelmében vett népkönyv írására törekedtem, mert olyan fegyvernek becsülöm az írást, amely szellemi javak birtokbavételéhez segíti az olvasó embert. – Olyanfajta történelmet igyekeztem írni, amelyből megelevenedik a hajdanvolt élet." (Ünnep és hétköznap... II. kiadás 1977. 10. o.) A jelen ismertetés tárgyát képező könyv azonban bizonyos szempontból több is ennél...

Kézbevéve a könyvet, az olvasó minden bizonnyal meglepődik, mert a könyv földrajzi terület és téma szempontjából valójában szélesebb kört fog át, mint azt a cím alapján várná.

A mű az Előhangon és a Bevezetésen kívül hat nagy részre oszlik. (E kettő célja az általános témabevezetés mellett egyfajta lélektani bevezetés-ráhangolás is a szerző sajátos egyéni stílusára.)

„A táj hagyatéka – A magyarok hozománya" c. fejezet rövid taglalása a mai fővárosi terület hajdani természetföldrajzi viszonyainak és a magyar honfoglalásig tartó mintegy félmillió éves előtörténetének. Megemlékezik a honfoglalók karakteréről, az általuk itt talált viszonyokról és a középkor folyamán itt élt különböző nációkról.

Az *„Ahol földrajzzá vált a történelem"* c. fejezet ismét tárgyalja a természetföldrajzi viszonyokat, ezek hatását a honfoglalás utáni településszerkezetre és a gazdasági viszonyokra (révek, malmok, piackörzetek, stb.). – Ugyanebben a fejezetben kapott helyet a világi és egyházi területi rendszer, a plébániák kialakulása és a filiáció. Utóbbi kettő vizsgálatával a szerző igen szellemes – eredeti módszert talált a város ill. településtörténet megoldatlan, és hagyományos módszerekkel nem kutatható kérdéseinek megválaszolására.

A *„Kié a föld? Kié a juss? Kié a pénz?"* c. fejezet a különböző világi és egyházi birtokok birtoklástörténeti áttekintése. Ugyanitt került említésre a pénzgazdálkodás kialakulása.

„Az események forgatókönyve" ez a fejezet a tatárjárás leírásával kezdődik, majd a szerző hosszan taglalja Buda alapításának körülményeit és korai történetét. Fővárosunk történetének megannyi alapkérdését s a szerzőnek ezekről alkotott véleményét ismerheti meg az olvasó. Talán ez az első alkalom, amikor a szélesebb közönség részleteiben is hallhat a szakirodalomban immár több, mint 30 éve megindult „budai vitáról".

A *„Leletek és emberek"* c. fejezet a főváros középkori történetének tárgyiasult formáiról az épületekről, a kisebb és nagyobb leletanyagról és ezekhez kapcsolódva egyes emberi történetekről mesél.

Az utolsó *„Buda Pagana – Buda sacra"* fejezet sokkal „emelkedettebb" témába visz át: a vallástörténet és a művelődéstörténet egy-egy részletét villantja fel az olvasó előtt.

A fenti rövid tartalmi ismertetéshez hozzá kell fűzni, hogy csak nagy vonalakban jelenti a tényleges tartalmat, hiszen e szerteágazó, és sok apró részletet tárgyaló művet így pár szóban összefoglalni aligha lehet. Külön említést érdemel viszont az a szerzőre jellemző megoldás, hogy a különböző, komolyabb témájú vagy hangvételű részek közé mintegy oldásként könnyebb hangvételű, anekdotisztikus részeket vegyít. (Pontosan ez a megoldás és a szubjektív stílus teszi annyira szuggesztívvá és hitelessé a szerző műveit a nagyközönség számára, amelynek egyébként a bármilyen részletesen megírt „komoly szaktudományos művek" esetleg nem mondanak semmit.)

Színessé, érdekessé teszi a művet a nagyszámú s szép illusztráció is, ezek azonban sajnos nem mindig vannak szinkronban a témákkal. (A képaláírások közül néhány téves.) Tekintettel a könyv összefoglaló jellegére, hasznos lett volna még egy-egy Budát és a főváros teljes középkori településhálózatát ábrázoló térkép, mint amilyen pl. az „Ünnep és hétköznap..." kötetben már volt. Igaz, ezúttal viszont jóval több hajdani városábrázolást és műemléki alaprajzot láthat az olvasó, nem is szólva a legfrissebb ásatásokból származó, részben még publikálatlan leletanyagról készült illusztrációról, amely a szakemberek érdeklődésére külön is számottarthat.

Ami a művet a sok egyében kívül a szakember számára még érdekessé teszi, a jegyzetanyag. A szerző budai témájú könyvei közül ez az első, amely ilyet ad. A bibliográfiában szereplő több mint 570 (!) mű (közülük 41 a szerzőé!) a könyv igen széles és 'up to date' tudomá-

nyos bázisáról tanúskodik. Sajnálatos, hogy a jegyzetek közül néhány – valószínűleg nyomdai figyelmetlenség miatt – nem a megfelelő szövegrészhez került; ennek következtében a jegyzetanyagban csúszás van.

Röviden összefoglalva, az olvasó ismét egy szép kiállítású, tartalmas Zolnay könyvet mondhat magáénak, amely egyben a szerző több mint három évtizede megindult budai régészeti munkájának összefoglalása az „elődök s a kortárs régészek-történészek eredményeibe" ágyazva.

Magyar Károly

Katalin H. Gyürky: Das mittelalteriche Dominikanerkloster in Buda

„Fontes Archaeologici Hungariae". Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 202 l. 182 kép, 34 tábla

A budavári domonkos kolostor – a Miklós torony, a templom félköríves román ablakokkal áttört egyik fala és a bástyafalak között előreugró sokszögű szentélye – a Várnegyed egyik legjelentősebb műemléke volt már az új feltárások megkezdése előtti időben is. A templom területén 1906-ban a Halászbástya építésekor végeztek nagyarányú feltárásokat, melynek során felszínre került többek között egy sor sírkő, melyek a Horváth Henriktől berendezett és az ezerkilencszázharmincas években megnyitott Halászbástya Kőtár egyik legjelentősebb anyagcsoportját képezték. Ugyanitt került bemutatásra a templom sokszögű szentélyének falpillére s néhány egyéb gótikus építészeti töredék is. Nem csoda tehát, ha a kolostor maradványai fölé emelt újabbkori épület pusztulása után többek érdeklődése fordult e terület felé.

A teljes régészeti feltárás elvégzésére azonban csak a Hilton Szálló felépítése előtti időszakban nyílt lehetősége H. Gyürky Katalinnak, aki 1962-től közel 15 éves munkával hozta felszínre a kolostor maradványait s dolgozta fel eredményeit a „Fontes Archaeologici Hungariae" sorozat 1981. évi kötetében. A mások által korábban végzett kutatásokat csak ott használta fel – kellő kritikával – ahol ez feltétlenül szükséges volt.

H. Gyürky Katalin ásatási publikációja a kezdeti előkészítő munkáktól és az ásatás módszertani kérdéseitől kezdve részletesen ismerteti és értékeli a feltárás eredményeit, majd a tárgyi és történeti anyag összevetésével, s bőséges külföldi anyag bevonásával vonja le végső következtetéseit. Az egész munka folyamán következetesen érvényesül az a bevezetőjében is hangsúlyozott elsődleges szempont, hogy a feldolgozás mindég a régészeti leletanyagból indul ki és a régészeti feltárás eredményeit hitelesíti, magyarázza és bővíti a rendelkezésre álló történeti, várostörténeti adatokkal. Hangsúlyozza, hogy munkája során nem törekszik a teljes történeti anyag közlésére, hanem abból – nagyon helyesen – csak azt használja fel, ami mondanivalójának hitelesítéséhez, kutatási eredményeinek meggyőző igazolásához szükséges. A kül- és belföldi domonkos kolostorok analógiáit nem csak a budavári kolostor egyes épületrészei rendeltetésének, korának, kapcsolatainak meghatározása miatt tárgyalja, hanem azért is, hogy széleskörű kitekintést nyújtson az általános domonkos szokásokra, melyek ugyancsak sok szempontból befolyásolták általában és Budán is a kolostor telepítések helyét, épületeik alakulását. Utal arra a szerepváltásra, ami a kezdeti térítő tevékenység után inkább az oktatás és szellemi tevékenység felé tereli a rend tagjait, s ennek a változásnak a tükröződését is kimutatja magának a kolostornak az alaprajzán.

A budavári domonkos kolostor ásatási feldolgozása jelentős új adatokkal bővítette Buda várostörténetére, s főként annak legkorábbi periódusára vonatkozó ismereteinket. A kolostor épületei alatt u.is az ásató egy korai, feltehetően még a tatárjárás előtti település házmaradványait találta meg. A későbbi vári utcarendszertől teljesen elütő elhelyezkedésű házak megtalált maradványai kőből készültek, de az ásatás adataiból arra lehetett következtetni, hogy a házak felépítménye fából volt, ami valószínűleg a tatárjárás alatt teljesen leégett. A házakhoz tartozó leletanyag nagy része importárukból állott. A tatárjárás után visszatért lakók vagy régi házaikat javították ki, vagy a romokon újat építettek, s tovább használták azokat. Mindez azonban még a tulajdonképpeni városépítést megelőzően történt (hasonló korú település nyomait találta meg utóbb Zolnay László a Várhegy déli felében). E korai település a szerző megállapításai szerint a Víziváros felől húzódott a Várhegy oldalába, s központját a mai Csalogány-, Iskola- és Medve utca táján, fontos kereskedelmi útvonalak találkozási pontjába helyezi. Ennek az összefüggő településnek a fejlődését vágta ketté a tatárjárás utáni várhegyi városalapítás, s az utóbbinak fallal való körülvétele; így fejlődött ki a település alsó részéből a Szent Péter külváros, míg a városfalakon belüli rész beolvadt az új városba. Ennek a településnek a régi lakóiból került ki a szerző szerint a Mária-Magdolna plébániatemplomhoz tartozó magyar lakosság egy része. A magyarok területére települt a domonkosok első kolostora is, valószínűleg még a városalapítás előtt, azaz mielőtt a németek feltelepültek volna a Várhegyre. Az bizonyos, hogy 1254-ben már állt a kolostor, mert ekkor a rendi nagykáptalan ülését már itt tartották.

Az ásatás felszínre hozta a legkorábbi – kisméretű – kolostor maradványait, és bebizonyosodott, hogy a kolostor temploma, ill. hajója 2 építési periódust rejt magában. A templom korai, 13. sz.-i újjáépítéséről, ill. a gyors átépítés okáról a szerzőnek több elképzelése is van: elképzelhetőnek tartja, hogy a domonkosok megkapták a korábbi település templomát (ami azonos lehet a Nagyboldogasszony templom elődeként említett, Máriának szentelt királyi kápolnával), hisz – mint ezt példákkal illusztrálja – a legkorábbi domonkos alapításoknál a szerzetesek soha nem építenek maguknak templomot, hanem meglevő templomokat vesznek át. Elképzelhetőnek tartja azonban azt a változatot is, hogy a tatárjárás előtt megkezdett és félbeszakadt templomépítést folytatják később, a veszély elmúltával. Az átépítés okának harmadik magyarázata, hogy az eredetileg nem a szigorú

előírásoknak megfelelően épült templomot lebontották és újjáépítették – amint erre is volt nem egy példa a domonkosok történetében. Minthogy mindhárom változat mellett több érv szól, és a régészeti kutatás nem szolgáltatott bizonyítékot egyik mellett sem, a szerző végül is nyitva hagyta a választ a kérdésre.

Az első – kisméretű – kolostorépület vizsgálatakor lényeges megállapításokat tesz a szerző az első kolostor kapcsolatait illetően. Kimutatja mind az építészeti részletformákban, mindpedig a szigorú bencés építési szabályok alkalmazásában a bolognai anyakolostor közvetlen hatását. Megállapítja, hogy a budai első kolostor s a 13. században német nyelvterületen felépült domonkos kolostorok között semmiféle kapcsolat nem mutatható ki.

Az első kolostorépület lerombolásának és átalakításának időpontja jól leolvasható a régészeti eredményekből: az u.is szoros kapcsolatban állott a kolostori iskola felépítésével (1304).

A kolostornak a régészeti adatokból jól követhető 14. századi fellendülését alátámasztják és igazolják a külső tényezők: a domonkosok, akik a 14. század első éveinek budai eseményei során a polgársággal szemben a trónkövetelő Károly Róbert pártján voltak, az Anjouk messzemenő pártfogását élvezték, s ez látszik meg a valószínűleg a királyi műhely közreműködésével végzett nagyarányú építkezéseken is, melyek befejező állomását a század 60–70-es éveiben a szentély újjáépítése jelenti. A reprezentációs igények mellett új építészeti megoldásokat követel a szerzetesek már említett szerepváltása is: a szellemi tevékenység a szerzetesek számára kisebb szeparált cellák építését teszi szükségessé – ezek az újjáépült keleti szárny emeletén lehettek – s ezzel kapcsolatos az iskola, a „studium generale" felépítése is.

Különös gondot fordít a szerző a korábbi építési periódusok, az épületek tárgyalásán túl a kolostor Ny-i szárnyában, ill. a domonkos iskola épülete alatt talált fűtőkemencék részletes ismertetésére, szerkezetük, rendeltetésük és koruk meghatározására. Megállapítja, hogy a kemencék a 13. és 14. században épültek, később – mint másutt is – a divatból kiment fűtési módot a „modernebb" kályhák váltják fel.

A 14. században indulnak meg nagyobb arányokban a temetkezések is a kolostor templomában. Érdekes megfigyelés, hogy a sírkövek alatt – két kivételtől eltekintve – nem nyugodtak német polgárok. Ez a tény is alátámasztja a domonkosok és a magyar lakosság már az előbbiekben említett kapcsolatát; ugyanennek további igazolása, hogy a 14. század végén, ill. a 15. században a domonkosok a magyarok területe irányában terjeszkednek.

A sírkövekkel kapcsolatban vitatja a szerző Horváth Henriknek a domonkosok sírkőfaragó műhelyéről vallott elképzelését. Bár az ásatás közvetlen bizonyítékot sem pro, sem contra nem szolgáltatott, úgy véli, hogy a domonkosoknál talált sírkövek fő típusai – néhány egyedi darabtól eltekintve – megegyeznek a megfelelő korszak egyebütt is talált sírkő típusaival, s a műhely létezésének az is ellene mond, hogy szerzeteseik elsődlegesen szellemi tevékenységgel voltak elfoglalva. A sírkövek készítőit – egy a palotában is előforduló mesterjeggyel ellátott sírkő alapján – inkább a királyi kőfaragóműhely lapicidái között keresi.

A 15. században végzett építkezések: kolostorbővítés, a kerengő boltozása a domonkosok, a templom bővítése a hívők számának növekedéséről tanúskodik. Az új domonkos építkezések párhuzamba állíthatók a teljes vár fejlődésével: az új városfalak, s a rájuk települő új épületek bővítik mind a városnak, mind a domonkos kolostornak a területét. A 15. század második felének reneszánsz építkezéseiről csak a leletanyagban előkerült faragványok tanúskodnak, így valószínű, hogy ez időben csak az azóta teljesen lepusztult emeleteken építkeztek, „modernizáltak".

A munka röviden kitér a kolostor későbbi történetének és a későközépkori és törökkori leleteknek ismertetésére is. Igen érdekes az a leletanyagból világosan kiderülő megfigyelés, hogy az első török ostromok után a barátok egy nagyobb restaurálást készítettek elő, amelyhez építőanyagot és szerszámokat halmoztak fel, s ugyancsak a restaurálás céljára tették félre a régi épületekből megmaradt padlótéglákat is. A tervezett restaurálásra azonban a török foglalás miatt nem került sor.

Összefoglalásképp elmondhatjuk, hogy H. Gyürky Katalin munkája mintaszerű példája egy középkori régészeti kutatás feldolgozásának. Átfogó és teljes képet ad témájáról, de úgy, hogy a feltárás eredményeire alapozza mondanivalóját, s erre építi fel a széleskörű át- és kitekintéssel megfogalmazott végkövetkeztetéseket. Ásatási és régészeti feldolgozási módszerei: a terepalakulás figyelembe vétele s az átfogó, jó áttekintést nyújtó metszetrajzok készítése – melyeket műve elején részletesen is ismertet – lehetővé tették a jó eligazodást az ásatás területén, rétegeiben, járószintjeiben, periodizációjában. Mondanivalóját jól kiegészíti a szerencsésen válogatott képanyag: az ásatási rajzok önmagukért beszélnek, a jól összeállított lelettáblák állításai hitelességének igazolása mellett jó támpontot nyújtanak más ásatások hasonló jellegű anyagának feldolgozásához, meghatározásához is.

Az ásatási feldolgozást kiegészíti a kötet végén Matolcsi János állatcsont feldolgozása („Die Tierknochen aus dem Dominikanerkloster von Buda"). E vizsgálatok eredményei jól egészítik ki az ásatási feldolgozásnak a mindennapi életre vonatkozó részét.

Nagy Emese

Imre Holl–Nándor Parádi: Das Mittelalterliche Dorf Sarvaly

Fontes Arcaheologici Hungariae, Budapest 1982. 235 l., 185 fénykép és rajz, 4 térkép.

A magyar településtörténeti kutatások egyik fő célkitűzése a középkori falvak felkutatása, lehetőség szerinti feltárása, a régészeti eredmények komplex tudományos feldolgozása. A Sümeg közelében lévő, középkori Sarvaly falu romjai jól látszottak a Bakony Ny-i szélét bo-

rító erdőben, s mivel a terület nem állt mezőgazdasági művelés alatt, a régészeti kutatás sok értékes településtörténeti adatot eredményezett.

A későközépkori, 15–16. sz.-i falut teljes egészében feltárták a szerzők Holl Imre és Parádi Nándor. Közösen írt monográfiájuk módszertani kézikönyv is, megismerjük faluásatás korszerű, technikai módszereit, és a leletanyag feldolgozásának olyan új szempontjait, amelyek a magyar településtörténeti kutatásokban eddig nem szerepeltek. Felszínre került a falu temploma, körülötte sírokkal, 13 lakóház, két önálló pince, 5 gazdasági épület, egy kovácsműhely, és még 4 ház nyoma. Az ásatást kiegészítették a fémkutató műszerrel végzett vizsgálatokkal, 9 épületnél a teljes felszínt átvizsgálták. A műszer a fémleletek mellett kimutatta az itteni bazaltból faragott házalapozásokat, és az erősen átégett paticsréteget is.

Sarvaly leghosszabb életű, 400 éves építménye a templom volt. A legkorábbi építési periódus, a templom szentélyének első formája vettette fel a legfontosabb tudományos kérdést. A kívül félkör alakú, belül patkóíves záródású szentélyeket eddig nem önálló csoportként tartotta nyilván a tudományos irodalom, bár igaz, hogy ennél a szentélyformánál két építészeti alapelem együttes alkalmazásáról van szó. A Kárpátmedencében a 11. sz. 2. felétől a 13. sz. 2. feléig a falusi templomok félköríves szentéllyel, a rotundák általában patkóalakú szentéllyel épültek. A sarvalyihoz hasonló szentélyű templomok építését a 12–13. sz.-ra határozták meg, de éppen a sarvalyi templom bizonyítja, hogy hazánkban mind a három szentélyforma egyszerre alakult ki, egyidőben terjedt el. A sarvalyi templom korának megállapítását a zirci 11. sz.-i királyi udvarház temploma, és egy sarvalyi szalagfonatos kőtöredék 11–12. sz.-i analógiái tették lehetővé. Mindezek alapján kiderült, hogy a legkorábbi sarvalyi templom a 11. sz. 2. felében, vagy a 12. sz.-ban épült. Beigazolódott az a korábbi tudományos nézet is, mely szerint a Közép-Dunántúlon az egyenes záródású szentélyek a 13. sz.-ban épültek. Erre az időszakra, a 13. sz. 2. felére tehető a sarvalyi templom szentélyének egyenes záródásúra való átépítése, ekkor épült a kerítőfal is.

A falu lakóinak gazdasági és társadalmi helyzetére vonatkozó első adatok is a templom feltárásából származtak. Éri István már korábban megállapította, hogy a Dunántúl középső részén az ívelt szentélyű templomok a szabad jogállású nemzetségek, a későbbi kisnemesek településein épültek fel, a környező monostorok mintájára. Sarvaly későbbi, tehetősebb népességére utalt a templomban feltárt három oltár is, amelyek működéséhez jelentősebb összegű alapítvány, vagy hagyaték biztosította az anyagi fedezetet.

A falu építményeinek építészeti jellegzetességeit pontos megfigyelések, szemléletes rajzok tárják elénk. Az egyes épületek, lakóházak alaprajzának meghatározása mellett a kutatás egyik legnagyobb eredménye a régészeti leletek, a mindennapi élet tárgyai, előkerülési helyének építményen belüli pontos megfigyelése. A leletek kétféleképpen maradtak ránk. A hirtelen, egyszerre leégett házakból nem volt lehetőség a tárgyak kimentésére, azok eredeti, középkori helyükön maradtak. A leletek másik csoportja a házak körüli szemétrétegekben volt. Ez utóbbiak a falu felépítési idejéhez adtak támpontot, a leégett házak leletei pedig a családok életmódjáról vallanak.

Az építészeti emlékek között jól elkülöníthetően kirajzolódik a jellegzetes sarvalyi házak két csoportja. Pincével egybeépített házak és pince nélküli házak voltak. Azonban mindkét csoport pince nélküli lakóház része azonos alaprajzi elrendeződéssel, a Ny-i jellegű, magyar falusi házak jellegzetes csoportjába sorolható. A házak első helyisége a kemencés lakókonyha, a legtöbb háznál itt van az egyetlen tüzelőberendezés. A többi helyiség funkcióját nehéz lenne pontosan meghatározni, de az biztos, akárhány helyiségből is állt egy-egy ház, nem alakítottak ki füsttelenített, fűthető lakószobát. A pincés házaknál az utolsó, egyik oldalán nyitott helyiségből vezetett a pince lejárat.

A pincék háromnegyedrészben földbemélyített borospincék voltak, padlásukon más terményt, felszerelési tárgyat is tartottak.

Három ház, a 12.–26, 17. és a 23. ház, alaprajzában, régészeti leleteiben kiemelkedik a többi közül. A leggazdagabb családok, illetve a templom melletti 23.-ban a plébános lakott. E három kisnemesi kúriának a falu alaprajzában nincs meghatározó szerepe, az ásatási alaprajzból kiderül, hogy a többi, jóval szegényebb kisnemesi ház közé illeszkednek. A falu építményei, a régészeti leletek részletesen szemléltetik az egyik dunántúli kisnemesi falu mindennapi életét. A családok mezőgazdasági munkát végeztek, legjelentősebb volt a gabona és a szőlőtermelés. Az állattartás mellett jelentős mértékben vadásztak is. – A régészeti leletként feltárt állatcsont együttes tudományos feldolgozását ugyanebben a kötetben Matolcsi János adja közre. – Minden háztartásban volt ló és szekér is. A lakosság életmódja, telke, háza a jobbágyparasztéhoz hasonult, egy dologban azonban különböztek a jobbágyoktól, katonáskodniuk kellett. Sarvalyon 10 házban volt fegyver, általában könnyű fegyverzetű, lovas harci fegyverei voltak, a 26. ház tulajdonosa volt az egyetlen nehéz fegyverzetű, páncélos lovag.

A monográfia tárgycsoportok szerint tárgyalja a falu területén előkerült régészeti leleteket. Bár egyetlen falu emlékanyagáról van szó, mégis az egész magyar középkori leletegyüttes tudományos feldolgozásának lényeges kérdéseit tárgyalják.

A leletek előkerülési helyének pontos megfigyelését ha egybevetik a leletek állag szerinti szétválasztásával, meg lehet határozni egy-egy épületrész, helyiség funkcióját, aszerint, hogy a leletek pusztulási, vagy szemétrétegekben kerültek-e elő. A leletek statisztikai feldolgozásából kiderül a népesség gazdasági és társadalmi rétegződése, az egyes családok közösségen belüli vagyoni helyzete. A tárgyak tipológiai szétválasztása pedig a kronológiai kérdések mellett a mindennapi élet egyes korszakokra jellemző tárgyait sorolja fel.

Sarvalyon nagy mennyiségben vas és kerámia leletek kerültek elő. A falusi élet vastárgyairól általában azt tartotta a kutatás, hogy azok nagyrésze a falu kovácsműhe-

lyében készült. Sarvalyon is volt kovácsműhely, de az igen nagy számban előkerült tárgyak közül szinte semmi sem készült itt. Talán a korszerűbb fémrestaurálási technikának köszönhető, hogy a sarvalyi vaseszközök egy részén megmaradt a mesterjegy, olyannyira, hogy némelyiket ismert jeggyel is lehetett azonosítani. A kereskedelmi úton idekerült késeken Steyr ausztriai város késeinek jegyei fordulnak elő. A magyar későközépkori leletanyagban általában jellegtelennek tartott kovácsoltvas tárgyakról eddig kevés tanulmány jelent meg, ezért egyes tárgyak, pl. lakatok, sarlók, ollók csoportjánál a sarvalyi feldolgozás kiindulási alapul szolgáló tipológiai rendszer. A más területeken előkerült leletek feldolgozásához nagy segítséget jelentenek a sarvalyi vasleletek tipológiai rajzos táblái, és a leletek lelőhelyek szerinti fényképes táblái. A magyar középkori fémleletegyüttesek sarvalyihoz hasonló gondos restaurálásával és tipológiai rendszerezésével még igen sok új adat kerülhet felszínre, és lehetőség nyílik fémiparunk, fémkereskedelmünk szélesebbkörű áttekintésére.

A sarvalyi kerámialeletek feldolgozásánál is a tipológiai módszert alkalmazta a szerző. Először volt lehetőség egy későközépkori falu teljes edénykészletének megismerésére. Különösen a leégett házak leletei voltak fontosak, kiderült, hogy mennyi és milyen edényt használtak a mindennapi élet során. Más területek, falvak, városi háztartások edénykészletére is jellemző adatokat nyertünk, családonként átlag 1–2 nagy, 4–6 közepes, 4–6 kisméretű fazék, 1–3 korsó, 1–2 cseréppohár volt használatban.

Ma már nagy vonalakban kirajzolódnak a Kárpát-medence fazekas központjai, s az egyre szaporodó ásatási leletekből kezdjük megismerni a tájegységek szerinti fazekasáru főbb formai és technikai jegyeit is. A sarvalyi kerámia összeségében jellegzetes közép-dunántúli leletegyüttes. A rendkívül változatos sarvalyi edények minden főbb típusa vörös kerámiából készült, egy műhely gyakorlata szerint. Okleveles adatok szerint a sarvalyi edényeket valószínűleg a közeli Deáki falu jobbágyfazekasai készítették, akik a veszprémi püspök számára is kötelező szolgáltatásként fazekasárut is készítettek.

Jobb minőségű edények, mázas kerámia, néhány olasz majolika edény töredéke csak két sarvalyi házban került elő, a 17. sz. kisnemesi kúriában és a 23. sz. templom melletti házban. Csak az utóbbi házban volt figurális díszítésű kályhaszemekből álló kályha. A 15. sz.-i kályha egyik csempéjén Mátyás király címerét ábrázolták, egy másik csempén pedig Szent György alakja látható. A ház későbbi, 16. sz.-i kályháján a környékre jellemző népi kályhaművesség figurális és növényi díszítésű csempéi helyezkedtek el.

A régészeti leletek tanúsága szerint a falu házai valószínűleg már a 14. sz. végén felépültek, és változatlan formában álltak a 16. sz. 40-es éveiben bekövetkezett pusztulásig. Sajnos a falu korábbi épületeiből a templomon kívül nem került elő semmi, így nem lehetett megállapítani, hogy a 15. sz.-i házak milyen tipológiai fejlődés eredményeként alakultak ki, mik voltak az alaprajzi változások lényeges, eltérő, a végső forma kialakulása felé mutató, jellegzetes vonásai. Sarvaly ennek ellenére igen fontos településtörténeti emlék, mert megismerhettük a későközépkori kisnemesi falvak jellegzetes közép-dunántúli típusát, a kisnemesi családok mindennapi életét.

Irásné Melis Katalin

Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541

Wien, 1982. XXXI, 768 1.

A Melk közelében emelkedő Schallaburg reneszánsz kastélyában 1982. május 8 és november 1 között nagyszabású kiállítás mutatta be a magyar reneszánsz kultúra és művészet első szakaszát, amelyet kereken 900 műtárgy és történeti emlék képviselt. Szemben az eddigi háború után rendezett külföldi kiállításokkal, e tárlat nem a magyar művészet egészének vagy nagyobb, évszázadokra kiterjedő fejlődésének összképéről számolt be, hanem egy rövidebb korszak részletekbe menő megvilágítását tüzte ki célként. Annál is indokoltabbnak tartható e váltás, mert a XV. század végén kivirágzó és a következő századév első felében kiterebélyesedő hazai reneszánsz vitathatatlanul európai jelentőségű, mégpedig tartalmában csakúgy mind korai megjelenésében. A Firenze központú Toszkána volt forrása, tehát elsődleges kútfőből merített. Fő mozgató ereje – mint később máshol is – a központi hatalomban gyökerezett. Megjelenése azonban nem hirtelen a semmiből ragyogott fel, hosszú évtizedek helyi előzményeinek ösztönzésére és eredményeire támaszkodott. E tekintetben legnagyobb jeletőségű a már Zsigmond uralkodása idején kialakult nagyváradi humanista központ, amely összefoglalóan Andrea Scolari, Pier Paolo Vergerio és Vitéz János nevével jellemezhető. Mátyás király Vitéz János neveltje, aki humanista mesterének nyomába lépve ad hatalmas lendületet a firenzei eredetű reneszánsznak s ezt udvarában az élet minden területén kifejleszti. Maga pedig Itálián kívül az első reneszánsz fejedelemmé válik. Az új, modern műveltség már Mátyás életében fokozatosan kiterjed közvetlen környezetére, majd a századfordulón egyre szélesebben gyűrűzik szét a társadalom minden rétegébe. Amikor Európa királyai és főméltóságai a 16. sz. elején, Mátyásnál mintegy emberöltővel később rálépnek az ő általa kezdeményezett új útra, Magyarországon a reneszánsz műveltség és művészet már a falvakig hatolt le. S e körülmény jelentősége felér a kírályi kezdeményezés történeti súlyával. Mindez pedig az ország történeti viszonyainak Mátyás halála utáni gyors és végzetessé váló hanyatlása ellenére alakul így.

Az elmondottak világossá teszik, mennyire helyénvaló volt e kiállítás ilyen nemzetközi szempontból is rangos keretekben történt megrendezése akkor, amikor még élhetett a szakmabeliek és a művelt közönség emlékezésében is az 1969-ben Budapesten megrendezett nemzetközi művészettörténeti kongresszus azonos jellegű tematikája. A schallaburgi kastély pedig mint korabeli épité-

szeti alkotás és mint európai színvonalú, általánosan ismert és becsült kiállító helyiség egyként méltó és előnyös keretet adott a fél éven át megtekinthető magyar bemutatásnak. A hazai reneszánsz e seregszemléje Alsóausztria és a Magyar Népköztársaság Művelődési Minisztériumának együttműködéséből jött létre. Magyar és osztrák szakember-gárda közös összefogásának eredménye a színvonalas rendezés csakúgy mint a tudományos feldolgozás. A kiállítás anyagának zöme ugyan Magyarországról való, de a külföld gyűjteményeiből származó igen értékes kölcsönök nemcsak kiegészítették, hanem szinte teljessé tették a korszak ma meglévő tárgyakból összeállítható képét. A tartalmában és művészi megjelenésében legmagasabb szintet jelentő 48 korvina méltóan képviselte Mátyás nagyszerű könyvtárát, hogy csak a talán legértékesebb és legjellemzőbb emlékcsoportról essék szó. A legnagyobb számú kölcsöntárgy természetesen Ausztriából származott. Ezek mellé sorakoztak az Amerikai Egyesült Államok, Anglia, Csehszlovákia, Franciaország, Jugoszlávia, Lengyelország, a Német Demokratikus és a Német Szövetségi Köztársaság, Olaszország és Svájc gyűjteményeinek válogatott műkincsei is. Megszerzésük elsősorban a rendező osztrák fél érdeme.

A kiállításhoz csodálatosan szép, hatalmas tudományos apparátust felvonultató katalógus készült Bécsben, amely a kiállított tárgyak részletes magyarázata és értékelése mellett magas színvonalú, a korszak minden lényeges vonását korszerűen összefoglaló tanulmánysorozatot tartalmaz. Ehhez csatolhatók az egyes termekben bemutatott témák tömör feldolgozásai, amelyek átfogó képet nyújtanak az ott kiállított műtárgy-csoportokról. Ez áttekinthető szerkezet mellé társul az olvasmányosan megfogalmazott szakmai szöveg a tudományos igényeket teljesen kielégítő jegyzetekkel, illusztrációkkal illetve a tárgyleírásokhoz csatolt irodalommal. Külön kiemelendő a szöveget kísérő képanyag gazdagsága és minősége. Elsősorban a színes illusztrációk érdemelnek minden elismerést. Ezek nemcsak esztétikai szempontot szolgálnak, hanem a benyomás hitelességét is megteremtik. Nagyon hasznosak a kötet végén a Hunyadi családra és a Habsburg- és Jagello-házra vonatkozó leszármazási táblázatok valamint a korszak fő történeti összefüggéseinek térképes ábrázolásai.

A tartalmi mondanivaló megvilágítása két oldalról történik. A katalógus tömör bevezető fejezetei a korszak általános művelődéstörténeti képét nyújtják, a szinte 900 kiállított tárgy gondos szakszerűséggel megírt részletes ismertetése és értékelése viszont a történeti és művészeti, művelődési viszonyok legapróbb rezdüléseire is ráirányítják a figyelmet. Ez utóbbi, bőven illusztrált és magukkal a bemutatott tárgyakkal foglalkozó hányad a vaskos kiadvány háromnegyedét tölti meg. A művelődés minden ágára kiterjedő anyagot a rendezés 23 helyiségben sorakoztatta fel. Az első a magyar királyok Mátyásig terjedő rendjét, az utolsó pedig a mohácsi csata és Buda elfoglalása közötti másfél évtizedet érzékeltette. E kettő fogta közre a kiállítás mondanivalójának lényegét: a magyarországi reneszánsz sokszínű kibontakozását. Az előzményeket Zsigmond kezdeményező korszaka és a hazai humanizmus európai jelentőségű két főalakja Vitéz János és Janus Pannonius képviselte. Ebből az indításból sarjadt ki Mátyás tevékenysége. Csak helyeselhető, hogy az ő személye a kiállításban különleges hangsúlyt kapott, hiszen egyénisége döntően meghatározta a magyarországi reneszánsz és humanizmus egész fejlődését. Az is természetes, hogy a budai központ kiemelkedő szerepet kapott, hiszen a király széleskörű művészetpártolása az építkezésektől a műgyűjtésig a humanista tudományok meggyökereztetésével és terjesztésével együtt ott indult el, ott izmosodott és onnan sugárzott szét rövid idő alatt megtermékenyítve a társadalom minden rétegét. Ezt a fejedelmi kezdeményezésből kiinduló és Mátyás halála után is tovább gyűrűző folyamatot jeleníti meg a kiállítás a művészet és a tudomány még töredékeikben is jelentős emlékeivel.

Közismert, hogy a szóban forgó kor művészeti tevékenységében a későgótika még teljes mértékben virágzott, tehát két stílus együttes megléte, párhuzamos és sokban összefonódó mozgása határozza meg a 15–16. század széles értelemben vett fordulójának teljes művészeti életét. A kiállítás a reneszánszra összpontosított, a fentebb említett jelenséget a kisművészetekben, a síremlékszobrászatban és a festészetben mégis visszatükrözte. Az építészetben erre azért nem kerülhetett sor, mert a gótika az egyházi vonalon maradt, az új stílus pedig elsősorban a világi építészet területén alakítja ki szerkezeteit és formáit, az egyházi épületeken ekkor még inkább csak járulékos elemként (ajtókeret, szentségfülke stb.) jelenik meg. A kiállítás a művészet két nagy rendeltetési körének e korszakra különben is jellemző szétválásáról ugyancsak tanúságot tesz.

A reneszánsz művészet korai megindulása és meggyökerezése arról is árulkodik, hogy a befogadók ízlésében, művészi igényében természetes visszhangra talált. Ennek maradandóságát a reneszánsz további hazai útja egyértelműen bizonyítja.

A schallaburgi kastély termeiben megrendezett tárlat egésze csakúgy, mint részletei nemcsak az egykorú magyarországi művelődést és művészi tevékenységet világítják meg, hanem annak nem lebecsülendő európai szerepét is. Címe: Korvin Mátyás és a reneszánsz Magyarországon 1458–1541. A király neve méltán az első helyen szerepel. Ő valóban mindent megtett, hogy e művelődési fellendülést megalapozza. A kiállítás ragyogó indítása és folyamata a mohácsi csatavesztés és Buda török kézre jutásának tragikus eseményébe torkollik. E sötét fordulatot a kiállítás kevéssé érezteti. S e ponton kap különleges nyomatékot a bevezető tanulmánysorozat, amlyből világosan kitűnik, hogy e páratlan műveltségi felvirágzásnak történeti megalapozása mennyire csak Mátyás személyéhez kötődött, a társadalom ehhez nem volt elég érett. A kor teljes valóságához ez a feszültség hozzátartozik. A tanulmánysorozat kiváló szerzői őszintén feltárták azt, amit a tárgyak csak kevéssé tudtak elmondani. De ugyanakkor arra is rámutattak, hogy Hunyadi Mátyás varázslatos alakja nemcsak a reneszánsz művészet továbblendülésében játszott döntő szerepet, hanem a nemzeti irodalom kialakulásában is, ami pedig a nemzeti öntudat kibontakozásának egyik legbővebben buzgó forrása.

A schallaburgi várban 1982. októberében tartott három napos tanácskozás is legfőképpen a humanista irodalom és Mátyás korának történeti kérdéseit helyezte előtérbe.

A kiállítást csekély változásokkal, az ötvösanyag tekintetében jelentősen kiegészítve a Magyar Nemzeti Galériában is bemutatták „Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458–1541" címmel 1983. február 24 és június 26 között. A magyarországi sikerhez nem kis mértékben járult hozzá a szokatlanul gazdag kölcsönanyag.

Entz Géza

Abbildungen

Abb. 1. Ein Teil der Ausstellung in Schallaburg
Abb. 2. Ein Teil der in der Ungarischen Nationalgalerie veranstalteten Ausstellung

Képjegyzék

1. kép A schallaburgi kiállítás részlete
2. kép A Magyar Nemzeti Galériában megrendezett kiállítás részlete

TARTALOMJEGYZÉK

I. Tanulmányok

GÁBORINÉ CSÁNK VERA: A Remete-Felső-barlang és a dunántúli szeletien 5
SCHREIBER RÓZSA: A korabronzkor időrendi kérdései Budapest környékén és a Tisza vidékén 33
H. GYÜRKY KATALIN: A XIV. sz. üvegtípusai a budai régészeti leletanyagban 49
IRÁSNÉ MELIS KATALIN: Régészeti kutatások az Árpád-kori Pest külvárosai területén (Budapest V., Belváros) 63
PAVEL J. MICHNA, Olomouc, CSSR: Gotische Kacheln aus Burg Melice in Mähren 87

II. Anyagközlések

ENDRŐDI ANNA: Régészeti kutatás a solymári Mátyás-dombon (1972–1977), középső-bronzkor magaslati telep 113
SCHREIBER RÓZSA: Korabronzkori település maradványai a soroksári botanikus kertben 131
BÖKÖNYI SÁNDOR: A soroksári botanikus kertben feltárt korabronzkori áldozati gödrök állatmaradványai . 145
SZIRMAI KRISZTINA: Beszámoló a budatétényi római kori telep feltárásáról II. 1974–1977 153
MATOLCSI JÁNOS: A budatétényi római kori állatcsontleletek 183
ZOLNAY LÁSZLÓ: Előzetes jelentés a budai vár déli részén végzett 1975–1981. évi feltárásokról 203
BOLDIZSÁR PÉTER: Egy XIV. sz.-i desztilláló készülék a királyi palota északi előudvarán folyó ásatások anyagából 217
CZAGÁNY ISTVÁN: Egy budavári középkori épülettömb története III. 227
H. GYÜRKY KATALIN: Feliratos sírkő 1289-es évszámmal a budai domonkos kolostorból 247
ZOLNAY LÁSZLÓ: A budaszentlőrinci pálos kolostor Szent Keresztről nevezett oldalkápolnája (Kóvárikápolna) 253
KISZELY ISTVÁN: A budaszentlőrinci pálos kolostor szent keresztről nevezett oldalkápolnájában talált csontvázak antropológiai vizsgálata 259

III. Vita

SZAKÁL ERNŐ: A budavári gótikus szoborlelet sérüléseinek és eltemetésének jelképrendszere 271
ENTZ GÉZA: Lektori vélemény Szakál Ernő: „A budavári gótikus szoborlelet sérüléseinek és eltemetésének jelképrendszere" c. munkájáról 323
MAROSI ERNŐ: Jelképes volt-e a Zsigmond-kori budai szobrok pusztulása? (Hozzászólás Szakál Ernő tanulmányához) 327
TÓTH SÁNDOR: Mit jelképez a „jelkép"? (Hozzászólás Szakál Ernő tanulmányához) 331

IV. Műtárgyvédelem

HERVAI JUDIT: Népvándorláskori csontfésűk 337
BENCSIK LÁSZLÓ: A budai domonkos kolostor XV. sz.-i ezüstpoharának restaurálása 347
SIMON SÁNDOR: A XVII–XVIII. sz. fordulója időszakából való török puska restaurálása 357

V. Könyvismertetések 375

INHALTSVERZEICHNIS

I. Studien

VERA GÁBORI-CSÁNK: Die Remete Oberen Höhle und das transdanubische Seletien 23
RÓZSA SCHREIBER: Chronologische Fragen der frühen Bronzezeit in der Umgebung von Budapest und in der Theissgegend 37
KATALIN H. GYÜRKY: Glastypen aus dem 14. Jh. im archäologischen Fundmaterial von Buda 57
KATALIN IRÁS-MELIS: Archäologische Forschungen auf dem Gebiet der Vorstädte von Pest zur Árpádenzeit (Budapest, V. Bez., Innenstadt) 71
PAVEL MICHNA: Gótikus kályhacsempék a morvaországi Melice várából 96

II. Mitteilungen

ANNA ENDRŐDI: Archäologische Forschung am Mátyás-Hügel in Solymár (1972–1977) 116
RÓZSA SCHREIBER: Überreste einer Siedlung aus der frühen Bronzezeit im botanischen Garten von Soroksár 135
SÁNDOR BÖKÖNYI: Tierreste der im botanischen Garten von Soroksár freigelegten Opfergruben aus der frühen Bronzezeit 149
KRISZTINA SZIRMAI: Bericht über die Ausgrabung der römer Siedlung in Budatétény (II. Teil) 1974–1977 . 162
JÁNOS MATOLCSI: Römerzeitliche Tierknochenfunde in Budatétény 194
LÁSZLÓ ZOLNAY: Vorläufiger Bericht über die an der S-Seite der Bug von Buda in den Jahren 1975/81 durchgeführten Erschliessungen 212
PÉTER BOLDIZSÁR: Ein Destillierapparat aus dem 14. Jh. aus den im nördlichen Vorhof des königlichen Schlosses durchgeführten Grabungen 218
ISTVÁN CZAGÁNY: Geschichte eines Baublocks aus dem Mittelalter im Burgviertel von Buda (III.) 235
KATALIN H. GYÜRKY: Ein Grabstein mit Inschrift und der Jahreszahl 1289 aus dem Dominikanerkloster zu Buda 249
LÁSZLÓ ZOLNAY: Die nach dem Heiligen Kreuz benannte Seitenkapelle des Paulienerklosters zu Budaszentlőrinc (1971) 255
ISTVÁN KISZELY: Anthropologische Untersuchung der in der Heiligen Kreuz-Seitenkapelle der Paulienerklosters von Budaszentlőrinc gefundenen Skelette 263

III. Diskussion

ERNŐ SZAKÁL: Symbolsystem der Beschädigungen und Vergrabung des gotischen Skulpturenfundes in der Burg Buda 289
GÉZA ENTZ: Lektoratsgutachten über die Arbeit „Symbolsystem der Beschädigungen und Vergrabung des gotischen Skulpturenfundes in der Burg Buda" von Ernő Szakál 324
ERNŐ MAROSI: War die Zerstörung der Budaer Skulpturen aus der Zeit Sigismunds symbolisch? (Beitrag zur Studie von Ernő Szakál) 329
SÁNDOR TÓTH: Was symbolisiert das „Symbol"? (Beitrag zur Studie von Ernő Szakál) 332

IV. Restaurierung

JUDIT HERVAI: Völkerwanderungszeitliche Knochenkämme 339
LÁSZLÓ BENCSIK: Restaurierung eines aus dem 15. Jh. stammenden Silberpokals des Dominikanerklosters zu Buda 352
SÁNDOR SIMON: Restaurierung eines türkischen Gewehrs aus der Zeit um die Wende des 17. zum 18. Jh. . . . 362

V. Buchbesprechungen 375

Statisztikai Kiadó Vállalat
Felelős vezető: Kecskés József igazgató
Nyomdaüzem – 83–5113–09
Budapest, 1984
Terjedelem: 24,25 (A/5) ív

Ára: 295,– Ft